

श्रीपाठ्चरात्रागमे

रत्नत्रयान्तर्गता

श्रीपौष्टकरसंहिता

श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुद्धाङ्कितैः

श्रीयदुग्गिरि यतिराजसम्पत्कुमार रामानुजसुनिभिः

संस्कृता।

कल्याणविहारः ५०३६, शालिवाहकावद्दा: १८१७.

भाववत्सरे उत्तरायणे

1934.

सर्वस्याहं तटस्योहमाशयं वेदि तत्वतः ।
 भक्तिर्मा प्रति वै ताभ्यां यदा ह्यव्यभिचारिणी ॥
 मन्त्रात्मनानुगृह्णामि शिष्यं गुरुसुखेन तु ।
 नाभक्तेन त्वतो भक्तो दीक्षणीय कदाचन ॥

(पौ. अ. ३०, श्लो. २१०)

कांक्षित नानुजानाति' सर्वज्ञोहृदये स्थितः ।
 अप्रार्थितोपि सर्वं तु भक्तानां यो ददाति च ॥
 किमदेयं हि तस्यास्ति सस्मादभ्यर्थनां त्यजेत् ।
 एतावदर्थनीय च परमेश्वरमच्युतम् ॥
 जन्तुना कृतपूजेन नित्यमेव महामते ।
 मम यच्छ परा भक्ति यथात्वं मे प्रसीदसि ॥
 त्वयि प्रसन्ने देवेश कि न प्राप्तं मया भुवि ।

(पौ. अ. ३१, श्लो. १४३—१५१)

ऐहिकामुष्मिकं मान्त्रं फलं यत्कमलोद्घव ।
 विज्ञेयं देशिकाधीनं लोकेस्मिन् लोकपूजित ॥

(पौ. अ. ३८, श्लो. ११)

आप्रभातान्निशान्त च व्यापारं पारमेश्वरम् ।
 लोकातीतास्तु ये विषा तेषां तत् हृदयज्ञमम् ॥
 लौकिकव्यवहारस्या बहवोन्ये च नेश्वरा ।
 शून्यब्रह्मैकनिष्ठाश्च वाकूप्रपञ्चधियान्विताः ॥

(पौ. अ. ३३, श्लो. १२९—१३०)

SREE POUSHKARA SAMHITA

ONE OF THREE GEMS
IN
PANCHARATRA

EDITED BY
HIS HOLINESS SREE YATIRAJA SAMPATHKUMARA
RAMANUJA MUNI OF MELKOTE.

1934

140887

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
K २७/१०८, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
पोस्ट बाक्स नं० ८, बनारस-१

ALL RIGHTS RESERVED

260-5
36

FOREWORD.

Among the various classes of religio-philosophical works that adorn our ancient Sanskrit literature the Sree Pancharatra Samhitas constitute an important section whose value has been acknowledged from the earliest times by the great sages of yore. The Mahabharata contains specific reference to them, the rules of conduct and worship prescribed therein being called Sathwatha Dharma (सत्त्वधर्म) and its followers designated as Ekanthins (एकान्तिन). In the Santhi-Parva eulogistic mention is made of the Ekanthins who are ranked higher than even ascetics. Nor is this unjustifiable, for as the very term signifies Ekanthins are persons who are immersed in single-minded devotion to the Supreme Lord, Sreeman Narayana, whose incessent adoration is the breath of their life and the very fibre of their being. Such devotion generally assumes a two-fold shape, viz., absence of allegiance to any other than Lord Vasudeva (देवतान्तरवैमुख्यम्) and having no other end in view than His service (प्रयोजनान्तर राहिल्यम्), and it is this peculiar feature of the Sathwatha Dharma that accounts for the special distinction with which it has been regarded and the place of honour that has been assigned to its followers. It will not be wrong to say that the principle of Karma Yoga expounded in the Bhagavad Gita finds its practical application here in a natural and effective manner in that the happy blending of Karma, Gnana and Bhakti is so consummate that one feels as if he is almost automatically initiated into the secrets of spiritual realisation and led as it were by the hand step by step into the living presence of the Lord.

Of course from the very nature of things it is not possible for every one to possess the necessary mental equipment, consisting of an inborn tendency to detach oneself from the attractions of the senses and feel drawn Godwards, which is the *sine qua non* for admission into this cult, and consequently the Sathwatha Dharma revealed in the Pancharatra was confined to a chosen few who were generally designated as Bhagavathas. The necessary exclusiveness of this group of devotees came in course of time to provoke attacks from critics who even went the length of stigmatising this sastra as opposed to the Vedic tenets and therefore not acceptable by any who acknowledge their allegiance to the Vedas. That this charge is quite unmerited will be abundantly clear from the Mahabharatha itself where it is explained how the Sathwatha Dharma which con-

sists of the performance of duty without expectation of gain was the general rule of conduct in the Kritha Yuga but owing to the deterioration that set in during the succeeding yugas this high standard gradually fell into disuse. In the same epic the origin and devolution of this Dharma is described (Santi Parva - Adhyaya 358) and in that connection it is stated that Bhagavan Narayana originally revealed it to Brahma, who taught it to Daksha, from whom Vivaswan learnt it, and later taught it to Manu from whom Ikshwaku learnt it and from him it spread in this world. Looking at the chain of teachers and pupils one cannot fail to be struck by the substantial agreement it bears to the line along which the Karma Yoga cult is said to have been transmitted in the Geetha. When we remember that the subject - matter in both cases is almost the same it may not be a bold conjecture if one should identify the Karma Yoga referred to in the Geethopanishad with the Sathwatha Dharma described in the Santi Parva. It is from considerations like these that the leading teachers of the Visishtadvaitic school have striven hard to repel the charge of the unvedic character of the Pancharatra Sastra which, they hold, has been derived from the Ekayana Sakha of the Vedas. The Agamapramanya of Sree Yamunacharya is devoted to the discussion of this question *in extenso* and later writers have also followed it up until we come to the Pancharatra Sakha of Sree Vedantha Desikar which may be said to be practically the last word in the matter, in as much as that gifted author has therein completely threshed out the question in all its aspects with his usual lucidity and vigour and has thereby succeeded in placing it beyond the pale of controversy.

Not only the Mahabharatha, but also the other monumental work of its author, viz., the Brahma Sutras, recognises the merit and establishes the authority of the Pancharatra. At any rate this is the decided opinion of the Visishtadvaitic School of Vedantists and Bhagavad Ramanujacharya in his Sree Bhashya supports it with irrefutable cogency. The halting hesitancy with which other commentators approach the topic only serves to confirm the correctness of Sree Ramanuja's interpretation.

Apart from authority, viewing the matter on its own merits, one fails to see how a Siddhantha that enjoins the worship of the Supreme Lord, Sreeman Narayana, as an end in itself and prescribes the rules and rituals necessary for its efficacious performance could at all be supposed to conflict or disagree with the Vedas. On the other hand it is the uniform burden of the Upanishads and particu-

larly of the Geetha that Nivritti Dharma which consists in the performance of duty for its own sake as being the command of God is by far superior to Pravritti Dharma whereby an act is done with intent to secure some personal benefit, the reason being that the former helps the doer to release himself from the shackles of samsara while the latter serves to tighten the bondage. It might be noted that the Gnani of the Geetha is no other than the Ekanthee of the Pancharatna and that this is so will be apparent from a comparison of a few relevant passages. The Lord says in the Geetha —

“ चतुर्विधा भजन्ते मा जनास्तुतिनोऽज्ञने ।
आतों जिज्ञासुरथर्थी ज्ञानी च भरतर्षम् ॥
तेषा ज्ञाना निलयुक्त एक भक्तिविशिष्यते ॥”
“ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रिय ॥”
“ आस्थितस्तद्विद्युत्कात्मा मामेवाहृतमा गतिम् ॥”
“ पत्र पुष्प कल तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदह भन्त्युपहृतमश्वामि प्रयतात्मन ॥”
“ मा हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु पापयोनय ।
न्नियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥”

With this let us compare the following lines from the Santhi Parva dealing with the Ekanthees —

“ चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुता ।
तेषामेकान्तिन श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवता ।
अहमेव गतिस्तेषा निराशा कर्मकास्त्रिणाम् ॥”
“ अहो ष्वेकान्तिन सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरि ।
विधिप्रयुक्ता पूजा च गृह्णाति शिरसा स्वयम् ॥”
“ एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परम पदम् ।
नूनमेकान्तधर्मोऽय श्रेष्ठो नारायणप्रिय ॥”

These two sets of passages speak for themselves. It is from a perception of such concordance that Sree Yamunacharya has in his Geetharhasangraha which provided the nucleus for the Geetha Bhashya of Sree Ramanuja, blended the gist of both in the following significant stanzas —

‘ ज्ञानीं तु परमैकात्मी तदायत्तात्मजीवन । तत्सर्वेषवियोगैकमुखद्वयस्तदेकभी ॥ भगवद्ब्रह्मानयोगोगक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनै । लब्धात्मा तद्वत्प्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रिय ॥’	निजकर्मादि भन्तयन्त कुर्यात् प्रीत्येव कारित । उपायता परिलक्ष्य न्यस्येद्वै तु तामभी ॥ ऐकान्त्यालन्तदास्यैरतिस्तपदभानुयात् । तत्प्रधानमिद शास्त्रमितीर्णीतार्थसप्रह. ॥’
---	--

Thus we see how the essence of the Geetha Philosophy finds its practical fulfilment in the Sathwatha Dharma of the Sree Pancharatra, and once we remember that the Geetha contains the quintessence of the Upanishads the ground is cleared of all doubts and difficulties that obstruct the path of the devotee in following the beacon-light of the Pancharatna Sastra that illuminates it all along his onward march to the land of lasting bliss.

Indeed it is one of the glorious triumphs that stand to the credit of the great Acharyas of the Visishtadvaitic School that they have been able to unearth the immense treasure that lay imbedded in the Pancharatra works and no wonder therefore that they have copiously drafted therefrom in all possible matters particularly with reference to the rules of daily routine and worship to be observed by those who seek the path of Moksha.

But it is an unfortunate sign of the times that, in spite of the great value attached to them by the leading Sree Vaishnava Acharyas, their followers of later days have not taken care to secure and preserve the Pancharatra Samhitas in a manner which their importance necessitates, so much so that there are not available full and correct recensions of many even among the prominent ones. The chief cause of this unenviable state of things is no doubt the demoralisation and degeneracy that has set in among the inheritors of this knowledge which has made them set undue store by things of comparatively little moment to the detriment of the paramount duty of preserving and augmenting their priceless heritage. Hence it is a matter for which all lovers of knowledge must feel immensely thankful that here and there we meet with a few high-minded souls like Paramahamsa Parivrajakacharya Sree Sampatkumara Ramanuja Swami of the Yadugiri Yathiraja Mutt, who, realising that service to the cause of the right kind of knowledge is to be striven for at any cost and that the Sampradaya of Bhagavad Ramanuja is best served by preserving and publishing the ancient authorities on which its foundations are well and truly laid, have been at great pains to bring out correct editions of some of those ancient works. Already the Swami has published the Padma Samhita which is one of the important Pancharatra treatises and thereby placed the public under a deep debt of gratitude to him. He has also edited other works like the 'Kasyapa Samhita' 'Sringaraprakasa,' 'Thapasa Vatsa Raja' etc. The edition of the 'Poushkara Samhita' which he has now brought out adds in no small measure to his claim for the esteem and gratitude of his countrymen. This Samhita is one of the three pre eminent Pancharatra works, the

Ratnatrayam as they are called, the other two being the Sathwatha Samhita and the Jayakhya Samhita.

The pre-eminence of the authority of these three Samhitas, will be evident from the fact that some of the other important Pancharatra works follow them closely, as for example the Eswara Samhita follows the Sathwatha, the Padma follows the Jaya and the Parameswara Samhita follows the Poushkara. Moreover, the leading Acharyas of the Visishtadvaita School of Vedanta have largely quoted from them whenever necessary. Sree Bhagavad Ramanuja in his *magnum opus*, the Sree Bhashya, makes express reference to the Poushkara and Sathwatha Samhitas in his commentary on the 'उत्पत्त्यगमवाचिकरण'. Similarly Sri Parasara Bhatta in his memorable work Sree Sahasranama Bhashya, rightly christened by him as Bhagavad Guna Darpana, draws freely from the Poushkara and other Samhitas, as also Vedantha Desika in many of his works. Above all it is interesting to note that a much earlier writer, Bhattotpala, perhaps the same as the famous commentator on the Bṛihat Samhita of Varahamihira has in his स्पन्दप्रदीपिका made eulogistic reference to these Samhitas and copiously quoted from the same. This affords strong evidence in refutation of the belief prevailing in some quarters that these are sectarian works confined to a small coterie and do not deserve acceptance at the hands of the followers of the Veda-marga.

The Poushkara is so named because it records the dialogue between Bhagavan Narayana and Brahma, the Lotusborn, wherein the former expounds in great detail the mode of temple-worship and the rituals connected therewith beginning with the selection of sites for constructing temples. Although in these days, due to discontinuity of the traditional knowledge, it may not be possible to understand fully all the minute details found in the book, yet even a layman cannot fail to be impressed by the clearness and exactitude with which all points are dealt with and practical lessons are given for being adopted and acted upon. From the very nature of the details given it will be manifest that if the procedure prescribed be adopted the result stated would follow as a natural consequence and he must indeed be a bold man who should say anything to the contrary. The harmonious blending of the mental, verbal and physical elements (साम्राज्ञिक्या) in the system of worship inculcated is a very important feature which accounts for its efficacy and naturally leads to gradual spiritual enlightenment. In the midst of the elaborate details of method and procedure we find now and then peeps into the philosophical background which explain the rationale of the system and serve to enlighten the devotee.

by enabling him to realise the essential similarity between what is taught here and the final conclusions of the Upanishads.

In fact the very expression 'YAGA' which is used here to signify divine worship seems to be intended to remind us of its kinship with the vedic sacrifice and emphasise the truth that both are but different modes of worship of the Supreme Being ordained by the different Sastras.

The subject matter of this Samhita falls to be considered, roughly speaking, under three main categories —the construction of temples and installation of images, the different modes of worship and ritual, and miscellaneous topics related to the foregoing. The book is divided into forty-three Adhyayas each dealing with a particular topic. As it is, the present edition looks incomplete in as much as in the beginning and at the end there appear to be omissions and in the body of the work there are many ellipses and doubtful readings. All this is due to the fact that only four manuscripts were available to the editor in spite of the most assiduous search and all of them were extremely defective and full of errors. Under such a handicap any one else would have given up the attempt in despair but the task being one of pure devotion with our editor he has with inordinate zeal and fortitude pushed it through and in so doing his special knowledge of Samhita literature seems to have served him in good stead, as otherwise it would not have been possible with the flimsy material on hand to have brought out a presentable edition. Reading the trend of the times and taking into account the growing indifference and apathy towards our ancient sacred literature the editor thought it best to publish the work as it is now available lest the inroads of time should prejudicially affect even the materials that are now extant. Barring the imperfection rendered inevitable for want of proper originals the present edition leaves very little to be desired, since the best use has been made of the available material and no pains have been spared to present a correct and cogent reading as far as possible. The printing and get up is fine and suitable to the importance of the work.

By this publication the Swami has rendered yeoman service to the cause of our sacred Literature and that the All Wise Maker may be pleased to spare him long and endow him with health and strength sufficient to edit and publish many more works of this nature is the earnest prayer of his humble and devoted admirer.

श्री.

श्रीपौष्ट्रसंहिता

अस्यासंहिताया मिथ्संवादेन शोधनस्य आधारभूताः चत्वारो मातृकाकोशाःः।

१. “अडैयारू” पुस्तकभाण्डागारस्थितकोशात् प्रतिरूपितः “क” संज्ञितः
२. श्रीरङ्गक्षेत्रस्थित शिङ्गमग्रज्ञारू महाशयस्य वशवर्तीं संवादाय परं उपयोगितः “ख” संज्ञितः
३. यादवगिरिस्थनारायणार्चकं भट्टाचार्यस्यामिकः तालुपत्रात्मकः ग्रन्थलिपिः “ग” संज्ञित
४. महीशूरनगर समीपवर्ति कठ्ठले नामकाग्रहस्थित भट्टाचार्यस्यामिकः ग्रन्थलिपि “घ” संज्ञितः अस्मिन् आदितः पञ्चमाःयार्यार्धभागावधि पत्राणि छुसानि,

एवमेते चत्वारोऽपि मातृकाकोशाः बहुशुद्धि त्रुटि स्तोभाक्षर परिपाटीविपर्यासं सनाथाः असमग्रन्थशरीरा दुस्समाधानशुद्धयः अकृतगीर्वाणवाणीपरिचयविपर्यस्तचेतसा मातृकाकोशाक्षरनिर्धारणविहूलेन असाधितस्वस्वमूलमातृकासवादा उच्चावचाक्षरन्यासेन प्रतिरूपिता

सत्यप्यस्मिन् तुल्ये खलीकारवैशसे तृतीयि कोशा अन्येभ्यस्त्रिभ्यः प्रायः त्रुटिशून्य अविपर्यासग्रन्थानुपर्वीकः कचित् अधरोत्तरग्रन्थपरिपाटीलेखने सत्यपि सुसमाधानसमीकारसन्निवैशः ग्रन्थशरीरसग्रप्रतिपत्तये साधीयान् इति अमुमेव प्रधानीकृत्य मुद्रणविधिस्समसाधि।

मातृकाकोशैषु दृश्यमाना ग्रन्थशरीरस्थितिः

—→ॐ←—

कोशचतुष्टयेऽपि ग्रन्थारम्भे ग्रन्थावतारस्य वा मुखं वक्तृशोत्रोर्वा नामनिर्देशः
अन्यद्वा यत्किमपि प्रस्तुतोपस्कारकं ग्रन्थस्वरूपानुरूपं नास्ति, प्रत्युत अचेतितसौदामिनीसन्नि-
पातवत्—

“ यदा चीर्णत्रस्तिष्ठेत् गुरोरग्ने हितैषिणः ।
तदा चाज्ञापयेत् शिष्यं सम्प्राप्त कमलोद्धव ॥
ततु प्रदापयेत् काले पात्रे गुणगणान्विते
यतदाज्ञापयेत्तं वै गच्छ पुत्र धनासये ॥”

इति विषय आरभ्यते. अथ कमलोद्धव इति पदं सम्बोधनान्तं वाचकशत्तया चतुर्सु-
खस्त्रपर्मर्थसुपस्थापयति, सम्बोधनान्वयानुपपत्त्या सम्बोधकार्थेन येन केनापि भवितव्यम्, स चार्थः
प्रकरणात् उत्तरत्र दृश्यमानाभिधानिकशब्दरूपलिङ्गात् श्रीभगवानित्यवसीयते; एतेन वक्ता श्रीभग-
वान् श्रोता चतुर्मुख इति अनिगदविशदम्. उत्तरत्र सम्बोधयस्य चतुर्मुखस्य गौणेन नामान्तरेण
निर्देशे सत्यपि प्रस्तुत ग्रन्थरान्दभौपयिक असाधारणं प्रातीतिकं प्रादुर्भावविशेषाभिज्ञापक
“पौज्करः” इत्येतदेव आभिधानिकं नामेति सिद्धं भवति ॥

उत्तरवाक्यस्य प्रश्नं विना अनवतारात् अस्य संहिताग्रन्थस्य प्रश्नोत्तररूपैव प्रचयदर्श-
नात् प्रधा पौज्करः, उत्तरीता श्रीभगवानिति निर्णिकं दर्शनम् ॥

संहिताया उपक्रमे सङ्गति विना ग्रन्थप्रवृत्तेः आमूलचूडं प्रमेयपर्यालोचनायां सम्भवन्त्यां
ग्रन्थपातश्शक्यशङ्क । संहितामिमामुपजीव्य प्रवृत्ता पारमेश्वरसंहिता च असुर्मर्थ द्रढयति.
तत्पकारस्तूतरत्र निरूपयिष्यते। ग्रन्थपातविर्यसादिकं तु तत्र तत्र टिप्पण्यां निरूपितमस्ति
स्तोभमूतस्यापि पाठमेदस्य मातृकासंवादराधितस्य अक्षराणि सूक्ष्ममतिसुलेखसमीकारसौकर्याय
टिप्पणभागे निवेशितानि ॥

नामास्यातांदिशब्दरूपेषु अन्तलिङ्ग विभक्ति पुरुष काल वचनादीनां उल्लुण्ठनप्रकारस्तु
उपलभ्यमानः अपर्यवसानः शतधारदारितशैलशिलाशकलसञ्चयकञ्चुकितां प्रपञ्चनां सञ्चिनोति

(३)

संहितायाः। यदत्र आर्षप्रस्थानस्य अपर्यनुयोज्यत्वोद्भावनेन समाधानमिति, तत्कुलीरवशां व्यळी-कवीक्षितविजृभितम्

अस्य च मुख्यो हेतुः तदिदं यत्तत्राम—चिररात्रात् अप्रहतायाः प्रहीणलब्धायाः असं-स्कृतकतिपयाक्षरदुर्विदग्धलेखकवलीमुख खलीकारकारगारधोरान्धकारगहरविहळितायाः तपसि-न्याः अस्यासंहितायाः दुर्विधिनिर्विचारचेष्टावेष्टनमेवेति न खलु नाम न जानन्ति विमर्शकास्स-हृदयास्सुधियः

अपरमप्येतत् छिन्नाङ्गुले: कर्णनासाच्छेदमिव प्रकुपितदृष्टेगोलोक्त्वेषणमिव ग्रन्थशरीरे प्रत्यवेक्ष्यमाणं विच्छेदनं कियती वा वेदनां न विस्तृणाति.

सम्प्रत्युपलब्धे असम्पूर्णे चतुर्शिशदध्यायावयवात्मना विमक्ते संहिताशरीरे अन्तरान्तरा विद्यमानानां ग्रन्थपातपरिपाटीविनिमयादीनां उपसर्जनावयवानां विकलता कथंचित् सोऽुं पार्यते, प्रधानतया शीर्षस्थानीयः चतुर्शिशदध्यायादुपरितनः भागः शीर्षच्छेदवत् छिन्नः, तत उपरिष्ठात् कियन्तो वा अध्यायाः कियन्मात्रवर्ज्ञाणः कीटशानर्थविशेषान् सन्दर्शयन्तः समिन्धने इत्येतदभास्करं अमर्यादं न जानीम

ग्रन्थप्रवृत्तिविमर्शने विधीयमाने सर्वतः श्रीभगवान् वक्ता पौष्टकः श्रोता इति ललाट-लिङ्गिता लिपि वरीवर्ति, प्रत्युत अष्टम नवमयोरध्याययोः अन्ने आदौ च वक्तुश्रोतुनिरूपण-मन्यथावभासने, यद्यपि अष्टमोऽध्यायः पौष्टकरपश्च भगवदुत्तररूपेणैवारम्भते. यथा—

पौष्टकर उवाच—

चक्रावजे देवदेवैन लक्षणं न श्रुतं मया ।

यत्त्वया पूर्वनिर्दिष्टं तदिदानी वदस्व मे॥

श्रीभगवानुवाच—

चक्रावं बहुधा स्व्यात एतच्छतसहस्रकम् ५

एक त्वनेकधा यात यथा तन्मे निवोध तु ॥ इति

अस्याऽध्यायस्यान्ते तु—

एतत्ते सर्वमारुद्यातं चक्रपूजाफलं शुभम् ।

सम्यक्कारणचक्रादौ त्वेकनाभ्येकनेमि च ॥

पर्यन्तं पद्मसम्भूत तस्मात्वं २ परिपूजयेत् ।

प्रकाशयस्व भक्तानां आस्तिकानां च सर्वदा ॥ इति

(४)

पौष्कर उचाच—

इत्युक्तोऽहं पुरा विप्राः विष्णुनाव्यक्तमूर्तिना ।
यथावत् कथितं सर्वं भवतां चक्रलक्षणम् ॥ इति अध्यायः निगमितः ॥

अथ नवमाध्यायारम्भे—

ऋषय ऊचुः—

ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ मिश्रचक्रं तु कीदृशम् ।
एतत्संशयमाचक्षव ऋषीणां हितकाम्यया ॥

पौष्कर उचाच—

एवमेव पुरा विप्राः संशयाविष्टबुद्धिना ।
सर्वलोकहितार्थाय मया सञ्चोदितः प्रभुः ॥

अध्यायान्ते—

ध्यात्वाभिमानिकेनैव रूपेणाञ्छगणैर्युतम् ।
भगवद्विष्ववत्तस्य स्थित्यर्थं सर्वमाचरेत् ॥ इति

भगवद्वाक्यतयैव अध्यायो निगमितः, अस्मिन्ध्याये मिश्रचक्रस्य अनुबन्धेन प्रस्तुतस्य
हेतीशपूजनस्य दृष्टान्तकथनाय “भगवद्विष्ववत्” इति शब्दः प्रयुक्तः

सन्दर्शितरीत्या अष्टमाध्यायान्ते नवमाध्यायादौ च प्रदेशद्वये केवलं ऋषिभ्यः पौष्क-
रेणानुशासनं ऋषीणां प्रश्नं च अभिदधन्ति अक्षराणि अध्यक्ष्यन्ते अमुतःपूर्वं वा उत्तरं वा
अध्यायेषु ऋषीणां सम्बोधनप्रक्षयोः प्रवेशलक्ष्मोऽपि शब्दोऽर्थतो वा नास्ति

अथ दर्शितप्रदेशद्वयस्य भगवदनुशिष्टपौष्करानुश्रावितऋषिप्रक्षरावलम्बनेन, संहि-
ताशरीरस्य आदौ मध्ये अन्ते च वहुधा त्रुटितया च ऋषिचोदनोपक्रमः पौष्करप्रस्तुत-
समाधिः ग्रन्थाविर्भाव इत्युलेघ्व कथिदुत्पदेत प्रत्युत नासौ द्रष्टिमानमासादयितुमलम् ।
अष्टमे पुनरध्याये चक्राङ्गलक्षणं प्रतिपादितः अध्यायान्ते तदेवानुव्य भगवता अन्योपदेशानुज्ञा-
दत्ता, पौष्करेण च तदनुसारेण विशिष्य नामग्राहं चक्राङ्गलक्षणमेव कथितम् । नवमा-
ध्यायारम्भे च प्रकरणोपक्षिस्य पूर्वोक्तवस्तुगेषमूतस्य मिश्रचक्रस्य लक्षणं प्रति कृता ऋषिभि-
श्वोदना, प्रकरणार्थसन्पत्तये भगवता पौष्कराय कृता अन्येभ्यः उपदेशानुज्ञा, ऋषिभिः कृता

श्रोतङ्ग्यचोदना च प्रातिस्थिकतया चक्राभजमिश्रचक्ररूपयोः द्वयोरेव वस्तुनोः विषये पर्यवस्थति, न लेशतोऽप्यन्यत्र प्रतिपत्तुमीष्टे अस्तु वा यत्किमपि, उपलब्धग्रन्थशरीरे यावत्त्रुटिग्रन्थभागोपलब्धिर्न जायते तावत् चोद्यपरिहारौ न स्फुप्रतिष्ठितौ भवतःः प्राय. अनुगततया प्रतिपाद्यर्थप्रतिपत्तिरपि दुरवसेया । किं बहुना—

वक्ता स भगवान् श्रोता पौष्करश्च न शक्नुतः ।

मन्ये स्त्रीयेत्यभिज्ञातुमीदर्शीं संहितामिमाम् ॥

तदत्र लुप्तभागोपलब्धये तस्मिन्नेव भगवति प्रार्थनैव साधीयसी । इयं पौष्करसंहिताग्रन्थानुपूर्वीं भगवता पौष्करायोपदिष्टा इदं प्रथमावतारशरीरा नानुवादपर्युषितेति सन्तानवाही प्रमाणसम्प्रदायावगमः जागर्ति, अमुमेवार्थं द्रढयति एनामेवोपजीव्य प्रवर्तिता पारमेश्वरसंहिता, तत्र दिव्यात्रमत्र प्रदर्शयते—

यथा संहितामुखे— “अनुष्टुप्छन्दोभेदेन प्रोक्तं भगवता स्वयम् ।

सात्वतं पौष्करं चैव जयाख्यं चैवमादिकम् ॥” इति (श्लो, २४)

तत्रैव सप्तमेऽध्याये—“पौष्कराख्ये विशेषेण देवदेवेन विस्तृतम् ।

विधानमेतद्विप्रेन्द्र प्रोक्तं पुष्करजन्मने ॥” इति (श्लो, २३१)

पौष्करात् समुद्रृत्य योजितां अविपर्यासिताक्षरानुपूर्वीकाः श्लोकाः पारमेश्वरे सप्तमे अध्याये बृन्दशो दृश्यन्ते ॥

संहितायाः प्रश्नस्तिः

—००५३०—

श्लोक संख्यान्यूनाधिकभावेन पाद, मूलोद्धार संज्ञया, संहिताख्यया, उत्तरवृहदुत्तरादिव्यवहरेण, च उत्तरोत्तरं विराट् शरीरेषु पाञ्चरात्रागमेषु अपर्यन्तेषु संज्ञाभेदो बहुशाखः । उत्तरमेदप्रस्तारस्तु अत्रैव चत्वारिंशाध्यायान्ते व्यक्तीभवति । साम्प्रतिकस्तु ग्रन्थं संहितेति व्यपदिश्यने । पाञ्चरात्रागमेषु सर्वमूलत्वेन तिस्रसंहिताः स्त्रयायन्ते ताश्च—सात्वत पौष्कर जयाभिधानाः । आसां समष्टिः रत्नत्रयीत्यभिशब्दयन्ते ।

रत्नत्रयीति प्रसिद्धायां सहितात्रयां मिथो विमर्शे क्रियमाणेऽयं विशेषस्समुन्मिषति—

१. सात्वतसंहितायाम्—भगवतो वासुदेवात् अधिगतार्थेन सङ्कर्षणेन चोदितेन नारदेन ऋषिभ्य उपदिष्टं श्रुतानुवादरूपं संहिताशरीरम्.

२. जयसंहितायाम्—भगवदुपदिष्टशास्त्रतत्वज्ञानात् नारदात् श्रुतमर्थं क्रृषीन् श्रावयता शाणिडल्येन प्रवर्तितः अनुवादरूपे ग्रन्थस्यावतारः.

३. पौष्करसंहितायाम्—अस्यां सोक्षाद्वगवता पौष्करायोपदिष्टः इदं प्रथमावतारः पुरोवादैकरूपशब्दानुपूर्वीकः प्रतिपाद्यार्थः.

आद्यायास्सहितायाः नामनिर्देशः न चोपदेष्टुः नाप्युपदेश्यस्य सम्बन्धमनुबध्नाति प्रत्युत संवेदनीय सामान्यतो ज्ञानविशेषमात्रमासूलयति । द्वितीयस्यास्तु स्वकीयार्थवाग्मफलभूतं ज्ञानस्यातिशयमाख्याति । तृतीयस्यास्तु साक्षाद्वगवता पौष्करायोपदिष्टस्य अर्थस्य एकान्तरस्य अननुवादपराहतानुपूर्वीकितया अपर्युपितत्वं स्थायत् उपदेश्यस्य नामानुबन्धं सन्धारयति.

तदेवं स्थिते वस्तुनस्सतत्वे अविषमेऽपि तेजप्रकर्षे रत्नानामिव जात्यत्वं वैकृटिकायाम्, एषां तिसुणां संहितानां अन्यतमायाः अग्रयायित्वं, भगवत्सकाशात् सान्तरनिरन्तर प्राप्तत्वं पुरोवादानुवादरूपत्वादिकं च विमृशतां अनभिनिविष्टचेतसां प्रमाणशारणाना विपश्चितां साकूतकटाक्षसम्पातसम्पदमपेक्षते—

यदपि चान्यदन्यत् प्रस्तुतग्रन्थोपस्काराय ग्रन्थान्तस्सन्दर्शितमण्डलोद्याकारचित्रसंयोजनं, सहितान्तरसंवादः, विविक्षश्चापरोविषयः स सर्वोपि अनुवन्ने प्रकाशयिष्यते,

प्रत्युतात्र मनागावेद्यते—भारतीयार्थप्रस्थानस्य अनादिनिधनतामाक्षिपतां जनानां त्रिविधृ उद्भारगतार्थी भवन्ति, तेषु सर्वतः भारतीयसमयवासनारहितानां खण्डान्तरवासिनामाद्यः, उद्भृतव्यवसायाभारतीयजनताया गर्भदासभूतानां भारतलिङ्गिनां दुलीचक्षुषां अनियन्त्रणरसनः द्वितीयः, आर्थसन्तानवाहिनां तत्समयानुवर्तिनामपि भारतीयानामेव उद्भृताविद्धकर्णभारतीयसवहुमानावलोकनलिप्सया अनादिनिधनानि आर्थप्रस्थानानि स्वेच्छया अपवर्त्य जन्मपत्रिकां लिखतां तृतीयः.

तेषु प्रथमः इतइतः चक्षुरुन्मिषितवतां स्वचक्षुरुन्मेषसमयात् भारतीयाध्यात्मज्ञानस्य प्राक्तनतां न सहते, तथापि स तु तटस्थतायां निवेश्यने, द्वितीयस्तु न केवल स्वसमयादभ्रंशे प्रत्युत स्वकुलोन्मूलनेऽपि संरभमाणः अभारतीयसायुज्यसोपानमासूक्ष्मति । तृतीयः पुनः आत्मीयो भवन्नपि अर्वुद्वृण इव अनुद्विघ्नमुखः अन्तस्तोदं तुदन् आर्प समयं कलङ्कयति ॥

श्रीपौष्टकरसंहितायां अध्यायानां विषयाः ॥

त्रुदितपुट सङ्घा	विषयाः	मुद्रितपुट सङ्घा	विषया
	प्रथमाध्याये शिष्यरीक्षालक्षणे		पूर्वपरादि दिक्षिसङ्घिनिरूपणम् , तदनुसारेण पुरामादिस्थापनम्, उद्दिष्ट ठोक्षाने नवमु पद्मेषु देवतासमा- राधनम्, देवतानामानि, आवरणेषु देवताचक्रन्यासादि
१ गुरुपदेशानुसारेण चतु प्रकार मण्डल पूजनेन शिष्यस्य मण्डलक्रत्- समयि—पुत्रक—साधकाऽचार्यत्वप्राप्ति			—
२ शिष्यस्य संसारबन्धनिवृत्तये गुरुणा- कर्तव्यकर्मनिर्देश	३ असमाप्तमण्डलपूजनस्य अन्तरा विप- त्तावपि आरम्भसामर्थ्यात् विलम्ब्य फलप्राप्तिः	चतुर्थाध्याये यागमण्डपलक्षणे	१० मानलक्षणम्, यागमन्दिरस्य विस्तारा- यामालङ्कारपताकादि विधि
		१६ चण्डादिद्वारपालाना इन्द्रादि दिक्पा- लादीनां लक्षणाध्यानादिविधि	—
४ यागयोग्य पर्वतशिखर सानु नदी कूलादिस्थाननिर्देश, प्रशस्ताप्रशस्ता भूमिलक्षणम्, तत्पात्रेः फलम्, तत्र कर्तव्यसंस्कारविशेषा	—	पञ्चमाध्याये	सर्वतोभद्रादि पञ्चविशति मण्डलानां
			१८ लक्षणम्, नाम निर्देशश्च
	तृतीयाध्याये दिक्षिसङ्घिलक्षणे	२० (१) सर्वतो भद्रम् (२) अद्यनिर्मोचनम् (३) सदध्वम्	२१ (४) धर्मस्त्वयम् (५) वसुगर्भम्
६ मेषादिमासेषु दिनरात्रिविभागेन शङ्कु- च्छायायाः न्यूनाधिकत्वसङ्घयानेन			

(२)

मुद्रितपुट	विषया:
सङ्ख्या	
	(६) सर्वकामप्रदम्
	(७) अमित्रम्
२२	(८) आयुष्यम्
	(९) बलमदम्
	(१०) पौष्टिकम्
२३	(११) आरोग्यकम्
	(१२) विवेकार्घ्यम्
२४	(१३) वागीशम्
	(१४) मानसम्
	(१५) जयार्घ्यम्
२५	(१६) स्वस्तिकम्
२६	(१७) आनन्दम्
	(१८) नित्यार्घ्यम्
२७	(१९) भूतावासम्
२८	(२०) अमोवम्
	(२१) सुप्रतिष्ठम्
२९	(२२) बुद्ध्यावारम्
३०	(२३) गुणाकरम्
३१	(२४) ध्रुवार्घ्यम्
३२	(२५) परमानन्दम्
<hr/>	
षष्ठीध्याये	
३२	पञ्चलक्षणम्
<hr/>	
सप्तमाध्याये	
३६	व्यूहमेदलक्षणम्

मुद्रितपुट	विषया:
सङ्ख्या	
	३७ पञ्चक्षेत्रमानादिविधि·
	३८ पीठमानविधि·
	३९ द्वारमानादिविधि:
	४१ अब्दायनादिमूर्तीना यजनविधि·, चतुपञ्चव्यूहे चतुर्मूर्तिन्यास.
<hr/>	
अष्टमाध्याये	
	४४ चक्राब्जलक्षणम्
	४५ चक्रोपरि पुरुषाकृते भगवद्वृप— पूजनम्, सुदर्शनवैभवम्, तत्त्वाम- निर्वचनं च
	४६ घरकादिमेदेन नाभिनेमिभेदेन चक्र- भेदतन्मानादि निरूपणम्
	४७ चक्रसाधनकथनम्
	५० चक्रपञ्चावयवानां नानावर्णे. शोभा- सम्पादनम्
	५२ मन्त्रन्यासपूजादि एकादिक्रमेण नवा- नामपि चक्राब्जाना उत्तरोत्तरपूजनस्य फलातिशयः
<hr/>	
नवमे अध्याये	
	५३ मिश्रचक्रलक्षणम्
<hr/>	
दशमे अध्याये	
	६१ नवपञ्चलक्षणम्
<hr/>	

(३)

मुद्रितपुट विषया
सङ्ख्या

एकदशे अध्याये

६६ वृत्तविम्बलक्षणम्

—

द्वादशे अध्याये

६७ पञ्चपद्मचक्रविम्बलक्षणम्

—

त्रयोदशे अध्याये

६८ सूर्यविम्बलक्षणम्

—

चतुर्दशे अध्याये

६९ चन्द्रविम्बलक्षणम्

—

पञ्चदशे अध्याये

७० त्रिकोणविम्बलक्षणम्

—

षोडशे अध्याये

७२ कूर्मविम्बलक्षणम्

—

सप्तदशे अध्याये

७४ शङ्खविम्बलक्षणम्

—

अष्टादशे अध्याये

७७ कलशविम्बलक्षणम्, नवनाभविवरणम्

—

मुद्रितपुट विषया:
सङ्ख्या

एकोनविशे अध्याये

८० नवनाभार्चनम्, भगवति भावबन्धेन

सङ्घतिप्राप्तिः

८१ विद्यापदमन्त्रलक्षणम्

८२ ब्रह्मपदमन्त्रस्त्रूपम् उभयविवमन्त्र-
प्रयोजनम्

८४ नवमूर्तिपूजनप्रकार, एकादृष्टमूर्ति-
पूजाविधि.

—
विंशे अध्याये

८७ सपरिवारविष्वक्सेनार्चनम्

८९ विष्वक्सेनमूर्तिवैभवम्

९१ देवदव्यनिर्वचनम्

९२ देवनिवेदितान्नप्राशनविधि, विष्व-
क्सेननिवेदितस्य प्राशननिषेध., देव-
निवेदितपुष्पादे प्रार्थना विनापि
ग्रहणस्य अनवद्यत्वं निवेदितवस्तु
विभागक्रम

—
एकविंशे अध्याये

९४ लक्ष्म्यादिपरिवारलक्षणम्

—
द्वाविंशे अध्याये

९५ आधारासनलक्षणम्, भगवत् त्रिवि-

धाधारसनविचार.

मुद्रितपुट	विषया·	मुद्रितपुट	विषया
सङ्घर्षा		सङ्घर्षा	
१८ मन्त्राभ्यनो भगवत् आधारपेक्षया		अष्टाविंशे अध्याये	
विविक्तवनिरूपणम्	—	१४९ हुताशनयोनिविभागः	—
लयोविशे अध्याये		एकोनत्रिशे अध्याये	
२९ आसनदेवतान्यासविधि	—	१४८ कुण्डलक्षणम्	
चतुर्विंशे अध्याये		१५२ ध्वजाद्यायलक्षणम्	—
१०३ आधारासनदेवतालक्षणम् पीठान्तर्बहिः स्थिताधारासनदेवतालक्षणनाम ध्या— नादिनिरूपणम्	—	त्रिशे अध्याये	
पञ्चविंशे अध्याये		१५६ पवित्रारोपणम्	—
१०५ वृत्तिविचारः		एकत्रिशे अध्याये	
१०६ उपादेयवृत्तिस्थानानि, तदाराधन- फलम्	—	लोकधर्म	
षड्विंशे अध्याये		१६६ चातुर्मास्य शयनोत्थानविधि·	
१०८ भोगभेदविचार	—	१६८ भगवन्मन्दिरसुपगच्छतां नियमा·	
सप्तविंशे अध्याये		१६९ व्रतनियमाः	
श्राद्धलक्षणम्		१७० अभिषेकविधौ देवताविशेषध्यान— प्रकार.	
१११ नित्यश्राद्धम्		१७१ अग्न्यालयविधि·	
११७ नैमित्तिकश्राद्धम्		१७२ व्रतान्तप्राशनविधिः	
१२२ प्रसङ्गात् मन्त्रविनियोगविचारः		१७३ अनुयाग शब्दार्थः	
१३९ काम्यश्राद्धम्, अनुबन्धात् स्त्री शूदादिषु सप्रणवमन्त्रोपदेशविचार	—	„ भोजनान्ते हार्दाभितर्पणम्	
		१७४ अभक्तानां हविर्दाननिपेद , लौकिकभगवद्धर्मसङ्ग्रहः	
		१७६ कालभेदेन भगवदर्चनम्	
		१७७ उपवासभेदफलम्	
		१७८ द्वादश्या फलातिशयः	—

(५)

मुद्रितपुस्तकालय	विषयाः	मुद्रितपुठ संस्कृतालय	विषयाः
संहिता		संहिता	
द्वात्रिशो अध्याये			
१८० आराधनलोपविचारः		२०५ देवाश्रतने जातानां मृतानां च गतिविचारः	
१८१ ज्ञानाङ्गकर्मणं फलम्		२०७ वासुदेवादिमूर्तिभिः षड्विशति तत्त्वाना व्यासिप्रकारः	
१८३ गृहाचार्चितारे — पूर्वपुरुषस्थापित, गुरुदत्त, स्वयं गृहीत, अन्यन्यता, धनकीत, भगवन्मूर्तीनां आराधनविवेक		२०८ उक्तमूर्तीना लाङ्छनाभरणादिनिर्देशः	
१८४ सन्मार्गं निरूपणम्		२१३ वासुदेवादि मूर्तीना व्यासिप्रकारः	
१८५ अर्चनामेदेऽपि भावभक्तिवशात् फलसाम्यम्		२१४ क्षेत्रं क्षेत्रेश्वरं निर्देशः	
—		—	
तत्त्वस्थितिशो अध्याये		सप्तत्रिशो अध्याये	
१८७ तत्त्वं समाख्यानम्, चतुर्मूर्त्यर्चनम्, मूर्तिमेदेन अर्चने फलमेद		२२२ पूर्वाध्यायशेषः	
१९० तत्त्वजयविचारः		शङ्कुचक्रभगवत्पादसुदाङ्कितवक्तृनां न्यासादि विचारः	
१९२ तत्त्वग्रामस्य हेयोपादेयत्त्वम्		—	
१९३ तत्त्वसङ्ग्रहे अध्यात्मादि परिज्ञानम्		अष्टत्रिशो अध्याये	
—		२२५ आविकारिनिरूपणम्	
चतुर्मिश्रो अध्याये		प्रतिष्ठामधिकृत्य मनुष्याधिकार विचारः, मन्त्रबलात् भगवत्साक्षिध्यम्, कालेनान्तरितानां पुनः प्रतिष्ठाविधि.	
१९५ धूपधण्टालक्षणम्		२२६ प्रतिष्ठाशब्दार्थनिर्वचनम्	
—		२२७ व्यामिश्रयाग समाधानम्	
पञ्चत्रिशो अध्याये		२२८ विद्यापादन विधिः	
१९९ धूपधारलक्षणम्		२२९ विग्रहादौ क्षतादिदोषविचारः	
—		२३१ दोषशान्ति विवरणम्	
षट्त्रिशो अध्याये		२३२ परमेश्वरोल्लासः, मण्डलादिषु ध्यानप्रकारः	
२०३ आयतनविचारः कतिपयसिद्धायतनादि नामनिर्देशः तत्रत्याना सदृतिः			

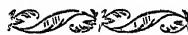
(६)

मुद्रितपुट सह्या	विषया	मुद्रितपुट सह्या	विषया
२३७ कालभेद कथनम्, सिद्धान्तलक्षणम्	—	दिनश्चय, दिग्द्वारमेदेन उपविष्टोत्थि- तादि मूर्तिन्यासः	
२४० नानाधर्मप्रतिष्ठाविधि.	एकोनचत्वारिशो अध्याये	२६५ आसने चलघुवबिम्बानुमारेण स्थिरी करणप्रकार भूमागादिविपर्यासे उद्- वृत्य अन्यत्र स्थापनविधि	
२४१ अच्युतप्रतिष्ठा	—	२६६ मूर्तिभज्ञे तत्सममूर्त्यन्तरस्थापनम्, चातु- रात्म्यप्रतिष्ठाफल, नृसिंहपिलक्रोडा- दिमूर्तीनां दिग्भेदेन स्थापनम्	
२४२ भद्रपीठादिलक्षणम्	—	२६७ प्रतिष्ठाशब्दार्थ, तत्प्रकारश्च, स्थाना- दीनां रचनाप्रकार	
२४५ मन्त्रसंस्थापन निरूपणम्	एकचत्वारिशो अध्याये	२६८ स्तम्भस्थूणादिशब्दानामभिन्नार्थता, मन्त्राध्वादिनिरूपणम्	
२४७ पञ्चालयप्रतिष्ठाविधिः	—	२६९ जीर्णोद्धारफलम्	
२४९ ज्ञानप्रतिष्ठा	—	२७० कर्मवशात् मूर्त्यादीनां भज्ञे प्रायश्चित्तम् अस्मिन्नेव विध्यन्तरम्	
२५१ फलमूलादिप्रतिष्ठा	द्वाचत्वारिशो अध्याये	२७१ वैष्णवप्रतिष्ठायाः फलम्	—
२५५ प्रासादप्रतिष्ठा	—		
२६४ मूर्तिप्रतिष्ठा, द्वारमानम्, भूमेर्विस्ता- रायामाङ्गुलगणनेन शुभनक्षत्रतिथ्या-	त्रिचत्वारिशो अध्याये		

इत परं ग्रन्थपातः, असमासश्च संहिताग्रन्थः।

श्री-

पाठान्तरम्, सखलितशोधनञ्च ॥

पुटम्.	श्लोक स०	पुटम्.	श्लोक. स०.
३	९ तदैवसाधितम्	९	७३ शेन्द्रपदाख्यश्च
"	" तत्रानेकप्रकाराणि	"	९४ तुर्याश्रम्
४	११ या प्रशान्ता द्रुमोपेता	१०	१० भूमौ कजोङ्गव
"	१२ खिण्वपुष्पसमा	११	११ व्यङ्गुलाश्चतु
"	२८ तत्र वास्तो क्रमम्	"	१२ मानेन तैर्वेद्यधिकाम्
५	३४ चोढ्लम्	१२	३६ द्वारस्य शास्त्रा
"	३६ संपूर्ज्य तद्दर्त्तमाढकान्	१३	६० स्तम्भेन स्याद्यथा ऋम्
"	३८ रेणुं ताम्रजम्	१४	८८ सार्थताम्
"	१ यथास्थितम्	"	९० रोप्य सङ्कोचयेत्
६	९ दारुं वाथ	"	९३ मेघस्यावाहनाय
"	१४ तद्वाद्यकर्मणान्त	"	९४ बाधपृष्ठाधिष्ठिते देशेकाले
"	त्वेव वृद्धिं यथा	"	९६ दिग्बिलोलालितात्मनाम्?
"	१७ भागयन्तु	"	१०३ मध्ये मानमितात्मनाम्
"	यथारूपम्	१५	११५ वेदद्वादशमांशोनम्
७	३० द्वादशभागम्	"	१२९ तदेवे नृस्वरूपेण कार्यम्
"	४४ भूस्वस्त्यादित्यर्ध	१६	१३० श्रमपारम्यं
"	४७ सद्वाना तस्मात् पूवापरं द्विज	,	१३७ एकेन सर्ववर्णं नाभौ
"	प्रासादादिक्षु	"	१५३ द्युतिसम भीमं पाश
८	५० दिग्द्रव्यं द्विज [येत्]	१७	१५८ भाचकं भ्राम्यमाणम्
"	५२ एवं पूर्वापरं भागं लाङ्छ	२०	२२ सकोणानि भवन्ति
"	५५ ततोदिक्सूत्रसह्यानम्	"	२८ कर्णाभ्यां तु
"	६७ सविताख्यं च	"	३१ वीघिबाणे

पुस्तक	श्लोक. सं.		पुस्तक	श्लोक. सं.	
२०	३८	पीठ दिविस्थतम्	४६	५५	फनीयं चक्रराट् स्मृतम्
२१	६२	शुकपक्षोपमेनाथ	„	५७	त्रितयं शृणु
२२	६५	तत्रादि मध्यतः	„	५९	संयुतं तद्ग्रोमिशः
„	८१	एकैकं दशभागानि	„	६३	दिक्षु चक्रम्
२४	१२५	प्रभा नाभिज्वलेनैव	४७	७७	इच्छया लोपयेत्
२५	१५०	भिन्नगोरोचना	„	७८	सोपद्वारं ति
„	१६१	समं तु यातुसामीर	„	७९	ऋणे स तु
२६	१७९	सयुक्तं चांशकैः	„	८०	मिश्रीकृत्य च
२७	२५३	पद्मं पुष्करिणी	„	८१	विंभजेत् पदैः
„	२६१	तदेकैकं गात्रकम्	„	८८	बलिक्षेत्रात्
„	२७१	सम्मार्ज्यं सीलयित्वा	४८	९५	भागयो, पार्थ्योरुगयो
„	२७२	ससकम्	४९	११४	पूर्यमाणम्
३२	१	परिच्छिन्नछिह्नं श्या-	„	११८	त्रिद्रेकतःः
		मोपगम्	„	१२५	न वृत्तस्य च
„	५	मध्यादिहावसानं तु	„	१२६	अरातद्वागजम्
३३	१८	पद्मविस्तार	५०	१४७	दर्शयेद्विधिवचैव
३५	६०	क्षीरं मधु	„	१५४	यत्तारारुयानि
„	६५	भूभागसमताम्	„	„	लम्बानि लम्बने
„	६९	सन्निवेश्यात्मसत्तायाम्	„	१५९	पीतमागेन
४१	११४	इष्ट्वा चाब्देधरम्	„	१६२	अन्त्येनोपगतेनैव
४४	४	सन्तारयन्ति	५१	१६७	ब्रह्मन् विद्धिचक्र
„	७	पद्मोदरकोशेषु	„	१७१	यस्य त्रयी
„	१३	मेदैश्चौत्तमादयः	„	१७५	कालात्तेजोप
„	१६	पूजास्यलम्	„	१७६	तेन कार्या
४५	४०	ब्रह्मस्त्रेन्द्र	„	१८५	तेजोवृत्ति एतत्संज्ञा
„	„	अपहलोचनानां वै	५२	१९१	कोणोनेनैव
„	४१	तेनेदं सुवि	„	१९४	द्विरुक्तास्येन

(९)

पुटम्.	श्लोक सं.		पुटम्	श्लोक सं.
५२	२०७	जनोलोकम्	६२	१९ यतोविद्योत
"	"	सुवर्लोकम्	"	२२ अतेऽम्मये तु
५३	२१०	रीणां च मान्योऽयम्	६३	२६ या च सैही
"	२१३	पुरा विप्राः	"	३१ ऊरीकृताम्
"	१	एतत्समय	"	३३ पूज्या कुम्भो
"	२	विप्रास्संशयाविष्टबुद्धयः	"	३४ एतास्तिशक्तय
५४	२३	चक्राणामष्टमं नेमिसंयुतं	"	४२ तस्मादद्विगमा
"	२५	तृतीयेन सहस्रर	६५	८१ रागकमेणानेनैव
"	२७	मध्यमोत्तममान च	"	८८ कोणात् विमाजयेत्
"	२९	षड्गोलक	६६	६ पीठभागाम्याम्
"	३२	षड्ङ्गत्रितयेन तु	६७	११ पूर्वदिक्सस्थित
५५	३६	एवं प्रकल्पिने चक्रे	६८	१६ साधनार्थं तु
"	३८	बाह्यस्थानम्	"	२१ पुष्पधूप
"	३९	नाभ्यादिष्वङ्गुलाष्टकम्	"	२६ मूलमेतत् समाख्यातम्
"	४७	चतुर्विंशत्यरम्	७२	२ दिशि वा वक्त्रम्
"	५४	क्षेत्रमानम्	७३	१७ यावन्मध्याच्चतुर्थय
५६	५९	धारान्नाभि	"	१८ तस्मात् सलाभ्य
"	६४	नेत्वरामानमाशृणु	"	१९ पादसिद्धि
५७	८५	सन्ततिम्	"	२३ एतच्छिह
"	८७	वा पश्चात्तदन्तं पाण्डरो	"	२५ अर्धेन्दुवन्नखाखीणि
"	९३	कमनीयम्		तत्र पश्चातु
५८	१०२	एतदाक्लिप्यतम्	७४	४६ कूर्मचाह्वम्
"	१०५	चोतरं देशं	"	२ त्रिशद्वे अधिकानि
६०	१४१	पुरुषोत्तम	"	३ कृता ह्येषाम्
६१	१५५	प्रोक्त सलक्षणम्	७५	२९ आस्फालयेच्च
६२	११	आसनकल्पनम्	७६	३८ लिम्पेच्छोभो
"	१६	पङ्कजात् पञ्चसङ्घर्यम्	७७	६ सन्धौ निरोधयेत्

पुटम्.	श्लोक.	सं	पुटम्.	श्लो.	सं
७७	१२	नातीति	९६	२३	कालनाम्
७८	२३	अय ब्रुवाच वास्यत्य	९७	३६	ताश्चिदात्मनः
७९	५	यग्रेकसिन्	„	४२	भूनदेहा
„	५३	निर्वृत	„	४८	मन्त्रव्यक्तिम्
„	५८	एषामन्यनमेनापि	„	„	शक्तावथ
८०	१६	सराम काम	„	५१	निष्क्रियाणाम्
„	„	प्राप्तुत्वा	९८	६०	विलयं वासुदेवे
८२	५६	कर्णीकादौ	„	६७	दृतौ
८४	७६॥	कथं नवानाम्	„	७०	अमूढ़
८५	१०२	प्राइनिवेशनम्	„	७२	उदयाप्यय
८६	१३७	सोमं खम्	९९	७४	मुव्यक्तेरन्तरीभूत
८८	१४	द्विजप्राग्ननशिष्ट	„	५	सिद्धिकामानाम्
८९	३८	तदाकार	„	६	चित्तस्सकरण
९०	५७	स्वयं तु संविभज्याथ	१०२	७१	दृक्श्रोत्र
„	६७	सलक्षणमखेश्वरम्	१०३	७	लोहिताक्षो
९१	७४	ज्ञातूमिच्छामि	„	२४	तदाधारम्
„	७७	चयाभानिपूर्ण	„	३२	नृपेभ्यस्सर्वमाणु
९२	९३	तत्समर्पण	१०७	३२	तेजोबृद्धिम्
„	९६	भूरिभूत्यभि	„	३३	स्वार्जिताद्रस्त्र
„	१०२	स निरूप्यति	१०८	१७	फलस्त्रग्नैः
९३	११४	ज्ञात्वा संभूषयन्ति	१०९	२८	भोगैरसुकैः
„	११५	संहत्य च विनिष्पिष्य	„	२९	बुद्धि समुपयातम्
९६	९	भूमृताङ्गस्य	११०	४७	पेक्षया मध्यात् धर्मा
„	११	यद्विश्वं कूर्म	१११	३	सम्यङ्ग्निर्वित्तिंतम्
„	„	संहृताम्	११५	१०३	विष्णुपदस्थेम्यः
„	१७	गादयः	११६	११६	नयन्त्वमृतायान्न
„	२०	लक्षणा	१२२	२४४	योक्तव्य

पुस्तक शो. स०.

१३८	५५८	चातुर्मास्य
"	५९१	इत्येषामर
१३९	५९६	सम्भृतसम्
"	५९७	दिने शुद्धे
"	६०२	मज्जानलक्षणम्
"	६०५	खक्षुतस्य
"	६०८	दुस्सहा घोरा
"	६११	शब्दद्वारम्य
१४०	६१७	स्वविग्रह स्वचैतन्यम्
"	६२३	मूर्ति तमेव वा
१४१	६३८	यागादेतस्मात्
"	६३९	मन्त्रं प्रति परा
"	६४२	चैते प्रयान्ति परमाम्
"	६४९	सत्पात्रलामेन
"	६५२	उपरिष्टाद्रसैर्युक्तम्
"	,	वीताद्यं सहिरण्य
"	६५४	एकमेव हि नैवेद्यम्
१४२	६६४	चोपसंहने
"	६६६	मन्त्रांश्च संयमात्
"	६६८	आपत्तिसाधनात्
"	६७०	मन्त्रं वह्नौ
"	६७२	मुख्यकल्प
"	६७५	मिदं पुनः
१४३	६७८	व्रतशुद्धा वै
"	६७९	व्रजन्ति कमलोद्भूत
"	६९३	लीनं हि वर्तते

पुस्तक शो. स०.

१४३	६९७	यद्वद्भुक्ताध्वशूद्धान्नान्न- दोषो
१४४	७११	विकृता जना-
"	७१८	मपवर्गेण प्राथितम्
"	७२२	येषा प्रधान
१४५	७२८	योजना कार्या
१४६	२५	यथा गृहीतृदातृभ्यां विरोधो
१४७	३३	. योनीनामाश्र
"	३५	वाकी॒ मन्थान
१४८	७	सुचिरैर्युता-
१४९	११	प्रकाशलक्षण
"	२८	दुल्वणत्त्वेन सम्मितात्
१५०	४०	दर्पणोदरा
"	४६	चिनुयादि
१५१	५०	भावाभ्नि
"	५३	पूर्व यद्वि
"	५४	दण्डद्विद्विक
"	६१	यथावद्भवनो
१५२	७६	आयास्ते वै
१५३	१०९	ईषन्मानाधिकम्
१५४	१२३	मुष्टिस्थोऽनन्तवक्त्रवृत्
"	"	चोर्ध्वमुखः
"	१२४	सप्तस्कन्ध यद्यात्मभूतं
"	१२५	त्वज्ञमक्षाम्बुजात्मना
"	"	अमृतात्मा जलस्थित.

पुस्तक सं		पुस्तक सं			
१५५	१४४	संगत तदाज्य	१८३	७६	तदहङ्कारमालम्ब्य
,,	१४१	भीतिहृष्ट	,,	७८	शरीरगः
,,	१४६	ग्रदेशत	,,	९१	विम्बं समुद्ध
,,	१४७	अर्चने साग्नि	१८५	१२१	विस्तरेणार्चना
१५६	१६१	रचनाव्याप्ति	१८६	१३८	कर्मयुक्तम्
१५७	१६	यथार्कन्तीक्षण	,,	१४७	यलक्षणोद्दृतैः
१५८	५६	दशम्यास्	१८७	६	वह्यादीश
१५९	७६	त्वक्षनैव	,,	८	सङ्कषिणेऽनिरुद्धा
,,	८१	पिबेद्धृदय	१८८	२६	बाह्यात्मना
१६०	७२	बृंदं त्वगेला	,,	२९	न तु सम्प्रितं
१६१	१०८	विज्ञापितोऽसि	२०१	५७	स्फुटा यस्य च
,,	,,	मनधरीम्	,,	६७	त्रिष्णैकमानसम्
१६४	१९५	यस्सम्यक्प्रयतो भक्ता	२०८	१३०	व्यञ्जयन्ति
,,	२००	तत्र मोक्षश्च	२०९	१६१	चन्द्रकोटि
१६७	२८	आस्ते त्वाध्ययुजे	,,	१६५	शब्दकोशम्
,,	३१	चेष्टित महत्	२१०	१८१	हृदि धाम
१६८	६२	मेतव्यापारम्	२११	२२१	शक्तिसज्जस्य
१७१	१२८	दामे	२१५	३०१	खक्षेत्रम्
१७७	१७१	एवमब्दे	२२२	८	पौष्कर
१८१	३४	प्राधान्येनाब्जसम्भव	२४१	६	प्रतिष्ठानम्
,,	४९	प्रसिद्धैस्तु	२७०	१७४	भागत्रयेण
१८२	६८	भोगमोक्षादि			

श्री-

ग्रन्थान्तरेषु अनूदिताः पौष्करसंहितायाः श्लोकाः

श्रीभाष्ये

अधिकारनिष्ठपणाध्याये

पाद्मरात्राधिकरणे कर्त्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपासने ।
 क्रमागतै स्वसंज्ञाभिः ब्राह्मणैरागम तु तत् ॥ पौ.अ. ३८, श्लो. २९३
 यस्मात् सम्यक् पर ब्रह्म वायुदेवाख्यमव्ययम्।
 एतस्मात् प्राप्यते शास्त्रान् ज्ञानरूपेण कर्मणा ॥ पौ.अ. ३८, श्लो. ३०६

श्रीसहस्रनामभाष्ये

माम दिश , वरारोह. ज्ञानोपदेष्टा भगवान् कपिलाक्षस्त्वधोक्षजः ।
 विद्यामूर्तिश्चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा त्रैलोक्यपूजित. ॥
 तदंशभूतो वै यस्य विद्यव्यञ्जनलक्षणः ।
 युगान्तेषु च संहारं यः करोति च सर्वदा ॥
 शङ्कराख्यो महारुदः प्रादुर्भावान्तर हि तत् ।
 देवस्यानलशायैं सर्वाधरसंखितस्य च ॥^२ पौ.अ. ३६, श्लो. २२२-२२५

नम. वरारोहः प्रादुर्भावास्तु विज्ञेया. स्वव्यापारवशातु वै ।
 प्रादुर्भावान्तरस्तद्वदशस्य तु वशादपि ॥ पौ.अ. ३६, श्लो. १३५
 प्रादुर्भावान्तरैस्सार्थं प्रादुर्भावैर्दिंगास्त्रिलै. ।
 अव्ययैः प्रभवाख्यैस्तु गौणमुख्यैस्तुरेवरैः ॥
 स्वभावमजहत् शश्वत् आकारान्तरमाकृते. ।
 यतत्त्वमंशसंभूतं प्रादुर्भावान्तरं तु तत् ॥ पौ.अ. ३६, श्लो. २००, २०१

नाम. अहसंवर्तकं अध्यात्मं कालतत्त्वीयमधिदैवतमस्य वै ।
 प्रभवाप्ययमूर्तिर्वैं विद्यात्मा परमेश्वर. ॥

(१४)

अधिभूत परिज्ञेयं त्रैलोक्यं भूतपूर्वकम् ।
कालश्चव्यक्ततत्त्वस्य ह्यात्मत्वेन वर्तते ॥
अधिदैवतमिज्या च सद्गोगमधिभूता ॥

नाम. त्रिविक्रमः कालवैथानरक्षायी नानास्थाधोनिवासिनः ।^{१२}
आधारशक्तिसंज्ञस्य ह्यमूर्तस्य च वै विभो ॥
अभिमानतनुयोर्वै नानामेदैश्च वर्तते ॥ पौ. अ. ३६, श्लो. २२१
श्रीपौज्करभागे—

नाम. कुम्मः आभासयति भूमां परितस्तद्वदेव हि ।
स्वक्षेत्रं || पौ.अ. ३६, श्लो. ३००
यस्माद्वेवालयोद्देशात् तु ध्मातजलजस्य च ।
भवेच्छब्दानुवेषश्च तावत् क्षेत्र तदुच्यने ॥ पौ. अ ३६, श्लो. २९७

नाम „ ऐहिकासुप्मिकी यत्र सिद्धिर्भवति देहिनाम्।
अणिमाद्यष्टकोपेता खशक्तया स्वात्मना तु वै॥
अध्वावनिषु सर्वासु नित्यं कुर्वति सन्निधिम् ।
मुक्तये सर्वभूतानां विशेषेण तु वै भुवि ॥

नाम „ ताहीत्युत्तवा जगन्नाथं क्षिप्रं स्त्रीवालपूर्वकैः ।
ज्ञात्वा विमुक्तदेह तु सह पुर्यष्टकेन तु ॥
महता तृर्योपेण कृत्वा रथवरं तु वै ।
जित्वान्तकभटान् रौद्रान्वलात् क्षेत्रेशकिङ्गरा ॥

आनीय क्षेत्रनाथस्य अभितः रव्यापयन्ति च ।
देव क्षेत्रे त्वर्दीयेऽस्य विमुक्तं पाञ्चमैतिकम् ॥

शरीरमध्यानाथस्य कुरु शश्यथोच्चितम् ।
क्षेत्रनाथस्तु तद्वाक्यं समाकर्ण्य गणेरितम् ॥
करुणानुगतेनैव तन्नीक्ष्य तु चक्षुषा ॥ पौ.अ. ३६, आरभ्य ४०
पर्ययन्तम्.

(१५)

नाम विशेषनः	जनार्दनारव्यया देवस्वनिरुद्धा जगत्प्रभु । भूमागे वसुभाण्डाख्ये नित्यसन्निहितः स्थित ॥
नाम प्रश्नम्	अधिष्ठाय स्थितस्साक्षात् भक्तानां सुगतिप्रद ।
नाम. अमितविक्रमः	यासुनं जलमाश्रिय देवदेवस्थिविक्रमः ॥ स्थितः कमलसम्भूत नृणां च सुगतिप्रद । पौ. अ. ३६-३१०
नाम श्रौरि-	उत्पलावर्तके देशे शौरिसंज्ञोऽच्युत स्थित ॥ पौ. अ. ३६-३११
नाम शूरः	धराधरे चित्रकूटे रक्षःक्षयकरो महान् । सस्थितश्च परो रामः पद्मपत्रायतेक्षण ॥ पौ. अ. ३६-३२८
नाम शूरसेनः	मगधामण्डले विप्र महाबोधधराश्रित । संस्थितो लोकनाथात्मा देवदेवो जनार्दन ॥ पौ. अ. ३६-३६०
नाम त्रिलोकेशः	शुभमासाद्य भूमाग प्राग्ज्योतिषपुरे तथा । देवं विश्वेश्वराख्यं तु स्थितमेत्य स्वगोचरात् ॥ पौ. अ. ३६-३६७
नाम. केशवः	केशवः क्लेशहा लोके द्वैरुप्येण क्षितौ स्थित । पौ. अ. ३६-३०६ मधुराख्ये महाक्षेत्रे वाराणस्यामपि द्विज ॥ ^२
नाम हरिः	गिरौ गोवर्धनाख्ये तु देवस्सर्वेश्वरो हरिः । संस्थित. पूजित स्थाने ... . ॥ पौ. अ. ३६-३३४
नाम कामदेवः	कामदेवस्तु भगवान् सर्वेषां सर्वकामद । शङ्करालयमासाद्य संस्थितोऽप्सरसार्चित ॥ ^२
नाम. कृतागमः	नानामन्त्रमयी दिव्यां व्यञ्जयत्यमलात्मनाम्। श्रीपौष्टके—
नाम सप्तजिह्वा	तद्वक्तदेवतानां च हुतभुक् परमेश्वरः ॥ मन्त्रपूतं यदादाय हुतमाज्यपुरस्सरम् । ब्रह्माण्डभुवनं सर्व सन्तर्पयति सर्वदा ॥ पौ. अ. ३६-२२८,२२९
नाम. अमूर्ति.	श्रीपौष्टके— विश्वेशप्राणशक्तेवं वाय्वाख्यमधिदैवतम् । जगत्संन्धारक चैव नानास्कन्धात्मना तु वै॥

(१६)

एते भगवदाकारा (रामा) तिष्ठन्त्यस्मिन् जगत्रये॥ पौ. अ. ३६—२३०

श्रीपौष्टकरे—

नाम दिशः गजेन्द्रग्राहमोक्षी च संसारोत्सारलक्षणः ॥ पौ. अ ३६—२२२

श्रीपौष्टकरे—

नाम. प्राण. अथोपकरणं दिव्यं पञ्चशत्त्युपलक्षितम् ।
कालज्ञानक्रियेच्छाख्यप्राणसज्जं महामते ॥ पौ. अ. ३३—११३

प्राणशक्तेस्तु चाध्यात्मं पाङ्गुण्यमस्तिं हि यत् ।
अधिदैवतमज्ञाक्षः वायुदेवस्सनातनः ॥ पौ. अ ३३—१५५
ज्ञानक्रियेच्छा प्राणाख्य शक्तिव्यूहं द्विजाच्युतम्॥ पौ. अ. ३३—११५

श्रीपौष्टकरे

नाम. सर्वयोगविनिभ्सृत—स्वबुद्धिमात्रनिर्जर्ति परमात्मा जगत्प्रभु ।
स्वैर्थ्यानुभवप्रीतो ज्ञातारमनुसेवने ॥

यस्मात् सद्विक्तियुक्तानां प्रपत्नानां क्रम विना ।
प्रसादमेति मन्त्रेशस्त्वचिराद्वितात्मनाम् ॥
कि पुनर्वै क्रियाज्ञावपत्नानां च पौष्टकर ।
श्रद्धाभक्तिपराणां च बोधितानां च देशिकै॥ पौ. अ. ३२—६२, ६३

नाम. वृषाकृति विश्वमाप्याययन् कान्त्या पूर्णेन्द्रयुततुल्यया ।
वपुषा सुन्दरेणैव दिव्येनाविकृतेन च ।
मुञ्चन्तमनिश देहादालोक ज्ञानलक्षणम् ॥ पौ. अ. ३८, १७४
पूर्वकर्मानलार्तानां ध्यायिनां खेदशान्तये ।
वदनेन्दुचयोथेन हादयन् गोगणेन तु ॥ पौ. अ २८—१७८
ज्ञानोपदेष्टा भगवान् कर्पलाक्षस्त्वधोक्षज् ।
विद्यामूर्तिश्चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा त्रैलोक्यपूजित ॥
तदंशभूतो वै यस्य विश्वव्यञ्जनलक्षणम् ।

(१७)

श्रीपौष्करे

- नाम. उग्रः कल्की च विष्णुर्भगवान् नष्टधर्मवितारकूल् ।
उद्या म्लेच्छगणं हत्वावस्थितो यः कलौ युगे॥
- नाम. सुमुखः ओङ्कारलक्षणं मन्त्रं जपन्नान्तरलक्षितम् ॥
- नाम. जितक्रोधः आनन्दामृतसम्पूर्णवदनेनेन्दुकान्तिना ।
कलशाद्विस्त्रिस्त्रिपेण करस्थेन विराजितम् ॥

पाञ्चरात्ररक्षायाम्

कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपासते ।
क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिः ब्राह्मणैरागमं तु तत् ॥

विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत्पूर्वमथ पौष्कर ।
नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि तत् ॥

तथा मूर्त्यन्तरयुतं प्रादुर्भावगणं तु वै ।
प्रादुर्भावान्तरयुत धृतं हृत्पद्मपूर्वकम् ॥

लक्ष्म्यादिशङ्कुचकास्त्वयगारुद्यसदिगीश्वरैः ।
सगणैरस्त्रिष्ठैश्च तद्विद्धि कमलोद्धव ॥

मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलपदम् ।
विना मूर्तिचतुष्केण यत्रान्यदुपचर्यते ॥

मन्त्रेण भगवद्ग्रूपं केवलं वाङ्संवृतम् ।
युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर ॥

भिन्नैराभरणैरस्त्रैरावृतं च सविग्रहैः ।
तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं परिज्ञेयं हि चाब्जज ॥

मुख्यानुवृत्तिमेदेन यत्र सिहादयस्तु वै ।
चतुस्त्रिलक्ष्म्यादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु ॥

संवृतां परिवारेण स्वेन स्वेनोत्थितास्तु वा ।
यच्छत्त्याराधित सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥

(१८)

एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा ।
नामद्वयं वा सिद्धान्तं पञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
एकैकं बहुभिर्भैरामूलादेव संस्थितम् ।
नानाशयवशेनैव सिद्धाधैः प्रकटीकृतम् ॥
संक्षिप्तं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् ।
सेतिहासपुराणैस्तु वेदवेदान्तसंयुतैः ॥
ये जन्मकोटिभिस्सिद्धाः तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः ॥ इति
तस्मात् सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥
एतस्मात् प्राप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ।
सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एवहि ॥ इति पौ.अ. ३८-२९३
आरभ्य—३०७पर्यन्तम्

श्रीपौष्करे भगवद्चर्चावितारदर्शनं चैवमुक्तम्—
सन्दर्शनमक्साच्च पुंसां सम्मूढचेतसाम् ॥
कुवासना कुबुद्धिश्च कुर्तकनिचयश्च सः ।
कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लय त्रजेत् ॥ इति पौ.अ. १-३१,३२

सच्चित्ररक्षायाम्

प्राक्साधितं तु यागार्थं देवतानां प्रयत्नतः ।
तत्समर्पणपर्यन्तं यावदेवान्नमुच्यते ॥
अन्यथा भक्षणं तस्य यदि मोहात् कृतं द्विज ।
प्रायश्चित्तशतैश्चीर्णैः शुचिर्भवति मानवः ॥
मन्त्रसन्तर्पणादन्ते याजिनां यजतां वर ।
गर्वबुद्धिविमुक्तानां भक्षणं सर्वशुद्धिकृत् ॥
पावनं पुण्यदं शश्त्रं भूरिभूयभिवृद्धिदम् ॥ पौ. अ २०-९३ आ-
रभ्य ९५ पर्यन्तम्

पिण्डात्मतत्वं विजेयं विहितं तस्य सर्वदा ।
आत्मनैवात्मसिध्यर्थं यागमन्त्रेन तेन च ॥

(१९)

सह यज्ञावशिष्टेन हुतशेषेण वै सह ॥

पौष्करे चक्रावजाध्याये

ब्रह्मस्त्रेन्द्रदेवानां अस्य रश्मिचयश्च यः ।
अपहलोचनानां वै सुदूराच्च निरीक्षणात् ॥
तेनेदं भुवि विख्यातं नामा दुर्दर्शनं द्विज ।
धणतानां च भक्तानां यसाच्च सुरुभं सदा ॥
ददाति दर्शनं तेषां स्मृत तस्मात् सुदर्शनम् ॥ पौ. अ. ८-४०
आ, ४२ पर्यन्तम्

श्रीपौष्करे शयनाध्याये

कृतापवासा येऽश्वन्ति प्रापणं पारमेश्वरम् ।
सम्प्रदानावशिष्टं च पूतदेहा भवन्ति ते ॥
वन्दनीयामराणां च मान्या वै सिद्धसन्ततेः ।
प्राणयात्रां तत् कुर्यात् नैवेद्यप्राशनादिकम् ॥ पौ. अ. ३१-१६९, १७०

श्रीपौष्करे श्राद्धाध्याये—

दर्भतिलोदकादीनां द्रव्याणां प्रतिकर्मणि ।
जायते च प्रविष्टानां उपशान्तिश्च तैजसी ॥
अत एवोपयुक्तानां भोगानां कमलोद्धव ।
विरुद्धसङ्ग्हो भूयः त्वन्यस्मिन् हि क्रियान्तरे ॥
गौणी व्यक्तिर्यतस्तेषां आमूलाच्छिदधिष्ठिता ।
वर्तते परमाश्रित्य तत्कर्तुः फलसिद्धये ॥
चित्सामान्यविनिमुक्ता द्ययोग्यास्ते शरीरवत् ।
मन्वाणां स्थायिनो भोगा यान्ति वै योग्यतां पुनः ॥
कदाचिन्मन्त्रसामर्थ्यात् ज्ञानभावनयावज्ज ।

विष्वक्सेनाध्याये

“विष्वक्सेनोऽथ यष्ट्यः” इत्यनुवृत्तौ-

(२०)

नैवेद्यं मधुपकार्यैः सुख्यमूर्तेनिवेदितैः ॥
द्विजप्राशनशिष्टैश्च स्वयं प्राशनवर्जितैः ॥ इति पौ. अ. २०—१३, १४

तथा तत्त्वैव —

भगवानुवाच —

कालवैधानराख्या या मूर्तिस्तस्यात्मना विभोः।
स एष द्विज देवास्यो विष्वक्सेन. प्रकीर्तितः।।
स्थित आहवनीयादिभेदेन मख्याजिनाम् ।
ऋक्पूतं हुतमादाय तर्पयत्यखिलं जगत् ॥
एवं मन्त्रमयाद्यागात् सात्विकात् ब्रह्मावितात् ।
सम्प्राप्तगुरुमूर्तवै प्रापण मन्त्रसत्कृतम् ॥
अनाहुतामरणां च सर्वलोकनिवासिनाम् ।
स्वयं तु संविभज्याथ तदनुग्रहकाम्यया ॥ इति पौ. अ. २०—५४
आ. ५७ पर्यन्तम्

“नेत्राख्यं भगवत्तत्त्वं” इत्यादि पौष्करे स्पष्टम्
तथा-श्रीपौष्करे भोगनिर्णयाद्याये प्रापणनिवेदन
प्रकारसुन्तत्वा —

यस्मात् प्रागात्मसात् कुर्यात् भोगशक्तिमनश्चरीम्।
व्यक्तां गुर्वादिवक्त्रेण भुनक्ति तदनन्तरम् ॥
भोगत्वमुपचारस्य भोजनाद्विहितं ततः ॥

(सुज्ञानात् इति पाठे घञन्तत्वादयमेवार्थः) पौ. अ. २६—६, ७
द्विर(तत्रा)ष्टकसङ्कृत्युक्तु क्रमशो नरनाथवत् ॥

तथा —

“या परा प्रकृतिर्मात्त्वी” इत्युपक्रम्य
देहस्थमात्मतत्त्वं तु भोगं विषयं तथा ॥
भुनक्ति तद्वदादत्ते पुण्यव्यक्तिगतः प्रभुः ॥

(२१)

पौष्टके—

द्विधा निवेदनं तेषां शिरसावननेन यत् ॥
इति पौष्टकरवचनात्

तत्रैव कुण्डलक्षणाध्याये

श्रीपौष्टके—

“अचतुर्स्सप्तनिष्ठेन” इत्यारभ्य ।
भिन्नमन्त्रगणं सर्वमाज्यदोहैरुदं नयेत् ॥ इत्यन्तम्. पौ.अ. २९-७२

यथा श्रीपौष्टके शश्यनाध्याये

“दद्यात् पूर्णहुति ततः” इत्यारभ्य.
स्वमन्त्यर्च्य पुष्पाद्यैराज्यपूर्णा सुचं तत ॥ इत्यादि
पौ. अ. ३१-१३२, १३३

अन्वात्मतत्त्वं विज्ञेयं विहितं तस्य सर्वदा ।
आत्मैनैवात्मसिद्धयर्थं यागमनेन तेन च ॥
सह यज्ञावाशिष्ठेन साम्बुना च फलादिना ।
अनुयां च तं विद्धि आत्मनात्मनि यत्कृतम् ॥
कुर्वन्ति भोजनात् पूर्वं प्रत्यहं प्राशनं तु ये ।
तच्छक्तिग्रहणं प्राणैः प्रयोजनवशात् वा ॥
भावभक्तिसमायुक्तास्सन्मार्गस्था दृढत्रताः ।
अप्रयत्नेन ते यान्ति देहान्ते पदमाच्युतम् ॥ इत्यादि

तथा —

हार्दानलात्मना भुद्के क्षाध्यक्षः परमेश्वर. ।
तच्छक्तयनुगृहीतत्त्वात् सोऽहं प्रकृतिकः पुमान् ॥ इति
पौ. अ. ३१-१७१ आ. १७९ पर्यन्तम् .

श्रीपारमेश्वर संवादः

श्रीपारमेश्वरे—सप्तविंशेऽध्याये २३४ श्लोकादारभ्य ३३६ श्लोकपर्यन्तम् विद्यमानं प्रन्थमागं श्रीपौज्करे सप्तविंशेऽध्याये २८ श्लोकादारभ्य १२३ श्लोकपर्यन्तं समानानुपूर्वीको वर्तते । मध्ये मध्ये कच्चित्याठभेदो दृश्यते यथा—

पारमेश्वरे

श्रीपौज्करे

समुच्चरन्त्रेत्रमन्त्रमवलोक्याखिल ततः	=	समुच्चरन्त्रेत्रमन्त्रमवलोक्याथ तद्विति ॥ निवेश्य भगवत्यग्रे
यथा मन्त्रेण दिग्रश्मि	=	यथा मन्त्रेण दिग्रश्मि . . . . . ॥
प्रदातृसङ्कल्पवशादतः पौष्करसम्भव	=	प्रदातृसङ्कल्पवशादतः पुष्करसम्भव ।
पुरा वै हेतुनानेन नृणामविततात्मनाम्	=	पुरा वै हेतुनानेन नृणामविदितात्मनाम् ॥
एषां सर्वगतं ब्रह्म मन्त्ररूपी वरोऽच्युतः	=	एषां सर्वगतं ब्रह्मन् मन्त्ररूपीश्वरोऽच्युतः ।
कर्तव्यसोपपातव्यं प्राकृतस्य महामते	=	कर्तव्यस्य च पारम्यं प्राकृतस्य महामते ॥
कौशल्तराग्रपर्यन्तं यस्मादेतत्	=	कुरुविन्दस्तु दर्भग्रैर्यसादेतत् . ।
विशेषात् पितृदेवस्य श्राद्धपूतस्य	=	विशेषात् पितृदेवस्य श्राद्धापूतस्य . ।
अभीषोमस्वरूपेण क्रोडात्मा	=	अभीषोमस्वरूपेण शान्त्यात्मा . . . . ।
व्यक्तः कर्मात्मकेवानां मूर्तित्वेनात्म .	=	व्यक्तः कर्मात्मकत्वेना मूर्तित्वेनात्म ... ॥
मधुयुक्तेन हविषा दर्भकाण्डैस्तिलैस्सह	=	मधुयुक्तेन हविषा दर्भकाण्डैस्तिलैस्सह ॥
भावितं वहिना कृत्वा ..	=	निर्दोषं वहिना कृत्वा . . . . . ॥
निर्दोषं ज्ञस्वभावं च धामद्वयसमप्रभम्	=	ध्यात्वा धामद्वयाकारं ज्ञस्वभावं महत्प्रभम् ॥
ध्यायेह्यव्यगतं दोषं निर्दहन्तं समन्ततः	=	द्रव्यदोषगणं कृत्वा निर्दहन्तं समन्ततः ॥
तदग्रतोपविष्टस्य क्रमादद्विजगणस्य च	=	तदग्रतोपविष्टस्य क्रमापितृगणस्य च ॥
देवगावस्थितं ध्यात्वा पित्र्यं ज्ञानगणं क्रमात्	=	ऊर्जाग्रावस्थितं ध्यात्वा पित्र्यं पितृगणं क्रमात्
मध्ये तिर्यकस्थितौस्थित्वाह्यदूरेऽन्यदकस्थितैः	=	मध्ये तिर्यकस्थितौ स्थित्वाह्य दूरे नान्यदकस्थितैः
आत्मशक्तौ लयं नीत्वा याति ह्यूष्मारुयलक्षणम्	=	आत्मशक्तौ लयं नीत्वा यदि ह्यूष्मारुयलक्षणा
कृत्वैवं प्राणसञ्चारं पितृणां	=	कृत्वैवं प्राणसञ्चं च पितृणाम् . ।
प्राग्वदाननन्द भोजयेत् पितृरूपिणः	=	प्राग्वदानन्द भोजयेत् पूर्ववत्ततः ।
अथाश्चपरिजसेन ..	=	अथाश्चपरिजसेन भूतिनावात्म(श्म)शङ्कुना ।
नमस्त्वमृततामन्त्रमिदं .	=	ओ नमस्त्वमृततामन्त्रमिदं . . ।
तस्मिन्नेव हि भूमागे यस्यां तत्पिण्डचित् क्षितौ	=	तस्मिन्नेव हि भूमागे वस्त्वा तत्पिण्डविक्षितौ
स्वस्थानमाशिषं .... धिया मुने	=	स्वस्थानमाशिषं . . . धिया द्विज ।

श्रीः

हरिःओम्

श्रीहयग्रीवाय नमः

श्रीपौष्टकरसंहिता

प्रथमोऽध्यायः

यदा १तीर्णवतस्तिषेदुरोरेहे हितैषिणः । तदा चाज्ञापयेच्छिष्य सम्प्राप्तं कमलोद्घव ॥ १
 २त्तु प्रदापयेत् काले पात्रे गुणगणान्विते । ३यतदाज्ञापयेत् तं वै गच्छ पुत्र धनं यतः ॥ २
 यागोपकरणार्थं तु येन शान्तिमवाप्स्यसि । यथालब्धं तु तत् पश्चाद्गुरवे विनिवेद्य च ॥ ३
 त्वस्यसादेन भगवन्निदं प्राप्तं गृहण मे । दयां ४कुरु त्वनाथस्य निमग्नस्य भवार्णवे ॥ ४
 एवमादि ५यदा भूयात् करुणं वाक्यसञ्चयम् । प्रवर्तेत तदर्थं तु गुरुर्मण्डलपूजने ॥ ५
 सूत्रयित्वा विधानेन पूरयित्वा ६रजैश्शुभैः । लिङ्गित्वा कुङ्कुमादैर्वा ७चालिल्य घटि८कादिकैः ॥
 भूमौ हेमशलाकादैर्वित्ताभावात् प्रयत्नतः । पूजयेत् फलपुष्पादैरारण्य९नित्यसम्भवैः ॥ ७
 पूजितं दर्शयेत्तस्य तं तु विद्धि चतुर्विधम् । आद्यं १०पद्मोदराख्य तु ११न तु संख्योपलक्षितम् ॥
 अनेककर्जगम्भं तु द्वितीयं परिकीर्तितम् । तदनेकप्रकारं च चक्राब्ज स्यात् तृतीयकम् ॥ ९
 यस्य १२भेदोऽप्यनेकश्च स खल्वयाऽजसम्भव । मिश्रचक्राभिधानं तु मण्डलं बहु१३भेदयुक् ॥
 तच्चतुर्थं समाख्यातं यत्र १४रुद्धा विमुच्यते । महारुद्य नवनाभं तु बिन्बभेदेन यत् १५स्थितम् ॥
 दृष्टेन पूजितेनाथं तथाऽमौ कस्तिपतेन च । मोक्षो येन भवत्याशु भक्तानां केवलेन च ॥ १२
 भेदयुक्तेन कालेन दृष्टेनेष्टेन वै क्रमात् । द्वादश्यां प्रतिपक्षं तु वत्सरात्ते ततो द्विजम् ॥ १३
 समयी स भवेद्वृक्तः पुत्रकश्चापरेण तु । दृष्टेन पूजितेनापि द्वानुध्यातेन वै हृदि ॥ १४

१. चीर्ण इति साधु

२. ख—कर्तुं ३. क—यस्त ४. ख—कुरुखानाथस्य

५. ख—तथा ब्रूयात्

६. क—ग—रजैश्शुभैः ७. क—ग—वालिल्य

८. ख—कादिभिः

९. ख—नीरसम्भवैः १०. ख—पद्मोदराख्यं

११. क—ख—तत्वसख्योप

१२. क—भेदोऽप्यनेकाश्च ग—भेदोऽप्यनेकाश्च

१३. ख—भेदयुक्

१४. ख—रुद्धो

१५. ख—स्मृतम्

तथाविधेन कालेन योग्यता तस्य जायते । किञ्च्चारम्भेऽथ निष्पत्तौ पूजनीयं च भक्तिः ॥१५
 व्यूहद्वयं द्विजाद्यन्तं शैपैः । संवत्सर । यावदब्जं प्रपूजयते ॥ १६
 पुत्रकर्त्वं यदा प्राप्तो जन्तुः प्रक्षीणकल्मषः । तदागसि^२ द्वयं तस्य प्रवर्तन्ते शिलान्यपि ॥१७
 तदाऽसौ साधकत्वेन योक्तव्यो गुरुणा तथा । तृतीयमण्डले चेष्टा तत्र तं च प्रवेशयेत् ॥ १८
 पूज्य तं बहुभिर्भैर्द्यर्थात्वा पूजय गोचरे । पञ्चवासरहीनेन पक्षाणां त्रितयेन च ॥ १९
 एकैकं पूजयेच्चकं यावदब्जं प्रपूजयेत् । तत्फलानि प्रवर्तन्ते क्रमशस्तस्य वै द्विज ॥ २०
 गुरुणा साधकस्यातो दर्शनीयं प्रयत्नतः । चतुर्थं तु ^१महायागो येनाचार्यत्वमाप्नुयात् ॥ २१
 तमाद्योक्तं तु वै ^२कालमिष्टा वाक्येन चिन्तयेत् । द्विज शेषदिनानां तु हेकैकं तु समापयेत् ॥
 संवत्सरचतुर्पकं तु यस्तु यागेन संयजेत् । स सासारांगवाङ्महान् पारं प्राप्नोति दुस्तरात् ॥ २३
 यद्येकं तु महायागं नवनामं समुद्यजेत् । अस्मिन् ससारकान्तारे ज्ञानदीपास्त्वमी कृताः ॥ २४
 भक्तानां विविधा यागास्यतानां सदैव हि । नित्यं विप्रास्तिकानां च श्रद्धाःसंयमसेविनाम् ॥
 भवार्णवो द्व्यलङ्घ्यस्तु विना स्याद्यागतोऽन्यकैः । यागपोतं समारोप्य ज्येय पाराभिलक्षणम् ॥२६
 प्रोत्तारयति वै सम्युपकरेण वै विना । कृपया परयाऽविष्टो यो विद्वान् स गुरुस्त्वमृतः ॥२७
 ज्ञात्वा भक्तमनाथं च निमयं शोकसागरे । उद्ग्रेयागहस्तेन स गुरुर्मत्समस्त्वमृतः ॥ २८
 यागानामपि तीर्थानां क्षेत्राणां सिद्धसेविनाम् । पूजितानामर्चितानां पुष्पवस्त्रैश्च भूषणैः ॥ २९
 तथैवायतनानां च आश्रमाणां महामुने । वेदगीतध्वनिभिस्तु हृयमाने हुताशने ॥ ३०
 सन्दर्शनादकसाच्च पुंसां सम्मूढचेतसाम् । द्विषतां हेतुदुष्टानां नास्तिकानां सदैव हि ॥ ३१
 कुवासना कुबुद्धिश्च कुर्तकनिचयश्च यः । कुभावश्च कुहेतुश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत् ॥ ३२
 ऐभाव उत्पद्यते क्षिप्तं तन्मध्ये श्रद्धयाऽन्वितम् । तदीयेन प्रभावेन श्रद्धाद्याद्येषु किं पुनः ॥ ३३
 तसाऽङ्गकः परिशेयशिशाप्यो गुणगणान्वितः । तन्मयो नित्ययुक्तश्च विकल्पोज्जितमानसः ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यशश्रूदो वा ^३स्वपदस्थितः । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कृतकृत्यो यथाविधि ॥
 वानप्रस्थोऽथ भिक्षाशी नारी वा सद्विवेकिनी । धीरस्स्वच्छसुसन्तुष्टस्तन्वदर्शनकाङ्गकितः ॥
 वन्धुवर्गपरित्यागी उत्साही निश्चयान्वितः । लब्ध्वा पात्रं यागदीक्षां समाप्य च ॥ ३७
 ततोऽप्नो प्राकृतान् वन्धांस्तदीयात् जुहुयादुरुः । अतीतान् वर्तमानांश्च भविष्यान् कमलोङ्गवा ॥
 वन्धुसङ्घे परिक्षीणे ^४शरीरिसकुलास्थितिः^२ । तत्त्वव्याप्तिसमेता च वक्तव्ये च यथास्थिति ॥
 तद्विद्विर्पणोपेतान् हृदयस्थं तु सर्वगम् । ^५सर्वभासमनाभासं चित्सदानन्दलक्षणम् ॥ ४०
 व्यक्ताव्यक्ततया मुक्तं निर्लेपं गगनोपमम् । तेनेदं तदभिव्यक्तं यत्रस्यसमतां व्रजेत् ॥ ४१

१. क—महायागो २. ख—कालमिष्टमवाक्येन ३. क—ग—सयमि ४. क—हाव उत्पद्यते
 ५. क—स्वपदे ६. ख—शरीरी ७. क—सर्वभास

कृतकृत्यं तु संज्ञात्वा ज्ञानतत्वं १विमृश्य च । संसारभयभीरूणामवश्य सतत त्वया॥ ४२
योजनां च परे तत्त्वे कर्तव्या संपरीक्ष्य च । पात्रस्थमात्मज्ञानं च कृत्वा पिण्डं समुत्सृजेत् ॥
नान्तर्धर्मं २यतो याति जगद्वीजमवीजकृत् । पावनं परमं ज्ञानमज्ञानतिमिरापहम् ॥ ४४

पौष्टकर उवाच—

३कालेन यागादिदीक्षया । भीरूणामप्रबुद्धानां जितस्यानव्यवस्थिते २ ॥ ४५
यथन्तरा विपद्यन्ते कि स्यात्तेषां तदुच्यते ३ । असमाप्तक्रियाणां च त्वल्लब्धज्ञानिनां विभो ॥४६

श्रीभगवानुवाच—

फलं संकल्पपूर्वं स्याद्विद्धि तीव्रतरं नृणाम् । क्रियानिर्वहणात्तात् सकल्पोऽसाधितस्य च ॥ ४७
यदैवालङ्कृता बुद्धिर्नागतल्पेऽर्पयाम्यहम् । भवाम्भोधिमपारं च आश्रमी परमं पदम् ॥ ४८
तदेव साधितं तेन शाश्वतं पदमव्ययम् । सिद्धश्च सिध्यमानश्च त्रुटीयश्चारुक्षकः ॥ ४९
समत्वमेषा वै विद्धि किञ्चित्कालान्तरेण तु । यथैकस्तिष्ठते तृप्तः पूर्वाशी सिद्धभोजनः ४॥५०
अन्यश्च विद्युयनाहारो वेला तस्येन्द्र ५ वर्तते । अवसानेषु सर्वेषामरृतसिर्गुणस्मृतः ॥ ५१
एवं मन्त्रक्रियायोगे भक्तानां कमलोद्घव । कालेन ६स्वमते शास्त्र ? द्वे तस्मिन्ब्रव्यये पदे ॥ ५२
भक्तिश्रद्धासमेतानां नृणां मन्त्रपरिग्रहः । संसारोत्तारकश्चाश्वद्यया ७ तत्त्वविदद्विजः ॥ ५३
मतिनिष्ठा प्रमेयं च विकल्पैरप्यनावृतम् । लस्तसमाधिनिष्ठेभ्यस्सकाशाज्जन्मना सह ॥ ५४

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां

शिष्यपरीक्षालक्षणो नाम

प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

पौष्टकर उवाच—

भगवन् मण्डलानां च लक्षणं प्रब्रवीहि मे । एषामुक्तस्त्वत्वन्तस्तु प्रवासं ८ च स्वयं च यः ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

पुण्यदेशं समासाद्य प्रसिद्धं सिद्धसेवितम् । तत्रानेकप्रकाराणि स्थानानि कमलोद्घव ॥ २

१. क—ग—विमृज्य च २. ख—यथा याति

३. क—ग—कालेनाभ्यन्तवच्छ्योक्तोयागादि ४. ख—कालेनाभ्यन्वगच्छ्यं युक्तोवागादि

४. स्वमतेशस्ति द्वे ५. क—ग—वै ततवद्विजः

धान्याश्रितमहीभागे लक्षणे सुपरीक्षिते । प्रवर्तन्ते च यागानि तानि ते कथयाम्यहम् ॥ ३
 पर्वताग्रे च तन्मध्ये सानुदेशे १द्विजोचिने । भूगते तु वने रम्ये पादपौषविसङ्कुले ॥ ४
 भद्रे चोपवने२ ह्यद्य ३ प्रशस्ते कमलान्विते । कूलेषु निन्नगानां तु तासामपि च सङ्गमे ॥ ५
 समीपे पुण्यतीर्थानां सुखिरे ३सारसामुले । देवतायतनोदेशे गोषेषु ब्राह्मणाश्रमे ॥ ६
 दुष्टप्राणिविनिर्मुक्ते चोरातङ्क ४भयादिके । तत्र भूमि परीक्षादौ ५लक्षणाद्वां ६सुलक्षिताम् ॥
 देवानामालयार्थं तु ग्रामार्थं ब्राह्मणादिपु । यजनार्थं तु यागाना गृहार्थं गृहमेधिनाम् ॥ ८
 धराधरवश्चो ७ ह्यावे ८ विना ब्रह्मन् गुणागुणाः । सन्ति भूमेस्समासेन तन्मे निगदतश्शृणु ॥ ९
 यसात् क्षमा दोषनिर्मुक्ता करोत्यर्थक्रियां सदा । सा तु दोषवती भूमिर्विन्नानुत्पादयेद्दहन् ॥
 प्रभावादखमन्त्राणां पिशाचैस्यज्यतेऽङ्गज । या प्रशान्तदुमोपेता फलपुष्पसमाकुला ॥ ११
 स्तिंघशश्पसमाकीर्णा संयुक्ता मृदुभिस्तृणै । सुर्पर्शा स्तिंघतेया च गन्धाद्वा मधुरासिता ॥
 अनूषरा ह्यदग्धा च पावकोल्कार्किरशिमिभि । दुर्गन्धादैर्महादोैर्निर्मुक्ता सुखशान्तिदा ॥ १३
 दुष्टजन्तुविनिर्मुक्ता सेविता सत्पत्तिनिभि । यत्र ९रजिति वै गावस्तथाऽन्ये सृगजातय ॥ १४
 यत्र मोदन्ति वै व्याघ्रकुञ्जरासह मानवैः । जनयत्याशु चाहादं स्वकान्तास्विव दर्शनम् ॥ १५
 सर्वेषां सर्वदा सा भूशुभदा चार्चनादिषु । कुमुदोत्पलकह्नारैराकुला सारसादिभिः ॥ १६
 पूर्वे सरोवरं यस्या ह्यपेरे आग्रकाननम् । महच्छरवणं वामे शस्तो दक्षिणतो नगः ॥ १७
 समेकवर्णा सर्पादैर्निर्मुक्ता चापि शस्यते । वापीकूपादिकं स्वातमीशाने यस्य चोत्तरे ॥ १८
 शुभलक्षणयुक्ता सा सर्वसिद्धिकरी मही । शीतरशिमसमस्पर्शा निदावे तु शुभावनी ॥ १९
 अत्युष्णा या च हेमन्ते रसान्वा १० जलदागमे । ११कांस्यभाण्डस्वना घटा वीणावंशरवाश्शुभाः ॥
 मृदज्जन्तुभिरवा सर्वकामफलप्रदा । समार्थं वा समं खात्वा पांसुमुद्धृत्य पूरयेत् ॥ २१
 अधिकेन भवेच्छेष्ठा मध्यमा स्यात् समेन तु । अपूर्णामधमां विद्धि दुरितां तां परित्यजेत् ॥
 त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यस्यां वीजं प्रोहति । प्रधाना मध्यमा न्यूना सा मही परिकीर्तिता ॥ २३
 प्रागुत्तरस्त्रवा शस्ता सदैशानप्त्वा द्विज । कूर्मपृष्ठोन्नता योग्या सुशुभा दर्पणोदरा ॥ २४
 शङ्खचक्रगदापद्मश्रीवत्सगरुडाकृतिः । मालामुकुटरूपा च सर्वसिद्धिकरी मही ॥ २५
 अतोऽन्या विपरीता च साऽनिष्टफलदा सदा । दूरतः परिहर्तव्या सिद्धिहनिकरी यतः ॥ २६
 उक्तलक्षणसंयुक्ता यदि न प्राप्यते मही । स्वीकृत्य सर्वसामान्यां पूज्य मन्त्रांस्तु १२ तैर्यजेत् ॥
 तत्रैवास्तूतमं १३ सम्यक् संख्याहीनं च होमयेत् । निरज्ये बहुनाऽङ्गेन मध्यदेशे यथास्थिते ॥

१. ख—विभाजिते

२. ह्ये?

३. क—ग—सारससङ्कुले

४. भयोजिते इति चेत् सावु

५. ग—लक्षणार्था

६. ख—सुरक्षिताम्

७. रज्यन्ति इति स्यात् किम्

८. ख—कास्यभाण्डरवावापि वीणावंशरवाश्शुभाः

वृक्षं वै सोत्थितं २ चैत्यरुद्ध्वप्रासादजं तथा । त्यत्वा तु द्विगुणात्मानं १भायामिधमनि गर्भवत् ? ॥
 शुभेऽनुकूलेऽथ दिने कुर्याद्भूमिपरिग्रहम् । अहिसिनेन मांसेन सक्रुतुना सोदकेन तु ॥ ३०
 फलपुष्पसमेतेन तैलक्षारान्वितेन च । खिन्ने संस्पर्शसङ्घवेन दधिक्षीरुग्लेन च ॥ ३१
 रजनीचूर्णयुक्तेन शाङ्कवलेन तिलेन च । दिग्बिदिक्षु तथा मध्ये त्विदमुत्त्वा बलि क्षिपेत् ॥ ३२
 येषां वै क्रूरसत्त्वानामय भूभाग आश्रयः । ते प्रयच्छन्तु मे तुष्टि प्रयान्तु परमालयम् ॥ ३३
 ध्यात्वाऽस्त्रसदृशं देहमस्त्रमन्त्रेण चोज्ज्वलम् । भूतान्याज्ञापयेत् पश्चात् तोयान्तां नित्यनेन्महीम् ॥
 नरोज्ञोयं २ समो वाऽथ शमेनैकेन वीथिकाम् । सुशुद्धासु समाहृय गन्धाद्वाज्जिदसंयुता ॥ ३५
 तथा संपूर्य तद्वर्तमाठकाप्रहरे २ महीम् । पश्चात् समैस्तृणैर्वौहिपूर्णा पादपपल्लैः ॥ ३६
 कृत्वा संवासयेत् तत्र गोपाणं तु दिनत्रयम् । शोधयित्वा चतुर्थेऽहि लाङ्गलैः परिवर्तिताम् ॥
 प्रदीपेनेष्टकेनाथ स्पर्शनीया च सर्वेषाः । ततः काञ्चनज रेणुं . ३७ तारज तथा ॥ ३८
 रक्तं गन्धमाल्याद्वयं सस्यशालिफलान्वितम् । सपुष्पाक्षतैलाजाद्वयं सिद्धार्थैश्च तिलैर्युतम् ॥ ३९
 श्रीकरं पञ्चगव्येन भूमौ सर्वत्र वापयेत् । अद्वने वा कृने खाते शुद्धिमेति च तत्क्षणात् ॥ ४०
 ४ यसां सस्यादिकं सम्यग्यत्र कुत्र समाचरेत् । शुद्ध्यर्थं मङ्गलार्थं च स्थानशुध्यथेव च ॥ ४१
 दृष्टादृष्टफलार्थं तु यागयज्ञादियाजिनाम् । ततस्समीकृत्य यदा स्याप्रागुदप्लवात् ॥ ४२
 . . . ५पृष्ठेतोयं प्रसरं तच्च दिग्धयोः । पृथुभिर्मुसलैर्भूय पीड्यं सद्यज्ञकाष्ठजैः ॥ ४३
 वर्षजस्पर्शसदृशीं कृत्वा मृद्धोमयाम्बुना । उपलिप्यानुसमार्ज्य पाणिना वाऽथ वाससा ॥ ४४
 शुभे वारेऽनुकूलेऽथ दिग्बिदिक्६सिद्धिमाचरेत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां
 भूपरीक्षालक्षणो नाम
 द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—
 दिक्सिद्धिलक्षणं नाम कथयस्तु यथास्थिति । हितार्थं सर्वलोकानां ममापि च विशेषतः ॥ १
श्रीभगवानुवाच—
 एकस्मिन् द्विज भूभागे श्लक्षणे पूर्वोत्तरप्लवे । पूर्वापरं परिज्ञेयं प्रसिद्धया लक्षणेन वा ॥ २
 १. ख—छाया २. क—ताम्रतामुखयपि ग—ताम्रतायुरयच्चपि
 ३. क—ग—जालाद्वय ४. क—यस्या तस्मादित
 ५. क—... मृपैत्तोय ग—मृतयावत्यृपैत्तोयम् ६. क—ग—सिद्धमाचरेत्

देवालयमहास्तम्भरथ्यासंस्थासु भित्तिषु । सकाशात् साधनीयं यत् प्रसिद्धं पूर्वजं तु वा ॥	३
सूर्यशङ्कुसमायोऽगायत्रतः पूर्वपश्चिमम् । विजेयं लक्षणार्थं तु मध्यं वै सर्वसाधनम् ॥	४
तच्च ते प्रकट ऐवच्चिम यत्र यत्र स्थितो ऐयथा । निरावरणभूभागे कुर्याद्यागगृहादिकम् ॥	५
हेमादिधातुजा कुर्याच्छलाकां चतुरङ्गलाम् । यावद्वादशमानोत्थामुभयोर्नहुषाननाम् ॥	६
त्यक्त्वा यद्वाऽथ मानं तु त्रिभागं वा तदन्तत । ऐवेधयामुपलाकारं कुर्यादेकत्र चोभयोः ॥	७
६सीतानीतदृढं सूत्रं कोणमाद्यन्तयोजयेत् । ज्ञात्वा तु विघ्नं व्योम शङ्कुर्वैपुवतेऽहनि ॥	८
कनिष्ठाङ्गुलवद्वृत्तं प्रशस्तं दृढारुजम् । सुतीक्षणधातुजं वाऽथ षोडशाङ्गुलमुच्छ्रुतम् ॥	९
द्वादशाङ्गुलमाभूमावारोप्य द्वादशोर्ध्वगम् । सशलाकं तु तत् सूत्रं शङ्कुमूलावधौ न्यसेत् ॥	१०
मेखलाबन्धयुक्तया वै तल्लभं भाति पौप्कर । ततस्तत्त्वानयेत् ? सूत्रं समार्थं तु समं तु वा ॥	११
भूमि शलाकया कुर्यात् तेन सूत्रेण सर्वदिक् । समं समेन हस्तेन सूक्ष्मं साकेतलक्षणम् ॥	१२
तां च वै शङ्कर्वीं छायां तद्वृतपरिधौ द्विज । लक्षयेत् प्रविशन्ती च यत्र तत्राङ्गुलिखेत् ॥	१३
पश्चिमे द्विज दिभागे प्राभ्यागे १०त्वेवमेव हि । तद्वाख्यक्रममाणान्तं त्वेव वृद्धिं यदा व्रजेत् ॥	१४
यस्मिन् देशे दिवारात्रं नित्यमेव समं द्विज । तस्मात् पूर्वापरं तत्र न चान्यत्र तु तद्वेत् ॥	१५
समं यत्र दिवारात्रमेकस्मिन् वैषुवे दिने । तत्रानेन विशेषेण ज्ञातव्यं पूर्वपश्चिमम् ॥	१६
११र्वेविषुवती काष्ठा दक्षिणादुत्तरं गता । तस्यां पूर्वपरौ भागौ विजेयौ छायाया द्विज ॥	१७
तथा पश्चिमभागस्थं देशं प्राभ्यागां तु वा । तस्यामन्यन्तरस्थं वा लक्षणीयं प्रयत्नतः ॥	१८
१२तद्वाशां पूर्वदिभागं भगवं २ तु विशङ्क्या । स्वे स्वे देशे प्रथारूपं तथा देशान्तरेषु च ॥	१९
उत्तरोप्वथं निस्नेषु मध्यादूरस्थितेषु च । ज्ञापकं दिनरात्रिभ्यां षष्ठमंशं प्रकल्प्य च ॥	२०
कयत्रमपि २ संवादि तत्प्रभाते नियोजयेत् । एकस्मिन् १३त्रपसंकाले ? काले तु विघ्नाम्बरे ॥	२१
१४नाशिध्येया प्रणीता च मध्याह्नायदि जायते । पूर्वपराभ्यां सन्धिस्थं तं देश विद्धि सर्वदा ॥	
अर्वं पूर्णे तु मध्याह्ने यदि तावग्निधाय वै । तथाविधा च दृश्यन्ते १५शङ्कवी ॥ २३	
छायाभागं चतुर्विधम् । पूर्वभागाधिके देशं विभेयं तेन गृह्णते ॥ २४	
मेषे माध्याहिकी छाया विजेयाऽष्टाङ्गुला तथा । संयुक्ता व्यङ्गुला षड्भिर्वृषे पञ्चाङ्गुला भवेत् ॥	

१. क-ग—गायत्रोत्पूर्व

२. क—पश्य ग—पश्चिच

३. ख—यदा

४. ख—बेधाया

५. ख—बेरयोः

६. ख—सितानित

७. क—शङ्कुमूला

८. न्यसेत् ग—शङ्कुमूलावधौ न्यसेत्

९. क—लग्न भवति

१०. क—शङ्करीया च

११. क—शङ्करीया चाया

१०. क-ग—त्वेकमेवहि

११. क-ख-ग—अवे १२. ख—तद्वादिशा पूर्वदिशा ग—तद्वाशा पूर्वदिग्भागयन्तु विसविशङ्कक्या

१३. ख—नृपस

१४. ख—राशिध्येया

१५. ख—शाङ्कवीयभागधीः

चतुर्भिरङ्गुलैरुना मिथुने व्यङ्गुला भवेत् । दैशकव्यङ्गुलैर्भूयादव्यङ्गुली कर्कटे १ .. ॥	२६
सिहे मिथुनवद्विद्वि कन्यायां वृषवद्ववेत् । तुले तु मेषसहशी वृश्चिके द्वादशाङ्गुला ॥	२७
अष्टाविशतिभिर्युक्तव्यङ्गुलैर्धनुषि शृणु । अष्टादशाङ्गुला विप्र व्यङ्गुलैर्दशभिर्विना ॥	२८
त्रिशद्विद्विर्व्यङ्गुलैरुना विशत्यङ्गुलका ज्ञपे । कुम्भे कार्मुकतुल्या स्यान्मीने स्याद्वृश्चिके यथा ॥	२९
शङ्खोद्विदशभागं यद्विजातव्यं तदङ्गुलम् । तस्य यत् षष्ठ्यम् भागं वोद्वव्यं व्यङ्गुलं तु तत् ॥	३०
एवं भूमण्डले व्यसिन् ३शादावेव द्विजोत्तम । मध्यमं पश्चिमं पूर्वं ज्ञात्वा देशं यथास्थितम् ॥	३१
स्वस्वदेशे यथा पश्चात् प्राग्दिग्भागौ तु लक्षयेत् । शङ्खं च पूर्ववत् कृत्वा तद्वदुलिख्य मण्डलम् ॥	
प्रत्यग्भागं ३तथेशास्त्रं वृत्तक्षेत्रं तु पौज्कर । तस्यैव मध्यदेशं तु मध्याहन्त्रायया द्विज ॥	३३
सर्वज्ञन्त्य पूर्ववत् प्राची तत्सूत्रं प्रसार्य च । पूर्वापराभ्यां सूत्राभ्यां कृत्वा कमलसम्भव ॥	३४
त्यक्त्वा तत्सूत्रनिकटादिग्द्वयात् पूर्वपश्चिमात् । मान मध्यदिनच्छाया दिव्यं चेत् दिक्समाश्रयम् ॥	
व्यक्तमङ्गद्वयं कुर्यात् तद्वृत्तोपगमान्तरे । ततः कमलसम्भूतं पुरादीनां च साधयेत् ॥	३६
पूर्वपश्चिमं मध्यस्थं नानाव्यङ्गमवक्षिपेत् । सूत्रं पूर्वापराभ्यां तु देशान्तरवशे सति ॥	३७
ससाध्यं तेन सूत्रेण पश्चाद्वै दक्षिणोत्तरम् । प्रामदत्तं वृत्तमध्ये यत् तत् सूत्रं परिमार्ज्य च ॥	३८
यथापि स्यात् तदाकारं तत्सूत्रं च तथा बहिः । तस्य देशास्य तत्पूर्वं ४तत्सूत्रं	३९
सूर्योदयदिने वृत्तं तत्तन्मध्यं भवेक्षया । क्षेत्रैनैव तु कालेन ज्ञातुमिच्छति वा यदि ॥	४०
यथावत् पूर्वदिग्भागम सन्दिग्धतयाऽपि वा । अनेन विधिना नूनं सदेवाम्बुरुहासन ॥	४१
सुसूक्ष्मे वहुभिर्व्यक्तैर्लेखैश्चैव निरन्तरे । प्राक्प्रमाणेन संपूर्यं क्षमातलं बाह्यतः क्रमात् ॥	४२
५यावच्च क्षमावसानं च तथा छाया निरीक्षयेत् । ‘प्रविशन्ति च लेखानामुद्दिश्येव यथा तत् ॥	
यावता सा ५पुनै	१. यस्तु परिलेखा १०भूर्वसत्या दीर्घमेव च ॥ ४४
तत् स्थानं चिह्नयेद्यक्तं वीथीनामुत्तरां दिशम् । समुत्पात्व ततशङ्गुं न चलत्यवनी यथा ॥ ४५	
ततशङ्गुकृताङ्गस्य उदग्दिक्संस्थितस्य च । शङ्गुमूलस्थितस्यापि चिह्नस्य कमलोद्धव ॥	४६
११दीर्घं प्रसार्य वै सूत्रं सुधालिपं तु चोपरि । दक्षिणोत्तरसद्वा २ तु तस्मात् पूर्वापरं तु वा ॥ ४७	
परिज्ञेयः प्रयततः प्रासादादिषु साधने ॥	

-
१. ख—वद	२. ख—ह्यादावेषा	३. ख—ग—तथा शक्य
४. ख—महनामत्यय	५. क—ख—ग—तत्सूत्र येति चेति च	
६. ख—मपेक्षया	७. क—ग—यावच्च ... वसान	
८. क—प्रविशस्त ... लेखा ग—. . प्रविशस्त च		
९. क—ख—ग—पुनैस्यामित्य(त्रि)च्छायापरके, परिकै)रपि		
१०. क—सात्मत्स्वस्त्या	११०. ख—दिव्य	

पौष्टक उवाच—

ज्ञातुमिच्छाम्यहं नाथ यदेतत् कथितं त्वया । पूर्वोपरादुदग्धाम्यं तस्मात् पूर्वोपरं तु वा ॥ ४८

श्रीभगवानुवाच—

शङ्कुसूत्रं द्विधा भड्त्वा मध्ये विन्नं भवेत् स्फुटम् । कृत्वा सूत्रं तु तत्रैव निरुद्यन्नैकवर्णिना ॥ ४९

तेनेच्छादनं ? सूत्रेण द्वितीयेन करेण तु । तच्चक्षुभ्यम् सूत्रं चिह्नयेदिग्दृश्यादद्विज ॥ ५०

ताम्यामन्तस्तु दीर्घेण तयोस्संस्थेन तनुना । पाणिद्वयेन चैकैकं लाङ्घयेदक्षिणोत्तरम् ॥ ५१

पूर्वोपरं लाङ्घयेदक्षिणोत्तरम् । यथा वज्राग्रवद्विप्र भवेद्भूयगलाङ्घति ॥ ५२

तन्मध्यपतितं सूत्रं क्षेसव्य ॑सचितं यतम् । जायते मध्यमात्रं तु दिक्चतुष्कस्य पौष्टकर ॥ ५३

मानेनाभिमतेनाथं चतुरश्रं तु साधयेत् । वेशमण्डलपञ्चादि ॒॑साधके जनकं तु यत् ॥ ५४

मध्यस्थितेन सूत्रेण दिक्सूत्रेणाङ्गयेत् पुनः । ॒॑ततो दिक्संख्यचिह्नानां सूत्रमानं ॒॑निधाय तु ॥

दिक्षु चैवान्तरालानि लाङ्घय पूर्वोक्तलाङ्घनै । ततस्सूत्रचतुष्कं तु चिह्नाचिह्नगतं क्षिपेत् ॥ ५६

चतुरश्रं भवेत् क्षेत्रं सन्दिग्धस्य महामुने । सूत्रापरं पश्चात् खिष्ठिनिर्माणसिद्धये ॥ ५७

पूजनीयश्च विधिवत् पुरुषो वाऽथ संस्थितः । छायोत्थो यः पुनर्विप्र विश्वरूपस्य वै विभोः ॥

सर्वदिक्षु समैर्भैर्नवधा संविमज्य च । सूत्रैसुधावलिसैश्च यागागरवसुधाराम् ॥ ५९

एकाशीतिपदोपेता कृत्वैव तां प्रयत्नतः । ६० प्रत्येकस्मि कुर्यात् तत्तुर्योशेन चाम्बुजम् ॥ ६०

दलाष्टकयुगं चैव कर्णिकाकेसरावितम् । अशीशरक्षोवायव्यबहिःकोणपदेषु च ॥ ६१

चतुष्टयं यत् पञ्चानां केवलं तच्चतुर्दलम् । ईशानपदपञ्चात् समारभ्य प्रपूजयेत् ॥ ६२

बाह्यपङ्क्तिषु पञ्चेषु क्रमादेवान् सुरानृषीन् । वृषाङ्गपदपञ्चे तु ब्रह्माण कर्णिकान्तरे ॥ ६३

ईश्वरं तपनं चैव दिति चैव तथाऽदितिम् । पूर्वपत्रं समारभ्य दिन्यसेद्यावदुत्तरम् ॥ ६४

एवं तस्मिन् पदाब्जे तु पूजयित्वा तु पञ्चकम् । यष्ट्यं च ततस्सम्यग्विवुधानां च सप्तकम् ॥

क्रमात् सप्तपदस्थानां पञ्चानां कर्णिकोपरि । ७ स्त्र्यं चापवत्सं च जयेन्द्रो॑समशीयकः ? ॥

रविस्सत्यात्मदेवौ च ततो वहिपदाम्बुजे । भूयः पितामहं मध्ये पूर्वपत्रे न्यसेद्भूशम् ॥ ६७

गगनं हि विमुं पूषा दक्षिणे पश्चिमोत्तरे । ईपैव कोणपदेषु पत्रस्थं च चतुष्टयम् ॥ ६८

यजेद्राक्षसकोणान्तमम्बुजेऽवथ सप्तकम् । सवितारव्यं च सावित्रं ॑स्त्वय च ग्रहकम् ॥ ६९

विवस्थान् धर्मदेवस्तु गर्धर्वाधिपतिस्सूत्रं । पञ्चे नैऋतकोणस्थे भूयो ब्रह्माणमन्तरे ॥ ७०

१. ख—रुचिर

२. ख—साधयते

३. ख—त ताढक्

४. ख—निधाय च

५. ख—परागे च

६. क—ग—प्रत्येकस्मिन्वते ख—प्रत्येकस्मिन्यते

७. ख—पूयूवाल्यथवत्सं

८. ख—समरीयकः

९. क—ग—स्वस्यन्य ... ग्रह

भृजास्यो भृजराद् चैव ततः पितृगणाधिपः । देवौ १द्वापरिकास्याश्च ? ३प्राकूपत्राष्टुष्टयम् ॥	
३ततोऽष्टपत्रेषु देवताससकं क्रमात् । कर्णिकान्तर्गतं न्यस्य यावद्वायुपदावधि ॥	७२
इन्द्रश्चेन्द्रपदारब्यश्च ४सुग्रीवं कुसुमद्विज । मित्रास्यो वरुणश्चैव त्वं सुराधिपतिः पुनः ॥	७३
वायव्यपदपद्मे तु मध्ये चैव प्रजापतिषु । प्राकूपर्वादिषु ५पदेषु शेषश्चाधर्म एव च ॥	७४
यन्मयाधिपतिश्चैव ? नागेन्द्रस्तदनन्तरम् । ससकं देवतानां च पूर्वत् पूजयेत्ततः ॥	७५
पूर्वास्यो रुद्रदासश्च ६मुख्यो भल्कसोमकौ । धाराधरश्च मत्सज्ञा इत्येते देवतागणाः ॥	७६
पूजयित्वा ततः पश्चादेकस्मिंस्तु पङ्कजे । स्वनाम्ना वास्तुनाथं तु पत्रमध्ये स्थितं यजेत् ॥	७७
कोणभागथपद्मानां केसराधो यजेच्च तम् । प्रणवं वास्तुनाथाय नमश्चान्ते प्रपूजयेत् ॥	७८
तत्राष्टकमलैव पूर्ये वर्णाष्टकेन तु । पूजयित्वा विधानेन पुष्पघूपादिकेन च ॥	७९
दधिक्षिरोदकेनैव भक्ष्यैस्सफलमूलकैः । इष्टैवं विबुधब्रातं बाह्यान्तःकरणे पुरा ॥	८०
तदन्तरपदाब्जानामीशकोणादितः पुनः । नागकुण्डलवद्धङ्ग ? दक्षिणावर्तकेन तु ॥	८१
यावन्मध्यपदाब्जं तु पूर्ये वर्णाष्टकेन तु । मातृकावर्णमेदेन द्यकारादिकमेण तु ॥	८२
यावद्वकारवर्णं तु ततोऽब्जेऽब्जे दलेषु च । तेनैव क्रमयोगेन पूजयेद्वेवतागणम् ॥	८३
द्वितीयावरणे चैव अन्तरीये निवोध मे । ७धाता यन्ता ध्रुवं कालमाम ? कर्ता यजेत्ततः ॥	८४
जीवं प्राणतिरोयज्ञं ? रविकारं विरेव च । लोकनाथो विधाता वै भगस्स्वष्टा नियामकः ॥	८५
यदेव न च कल्याणो ... इन्द्राविणस्ततः । स्वष्टारो विश्वकर्मा चेदित्येता ? कमलोऽव ॥	८६
देवताश्चान्तरे पूज्याश्चतुर्विशतिसंख्या । एतेषामन्तरे भूयस्तृतीयावरणे शृणु ॥	८७
षोडशानां ततसंख्या ... देवतागणम् । समुद्रमितरे द्वीपा मासा नाड्यश्च तारका ॥	८८
विश्वे देवाश्चाप्सरसो मनवो ऋपयस्तथा । वसवो मरुतस्सद्वा नागास्साध्या मि . ॥	८९
. . . चतुर्थावरणे न्यसेत् । तत्पादादौ नवानां तु पद्मानां पत्रमध्यतः ॥	९०
मध्यपद्मे तु पत्रस्थ विश्वरूपं यजेत् प्रभुम् । ८यस्यैव देवताचक्रं वाहनास्त्रानुयायिभि ॥	९१
संयुक्तं तिष्ठते देहे सकलस्य महात्मनः । प्रणवेन स्वनाम्ना च नमस्कारयुतेन च ॥	९२
एकैकं पूजयेद्वेवं तथैकैकं द्विजाक्षरम् । इत्येवमुत्तरसां दिक् पूर्वसां वाऽब्जसम्भव ॥	९३
९विविक्तमुद्धरेत् क्षेत्रं सुरुर्यारित्व॑०भानये ? । ११यस्मादतीव तुर्यश्री ? वास्तुक्षेत्रमसिद्धिदम् ॥	

१. ख—द्वौ परिधाः काश्च २. ख—प्राकूपवादौ ३. ग—घ—ततोऽष्टपत्रपदेषु
 ४. ख—सुग्रीवं कासुमुद्विज ५. क—ग—घ—पत्रेषु ६. क—मुखो भल्क क ख—मुख्यो भल्लक
 ७. क— ... ... कालमाम ८. क—ग—यस्येण
 ९. क—ग—विषक्त .... क्षेत्र १०. ख—भानयोः
 ११. ख—यस्मादिति च तुर्यशः

१ विवृतास्मिद्यस्सर्वा॑ प्रवर्तन्ते सदा॒ नृणाम् । सामान्यादविकाराद्वा॑ शान्तिर्भवति॒ शाश्वती॑ ॥
अत एव हि॒ तत्॒ क्षेत्रं॒ वर्धनीय॑ प्रयत्नतः॑ । प्रत्यर्थं॑ हि॒ मोक्षस्य॑ सिद्धयस्संस्थिता॑ यतः॑ ॥ ९६

इति॑ श्रीपञ्चरात्रे॑ महोपनिपदि॑ पौष्करसंहितयायां
दिक्सिद्धिलक्षणो॑ नाम
तृतीयोऽध्यायः॑

अथ चतुर्थोऽध्यायः॑

पौष्कर उवाच—

यदूर्थमेव॑ देवेश॑ ३चतुर्थं॑ त्वयोदितम् । तदादिश॑ प्रमाणेन॑ यागानां॑ मन्दिरादिकम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

सुप्रणीतं॑ प्रमाणं॑ च॑ ज्ञात्वा॑ वै॑ माण्डलीयकम् । अप्रणीतप्रमाणा॑ वा॑ मानमाहृत्य॑ मण्डलात् ॥ २
तेतश्चात्मायते॑ मानस्य॑ भूतेस्तथैव॑ च । अभूय॑? बलिभूमानां॑ ऋमणीमानमेव॑ च ॥ ३
ज्ञात्वा॑ समाहरेत्॑ पश्चात्॑ प्राकारं॑ मण्डलं॑ तु॑ वा॑ ॥

पौष्कर उवाच—

प्रणीता॑ मानसामान्या॑ मानानां॑ वा॑ जगद्गुरो॑ । यागानां॑ विस्तरं॑ ब्रूहि॑ अस्त्रादेर्भूमिविस्तृताम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच—

जालान्तरगते॑ सूर्ये॑ ४भाति॑ रेणुगणश्च॑ यः । स॑ एष॑ परमाणुस्यादृटाभिस्तैरण्स्मृतः॑ ॥ ५
अणुभिः॑ कमलोऽङ्गूत॑ तैस्तु॑ ५लिक्षादृष्टभिर्भवेत् । ताभिर्लिक्षाष्टैर्यूकां॑ विद्धि॑ यूकाष्टकं॑ यवम् ॥
अष्टभिस्तु॑ प्रमाणोत्थैरङ्गुलं॑ च॑ यवोदैः॑ । गोलकं॑ हि॑ ६कलश्चैव॑ नाम॑ स्यादृङ्गुलुस्य॑ च ॥ ७
७षट्कलं॑ च॑ स्मृतं॑ तालमध्वनीनवकर्मणि॑ । चतुर्विंशतिभिर्ब्रह्मन्॑ हस्तस्तैरङ्गुलैर्भवेत् ॥ ८
तेनैव॑ हस्तमानेन॑ गुरुशिष्योत्थितेन॑ च । मण्डलादौ॑ तु॑ सर्वत्र॑ ९निदध्या॑ . कल्पना॑ ॥ ९
भिन्नप्रमाणयागानामस्त्र॑भूमैकजोत्त॑ । आदृदादशभिर्नामङ्गुलैः॑ परिकीर्तितम् ॥ १०

-
१. क-ग—विकृतौ॑ २. ख—चतुरश्चस्त्वयोदितः॑ ३. ततश्चात्मायते॑ इति॑ स्यात्॑ किम्
४. ख—पश्येद्रेणु॑ ५. क—लक्ष्याष्ट॑ ६. ख—कलाश्चैव॑ ७. ख—षट्गोल॑ च
८. क—निदध्या॑ ... कल्पना॑ ९. ख-ग—निदध्याध्वात्म॑ १०. ख-ग—भूमैकजोत्तवम्॑

१ द्वितीयमष्टादशभिश्चतुर्विंशतिभिः परम् । २ अङ्गुलात्वेपनत्वान्या ? व्यञ्जुलाच्चतुरञ्जुलाः ॥ ११
 षोडशांङ्गुलमानेन ३ क्षाधिका सताम् । सार्धहत्ता द्विहस्ताश्च तदा सार्धद्विहस्तकाः ॥
 वीथिका स्वल्पविस्तारा यागाना समुदाहृता । अधमं मध्यमं ४ हर्तौ यागानां सा त्रिहस्तका ॥
 अधिका सार्धहस्तेन ५ वीथी शुभतरा मता । कार्या विस्तीर्णमानाना यागानां भिन्नरूपिणाम् ॥
 गमनेभिन्नचतुर्हस्ता षड्गोलकर्युताऽथवा । ६ युगारूपस्य च चक्रस्य अन्तेष्ठद्विसमा ? स्मृता ॥
 स्वैव सांवत्सरी यस्य द्वादशाङ्गुलकैर्विना । बलि७ पुष्पा भूस्ताभ्यां विविक्तां परिकल्पयेत् ॥
 ७ अस्त्राति .. यं प्रणीतमया च ते ८ । भूमागे संभितं कुर्यात् सर्वेषां च पृथक् पृथक् ॥
 वितानाना च यागानां ९० स . धैसमं भवेत् । कुर्याच्च भूमिविस्तारमस्त्राद्युक्त अमान्तिकम् ॥
 हस्तादिपञ्चहस्तान्तं यागमानं च सङ्गतम् । ऊनाधिकं च षट्ढस्ता ११ न्मा(न)मस्य प्रजायते ॥
 यावद्वादशहस्तं स्यात् किञ्चिद्द्विनं तु १२ वाऽधिकम् । मध्यमं १३ विद्धि तन्मानं ततोर्धं तु स्मृतं महत् ॥
 प्रमाणमेवमादौ तु चिन्तयित्वा प्रयत्नतः । यागवेशम् कुर्यात्स्य तु लक्षणम् ॥ २१
 स्वल्पमण्डलगैरानां हस्तेनैकेन कल्पयेत् । १४ पैपुल्य विप्र भित्तीनामथवार्धाधिकेन तु ॥ २२
 द्विहस्तं मध्यमानां तु १५ भित्ति । विस्तीर्णा यागवेशमानां भित्तिविस्तारमञ्जज ॥ २३
 कुर्याद्वस्तचतुष्कणे पञ्चकेनाथवेच्छया । षट्साष्टसमोच्छ्राया महीय सङ्गवेषु च ॥ २४
 नवहस्ता द्विजश्रेष्ठ दशैका १७ दशधोच्छ्राता । १८ भक्तिसङ्घं तु सम्पाद्य मध्यमानं तु सर्वदा ॥ २५
 करद्वादशदीर्घं च तथैवैकाधिकं तु तत् । चतुर्दशोच्छ्रातं वाऽपि वितानां प्रकल्पयेत् ॥ २६
 अस्य न्यूनाति वा हि स्यान्माण्डलीयस्य सर्वदा । त्रिविध भित्तिमान तु १९ मध्याह्वै तद्यपेक्षया ॥
 कल्पनीयं . माया सरूप्यया कमलोद्भव । उत्तरोत्तरया चैव २० वैपुल्येन सहैव हि ॥
 काष्ठपक्षेष्टकाभिश्रुतुं सुधालेपाय सात्विकम् । यागमण्डपनिर्माणं प्रशस्तं सर्पसिद्धिदम् ॥ २९
 यथाकालं यथादेशं कुर्याद्वित्तानुरूपतः । स्वल्पानां यागवेशमानां द्वारमेकं प्रकल्पयेत् ॥ ३०
 मध्यतः पूर्वदिग्भागे पश्चिमे ह्येवमेव च । दिग्न्तरपरि२१ त्यागात् कृतद्वारमसिद्धिदम् ॥ ३१

१. ख—द्वितीय द्वादशादिश्च २. ख—अङ्गुलेनवनत्वानु ३. क—ग—तैवेद्य ख—नैवेद्यक्षा
 ४. ख—हस्तं ५. क—ग—विधिशुभ ६. ख—युता तु वा
 ७. क—ग—युगाभ्यास्य च ८. क—ग—पुष्पास्य ९. ख—ग—अस्त्रातिष्वति .. मतं
 १०. ख—सकलोत्यसम ग—सकर्गोर्वसम ११. क—ग—न्मास .. प्रजा ...
 १२. ख—साधिक ग—बाधिक १३. क—विहित ग—विधितन्मान
 १४. ख—ग—यागयेन्मस्तहरण १५. ख—बैपुल्य इत्यार्धार्घचतुष्य गलितम्
 १६. ग—भित्तिमातिमशा भवेत् १७. क—दश .. ताम् १८. क—नक्त
 १९. क—मध्या ... व्यपेक्षया ग—मध्याह्वै व्यपेक्षया
 २०. क—ग—वैपुलेन २१. क—ग—घ—त्याग

तस्मादिद्धिषु प्रयत्नेन मध्यतो विनिवेशयेत् । मध्यप्रमाणगैहानां द्वे द्वारे पूर्वपश्चिमे ॥	३२
अतिवित्तीर्णमानानां प्राकाराणं प्रकल्पयेत् । दिक्षु द्वारचतुष्कं तु प्राकाराणं तथैव हि ॥	३३
अस्त्रयेण न्यूनानां कुर्यात् सार्थेन चोच्छ्रुतम् । सविस्तारच्च मध्यानां चतुर्थांशेन कल्पितम् ॥	
अन्येषां पश्चिमांशेन द्वारोच्छ्रायं प्रकल्पयेत् । त्रिभागेनाथ वदेन ? १सोच्छ्रायाद्वि विविक्तता ॥	
द्वारीयशाखायुम्मस्य उदुम्बरयुगस्य च । उच्छ्रायात् पश्चिमांशेन न्यूनानां विस्तृतिर्भवेत् ॥	३६
चतुर्थांशेन मध्यानामथोर्ध्वानां त्रिभागतः । विस्तरार्थेन बाहुल्यं शड्कार्दीस्तान् समाचरेत् ॥	
पञ्चसप्तकमाच्छाखानवकेनान्वितं तु तत् । द्वारे द्वारे तु शाखाभ्यां चतुर्थांशे व्यवस्थिते ॥	
द्वार्स्थैर्द्वितिस्थिति कुर्यात् स्वदिग्भागकमेण तु । वज्रनामं हरीशं च पूर्वस्थां दक्षिणोत्तरे ॥	३९
शङ्खचक्रधरं चैव वज्रवेत्रलताधरम् । निषेधाभिनयोपेतं श्रोणीतटकरार्पितम् ॥	४०
हव्यस्वरूपसदृशं नेत्रबृन्दं यदेव हि । क्रूर वृद्धगङ्गातोपेत वज्रनामं प्रकल्पयेत् ॥	४१
एवमेव हरीशं च निषेधाभिनयोजिज्ञतम् । प्रवेशाभिनयास्त्वेन पाणिना किन्तु चिह्नितम् ॥	४२
एको ह्यत्र निषेधं च त्वमक्तानां करोति वै । भक्तानामपरश्चैव प्रवेश संप्रयच्छति ॥	४३
द्वारे द्वारे प्रतीहारद्वयस्यैवं प्रयोजनम् । धर्माध्यक्षो नियन्ता च ^५ . . . . ॥	४४
बाणकार्मुकमेकसिन् दक्षिणे दक्षिणोत्तरम् । कुर्यादन्तकसादृश्यौ पूर्ववृद्धजभूषितौ ॥	४५
किन्तु दण्डगदाहस्तौ वज्रचक्रविवर्जितौ । शुद्धाक्षममृतानन्दं प्रतीच्यां दक्षिणादितः ॥	४६
६बाणकार्मुकमेकसिन् पाणौ पाणं तथाऽपरे । अन्यत् करचतुष्कं यदव्यग्रं पूर्ववृद्धवेत् ॥	४७
आकृतौ जलनाथस्य सदृशौ सर्वदैव हि । वसुनाथं सुधानन्दमुदगिददक्षिणोत्तरे ॥	४८
खड्गमुद्गरहस्तौ च प्रावच्छेषं चतुष्टयम् । कराणामनयोः कार्यं ७हेणोङ्गुपतेस्समौ ॥	४९
ततस्सारसकहूलासचक्रं कम्बुपालिभिः ? । . . वनमालाविभूषितम् ॥	५०
स्वस्ति ८राम रक्षीश . . यसुनान्वितम् । पूर्णकुम्भश्रियोपेतं नागेन्द्रसारसान्वितैः ॥	५१
भूषयेदद्वारशाखाभ्यामूर्ध्वैऽदुम्बरकं द्विज । व्यालर्सिहगजाश्वादैरुदुम्बरमतस्तितम् ? ॥	५२
पूर्वणीयं ? न पूर्वोक्तैर्युक्तं कुर्यात् कदाचन । त्रिभागेनोत्तरद्वार उच्छ्रायार्थेन सख्यम् ? ॥	५३
शाखादैर्द्वारिवत्युक्तं गवाक्षगणमीदृशम् । १०दिक्कलीकं ? समापाद्य द्विचतुष्टकसंख्यया ॥	५४

१. ख—सोन्छायाद् विद्धि वित्ततः	२. क—शाङ्खादी ... समाचरेत्
३. सर्वत्र 'द्वितिस्थ' इत्येवास्ति	४. क-ग—दृग्गतोतोपेत
५. ख—दक्षिणे दक्षिणोत्तर। इत्यक्षराणि वृश्यन्ते. इदं प्रमादपतित समनन्तरार्धस्य अन्त्य	पादगतम्.
६. क-ग—रूपेण सुपतैः	६. ख—इदमर्धं गलितम्
७. ख—दुम्बरके	८. ख-ग—रामपरक्षीशस्तदीवीयमुना
	९०. क—दिक् .... समापाद्य

द्वाराणां सगवाक्षाणां कपोतौ सुमनोहरौ । विचित्रवित्रौ पडक्तौ च १निश्रमौ वा प्रकल्पयेत् ॥
 दार्वायसाङ्गोपेतरवद्वारादिकं द्विज । भित्तिबन्धं विनिश्चित्य विचिन्तीयात् क्रमेण तु ॥ ५६
 स्तम्भविन्यासमधुना मण्डपानां निवोध तु । यागगारगणस्वल्पं ३यत्तत् स्तम्भविवर्जितम् ॥ ५७
 शेषस्तम्भयुतं कुर्यादिथा तत् कथयामि ते । बलिभूमिसमीपानां यागभूमेस्समन्ततः ॥ ५८
 त्यक्त्वा भूमणिभूमागात् स्तम्भविन्यासमुच्यते । ३प्राच्यादिदिक्चतुष्कं तु मध्यसूत्रेण पौज्कर ॥
 समीक्षयित्वा तान् सर्वास्तत्र स्तम्भावर्लिं न्यसेत् । पूजार्थसुपविष्टस्य स्तम्भेन स्यादथाकमम् ॥
 स्तम्भानामन्तरं चैव सन्ततसंख्यया यजेत् । चतुष्कमष्टकं चैव चतुष्कं च द्विरष्टकम् ॥ ६१
 त्रिरष्टकं च स्तम्भानामथवा चतुरष्टकम् । तत् सार्थं द्विगुणं वाऽथ ज्ञात्वा मण्डपविस्तृतम् ॥
 ४स्तम्भानि च सुवृत्तानि अष्टाश्राण्यथवा द्विज । द्विषट्कषोडशाश्राणि नानाकर्मयुतानि च ॥
 शिष्टानामर्थं विस्तारात् तच्छ्रूयं वाऽथवा द्विज । स्थूलान्यथ यथालाभं तथा रव्ययपेक्षया ? ॥
 अथ भित्तिसमाविष्ट आसनादिविभूषितम् । चतुरभ्यधिकं चैव स्तम्भेभ्यः कन्यकागणम् ॥ ६५
 नियोनियम् ? सर्वत्र नियमोऽयं न पौज्कर । यत्र स्तम्भो नरजितास्तत्र स्तम्भसमन्वितम् ॥ ६६
 ५चतुरश्रुचतुष्प्रष्टिसंख्यास्तम्भा ७विव . । अन्यपूर्णानि धामानि चतुष्कं कन्यका न्यसेत् ॥
 स्तम्भानां रचनाद्यानां स्तम्भाव्यास ? महामते । व्यर्थभागाग्रमाणेन तासां विस्तारमाचरेत् ॥ ६८
 त्रिभागेन स्वविस्तारं तद्वाहुल्यं तु पद्मज । एवमादीनि सद्घेन ९युग्मास्तम्भगणाः पुरा ॥ ६९
 कृत्वा तदूर्ध्वं पश्यात् समारोप्यस्तुलागणः । ऊर्ध्वं तच्छादनार्थं तु यथा तद्वदतश्शृणु ॥ ७०
 भित्तिबन्धं पुरा कृत्वा युक्तिः कन्यकागणम् । बन्धैः ९कार्णायिसाद्यैस्तु यथा १०दौ लयमग्रजम् ॥
 शक्यन्ते १०हारमु .. न यात्युन्मूलता यथा । त्रिचतुःपञ्चहस्ताद्वा प्रमाणं चतुरङ्गम् ॥
 स्तम्भानामग्रतस्ताक्षयों यागभूमे ११द्विजो ध्वजं । सन्धार्य वलवंशैस्तु सुस्पष्टैसुदृष्टितः ॥ ७२
 स्तम्भकन्याशिरोबन्धं कृत्वा यजेन वेतुला ? । पुरा मूलं न्यसेद्वित्ति नो १२ .. गीतम् ॥ ७४
 वेधयित्वा ततो मूलं तसिन् काष्ठे मुजं न्यसेत् । भित्तिं लम्बमानस्य स्थूलतुर्याश्रलक्षणम् ॥
 दृढकाष्ठसमुद्भूतैस्स्थूलैर्वहुभिस्तथा । स्तम्भानां कन्यकानां च तुल्यानां तु तथा द्विज ॥ ७६
 बन्धश्च सद्वशं दद्यात् पात्रैश्यायसनिर्मितैः । शङ्खभिश्शूलादैश्च बहुभिस्याद्यथाऽचलम् ॥ ७७
 तुलामूलप्रदेशोऽथ भिन्नादुपरि पौज्कर । इष्टकाभिसुधालैः १३कुर्याच्छीर्षिगणं महत् ॥ ७८

१. ख—निसृतौ   २. ख—तत्तस्तम्भ   ३. क—ग—प्राच्याद्य

४. क—ग—स्तम्भानिव सुवृत्तानि   ५. क—विस्तार ... यं वा

६. क—ग—चतुरष्टचतु   ७. ख—विवर्जनम् ग—विवर्जया

८. क—ग—युगास्तम्भ   ९. ख—काष्ठायसा   १०. हारमुद्रौसु

११. ध्वजो द्विज इतिचेत् साधु १२. ख—ग—नो कि चिदोवि १३. क—कुर्याच्छीर्षिगणं

अथ चन्द्रसमाकारमथवाऽङ्गलैसारवत् ॥ क्रममाणविलाकाशं तदूर्ध्वे खं विराङ्गणम् ॥ ७९
 ऋत्रिमण्याख्यं कृतं मार्गं भित्तेस्तम्भावसातनम् । तुलानामूर्ध्वं सर्वं भित्तिभूमि समापयेत् ॥
 सह मृत्काष्ठवर्गेष्टु चूर्णेन क्षीयते न तु । तुलाशयस्यैवमेवं स्थिति कृत्वा च रैवर्षतः ॥ ८१
 कुर्यात्तदग्रतो भूयस्थिति चावलसिद्धयेत् ॥ स्तम्भप्रदेशैकण्ठानां रोप्यो बहुगुणो दृढम् ॥ ८२
 निर्गतं च तुलानं यत् तच्छिरोपरि विन्यसेत् । तुलया सह तद्वाहुं प्रायशशस्त्रेण बन्धयेत् ॥
 किञ्चरोरगगन्धवयक्षविद्याधैरसह । क्रीडमानास्वकान्ताभिस्ते च कार्यस्तुलाधरां ॥ ८४
 ततस्तुलानामग्रे तु सुलभा स्तम्भसन्ततिम् । किञ्चित् समुच्छ्रूतं दत्त्वा परितः पद्मसम्भव ॥
 ५ शङ्को . . छादनस्य स्थितस्य च । स्तम्भानामूर्ध्वं दद्यान्नियुतं तु तुलागणम् ॥
 तत्तुलामूर्ध्वं दद्याद्वाहुं कुञ्जप्रसारितम् । सुगन्धमावसेनैव विश्रान्तं प्राक् तुलोपरि ॥ ८७
 तस्यापि ६पूर्ववद्याद्वन्धं च तुलया सह । उपबाहुद्वयेनापि तिर्यग्युक्तेन ७सार्थताम् ॥ ८८
 प्राक् पूर्वं च तुलाग्रस्थं दद्यादग्रमुजं पुनः । पश्चादुपतुलानां तु अग्रतो वंशसन्तति ॥ ८९
 रोप्य संकोपयेदग्रमप्रमुतमिवाम्बुजम् । तिर्यक् प्रसारितपशैर्लघुभिर्लघुभिः क्रमात् ॥ ९०
 प्रपूर्यमन्तिरं तं तु छादनीयं च तत्ततः । तनुभिर्लघुभिर्लघुभिः काष्ठगैश्च गर्णदृष्टैः ॥ ९१
 ८वर्गं रूणामैर्वाऽथ कोय ॥ सन्धरणक्षमैः । भित्तौ भित्तौ चतुस्त्रैर्वा प्रलयानि च योज्य च ॥
 मध्ये मस्तकचन्द्राणां चन्द्रनाप्रच्युतस्य च । कदाचित् तस्य मेघोत्थं मेघस्य ९वाहनाय च ॥ ९३
 पादपृष्ठयुते देशे . . काले ह्युपर्जिते । क्षिप्रकर्मप्रसिद्ध्यर्थं शरकाष्ठमयं शुभम् ॥ ९४
 गवाक्षकान्वितं चैव द्वारैस्तु परिभूषितैः । छन्न वितानकेनोर्ध्वे प्राकारं परिकल्पयेत् ॥ ९५
 रजोनिर्मुक्तयागानां १०दिक् . . पलिरिवतात्मनाम् । गैरिकाकुङ्गमाद्यैश्च स्त्रीणां नानाविशेषतः ॥
 दीर्घकालीयकाना तु कुर्यात् पक्षेष्टकादिकैः । प्राकार गोपनार्थं तु प्रोत्रं सुदृढं महत् ॥ ९७
 चतुरश्च ११सुवृत्तं च त्रिकोण वा मनोहरम् । सदृशं पूज्ययागस्य १२तज्ज्ञानकलितं दृढम् ॥
 कृत्वैवं मण्डपं युक्त्या तन्मध्ये तु प्रकल्पयेत् । दृढां समां तदाकारामीषत् प्रागुत्तरपुवाम् ॥
 प्रोच्छितां च विशेषेण स्थलां दर्पणसन्निभाम् । १३सामान्या न भवेद्येन मेदिनी मण्डपस्य तु ॥
 तत्तु पूजोत्सुकामानां ? कुर्यादीनां ? तु पौष्टकर । विविक्तेनाङ्गुलानां तु प्रोत्रतेर्यावदपृष्टकम् ॥
 एकवृद्ध्याल्पवेशमानां नित्यं कुर्यात् स्थलागणम् । नवाङ्गुलोन्नेस्तद्वावत् पञ्चदशाङ्गुलम् ॥

१. क—सारयत् २. क—ऋमण्याख्यं तु तम्मार्गं ३. ख—वर्गतः

४. ख—कर्णानामाप्यो ५. ख—शङ्कोशशनार्थमुतीव ग—शङ्कोशशनार्थमुत्थीय

६. ख—पूर्ववद्यत्वा बन्ध ७. ख—साध्यता ८. क—वर्गे ... सन्धारण

९. सर्वतः‘वाहनाय च’ इत्येव वर्तते १०. ख—ग—दिक्पलोल

११. ख—सुवृत्तं तु १२. क—ग—तन्मात् १३. ख—सामान्या तु

प्रोक्ततत्वं स्थलानां च मध्यमेषु गृहेषु च । चतुर्विंशत्यज्ञुलन्तमुच्छ्रायं पोडशाङ्कुलम्(लात्) ॥
 प्राप्वचं वृद्ध्या कर्तव्यं ज्येष्ठाकारं गणस्य च । एतदुच्छ्रायमानं तु कथितं ते स्थलासु च ॥
 पादमर्धं तु हस्तं वा विस्तारात् सर्वदिक्षु वै । स्थलानामिष्टकावैश्च चिन्तीयात् प्रथमं ततः ॥
 मृदा संपूर्यं तन्मध्यमीषद्वालुक्याऽन्वितम् । परीक्ष्य केशकीटादीनारोग्यं तदनन्तरम् ॥ १०६
 यावद्वावति पूर्वोक्तं लक्षणं वा विशेषतः । स्थलां मध्योदितां स्म्यां ^१सप्तमाहं परीक्ष्य च ॥
 न ददाति यथा भेदं यागयोग्या भवेत्ततः । प्रतिष्ठाप्य ततो ब्रह्मन् वेदिकातोरणान्वितम् ॥
 बहिश्चतुष्किकाश्राणां समीपे न तु दूरतः । चतुष्पादसमायुक्तमनेकाङ्गियुता यदि ॥ १०९
 चतुर्देशाच्चतुर्दिक्षु सुप्रभेष्वन्तरेषु च । कुर्याद्वै पादविन्यासं वेदैर्वेदविदां वर ॥ ११०
 चतुर्द्विदशपादा सा विशत्यद्विसमन्विता । अष्टाषाधिकवृद्ध्या वा संयुगापादसन्तते ॥ १११
 क्षमाविस्तारज्ञैव भिन्नराघेयविशकैः । तस्मिन् यागगृहे दत्ता पुरा स्तम्भावली शुभा ॥ ११२
 चत्वारि तोरणान्यसिंश्चतुर्दिक्षु नियोज्य च । त्रीणि त्रीण्यथवा सम्यगेकैकस्यां न्यसेद्विशि ॥
 बुद्धा मण्डपविस्तारपञ्चकं सप्तकं तु वा । वेशमनि स्तम्भहीने तु वेदिकातोरणैस्सह ॥ ११४
 कार्या लक्षणसंयुक्ता याद्वक् तदवधारय । पूर्वं सामान्यमानेन सविशेषेण वै ततः ॥ ११५
 पावनर्यज्ञकाष्ठैश्च सुदृष्टसरलैस्समैः । तुलायामोच्छ्रूतैर्पैस्स्वस्वरांशविवर्धितैः ॥ ११६
 वेदवेदविदां श्रेष्ठं प्रोच्छ्रायेण भवेच्छ्रुमः । तनैवायामयोगेन कुर्यात् पादाधिकेन च ॥ ११७
 तोरणानां समुच्छ्रायं तत्त्विभागेन विस्तृतिः । तद्वर्णनिचयं सर्वमूर्धदण्डगणं विना ॥ ११८
 त्रिधा कृत्वा समैभागौरुद्धर्वगा वर्तुला भवेत् । तदधस्तद्वितीयं यत् तदष्टाश्रं समापयेत् ॥ ११९
 चतुरश्च वृतीयं तु ^२भागात्ततदधस्थितम् । सर्वाण्याधेयदण्डानि सर्वतो वर्तुलानि च ॥ १२०
 चतुरश्चाणि वा कुर्यानानाकर्मयुतानि च । सपुण्मज्जरीपत्रविहगैरन्वितानि च ॥ १२१
 त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्पौल्यादष्टाङ्कुलानि च । अष्टमाशायोधिकस्तु वेदैस्तन्निरवनेत् क्षितौ ॥ १२२
 तत्समं तोरणं चान्यन्यस्येद्वौ द्विजांशकम् । इति सामान्यमानेन युक्तमुक्तं च लक्षणम् ॥
 वेदश्चरणदण्डानां तेतद्विशेषान् श्रुणुव्व भोः । ऐरेस्तद्वार्ता षडंशं तु त्यत्वा पञ्चांशसंमितम् ॥
 एतदद्वादशमांशेन तोरणं मानमञ्जज । सममध्यत्रिभागं च सर्वदण्डेषु भूगतम् ॥ १२५
 मुख्योन्नतेभ्यस्सारेभ्यः प्राकरेष्वथ वेशमवत् । मन्दिरे स्तम्भसंयुक्ते तोरणोच्छ्रायमञ्जज ॥
 स्तम्भायामसमं कुर्यात्तदण्डौ विन्यसेत् क्षितौ । स्तम्भस्तकमानेन साधिकेन तदेव हि ॥ १२७
 ईस्तम्भपादोन्नतस्थेन प्रमाणेन प्रकल्प्य च । वैपुल्यं तोरणानां च स्तम्भाभ्यन्तरगास्थितम् ॥
 तद्वेन्द्रस्वरूपेण कार्या वेदविदां वर । चक्रद्वितयमध्यस्थं ^३पक्षमण्डलमण्डितम् ॥ १२९

१. ख—सप्तमास २. ख—भागतत्तदधः ३. क—ग—तद्विशेष ... शृणु

४. क—ख—...षडशं तु ५. ख—तदण्ड ६. ग—स्तम्भपादा ततस्तेन ७. क—ग—पक्षम

तोरणे तोरणे कुर्याद्गुरुं चोर्ध्वसंस्थितम् । १८० तूपेरश्रमपरं .... सचिनं चित्रयेत् ततः ॥१३०
 मुनिसिद्धामरैप्रासैरनेकाङ्गुतदर्शिभिः । दिशापालवनोद्यानैर्बहुभिर्मृगयूथैः ॥ १३१
 तथागवेशम् सकलं रञ्जनीयं प्रयत्नतः । कुर्यात् सुधाविलिं वा भूषयेत्तदनन्तरम् ॥ १३२
 दर्पणैश्चामरैर्धस्त्रैर्दुक्लैर्धिविधोज्ज्वलैः । घण्टाभिरध्यचन्द्रादैरातपत्रैर्मनोरमैः ॥ १३३
 विचित्रेण वितानेन सुसिनेनोज्ज्वलेन वा । कर्णिकाजालयुक्तेन वेदेष्ठर्वं तु भूषयेत् ॥ १३४
 प्रागुत्तरात् दिभागाद्यावक्तोणं तु मारुतम् । सितादिवर्णभेदोत्थाः पताकास्तत्र योजयेत् ॥
 एवं रागविभागेन प्रत्यग्भागाच्च वै पुनः । दक्षिणाशाविधिर्यावद्द्वितीयं च चतुष्टयम् ॥ १३६
 एकेन ४सर्वाणि च . उमौ कुर्याद्वितानके । तोरणं यो वितानं च समानं विनिवेशनम् ॥
 ध्वजाष्टकं समारोप्य यथा तदवधारय । वहिकोणात् समारम्य यावक्तोणं तु शाङ्करम् ॥१३८
 सितारुणे च पीतं च कृष्णं कुर्याच्चतुष्टयम् । भूयश्चोत्तरदिभागा यावद्विक्षुपश्चिमं द्विज ॥
 ५तथाविधाश्चतुष्टकं तु ध्वजानां परिकीर्तिंतम् । राजपावाणवर्णमिं चक्रपक्षीश्वरोपगम् ॥ १४०
 वैजयन्तीत्रयं कुर्यात् तोरणे पूर्वदिक्षिंते । दक्षिणे स्फटिकाभं तु प्रत्यक् सिन्दूरवर्चसम् ॥
 हेमाभं चोत्तरे कुर्यात् तोरणे ध्वजकत्रयम् । चतुष्केण पताकानां युक्तं श्वेतादिकेन तु ॥१४२
 एकैकं तोरणं यत्र त्रितयं पञ्चकं तु वा । अर्धेन तोरणायामात् पताकानां च ६दीर्घता॥१४३
 विस्तारं ७सार्धभागेन तासां कुर्यात् सर्वदा । ध्वजानां तु समुच्छायं पूर्वोक्तमथवाऽब्जज ॥
 तोरणार्धसमं कुर्यात् व्यंशेन ८स्वैव विस्तृतिः । ध्वजास्त्रवाहनोपेता ९भागेष्वनुचैर्विना ॥ १४५
 कार्या दिग्देवतास्सर्वा १०यथाध्य .. विनिर्मिता । एवमेव प्रकारेण द्वारेषु सुसमेषु च ॥
 चण्डाद्यं च सुभद्रान्तं बहिरञ्जगणाष्टकम् । ११कुमुदाद्यन्तरञ्जं च भूतानामष्टकं परम् ॥ १४७
 तोरणं तुर्थभागेन दैर्घ्यं तेषामुदाहृतम् । दैर्घ्यं चतुर्थभागेन विस्तारस्य १२ . ॥ १४८
 शतधामनिभं ध्यायेच्चतुर्वाहुं पुरन्दरम् । १३ .. संस्थं तु १४सुतीक्ष्णं कुलिशोदयतम् ॥
 अजारुद्धं १५सरेद्रकं शक्तिपाणि हुताशनम् । सहस्रार्चिर्भिराकीर्णि सहस्रादित्यभास्वरम् ॥
 महामहिषसंस्थं तमञ्जनाद्रिसमप्रभम् । सुभीमं दण्डहस्तं तु सरेहेवपीश्वरम् ॥ १५१
 दंष्ट्रकरालवदनं कृष्णमेघसमप्रभम् । घोरं प्रेतासनं ध्यायेत् खड्गवृग्राक्षसेश्वरम् ॥ १५२
 मुक्ताफलच्युतिसमं हिमपाशकरोदयतम् । नागकन्यासहस्राद्यं मकरस्थमपांपतिम् ॥ १५३

-
१. ग—कूपेरश्रम २. ख—प्रान्तै ३. क—ग—गुरुयूधैः ४. ख—सर्वपर्णं च
 ५. ख—तथाविध पताकं तु ६. क—ग—दीर्घिका ७. ख—स्वार्थ ८. क—सैव
 ९. ख—भागेस्वानु १०. ख—यथाध्याय ग—यथाध्यवा ११. ख—कुमुदाद्यं द्विरङ्गं च
 १२. ख—पतगेषु च ग—स्यात्पगेषु च १३. क—सुवि...तु ख—श्वेतादिपस्य ग—सुवितद्विपलव्यं
 १४. ख—सुकीर्तं १५. क—ग—स्परेदृतं

नीलतोयदसङ्काशं महाध्वजैपदाङ्कितम् । ध्यायेत् समीरणं देवं संस्थितं हरिणोपरि ॥ १५४
 सोमं तंरागणोपेतं शङ्खगोक्षीरपाण्डरम् । वृहच्छशकपृष्ठस्थं शक्तिं रात्रिकरं सरेत् ॥ १५५
 सितभूतिविलिसाङ्गं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् । त्रिशूलायुधहस्तं च ईशानं ज्ञानिनं सरेत् ॥ १५६
 पातालदिग्मतं ध्यायेत् कूर्मरूढं हलायुधम् । सितं सहस्रफणभृत्योऽनन्तो नाम नागराट् ॥
 ४ भूचक्रं भ्राम्यमाणं तु दण्डहस्तं प्रजापतिम् । हंसारूढं खसंस्थं च ध्यायेद् ध्रुवमंजं विभुम् ॥
 एते चतुर्भुजास्वर्वे अक्षसूत्रविभूषिताः । चिन्तयन्तः परं तत्त्वं ध्वराभयकरास्सदा ॥ १५९
 दिव्याभरणं दिग्धाङ्गा दिव्यमाल्याम्बरान्विताः । दिव्यरूपधराश्चैव दिव्यगन्धवहा द्विज ॥
 एम्यश्चतुर्भुजो ब्रह्मन् विज्ञातो वृषमध्वजः । द्विभुजास्त्वकराश्चान्ये वरदाभयदास्तु वा ॥ १६१
 इति लोकेधरेष्वूक्ता ? चण्डादीनामथोच्यते । बहिरङ्गगणानां च ध्यानं सम्यक् क्रमेण तु ॥
 तरुणादित्यसङ्काशो महोरस्कश्चतुर्भुजः । उच्चतश्चोन्नतांसश्च पूर्णङ्गो नातिमांसलः ॥ १६३
 घनोदरो निम्नानामो रोमराजिविराजितः । दंष्टकरालवदनं पिङ्गलश्चश्रुलोचनः ॥ १६४
 मधुपिङ्गलनेत्रश्च कुटिलभूलतायुतः । प्रलम्बलोलश्रवणः पृथुत्राणस्सिताननः ॥ १६५
 कुण्डलालङ्कृतश्चैव हारकेयूरभूषितः । बद्धोष्णीषललाटश्च नीलकेशाभ्यलङ्कृतः ॥ १६६
 शुक्लाम्बरधरस्त्रवी भुजयुग्मेऽस्य दक्षिणे । ग्रोद्यतं संसरेच्चक्रं प्रज्वलन्तीं गदां परे ॥ १६७
 श्रोणीतटनिषष्टां च विशान्तां वसुधातले । पूर्वे वामकरे शङ्खमन्यस्सिंश्चाक्षसूत्रकम् ॥ १६८
 एवं गणाधिपश्चण्डो विक्रमेणापराजितः । कुद्धो विश्वायुतानां च क्रमात् संहरणक्षमः ॥ १६९
 आवाह्य मन्त्रनाथस्य तोरणे पुरतस्थिते । विनिवेश्य यथा तत्र दक्षिणेन विमोभीवैत् ॥ १७०
 स्याद्दुरोर्यजमानस्य वामभागे सदैव हि । तत्रैवापरभागे तु १०प्रचण्डं त्वीदृशं न्यसेत् ॥ १७१
 किन्तु सव्यापसव्याभ्यां भुजाभ्यां स्याद्विपर्ययः । भुजद्वयेन चण्डस्य वामे संपरिकीर्तितम् ॥
 दक्षिणे तत्प्रचण्डस्य ध्येयं वा परिकल्प्य च । पद्मगर्भप्रतीकाशौ तादृशौ भीमविक्रमौ ॥ १७३
 रक्ताम्बरधरौ चैव रक्तस्त्रगनुलेपनौ । गणौ धातृविधातारौ देवौ दक्षिणतस्थितौ ॥ १७४
 अतसीकुसुमश्यामौ पीतमाल्याम्बरान्वितौ । ११पीतोष्णीषधरौ सैद्धौ प्राग्वद्धुजविभूषितौ ॥
 गणौ चण्डाकृतिधरौ दुर्दर्शौ दुरतिकमौ । जय च विजयं नामा प्रत्यग्भागे तथा न्यसेत् ॥
 क्षीरकुन्दावदातौ च नीलकौशेयवाससौ । नीलनीरदवर्णमैः पुष्पैभूषितविग्रहौ ॥ १७७
 पूर्वोक्तगणसादृश्यौ नामा भद्रसुभद्रकौ । न्यसेतोरणदण्डाभ्यां मन्त्रमूर्ते१३रुदगिदशम् ॥ १७८

१. ख—पटाङ्गकिंतं	२. ख—कूर्मरूपं	३. क—ग—द्येनान्तो	ख—द्येनान्तो
४. क—द्विचक्रं	५. ख—खगस्थं च	६. क—ग—चरकायकरा:	
७. क—ग—सन्दिग्धां	८. ख—सर्वं क्रमेण तु	९. ख—ध्यात्वा तं संसरे	
१०. ख—प्रचण्डसद्श	११. ख—बद्धोष्णीष	१२. क—ग—रुदग्भृ	

एते गणेश्वरा हाष्टौ प्रभापुष्पाम्बैर्विना । देहवक्त्राकृतेस्तुल्यौ तथैवाभरणायुधैः ॥	१७९
भक्तानां विन्नजालस्य सर्वदिक्संस्थितस्य च । संसारफलदातुर्वै छेदनार्थं समुद्यतौ ॥	१८०
परस्परसुखास्त्वै स्थानकैसंस्थितास्समैः । गणेशायुतलक्ष्मैस्तु नानावर्णवपुर्धरैः ॥	१८१
अच्युताराधनपैरेकैकं परिवारिताः । अथग्रे लोकनाथस्य पूज्यौ द्वौ गणनायकौ ॥	१८२
कुमुदः कुमुदाक्षश्च प्रसन्नवदनेक्षणौ । तुहिनाचलसङ्काशौ प्रथमे वयसि स्थितौ ॥	१८३
नानाभरणदिग्धाङ्गौ नानाकुण्डलभूषितौ । नानामाल्यान्वितौ चैव नानामौलिधरौ द्विज ॥ १८४	
नानागन्धविलिसाङ्गौ नानावस्त्रविभूषितौ । कुमुदाख्यगणेशस्य १८५४ ध्यातव्यो दक्षिणः करः ॥ १८५	
चन्द्ररस्मिप्रतीकाशचामरेण विराजितः । अभिगच्छाभयं ध्यायेद् द्वितीयं ३दक्षिणं करम् ॥ १८६	
भवभज्ञात् प्रथनानां परेषां गुणशासने । तस्यैवादं वामकरं प्रबुद्धकमलोद्यतम् ॥	१८७
३तूष्णीं भीसूचकं ध्यायेद्द्विहस्त्वानां करं परम् । एते द्वे कुमुदाक्षस्य वैपरित्येन भावयेत् ॥	
द्वाभ्यां द्वाभ्यां कराभ्यां तु अन्येषामेवमेव हि । पुण्डरीको वामनश्च द्वावेतौ हुतभुक्तप्रभौ ॥	
गरुडध्वजहस्तौ च शेषमन्यत् पुरोदितम् । कृत्वा ध्यात्वाऽथवा न्यस्य दक्षिणे भगवद्गृहे ॥ १९०	
शङ्कुकर्णभिधानो यस्सर्वनेत्रश्च पौज्कर । द्वावेतौ चम्पकाभौ तु मायूरव्यजनोद्यतौ ॥	१९१
महाविमूर्त्तेदेवस्य प्रत्यग्वायुदिग्गस्थितौ । सुमुखसुप्रतिष्ठश्च वामभागगतौ विभोः ॥	१९२
चिन्त्यौ मुद्रफलश्यामावातपत्रकरोद्यतौ । नोक्तं शेषकराणां यत् तद्विद्धि कुमुदोद्यतम् ॥	१९३
एते भावतो विष लन्तरङ्गा मयोदिताः । कर्मणा मनसा वाचा तद्वावगतमानसाः ॥	१९४
ज्ञानादिषङ्गुणोपैतैराकीर्णः कोटिशः पैरः । भूतैस्सद्वैरनन्तैश्च प्रार्थयानैः परं पदम् ॥	१९५
एवं कृते ततः पश्चाद्वेदिकातोरणैस्सह । ५विलिष्य चन्दनादैश्च गन्धैर्वर्णोज्ज्वलैः क्रमात् ॥	
चन्दनेन समालभ्य सेलेनोत्तरदिग्गतम् । क्षीरेण चन्दनेनैव कुङ्कुमेन ५कृतां स्त्रीलिम् ॥ १९७	
रजनीचूर्णयुक्तेन हीवेरेणाम्बुना सह । पुण्याहमोषधिभ्यां तदद्वाराणां मण्डपावनिम् ॥	१९८
ततस्तु विविधैर्धैर्वैहुभिर्धैर्येद् द्विज । वैराजभुवनाकारं श्वेतद्वीपोपमं तु वा ॥	१९९
कूलपत्वैव मन्त्रमूर्तेस्तु यजनोद्यानमुत्तमम् । भक्तानामधिवासार्थमभिपेकावसानिकम् ॥	२००
शास्त्रोक्तमेगामोक्षान्तं तत्र सर्वं समाप्येत् । युक्तमेकप्रवेशेन यागाग्रस्थदिशं विना ॥	२०१
दिक्क्रयेऽभिमतायां वा ५कुर्याद्विवनमण्डपम् । धूमनिर्गमनोपेतं नानाकुण्डविभूषितम् ॥	२०२
सञ्जैश्च सपलाशैश्च संयुक्तं तोरणादिकैः । त्रिविंश्च कृतकौशेयं मेखलादाममण्डितम् ॥ २०३	
अभन्नमूलप्रान्तौर्हि १०दर्भाभिः? कमलोद्धव । वेदितोरणदण्डानि सर्वाणि परिवेष्य च ॥ २०४	

-
१. ख—भवेयुद्धक्षिणे करे   २. ख—दक्षिणे करे   ३. ख—तूष्णी हासचतुष्कं तु
 ४. क—ग—बहिस्त्वानपरं करं ५. ख—विलिष्य   ६. ख—रुग्तम्
 ७. ख—कृत स्थलम् ८. क—मोक्षं तु ग—मोक्तं तु ९. ख—कुर्यात् सवन १०. ख—दन्द्वाभिः

१ भौमस्थानं यथाभागं दर्भैर्वहुशिरोरुहैः । विघ्नवन्तमिवात्मानं सारज्जेण समन्ततः ॥ २०५

मृदा गोमयमिश्राया ? मुपलिप्य यथाविधि । गुग्गुलैराज्ययुक्तैश्च धूपयेच्च हुनेतत् ॥ २०६

ततस्सांसारिकानर्थान् सर्वान् भक्तजनस्य च । मन्त्रात्मा सुप्रसन्नस्तु निर्दहत्यग्निमध्यत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां

यागमण्डपलक्षणो नाम

चतुर्थोऽध्यायः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

पौष्टकर उवाच—

यागस्तु देवदेवेश भद्रादीनि क्रमाद्वद् । यैर्दैत्यसमयी शश्त् पुत्रकत्वं प्रपद्यते ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

मण्डलं सर्वतोभद्रं भद्रकृत् प्रथमं स्मृतम् । अघनिर्मोचनं नाम द्वितीयं यस्य दर्शनात् ॥ २

अनेकजन्मोपातं तु कल्मषं क्षयमेति च । सदध्वं स्यात् तृतीयं च धर्ममार्गप्रदर्शनम् ॥ ३

धर्मस्त्वं स्याच्चतुर्थं तु धर्मं यच्छति पूजनात् । पञ्चमं वसुर्गमं तु भक्तानां वसुवृद्धिकृत् ॥ ४

सर्वकामप्रदं याग षष्ठमिच्छाफलप्रदम् । अमित्रव्यन्मतः प्रोक्तममित्रौघविनाशनम् ॥ ५

आयुष्यैषमष्टकं प्रोक्तं यस्य पौष्टकर दर्शनात् । परस्यायुखामोति अपमृत्युं जहाति च ॥ ६

नवमं बलमष्टं तु बलोत्साहस्रमृद्धिकृत् । पौष्टिकं नाम दशमं पुष्टिकृत् पूजनातु वै ॥ ७

अथारोग्यप्रदं नाम सर्वामयविनाशनम् । द्वादशं च विवेकारब्दं फलं नामानुरूपकृत् ॥ ८

एतस्मात् परमं यागं वागीशं नामतस्मृतम् । येन सन्दृष्टमात्रेण वाग्विभूतिः प्रवर्तते ॥ ९

चतुर्दशं मानसं स्यादर्शनात् सौमनस्यकृत् । अतः पञ्चदशं यागं जयं नाम जयप्रदम् ॥ १०

षोडशं स्वस्तिकारब्दं तु स्वस्तिकृद्विप्र पूजनात् । परमस्य तु यागस्य त्वनन्तं नाम कीर्तितम् ॥ ११

तदनन्तसुखवावासि संयच्छत्याशु दर्शनात् । नित्यं नामाष्टदशमं नित्यतृप्रिद तु तत् ॥ १२

भूतवासमतो नाम्ना मण्डलं मण्डलान्वितम् । ५४ वृष्ट्वा भविनां शश्वद्वेद्वृतजय द्विज ॥ १३

अतः परममोघारब्दं यागं येन निवर्तते । ममता पूजितेनैव देहिनां भवसागरात् ॥ १४

१. ख—भौमस्थाने

२. ख—दन्दहत्यग्नि

३. ख—कर्ममार्ग

४. सर्वत्र ‘अष्टक’ इत्येवास्ति

५. क—ग—यद्वष्टा

सुप्रतिष्ठमतो यो हि येन संपूजितेन वै । दृष्टेन परया भक्त्या मनश्शान्तिमवामुयात् ॥ १५
 बुद्ध्याधारमतः प्रोक्तं येन संपूजितेन तु । प्रामुख्याच्च प्रतिष्ठानां बुद्धिं ब्रह्म स्वके पदे ॥ १६
 गुणाकर इति ज्ञेय मण्डलं वत्र पौष्कर । गुणसङ्खः क्षयं याति १हृदि ध्यानाच्च पूजनात् ॥
 अस्यापरं ३महायागं ध्रुवास्त्वं च प्रकीर्तितम् । येनावलोकितेनैव संसारी समवामुयात् ॥ १८
 स्वात्मन्यवस्थितं सम्यङ् न भूयः प्रकृति व्रजेत् । मण्डलं परमानन्दमेतत् स्यात् परमं पदम् ॥
 यद्वृष्टा पूजयित्वा च ३परं पदमवामुयात् । एतेषां क्रमशो ब्रह्मन् लक्षणं चावधारय ॥ २०
 क्षेत्रं कृत्वा चतुरश्च ? सप्तधा विभजेच्च तत् । शतार्धमेकहीनं तु कोष्ठकानां तु जायते ॥ २१
 मध्यतो नवभिर्भागैः पद्मं तु परिकल्पयेत् । पड़क्तिद्वयेन द्वाराणि ४सत्कोणानि भवन्ति हि ॥
 पञ्चक्षेत्रसमीपात् ५दीक्षैरेवं तु मार्जयेत् । ६कोष्ठकद्वारकण्ठार्थं त्रीणि त्रीणि च तद्वहिः ॥ २३
 उपकण्ठप्रसिद्ध्यर्थं द्वाराण्येवं भवन्ति हि । षट्कं षट्कं पदानां तु प्रतिकोणं तु मार्जयेत् ॥ २४
 एवं हि भद्रकं लुप्तं रजसा परिपूरयेत् । व्योमवृत्तसमायुक्तं मध्ये तु कमलं ७स्थितम् ॥ २५
 रेखागणं तथा सर्वं श्यामलेन सितेन च । सन्वय. पञ्चपत्राणामेवमेवान्तरेष्वपि ॥ २६
 किन्तु वै व्योमवृत्तस्य बाह्यादादौ क्रमेण तु । सर्वेषां पूरणं वच्च रजसा तु यथास्थितम् ॥
 पाण्डुरक्तेन रगेण कण्ठाभ्यां तु यदन्तरम् । रक्तोज्ज्वलेन कोणानि पीतान्यभ्यन्तरं तयोः ॥
 प्रपूर्येवं भवेद्द्रव्यमधनिर्माचनं शृणु । क्षेत्रं कृत्वा इष्टधा सम्यक् चतुष्पृष्ठ्यंशकानि तु ॥ २९
 जायते मध्यतः कोष्ठैश्चतुर्भिः कमलं लिखेत् । तद्वहिर्भागपद्मत्यैकां वीथ्यर्थं परिमार्जयेत् ॥ ३०
 द्वाराणि वीथिबाह्यं तु तदर्थं तु द्रव्यं द्रव्यम् । कण्ठार्थं लोपनीयं च चत्वार्युपगलात् वै ॥ ३१
 द्वारोपगेषु स्थानेषु पूर्वमण्डलसंस्त्वया । ८विलोप्य रञ्जयेत् पश्चाद्भूमणि श्यामलेन तु ॥ ३२
 शेषं तु भद्रवच्च स्यात् सदध्वमधुनोच्यते । विभज्य नवधा क्षेत्रमेकाशीत्यंशकं भवेत् ॥ ३३
 उत्पद्धन्तेऽनु भागानां भद्रवत् कमलं लिखेत् । पड़क्तयां तु तद्वहिः पीठं रमणीयं च मार्जयेत् ॥
 त्रिसंख्याकं तु भागानां ९तस्मात् सर्वविदिकस्थितम् । एकैकं दिक्षु संस्थाप्य भवेद्द्वाराण्यथाश्रयः ॥
 वाह्यपड़क्तिद्वयेनैव जायन्ते नान्यथा शृणु । पीठकोणसमैभागैद्वारकण्ठं प्रकल्पयेत् ॥ ३६
 पञ्चांशेनोपकण्ठं तु कोणमस्य १०षडंशकम् । सम्मार्ज्यं पूरयेत् पश्चाद्रजसा ११राजते यथा ॥
 अन्तरं व्योमपीठाभ्यां पीतरक्तोज्ज्वलेन तु । पीठदिकस्थितभागानि श्यामलेनोज्ज्वलेन तु ॥
 तदुपस्थानकोणानि पीतेन परिपूरयेत् । द्वाराणि सुसितेनैव पाण्डुरक्तेन चाश्रयः ॥ ३९

१. क—निदिव्यानाच्च	२. क—घ—महायागातरुयज्ञ	ग—महायागातरुवञ्च
३. ख—परमं पदमान्दुयात्	४. क—ग—स च कौणा भवन्ति	५. ख—दीक्षैरेव
६. ख—कोष्ठैर्कं द्वार	७. ख—स्मृतम्	८. क—विलोप्य
९. क—तस्मात् सन्धि	१०. क—षड़ुगकं	११. क—रजिते

सदच्च च मया प्रोक्तं धर्माख्यमधुनोच्यते । विभज्य दशधा क्षेत्रमंशकानां भवेच्छतम् ॥ ४०
 चतुर्भिः पुष्करं मध्ये पीठं पड़त्या तु साधयेत् । परितस्त्र भागानि शोधयित्वाऽब्जसम्भव ॥
 प्रदद्यात् कोणसूत्राणि १चतुर्धा जायते यथा । ऋमणी कल्पयेत् पड़त्या ३द्वारं तदद्वितयेन तु ॥
 षट् च कण्ठोपकण्ठाभ्यां भागानां परिमार्जयेत् । आरैभ्योभयपार्वात् द्वौ द्वौ भागौ तु मर्दयेत् ॥
 त्रयं द्वयमैकैकं कोणात् संशोध्य रञ्जयेत् । पाण्डराखणरागेण मध्यं वै व्योमपीठयोः ॥ ४४
 द्वौ तु पूर्वापरौ भागौ ४पीठात् पीतेन पूरयेत् । द्वारकण्ठोपगौ स्थानौ पूरयेत् पीतलेन तु ॥ ४५
 व्योमपीठान्तरं यद्वत् तद्वत् कोणचतुष्टयम् । इत्येतत् कीर्तिं धर्मं वसुगर्भमतश्शृणु ॥ ४६
 कृत्वैकादशधा क्षेत्रमेकविशोत्तरं शतम् । ५उत्पद्यन्ते २ च भागानां नवभिर्मध्यपङ्कजम् ॥ ४७
 मार्जयित्वा तु पीठार्थं पड़त्येकं साधयेच्च तत् । सूत्रपातविधानेन यथा तदवधारय ॥ ४८
 पदद्वयावसाने तु कोणस्थाने निधाय वै । पार्वाभ्यां सर्वकोणे तु सूत्रमास्फालयेच्च तत् ॥ ४९
 भवन्त्यनेन विधिना दिग्भागाः कर्णिकोपमाः । सीराग्रवच्च कोणानि ततः पड़त्यां तु वीथिका ॥
 शिष्टपङ्कितद्वयेनैव कुर्यात् कमलसम्भव । संशोध्य भागसङ्घं तु द्वारेष्वथ सदच्चवत् ॥ ५१
 द्वाराभ्यां मध्यतस्सप्त कोणदेशात् शोधयेत् । एकैकं साधयेत् कोणं ततोशत्रितयेन तु ॥ ५२
 कृत्वैव पूरयेत् पश्चाद्वागेण विविधेन च । प्रशान्ताग्निसमानेन व्योम ६बाह्य रजेन तु ॥ ५३
 ईश ७कोणात् समारभ्य सिताद्यैः परिपूरयेत् । तद्व८दाप्योत्तरेन्द्रान्त९कोणेषु च रजः क्षिपेत् ॥
 ज्ञषोदरनिमेनैव पीठबाह्यं तु पूरयेत् । द्वाराण्यरुणरक्तेन तयोर्मध्यं सितेन च ॥ ५५
 शेषं तु दशपादाहे २ रञ्जयेच्छयाम१०लेन च । इत्युक्तं वसुगर्भं ते सर्वकामप्रदं शृणु ॥ ५६
 क्षेत्रं द्वादशधा कृत्वा ११तस्त्रैण च पौष्कर । सार्वमेकशतं चैव षड्हनं जायते ततः ॥ ५७
 मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्मं कुर्यात् सलक्षणम् । भागपड़त्या तु वै पीठं तस्माद् द्वौ द्वौ तु दिग्गतौ ॥
 भागौ संशोधितौ ह्येवं त्रीणि त्रीणि तदाऽश्रिषु । ऋमणीं मर्दयेत् पड़त्या शेषपङ्कितद्वयेन तु ॥
 षड्गलोपगलेष्वत्र कोणात् कोणं द्विसप्तकम् । कृत्वैव पूरयेत् प्राग्वदन्तरं व्योमपीठयोः ॥ ६०
 राजोपलनिमेनैव पीठं कोणात् प्रपूरयेत् । तत्कोणमध्यदेशानि हेमाभेन तु रञ्जयेत् ॥ ६१
 शुक्रपक्षोपमेनाथ रञ्जयेद्वीथिका द्विज । द्वाराणि स्फटिकाभेन रक्तरागेण वाऽश्रयः ॥ ६२
 सर्वकामप्रदं चैवं कृत्वा १२मित्रवसुच्यते । क्षेत्रं त्रिदशधा कृत्वा भागानां जायते शतम् ॥ ६३
 एकोनसत्याधिकमम्बुजं १३चक्रमध्यतः । कोष्ठकैः पञ्चविशद्विः पड़त्या पीठं तु तद्वहिः ॥

१. ख—चतुष्क	२. ख—द्वाराणि द्वित	३. क—ग—भ्योभयपश्चात्
४. ख—पीठान्	५. ख—उत्पाद्यन्ते	६. ख—बाह्यान्तरेण
७. क—ग—कोणं समारभ्य	८. ख—दाप्युत्तरे	९. क—ग—घ—काशासु
१०. ख—लेन वा	११. ख—तस्त्रैणैव	१२. ख—चाक्र

तत्र तन्मध्यतस्तीणि त्रीणि चैवं तथाऽश्रिषु । १पदवी तद्वहिः पड़त्यां द्वारादिद्वितयेन तु॥६५
 २कण्ठं भागत्रयैव पञ्चभिश्चोपकर्णिकम् । ३द्वारोपगस्य मध्यात्तु अष्टौ ४शोभाद्वये भवेत् ॥
 अथ षट्केन षट्केन कुर्यात् कोणचतुष्टयम् । कृत्यैवं व्यञ्जयेद्योम वाह्यं रक्तारुणेन तु ॥ ६७
 पीठकोणानि सर्वाणि तेन चात्युज्ज्वलेन वा । चाषपक्षसमानेन पैठीयं दिक्चतुष्टयम् ॥ ६८
 राजोपलनिभेनैव पूर्ये५द्वमर्णीं ततः । द्वाराणि रजताभेन तदन्तः पाण्डरं गुणम् ॥ ६९
 व्योमपीठान्तरं यद्वत् तद्वत् कोणमिति स्मृतम् । उक्तमेतदमित्रधनमायुष्यमधुनोच्यते ॥ ७०
 कृत्वा द्विसप्तधा क्षेत्रं षण्णवत्यधिकं शतम् । उत्पद्यन्तेऽम्शकानां तु कर्णं षोडश॑कोष्ठके ॥७१
 मध्यतस्तद्वहिः पड़त्यां पद्माधारं प्रकल्पयेत् । तत्र द्वे द्वेऽम्शके दिक्षु त्रीणि त्रीणि ४तदाऽश्रिषु॥
 पड़क्तिद्वयेन परितस्तद्वहिः पदवी भवेत् । भागपड़क्तिद्वयेनाथ यच्छिष्टं तत् समापयेत् ॥
 व्यंशेन ६द्वारकण्ठं स्याच्चतुर्भिरुपकण्ठकम् । ततः कण्ठसमीपातु शोभार्थं त्रीणि शोधयेत् ॥७३
 उपकण्ठोपर्णं चैकमेवं शोभाष्टकं भवेत् । मण्डलस्य चतुर्दिक्षु ततः कोणेषु शोधयेत् ॥ ७५
 दशकं दशक विष्र भागानामथ रङ्गयेत् । जातिरिङ्गुलिकाभेन व्योमवाह्यात्तु पूरयेत् ॥ ७६
 ततो मरतकाभेन पीठकोणानि रङ्गयेत् । सर्वं रक्तारुणेन दिक्सङ्घं परिपूरयेत् ॥ ७७
 हेमहेमाभवीथी वा द्वाराणि सुसितानि च । नृपोपलाभेनाश्रीणि शोभानि व्योमवाह्यवत् ॥ ७८
 एतदायुष्यकं प्रोक्तं बलभद्रमतश्शृणु । क्षेत्रं त्रिपञ्चधा कृत्वा कोष्ठकानां शतद्वयम् ॥ ७९
 स्यात् पञ्चविशत्यधिकमित्रधनवदाचरेत् । पीठं च पङ्कजं भागैः पड़त्यां चैवोपपीठकम्॥ ८०
 शिष्टैरुपगलं कुर्याच्छोभासङ्घं तु पूर्ववत् । एकैकादशभागानि कोणाच्छोध्यानि पौष्कर ॥ ८१
 व्योमाद्यनवसानं तु पाण्डुरक्तेन पूरयेत् । पीठं याद्विधो राजा यन्त्रपीठे तथैव च ॥ ८२
 दातव्य विधिना येन तदव्यग्रो ऽवधारय । इश॑कोणात् सिताद्यैस्तु चतुर्भिः परिपूरयेत् ॥
 रागैस्तु पीठकोणानि पश्चिमादि ततः पुनः । तेनैव दक्षिणाशान्तमुपरीठं तु कथयते ॥ ८४
 याम्याशादिसिताद्यैस्तु यावत्प्रागवसानतः । अमर्णीः पाण्डुरक्तेन ततो द्वारचतुष्टयम् ॥ ८५
 जाम्बूनदसमानेन पश्चाच्छोभाष्टकं द्विज । क्रमान्मरतकाभेन शिष्टं रक्तगुणेन तु ॥ ८६
 स्यादिदं बलभद्रं तु पौष्टिकं चाधुनोच्यते । १०भृकृत्वा षोडशधा क्षेत्रमंशकानां शतद्वयम् ॥
 षट्पञ्चाशोतरं चैव भवेन्मध्येऽथ कल्पयेत् । षट्त्रिंशद्विस्तु कहारं पीठं पड़क्तिद्वयेन तु ॥८८
 द्वौ द्वौ दिङ्गाध्यगौ भागौ पञ्च पञ्च तदश्रिषु । लुसा तु चोपपीठार्थं भागांश्च परिशोधयेत् ॥

१. क-ग—पदपीठं	२. ख—कर्ण	३. ख—द्वारोभयस्थ
४. क-ग—शोभदृये	५. क-ग—भ्रमण	६. ख—कोष्ठकैः
७. क-ग—तदा शृणु	८. ख—द्वारकण्ठं स्याच्चतुर्भिरुपकर्णकम्	
९. ख—कोणाक्षता	१०. क-ख-ग—कृत्वा	

त्रीणि त्रीणि तु कोणेषु षट् कं षट् कं दिशासु च । मार्गं तु तद्विः पञ्चतयां द्वारादिद्वितयेन तु ॥
 गलोपगंलशोभादिद्विचतुस्मृतयेकक्षम् ॥ १ शोभाविपर्ययेणवसुपशोभां तु तस्मैः ॥ ११
 समीपे चोपशोभस्य षडभिः कोणं तु मार्जयेत् । एवं शोभाष्टकं विप्र उपशोभाष्टकं तथा ॥ १२
 शोधयित्वा चतुर्दिष्टु रजसा पूरयेत् ततः । पूर्यमाकाशवृत्तस्य बाह्यं रक्तारुणेन तु ॥ १३
 पीठस्य सर्वकोणानि हेमाभेन तु पूरयेत् । पाण्डरारुणरागैण पूरयेद्वात्रकाणि च ॥ १४
 कोणान्यथोपपीठस्य तेनैव परिरञ्जयेत् । तद्वात्रकाणि शुक्रेन तद्वाह्यमसितेन तु ॥ १५
 द्वाराणि सुसितेनैव शोभाश्च व्योमबाह्यवत् । पीतेन चोपशोभानि कोणान्यथ विभूषयेत् ॥ १६
 ब्रह्मन् मरतकाभेन श्यामलेनोज्जलेन च । इत्युक्तं पौष्टिकं यागं १ वच्च्यारोग्यकसंज्ञकम् ॥
 प्राक् सप्तदशधा क्षेत्रं कृत्वांशानां शतत्रयम् । एकादशांशाहीनं तु ३जायते वाऽथ मध्यतः ॥ १८
 पञ्चविंशतिभिः पञ्चं ततः पङ्कितद्वयेन तु । कुर्याद्वै पङ्कजाधारं तसादिष्टु विमर्दयेत् ॥ १९
 पद्मक्षेत्रसमीपात् पञ्चैकं तेषु बाह्यतः । भवन्ति शोभातुल्यानि कृत्वैवं गात्रकाणि तु ॥ १००
 परितोऽष्टकमंशानां प्रतिकोणं तु मार्जयेत् । भागं पङ्कितद्वयं जातं संचारार्थं तु शोधयेत् ॥
 द्वयेन द्वारशोभादि ततः कुर्याद्विजोत्तम् । त्रीण्यर्थं पञ्चभागानि द्वारात् कण्ठोपकण्ठयोः ॥
 शोभोपशोभकोणेषु सैकैकं तु त्रिसप्तकम् । मार्जयित्वा तु रजसा प्रपूर्य विविषेन च ॥ १०३
 आकाशपरिवर्बाह्यं बन्धुजीवनिभेन तु । गोक्षीरपाण्डुरागैण पीठपादं चतुष्टयम् ॥ १०४
 गात्रकाण्यथ सर्वाणि राजाश्मसद्वशेन तु । चीनपिष्टसमानेन वीथिकां परिरञ्जयेत् ॥ १०५
 द्वारादीन् हेमवर्णेन श्यामेनान्तस्मुसंस्थितान् । सितेन चोपशोभानि शेषं रक्तारुणेन तु ॥ १०६
 एवमारोग्यकं प्रोक्तं विवेकमवधारय । कृत्वाऽष्टदशधा क्षेत्रमंशकानां शतत्रयम् ॥ १०७
 जायते वै चतुर्विंशत्यधिकं कमलोद्भव । मध्ये षोडशभिः पञ्चं पीठं पङ्कितयेण तु ॥ १०८
 द्विचतुष्टं तु भागानां तत्र वै गात्रकान् प्रति । द्वौ पद्मक्षेत्रनिकटात् पङ्क्तौ दिष्टध्यतस्ततः ॥
 चत्वारि मध्यपङ्क्तौ द्वौ बाह्यपङ्क्तौ यथान्तरम् । कृत्वैवं गात्रकगण ताम्यां मध्यान्तरे ततः ॥
 त्रयोदशांशकेनैव पादं कुर्याद्विचक्षणः । सप्तकं बाह्यपङ्क्तौ तु मध्यपङ्क्तौ तु ४चांशकम् ॥ १११
 एकीकृत्वा ततो भागैर्विम्बं कुर्यात् पञ्चभिः । ईषतद्वात्रकाकारं यथा पङ्कितद्वयात्ततः ॥ ११२
 कुर्यात् संचारमार्गं तु शिष्टं पङ्कितद्वयात् वै । दशकं दशकं ब्रह्मन् प्रतिकोणं तु मार्जयेत् ॥
 शेषाच्छोपशोभानि भागैद्वाराणि कारयेत् । प्रपूर्य कर्णिकाश्वातो यथा कृत्स्नैश्च तच्छृणु ॥
 दाढिमीपुष्पतुल्येन पीठदेशादनन्तरम् । गात्रकाणि सितेनैव लिम्पकान्यसितेन तु ॥ ११५
 पद्मरागोपमेनैव कोणं भागाष्टज तु २ यत् । राजोपलनिभेनैव पीठद्वाह्यं प्रपूरयेत् ॥ ११६

१. क—ग—वच्चिम आरोग्यसङ्ककम्

२. ख—जायते चाथ

३. ख—द्वये जात पञ्चारार्थं

४. ख—चाष्टकम्

सितादिना चतुष्केण द्वाराद्यं यच्चतुष्टयम् । उक्तमेतद्विवेकास्यं वागीशमधुनोच्यते ॥ ११७
 भागैरेकोनविशङ्क्षिः क्षेत्रं कृत्वा तु जायते । शतत्रयं लंशकानामेकषष्ठ्यधिकं द्विज ॥ ११८
 कमलं पञ्चविंशङ्क्षिः पीठं पङ्क्तित्रयेण तु । प्राच्यारभ्योत्तराशान्तं तसाद्वै सप्तकं क्रमात् ॥
 एकांशमाद्यपडक्तौ तु तथा तत्पञ्च मध्यतः । एकांशेन तृतीयेन संयुक्तं चाथ साधयेत् ॥ १२०
 ततोऽश्रिनिचयं सर्वं शेषेणांशगणेन तु । पद्मक्षेत्रोपगात् कोणात् पूर्वपडक्तौ तु पञ्चकम् ॥
 मर्दयित्वाऽथ भागानां द्विषट्कं द्वितयात् वै । द्वितयेन १भवेद्वीथी द्वारादिद्वितयेन तु ॥ १२२
 श्रीवांशं तत्र येनैव पञ्चभिश्चोपकण्ठकम् । ३दशांशेन तु कोणानि शेषैश्चोभादयस्तथा ॥ १२३
 ततो रक्तोज्ज्वलैव बाह्यं पूर्यं खमण्डलात् । अन्तराण्यथ पादानां हेमाभेन प्रपूरयेत् ॥ १२४
 सर्वं मरतकाभेन प्रागाद्यं दिक्कचतुष्टयम् । प्रभान्ताभिज्वलैव २ पादशेषं प्रपूरयेत् ॥ १२५
 द्विरफरूपरागेण गममार्गं तु रञ्जयेत् । सितरक्तारुणैव हेमहिंगुलिकं क्रमात् ॥ १२६
 चतुष्टयं ३चतुर्द्वारात् पूरणीयं तु पौष्कर । इदमुक्तं च वागीशं मानसं कथयामि ते ॥ १२७
 क्षेत्रं ४द्वादशाधा कृत्वा भवेच्छतचतुष्टयम् । भागं तत्रैव यन्मध्ये पट्टिशङ्क्षिः कं लिखेत् ॥
 बाह्यपडक्तित्रयेणाथ तदाधारं तु ५लोपयेत् । द्वौ ६पञ्चक्षेत्रनिकटाद् द्वौ बाह्यं मध्यतस्तुः ॥
 दिव्याध्याद्वात्रकाणां तु लोपेच्चरणान्वितः । भागाष्टादशक्लैव सांशेनात्रावधारय ॥ १३०
 गात्रकाभ्यां समीपं तु त्रीयेकं त्रितयं पुनः ७ । मीलयेद्वहिरारम्भ्य सांशषट्कद्रयं तथा ॥ १३१
 बाह्यमध्यस्थपडक्तिभ्यां मीलयेदंशकाच्च पट् । मार्जयेत् पूर्ववद्वीर्थी बाह्यपडक्तिद्वयेन तु ॥ १३२
 शेषं स्यात् तत्प्रमाणेन तत्र संवेशनं तु पट् । कण्ठोपकण्ठयोब्रह्मन् पट्टकषट्कं तथा शृणु ॥
 शिष्टे शोभाद्वयं कुर्यात् तदेकं चौपशोभनम् । मध्यतो द्वारकोणाभ्यां रजसा पूरयेत्ततः ॥ १३४
 पीठादाद्यं तु ९भूभागं चीनपिष्टनिभेन च । गात्राणि च सुपीतेन १०तासामध्यन्तरं तु यत् ॥
 ४द्वादशांशैकसंभूतं वैद्यर्यसद्वशेन तु । तदन्तरं पदंशोत्थं पूरयेत् सुसितेन च ॥ १३६
 रक्तारुणेन अमरणीं शुक्रेन द्वारसन्ततिम् । द्वारोपगानि शोभानि रञ्जयेद्योमबाह्यवत् ॥ १३७
 हेमाभेनोपशोभानि शोभान्यन्यानि पौष्कर । झणोदरसमानेन शेषं स्यात् पूर्वशोभवत् ॥ १३८
 इत्युक्तं मानसं यागं जयारुयमपरं शृणु । एकविंशतिभिर्भागौः क्षेत्रं कृत्वा तु जायते ॥ १३९
 सार्धं शतं चतुर्णा तु भागानां नवभिर्विना । पङ्कजं पञ्चविंशङ्क्षिः पङ्कत्या पीठं तु तद्वहिः ॥
 चतुर्दिश्यु ततो ब्रह्मस्तीषि त्रीणि तु लोपयेत् । भागानि गात्रकाणां तु तथैव हि तदश्रिष्टु ॥
 तद्वहिश्चोपपीठं तु कुर्यात् पङ्क्तित्रयेण तु । तसात् सप्तदशांशानि शोध्यानि प्रतिगात्रकान् ॥

-
१. क-ग—भवेद्वायु?	२. ख—दशकेन तु	३. ख—च द्वाराद्यं
४. द्विगुणितदशाधा इत्यर्थः	५. ख—लेपयेत्	६. क-ग—पदक्षेत्र
७. ख—भूभागात्	८. ख-ग—ताभ्या	९. ख—दादशैकांश

तृतीयं मध्यपद्कौ तु सप्तकं सप्तकं पुनः । आद्यन्तपड्किं द्वितयाच्चरणान्यधिकल्पयेत् ॥ १४३
 एकैकं मर्दयेत् १कोणं ब्रह्मन् भागाख्योदश । कृते पादगणे कुर्याद्वीथिकां द्वितयेन तु ॥ १४४
 द्वितीयेनाथ ३विशादीन् षट्कं षट्कं तदश्रिषु । द्वारं भागाष्टकेनैव शैषेश्शोभादयोशकैः ॥ १४५
 कृत्वैव रज्जयेत् पश्चादथ तच्छृणु पौष्कर । स्वरैत्तादवसानं यत् तत् कुर्यात् पाण्डरोज्ज्वलम् ॥
 प्राकृपीठपादसङ्घं तु गोक्षीरधवलोपमम् । तसान्मरतकाकारं दिव्यध्यस्थं चतुष्टयम् ॥ १४७
 गात्रकाण्युपपीठस्य ४त्तसमाभेन पूरयेत् । भिन्नसत्पद्मरागेण रूपेण चरणात् ततः ॥ १४८
 बाह्यं वैद्यर्यवत् पीठात् तद्वाद्यात् कोणसन्ततिम् । रुक्माभेन तु संपूर्य ततो रक्तारुणेन तु ॥
 प्रपूर्य ५चोपशोभानि तन्मध्यानि सितेन तु । भग्नगोरोचनाभेन द्वाराणि परिरज्जयेत् ॥ १५०
 इदमुक्तं जयं नाम साम्रतं स्वस्तिकं शृणु । द्विरेकादशधा क्षेत्रं कृत्वा संजायते द्विज ॥ १५१
 चतुराशीतिभिर्भागैरधिकं तु चतुश्शतम् । तत्र ६मूर्त्यासनं मध्ये षट्क्रिशाङ्किस्तु कोष्ठकैः ॥
 भागपड्किं चतुष्केण तदाधारं प्रकल्पयेत् । ततो गात्रकसिद्ध्यर्थं मध्यतो दिक्षु लोपयेत् ॥ १५३
 चतुरभ्यधिकान् विशदंशकान् कमलोद्धव । पद्मक्षेत्रसमीपात् पड्कत्या भागं चतुष्टयम् ॥ १५४
 ततो द्वितीयपड्कौ तु ७द्वितीयं परिशोधयेत् । एवमंशकविचं च कृत्वा द्वारोपमं भवेत् ॥ १५५
 ८तत्र तृतीयपड्कौ तु लोपयेदंशकद्वयम् । चतुष्टयं तु तद्वाद्यालोपयेत् पूर्वविम्बवत् ॥ १५६
 द्वावैतादृशं कुर्याच्छिष्टेनांशगणेन तु । ९तिर्यगतौ गात्रभाजौ द्वारबन्धाङ्किं द्विज ॥ १५७
 ततः पादचतुष्कं तु यथा कुर्यात् तदुच्यते । एकैकं षोडशांशेन चरणं गात्रकाङ्क्तिम् ॥ १५८
 किन्तु तद्विम्बमेकैकं चतुर्भागान्वितं भवेत् । द्वौ विम्बौ द्वारसद्वशौ पीठात् प्राणिदशि संस्थितौ ॥
 एवमीशानदिक् प्रोक्तं संस्पर्शं तं तु लोपयेत् । द्वितीयं हुतसुकोणादारभ्यं परिमार्जयेत् ॥ १६०
 ततु पश्चिमदिक्कुर्याह्वौ विम्बौ पादसंश्रिते । १०समन्वयात् सामीरकोणयोरादितो द्विज ॥ १६१
 द्वे द्वे विम्बे ह्युदग्याम्ये कुर्यात् त्यत्वा परं पदम् । ईशानात्वविवायव्यकोणेषु कमलोद्धव ॥
 ११संमुखं गात्रकाभ्यां तु द्वितीयं विम्बकद्वयम् । भवत्यनेन विधिना शोधितेनाब्जसंभव ॥ १६३
 स्वस्तिकाष्टकसंयुक्तं कृत्वैवं कमलासन । बाह्ये सञ्चारमार्गं तु बाह्यपड्किद्वयेन च ॥ १६४
 शेषं पड्किद्वयेनैव यथा कुर्यात् तदुच्यते । कण्ठोपकण्ठसंयुक्तं द्वारं षड्भागनिर्मितम् ॥ १६५
 चतुर्भागयुतं कुर्यात् च्छोभं द्वारसमीपकम् । शोभोपग १३मुपद्वारं १४भागषट्केन पूर्ववत् ॥ १६६
 उपद्वारसमीपे तु भूयश्शोभं तथाविधम् । कोणं कुर्यात् षडंशेन लुम्बैवं परिपूरयेत् ॥ १६७

१. क—ग—कोणान्

२. क—ग—विशाषट्

३. क—ग—त्ताचसपानं

४. ख—तत्समाने प्र

५. क—ग—वर्णशोभानि

६. ख—मुख्यासनं

७. ख—द्वितीयां

८. ख—तत्सृतीय

९. ख—तुर्यं गतौ

१०. ख—सम कुर्यात्

११. ख—च्छोभां द्वार

१२. ख—भागषट्कोण

पाण्डुरक्तेन रजसा व्योमास्त्वयपरिधे: परम् । संमुखे मध्यसूत्राणां द्वे विम्बे गात्रकाश्रिते ॥ १६८
 रम्ये मरतकाभेन तद्वद्वक्तारुणेन तु । तिर्यगते तु तद्विम्बे सर्वगात्रेष्वयं १क्रमः ॥ १६९
 चतुर्विन्वन्वान्वितानां तु चरणानामथ क्षिपेत् । तुरुणं चतुर्विधाकारं पाङ्केदेन यथास्थितम् ॥ १७०
 ईशाकोणगते पादे प्राणिम्बे पाण्डरारुणम् । सितं याम्येऽथ राजाश्मसद्वशं चैव पश्चिमे ॥ १७१
 हेमाभं चोत्तरे विम्बे लथामेयपदे श्रृणु । पूर्वस्यामस्तुं तावृक् पीतं कृष्णं सितं क्रमात् ॥ १७२
 याम्याप्यसौम्यदेशेषु रक्षापादेऽथ वक्ष्यने । प्रागादौ चोत्तरान्तं च कृष्णपीतारुणैस्त्वैः ॥ १७३
 तद्विम्बेन यमापूर्यै २ वच्चि पादेऽथ मारुते । ऐन्द्रात् कौबेरपर्यन्तं शुक्लकृष्णारुणा पैरैः ॥ १७४
 रागैविम्बगणं सर्वमेवं पीठं प्रपूर्य च । वीथिका षट्पदाभेन द्वारं शुक्रेन पूरयेत् ॥ १७५
 शोभा रक्तारुणेनैव पीतेन तदनन्तरम् । कोणोपद्वारमध्यस्थं शोभं श्यामेन रञ्जयेत् ॥ १७६
 निर्धूमाग्निसमानेन कोणं ३रागेण पूरयेत् । स्वस्तिकाश्वयिमदं प्रोक्तमनन्तं कथयामि ते ॥ १७७
 त्रयोविंशतिभिर्भागैः क्षेत्रं कृत्वा भवेद्विज । शतानि पञ्चभागानां विंशद्विस्तु नवाधिकैः ॥ १७८
 संयुक्ता चांशकैर्मध्ये पञ्चविंशतिभिः कजम् । पीठं पङ्कित्रयैव ३पङ्कित्यैका चोपपीठिका ॥
 सप्तरुं चैव भागानां संशोध्यं प्रतिगात्रकान् । दिक्षु स्यात् पूर्वपङ्क्तौ तु ४भागैः पञ्च मध्यतः ॥
 तद्वपुङ्क्तावेकांशं ततस्सप्तदशांशकैः । एकैकं साधयेत् पादमुपपीठं तथोच्यते ॥ १८१
 पञ्चकं पञ्चकं दिक्षु कोष्ठकानां तु मार्जयेत् । विदिक्षु परिसंशोध्य सप्तकं सप्तकं ततः ॥ १८२
 पङ्कित्येन अमर्णी द्वारादीन्वितयेन तु । तत्र श्रीवमथ त्रीणि उपकण्ठात् पञ्चकम् ॥ १८३
 आधारसुपकण्ठस्य सप्तसांशेन तद्वहिः । शोभं द्वारोपगं कुर्यात्रवभिः कण्ठौद्विज ॥ १८४
 तत्राधारोपगं भागसुपकण्ठोपगां५स्यः । ६पञ्चांशान्युत्तरात् पङ्क्तौ श्रीवादेशात् मर्दयेत् ॥
 सप्तविंशत्यथांशानि कोणदेशाद्विशोधयेत् । कृत्वैवं रागजालेन पूरणीयं समन्ततः ॥ १८६
 पञ्चरागारुणेनैव क्षेत्रं पीठन्तरं स्थितम् । जातरूपोज्ज्वलेनाथं पीठपादचतुष्टयम् ॥ १८७
 तुषारसद्वरेनैव पूरयेद्वात्रकाण्यतः । गात्रकाण्युपपीठस्य राजाश्मसद्वशेन तु ॥ १८८
 प्रफुल्किशुकाभेन चरणान्यस्य रञ्जयेत् । श्वेतेन गममार्णं तु द्वाराणि व्योमवाद्यवत् ॥ १८९
 शरदाकाशसंकाशसुपशोभोपगं तु तत् । पाण्डरारुणरागेण कोणजालं विभूषयेत् ॥ १९०
 अनन्तसंज्ञमित्युक्तं नित्याख्यमवधारय । कृत्वा द्वादशधा क्षेत्रं द्विधा कृत्वा तु तत्पुनः ॥
 शतानि पञ्चभागानां षट्सप्तविधिकानि तु । भवन्ति कमलं कुर्यान्मध्ये षट्त्रिंशकांशकैः ॥
 पीठं पङ्कितचतुष्कणं तस्य द्वे द्वे तु मध्यतः । दिक्षु चाद्यन्तपङ्किभ्यां तद्वन्मध्याच्चतुश्चतुः ॥
 पङ्कितद्वयात् संशोध्यमेवं स्याद्वात्रकं द्विज । द्वादशांशकसंयुक्तं ततः पादं तु साधयेत् ॥ १९४

१. ख—क्रमात्

४. ख—भागैः

२. क—रागेषु

५. क—ग—विषयः

३. क—ग—पङ्किकावोप

६. क—ग—पञ्चांशात्युत्तरात्

अष्टाविंशतिभिर्गैसुतनुं सुमनोरमम् । पञ्चक्षेत्रोपगात् कोणात् पूर्वपद्कौ तु पञ्चकम् ॥
 द्विषट्कू मध्यपद्किम्यामेकीकृत्य पृथक् ततः । संशोधैकादशांशानि बाह्यात् पद्कौ क्रमेण वै ॥
 संपाद्य चरणान्वेव वीर्थी पद्किद्वयेन तु । तृतीयेनावशिष्टं यत् कार्यं तच्छृणु पौष्कर ॥ १९७
 द्वे चतुष्टकमेष्वै १द्वारं कण्ठादितो भजेत् । एकांशं त्रीणि पञ्चातो बहिरारभ्य मार्जयेत् ॥
 शोभस्याद् द्वारनिकटे त्वेवं रम्यं ततोऽब्जज । चतुर्भागान्वितैव कुर्याच्छोभोपशोभके ॥ १९९
 ज्येष्ठशोभासमीपात् बाह्यं पद्किद्वयं तु वै । ततस्सप्तदशांशानि प्रतिकोणं तु लोपयेत् ॥ २००
 रजसा पूर्येत् पश्चाद्यथा तच्छृणु पौष्कर । तच्छोणितारुणं दद्याद्योमवाद्ये ३र्जोत्तमे ॥ २०१
 जात्या हिंकुलिकामेन गात्रकाणि विभूषयेत् । सितासितेन पीतेन ३त्वन्तराद्यं पदनितमम् ॥ २०२
 भागात् प्रपूर्य पादानां वीर्थी रत्नोज्ज्वलेन तु । द्वारान्तृपोपलामेन शोभां पीतेन पूर्येत् ॥ २०३
 तत्पाद्योथसुपशोभं कुर्यान्मरतकप्रभम् । कोणोपगं तु यच्छोभं विद्धि तत् ४पाण्डरोज्ज्वलम् ॥
 कोणं सुधासमामेन रजसा ५रजते यथा । इत्युक्तं नित्यसंज्ञं तु भूतावासमतश्शृणु ॥ २०५
 पञ्चविंशतिभिर्गैः क्षेत्रं कृत्वा तु जायते । पट्टशतान्यशकानां तु पादयुक्तानि मध्यतः ॥
 एकोनेन शतार्धेन विलित्य कमलं शुभम् । पीठं पद्कित्तुष्केण पादगात्रकभूषितम् ॥ २०७
 चतुर्थविंशतिभिर्गैर्विम्बैः पञ्चमिरन्वितम् । विचित्रिगात्रकं कुर्यात् तत्र भागानि लोपयेत् ॥
 चतुर्थपूर्वपद्किम्यामेकैकांशं दिग्न्तरे । त्रीणि त्रीणि तु भागानि मध्ये पद्किर्द्वयाद् द्विज ॥
 एवमध्यांशजं विम्बं प्रथमं गात्रकस्य तु । चतुर्थशकयुक्तानि ७कुर्यात् तिर्थगतानि तु ॥ २१०
 चत्वारि यस्य विम्बानि शोभाकाराणि ८वै ततः । त्रीणि त्रीण्याद्यपद्कौ तु पञ्चक्षेत्रस्य बाह्यतः ॥
 द्वितीयपद्कावैकैकमेवं विम्बद्वयं भवेत् । तत्र तृतीयपद्कौ तु एकैकांशं तु लोपयेत् ॥ २१२
 त्रीणि त्रीणि चतुर्थायां मार्जनाद्वात्रकं भवेत् । द्वादशेनांशकानां तु पादं पादमतः परम् ॥ २१३
 तत्रैकांशं-ततः पञ्च सप्तकं सप्तकं पुनः । आरभ्य पूर्वपद्कौ तु मार्जयेद्यावदन्तिमम् ॥ २१४
 सञ्चापद्वर्णं कुर्याद्वागं पद्किद्वयेन तु । त्रितयं ९चावशिष्टं यत् तत्र पञ्चदशांशजम् ॥
 द्वारं कुर्यात् वै पूर्वं त्रीणि ग्रीवावधौ मृजेत् । उपकण्ठात् वै पञ्च द्वाराधारं तु सप्तकम् ॥
 तत्समीपे ततः कुर्याच्छोभास्थानं तु मार्जयेत् । पञ्च त्रीणि तथैकांशं कण्ठदेशादितः क्रमात् ॥
 एवमेवोपशोभं तु कुर्यात् तद्विपरीतवत् । ततः पञ्चदशांशानि शोध्यान्यश्रिस्थितानि च ॥
 लुप्तवैवं रुद्धयेद्वागौ समणीयैरथेद्वैः । क्षेत्रपीठान्तरस्थं तु कुर्याद्वै पाण्डरोज्ज्वलम् ॥ २१९
 गात्रकाणां सितं कुर्यान्मध्यस्थां विम्बसन्ततिम् । पञ्चक्षेत्रसमीपस्थे तद्विवेनृपशैलवत् ॥ २२०

१०. ख—द्वारात्

२. ख—रजोत्तमम्

३. ‘त्वन्तराद्यावदन्तिमम्’ इति स्यात्

४. क—ग—पाण्युरोज्ज्वलं

५. क—ग—रजते

६. ख—द्वयं

७. ख—कुर्यादुपगतानि

८. क—ग—सप्तमः

९. क—ग—चापि शिष्टं

रक्तोज्ज्वलेन रागेण बाह्यविम्बद्वयं तु तत् । हेमाभेनैव पादं तु वीथिकां रञ्जयेत् ततः ॥ १११
 सर्वं मरतकाभेन द्वाराणि व्योमबाह्यवत् । पादवचोपसंकाशं कोणं गात्रकमध्यवत् ॥ ११२
 भिन्नाञ्जनसमप्रस्थमुपशोभगणं च यत् । भूतावासमिदं प्रोक्तमपोघमधुनोच्यते ॥ ११३
 प्राक् त्रियोदशाधा क्षेत्रं कृत्वा तद्विभजेद्विधा । षट्शतान्यंशकानां तु पट्सपत्यधिकानि तु ॥
 उत्पद्यन्ते ततो मध्याच्चतुष्पृष्ठ्यंशकैः कजम् । पीठपट्किंचतुष्केण चित्रगात्राद्विभूषितम् ॥
 अष्टाविशतिभिमगैराद्यं मध्यं तु गात्रकम् । तत्राद्यन्तस्थपट्किभ्यां द्वौ द्वौ दिष्मध्यतोशकम् ॥
 मध्यपट्किरेद्वयात्तद्वद् द्विद्विकं द्विद्विकं पुनः । एवं द्वादशभागोऽयं मध्ये विम्बं भवेच्छुभम् ॥
 तस्य चोभयपाश्वर्त्तु पञ्चक्षेत्रसमीपतः । द्वौ द्वौ भागौ तु संशोध्यौ मध्यपट्किद्वयाच्च तु ॥
 द्वौ भागौ बाह्यपट्कौ तु एकीकृत्य तु पौष्कर । एकैकमष्टभागे तु एवं विम्बद्वयं भवेत् ॥
 विशत्यंशकज पश्चात् पादं कुर्याद् द्विविम्बकम् । पञ्चक्षेत्रस्य बाह्यात् मार्जयेदंशकानि षट् ॥
 पादविम्बं भवत्येकं तद्वैहिस्थावरं भवेत् । चतुर्दशांशकोङ्गतं वीथी पट्किद्वयेन तु ॥ ११५
 कण्ठादीनि ततो बाह्ये कुर्यात् पट्कित्रयेण वै । द्वे चतुष्पृष्ठ तथांशानि क्रमाद् द्वारं गलादितः ॥
 कुर्याद्वारसमीपेऽथ प्राप्वच्छोभं नवांशकम् । उपशोभं तथा कुर्याच्छोभस्य निकटे द्विज ॥ ११६
 ततोशकचतुष्केण सूक्ष्मशोभं प्रकल्पयेत् । समीपे हुपशोभस्य द्रन्द्वं पट्किद्वयात् वै ॥ ११७
 ततस्त्रयोदशांशेन कोणं कुर्यात् पौष्कर । आदिमध्यात् षडंशानि बाह्यपट्कौ तु सप्तकम् ॥
 एकीकृत्य स्वरजसा प्रपूर्य विविधेन तत् । कमले भूमिभागे तु प्रदद्यात् पाण्डरोज्ज्वलम् ॥ ११८
 मध्यविम्बे तु गात्राणां हेमाम् तु रजः क्षिपेत् । शेषं गात्रकभागानि नीलनीरजपत्रवत् ॥
 चरणान्तरसंस्थानि विम्बानि सुसितेन च । रक्तोज्ज्वलेन तद्वाद्यं परितः परिपूर्येत् ॥ ११९
 वीथीं मरतकाभेन द्वारं शुक्लेन पूरयेत् । शोभं रक्तोज्ज्वलैव हेमाभेनोपशोभकम् ॥ १२०
 संपूर्यं सूक्ष्मशोभं तु वैद्वर्यसद्वशेन तु । पाण्डरोज्ज्वलरागेण कोणं यतदुपस्थितम् ॥ १२१
 इदमुक्तममोघं ते सुप्रतिष्ठमतश्शृणु । सप्तविशतिभिमगैः क्षेत्रं कृत्वा तु जायते ॥
 शतसप्तकमंशानां संयुक्तं चैव पौष्कर । एकोनत्रिशदंशस्तु मध्ये पञ्चं प्रकल्पयेत् ॥ १२३
 एकाशीत्यंशकैः पीठं पट्किद्विद्वयेन तु । द्वात्रिशदंशकांस्तत्र गात्रकान् परिमार्जयेत् ॥ १२४
 तत्राद्यन्तस्थपट्किभ्यां त्रीणि त्रीणि दिग्न्तरात् । तथा च मध्यपट्किभ्यां भागं भागं तु लोपयेत् ॥
 विम्बं स्याद्वात्रकस्तैवमाद्यं चाष्टपदान्वितम् । भागे द्वादशकेनाथ द्वे विम्बे तदुपस्थिते ॥ १२५
 तदर्थमन्तरादिभ्यां द्वौ द्वौ पट्किद्वयं मृजेत् । तत्रैव मध्यपट्किभ्यामष्टकं लोप्य मीलयेत् ॥
 कृत्वैव गात्रकं कुर्यात् पादं विशतिभिः पदैः । विम्बं पादे भवत्याद्यं यथा तदवधारय ॥ १२७

१. ख—तत्पाद   २. द्विधा तयोदशधर्षा षट्कूशतिधेत्यर्थः   ३. ख—द्वयाच्चैतद्
 ४. ख—ग—हिस्थावर .   ५. क—ग—घ—नैव पौष्कर   ६. क—ग—भागकं

कोणावधौ कजक्षेत्रात् समारभ्य तु लोपयेत् । त्रितयं त्रितयं ब्रह्मन् क्रमात् पद्किंत्रयात् वै ॥
 पादविम्बं भवेदाद्यं नवांशकविनिर्मितम् । द्वितीयविम्बसिद्ध्यर्थं १कोणान्येकादशानि तु ॥२४९
 बाह्यपद्किंद्रयं शोध्य द्वितीयं नवकं क्रमात् । पद्किंद्रयेन अमर्णीं शेषं पद्किंत्रयेण तु ॥
 कण्ठादित्रितयं चारात् पञ्चकं सप्तकं पुनः । द्वारस्य निकटे प्राग्वच्छोभं कुर्यान्नवांशकम् ॥
 समीपे त्वथं शोभस्य उपद्वारं प्रकल्पयेत् । द्वे चतुष्पद् च भागांस्तु तस्मात् कण्ठादितो मृजेत् ॥
 पञ्चांशकं ततः कोणात् पद्कौ पड्कौ तु मार्जयेत् । कृत्वैवं रज्ञयेत् पश्चाद् रागैरब्जसमुद्भवा ॥
 पद्मपुष्करिणीमध्ये निक्षिपेत् पाण्डरोज्ज्वलम् । मध्यविम्बानि गात्राणां रजसा सुसितेन तु ॥
 रक्तोज्ज्वलेन शेषाणि तद्विम्बान्यथं रज्ञयेत् । ततो मरतकामेन विम्बं पादान्तरस्थितम् ॥ २५५
 तपनीयोज्ज्वलामेन तद्वाहां परिपूरयेत् । शरद्वग्नसंकाशं सद्वशेनाथं वीथिकाम् ॥ २५६
 द्वारं कुन्देन्दुतुल्येन शोभां चम्पके पुष्पवत् । सुसम्पूर्यमुपद्वारं चामीकरनिमेन तु ॥ २५७
 कोणं ज्ञषोदरामेन शुक्लपक्षोपमेन च । सुप्रतिष्ठमिदं प्रोक्तं बुद्ध्याधारमथोच्यते ॥ २५८
 विभज्य सप्तधा क्षेत्रं तं चतुर्थं विभज्य च । शतानि सप्त जायन्ते भागानामधिकेन तु ॥ २५९
 चतुराशीतिभिर्मग्नैर्मध्यपद्मं शतेन तु । बहिः पद्किंचतुष्पकेण पीठं कुर्यात् सुलक्षणम् ॥ २६०
 ४त् .. कं गात्रकं स्यादष्टाविशतिभिं पद्मैः । विम्बत्रयान्वितं ४तस्य मध्यतो दिक्षु लोपयेत् ॥
 द्वौ द्वावादन्तपद्किस्यौ मध्यस्थाभ्यां चतुश्चतुः । मध्यविम्बं द्विष्टकोणभागानामेवमुद्भरेत् ॥
 तस्य पार्श्वद्वये कुर्याहिम्बेऽष्टांशकसंयुतम् । ताम्यामादन्तपद्किम्ब्यां त्रीणि त्रीणि विशोधयेत् ॥
 एकैकमन्तरस्थाभ्यां दत्तं पादं तु तत्समैः । शोभा द्वे विम्बवत् कुर्याद्यथा तदवधारय ॥ २६४
 पद्मक्षेत्राश्रिनिकटादारभ्यं परिमार्जयेत् । त्रीणि त्रीणि तु भागानि प्रतिपद्किंत्रयं द्विज ॥ २६५
 एकीकृत्य नवांशं स्यादेकं प्राक् ॑पदविम्बकम् । एकोनविंशत्यंशानि तद्वाहात् परिमार्जयेत् ॥
 आद्यपद्कौ विना ब्रह्मन् शेषात् पद्किंत्रयात् वै । द्वितीयपादविम्बार्थं १तद्वीथर्थमतः परम् ॥
 पद्किंद्रयं मार्जनीयं शेषं पद्किंत्रयेण तु । द्वे चतुष्पद् च भागानि दिक्प्रदेशात् क्रमेण तु ॥
 शोभोपशोभौ द्वौ कुर्यात् पूर्ववन्नवभागजम् । विम्बपञ्चं ततः कोणं सप्तविंशतदेख्यितम् ॥
 कुर्याद्यथा १०तद्रमतौ ममाप्यग्रेवधारय । समीपेऽभ्युपशोभाभ्यां द्वौ शोभौ भागवर्जितौ ॥
 संमाज्योन्मीलयित्वा च विम्बं तु प्रथमं भवेत् । सप्तादशपदाङ्गतं बाह्यपद्मिं तु शोभयेत् ॥
 त्रीणि द्वितीयपद्कौ तु सप्तगं बाह्यपद्मिगम् । लुप्त्वैवं रागजालेन विभागोथेन पूरयेत् ॥
 कहारपरिधेवाद्यमादौ रक्तोज्ज्वलेन तु । मध्यविम्बं तु गात्राणां विधेयं पाण्डरोज्ज्वलम् ॥ २७३

१. ख—कोष्ठान्येका २. क—रक्तोज्ज्वलानि ३. ख—पुष्पकैः ४. क—मध्ये पञ्चं

५. ख—तदे...कं ग—तदेकं ६. ख—तस्यां ७. क—ग—तयाद् द्विज

८. ख—पादविम्बकम् ९. तद्वीथर्थमतः १०. सर्वत्र “तद्रमतौ” इत्येवास्ति

तद्विष्वद्वितयं कुर्यात् सितं गोक्षीरपाण्डरम् । अन्तरा पादविम्बं तु कुर्यान्मरतकप्रभम् ॥ २७४
 वहिस्स्थं जातरूपाभ्यां १वीथी राजोपलप्रभा । सुधासमानि द्वाराणि शोभानि कजबाह्यवत् ॥
 पादबाह्यसमानानि ३तूपशोभानि सत्तम । पादाभ्यन्तरतुल्यानि कोणेष्वभ्यन्तराणि च ॥ २७६
 गात्रमध्यसमास्सर्वा बाह्यतो मण्डलाश्रयः । बुद्ध्याधारमिदं प्रोक्तं गुणाकरमथोच्यते ॥ २७७
 ३एकोनेन त्रिदशधा क्षेत्रं कृत्वा तु जायते । शताष्टकं तु भागानामेकचत्वारिभिः पदैः ॥ २७८
 त्रिसप्तकाधिकेनैव शतेनैव तु पङ्कजम् । पद्मक्षेत्रं समारभ्य द्विद्विष्वद्विष्वथासनम् ॥ २७९
 ४तस्मिन् वै गात्रकं कुर्याच्चत्वारिशत्पदे स्थितम् । पञ्चविम्बान्वितं स्म्यं तदर्थं दिक्षु लोपयेत् ॥
 आद्यन्तपडक्तिद्वितयात् कोष्ठकानां त्रयं त्रयम् । एकैकं मध्यपडक्तिभ्यामेवमष्टपदोत्थितम् ॥
 गात्रकं मध्यविम्बं स्यात् शेषाण्यष्टपदान्यपि । तत्पार्श्वस्थानि कार्याणि यथा तच्छृणु पौष्कर ॥
 समीपं मध्यविम्बस्य आद्यन्ताभ्यां तु मार्जयेत् । भागं भागं द्विजश्रेष्ठ त्रीणि त्रीणि तदन्तरात् ॥
 तस्य ५विम्बद्वयस्याथ [६वहिरन्यद् द्वयं भवेत् । प्रागुत्तराभ्यां विम्बाभ्यां निकटात् परिमार्जयेत् ॥
 द्वौ द्वावाद्यन्तपडक्तिभ्यां तद्विष्वस्थितद्वयात् । एवं गात्रद्वयं कृत्वा] चरणान्यथ साधयेत् ॥
 द्विविम्बद्वादशोत्थं तु द्विविम्बचरणं द्विज । कजक्षेत्राश्रिनिकटात् ७तदर्थं भागपञ्चकम् ॥ २८६
 पडक्तिद्वयातु संशोध्यं प्राक् पडक्तौ त्रितयं ८ततः । पदद्वयं द्वितीये [९साद् विम्बमादं स्फुटं भवेत्] ॥
 ततः पञ्चदशांशानि तद्वाद्यं परिशोधयेत् । द्वितीयपडक्तावेकांशं तृतीयेण तु पञ्चकम् ॥ २८८
 नवांशानि चतुर्थायां वीर्थी] पडक्तिद्वये ततः । तृतीयेनावशिष्टं यत् तत्र द्वारं गले त्रयम् ॥
 पञ्चपञ्चोप१०कण्ठं तु तदाधारातु सप्तकम् । पूर्वपडक्तावुपस्थं च शोभं कुर्यान्निवांशजम् ॥
 तदुपस्थुपद्वारं तत्र ११कण्ठपथे द्वयम् । चत्वारि चोपकण्ठातु षट्कं तद्वाद्यतो मृजेत् ॥ २९१
 द्विदेहाच्च ततोऽश्रिस्यात् त्रिसप्तदनिर्मितम् । वीथिकाश्रेस्तु निकटात् षट्कं पडक्तिद्वयं मृजेत् ॥
 पडक्तिद्वयं तु तद्वाद्याच्छोद्याच्छाङ्गणद्वयम् । आद्यद्वितीयपडक्तिभ्यां द्विद्विकं द्विद्विकं मृजेत् ॥
 सप्तकं तु १२तृतीय स्यात् परितः परिमार्जये च । व्योमवाद्यं तु तस्मिन् स्यात् पाण्डरोज्ज्वलमस्य च ॥
 पैठीयं मध्यविम्बं तु कुर्याद्वै १३भागकावृतम् । रवेर्मरतकामेन तदन्तस्थे तुषारवत् ॥ २९५
 पादाभ्यन्तरविम्बं यत् तद्वै सूर्यसमप्रभम् । रक्तारुणं तु तद्वाद्यं वीथिका व्योमवाह्यवत् ॥ २९६

१. क—विवि

२. क—ग—त्रयशोभानि

३. ख—एकोनाशेन त्रिदशधा

४. क—ग—तस्मिन् ये

५. ख—विम्बद्वय स्यात्

६. ख—[ ] कोष्ठकान्तर्गत गलितम्

७. ख—तदर्थं पादपडक्तजम्

८. क—त्वतः

९. क—ग—घ—[ ] कुण्डलितं गलितम्

१०. ख—कण्ठात्

११. ख—कण्ठोपघी

१२. ख—तृतीयं

१३. क—ग—भागकवतं

द्वाराणि धवलान्यस्मिन् शोभस्याद्बुजीववत् । काङ्चनाभसुपद्वारं कृष्णान्यभ्यन्तराणि च ॥
 बाह्यं मंरतकाभेन तेषां वै परिपूरयेत् । एतद्गुणाकरं विद्धि धुवाख्यमधुना शृणु ॥ २९८
 द्विपञ्चदशधा क्षेत्रं कृत्वा जातान्यथाभजज । शतानि नवभागानि मध्यतः पुष्करं लिखेत् ॥
 शतैव तु सार्धेन षड्गेन ततो वहिः । पीठं पङ्किंचतुष्केण ततो द्वौ १गात्रगापदैः ॥ ३००
 चत्वारिंशतु भागानि चतुरस्यधिकार्णि च । दिक्षु मध्यमविम्बार्थं द्विषट्कं परिमार्ज्य च ॥ ३०१
 आद्यपद्कौ चतुष्कं तु अन्त्यपद्कौ तथैव च । मध्यपद्किंद्रियाचैव द्वितयं द्वितयं पुनः ॥
 एकीकृत्य ततो वाये द्वे द्वे विम्बेऽष्टभागजे । प्रागावसानपद्किम्ब्यामैकैकं च द्विजांशकम् ॥
 त्रिणि त्रीण्यन्तरस्याभ्यां कृत्वैवं तस्य पार्श्वयोः । कार्यं विम्बद्वयं चास्य प्राक् प्रत्यक्षादयोर्द्विज ॥
 मध्यसंख्यैः ३पदैरेतामैककामन्तरा द्वयोः । एवं गात्रगणे सिद्धे पञ्चविम्बान्विते ततः ॥ ३०५
 चतुर्विम्बजयुक्तानि चरणानि प्रकल्पयेत् । एकैकं चरणं कुर्याद्विशत्यांशकसंबृतम् ॥ ३०६
 ततो व्योमाश्रिनिकटाच्छोधयेद्वागसप्तकम् । एकांशभावपद्कौ तु त्रीणि त्रीण्यपरं द्वयात् ॥
 कृत्वैवं पादमध्ये तु विम्बं त्रीण्यथ मे शृणु । पार्श्वद्वये तु द्वितयं त्रितयं तदधस्तयोः ॥ ३०८
 द्वितीयपद्कौवेकांशं गृहीत्वा द्वितयं पुनः । तृतीयपद्कौवेकं तु वहिष्ठायां तु रञ्जयेत् ॥ ३०९
 एवं ३चतुर्विधं विद्धि पक्षविम्बद्वयं तु तत् । पञ्चांशं यत्योर्विम्बं वाद्यपद्कत्या तु कल्पयेत् ॥
 भागं पङ्किंद्रियेनाथं वीर्थीं शेषत्रयेण तु । द्विचतुष्पदान्यत्र द्वारं कण्ठादितः क्रमात् ॥ ३११
 शोभोपशोभोभानि प्राग्वन्नवपदानि च । ४यथैकैका २दिशं २भागे भवेच्छोभाचतुष्यम् ॥ ३१२
 उपशोभद्वयं चैव तथा तत् परिमार्ज्येत् । द्विविम्बमथ कोणं च कुर्याच्छोभान्तरस्थितम् ॥ ३१३
 एकांशं पूर्वपद्कौ तु द्वितीये स्याच्चतुष्यम् । अग्रं हित्वा पदेनैव विम्बं कोणगतं भवेत् ॥ ३१४
 भागपञ्चकसंयुक्तं यथा वाद्यस्थमुच्यते । नवांशानि वहिष्ठायां द्वितीयायां तु वै पदम् ॥ ३१५
 एवं दशांशां चृत्वा रागजालेन पूरयेत् । प्रफुल्लकोत्पलवत् कोणं कुर्यात् पङ्कजम् ॥ ३१६
 गात्रस्य मध्यविम्बानि पीतपिष्टप्रभाणि च । द्वे विम्बे तदुपस्थे तु कुर्यान्मरतकोपमे ॥ ३१७
 तस्यामपि च वाद्यस्थे तपनीयोज्ज्वले ५स्मृते । चरणे मध्यविम्बं यत् तत् कार्यं रजतोज्ज्वलम् ॥
 बाह्लीकपुष्पसद्वशो [६भागा...क....मध्यवत् । कुर्यान्मरतकाभस्तु स ७समीपगतं च यत् ॥
 तस्याभ्युपगतं शोता] .... स्य वाद्यगते द्विज । दाढिमीपुष्पसद्वशं तृतीयं तदुपस्थितम् ॥ ३२०
 कुन्दन्दुधवलां वीर्थीं कुर्याद्वाराणि पूरयेत् । राजपादाणतुल्येन शोभां गात्रकमध्यवत् ॥ ३२१
 कुर्यान्मरतकामं तु तत्समीपगतं च यत् । तस्याद्युपगतं शोभं भवेत्तच्चम्पकप्रभम् ॥ ३२२

१. क-ग—गात्रापदैः

२. क-ग—पदै ह्येता

३. क-ग—चतुर्भिस्ससिद्ध

४. ख—यथैकैकं

५. क-ग-घ—स्मिते

६. ख—[ ] अन्तर्गत गलितम्

कोणात् सुन्दरगं विम्बं कार्यं रक्तोऽज्ज्वलेन तत् । इन्द्रनीलनिभेनाथं तद्वाखं परिभूयेत् ॥
 १ ध्रुवाभिधानमित्युक्तं परमानन्दमुच्यते । एकत्रिशत्पैदैस्सम्यक् कृत्वा ३क्षेत्रं हि जायते ॥

३

....

इति श्रीपञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां
 सर्वतोभद्रादिमण्डललक्षणो नाम
 पञ्चमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः

....

५ भूमौ विभजयेत्सात् ततो विभजयेत् पुनः । कृत्वोभयं परिच्छिन्नं ६.... गवं पुरा ॥ १
 ततोऽष्टमनवांशं च ७दशमैकादशं च वा । द्वादशांशं परित्यज्य ८क्रमात् पत्राग्रसिद्धये ॥ २
 पञ्चानामपि ९पञ्चानां त्रिपत्रायावदन्तिमम् । शेषेण कर्णिकाभागे केसराणि दलानि च ॥ ३
 सम्यग्विकसिताकारं पद्मक्षेत्रेष्वयं क्रमः । दलाग्रसिद्धये नूनमारुत्यातं कमलोङ्गव ॥ ४
 वक्ष्ये मुकुलिताकारं पद्मपत्राग्रसाधनम् । १०मध्याचिह्नावसानं २ तु कर्णिकादैर्विभज्य च ॥ ५

१. क-ग-घ—धूपाभिधान   २. क-ग-घ—क्षेत्रं हि ...

३. अत्र ग्रन्थपातः—अय पञ्चमोऽध्यायः सर्वतोभद्रादिचतुर्विशतिभेदभिन्नानां मण्डलानां लक्षणप्रतिपादनैकान्ततया प्रवृत्तः । अन्तिमस्य परमानन्दस्य लक्षणोपत्रमेभग्नः; अथ त्रुटितादिभागेन षष्ठाध्यायखण्डेनानुस्यूतस्सर्वेषु कोशेषु लक्ष्यते । अतष्ठष्ठाध्यायखण्डमितः पृथक्कृत्य पञ्चमाध्यायस्य समाप्तिस्थानमत्र समाहितम् ।

४. अयमध्यायः पद्मलक्षणप्रतिपादकः तथैवान्ते निगमितश्च । अस्यादौ महान् ग्रन्थपातः । अत्रेदमवधेयं—अस्मादध्यायात् पूर्वतनः पञ्चमोऽध्यायः इदम्परतया सर्वतोभद्रादिमण्डललक्षणप्रतिपादकः । तस्य चान्ते ग्रन्थपातः; तच्चिह्नमपि न किञ्चत् प्रदर्शितम् सर्वेषु कोशेषु; प्रत्युत पञ्चमाध्यायस्य त्रुटिस्थले भग्नमुखोऽयं षष्ठाध्यायभागः अलक्षितसन्धिबन्धसंयोजितः । देवादन्ते “इति षष्ठोऽध्यायः” इति निगमितो दृश्यते ।

५. क-...पुनः ग-घ—भूतसमात् तः विभज ६. ख-चिह्नं व्यामो ? ग-घ-चिह्नं...च्छयामो

७. ग-घ—दशमेकादशं

८. क-ग-घ—कामपात्राभशीच्ये

९. ‘पश्चाना’ इति स्यात्

१०. ख—मध्याचिह्नावसानं तु

भागैश्चतुष्प्रकारोत्तैसुर्समैविषमैस्तु वा । यथा तत् ते प्रवक्ष्यामि येन निसंशयो भवेत् ॥ ६
 नवाष्टसप्तष्ट्वच्चतुर्भिश्चांशकैर्भवेत् । त्रिदलादृष्टपत्रान्तक्षेत्रं वक्ष्ये पृथक् पृथक् ॥ ७
 मध्यदेशात् समारभ्य शेषं क्षेत्रावसानकम् । एकैकाशेन सर्वेषां मध्ये कार्या च कर्णिका ॥ ८
 शेषाणां १त्रिशत्संख्यानां त्रिष्वाद्यप्रतिदीर्घिताः । केसराण्यंशदीर्घाणि ३दलमूलार्धकर्णिका ॥
 अथवा कर्णिकोच्छ्रायतुल्यानि परिकल्प्य वै । स्थितानि पत्रमध्ये तु सर्वत्र द्वित्रिसंख्यया ॥
 दलशेषं द्विधा कृत्वा तन्मध्ये प्रथमं स्मृतम् । मध्यात् पद्मदलाग्रं यत् कोटिमूले तु कीर्तिम् ॥
 त्रिपत्रादृष्टपत्रान्तं पद्मानामीदशो विधिः । ४नवपत्रादितो यावत् सप्तविशदलान्तकम् ॥ १२
 यथा स्यात् कर्णिकामानं तत् ते वच्चिम सकेसरम् । न्यूनं विंशतिम् भागमष्टपत्रस्य कर्णिकम् ॥
 तत्कर्णिकाप्रमाणस्य ५त्वेकवृद्ध्या तु वंशयेत् । विधिनाऽनेन पद्मानां प्रथिका ? कर्णिकां नयेत् ॥
 दलप्रदं केसरं यत् कुर्याच्छिष्टेन पूर्ववत् । दीर्घिकाकेसराणां तु कर्णिकार्धेन वर्कयेत् ॥ १५
 अथोऽन्येन दलाब्जानां यागानां देवता पुनः । ब्रह्मन् निर्वर्त्यमानानामेष एव विधिस्मृतः ॥
 सुस्थिताधारपद्मानां हेमशैलादिवर्तमानम् । पर्यङ्गशयनाभेषं मूर्त्युर्दीनां निवेशने ॥ १७
 तत्प्रभापतिकानां च चतुर्थेन कल्पयेत् । पत्राणि केसराद्यानि त्रिभिर्दौस्तु कर्णिका ॥ १८
 सा चोच्छ्राता दलार्धेन दलमानेन वा भवेत् । कुर्याद्विलार्धदीर्घाणि पतितानि तदन्तरे ॥ १९
 केसराण्यथवा विद्धि तत्त्विभागसमानि च । कल्पनीयानि वा विप्र कर्णिकासंश्रितानि च ॥ २०
 प्रागुक्तोच्छ्रायमानानि सम्यगेवोत्थितानि च । ईदृशानां द्विजाब्जानां सहस्रशतसंख्यया ॥ २१
 शोभानुरूपया दृष्टा संपाद्या पत्रसन्ततिः । कर्णिकाऽपि ततः कुर्यादुक्तमानाधिका ७यया ? ॥ २२
 वृत्तायतानां पद्मानामेष भावविधिस्मृतः । एवं सञ्चिन्तयित्वा तु द्वौस्यादूनाधिका यथा ॥ २३
 आम्यं वृत्तचतुष्कं तु मध्यस्थं विद्धि कर्णिका । द्वितीयं केसराख्यं तु दलमध्यं तृतीयकम् ॥
 नार्या ? दलावसानं तु स्यात् चिह्नोन्तिकन्तुवत् ? । पश्चादलावसानस्थवृत्तस्याभ्यन्तरे स्थिते ॥ २५
 पद्मानां प्राग्बहिश्चेत्कं प्रागुक्तपरिसंख्यया । अनुक्तेष्वपि वाऽब्जेषु नियमादूर्च्छीषु च ॥ २६
 सामान्यमंशसंख्याता तेष्वन्येषूदितेष्वपि । त्रिपत्रादिषु सर्वेषु त्वथवा कमलोद्ध्रव ॥ २७
 येन यज्ञाजते पद्मं सौंशत्स्याग्रतः क्षिपेत् । पत्रविस्तारसंक्षेपवशेन च वरप्रदः ॥ २८
 तसात् संक्षिप्तपत्राणामग्रं दीर्घं विराजते । तद्वद्विम्बोदरस्थानां बहुपल्लविनां तु वै ॥ २९
 साग्रपत्रांशसिद्धिं च कृत्वैवं सूत्रसञ्चयम् । स्फटिकादर्धमंशानां विनिक्षिप्य ततोऽब्जज ॥ ३०

१. क—ग—घ—त्रिशत्संख्येन

२. ख—दीर्घिकाः

३. क—दलमूला ... ...

ग—घ—दलमूलार्थकान्यथा

४. क—ग—घ—नवपत्रान्ततो

५. ख—त्वेकवृद्धितु

६. क—ग—घ—पतिकाञ्चाना

७. ग—घ—उथवा

८. ख—ग—घ—सङ्घाता

दलार्थमानसूत्रेण दलार्थं संस्थितेन च । दलांशकं^१ .... सन्तु दलांशस्यैव मध्यमा ॥ ३१
 मत्स्यचिह्नद्वयेनैव सम्यगुत्पाद्य सङ्गमम् । पत्रमध्यं प्रसिद्धयर्थं तेषु सूत्राण्यतः क्षिपेत् ॥ ३२
 दलरामप्यमः सूत्रं प्रकीर्त्या^२ ह्यविष्टते । शेषं सूत्रद्वयं द्वेषां साधकं स्यात् परस्परम् ॥ ३३
 इत्युर्कं पद्मयागानां सूत्रपातं समाप्ततः । दलानां^३ घटनां चाथ समाप्ताच्छृणु सन्ततिम् ॥ ३४
 यद्वेन्दुलाज्ञानैवस्तु ससूत्रैरेव जायते । अभीप्सिरेतामपूजास्य^४ प्रादक्षिण्यालिखेदलम् ॥ ३५
 दिग्बिदिक्सुसंश्लेषैः पूरणाय कजच्छ्लैः । दलमध्ये कदोरस्थं^५ सूत्राणां तु दलान्तरम् ॥ ३६
 तुर्यवृत्तां^६ वसानादै समारभ्य तु लाज्ञयेत् । स्पृशेत् तत्सिद्धिसूत्राभ्यां मध्ये तु सद्वशक्षितिः ॥
 सूत्रयोश्शशिनो^७ ? नन्याद्यथा कण्ठौ तु 'मीलिता । तत्शशशिकलाशृङ्गस्थाने सूत्रं निधाय च ॥
 दलाग्रभागपर्यन्तं^८ निष्पाल्यावपरं तु वा । कृतेनानेन विधिना शीर्णपत्राकृतिर्भवेत् ॥ ३९
 'अन्तराद्यन्तसूत्राभ्या' मशान्तानामत्यशीम्^९ । सिद्धस्य^{१०} शर्णोपत्रस्य^{११} त्वग्रांशार्धस्य चान्तरे ॥
 कृत्वा सूत्रं^{१२} समानीय प्राग्दत्तांशस्य सन्निधिम् । एवं तदवधे^{१३} सूत्रस्तदेव^{१४} ? कमलोद्धव ॥
 दिव्य^{१५} चन्दनलेख्यां च जलयेच्छशिलाज्ञने । अग्रवज्जायते तीक्ष्णं मध्यदन्तौ^{१६} ? दलान्तरम् ॥
 अथ संसक्तपत्राणां स्यादिदं^{१७} .... साधनम् । अथासंसक्तपत्राणां^{१८} स .. सूत्रत्व^{१९} .. विना ॥
 विना शकुर्याच्चपसा ... . । .. . मुत्थानमर्थनां पत्रजन्मावधेः पृथक् ॥ ४४
 यथा तदधुना वच्चित्त तव सन्देहशान्तये । दलसिद्धिं विना प्राक् .. संयुक्तं लिख्य पञ्चजम् ॥
 त्वक्त्वा व्योमार्थमात्रं तु समीपात् सूत्रमध्ययोः । त्रुतीयांशं तु पादं वा ज्ञात्वांशाब्जे पदे स्मृतिम् ॥
 १७एतं चन्द्रेऽर्धचन्द्रं तु दलमध्यं तु पूर्ववत् । छत्रं ग^२ ब्रह्मदेशस्थं सूत्रद्वितयपातनात् ॥ ४७
 ... स्यात् संसक्तपत्रं तु मार्जनासिद्धिसूत्रयोः । अदृष्टपृष्ठभागस्य परिवारावृतस्य च ॥ ४८
 सांमुख्यं तु विभोः कल्प्यं भागमाश्रित्य दक्षिणम् । आश्रयं भृतपादीनां दिग्बिदिग्नृदयं हियम्^{११} ॥
 अग्रात् प्राच्यमथानेयं दक्षिणे नैऋतिक्रमात् । एवमुत्तरभागे तु ऐशानं दैवतं स्मृतम् ॥ ५०
 दलता देवमस्याथ^{१२} ददतं धनमुच्यते । प्रागीशदलसन्धेस्तु मध्यात् सूत्रं प्रसार्य च ॥ ५१

-
१. क— .... ख—ग—घ—द्विसासन्तु   २. ख—विदलाना च समाप्ता
 ३. ख—तामपूजा स्यात्   ४. ख—वसानादैः   ५. क—ग—घ—मीलिना
 ६. ख—निष्पाल्यावपरं तु च   ७. क—ग—घ—अन्तराद्य
 ८. क—मन्तनाम ... ग—घ—मन्तनाममत्यशि   ९. क—'शीर्णपत्रस्य' इति स्यात्
 १०. घ—त्वग्रांदशार्धं स्य शान्तरे   ११. ग—घ—समानीवा
 १२. क—घ—सूत १३. क—चन्दनवे ... ग—चन्दनवेश्यां चां घ—चन्दनवेलां द्यांचां
 १४. ख—चय   १५. ख—साद्वि सचि
 १६. ख—विविनाप् १७. ख—एतच्चन्द्रार्धं

आप्यऋक्षेशयोः पत्रं सिद्धपर्यन्तमानयेत् । प्राकूपदादीश्वरास्यस्य पोम्यव्यं^२ पूर्वलक्षितम् ॥
 पङ्कित्वे वर्तमानस्य दलजालस्य लक्षणम् । इत्येतत् पत्रबन्धानामञ्जानामञ्जसंभव ॥ ५३
 कीर्तिं सर्वसामान्यं कर्णिकासाधनं शृणु । साधेन मूलव्यासेन तेन पादाधिकेन वा ॥ ५४
 द्विगुणेनाथवा विप्र कुर्यादै कर्णिकोच्छ्रूतम् । सबीजं वक्त्रविस्तारं^१ तथैनेन प्रकल्पयेत् ॥ ५५
 हिवेरकर्णिकाप्रान्तं^२ मेवलार्थं विवर्ज्य च । ब्रह्मस्थानपदे शेषं वीजार्थं विमजेद् द्विधा ॥ ५६
 वीजैस्तन्मध्यतस्तस्य दिग्विदिक्षवृष्टकं लिखेत् । परिधेरवसानं तु वीजानामन्तरं द्विज ॥ ५७
 किञ्चन्निम्नाऽथ कर्तव्यं वीजो वै कथयते यथा । जाम्बूनदादिधातूर्थं यज्ञकाष्ठाशमजं तु वा ॥
 सुरिं कर्णिकाकारं मन्त्रं कुर्याद्वै^३ भेदभृत् । तेनेन्द्रकर्णिकाकारं कर्णकेलं^४ समुच्छ्रूतम् ॥
 श्रीवेष्टकस्समुदितमीषतक्षीरमधुपतम् । षडपिष्ठशालीनचूर्णेन सह योज्य च ॥ ६०
 रञ्जितं कुङ्कुमैव^५ शुपीतेनाथ सानुना । द्विदेहं तेन तद्वक्त्रं पत्रबन्धु प्रसूर्य च^६ ॥ ६१
 कवाटरहितं कृत्वा पिण्डीभूय यथागतम् । तदा नियोज्य म्बक्षेत्रे हेमरत्नादिकान्विते ॥ ६२
 ६ ..पात्राणि सर्वाणि कामान्निम्नादि पूर्यं च । प्रोक्तानि तु च वै मध्याज्जलस्थिव गोलकम् ॥
 करिकुम्भसमानानि द्विजाण्डसदशानि च । स बाह्याभ्यन्तरन्तस्यो देवीशोणोव्रतानि च ॥ ६४
 क्रमान्निम्नं तु वै यावद्भूमागसतां व्रजेत् । तनुमूलप्रसुप्रान्तं^७ मध्यमध्यानि पूरयेत् ॥ ६५
 वृक्षलास्थलतुल्यानि क्रमशः केसराणि च ।

७

....	....	....	..	....
....	....	....	....	....
....	....	....	....	....

एवं सम्पाद संपूर्ज्य अन्येषाभ्यन्तरे^८ द्विज ॥ ६६
 अध्यात्मा ह्यधिदेवास्या अधिभूतकमेण तु । मन्त्राणि मन्त्रमूर्तिश्च तत्त्वानि सकलानि च ॥ ६७
 मन्त्रो ह्यध्यात्मसुद्दिष्टं मन्त्रमूर्त्यधिदैवतम् । अधिभूतं स्मृतं तत्त्वं मित्येवं क्रियते द्विज ॥ ६८
 स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन स्यं^९ मान्त्री स्थितिस्तथा । संनिवेश्यात्मसक्तं वा उत्तरोत्तरया सह ॥ ६९
 प्रभवाप्यययोगेन^{१०} योजयेन्मन्त्रसन्ततिम् । अभिन्नाभेदभृतानां वेदानां च पृथक् पृथक् ॥ ७०
 अध्वक्तमेण युक्त्या वै स यागफलमश्नुते । मन्त्रोदितं हि यद्रस्तु तद्विद्यानन्दलक्षणम् ॥ ७१
 सर्वभावेष्वतीतत्वात् सर्वेषां^{११} योजयेत् । समस्तपद्मयागानां पत्रेष्वाद्यन्तयोस्तथा ॥ ७२

-
१. 'तथैतेन' इति स्यात्   २. घ—बीजः इत्याद्यर्थत्रय गलितम्
 ३. ख—बीजोप सज्यते   ४. ख—भेदकृत—हृत   ९. क—ग—घ—सवि ... थ
 ६. ख—ग—घ—भसा पत्राणि   ७. अत्र महानु ग्रन्थपातः
 ८. ख—मन्त्रस्थित   ९. ख—यो यजेन्मन्त्र   १०. ख—स्तुत ग—घ—स्फुट

सर्वेष्वाधारभूतत्वात् १ तद्दिग्म्बत्वात् तत्त्वतः । न्यसेम केसरे लाजास्तां शक्तिं तद्दि कर्मणि ॥ ७३
 अनेकमेदभिन्नानां व्यापिनी सर्वदेहगाम् । तदज्ञपट्कज्ञानाद्यं २ समुदायान्यदैश्वरम् ॥ ७४
 येनानन्दादशक्तया वै प्रहणं प्रतिपद्यते । सिङ्चन्वोः तत्त्वतो भिन्ना न्यसेत् केसरकोटिभूम् ॥
 साधिभूताधिदैवो यो मन्त्रोऽनुग्रहकृत् प्रसुः । यष्ट्वो दलमध्ये तु तदज्ञानि च तत्र वै ॥ ७६
 तदग्राच्च चतुर्दिक्षु ४ सह्यभूतं हृदादयः? । विदिक्संकल्पनां कृत्वा तत्रास्त्रं तु प्रपूजयेत् ॥ ७७
 केवलं द्विति २ शक्तिवान्मध्ये मन्त्रसमीपतः । ध्यात्वा न्यस्याथ संपूज्यो नेत्रमन्त्रो द्विजोत्तम ॥
 इत्येष परमात्मीयमन्त्रन्यास उदाहृतः । पृथक् षड्विशसंख्यैस्तु तुर्यादौ यत् प्रकाशितम् ॥
 स्थानभैश्शरीरस्थं मन्त्रवत्तमहद्विजः? । यत् पिण्डं मन्त्रसंख्यस्तु पदमन्त्रगणस्य च ॥ ८०
 वर्तीते हि प्रभुत्वेन त्वाधिपत्येन वै तथा । व्यूहैस्थागममन्त्राणां प्रागुक्तानां च सर्वशः ॥ ८१
 ६ यद्यत्यभिविशत्य ४ त्वथवा ध्येययुक्तिभिः । पीठस्थदेवतानां च पीठस्थाननेकशः? ॥
 द्वास्थाद्वास्थानुयायिभ्यां स्थानाश्रिष्टपरेष्वपि । सवाह्याभ्यन्तरस्थानि यागानां विविधानि च ॥
 तानि त्वया ह्यमक्तानां नाभिव्यज्यानि पद्मज । वचसा कर्मणा चैव ‘सुत्से . कषात्मनाम् ॥
 विषयप्राहभूतानां ज्ञानज्ञेयाभिलाषिणाम् । श्रेयोर्थिनामिदं वाच्यं योगमेदं मयोदितम् ॥ ८५

इति श्रीपौष्कररत्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां

पद्मलक्षणो नाम

षष्ठोऽध्यायः

अथ सप्तमोऽध्यायः

पौष्कर उत्थाच—

भगवन् पुण्डरीकाक्ष ज्ञातलोकत त्वया । भविनामभुवं ज्ञात्वा व्यूहभेदस्तु सूत्रितः ॥ १
 तस्याहं श्रोतुमिच्छामि यथावत् परमेश्वर । स्वरूपं च प्रमाणं च १ साधनं न्यासमेव च ॥ २

श्रीभगवानुवाच—

शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् कथयामि समाहितः । स्वरूपं लभते ब्रह्मन् १० .. निर्वृतिम् ॥ ३
 ११द्वाराणा .. कोणानां पुरा१२णान्तरतो द्विज । वर्तुलानां विचित्राणां सुवनानां विशेषतः ॥४

१. क-ग-घ—तद्वत्वात्	२. ख—समुदाया तु?	३. क—ग-घ—येनानन्दाच्च
४. ख—साष्टमन्त्र		५. ख—स्थानगमन्त्राणा
६. ख—यद्यस्थभिविशस्य	७. ग-घ—त्वायाधेय	८. ख—सुपके ....
९. ग-घ—साधनान्यास क—साधनन्यास १०. ख—नानायोन्यस्य ग-घ—ननायोस्स्य		
११. ख-ग—द्वाराणानिति	१२. ग-घ—णान्तरते	

पीठवीथीयुताद्वा वा तुर्याग्राणं तु मध्यतः । प्रागुक्तानां च सर्वेषामेकैकसिन् यथेच्छ्या ॥ ५
 सपद्मपत्रमेदेन त्वेकमूलोत्थितानि च । प्रवृत्तपीठवीथ्यग्रद्वारमध्ये चतुर्दलम् ॥ ६
 कमलं तद्विश्वीणि त्रितलान्यम्बुजानि च । चतुर्दशसमानेन यथा १या . शृणु । ७
 अस्य चायं चतुर्व्यूहत्रिकोणभुवनान्तरे । चतुरश्रेण वाऽब्जानि ३वृत्तशेषाणि मध्यतः ॥ ८
 प्राग्व्यूहं स्याच्चतुःपद्म तन्मध्ये तु चतुर्दलम् । कमलं तद्विश्वीणि त्रितलान्यम्बुजानि च ॥ ९
 द्वितीयं पञ्चभिः पञ्चैः पञ्चपत्रे हृदन्तरे । चतुर्दिक्ष्वथ चत्वारि चतुष्पात्राणि तद्विः ॥ १०
 षड्भिरब्जैस्तृतीयं तु तन्मध्ये लिख्य षट्दलम् । पञ्चभिः पञ्चवक्त्रैस्तु प्रागादापावृतं २ तु यत् ॥
 व्यूहानि त्रीण्यतोर्ध्वं वै सप्त पञ्चानि पौष्कर । सप्ताष्टनवपत्राणि तेषां मध्येऽम्बुजानि च ॥ १२
 बाह्यस्थानि च षट् सप्त क्रमादष्टदलानि च । व्यूहत्रयमथोर्ध्वान्तादष्टकं कमलं भवेत् ॥ १३
 सप्त सप्त कजास्तस्मि स्तृतीया बाह्यतत्त्वात् । एकैकमन्तरस्थं तु क्षेमपञ्चं तु पञ्चज ॥ १४
 त्रीण्यथो नव पञ्चानि व्यूहानि कमलोद्घव । तेषामेकैकशो मध्येष्वष्टदिक्ष्वष्टकं स्थितम् ॥ १५
 पत्रत्रयोदशव्यूहसंसाध्यैकादशाम्बुजम् । एकं पूर्वोक्तवत् तस्मिन् दश शेषाणि तद्विः ॥ १६
 ततश्च सप्तमव्यूहादादितश्चाष्टपङ्कजम् । सप्तादशदलं यावत् .. १७
 ३ .. न्तस्थबाह्यपञ्चानां दलसंख्यां निबोध मे । आद्यस्याभ्यन्तरे कुर्यादशपत्रं सरोरुहम् ॥ १८
 तदेकैकं च तद्वृद्ध्या ४[शेषाणां परिकल्पयेत् । सप्तादशदलं यावत् तेषामभ्यन्तरे भवेत् ॥ १९
 ५भूयस्तदपि .. बाह्यस्थानां प्रकल्पयेत् । ६नवपत्रात् समारभ्य] त्वेकवृद्ध्या तु पूर्ववत् ॥ २०
 पृथक् पृथक् ७ . तस्य सत्तम । बहिस्थानि च पञ्चानि सुषोडशदलानि च ॥ २१
 इत्येषां व्यूहयागानां सपत्रा पञ्चकल्पना । कीर्तिता वै समासेन मया ते कमलोद्घव ॥ २२
 दिग्बिभागं च पञ्चानां प्राग्वत् पत्रोदितं भवेत् । प्रमाणमयनं पश्चाद् गर्भस्थकमलादितः ॥ २३
 वीथ्या वै सह बाह्यस्थपङ्कजानां क्रमेण तु । एकादशक्षेत्रमाद्य .. व्यूहस्य वर्तुलम् ॥ २४
 तादृद्वादशहस्तं स्याद्वितीयस्य ततः परम् । एकैकं तु करं तावत् क्रमेणानेन कल्पयेत् ॥ २५
 निष्ठां व्यूहस्य वै यावच्चतुर्विंशतिभिः करैः । सर्वदिग्वर्तुल क्षेत्रं जायते विततं समम् ॥ २६
 ‘आकुलस्य पुरा मानं ब्रह्मन् व्यूहस्य कस्य चित् । तन्मानेनार्धसत्रेण मध्याङ्ग्राम्य अमं समम् ॥
 क्षेत्रमानमिति स्यात्तमधुना साधनं शृणु । प्रागुक्तयुक्तं प्रागादौ भागौ द्वादशभिस्समैः ॥ २८
 .... क्षेत्रे भागीकृते सति । मध्यदेशात् समारभ्य तनुभिः पक्षसंमितैः ॥ २९

१. ख—याया तमह ग—घ—याणिमह २. ग—घ—वृत्ते

३. ख—ग—घ—संतस्थ ४. घ—[ ] कुण्डलान्तर्गत गलितम्

५. ख—भूयस्तदपि .... विप्र ६. क—ग—नवपत्रात्

७. ग—घ—कहजाभ्यायद् तस्य ८. ग—घ—आकलस्य

प्रपूर्य व्युहभृत्याम् यत् पुरा वर्तुलीकृतम् । ततो^२ पद्मपदादादौ भागैर्दादशभिस्समैः ॥ ३०
 चिह्नयेत् सर्वसूत्राणि यावत् क्षेत्रमवाप्यते । ब्रह्मस्थानात् समारन्यं क्षेत्रस्यादात् तद्गण^१ ॥ ३१
 न हंशकानां तु .... क्षेत्रान्तात् तावदाचरेत् । मध्ये तु पञ्चभिर्मागैरेकैः प्राग्भ्राम्य वर्तुलम् ॥
 एकांशमथ सन्त्यज्य वीथ्यर्थं चैव तद्गहिः । परितो मध्यवृत्तस्य बाह्यवृत्तगणाश्च तम् ॥ ३३
 सूत्राणामुपरि ब्रह्मन् चतुर्शकसंमितम् । अमणीयं च सूत्रेण मध्याद्यक्षे समे स्थितौ ॥ ३४
 आमितानां च वृत्तानां क्षेत्राल्यपरिधेद्विज । अंशकद्वितयं मध्ये^१ सवितानेव शिष्यते ॥ ३५
 मध्यतो^२ बाह्यसूत्रस्य बहिस्थानं च पौष्टकर । सत्या ३६
 बहिस्थानां तु वृत्तानामन्तरालं तु यत् स्मृतम् । तच्चानियतमानेन समानं स्यात् परस्परम् ॥
 अन्तर्गतं हि वृत्तस्य .... । एकस्मिन् वहुधा व्यूह्य त्वन्तरालेषु चान्तिमम् ॥ ३८
 एवमुलिखिते वृत्ते दिग्भिदिक्परिसंस्थिते । परिमण्डलरूपाणि गा .. .... ॥ ३९
 ४..... ये द्वे ते संयुतानि च । स्थूलसूक्ष्मस्वरूपाणि पत्रभेदान्वितानि च ॥ ४०
 काम^५ . ये . .... व्यानि ततश्शृणु । प्राक् चोदितानि सूत्राणि बहिस्त्वाप्रसिद्धये ॥
 ६.... मध्यमाद् वृत्ता^७ [माज्ययोत्रतिकावते] । प्राक् प्रत्यक् सौम्ययाम्यं च समं सूत्रद्वयं तथा ॥
 सूत्राणां हंशमानेन आम्यं मध्यं तु पौष्टकर । मध्यमस्य .... . तत्राब्जं लित्य पूर्ववत् ॥
 चतुर्दलानि भेदेन यस्मिन् तर .... । प्राक् साधयित्वा पीठादि द्वारान्तर्मण्डलं बहिः ॥ ४४
 संसाध्यं च ततः पद्मा^१ ? नान्यथाऽर्थस्य साधनम् । अंशकत्रितयाशेषात् षष्ठ्यं^८ [शं साधनस्य मे] ॥
 .... तो भवेत् । शिष्टं यदन्तरस्थं तदेकीकृत्य विभज्य च ॥ ४६
 चतुर्धा सुसमैर्मागैर्भ्राम्येकांशेन चासमा^२ । .... यैर्दारादीनां तु येन तु ॥ ४७
 एवं क्षेत्रत्रयं आम्यं ततः पीठं तु साधयेत् । पादगात्रकभेदेन यथा तदवधारय ॥ ४८
 पूर्वयामं ... . बीजसंमुखम् । क्षिससूत्रचतुर्ष्कं प्राग् ब्रह्मस्थानकमेण तु ॥ ४९
 ततः पैठीयवृत्ताभ्यां दिक्सूत्रस्य तु मण्डले । ... . ये च द्वयोद्वयोः ॥ ५०
 ९पीठ .... पुरुषगत्रेण द्विगुणेन बहिस्थितः । १०सार्थेनान्तर्गतं वृत्तं तन्मात्रेण न पौष्टकर ॥
 ११भागस्तु चिह्नवृत्ताभ्यां द्वाम्यां वैतत् तथान्तरे । सूत्रं कृत्वा तथाऽल्पस्य .... १२देव हि ॥

१०. ग-घ— .... वधिताने २. क—बाह्यस्य वृत्तस्य ग-घ—सूत्रस्य

३. ख—मन्तरालात् ४. ग-घ—कामप्रथामार्गमद्वारे ये द्वे

५. ख— .... व्यानि तत ६. ग-घ—निवैद्य

७. ख—[ ] कुण्डलगतान्यक्षराणि ८. ख—[ ] अन्तर्गतान्यक्षराणि ग-घ—शंवासनस्यमे

९. ख—पीठवेसूत्रस्य तु सूत्रेण १०. ख—एकेनान्तर्गतं

११. क-ग-घ—ततस्तु १२. ख-ग-घ—द्वितस्त्वं द्वि

षोडशैवीथिभूभागं ? सूत्राभ्यामन्तरा भजेत् । ब्रह्मस्थानं तु सूत्रेण मत्स्यवलाञ्छयेत् ततः ॥ ५३
 पातितांभ्यां तु सूत्राभ्यां वृत्ताभ्यां तु समासतः । उक्षषद्भागसूत्रेण मध्यमागद्वयस्य च ॥ ५४
 ३, ..भागाभ्यां मत्स्याभ्यां संरुद्धेन मदन्तुना ? । लाङ्छयेदथ चन्द्रै द्वौ दिक्सूत्रस्य तु संमुखौ ॥
 शृणुष्व पीठवृत्ताभ्यां रैयैकैकं लयं ब्रजेत् । एकं वै मत्यचिह्नाभ्यां शृङ्गमेति लयं तथा ॥ ५६
 प्रागास्फालितसूत्राभ्यां [चान्द्रीया]परिधेऽ द्विज । मीलनं विधिना येन जायते लाङ्छयेत् तथा ॥
 आ .... मध्यस्थितं मध्यमर्धचन्द्रं तु लाङ्छयेत् । विधिना येन तद्वच्चिम गोत्र ५. सिद्धये ॥
 समीपस्पष्टसूत्राभ्यां ममत्पु .. विवर्जयेत् । पीठं वैपुल्यमानं तु तत्र सूत्रं निरुद्ध्य च ॥ ५९
 प्राक् प्रमा .... मध्ये तु लाङ्छयेत् पादसंमुखम् । गात्रकं विधिना येन पार्श्वयोरुभयोर्भवेत् ॥
 विततादन्तरहितं व्यालवक्त्रं यथा द्विज । भूताभ्यां गात्रकाभ्यां तु मध्यं यच्चरणं ततः ॥ ६१
 एतत् पीठविधिं विद्धि त्वथ द्वारकृतिं शृणु । द्वारादिष्वातिवृत्तस्य दिक्सूत्रस्य तु सङ्गसे ॥ ६२
 हृत्वा सूत्रं समावृते पार्श्वद्वारं तु लाङ्छयेत् । द्वाराण्यम्यं तु २ वैपुल्यं दीर्घेणेव तु तन्तुना ॥
 ३तत .... सूत्रं कृत्वा प्रसार्य च । द्वारान्तर्गतवृत्तस्य दिक् ३ततो वृत्तसङ्गमम् ॥ ६४
 एवमास्फाल्य सूत्रेण शूकाङ्गद्विद्वारसिद्धये । द्वारक्षेत्रान्तरस्थं तु दिक्सूत्रस्य द्विजोत्तम ॥ ६५
 संविभज्य चतु १०[धर्मनात् व्यक्तैः]चिह्नास्तु लाङ्छयेत् । द्वितीयेच्छिवद्वृत्तस्य कृतसूत्रस्तृतीयके ॥
 तद्वारान्तरवृत्तस्य समीपं च नयेत्ततः । लाङ्छयेच्छिवद्वृत्तं . गतद्विज ॥ ६७
 प्रागास्फालितसूत्राभ्यां मीलनीयं प्रयत्नतः । तेनैव कुसुमानेन भूयसे .. लाङ्छयेत् ॥ ६८
 शृङ्गादयस्तस्तूत्रस्य संस्थितो नततन्तुना ? । यथा द्विजार्धचन्द्राभ्यां शृङ्गयोर्मीलनं भवेत् ॥ ६९
 अथा ? तथैव सूत्रस्य द्वारबाह्या ? अमस्य च । कृत्वा सिद्धिगतं सूत्रं शशिशृङ्गावधिं नयेत् ॥
 तस्य स्थानात् तदानीय लक्ष्यमाणं तु मत्स्यवत् । बाह्यवृत्तावधिं यावद्वारस्याद्य तु सत्तम ॥ ७१
 सदृशं कम्बुवक्त्रस्य द्वाराभ्यामन्तरं तु यत् । ज्ञेयं तत्कोणभूभागं चतुर्धा वृत्तमण्डले ॥ ७२
 तत्र विन्यस्य वा लिख्यं समांशं च चतुष्प्रयम् । एवं तु मध्यमं वृत्तं मध्ये निष्पाद्य मण्डलम् ॥
 तदाकारांश्च बाह्ये तु वृत्ते कुर्याच्च मण्डले । कीर्तितेन विधानेन विशेषमथ मे शृणु ॥ ७४
 तेषामशद्वयेनाब्जं पीठादिद्वितयेन तु । संमुखं मध्यदेशस्य सूत्रं सूत्रं तु मध्यतः ॥ ७५
 प्रागदत्तं यत् स्थितं तेषां तद्वृत्ता ह्यपरं ब्रजेत् । मध्यसूत्रं तु वृत्तानां चतुर्धा येन भान्ति ते ॥
 गात्रकाणि तु तैसूत्रैद्विराण्यालित्य पूर्ववत् । मध्यं मण्डलपद्मस्य बहिष्ठानां तु पौज्कर ॥ ७७

-
१. ख—विधि   २. ख—मत्तो ग—घ—पत्तो   ३. ख—वृत्ताभ्यां तु समासतः:
 ४. ख—( ) अक्षराणि   ५. ख—गोत्रकेशस ग—घ—गोत्रकेडश   ६. ख—भूभाग
 ७. क—ग—घ—द्वार ... वृत्तस्य   ८. ग—घ—ततस्तत्वाभ्यलाभ्यं तु
 ९. क—ग—घ—ततोपत्र   १०. ग—घ—( ) पाठः

मण्डलानां सपद्मानामसत्वं ? सर्वदा भवेत् । व्यूहानां लिख्यमानानां बहिस्या॑न्मध्यमण्डलम् ॥
 एतत् समण्डलानां च व्यूहानां लक्षणं मया । कथितं केवलाज्जानां विशेषमधुनोच्यते ॥ ७९
 एतसात् क्षेत्रमानं तु ३मानतो व्यूह कल्पयेत् । सर्वेषां चापमानीय बाह्यमण्डलकैर्विना ॥ ८०
 किन्तु तत् सप्तधा कुर्यात् प्राग्वद् द्वादशधाकृतिम् ? । क्षेत्रं कजानां वीथीनां पूर्ववद्धागकल्पना ॥
 व्यूहक्षेत्रं तु सकलादृष्टमांशेन बाह्यतः । व्यश्रादीनां पुराणां तु विस्तारं परिकल्पयेत् ॥ ८२
 शोभोपशोभकोणं च द्वाराणां साधनाय च । सपुरसाथवा विप्र रैत्वद्व्यूहस्य जायते ॥ ८३
 चतुर्दशकरं क्षेत्रं मानं वै षड्भिरुलैः । ४त्रिशद्वस्तं तथा व्यूहं तस्य .... ५भावयेत् ॥ ८४
 भुवनस्य त्रिकोणस्य त्वेतम्नानं तु मध्यतः । दिक्क्रयोस्त्यु ? पपवेत् कोणेभ्यश्चातिरिच्यते ॥ ८५
 तसाद् द्वे दिक्प्रधानत्वं मण्डलेऽसिन् न चाश्रिषु । अथास्यैव द्विजश्रेष्ठ वच्चिम ते साधनं शृणु ॥
 यथोक्तमानविस्तीर्ण साध्यमानं तु सिध्यति । व्यूहक्षेत्रात् वै वृत्तात् साध्याद् द्विगुणविस्तृतम् ॥
 चतुरश्च तु तद्वाहे पुरं कृत्वा तु पूर्ववत् । त्रिकोणपूर्वसिद्ध्यर्थं मार्गसिद्धेन तेन तत् ॥ ८८
 क्षेत्रार्थं तु तदा मध्ये सूत्रं तत्क्षेत्रसंमितम् । कृत्वा तत्पार्श्वसूत्राभ्यां संरुद्धमथ पातयेत् ॥ ८९
 सूत्रद्वयं ततः पश्चात् तृतीयं तु विनिक्षिपेत् । प्रागास्फालितसूत्राभ्यां वर्जयित्वा तथाऽन्तरम् ॥
 बाह्यतो वृत्तपरिधेय्यिकोणं व्यज्यते स्फुटम् । अनेन क्रमयोगेन स्फृतेऽद्वृत्तुलं ६पुनः ॥ ९१
 अभ्यन्तरे त्रिकोणस्य सूत्राणां त्रितये क्षिपेत् । त्रिगुणस्य तु वृत्तस्य त्वष्टमांशयुतस्य च ॥ ९२
 ७यदैव्यन्त ? प्रमाणं स्यात् कोणात् कोणेषु पौष्कर । अथ वै मध्यतो दिक्षु कोणयोरन्तरं द्विज ॥
 द्वारादीनां प्रमाणं च साधनं चावधारय । मध्यस्य संमुखं दद्यात् सूत्रं सूत्रं दिग्न्तरे ॥ ९४
 द्विगुणेन कृतेन ? ये लाङ्छयेद् द्विगुणेन वा । एकैकं मध्यसूत्रस्य पक्षबाह्यात् तथाऽन्तरात् ॥
 ताभ्यामभ्यन्तरं कुर्यादृष्टकाया ? द्विरप्यधा । मध्यसूत्र तु सारेण तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥ ९६
 एवं तिर्यगतं सूत्रं ‘तदिद्विःकरणे . । एवं षोडशकोष्ठानि भवन्ति द्विगुणानि च ॥ ९७
 एकैकस्य दिशि ब्रह्मन् द्वारा द्वारात् पूर्ववत् । कण्ठोपकण्ठसिद्ध्यर्थं षट्कं षट्कं तु शोधयेत् ॥
 शेषैश्चोभोपशोभानि भागैद्वारानुसारतः । द्वारं शोभाद्वायोपेतं भागैद्वादशभिर्वैत् ॥ ९९
 एकैकम्१वशेषं यत् तत्कोणा१०भ्यां वधं नयेत् । उपशोभद्वयं चैव शोभानां तु चतुर्घयम् ॥ १००
 द्वार्त्रिशदंशकैर्विद्धि प्रावद्धागौ तु कोणगौ । द्वौ द्वौ शोभोपशोभौ वा कृत्वाऽन्यच्चांशपञ्चकम् ॥
 निक्षिपेत् कोणमन्त्रौ तु द्वात्रिशद्विस्तु कोष्ठकैः । अनेन विधिना कुर्यात् त्रिकोणं भुवनं वाहः ॥

१०. क—ग—घ—न्मध्यकुण्डलम् २. क—मानं मा ... तः व्यूह ३. ख—प्रत्ययू ?.

४. क—ख—..., तथा ५. ख—विस्तरं तु ग—घ—विस्तातु ? ६. ख—स्फुटम्

७. ग—घ—यदैव्य तत् ८. क—ग—घ—तत् क्षिपेत् करुणे क्षिपेत्

९. ख—शेषं तत् १०. क—ख—भ्यां .... नयेत्

प्रणीतमानव्युहानां निष्पन्नानां च पौष्कर । निष्पन्नस्य तु वै यस्य लिख्यन्ते कमलादयः ॥
 तन्मध्यंभूमाणेन तस्य लक्षणमुच्यते । चतुरश्रात् त्रिसूत्रं तु त्रिकोणं साध्य पूर्ववत् ॥ १०४
 ततः कोणाद् ग्रहं सूत्रं कृत्वादी मध्यमानयेत् । द्वे सूत्रे तेन सूत्रेण पक्षोपरि हि लाङ्घयेत् ॥
 शेषकोणद्वयं कुर्यात् तद्वद्वे द्वे तु पक्षगे । सूत्रे सञ्जिहयेत्तावद् यावत् कोणोपगं द्विज ॥ १०६
 द्वारादीनां प्रमाणं च साधनं द्वयावाय । प्रधानं मन्त्रमूर्तीनां सार्थेकशतं तु यत् ॥ १०७
 ऊनमूर्तिद्वयेनैव पुरा ते प्रकटीकृतम् । ^१भोगमोक्षप्रसिद्ध्यर्थं भवेऽसिन् भविनां तु वै ॥ १०८
 मूर्तिसङ्घकृतादेव सप्तत्रिंशद्विसंख्या । आदिमूर्तिक्रमाद्यावत् ^२समर्च्यन्ते च मूर्तयः ॥ १०९
 अब्दायनऋतूनां च मासाना च पृथक् पृथक् । पक्षाणां च दिनानां च क्रमात् ते पतयस्समृता ॥
 आदावब्दपतिः प्रोक्तस्ते चान्येऽयननायके^३ । ऋत्विजा षट् समाख्यातं मासाधिपतयस्तथा ॥
 द्वादश क्रमशो ब्रह्मन् मेरोः पक्षपतिस्समृतः ॥ ^४तृचा.....संख्याता दिनेशत्वेन मूर्तयः ॥ ११२
 यस्मिन् यदा यदा यागं हेतुना येन केन चित् । एकाब्जं बहुपद्मं वा चक्राब्जाब्जमथापि वा ॥
 पतितौ पीठबाह्ये तु ऊर्ध्वतो गुरुसन्तते । इष्टा चाब्देश्वरं पूर्वमयनेशमनन्तरम् ॥ ११४
 यदिदं मासषट्कं तु दक्षिणं वा द्विजोत्तम । तत्कालीयं च क्रत्वीशं तां^५ मासेशक्रमान् यजेत् ॥
 मासान्यं पक्षनाथ यत् पूजनीयमनन्तरम् । संवत्सरीयपक्षाणामेव द्विजोत्तम ॥ ११६
^६स्वं स्वं दिनेशं संपूज्य पक्षनाथादनन्तरम् । प्रत्यहं पृथुकाद्यैश्च वहिसन्तर्पणेन च ॥ ११७
 निवारयति मूर्तीशं पूजाकालेऽभ्यपूजितः^७ । यस्य वै मूर्तिसर्वस्य^८ विषयोऽयं मयोदितः ॥
 चतुर्मूर्त्यादितस्तेन कल्पयेद्यूहकल्पनाम् । यावत् सप्तदशस्तासात् क्रमेण परिसंख्या ॥ ११९
 तस्मिन् यस्याधिपत्येन तदाद्या मूर्तिमन्त्रराट् । दलानां क्रमशश्चान्ये मूर्तये^९ विनिवेश्य च ॥
 यथा तदभिधास्यामि समासात्त्रिवोधतु । चतुर्व्यौ हृष्टु पञ्चे चतुर्मूर्तें द्विजोत्तम ॥ १२१
 विन्यासं कीर्तयिष्यामि सर्वेषां व्यापकं तु यत् । मध्यमं चतुर्पत्रे व्युहेशं कर्णिकान्तरे ॥
 पूर्वदक्षिण आप्ये तत्स्तप्तेषु क्रमान्वयसेत् । मूर्तयश्चैव चत्वारष्पदज्ञपरिभूषिताः ॥ १२३
 प्रदक्षिणक्रमेण^{१०} हि पूर्वपद्मादितः क्रमात् । मध्याम्बुद्धपत्रस्था मूर्तयो विनिवेश्य च ॥
 प्राढ्मूर्तिः कर्णिकामध्ये ^{११}द्वितीयवलयेषु च । पूर्वनैऋतवायव्यदिभागावस्थितेष्वथ ॥ १२५
 तत्रैवापरपञ्चे तु कर्णिकामध्यतो न्यसेत् । मन्त्रमूर्तिद्वितीया वै द्वौ द्वौ पूर्वदलान्तरे ॥ १२६
 नैऋतानिलपत्राभ्यां क्रमान्मूर्तिद्वयं तु तत् । तत्स्तृतीयपञ्चे तु वृतीयं कर्णिकान्तरे ॥ १२७
 द्वितीया प्रथमा मूर्तिश्वतुर्थीं पत्रमध्यतः । न्यस्याश्चामरमूर्त्यादिमूर्तयः कमलेषु च ॥ १२८

१. ख—भोगरक्षा

२. ख—समुन्यन्ते च

३. क—ग—घ—तृचा ... श्रज्ञ ख—तृचास्तृत च

४. क—ग—घ—स्वस्या

५. क—ग—घ—द्वितीयादालयेषु

विन्यासश्च पुनः कार्या? सत्यमूर्त्यादि तेऽब्जज । मध्यपदं विनाऽन्येषां पद्मानां तु समूर्तिषु ॥
 येन स्यादन्तमूर्तेर्वं प्राधान्यं कमलोद्भव । सर्वेषां कर्णिकामध्ये निष्ठामूर्तिर्निवेश्य च ॥ १३०
 एवं मूर्तिचतुष्कं तु ैन्यस्येत् तत्पञ्चजत्रये । पुरा वर्तितयोरेन दलानां पूरणार्थतः ॥ १३१
 व्यूहनाथद्वितीयं यद् यत्तेषामूर्ध्येण न्यसेत् । स्वस्य येन द्विविधिना^१ यजेन्मूर्तिगणं ततः ॥
 अथोर्च्चव्यूहसङ्ख्यं यत् पञ्चपद्मादिसंस्थितम् । अनेनैव प्रयोगेण तस्मान्न्यासं समाचरेत् ॥
 पद्मानां पद्मपत्राणां प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । बहिस्स्थव्यूहपद्मानां यदा वै कर्णिकान्तरे ॥ १३४
 न्यास एष द्वितीयादिमूर्तीनां कमलोद्भव । आदिमूर्तिस्तदुद्देशविधिस्सर्वत्र पूर्ववत् ॥ १३५
 मूर्तिन्यासं द्वितीयं यत् तत् प्राघवत् परिकल्पयेत् । सर्वेषां व्यूहयागानामेष एवभिति स्मृतः ॥
 प्रधानमन्त्रभूतस्य न्यासार्थं कमलोद्भव । व्यूहेशं पञ्चविंशो यत् प्राघव्यूहे त्रयोदशे ॥ १३७
 अत्तर्बहिस्थपद्मानां बाह्याब्जा विशसो^२ न्तिमे । यथाऽस्मिन् व्यूहनिचये सहस्रपरिसंख्या ॥
 मन्त्रसङ्खापसव्यं च न्यसनीयं क्रमेण तु । व्यूहादायात् समारभ्य यावदन्तं निबोधतु ॥ १३९
 मध्यं व्यूहेश्वरं प्राघवत् ततो मन्त्रचतुष्टयम् । न्यस्य पत्रचतुष्के तु पश्चात् प्राघवाङ्मपद्मक्तिजे ॥
 व्यूहेशं कर्णिकामध्ये तेत्रान्यसिन् द्वये तथा । पूर्वपत्रात् समारभ्य यावत्पत्रं तु वायवम् ॥
 विन्यस्य पञ्चमं मन्त्रं क्रमात् षष्ठं तु सप्तकम् । अथ नैऋतादिक्पञ्चे तद्वत् पद्मक्रमेण तु ॥
 अष्टमं नवमं न्यस्य दशमं ऐदशमन्त्रराट् । वायव्याशां गते पद्मे पात्राणां विनिवेश्य च ॥ १४३
 यदेकादशकं मन्त्रं द्वादशाल्यं त्रयोदशम् । आये व्यूहचतुष्पञ्चे न्यस्य मन्त्राख्ययोदश ॥ १४४
 पञ्चपद्मे द्वितीयेऽथ मन्त्रन्यासं वदामि तै । गर्भस्थे पञ्चपञ्चे वै व्यूहेशं कर्णिकोपरि ॥ १४५
 पूर्वपत्रात् समारभ्य ऐतसिन् वै मन्त्रपञ्चकम् । मन्त्राच्चतुर्दशादादौ यावदष्टादशं क्रमात् ॥
 ऐतद्वाह्यस्थितपद्मानां चतुर्णामिथ वक्ष्यने । पूर्वपदं समारभ्य ५यावदुत्तरपञ्चजम् ॥ १४७
 मध्ये व्यूहेश्वरं न्यस्य मन्त्रपोदशशक्तिः । चतुर्व्यूहक्रमेणैव दलानां विनिवेश्य च ॥ १४८
 न्यूनविंशतिमायावच्छतुस्त्रिशत्त्वं मन्त्रराट् । एवमेव क्रमेणैव व्यूहानां पत्रसन्ततिम् ॥ १४९
 मध्यपद्मात् समारभ्य पूर्य मन्त्रगणेन च । यावदशाम्बुजं व्यूहमादव्यूहत्रयोदश ॥ १५०
 यावती पत्रसल्या स्याद्वूहानां कमलोद्भव । तावन्ती मात्रसंख्या वै तेषु तेषु च विन्यसेत् ॥
 सह व्यूहेश्वरो यावन्मन्त्रैष्टपञ्चभिर्विना । सहस्रकं तु मन्त्राणां ब्रह्मन् परिसमाप्यते ॥ १५२
 त्रयोदशानां व्यूहानां विन्यसेदधिकं तु यत् । तावत् दशमे व्यूहे न्यसेदेकादशाम्बुजे ॥ १५३
 मध्यपद्मात् समारभ्य सर्वेषां कर्णिकान्तरे । मध्याम्बुजे तु पत्राणार्थम् ... तत्त्विधा न्यसेत् ॥
 पूर्वपत्रात् समारभ्य पुनरन्तरदलाग्रकम् । एवमेव बहिष्ठानां स्वमन्त्राच्च पृथक् पृथक् ॥ १५५

१. ग-घ—सैन्यत्

२. ख—दशमन्दिरात्

३. ख—तस्मिन्यन्मन्त्र

४. ख—बाह्यतः

५. ख—पूर्वादुत्तर

६. ख—मगदाकै

तृतीया तु परावर्त्य द्रा .. कर्णिकान्तरे । प्राग्वत् सर्वदलाग्राणामस्तमन्त्रं निवेश्य च ॥ १५६
 यथा भागेऽग्रमूर्तीनां विधानं सन्मयोदितम् । सहस्रमूर्तिविन्यासं व्यूहानां तु भवेत्तदा ॥ १५७
 न कर्णिकागतं मन्त्रं दलमध्ये नियोजयेत् । १तद् .. न्यसेन्मध्ये प्राग्वत् संचारयोगतः ॥
 किन्तु व्यूहेश्वरं प्राग्वन्न्यस्य मन्त्रगतं ततः । विनिवेश्य दलानां च यथा ते कथितं मया ॥
 एकरूपमिदं न्यासं सह तस्य प्रकीर्तिम् । द्विधावृत्तं न कर्तव्यं मूर्तिवद्विजसत्तम् ॥ १६०
 इच्छायां तेन विधिना मन्त्रसंख्यां प्रकल्प्य च । अभीष्ट .. आत्मपूज्यो व्यूहयागे त्वभीप्सिता ॥
 अभीष्टफलसिद्ध्यर्थं भत्या परमया द्विज । रुचिमूर्तिषु निलेव कर्मणि स्थापनादिके ॥ १६२
 वत्सरे वत्सपर्यन्ते क्रमाद्याद्याश्च ? यस्य यत् । ३क्रमोजतोवहाषस्था ? त्विच्छासिद्धिव्यपेक्षया ॥
 प्रयायात् सोहयारेख्या . त्वन्नास्य ४परेद्यजेत् ? । साङ्गं वा यस्य मन्त्राध्वे ततपत्राष्टके ? परा ॥
 शब्दभावस्वरूपा च षड्गुण्यमहिमावृता । पूर्णविसानमिष्टैव कर्णिकाकेसरोर्ध्वंगा ॥ १६५
 स्वरे चान्तस्वरूपां च सर्वगां ब्रह्मलक्षणाम् । ततस्तु भागपद्मस्थां मन्त्रमूर्तिज्ञलप्रभाम् ? ॥
 संस्मरेत् कर्णिकोर्ध्वे तु साकारां भावयेत्ततः । केसरेषु तदङ्गानि तैर्विना पूजयेत्ततः ॥ १६७
 शब्दमात्रेण ५त्त्वेन .. प्राग्वदलेषु च । क्रम एवं त्रिमूर्तेवै कथितो मण्डलार्चने ॥ १६८
 त्रिमूर्तेरपि विप्रेन्द्र त्विच्छामूर्तिधरस्य च । तत्रायं हि विशेषस्यात् प्राग्जले कर्णिकोर्ध्वजा ॥
 द्वितीया केसरोर्ध्वस्था तृतीया दलदेशगा । सवस्तुपञ्चषट् सप्तपूर्वास्वभ्यर्चने तु वै ॥ १७०
 मूर्तिसंख्यासमं कुर्यात् पद्मस्य दलसञ्चयम् । यजेद्वलेन मूर्तिं तु . वै क्रमात् ॥ १७१
 मध्ये च कार्या विधिवन्मध्यस्था तत्र तद्विहिः । एवमग्नौ जलेऽप्यत्र हृदये कमलेक्षण ॥ १७२
 परापरविभागेन मन्त्रमूर्तिगणं महत् । सामान्यपरिवारं च पूजितं शुभमिच्छति ॥ १७३

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहिताया

व्यूहलक्षणो नाम

सप्तमोऽध्यायः

१. ख—तदलस्थममध्ये

२. ख—क्रमावता

३. ग—घ—रूपालैङ्ग ... चास्य

४. ख—परे व्रजेत्

५. ख—तत्रैव त्वाद्यात्

अथ अष्टमोऽध्यायः

पौष्टक उवाच—

चक्राब्जे देवदेवेश न श्रुतं लक्षणं मया । यत् त्वया पूर्वनिर्दिष्टं तदिदार्नो वदस्व मे ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

चक्राब्जं बहुधा १र्ख्यातमेतच्छत्तसहस्रकम् । एकं त्वनेकधा यातं यथा तन्मे निवोधतु ॥ २
२ यमोच्चकाराशशतशो द्विरात्मादौ तु देवता । यातास्सन्ति भविष्यन्ति येषां संख्या न विद्यते ॥ ३
३ मोक्षैभाग्याः प्रवर्तन्ते लोकानां हितकाम्यया । सन्तास्यति भूतानि ते घोराङ्गवसागरात् ॥ ४
४ भक्तानामाश्रितानां च तथा शुद्धावलम्बिनाम् । कुर्वन्त्यनुग्रहं चैव नित्यं सन्मार्गसेविनाम् ॥ ५
५ ममांशाश्शक्तिरूपास्ते षाढ्गुण्यविभवान्विताः । हितास्तेषु प्रपन्नास्ते पूजयन्ति जयन्ति च ॥ ६
६ स्तुवन्तुचैर्नमन् ध्यायन् सततं संसरन्ति च । ते पद्मोदरचक्रेषु पूजिताभिमतप्रदाः ॥ ७
७ हेतुनाऽनेन विप्रेन्द्र त्वसाच्चक्रवरादहम् । ४सर्वाधाराच्च विकारात् ५प्रलीनाराच्च कारणात् ॥ ८
८ सहस्रविसंकाशात् तद्विम्बवरवर्तुलात् । अष्टवायदचां ६नित्यात् साक्षाऽद्वयवोऽज्ञितात् ॥ ९
९ द्वारकादीनि चक्राणि स्वेच्छया संस्तजामि च । यत्रस्थासंप्रपूज्यन्ते भक्तैश्च व्युहकादयः ॥ १०
१० त्रिवेका नाभिसंसक्तास्तद्वेमिविभूषिताः । प्रधिभिश्चावृतास्सर्वे प्रतिभिश्चाक्षशोभिता ॥ ११
११ नानारूपाणि च मया क्रमाद्यान्युदितानि च । चक्रमाद्यं पुरस्कृत्य सर्वेषां साधनं शृणु ॥ १२
१२ वक्ष्ये नवविधं विप्र भेदं चैवोत्तमादयः । रूपभेदं समासेन मानवृद्धिं तथैव च ॥ १३
१३ सूत्रपातविधि चैव ततश्चैवांशकल्पनाम् । ससाधनमराणां च रजसा पूरणं ततः ॥ १४
१४ चक्रावयवदैवत्यं तथा निर्वचनं द्विज । अक्षादौ नेभि? विन्यस्य पूजनं देवतास्वपि ॥ १५
१५ चक्रं पूजाफलं चैव सर्वमेतत्त्रिवोध मे । ६यस्त्व दं चरणं चक्रं मार्यर? मभिपूजने ॥ १६
१६ साम्प्रतं सम्प्रवक्ष्यामि यथा तल्लिख्यते द्विज । भद्रादीनां हि सर्वेषां मण्डलानां समासतः ॥ १७
१७ मध्यभूमौ ततस्सर्वं ससरोजं समुज्ज्वलम् । क्षेत्राभ्यां द्वादशांशं तु त्वागाऽपि ठोपगं सदा ॥ १८
१८ भ्रामितं व्योमवृतं तद्विश्चक्रसरोरुहात् । व्योमवृतान्तरे तद्वद्वितीयं भागमुत्पुजेत् ॥ १९
१९ ततस्संविभजेच्छेषं पञ्चं वै चक्रपङ्कजम् । केवलानां च पद्मानामारुपातं लक्षणं मया ॥ २०
२० प्रोक्तं संसक्तपत्राणां त्रिदलादौ समासतः । तथा संसक्तपत्राणां यथा वै कमलोङ्गव ॥ २१
२१ सचक्राणामथो वच्चिम लक्षणं लक्षिमवर्द्धनम् । विभज्य पञ्चधा क्षेत्र यदुक्तं प्राज्यया तव ॥

१. क-ग-घ—र्ख्यातमेतशशत	२. ख—यामोच्चकारा ... द्विरात्मातो तु
३. क-ग-घ—मार्गात्	४. क-ग-घ—सर्ववाराच्च
५. क— ... ... श्ररणं	६. क-ग-घ—द्वयवो ... ता
७. ख—पीठोपसङ्गताः	

आमक्रमेण विधिवद्विभागेनाक्षमक्षयम् । चक्रभ्रमद्वयेनाथे भागैकं चक्रभूमिका ॥ २३
एवं च विविधं भड्क्त्वा आन्य वृत्तं भयं^१ ततः । सितादि॑रक्तज्ञेनैव धातुजेनाथवा द्विज ॥२४
२५ (पवित्रेणोज्ज्वलेनैव धातुजेनाथवा द्विज ।) पवित्रेणोज्ज्वलेनैव रजसा पूर्येत्ततः ॥ २५
अक्षक्षेत्रे लिखेत् पञ्चं सम्युगुच्छूतकर्णिकम् । सुशुद्ध कर्णिकाबीज स्फटिकामलसन्निमम् ॥ २६
२७ श्यामं बीजान्तरं कुर्यात् कर्णिकाकनकप्रभम् । प्रशान्तपावकाकारं कुर्यात् केसरसन्ततिम् ॥ २७
पद्मपत्रसमूहं तु सुसित च सितादिकम् । इन्द्रनीलनिमं कुर्यात् पङ्कजेऽसिन् दलान्तरे ॥ २८
२९ सितेन चक्रवृत्तेन सर्वाणि परिरक्षयेत् । अयस्कान्तसमानेन राजोपलैनिभेन वा ॥ २९
रजसा पूर्येचक्रं समन्तात् सुशुभेन च । दर्पणोदरवद्विप्र तीक्ष्णाग्रं आजयेत्तथा ॥ ३०
३१ रक्षयेचक्रभूमि च रविरश्मिच्योषमम् । रोचनाभेन रजसा पद्मरागनिभेन च ॥ ३१
३२ एपीनपिष्ठोषमेनाथं हुतभुक्सद्वगेन वा । पूरयित्वा तु पीतेन रश्मिपुञ्जं समालिखेत् ॥ ३२
चक्रभूमौ तु विप्रेन्द्रं या पूर्वं परिक्लपयेत् । ज्ञात्वा तु मण्डलं चैव पूर्ववत् परिरक्षयेत् ॥ ३३
३४ इति ते वर्तुलशुश्रुते॒चक्रधाम मम प्रियात् । पद्मगर्भाभिधानं च विधिवत् कथितं मया ॥ ३४
३५ वासुदेवाभिधानेन॑ मद्रूपशशब्दविग्रहः । असिन् मध्येऽष्टपत्राब्जे पूज्ये चैकोपरोपरि^२ ॥ ३५
भक्त्या जननिधामो^३ वा त्रिधामोपरि सत्त्वभाक् । पूर्ववच्चाङ्गस्थकं तु न्यसेत् पद्मदलान्तरे ॥
३७ ममापरं च यद्वूपं पौरुषं हि यद्बज्ज । तं चक्रोपरि संपूज्य स्वनाम्ना प्रणवादिना ॥ ३७
३८ नमस्कारान्तयुक्तेन कर्मणा मनसा गिरा । पूजनं परिवारं च विज्ञातव्यं हि पूर्ववत् ॥ ३८
पद्मयागप्रणीतं च ४कर्माधारादिपूजनम् । इति तं पूर्वचक्राब्जं यथावत् समुदाहृतम् ॥ ३९
४० ब्रह्मन्द्रुद्रदेवानामस्य रश्मिचयश्च य । ५आपा . वै सुदूराच्च निरीक्षणात् ॥ ४०
तेन चक्रं तु विश्वातं नाम्ना दुर्दर्शनं द्विज । प्रणतानां च भक्तानां यस्माच्च सुलभं सदा ॥
४१ ददाति दर्शनं तेषां स्मृतं तस्मात् सुदर्शनम् । आसप्तमात् पातालात् सत्यान्तं यावदेव हि ॥
४२ धारयत्येष वीर्यात्मा स्मृष्टि॑संहारकृत् सदा । संसारश्च १०भ्रमत्यसिन् सदेवासुरमानुषैः ॥ ४२
४३ आमयत्यपि सर्वेषां नियं ह्यविदितात्मनाम् । संसारचक्रं तेनेदं वदन्ति विवुधादयः ॥ ४३
४४ कालेन संहरत्येषां मयोद्विष्टेन तेजसा । सर्वं कल्पावसाने वै भूतसङ्घं द्विजोत्तम ॥ ४४
४५ ११क्रमाच्चक्राब्जधारां वै कलाचक्रं १२चतत्शृतिः^४ । इत्येतत् कारणं चक्रमव्याकृतमनुसृतम् ॥

-
१. क-ग-घ—रक्तज्ञेनैव	२. इदमध्यं सर्वत्राप्यस्ति	३. ख—निभेन च
४. ख—पीत. चीनेति स्यात् किम्	५. क-ग-घ—चक्रयाच	६. क-ग-घ—मरुचशब्द
७. क-ग-घ कर्मधारादि	८. ग-घ—आपभृत्योहिताना लोपिताना	
९. क-ग-घ—सहारकसदा	१०. क-ग-घ—भ्रमं तस्मिन्	
११. क-ग-घ—क्रमाकर्कचधार	१२. ख—चक्रं च तत् शृतम्	

सविकाराणि कार्याणि द्वारकादीन्यतशृणु । चक्रस्यानेकरूपाणि नानासिद्धिप्रदानि च ॥ ४७
 इदं कचित्क्रमं चक्रं १वायातं २ बहुधा द्विज । ३अस्य भेदस्तु प्रथमो व्यरक्तस्मुदाहृतः ॥ ४८
 तथैव व्यरक्तस्त्वन्यो भेदः पश्चात् सुकीर्तिं । अन्यं द्विद्विगुणाकारं पञ्चारं षडरं तथा ॥ ४९
 सप्तरमथवा७ष्टारं नवारं च दशारकम् । अस्य चक्रद्वयस्यान्तर्यानि चक्राणि सन्ति वै ॥ ५०
 तानि चक्राणि पूज्यन्ते त्रैलोक्ये विवुधादिभिः । चक्रत्रयं च सामान्यं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ॥
 त्रिधागतमथैकैकं ३यथा मे तन्निबोधतु । भेदेन चक्रसंहृष्टं च प्रवदामि पृथक् पृथक् ॥ ५२
 प्रथमं चोत्तमं विद्धि चक्र चक्रगणस्य च । अन्यचोत्तममध्याख्याख्यं चक्रं च समुदाहृतम् ॥ ५३
 तथोत्तमकनीय च तृतीयं परिकीर्तितम् । ४मध्यमोत्तमचक्रं तु तथा मध्यममध्यमम् ॥ ५४
 ५तथा मध्यकनीयो हि मध्यमत्रितयं त्विदम् । तृतीयस्य ६त्रिकं सम्यक् कनीयञ्च चक्रास्मृतम् ॥
 कनीयो ७ मध्यमं ज्ञेयं कनीयस्यकनीयसा । ८एकैकस्य च वक्ष्यामि ज्ञापकं शुभलक्षणम् ॥ ५६
 त्रिनाभि चोत्तमं चक्रं त्रिनेभिः द्विजसत्तम् । त्रिनाभिचक्रं द्विनेभिः द्वितीयं तृतीयं शृणु ॥ ५७
 ज्ञेयं त्रिनाभ्येकनेभिः तृतीयं प्रथमं स्मृतम् । द्विनाभिसंयुतं तच्च नेमी च परिकीर्तितम् ॥ ५८
 त्रिचक्रस्य ९द्वितीयं स्यादित्युक्तं द्वितयं शृणु । द्विनाभिसंयुतं तच्च नेमी च परिकीर्तितम् ॥ ५९
 अतो द्विनाभ्येकनेभिः द्वितीयं १०त्रितयाज्ज्ञितम् । तृतीयं च प्रवक्ष्यामि चक्रेण त्रितयं च यत् ॥
 आद्यं स्मृतं चैकनाभि ११वृत्तनेभित्रयेण तु । ज्ञेयं द्विनेभ्येकनाभिस्मृपं हि द्वितयस्य च ॥ ६१
 सादेकनाभ्येकनेभिः तृतीयस्य तृतीयकम् । इति तच्चक्रनवकं व्यापकं कथितं मया ॥ ६२
 १२विमवैच्छानुरूपेण प्रमाणं परिकल्पयेत् । स्याद्विप्र षडरं याव॑३द्वित्यं चक्रं सुलक्षणम् ॥ ६३
 १४त्रितयं त्रितयं विद्धि अङ्गुलानामतो नयेत् । द्वादशारं भवेद्यावन्मासाख्यं चक्रसुज्ज्वलम् ॥ ६४
 अतोऽर्धद्वितयं विद्धि अङ्गुलानां नयेत् क्रमात् । पृष्ठत्रिशसंख्यया यावत् संख्या भवति चक्रराट् ॥
 १५संवत्सराख्यचक्रस्य इत्येषा७ङ्गुलिकल्पना । भक्तानां१६च विमक्तानां सममानं प्रकल्पयेत् ॥
 एकहस्तात् समारभ्य षडंश वर्धयेत् क्रमात् । सहस्राविधि यावदित्येषामंशकल्पना ॥ ६७

-
१. ख—वाधातं	२. क—ग—घ—अर्धभेदस्तु प्रथमो ह्यरकास्मुदाहृताः
३. क—ग—घ—यथा मेय	४. क—ग—घ—चक्रं तु चक्रमध्यं तु यज्ञे चक्रं तथाम्यहम्
५. क—तथामध्यम ... तयज्ञित ग—घ—तथा मध्यकनीयो हि .... क	
६. क—त्रिकं सद्यकनीय च करात् स्मृतम्*	चक्रराट् स्मृतम्, इति स्यात्
७. क—ग—घ—अनेकैकस्य	८. ख—दुयस्यादि इत्युक्तं
९. क—भ्येकनाभि	१०. ख—त्रितय त्विद
१२. क—ग—घ—विमवैक्षानु	११. ख—वृत्तमाभि
१४. ख—तृतीय	१३. क—ग—घ—दिग्विचक्रं
१६. ख—चाविभक्ता	१५. क—ग—घ—सेवेत्साराख्य

प्रोक्ता युगाल्यकल्पस्य सिद्धेसंपूजितस्य च । समाङ्गुलोस्थितानां वै चक्राव्जानां तु सर्वदा ॥
 पीठादिकल्पना कार्या बहिर्द्वारावसानिका । सपादगात्रगार्थः न्व विंशं वा परिकल्पयेत् ॥६९
 तुर्यांगं पञ्चरेखं च पादगात्रकवर्जितम् । पुरं प्रकल्पयेद् यतात् पञ्चरङ्गोज्ज्वलं समम् ॥७०
 प्राक् प्रसिद्धेस्तु दिक्सूत्रैः पूर्वाम्याप्यसौम्यमौः । संसाध्य कण्ठनिचयं सूत्रैश्चैव बहिस्थैः ॥
 चक्रक्षेत्रार्द्धतो यावत् प्रमाणेन प्रकल्पयेत् । प्रतिवारणेरखानां क्षेत्रपीठस्य तत्समम् ॥ ७२
 १वीध्यर्थं द्विगुणं तस्माद्वाराणां वीधिसंमितम् । षष्ठेन वाऽष्टमांशेन तत्र त्वेतानि कल्पयेत् ॥७३
 २यूनया विप्रसामान्या युवत्या सविशेषया ? । पीठभागं तथा सम्यक् कृत्वा सूत्राष्टकं क्षिपेत् ॥
 दिशु मध्यस्थितैर्भागैर्गत्राण्यंशीन् विदिक् स्थितैः । द्वारावैपुल्यमानं तु द्विधाकृत्य त्रिधाय तत् ? ॥
 ४समानेन विभागेन चतुरशङ्कः ? सिद्धयेत् । विभज्य सूत्रयेत् पश्चाद्वारशोभाश्रिसाधने ॥ ७६
 इच्छ्याऽऽलोकयेद्वाद्य ? यथाशोभानुरूपतः । सद्वाराणि सकोणानि सशोभान्यथतो ? रिव ॥७७
 उपशोभसमानानि सोपचारं त्रिपूर्ववत् ? । न ह्यप्राप्तिरसंस्थ्यानामंशानां मार्जनाश्रिषु ॥ ७८
 कंठदेशशो .. .... क पदादिना । क्रमेण सन्तु विप्रेन्द्रं पुरुषाणां .. .. ॥ ७९
 .... साधना द्वेषां सविशेषोऽथ वक्ष्यते । यागमेकं तु सूत्राणां तुर्याश्रीकृत्य बाह्यतः ॥ ८०
 रुचिमण्डलकहूलाक्षेत्रवत् तस्य कल्पनम् । कृत्वाऽथ सर्वदिक् तस्य तत्समैर्वभजैः ? पदैः ॥८१
 वीतभागप्रमाणेन .. .... । तस्यैवाभजकल्पा वै मण्डलस्य तु विस्तरः ॥ ८२
 ... . कृत्वांशं गणतां पुरा । चतुरश्रं पुरा ब्रह्मस्त्वेकसूत्रं बहिः क्षिपेत् ॥ ८३
 सूत्रेण चापमेदेन पादयित्वाऽङ्ग्यं पूर्ववत् । नानाविधेन रूपेण पीठादीन् परिलोपयेत् ? ॥ ८४
 ५व्योमवृत्तसमं भागं नेमिवृत्तात् त्यजेत् पुनः । एवं हि व्योमवृत्तादौ भक्त ? आम्यं प्रमाणतः ॥
 यदा यच्च लिखेच्चकं . याव . ररकैर्युतम् । नद्यादौ पूर्वदिग्भागे .. .. ॥ ८६
 एवं चक्रारविन्दानां प्रमाणं कथितं मया । सुसाधनमथो वक्ष्ये साधकानां हिताय वै ॥ ८७
 चक्रक्षेत्रात् षडंशेन नेमिक्षेत्रं प्रकल्पयेत् । ॥८८

१. क-ग-घ—विध्यर्थ ... . विधिसमितं

२. ख—युतय विप्रसामान्य .. .... सविशेषशष्टतः

३. ग-घ—गत्राण्यस्तन्विदिक् ४. ख—समभागेन चतुरा शृङ्गभागं सुसिद्धयेत्

५. क-ग-घ—‘नानाविधेन-परिलोपयेत्’ इत्यनन्तरं “एव चक्रारविन्दानां” “संसाधन-
 मथो वक्ष्ये” “चक्रक्षेत्रात्” इत्यर्थत्रयं, अनन्तरं “व्योमवृत्त” “एव हि व्योमवृत्तादौ”
 “यदा यच्च” “नद्यादौ” इति ग्रन्थानुपूर्वी दृश्यते ।

ख—कोशानुसारिणि उपरि प्रदर्शिते ग्रन्थशरीरे “यदा यच्च” इत्यर्थानन्तरं “नद्यादौ”
 इत्यादिः पाद एकः लेखकप्रमादपतित इति साधीयसी दृष्टिः ।

नद्यादौ पूर्वदिभागे सप्ताध्ये मरकद्विज २ । क्षेत्रद्वारसमं भड्क्तवा व्यक्तं चैवाङ्गयेत्तः ॥ ८९
 भाजितानामरांशानां कुर्यात् दलनां पुर । दले कृतेऽथ सर्वेषां मध्यसूत्रं तु पातयेत् ॥ ९०
 पतितैर्विभजेत् १पश्चाद्वालैकं द्विरष्टधा । स्पष्टसूत्रक्रमेणैव सूत्रमास्फालयेत्तः ॥ ९१
 ३संभज्य भागमेकैकमराणां पार्श्वयोर्द्वयोः । सिद्धि कुर्यात् तथाऽराणामंशवट्केण सर्वदा ॥ ९२
 इत्येषाऽध्यरगादीनां चक्राणां भागकल्पना । आख्याता द्विजशार्दूल त्वरणां साधनं शृणु ॥ ९३
 अराख्यमध्यस्तत्राभ्यामराख्याभं तथैव च । शृङ्गमानान्तरसमं कृत्वा सूत्रं तु तेन वै ॥ ९४
 आमयेत् पूर्णचन्द्रौ द्वौ भावयोरुभयोरपि । ३तस्यातिशायकौ यस्य पूर्णा यैः परिधावतः ॥ ९५
 सिद्धिस्थानाङ्गमं कुर्यात् सूत्रे ब्रह्मपदे स्थिते । प्रागाद्यायुपसंख्यैर्वा क्षेत्रं सूत्रैर्विभज्य च ॥ ९६
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः कुर्यात् सप्तधा सप्तधाऽन्तरम् । षट्कं षट्कमधो बाह्या २ सूत्राणां प्रत्यरांशके ॥
 मध्यसूत्रैररासिद्धि १प्राकुछदं चारमानतः । द्वाभ्यामराभ्यामेकांशमन्तरेवं विशिष्यते ॥ ९८
 अनेन विधिना विष्र क्रियमाणेन सर्वदा । इदं त्वरणां सन्धानं चक्राणां कथितं मया ॥ ९९
 वरसीकी २ च संज्ञानं केवलानां समासतः । कर्तरीयन्तरीयाणा ..ञ्च २ लक्षणं प्रवदाभ्यहम् ॥
 यदष्टधा कृतं पूर्वं मराङ्गस्तु ३द्विषट्कधा । विभज्य भागषट्केन पूर्वकं द्वारकं स्मृतम् ॥ १०१
 स्थापितेष्वरकेवेवं कुर्यात् कर्तरिः सञ्चयम् । उभाभ्यामप्यराभ्यां च शिष्ठं यत्तियद्वयम् ॥
 अंशकानां च पाश्वे तु संसाध्या तेन कर्तरी । ४प्रदक्षिणाग्रहा चोरा परशोरद्वरूपिणी २ ॥ १०३
 प्रोद्धत्य चोत्तरे भागे प्रागाकारस्य दिग्बशात् । ५परिपात्व २ नयत्येषामरकाणां तु साधयेत् ॥
 प्रदक्षिणक्रमेणैव कर्तरीणां च साधनम् । तत्साधनार्थं सूत्राणां संख्यातं वागमस्मृतम् २ ॥ १०५
 पूर्वापरं मध्यपूर्वं .... वृत्तस्य सङ्गमे । निधायान्यन्तयेत् सूत्रमध्यादौ .. नमस्य च ॥ १०६
 अरमूलाद्वितीयस्य त्रयाभ्यामस्य सङ्गमम् । मध्यमं लाङ्घयमानं तु तदराप्रमथानयेत् ॥ १०७
 अरमध्यात्तृतीयस्य पूर्णचन्द्रसुसङ्गमे । संस्थाप्याथानयेत् सूत्रं स्थानं यत्तन्निबोधतु ॥ १०८
 अराग्रपरिलेख्यस्य चतुर्थभ्यारमध्यगात् । षट्सङ्गमं द्विजश्रेष्ठ तसात् स्थानं तु मत्स्यवत् ॥ १०९
 लाङ्घयेन्मूलपर्यन्तं व्यज्यते कर्तरी स्कुटा । सामान्यलक्षणं ह्येतद्विशेषमधुनोच्यते ॥ ११०
 अरसंकोचविस्तारवशात् कमलसंभव । साधनं कर्तरीणां च न्यूनमप्यहिवारयत् २ ॥ १११
 मूलादन्यतथाऽराग्रे वृत्ताभ्यां मानमन्तरात् । गृहीत्वा सूत्रमानं तु ७तसिन्धा २ .. पौष्कर ॥
 सूतरादर .. त्रिस्थं पुनरेव हि । ८संसृशेत् सङ्गमं यद्वै त्वरातुर्येऽन्तरम्रमे ॥ ११३

१. क-ग-घ—पश्चाद् ... . कैद्विं ख—दरैकैकं द्वि

२. ख—सन्त्यज्य ३. क-ख—तस्याति ... यकौ यस्य पूर्णा .. परिधावतः

४. ख—संयम ५. सर्वत्र एकरूपाण्यक्षराणि ६. ख—परिपात्व

७. ख—तस्मिन् धायतः? ८. क-ग-घ—संडगस्पर्शात्सङ्गमं

प्रेर्थमाणं तदववेत् पूर्वचिह्नस्य मीलयेत् । यथा स्यात् कर्तीणां तु स्फुटमूलमरास्मम् ॥ ११४
 कर्तर्यन्तरितानां च^२ मित्युक्तं साधनं मया । परिद्वितीयसंज्ञानमन्येषां वक्ष्यतेऽधुना ॥ ११५
 सार्वेष्वरेषु विवेन्द्र त्वरमूले अमान्तरे । नेमिक्षेत्राच्चतुर्थाश्माद्यात् तं आमयेत् समम् ॥ ११६
 विज्ञातव्यं तु तच्चक्मरकायस्य साधिका । नेमिक्षेत्राच्चतुर्थाश्म भिन्नं तु परिकल्पयेत् ॥ ११७
 नाभिक्षेत्रं द्विजश्रेष्ठ भजेचक्वशात् ते । क्षेत्रे तु नाभिनेम्याख्ये वृत्ते स्त्री द्वैतकं क्रमात् ॥ ११८
 नाभिक्षेत्रायतं^२ स्थूलं क्षेत्राख्यं क्षेत्रमुच्यते । पराख्याऽस्या स्वरागस्य तस्यैषा क्षेत्रकल्पना ॥
 कार्या वै व्योमवृत्तादौ यावदक्षावसानिका । अक्षादौ कल्पना कार्या व्योमवृत्तावसानिका ॥
 मातुलुङ्गाकृतिर्यस्मिन् पद्मपत्रायता समा । इन्द्रीवरदलाकारा वल्लिका जठरास्तथा ॥ १२१
 यदोदरे त्रिसंज्ञाश्च त्वेतेषां साधनं श्रुणु । कृत्वा द्वादशधा क्षेत्रं अमाख्येन क्रमेण तु ॥ १२२
 मध्ये भागत्रयेणाक्षं नाभि भागद्वयेन तु । नाभ्यरक्षेत्रयोर्मध्ये भागैकं चक्रसंज्ञितम् ॥ १२३
 भागद्वयं त्वरक्षेत्रनेमि भागद्वयेन वै । नेम्यरक्षेत्रयोर्मध्य एकांशं संपरित्यजेत् ॥ १२४
 अरक्षेत्रं द्विधा कृत्वा आमयेत् तदनन्तरम् । अराख्यमध्यसूत्रस्य नावृतस्य च सङ्गमे ॥ १२५
 अरात् त्रिभागं सूत्र स्थापयित्वाऽथ लाङ्घयेत् । पाद्वेष्व द्वे मध्यसूत्रस्य मध्यसूत्रात् वै ततः ॥
 एतस्मिन् लाङ्घने सूत्रे स्थापयित्वाऽपरं तथा । मत्स्यवल्लाङ्घनं कुर्यादरमूर्धना तु तेन वै ॥
 अराग्रात् परिधीन् यावद्वितीया तावदेव हि । बीजपूरोपमारणां सन्धानं कथितं त्विदम् ॥
 अराख्यमध्यसूत्रस्य त्वरमूलस्य च तत् ? । सन्धौ द्यंशकं सूत्रं लाङ्घयित्वा नरोऽय च^२ ॥
 अर्धचन्द्राकृतिसं यावस्मूलभ्रम स्पृशेत् । मूलमग्रं शशिःशृङ्ग .. सूत्रं निधाय च ॥ १३०
 तथाऽराग्रमथास्फलयं पद्मपत्रायते द्विज । लक्षणं च समाख्यातमुहिष्टं यत् पुरा मया ॥ १३१
 इन्द्रीवरदलाग्राणामराणां साधनं श्रुणु । आराम्भूलभ्रमाद्विष्प द्वितीयस्य अमस्य च ॥ १३२
 तन्तावरोदीरी यस्या सूत्रं कृत्वा तु सन्धिगम । हाङ्गमनैसूत्रेण भंक्तव्यमपि लाङ्घनम् ॥
 पाश्वीभ्यां मध्यसूत्राणि कृत्वा मध्यभ्रमे द्विज । तच्चिह्नरोदितं सूत्रं कृत्वाऽराग्रमथानयेत् ॥
 लाङ्घयेन्मध्यवत्तसाद्यावस्मूलमराख्यकम् । कृते परे लाङ्घने स्यान्नीलनीरजपत्रवत् ॥ १३५
 त्रिभागमाजितं क्षेत्रं कृत्वाऽऽदौ आमयेत् समम् । ततोऽङ्गयेदरैकैकं स्पष्टसूत्रक्रमेण तु ॥ १३६
 षोढा द्विजेन्द्रयाऽङ्गेषु सूत्राणि च निपातयेत् । कोष्ठकाष्ठदशैकैकमराभागवतो ? नयेत् ॥ १३७
 ५असो अय चवाश्वो द्वे । कोष्ठकद्रव्यम् । लोपयेहिजशार्दूल तद्वन्मूलात् मर्दयेत् ॥ १३८
 द्वे द्वेऽथ मध्यदेशाच्च पार्श्वयोरुभयोरपि । एवं लुम्बे त्वराहाहे लोपयेदप्यरान्तरम् ॥ १३९

१. क-ग-घ—दयात्

२. ख—सूत्रस्य त्वरादस्य च तत्परा

३. ग-घ—शृङ्गतद्वौ सूत्रं

४. क-ग-घ—सूत्राणामुपाभ्यामपि

५. सर्वत्र एकरूपाण्यक्षाराणि

६. क-ग-घ—अभकं ख—अभृतं

मूलात् कोष्ठचतुष्कं तु तथा चैवाग्रतस्ततः । कोष्ठकद्वितयं मध्याल्पेष्येत् सिद्धये द्विज ॥
 वल्मीकोदरसंज्ञं च न वल्मीकोदरं तथा । अरान्तरं यथा लुप्तमग्रमूलच्च मध्यतः ॥ १४१
 तद्वल्लुप्तमरावाद्य^१ मूलमध्या त्वराग्रत । यवोदरं हि धानाध्यात्^२ न यवोदररूपद्वक् ॥ १४२
 भड्क्तवा भ्राम्य चतुर्धा वा स्याद् द्वादश यथा... । वल्मीकद्वयमध्यानां मध्यभागाच्च पक्षयोः ॥
 क्रमश्चतुश्चतुर्द्वें द्वे मूलग्रेष्यः पुरोदितम् । ... ३द्विषट्कस्य बाह्या वै संख्याऽनया ॥ १४४
 षष्ठिर्वेन तु भेदेन स्वस्याचाराग्रनेन च । ४तोऽक्षादौ यदन्तस्थ^३ स्पष्टसूत्राणि लोपयेत् ॥
 शुद्धि कुर्याद्विजातानां षणां व्यञ्जन्ति ते यथा । प्रतिचक्रं तु चक्राणां नेमिक्षेत्रस्य मध्यगम् ॥
 दर्शयेद्विविधं चैव यथा तन्मे निवोधतु । अरा समं द्विगुणितं तत्क्षेत्रं चांकयेत् समम् ॥ १४७
 अराग्रसंमुखं ५चैव तत्पाश्वें तु यथा तथा । निपातयेच्च सूत्राणि^४ .... स्थानगतान्यतः ॥
 ५एवं द्विजेन्द्रं चक्राणां प्रधिनामयनं स्मृतम् । उत्तमाङ्गं च ६पादाङ्गं शरीरं स्नायुभिर्यथा ॥
 निवद्धं तद्वदेवास्य चक्रस्य प्रथमस्थिता । नान्यत्र दर्शनं तासां नेमिक्षेत्रावृते क्वचित् ॥ १५०
 ७चक्रस्य .... त्वित्येतत् समुदाहृतम् । द्विरनेकेमपारेम ? ‘बाह्यस्ये संप्रदर्शयेत् ॥ १५१
 द्वयमभ्यन्तरे त्यक्त्वा त्रिनेमिवलितस्य च । तृतीये प्रथमं कार्या पूर्ववत् परिसंख्यया ॥ १५२
 चक्राणां द्वारकादीनां विधिनाऽनेन साधनम् । कथितं द्विजशार्दूल रासाम ? पूजयेत्ततः ॥ १५३
 यत्नाराख्यानि लम्बानि लाङ्घने स्थापितानि च । सर्वाणि चक्रवृत्तानि सितेनापूर्यं पूरयेत् ॥
 सुसमासु च रेखासु खड्गधारोपमासु च । पञ्चं तु पूर्ववत् कुर्यादसंसक्तदलं सितम् ॥ १५५
 ९नेम्यरा नाभियुक्तस्य ... तदन्तरे । कल्पितं कमलं तस्य कृष्णं कुर्याद्वलान्तरम् ॥ १५६
 हेमदूर्वाप्रवालामं १०त्रिनाभेः क्रमशो द्विज । ११दि त्यादिहेमश्यामेनाप्यसुणैकनाभि च ॥ १५७
 चक्रस्य पूर्वमुद्दिष्टं रञ्जनं कमलासन । चक्रवच्चारकान् सर्वान् रजसा संप्रपूरयेत् ॥ १५८
 अरान्तरं द्विजश्रेष्ठं चक्रभूमिसमं स्मृतम् । पीतकाभेन शुक्रेन त्रिनेम्यपि सितेन च ॥ १५९
 रोचनाभेन रजसा द्विनेमं सुसितेन च । ११संपूरयेदेकनेमि १२केवलेन सितेन च ॥ १६०
 १३नाभिनेमिशतैकाभैस्समस्तैर्वाऽथ रञ्जयेत् । प्रधीनामन्तरं १४बाह्यं .... स्सतः ॥ १६१
 अन्योन्योपगतैव विधिना पूरयेत्ततः । विभेत्रपत्रोऽकारैरङ्गदेव ... सञ्चयैः^५ ॥ १६२

१. क-ग-घ—किंत त्वरो ख—किन्त्वन्तरो २. क-ग-घ—ततोऽक्षादभयदन्तस्त

३. ख—चैतत् ४. क-ग-घ—त्वं स्तनगतान्यतः ख—त्वं च स्थान

५. क-ग-घ एतद् द्विजेन्द्र ६. ख पातालं ७. ग-घ चक्रस्य लैकतेमेलिमेत्वि

८. क-ग-घ-द्वाभ्यस्ये ९. ख—नेम्यन्ता नाभियुक्त तु १०. क-ग-घ-त्रिनाभे गमशो रजः

११. क-ग-घ—संपूरयेदेव किते १२. ख—केवलेनासितेन च

१३. क-ग-घ—नाभिनेम्य ... समस्तै १४. क-ग-घ—बाह्यं तेभ्यस्ते कुचितस्यतः

सुसिताः प्रधयस्सर्वांतुषारचयसन्निभाः । इतीदं च समाख्यातं रजसा पूरणं मया ॥ १६३
 वीजेष्ववस्थितं सर्वं पञ्चं धामत्रयेण च । वर्णं दद्यान्मयेनैव कर्णिकादौ क्रमाद्युतम् ॥ १६४
 तन्मालसंहिताशेषसिद्धास्तत्कणकेष्विव । अक्षादिदैवतं व्योम चाक्षं तु परिकीर्तितम् ॥ १६५
 मध्वज्यसमदैवत्यं १चक्राणां हि त्रयं क्रमात् । २कल्पान्तानिलदैवत्यं चक्रधारासमं क्रमात् ॥
 कालवैश्वानरं ब्रह्मन् सिद्धचक्रान्तेरेषु च । क्षमा सरस्वती देवी नियन्ती देवपूजिता ॥ १६७
 एतास्तु नेमित्रितय देवता खामिमिश्रिता । संगृह्य परितस्सर्वं समुद्रागच्छ सागरात् ॥ १६८
 चक्रदेशोभयात्तच्च द्विसप्तभुवनस्य च । स्थित आप्यायनार्थं तु प्रसितानेष्वपांपतिम् ॥ १६९
 इत्युत्त्वा देवतास्सर्वाः पूज्यं काले प्रपूजयेत् । स्थानेष्वेतेषु विधिवत् पुष्पधूपारेदिकेन वा ॥
 अस . त्वात् समं चाक्षं नेम्यरानाभिमध्यगम् । यस्मात् त्रयीमयी नाथ ऋग्यजुस्सामसंभवा ॥
 संप्रविष्टा भिन्नत्याशु दैत्यश्रोत्रावधौ द्विज । हृदयान् दैत्यकान्तासु स नादसंप्रविश्य च ॥
 क्रोडस्थितानां गर्भाणां यावत्यंशः २यदा तदा । ४नादेन भयदा तस्माद्विभिन्ने सुरारयः ॥
 हृदयान्तर्गतश्शुद्धो नादश्श्रुतिसमुद्धवः । सा हिनस्यशुभं तस्माच्चित्यं सन्मार्गसेविनाम् ॥ १७४
 अक्षाद्वाह्यमतो हेतोर्नाभिसंज्ञा प्रगीयते । यस्मादतीव राजन्ते ५कालान्ते चोपबृंहिता ॥ १७५
 अनेकरूपभेदेन रस्मिवच्चक्रमण्डले । तेन काया समुद्दिष्टा नाभिनेम्यन्तरे स्थिता ॥ १७६
 यथा नाडीषु भेदस्थं प्रवहत्यनिलं द्विज । ६नाभ्याराशु स्थिर तावत्तेजो ७...दुस्सहम् ॥ १७७
 चक्रनाडीषु निर्यानि गिरिसोदस्यिवेदकम् १२ । प्रकाशप्रभवत्वाच्च यत्र नाच्च १३ द्विजोत्तम् ॥
 यत्र यष्टिस्वरूपत्वान्नाडय । प्रथमं स्मृताः । प्रथिष्वनेकथा यातं तेजश्चक्रोथितं च यत् ॥ १७९
 बहिस्तङ्गममाणस्य चक्रस्य चतुरात्मनः । वर्तते वृत्तिवृत्त्यादि क्षणां चो परिवेषयेत् ॥ १८०
 सुसमेयाम्बुधिमलैतेजो ... द्विज । अष्टकैर्दीप्यमानैश्च निर्धूमैः पावकावृतैः ॥ १८१
 १०स .... भानि ११भ्राम्यन्तं गोलकं यथा । सितं सति पृथग्याते स्वयं पावकवृत्तवत् ॥ १८२
 चक्रं तथा रूप॑३मिदमरकर्तिभिस्मृतम् । तेजोज यदिदं वृत्तं यत्तवद्वक्तिरो द्विज ॥ १८३
 तदा रूपत्रयमिदं कदारूपपदान्वितम् । कदा १४ तदा दीसिर्या चक्रं तेजश्चलात्मिकाम् ॥ १८४
 तस्य तेजोजवृत्तिसा . मिसंज्ञा विधीयते । तस्मान्नेभिद्वितीयाब्दानां जयन्त्यपितरं क्षयम् ॥

१. ख—चक्रनाभित्रय	२. क—ग—घ—कल्पान्ता तिलदैवत्य चक्रया ... सारसं
३. ख—दिकेन च	४. क—ग—घ—नादेनाभयदा ?
६. सर्वत्रैकरूपाण्यक्षराणि	७. ख—ह्यत्यं दुस्सहम्
९. ख—तेजोजोलित	८. ख—श्वरैक तेजोजेतिक .... द्विज
१०. ख—समादवृत्तममभ	ग—घ—सप्तलातत्रत भानि. अत्र अलातशब्दयोगः स्यात्
११. क—ग—घ—ह्यत्यन्तं	१२. क—मिद .... रक्तरिभिः ख—कर्तरीति

मिश्रभूतं तु १तेजोत्थं . वृत्तनेम्यतस्मृता २ । अथेदार्ना समासेन मन्त्रन्यासं निबोधतु ॥
 मया मन्त्रसमूहस्तु यत् पुरा ते प्रकाशितम् । पठङ्गं सर्वमूर्तीनां पुमादीनां द्विजोत्तम ॥ १८७
 प्रदक्षिणेन ३पूर्वादौ . त्वानि सुनिवेश्य च । विधाक्रमेण तं रकादौ शृणुष्व मे ॥ १८८
 पुंप्रकृत्यात्ममन्त्रेण पूर्वचक्रात् परे स्मृता । पौरुष्य प्रकृति चैव प्रद्युम्नास्थ्यं तत्रैव च ॥ १८९
 विन्यस्य चारके चैव चतुरात्मा तथा परे । यावदास्थ्यरकं ? चक्रं ३सर्वमन्त्रात्मकं क्रमात् ॥
 .... मन्त्रत्रयमिदं शुभम् । मूर्तिमन्त्रसहस्रेण कोणोनानेन वै द्विज ॥ १९१
 द्विसहस्रैमराणां च षड्जेन प्रपूर्येत् । पूजिते द्वारके चक्रे द्विरात्मा पूजितो भवेत् ॥ १९२
 त्रिरात्मा अरके चैव चतुरात्मा तथा परे । यावदास्थ्यरकं चक्रं पूर्वमन्त्रादिकं क्रमात् ॥ १९३
 प्रवृत्तिमूर्तिमन्त्रेण तत्संख्यात्माऽथ कथ्यते । द्विरात्मास्थ्येन भेदेन चक्रेषु द्वारकेषु च ॥ १९४
 सवाराणा ५सहस्रस्य कृत्वा संकल्पमात्मना । सहस्रमूर्तैं विप्रेन्द्र भक्त्या पूजां करोति यः ॥
 स वै चक्रसहस्रस्य ६पूजनाद् वांच्छितं भवेत् । एकस्मिन् द्विसहस्रारे चक्रे यः पूजयेत् पुमान् ॥
 केवलं ७त्वथवा मिश्रे सारसेतान्विते शुभे । ८आवार्यावरकेणैव रूपेण परिसंस्थिते ॥ १९७
 सहस्रमूर्तिमन्त्राणां सोऽस्मृतत्वाय कल्पते । सर्वेषां द्विज चक्रस्य मध्ये ९ष्टदलपङ्कजे ॥ १९८
 भक्त्यादौ पूर्ववत् पूज्यं षड्जपरमाक्षरम् । पवित्रारोहणेऽनन्तःकलशे त्वांकुरे विधौ ॥ १९९
 विनोत्सवेन हि तथा स्थितस्थापनकर्मणि । हेतुसां १०पूजया हेतु ११हेतयो विष्टरादिके ॥ २००
 आधाननिचये स्वामिन् १०स्थाने , संलिखेत् । त्रयस्था लोकपालानां भित्तिगावाम्बराश्रका ११ ॥
 निर्दिष्टकल्पना हस्त १२ तद्वामावर्चयेत्ततः । मिश्राणामपि चक्राणा १३मेष एव विधिस्मृतः ॥
 विन्यासं पूजने चैव सर्वेषामब्जसंभव । १४इति ते देवतान्यासं संक्षेपातु प्रकाशितम् ॥ २०३
 स्वदेहं १५सकलं न्यस्य ध्यात्वा १६दौ हृदयान्तरे । १७स्वादं यः पूजयेच्चक्रं स मोक्षफलभाग्भवेत् ॥
 सामीप्यं मम चाभ्येति द्वितीयं १८यं प्रपूजयेत् । यस्तृतीयं पूज्यति मम सालोक्यमेत्यसौ ॥
 सत्यलोकेऽप्यसौ पूज्यो यश्चतुर्थं तु पूजयेत् । १९तपोलोकेऽक्षयं कालमास्ते २०यः पञ्चमं यजेत् ॥
 यष्ठं पूजयेच्चक्रं ज्ञानलोकं स गच्छति । सप्तमं चार्चित येन स मङ्गोक्मवाप्नुयात् ॥

-
१. क-ग-घ-तेजो अन्तवृत्त २. स्व-पूर्वादौ सूत्रा सुनिवेश्य ३. क-ग-घ-पूर्वमन्त्राविकं
 ४. क-ग-घ—द्विसहस्र करणा च ५. ख—सहस्राल्य ... मात्मनः
 ६. क-ग-घ—पूजाना चा .... तं ७. क-ग-घ—त्वथयामिश्रे ८. क-ग-घ—आचार्य
 ९. क-ग-घ—कलशे त्वां गुरौ ख—कलशात्यङ्गकुरौ
 १०. ख—स्थानेर्चास्नाप्य ग-घ—स्थानेर्चास्नाच ११. क-ग-घ—मेष एव इति स्मृत.
 १२. ख—इतीदं १३. क-ग-घ—सकल ... ध्यात्वा १४. क-ग-घ—स्वरन्य ... पूजये
 १५. क-ग-घ—द्वितीय यमपूज १६. क-ग-घ— ... लोके १७. क-ग-घ—यः परम

सर्वे स वासवादीनां १पूज्यश्चामरतां ब्रजेत् । येनाहं नवमे पूज्यश्वेतद्वीपं ब्रजत्यसौ ॥ २०८
 भक्त्या २ जन्मसमं कालं दशमं येन वाऽर्चितम् । यदासक्तं च नागानां सप्तपातालवासिनाम् ॥
 पातालसुन्दरीणां च सम्मान्यो द्विजसत्तम । एतत्ते सर्वमास्यातं चक्रपूजाफलं शुभम् ॥ २१०
 सम्यकारणचक्रादौ ३ त्वेकनाभ्येकनेमि च । पर्यन्तं पद्मसंभूतं तस्मात् ४ त्वां ५ परिपूजयेत् ६ ॥
 प्रकाशय स्वभक्तानामास्तिकानां च सर्वदा ॥ २१२

पौष्टकर उवाच—

इत्युक्तोऽहं पुरा विप्र विष्णुना व्यक्तमूर्तिना । यथावत् सर्वकथितं ७ भवतां चक्रलक्षणम् ॥ २१३

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां

चक्रावजलक्षणो नाम

अष्टमोऽध्यायः

अथ नवमोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः—

ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ मिश्रचक्रं तु कीदृशम् । एतत्संशयमाचक्ष्व ऋषीणां हितकाम्यया ॥ १

पौष्टकर उवाच—

एवमेव पुरा विप्रसंशयाद्विप्रबुद्धिना । सर्वलोकहितार्थाय मया संचोदितं प्रभो ७ ॥ २

८ उत्तिष्ठ .... येनोक्तं यत् पुरा तद्वदस्व मे । मिश्राणां चक्रयागानां लक्षणं लक्षिमनन्दन ॥ ३

श्रीभगवानुवाच—

उत्तमादिविभागेन चक्रेषुक्ता यथा पुरा । कहना विविधा तद्वन्मिश्रेषु परिकीर्तिता ॥ ४

मुख्या वै मध्यमा चान्या ९ ततश्चैवाधमा स्मृता । मुख्यसंख्यामनाख्यातं १० त्रिधा वै मध्यका भवेत् ॥

विज्ञेयं च तथा तद्वन्मिश्रास्येष्वम्बुजोद्भव । ११ सविधा नवधा या वै प्रथमा परिकल्पना ॥ ६

सांप्रतं तामहं वच्चिम समासादवधारय । प्रागाष्टपत्रं कमलं त्वसंसक्तदलं लिखेत् ॥ ७

तद्वहिश्चकषट्कोणं मिश्रं कुर्यात् चक्रराट् । यश्चैस्साधनीयं तं रक्तचक्राणि पौष्टकर ॥ ८

परस्वं च १२ पथीहीरनिसूतं निसु संलिखेत् । अथवा षष्ठपूर्वाभ्यां चक्राभ्यां संप्रदर्शयेत् ॥ ९

पूर्ववन्नेमिभूमौ तु वर्ज्यं मध्यचतुष्यम् । बहिस्थित वा चक्रे त्वेकसिन् प्रधयस्मृताः ॥ १०

१. क-ग-घ—पूज्यो यश्चरम

२. क-ख ग-घ—सर्वताप्येवमेव

३. क-ख-ग-घ—उत्तिष्ठं चन

४. क—ततश्चे..स्मृता ग-घ—ततवेशे...न्यतास्मृता

५. क-ग-घ—सविता नवधा

६. सर्वत्र समानान्यक्षराणि

अध्यक्षं लक्ष्यते तेषां चक्राणां भिन्नरूपिणाम् । १आवार्यावरकास्येन संस्थाने सस्थिते सति ॥
 प्रयोजनं मया ते वै प्रधिषु प्रागुदीरितम् । आदावुत्तमचक्राणां यावन्मध्येऽन्तरं तु वै ॥ १२
 २चक्रयागमिद् मिश्रं प्रथमं चासर ? शृणु । आरभ्योत्तममध्यात् चक्राद्यावत् प्रजायते ॥ १३
 कानीयोत्तमचक्रं तु ३द्वितीयं मिश्रमिश्रराट् । अनेन क्रमयोगेन मिश्रीकरणमाचरेत् ॥ १४
 यावन्न्युनेतराच्चक्राच्चक्रमध्यमध्यमम् । भवत्येव कृते सम्यक् चक्रैष्टका...शुभम् ॥ १५
 मिश्राणि चक्रयागानां नवकं परिसंख्यया । इत्युक्ता वै समानेनाप्युत्तमा मिश्रकल्पना ॥ १६
 द्वितीयामश्च वक्ष्यामि मध्याख्या या त्रिधा हि वै । ४त्रिक्षेपनाभि वा ५तद्वद्युक्तं नेमित्रयेण तु ॥
 लिखेचक्रं तु वै पूर्वं पद्मवाह्ये यथेच्छया । ६सनाभिनेमियुक्तस्य तस्य चक्राम्बुजस्य च ॥ १८
 क्रमेण च बहिष्कुर्याच्चक्राणां ८पङ्कजं तु वै । तेनाभिद्वत् ? वै ब्रह्मन् नेमियुक्तं समालिखेत् ॥ १९
 तस्माद्वा पूर्वचक्रस्य नेमिनाम्भ्यवरस्य च । अनेन क्रमयोगेन लोहं नाभिगणं नयेत् ॥ २०
 अर्धषट्क्षकषष्ठस्य ९सांप्रतं नेमिपूर्ववत् । कुर्याद्यनेन चेत् तेषां मध्यमा कल्पना स्मृता ॥ २१
 चक्राम्बुजेषु मिश्रेषु १०त्ववरामवधारय । त्रिनाभिसाम्बुजं कुर्याद्विना हेकाञ्चितं ? तु वा ॥ २२
 चतुष्टयं तु तद्वाहे तानि भिन्नेभिवर्जितम् ? । साधनीयं च चक्राणामिष्टं नेमियुतं बहिः ॥ २३
 अलंकृतश्च ? नाडीभिन्नैर्यन् ११चान्येन कीर्तितद् । १३ताभ्यां देववसञ्चरब्द्युभेदं स्थितस्य च ॥ २५
 योजनेषांशकारस्य ? कीर्तिता निर्मिता द्विज । त्रिविधेन सहस्रामुत्तमादेन कल्पयेत् ॥ २६
 त्रिगुणेन १५नितयतो गर्भतश्चाथवा शृणु । उत्तमाश्च कनीयांश्च प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ २७
 मध्यमादुत्तमानां च सहस्रां द्वितीयकम् । १४न्यूनं द्वे मध्यमानां च तृतीयं समुदाहृतम् ॥
 क्षेत्रमाद्यं तथैतेषां क्रमेण शृणु पौष्ट्रक । प्रधानात्मनोक्तानि यानि चक्राणि वै पुरा ॥ २८
 सर्वाणि नवहस्तानि षट्कोलुकयुतानि ? च । यथाविभागसस्थानि कन्यादौ ? कथयाम्यहम् ॥ २९
 मानानामङ्गुलानां तु विज्ञातव्यं शतं द्विज । १५द्विस्सपकाङ्गुलैर्युक्तं विभागं चाधुनोच्यते ॥ ३०
 सर्वेषां कमलार्थं तु ज्ञेयं पञ्चदशाङ्गुलम् । नाभ्यानामरसिध्यर्थं . बलात्रयम् ॥ ३१
 क्षेत्रं यत्राभिपूर्वात् तत् षड्ङ्गत्रयेण तु । वरं प्रणद्विजस्थाने ? चक्रार्थं वृत्तमुलिखेत् ॥ ३२

-
१. क—ग—घ—आवार्यवरका   २. क—चक्रयागदिन   ३. ख—तृतीय मिश्र
 ४. क—षट्का .... शुभ ख—षट्काद्वितशुभ ग—घ—षट्काद्वितं शुभ
 ५. क— ... हेक   ६. क—तद्वत् .... लयेण ग—घ—तद्वद्युक्तमेनित्रयेण
 ७. क— ... नानेभ्यर्थं ग—घ—सनानेभ्यर्थं ८. ख—चक्राणा पञ्चकं
 ९. क—ग—घ—संप्रतिक्षेमि   १०. ख—त्वपरामव   ११. ख—चान्ये प्रकी
 १२. क—ख—ताभ्या देववसं चैरे ग—घ—ताभ्या देववसं चैरे
 १३. क—त्रिधा ... गर्भ ख—त्रितयतो गर्भ ग—घ—त्रिगुणेन त्रिधातमगर्भतः
 १४. क—न्यून ... मध्य   १५. ख—द्विसप

सनाभिनेमिचक्राणां तद्वितानां^१ विशेषतः । अरान्मूलोपगं तस्मिन् प्रति^२बन्धा .... ॥ ३३
 मानं वै चक्रबन्धस्य यदिदं परिकीर्तितम् । परश्चरकचक्रेण सामान्येषां तु सर्वदा ॥ ३४
 चक्रज्ञजेऽथ^३ वा तनु कृत्वैषां क्षेत्रकल्पना । ततोऽत्र नाभ्यरानेमिसिद्धि कुर्यात् क्रमेण तु ॥
 एवं प्रकल्पिते चक्रं साम्बुजेऽम्बुजसम्पदाम् । तद्वाद्ये परचक्रस्य तस्माच्चक्रात् केवलात् ॥ ३६
 व्यञ्जुलेनाथगं^४ मानं कल्पनीयं प्रवर्तने । क्षेत्राणां नाभिपूर्वाणां संविभज्य च संस्थिता ॥ ३७
 एवं हि सर्वचक्राणां बाह्यस्वानां^५ प्रकल्पयेत् । मानमन्तरचक्रात् व्यञ्जुलेनाधिकं क्रमात् ॥ ३८
 यावद्विष्टचक्रस्य नाभ्यामिष्टं गुलाष्टकौ ? । क्षेत्रं भवति विषेश त्वेकीकृत्य समं समम् ॥ ३९
 सनाभिनेमिचक्राणामेतन्मानं विधीयते । विधिवच्चोत्तमानां तु मध्यमानामतश्शृणु ॥ ४०
 चतुर्विंशत्यज्ञुलाभं कृत्वा मानं तु लोपयेत् । नाभीयं पूर्वमानं च न्यूनाना .... मेव च ॥ ४१
 सनाभिनेमिमानं च स्वयमूद्यैमवाभवेत् । किञ्चैषां पद्ममानं च ज्ञेयमष्टादशाङ्गुलम् ॥ ४२
 इत्युक्तं क्षेत्रमानं तु त्रिधा मिश्रवयस्य च । विप्रभागमराणां ? च साधारमवधारय ॥ ४३
 षडरं पद्मवाद्ये तु प्रचक्रं परिकल्पयेत् । तस्य कुर्यात्तदा चक्रं परिलेवपत्रवत् ? ॥ ४४
 यवोदरेऽथवाऽष्टारमरैस्तं बहिर्लिखेत् । द्वादशार तदा कुर्याच्चक्रपद्मस्य तैस्स्वरैः ॥ ४५
 विपीलिकोदरे चक्रं षोडशारमतः परम् । चतुर्विंशत्यरं कुर्यान्मातुलङ्घोपमारकैः ॥ ४६
 अथ कर्तृरिसंयुक्तो ? केवलैर्यसितो द्विज । चतुर्षिंशत्यरं कुर्याच्चक्रं परशुसंज्ञकैः ॥ ४७
 भवत्येवं कृते मिश्रे चक्रयां शतारकम् । द्वैरुप्येणास्य कथितं देहं संवत्सरेण तु ॥ ४८
 अथ षट्तत्वो ज्ञेयाष्टदरेष्ववधारयेत् । परे बहिर्द्वारमासात् ते षोडशकमासकम् ॥ ४९
 चतुर्विंशति तत्पक्षा अतन्मारद्विते ? स्थिता । ततष्ठोडशमासास्वयपक्षा ? संवत्सरस्य च ॥ ५०
 अतन्मारद्वयं विद्धि संस्था चारकतु ? द्वये । दक्षिणोत्तरसंज्ञे च सामान्यं वत्सरद्वये ॥ ५१
 विप्रभञ्जं च यत्रेदं बन्धं चति ? स तिष्ठति । मिश्रास्वयस्य शतारस्य नानाभेदगतस्य च ॥ ५२
 इत्येतत् साधनं प्रोक्तं निशेषेण तवानघ । सूचितं प्राक् सहसारं मिश्रया संस्थितं त्रिधा ॥ ५३
 क्षेत्रमाणं^६ तथाऽराणां ? विभागं चापि मे श्रुतम् । शतद्वादशकैनव क्षेत्रम्य परिकीर्तितम् ॥ ५४
 एकत्रिशत्यज्ञुलैस्तत् पद्मार्धं चास्य कल्पयेत् । तद्विर्नाभ्यरात्रेमिभूमयोऽथ दशाङ्गुलैः ॥ ५५
 तद्वाद्यस्थस्य चक्रस्य नेम्यरात्रेमिमेदिनी । स्वर्गो याति द्वौजैकत्र ... त्वर्धं षोडशाङ्गुलैः ॥

१. क—बन्धा ... ख—बन्धाद् भवे . . त ग-घ—बद्वात् हकैतात्

२. क-ग-घ—मवासयेत्   ३. ख—पविभिक्रोदरे

४. सर्वत अशुद्धम्   ५. ख—अत्रायन

६. क—नेमिभू ... योथ ग-घ—नेमि भूमयो दशधा   ७. ग-घ—नेम्यरानेमि

८. क—स्वर्गोऽया .... ग-घ—स्वर्गोऽया .... द्वौजैकतत्वर्ध ... षोडशाङ्गुलै

१ एकोनविशत्यङ्गुलकैः क्षमातृतीयस्य कीर्तिंतम् । २ ततश्चतुष्कलांशस्य द्वाविंशत्यङ्गुलैर्महीम् ॥
 प्राक् प्रोक्तयवमानं तु पञ्चमस्य च चक्षमहे । पञ्चविशत्यङ्गुलकै र्हस्त ... त्रितयं भवेत् ॥
 अष्टाविशत्यङ्गुलैस्स्यात्४ष्ठचक्रस्य पौष्टकर । ५ धरारान्वाभि नेम्यर्थमर्थतश्चेद ? सर्वदा ॥ ५९
 एकैकस्याधिचक्रस्य युक्तलत्रिधा व्रजेत् । समांशेन ततः कुर्याज्जात्वा ६ त्रिवैकधातु वा ॥६०
 स्वक्षेपनाभिनेमीया वर्जयित्वा परा यथा । ७ चक्रं भ्रमसुगेहं ? च चक्रं चापि च पूर्ववत् ॥ ६१
 समद्वादशकात् क्षेत्रात् ८ पूर्णिमाद्यदि नेच्छसि । कुर्याद्वै ९ भूमिसंकोचं नाभिनेमिक्षये सति ॥
 ततोऽरकाणां साहस्रं क्रमेणानेन साधयेत् । १० पद्मवृत्तं च सलिल्यं प्राक् तु तारं तु हेतिराद् ॥
 ततोऽन्यत् पञ्चचक्राणि क्रमात्यस्य बहिर्लिखेत् । प्राग्वदावरणायुक्त्या १३ गेषु राम नामा शृणु?॥
 १३ शतैश्चतैस्तैर्विन्यस्तैस्त्रिशत्रिशत् क्रमाद्युतैः । चत्वारिंशत् क्रमाद्युक्तैः कुर्याच्चक्रद्वयं तथा ॥
 शतद्वयेन सार्वेन तथा पष्ठ्यधिकेन तु । चक्रत्रयं क्रमात् कुर्यात् सहस्रारं यथा भवेत् ॥ ६६
 युगाल्यं मिश्रमित्युक्तं सिद्धैसंपूजितं तु यत् । यथोऽङ्गयागच्छैते ? हि ज्ञेयास्त्वष्टादश क्रमात् ॥
 १४ वीर्यसंसिद्धिका ब्रह्मन् न ममाद्यासुकेषु ? च । यथोत्तमादिचक्राणां सञ्चार ? परिकीर्तिता ॥ ६८
 १४ अरेष्वाच परित्यर्थं तत्सञ्चारमयोगतः । यान्युत्पलदलाग्राणि पद्मवाह्ये स्थितानि च ॥ ६९
 युवोन्तकाशतुर्देशे तत् स्थाने जीवरञ्जत ? । पद्मपत्रावधौ जाता कुर्यादुत्पलपत्रकम् ॥ ७०
 नीलाम्भोजदलाकारं स्थाने सयोजयेच्च ताः । परश्वाकथपद्मस्य ? बहिस्त्रोल्लसच्छदः ॥ ७१
 परश्वारैर्यदा ? चक्रं बाह्ये भवति कस्य चित् । चक्रेऽस्य देवचक्रे च तदादधरसाधवम् ? ॥ ७२

१. क-ख- ... शत्यङ्गुलकैः २. ग-घ-ततश्चतुर्थ ... लस्य ३. ग-घ-हस्तगस्त्रितयं
 ४. क-ख-स्यात्... चक्रस्य ५. क-ख-धारारान्विं... नेम्यर्थं घ-धारान्वाभिनेम्यर्थमध्यतश्चेद
 ६. ग-घ—त्रिवैकधा ७. ग-घ—त्वरारय ८. ग-घ—चक्रभ्रमसूरित्यहं चक्रस्यापि च
 ९. ग-घ—प्रणीताद्यदिकेश्छसि १०. ग घ-भ्रमसकोश ११. ग-घ-पद्मवृत्य च सलिल्यप्रात्वतारं
 १२. ग-घ—तेषुरामानमाशृणु १३. ग-घ—शतैश्चतैन्यै विन्यैस्तस्यैः विंशतक्रमाद्युतैः
 १४. ग-घ—कोशपाठोऽयम्

क—पाठः—

अरेष्वाच परित्यज्य त ... मयोदितम् । धान्यात्प ... . . . बाह्ये सितानि च ॥
 युवोन्तका ... देशे तत्स्थाने जीवर जत । पद्मपत्रं य .. जाता कुर्यादुत्पलपत्रकम् ॥
 नीलाम्भोजदलाकार स्थाने सयोजयेच्च ताः । वरण्या . . पत्रस्य बहिः क्षेत्रे लसच्छदः ॥
 परश्वारै .... चक्रं बाह्ये भवति कस्यचित् । चक्रे सदेवचक्रे च तदादधरसाधवः ॥
 नमोने पूर्ववचैव ततोच्चद ... च्छृणु !

ख—पाठः—

अरेष्वाच परित्यस्मान् . . . सभ्रामयेत्ततः । यस्य .... प .... श्रा ... बाह्येर्पितानि च ॥ .
 युवोन्तका ... . | सिशर्दैशेतत् .... नैर्जीवरजित ॥

नमोने^१ पूर्ववच्चैव तथोत्पयेत तच्छृणु । आराख्यं मध्यमं सूत्रमास्फल्यादौ तदा द्विज ॥ ७३
 अरक्षेत्रादंराग्ने तु किञ्चन्मानकलांशजम् । त्यक्त्वा तु व्यवधानार्थं बाह्ये^२ वृत्तारकस्य च ॥ ७४
 सूत्रं कृत्वाऽरमध्ये तु अर्धचन्द्रेषु लाङ्घयेत् । प्राप ब्रह्मपदे सूत्रं कृत्वा तच्छृङ्गमानये^३ ॥ ७५
 अमणीय तदे^४ षोढा लन्तोश्चं त्यान्तरम्^५ । संविमज्य समैर्भागैर्भ्रमादेशावधेद्विज ॥ ७६
 पातयित्वाऽथ सूत्राणि पूर्वे च क्रमयोगतः^६ । अरसिद्धि तु वै कुर्यान्मित्रं ते देवमेव^७ हि ॥
 नस्य^८ चक्रविधौ ब्रह्मन् नयतोरान्तरस्य च । अराच्चये तु संसिद्धे शेषदेवेण कल्पयेत् ॥ ७८
 चक्रक्षेत्रं सुवृत्तं वै वृन्दैभानानि^९ .. । प्रागुक्तैव विधिना त्वैकैकस्य पृथक् पृथक् ॥ ७९
 अरावशाच्च^{१०} विप्रेन्द्रं सूत्रपातं समाचरेत् । वृत्तानां कल्पनं कुर्यादरसिद्धिं तथैव हि ॥ ८०
 इयेतत् कथितं सर्वं मिश्राणां साधनं मया । चक्राणां च समासेन विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८१
 यदुक्तमथ तन्मानं नाभिनेमिगणस्य च । सर्वेषां चैव चक्राणां तस्मात् सञ्चारमाचरेत् ॥ ८२
 ज्ञात्वा संकोचविस्तारं भौमक्षेत्रेषु पौष्कर । क्षेत्रातु वैकनामीयं तथा वै वैकनाभिजात् ॥ ८३
 नामार्थं तु त्रिभागं वा संगृहीत्वा विनिक्षिपेत् । त्रिनाभिं नेमिक्षेत्राभ्यां त्वादिमध्यत्वभिर्गता^{११} ॥
 एरागमेदमथो वच्चिम त्वरादे^{१२} त्वादित् क्रमात् । प्रावृत् पद्मजकहूलारं ऋमाणामपि सन्तंति^{१३} ॥
 समपात्रान्तरालानि वैद्यर्थसद्वशानि च । समानवर्णेन ततो रागेणोन्तीवरच्छदा^{१४} ॥ ८५
 प्रपूरयित्वा^{१५} वाप .... स्तदन्तः पाण्डुरोज्ज्वलम् । यवोदरांशुशुक्रेन कृष्णेन तदनन्तरम् ॥ ८७
 कुर्याद्वारितपीतेन^{१६} मातुलुङ्गोपमारकाः । रक्तोज्ज्वलेन रागेण तेषु मध्यं प्रपूरयेत् ॥ ८८
 राजोपलनिभेनाथ^{१७} पारश्वास्त्वथ रञ्जयेत् । रोचनाभेन रजसा तदरेष्वन्तरं तु यत् ॥ ८९
 सकेसरालीचाराणि सर्वचक्रगणस्य च । रङ्गे शोभानुरूपेण पूर्णीयानि वा द्विज ॥ ९०
 द्वारवीध्यादिकं ब्रह्मन् सर्वसिद्धि पुरोदितम् । संपाद्य परया भक्त्या सद्यागनिचयं महत् ॥ ९१
 रागेषु कामभूतं च चक्रगात्रं विचक्षणम् । नाभिर्शिर्दरा^{१८} पक्षासप्र .... श्रुत्रभृत् ॥ ९२
 संविशेषच्च तन्मध्यं नयज्ञ च नव^{१९} द्विज । क्रमणीयं यथा मध्यं तथा ब्रह्मन् प्रचक्षमहे ॥ ९३

१. क-ख—वृत्तारकस्य च   २. ग-घ—चक्रविधे
 ३. क-ख—मानानि ... ग-घ—मानानिबोधकम् । अत्र-माननिबोधकम्,-अथवा मानं
 निबोधतु ज्ञाति स्यात् ।   ४. क-ख—यदुक्तमिय   ५. क-ख—नेमिनेत्राभ्या
 ६. क-ख—रागमेवमयोवाच मम त्वरादेत्वादित   ७. ग-घ—समुपात्रं तरालानि
 ८. ग-घ—वाब्रह्मा? तदन्तः । ब्रह्मस्तदन्तः इति स्यात्   ९. क-ख—यवोदरा...शुक्रेन
 १०. ग-घ—परश्वास्त्वस्तु   ११. ग-घ—सकेसरालिचाराणि ... गणस्य तु
 १२. क-ख— ... गे शोभा   १३. ग-घ—रागेष्टकाम
 १४. ग-घ—पक्षे संप्रथामी च पुत्रवृत्
 १९. क-ख—संविशेषच्च तन्मध्यं ग-घ—संविशेषच्चेत्

सदृशैर्यज्ञकाष्ठैथ शमोचैद्वर्द्धचमेस्तव ? | गजवाजिवृषाकारं १त्रयाद्यष्टचतुष्टयम् || ९४
 सुस्थूलैस्थिरजान्विष्यं स्थाप्यं तद्विकृचतुष्टये | द्वाराणां तु बहिःपाशर्वे तद्विष्यन्तरे तुं वा ||
 समदीर्घं सुदृढैश्चाथ ३वच्चांसशैस्स पटिकात् | ४शमध्यम . . शमानं यन्मूलादै रज्जुभिर्दृढैः ||
 यत्रान्यापृष्ठतस्ता वै कृत्वा तस्मात् समारुहे ? | ५संछाद्य पूजयित्वाऽथ क्रमासात्सर्वमीषु वै ? || ९७
 एवमेव प्रयोगेण वंशवीथिश्च वा बहुः | ६सञ्चा विदिक्षु वै दत्त्वा मध्यचक्रं तु साम्प्रतम् || ९८
 अर्ध्यपात्रोद्भूतेनैव पवित्रीकृत्य चाम्बुना | बद्धा स्वमुद्रां संस्पृश्य मन्त्रदृष्ट्याऽवलोकयेत् || ९९
 पूज्यो राजोपचारेण तत्र मन्त्रगणो द्विज | ७यायात् प्रवेशमार्गेण पूर्णायिश्च ततो बहिः || १००
 द्वितीयं स यजेत् प्राग्वत् कृत्वा संस्कारसंस्कृतम् | एवमेव प्रकारेण परिशिष्टानि चाचरेत् || १०१
 एतेन कल्पितं ब्रह्मन् भूमौ चक्रं तु चक्रवत् | कर्मणा प्रोक्षणादेन ध्यानन्यासान्तिकेन च || १०२
 तावत्र चास्ति दोषोऽत्र चक्राणां तु विलङ्घनात् | यस्साच्चकारविन्दानां द्वारवीथी न विद्यते ||
 यस्मात्र जायते ८दोषात् साधकस्य कृतात्मनः | चक्रान्तरोपविष्ट्य नाभ्यादज्ञेषु ? मर्दनात् || १०४
 मध्ये शतारचक्राणां कर्णिकारौ क्रमेण तु | पुरुषं चोत्तरं देवं परमेश्वरपूर्वकम् || १०५
 न्यसेत द्वितीयं पश्चात् पुरुषं ९केसरावधौ | पत्रे त्वष्टविधां चैव पूर्वादौ प्रकृतिं न्यसेत् || १०६
 १०घडात्मा षडे चक्रे त्वष्टरेऽष्टतनुस्तथा | द्वादशात्मा द्विष्टकरे तदात्मा षोडशारके || १०७
 त्रिरष्टधा च प्रकृतितत्वमेदस्तथा पुन | द्विर्द्वादशारके पूर्वे क्रमशशक्तयस्याः || १०८
 ११द्विषोडशारसंस्त्याते १२शेषं शक्तिद्वयं हि यत् | १३अरद्वये चानिचया ? प्रागुक्तं नाभिनेमिषु ||
 १४ऋग्वादद्याम्बुजानीया यथा चानुक्रमेण तु | पूर्वमुक्ता सहस्रास्त्या यो मन्त्रनिचयो महत् || ११०
 १५तमेव विन्यसेन्मन्त्रे त्वेकीकृत्यादिकुमम् ? | इष्टवा शरीरचक्रेऽस्मिन् पुण्डरीकोदरे पुरा || १११

१. ग-घ—तृतीयाद्यष्टचतुष्टयम् २. ग-घ—स्थिरजानाद्यर्थं ३. ग-घ—वध्वासंशैस्म
 ४. ग-घ—शमध्यमं शमानं यत् मुरुदैः ५. ग-घ—सञ्चार्य . . क्रमात् सर्व
 ६. सर्वतैकरूपाण्यक्षराणि ७. क-ख—ययाप्रवेश ८. क-ख—दोपासक . . कृतात्मना
 ९. क-ख—सेश्वरं वधौ १०. क-ख—षडात्मविद्वरे
 ११. ग—द्विषोडशाखी घ—द्विषोडशार ख—द्विषोडशारे १२. क-ख—शष.. नितचयं
 १३. क-ख—पुरद्वये चानिचया ग—अरद्वये चानीया घ—अरद्वये चानियता
 १४. क-ख—वादद्याम्बुजोनीया ग-घ—ऋग्वादद्याम्बुजानीया
 १५. क-ख—

तमेव विन्यसेनि . . मम | . . पुण्डरीकोदरे पुरा ||

निल्यशुद्धे . . विघवैदुर्वैसिकल्पयो द्विकैः | क्रमेण हृदय . . वतार्य शनैश्चनैः ||

उष्णदीधितिमार्गेण भ्रमणे चक्र . . | . . ग्राम तु निखिलं विद्युत्पुञ्जनिभौउज्जवलम् ||

दिव्योपकरणं नाथ यथाप्राप्ते . . त्रजेत् | विसर्जनाद्यस्नान च यावत्कालं यथेच्छया ||

नित्यशुद्धस्तु विधिवै दुर्वर्येसङ्कल्पयोद्विकैः २ । क्रमेण हृदय अवतार्य शैनैश्चैः ॥ ११२
 उपणीयितिमार्गेण भ्रमणे चक्रज न्यसेत् । मन्त्रग्राम तु निलिं विद्युत्पुञ्जनिभोज्जवलम् ॥ ११३
 दिव्योपकरणं नाथ यथाप्राप्नेत् । विसर्जनावसानं च यावत्कालं यथेच्छया ॥ ११४
 देहचक्रारविन्दे यः प्रविशंस्त विचिन्नयेत् । द्विसप्तशब्ददेहं तु तन्मात्रानिचयं महत् ॥ ११५
 पथाऽमृतविवाहेण स्वे स्वे स्थाने नियोजयेत् । विसर्जनं तदाहानमवतारं च नान्यथा ॥ ११६
 १नाभ्यागमो नैव सि च विसर्जनम् । साधकेभ्यस्वमन्त्रस्य नित्यं यसान्न तन्मया ॥ ११७
 आगच्छेति च यद्गूरे ३त्वात्मन्यमन्त्रमात्मवित् । जनार्थपि साम .भवामि भगवन्मया ॥ ११८
 ३एतदावाहनं चान्यदादरात् प्रेरणं वहिः । पूजावसानकाले हि गच्छेत्युक्त्वा भूति न्यसेत् ॥ ११९
 गच्छामि भगवंश्चाहं मन्ये कर्मणि मे क्षमम् । एतव्याच्च सशक्तीनामावाहनविसर्जनम् ॥ १२०
 सर्वगाणाममन्त्राणा ४मुक्तं न वितरेषु वै । तेषामगञ्च वै गच्छ ५कर्मस्वेति यथा स्थितम् ॥ १२१
 ज्ञात्वैव च यजेत् पश्चाद्वेषाचक्रेति भूगते ॥ १२२

पौष्टकर उवाच—

इदं शरीरं भगवन् ६ज्ञातं च व .वत् कथम् । ७सञ्चितं च त्वयाऽद्यापि त्वामस्य च परस्य च ॥
 अक्षाद्यनेमिपर्यन्ता साम्बुजावयवा तथा । शरीरेऽस्मिन् महाभूत .... मये प्रभो ॥ १२४

श्रीभगवानुवाच—

कदली पूर्ववद्गृह्णन् शरीरं ४प्राकृतं त्विदम् । ययो २द्वियद्गुणा वायुतेजश्चाप्युदकं नर ॥ १२५
 सपद्ग्रामातदेहाख्यं चक्रसाराय २ वस्मृतम् । संसिद्धा चाषधा बुद्धिं ८कमलाख्य .... मध्यमा ॥
 ९ . पक्वाभिनिचयं विज्ञतद्गुणसूत्रयम् २ । गुणत्रयस्य वाह्ये तु तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 समीपवस्तिवैयोस्ते .. । १०ज्वालाचकसहस्रेण संख्या ... स्वेच्छया भवेत् ॥ १२८
 ब्रह्ममूर्तिवशाच्चैव ११त्वाधारस्स्वराधयः । ततस्त्यज्य गग्नं विद्धि १२देहचक्रे त्वरागतम् ॥ १२९
 धाराचकधरं तोयं संस्थितं तेजसोरपि । अच्छिन्नया च वै व्याप्त्या आपादतलमस्तकात् ॥ १३०
 सहस्रनाडीरूपेण ज्ञेयं प्रतिगणं तु यत् । इच्छाराधकवत्तास्यं कल्पना नित्यमाचरेत् ॥ १३१
 सर्वसन्देहनाडीभिर्वृद्धित्वेन तु पौष्टकर । संस्थिता तोयमावृत्य धारा पञ्चगणा वहिः ॥ १३२

१. क-ख—नाभ्या ... विसर्जनम्   २. क-ख—त्वामान्य मन्त्रमात्मवित्

३. ग-घ—एतदाहामन चान्यदादयात्   ४. क-ख—मत्ते

५. ग-घ—ज्ञानं च वव ? तत्कथम्   ६. ग-घ—सवितं च मयाद्यापि

७. ग-घ—प्राकृते   ८. ग-घ—कमलाखमध्यमा

९. ग-घ-खोपकं नाभिनिचयमविज्ञे तद्गुणत्रयम् १०. ग-ज्वालाचक्रेण संख्येरा...स्वेच्छया भवेत्

११. क-ख—धातारः स्व स्व   १२. क-ख—चक्रेश्वरागतम्

अनेन सुचिमेदेन १विद्धि तत्रमिष्ठलम् । व्यक्ताव्यक्तविभागेन धियादेन गुणेन च ॥ १३३
 भूयो भूयस्तु वैद्याप्या ३कृत्योच्छिन्नं मया द्विज । संस्थितं कच्छनीयं वै ३देवमित्रस्य सर्वगम् ॥
 वहिरन्तर्विभागेन द्वीपसागरवत् क्रमात् । इत्येतत् कथितं सर्वं यत् त्वया चोदितोऽस्म्यहम् ॥
 नि .. . . देहचक्रस्य विज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । षाङ्गुण्यविग्रहैर्णैव अच्युतेनाव्ययात्मना ॥ १३६
 सर्वेश्वरेण विभुनाऽधिष्ठितं परमात्मना । बोद्धव्यं विग्रहातीतैऽमेतद्वै हं महामते ॥ १३७
 बृहद्वारोपरिस्थं च संविदक्षादतीन्द्रियम् । ५त्प्राप्ति महाज्ञान .. . वरम् ॥ १३८
 ६बोधवृक्तर्तृ तद्वृत्त॑मस्मिंस्तारं द्विजोत्तम । अभकोरमहानेमि ? त्विन्द्रियप्रथिताक्षयः ॥ १३९
 प्रलयाकार्नलरुचिस्तद्वात्मग्रवृत्तयम् ? १सन्धानानन्दको जालं प्रकृतं परमेश्वरम् ॥ १४०
 नित्याभ्यासरतानां च श्रद्धासंयमसेविनाम् । भावभूति ? समं ? येति ? भक्तानां पूरुषोत्तम ॥ १४१
 मन्त्रेशप्रतिमा जीवा तिष्ठते तन्महागृहे । एवं बुद्ध्या समारोप्य कृत्वा जाम्बूनदादिकैः ॥ १४२
 ९तत्नेमिष्ठे व्यासं १०सर्वकण्ठोत्थितं तु वै । मानं शिखरवेदीय॑१मेककण्ठोज्जितं त्वथ ॥
 कण्ठात् कर्णगतं चाम्बत् पीठ॑२दैव्यं समं स्मृतम् । द्वारविस्तारगर्भस्थं तुल्यापो नेमिभूत्ततः ॥
 कुर्यात् प्राच्यपदोद्देशाद् बालेन्दुशृङ्गलक्षणम् । तत्क्षेत्रं सूत्रमानेन सार्वेन द्विगुणेन वा ॥ १४५
 लाङ्घये॑३दन्तरावर्तं प्राक् सूत्रं तु सपद्मयोः । मध्यात् पश्चिमभागेऽथ नातिदूरे ध्रुवार्चने ॥ १४६
 निधाय मध्यसूत्राभ्यां सूत्रमध्यन्तरक्षिते । समुखं वायुकोणस्य यत्रस्थं चार्कसन्निधिम् ॥ १४७
 नेमेरपि पदे बाह्यं सौम्यं समुपयाति च । लाङ्घयेत् तेन तत् क्षेत्रं तदङ्गात् तत्पदावधि ॥ १४८
 एवं निजनिकोणस्तु सूत्रेण चरलाङ्घनम् । याम्यदिक्पदपर्यन्तं परादन्तु समाचरेत् ॥ १४९
 १४सिद्धिसौम्यप्रभायस्यात् ? त्रयं यत् परितोक्षयम् । १५तेषां चक्रवादि .. मुखस्य च ॥
 यथावस्थितनेमि वै .. . । मुनिसिद्धामरणां च सर्वलोकनिवासिनाम् ॥ १५१
 सौम्यप्रभानियत्या मा आनन्दयति वा दिशः । १६संपदोर्क्षितं पर्व नेमिमानं तदन्तरे ॥ १५२
 दत्त्वा विभज्य वै यूप. .. निष्ठं हि सप्तधा । चतुर्भिश्चतुरज्जं तु १७मध्येऽज्जं द्वादशच्छदम् ॥

-
१. क-ख—विदितोनेमि	२. ग-घ—त्वन्योच्छित्तन्नं
३. ग—देहमित्रस्य सर्वदा	४. ग-घ—मेतदेव
५. ख—तत्प्राप्तिमहाज्ञान .. . ततानाभित्वन	ग—तत्प्राप्तिमहाज्ञानं नानानाभित्वन
ध—एतत्प्राप्तिमहाज्ञानं .. . नानाभित्वनं	६. ग-घ—बोधवृक् कर्तृतावृत्त
७. क-ख—म .. . तार	८. ग-घ—सङ्घानानन्द
९. ग-घ—दन्तरं वृत्तं	१०. ग-घ—तते नोमिष्ठे
१०. क-ख—सकर्णोसित	११. क-ख—मेककण्ठोसित त्वया
१२. ग-घ—दैष्ये 'दैर्घ्यमिति' स्यात्	१२. ग-घ—दैष्ये 'दैर्घ्यमिति' स्यात्
१३. ग-घ—दन्तरं वृत्तं	१४. क-ख—सिचि .. . प्रभाः स्या .. . यत्परितोषय
१५. क-ख—तेषा च प्रभाचात्रिरथ .. . मुखस्य च	१६. ग-घ—संपदोजुवितं पर्व
१७. क-ख—मध्येषं	

तुर्यांशं पञ्चमाङ्गादलभूमौ दलं नयेत् । तन्मानेन समापाद्य दलाग्रवलयं शिवम् ॥ १५४
 तच्छेष्विस्तृतं चकं १वृत्तशोक्तारकम् । ३प्रा . सलक्षणं कुर्याद्विगुणं पत्रसन्ततेः ॥ १५५
 ३नीलनीरजपत्राख्या मातुलङ्घोषमास्तु वा । कर्तव्यं तद्दत्ता शुद्धा परश्वाख्याऽथवोदया ? ॥ १५६
 पूर्वोक्तविधिनाऽपाद्य नेमिमानं तदन्तरे । अशोक्तिवावदोनं मध्यहीनव्यपेक्षया ॥ १५७
 दत्त्वा संसक्तपत्रं च लिखेत् पञ्चं सुलक्षणम् । दिक्चतुष्कं तु चाक्षयं युक्तं काष्ठद्वयेन तु ॥
 प्रभानेमिविहीनं च ४हिन्दिशन्देन मन्दिने । प्रच्छाद्यं चुलिकाग्रस्थं चक्रव्यासं समा च सा ॥
 रजतन्त्वददेकांशं सेव्यब्राह्मणरन्ध्रके । पञ्चमांशं चतुर्थांशं नयेद्वृत्तिं च तद्वाहिः ॥ १६०
 ५त्स्या सो ६ नेमिमानेन तुङ्गालयवशं पुनः । ६सम ऊनाधिकं चैव सौष्ठीसंवेष्टनं भवेत् । १६१
 अक्षमध्यं समाश्रित्य चन्द्रद्वयविभूषितम् । ७ये . ग्रहणदक्षं च कार्यमस्य भुजद्वयम् ॥ १६२
 खस्थदञ्च तथादारमव्यक्तावयवावितम् । तस्य सूक्ष्मतमं रूपमापाद्यममलं तु वै ॥ १६३
 कर्माल्यात् समानीय विभेन च हेतिरम् । प्रवेश्य यागभवनं विनिवेश्योचिते यते ? ॥ १६४
 ध्यात्वाऽभिमानिकैव रूपेणास्त्रगणैस्त्वतम् । ८भगवद्विम्बवत्स्य स्थित्यर्थं सर्वमाचरेत् ॥ १६५

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां

मिश्रलक्षणो नाम

नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

९प्रथमानं जगन्नाथ त्वया प्रोक्तं नवात्मनि । १०ऐहिकामुष्मिकं सिध्यै यष्टव्यं तत् कथं वद ॥
 यागः किंलक्षणस्तस्य भेदतस्संस्थितस्य च । ११कानि ते नवपद्मानि .... ॥ २

श्रीभगवानुवाच—

यो वै ब्रह्माधिपत्येन चातुर्व्यैहव्यवस्थितः । वासुदेवादिभेदेन त्वनिरुद्धावसानतः ॥ ३
 ततो नारायणो मूर्तिर्विराङ्गात्माधि ? पौष्कर । १२स्थितावधिपतिर्विष्णु१३मूर्तयुधधर. १४ .... ॥

- १. क-ख—वृत्तदृथशौ तु कारकम् २. ग-घ—प्राकूक्तास? ३. क-ख—नीलनीरद
- ४. सर्वत्र ममान्यक्षराणि ५. तदव्यास इति स्यात् ६. क-ख—... ऊनाधिकं
- ७. ग-घ—येणाग्रहण ८. क-ख—भगवान् विव
- ९. ख—प्रथमान ग-घ—प्रथमान्य तु १०. ग-घ—ऐहिकामुष्मिको सिद्धो
- ११. क-ख—कानि ते नवमत्यानि सान्यनीवचं सिद्धि ?
- ग-घ—कानि ते नवमन्वानि सान्यनीवचंसिद्ध ? १२. क-ख—स्थितावधीवातिः
- १३. क-ख—मूर्तयुध ... रः १४. क-ख-ग-घ-प्रभा

१ सत्त्वरूपावधादेव । नृसिंहधरणीधरौ । २ नवप्रकृतयस्वेताशक्तिवेन व्यवस्थितः ॥ ५
 अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य व्यापकस्यामलस्य च । ३ द्विजे २ तत्र परस्य परमात्मनः ॥ ६
 अनुग्रहपराश्रेमं २ मग्नानां च भवोदधौ । महापावकैव्यावत् स्फुलिङ्गैनिचयो महान् ॥ ७
 ४ स्फुर दीप्ताग्नयां तस्माद्यच्छक्तयस्तथा । अक्षुण्डस्याम्भसो यद्गुहुद्वास्संभवनिति हि ॥ ८
 ५ तव . यत्स्य शक्तीशस्य महात्मनः । शक्तिव्यञ्जन्ति तासां ते त्वजारूपास्तु शक्तयः ॥
 सर्वास्ता वासुदेवाद्या रूपैर्ननाविधैर्द्विज । अतस्याभीष्टसिद्धूर्ध्यं संपूज्यास्संयत्सदा ॥ १०
 ६ न त्वाधार विना पूजां गृहनिति व्यक्तयस्तदा । तस्मादादौ प्रयत्नेन कुर्यादासनैकल्पनम् ॥
 आसनं सर्वसामान्यमन्बुजं पीठमध्यगम् । नवात्मनि विशेषेण विम्बौधे पीठसङ्घगम् ॥ १२
 कृत्वा चैव सपद्मं तु १० तत्रावाह्य यजेत् क्रमात् । पद्माधारं तु यद्विम्बं तानि मे गदतश्शृणु ॥
 व्यक्तौ वा वासुदेवास्त्वा सर्ववृत्तं प्रकीर्तितम् । ज्ञानरूपकै११ गोलत्वात् सर्वदिग्द्यापको यतः ॥
 व्यक्त्या संकर्षणारूप्य तु पुण्डरीकनिमेक्षणा । १२ पद्मस्त्राधारिणी सा च नित्यं पद्मासनप्रिया ॥
 भवन्ति वृत्तये सर्व १३ तदिच्छातः प्रवर्तते । पङ्कजात् पङ्कसरूपं च सूक्ष्म विभवलक्षणम् ॥ १६
 पञ्चपद्मान्विते तात स्वभरे कमलोदरे । १४ ध्यायेद्वृष्टा ततस्तुत्वा ह्यश्नु २ ब्रह्मन् न मोक्षयेत् ॥
 घोतसर्वभवानां वा कालादीनां तु सर्वदा । आधरे कालकालार्थ्ये तदः प्रपूज्यते ॥ १८
 १५ प्रद्युम्नरूप त्यजित्यर्थो घोतलक्षणा । सर्वतश्चानुरूपत्वादथाधारे तदात्मके ॥ १९
 गतौ चैव हि सूर्यास्त्वे विम्बे १६ तदुपलक्षणे । १७ शक्तितव्येऽनिरुद्धास्त्वे पूजितसंप्रमोक्षयेत् ॥
 शक्तिर्नारायणास्त्वा या स्वमूर्तिः परमेश्वरी । भूत्वा चाग्रमदे॒ भावैसर्वमाप्याययेजगत् ॥ २१
 अतोत्मयेतु २ चाधरे ह्यर्धेन्दुसदृशो सिते । संपूजितानि गृह्णानि॒ पारे॒ धामनि योजयेत् ॥ २२
 ब्रह्मदानक्षमा शक्तिर्वैराजधनुधारिणी॑ ? । त्रिस्कन्वे मण्डले पूज्या यतो ज्ञेया त्रयीमयी ॥ २३
 वितते .... स्थिते सर्वासुपकृते तथा । कूर्मोऽङ्गानीव भयतो ह्यतै१८ संपूजितः प्रभुः ॥ २४

१. ग-घ—सत्त्वरूपावधादेवो

२. क-ख—नयप्रकृत ... स्वेता ... क्ति ग-घ—नयप्रकृततेस्वेतात् त क्तित्वेन
 ३. क-ख—निषुमाति ग-घ—निष्टमाति ४. ग-घ—यद्गुदृत् ९. क-ख—निचयं महत्
 ६. ग-घ—स्फुरत्कर ... दीप्ताभ्या ७. ग-घ—तवास्तिशक्तय ..
 ८. म-घ—नान्यधारं विना ९. ग-घ—कल्पनाम् १०. ग-घ—तत्र ब्राह्मे
 ११. ग-घ—गोलत्व सर्वदीर्घापगो १२. क-ख—ग-घ—पद्मस्त्राधारिणी
 १३. क-ख—तदिच्छान्ततवर्तते ग-घ—तदश्चान्त प्रवर्तते
 १४. क-ख—ध्याये ज्वाचस्तुत्या महामश्नु ब्रह्मन् हि मोक्षयेत्
 १५. क-ख—ग-घ—प्रद्युम्नरूपप्रत्यक्तिर्विदो विद्योत १६. ग-घ—तद्वृपलक्षणे
 १७. क-ख—शक्तिश्चानिरुद्धास्त्वे पूजितस्य १८. ग-घ—संपूज्यते

कूर्मादरगते पद्मनियुते .... कियापरे । शक्त्यात्मा भगवान् विष्णुशशङ्क्रकगदाधरः ॥ २५
 या चं सैहि ? विभोशक्ति॑मूर्तिज्ञानापदेशिनी । मर्यैमीरनिर्घोषशब्दो येन तु लीलया ॥ २६
 सम्यक् प्रणवरूपेण तस्माच्छ्वटोदरे सदा । साधर्म्यलक्षणे विम्बे पूजिता कमलोदरे ॥ २७
 ॒भवत्यहरिकी शीघ्रं क्षयत्रं कल्मषस्य च । यज्ञाङ्गतेव्याशक्ति॑कुम्भोदरगताम्बुजे ॥ २८
 इष्टा फलप्रदा सम्यग्भवते विधिनाशना १ । विस्तारं तेऽथ तत्त्वस्य लक्षयित्वा प्रकल्प्य च ॥ २९
 बहिराग्नेयमाधारमन्नेर्व....त्तथैव च । एवं ध्रुवस्वरूपं च स्थिरं कृत्यज तद्विज २ ॥ ३०
 ततः प्रविश्य तन्मध्यं क्षमातत्त्वं तपस्थितम् । ऊरुकृतां स्वर्वीर्येण जले निवसतां सती ३ ॥ ३१
 निहत्य जलजाहोषाद्भूमिसृष्टि चकार च । प्राजापत्येन विधिना ततः करणमाश्रयेत् ॥ ३२
 एतसात् कारणाद्विज्ञन् पूज्य कुम्भोदराम्बुजे । वाराही भगवद्व्यक्तिर्नीलजीमूतसन्निभा ॥ ३३
 ४एवं स्त २ शक्तयः पूज्या परिवारसमन्विताः । नवर्पीठे महायागे तं च कृत्तन्तं वदामि ते ॥ ३४
 येन सन्दृष्टमात्रेण भववन्धक्षयो भवेत् । क्षेत्रं द्विरष्टधा कृत्वा समैर्माँगैस्तु पूर्वदिक् ॥ ३५
 एते संविभजेत् पश्चाद्गां षोढा तु लाङ्घयेत् । यथा जायन्ति भागानां सहस्राणि निवारवम् ३ ॥
 शतद्वयं शतामन्ये २ मन्ये षोडशा॑कोष्ठगा । एवं संपूजयित्वा तु क्षेत्रं स्वं विततं द्विज ॥ ३७
 चतुर्विंशत्यत्रकरं २ यजनार्थं नवात्मनि । साधनीयात्ममध्ये तु मण्डलानवकक्रमात् ॥ ३८
 द्वारशोभा॑श्रियुक्तानि तानि वीर्ये युतानि च । ६मध्ये तत्र च युक्तानि समानि विषमाणि च ॥
 शतार्धेन षट्ठनेन ७लंशकानां शतेन तु । कल्पयेत् क्षेत्रमध्ये तु मण्डलं प्रथमं द्विज ॥ ४०
 चतुर्द्वाराणि॑ पीठाद्यं वैम्बक्षेत्रविभूषितम् । मध्यषट्॑त्रिंशदंशानि प्रथमं परिमार्जयेत् ॥ ४१
 विम्बायापि तु सा ज्ञेया पीठपद्मत्या तु तद्वहिः । ९तस्मादविगमांशानां मध्यतो दिक्षु लोपयेत् ॥
 १०ईशान्नियातुसामीरकोणेष्वत्र त्रयं त्रयम् । द्वाराणि च सकोणमांगं॑ पद्मपद्मकिंद्रयेन तु ॥ ४३
 ११चतुर्दिक्षवन्तरा पद्मकौ कर्णर्थं कोष्ठकद्वयोः । उपकर्णप्रसिद्धर्थं तद्वाख्यं तु चतुष्टयम् ॥ ४४
 शोभं चतुर्थकोणस्थमशकानां त्रिकद्वयम् । कृत्वैवं मण्डलं मध्ये १३बाह्यतत्तस्य मार्जयेत् ॥ ४५
 वीथ्यर्थं पद्मक्षिट्कं तु १४प्रागुदयाम्यपश्चिमम् । अथ क्षेत्रस्य १५पूर्वत्तमण्डलं मध्यते॑ परम् ॥
 भागैः पूर्वोक्तसंख्यैस्तु मार्जयेतद्वदेव हि । तस्य शोभान्वितं तत् स्याच्चतुर्दिक्षव्यब्जसंभव ॥ ४७

१. क-ख-ग-घ—मूर्तिज्ञानपदाशन नी   २. ग-घ—भवत्य हरि खी ?

३. क-ख—कुर्योदरगतं भजे   ४. ग-घ—एवमस्तवशक्तयः   ५. क-ख—गोष्ठका

६. ग-घ—ध्येतक्षेत्रयुक्तानि   ७. क-ख—अशकेनाशकेन तु

८. क-ख—पीठाद्य   ९. ग-घ—तस्माद् द्वि द्विगमांशानां

१०. क-ख—ईशाग्नेय तुसारो   ११. क-ख—.... द्वितीयतरा

१२. क-ग-घ—बाह्यास्तस्त   १३. ग-घ—प्रागुदयम   १४. ग-घ—पूर्वत्र मध्यशो

स्थानं १संसाधयनेषां शोभानामवधारय । द्वारपार्श्वद्वयं कुर्याच्छुभं शोभाद्वयं द्विज ॥ ४८
 तदर्थं बाह्यपद्भूतौ तु एकांशं त्रीण्यतोऽन्तरात् । ३सांपकोष्ठकपथातु ३पर्यतद्वद्ववद्ववेत् ॥ ४९
 समीपवर्तिशोभस्य कोणं ४चापथकः पयेत् । उभाभ्यामपि पडक्तिभ्यामंशस्टूकोणपूर्ववेत् ? ॥ ५०
 मार्जयेद्वीथिसिद्धयर्थं दिक्त्रयात् पूर्वमेव तु । पडक्तिशस्टूकं तुकाभानां ९ याम्योदक्पूर्वदिक्त्रयम् ॥
 अनेन विधिना ५कुर्यादिशां(न) कुर्याच्च लोपयेत् । यथा न हीयते संख्या नवपीठेति या स्थिता ॥
 प्रकल्प्य विधिनाऽनेन विधियुक्तानि पौष्कर । तल्लङ्घनं स्यादस्त्रस्य तद्वारोपगतस्य च ॥ ५३
 अंशपद्भूतिद्विषट्कोणदिक्षु द्वारचतुष्टयम् । कुर्याच्छोभाष्टकं चैव तूपशोभाष्टकं तथा ॥ ५४
 चतुष्टयं च कोणानां रेखाणां त्रितयं बहिः । शतमष्टाधिकं चैव द्वारं द्वारातु लोपयेत् ॥ ५५
 अशीत्येकाधिकाद्वागात् प्रतिशोभातु मार्जयेत् । उपशोभप्रसिद्धयर्थं तावत्तज्जांशकं स्मृतम् ॥ ५६
 एकैकं मार्जयेत् कोणं क्रमशोनं च तत्त्रयम् । प्रागेव कल्पनं कृत्वा तत्साधनमाचरेत् ॥ ५७
 द्वारस्य वीथिबाह्यातु शोध्य । पडक्तित्रयाद्विति ? । षडशमंशकानां तु ६स्याधथाऽष्टादशांशकात् ॥
 जायते द्वारकर्णं तु चतुरश्रायतं समम् । कर्णवाद्ये ततो ब्रह्मनुपकर्णप्रसिद्धये ॥ ५९
 पडक्तित्रयं मार्जनीयं भागद्वादशकान्वितम् । यथा षट्क्रिशदंशानि मार्जितानि भवन्ति हि ॥ ६०
 अथोपकर्णवाद्ये तु द्वाराधारं प्रकल्पयेत् । उपकर्णोपमं रम्यं ७तदाऽन्यत् कमलोद्धव ॥ ६१
 भागपद्भूतित्रयं चैव युक्तमष्टादशांशकैः । तर्दनीयं ८यदा यस्या पञ्चाशत्तुराधिका ॥ ६२
 लुप्त्वैवं तु भवेद्वारं ९त्रिपुन्त्वादिशन्त्वतः । द्वारपाश्वोपांगं कुर्याच्छोभातसातु लोपयेत् ॥ ६३
 द्वारकर्णसमीपाच्च १०अंशपञ्चदशान्वितम् । पडक्तित्रयं तु वै ब्रह्मश्वत्वारिंशत्यथाक्रमात् ॥ ६४
 ११पञ्चाधिकाश्र जायन्ते संख्यामानं तु पौष्कर । ततोपकर्णनिकटात्त्रवसागसमन्वितम् ॥ ६५
 त्रितयं चैव पडक्तिभ्यां लोपनीयं प्रयत्नतः । जायते संख्यामानं तु १२सप्तविशत्यंशका ? ॥ ६६
 तद्वाधारसमीपातु अंशकत्रयसंयुतम् । पडक्तित्रयं शोधनीयं १३यथाऽस्य .... षट्यम् ॥ ६७
 शोभं बाह्याद्यालसुपशोभा . . . न्तरात् । संपाद्य चोपशोभं वै कोणशुद्धिं समाचरेत् ॥ ६८
 प्रतिपद्भूतित्रयाचैवमादिमध्यवहिर्मता । नवतिकोष्ठकानि तु मार्जयेत् ॥ ६९
 यावद्वन्ति भागानां त्रिभिरुनं शतत्रयम् । द्वाराधारं बहिस्तेन भागं पडक्तित्रयेण तु ॥ ७०

१. ग-घ—संसाधनं नेषां

२. ग-घ—सापकोष्ठक्रमायां तु

३. सर्वत्र समान्यक्षराणि

४. क-ख-ग-घ—समान्यक्षराणि

५. क-ख—कुर्यादिशां कुर्याच्च

६. क-ख—सन्यधा

७. ग-घ—तद्व

८. ग-घ—यथाप्रस्य

९. ग-घ—त्रपुरुत्वादशं ततः

१०. क-ख—अशपञ्चदश ....

११. क-ख—पञ्चाशत्वाश्र

१२. ग-घ—यथास्युर्न्वचकोष्ठयं ?

प्रतिवारणरेखाणां त्रितयं पञ्चकं तु वा । अथवा पट्टिकानां तु सम्पाद्या वै परानना ॥ ७१
 भवन्तमपरद्वारे कुर्यात् क्षेत्रस्य पौष्कर । रेखागणं तु तद्वाह्यान्मार्जे^१ वा पट्टिकात्रयम् ॥ ७२
 विस्तीर्णमस्त्रविविधा यदिवेच्छसि पौष्कर । तदर्थं पट्टिकनवकं मार्जयित्वाऽधिकल्पयेत् ॥ ७३
 द्वारादीन् पदषट्कोणान् प्रागुक्तेन क्रमेण तु । पट्टिकिद्वयं द्वयेनैव द्वारकर्णादिको? द्विज ॥ ७४
 संख्यानामंशकानां तु मण्डलं द्वियवेषु च । त्रिपट्टिकिद्वासाद्वोद्भव्यं स्वयं किं कथये न तु ॥ ७५
 संशोध्य मण्डलानां तु प्राद्मध्ये विष्वसन्ततिम् । द्विकप्रमाणे रेखासु समासु सुसितानि चाऽ ७६
 कृत्वा चैव परिच्छिन्ने विष्ववाह्यात् क्रमेण तु । रज्जये^२ द्विविधानेन क्षेत्रं वै ह्यनलान्वितम् ॥ ७७
 विम्बैर्विना बता^३ बाह्यं पाण्डुरक्तेन चात्र वै । राजपाषाणं^४ तुल्येन पैठीयं चरणावलम्^५ ॥ ७८
 शतधारनिभेनाथ तद्वात्रं कवचं च यत् । तुषारारुणभेदेन नृपोपलनिभेन वा ॥ ७९
 पूरयेद्रागपीतेन पीठकोणचतुष्टयम् । समारभ्य तु चैशानाद्यावत् कोणं तु मास्तम् ॥ ८०
 यागक्रमेणानेनैव ऐत्योदक्पूर्वदक्षिणम् । दिक्कचतुष्कं तु वैरस्वं^६ द्वाराणि सुसितेन च ॥ ८१
 रक्तोज्ज्वलेन रागेण पूरयित्वा कजं द्विज । अन्तरात् पाण्डुरक्तेन होमद्वानोपशोभकम् ॥ ८२
 ७मध्यात्मन्तात^७ भेदेन पूरयेत्तदनन्तरम् । हेमाभेनाथ वै मध्याद्वाह्यान्मरतकेन तु ॥ ८३
 रक्तोज्ज्वलेन कोणानि^८ केवलेनाथवा द्विज । सह वै पाण्डुरक्तेन रज्जनीयानि तेन वा ॥ ८४
 यथा विभागसंस्थेन तन्मे निगदतश्शृणु । अंशपट्टिक्तियोत्थेन^९ कोणमानस्य मध्यतः ॥ ८५
 पाण्डरोज्ज्वलरागेण पूरणीयं तदन्तरात् । रक्तोज्ज्वलेन रजसा रक्तेन च विभूषयेत् ॥ ८६
 रक्तोज्ज्वलेन वा मध्याद्वागेण परिपूरयेत् । आद्यन्तात् पाण्डुरक्तेन रजसा कमलेन च ॥ ८७
 कर्णात् कर्णा^{१०} . . पासूत्रा? दत्वा कोणाद्विमाजयेत् । रक्तोज्ज्वलेन भागैकं पाण्डुरक्तेन चापरम् ॥
 ११ प्राग्वद्वा वैपरीतेनाप्यर्धमर्घेन रज्जयेत् । रजसा तु यथार्थर्थमसद्वयेन राजते ॥ ८९
 १२ नगनाश्रिविधिनाऽनेन बाह्यं रेखास्तादिता^{१२} । रेखानां चैव रागस्य स्थानभेदस्थितस्य च ॥
 व्यवधानविधिं कुर्यात्^{१३} दन्योन्यरजसा तु वै । १४ यागोचितेन कुसुमैः पीठादि परिपूरयेत् ॥ ९१
 त्यक्त्वा परार्धमामं तु हेकैकसिंस्तु मण्डले । बाह्यतो द्विजरेखार्थीं कुक्षुमाद्यैरनन्तरम् ॥ ९२

१. 'द्विधिना' इति स्यात्   २. ग-घ—तुल्येन ... वैयं चारणा

३. ग-घ—शतधामनिभेना   ४. क-ख—त्वा .... व्यो ... पूर्व

५. ग-घ—वैरस्य?   ६. सर्वतैकरूपं. हेमाभेनोप इति स्यान्

७. ग—मध्यात्मताताभेदेन घ—मध्यात्मताता   ८. क-ख—केवलानि ....

९. ग-घ—कोणमानेन   १०. क-ख—प्राग्वद्वा चैव नित्येना

११. क-ख—नगनाश्री .... धिना   १२. क-ख—दन्योन्यारजसा

१३. ग-घ—यागोत्थितेन

१मण्डलभ्रमणीं सर्वासुपलिप्य सितादिना । .... || १३
 २ ....

इति श्रीपाञ्चरत्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां

नवपदादिविधानलक्षणो नाम

दशमोऽध्यायः

अथ एकादशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

वृत्तादीनां च विम्बानामज्ञातं लक्षणं मया । आशंस त्वं जगन्नाथ यदि सानुग्रहोऽसि मे ॥

श्रीभगवानुवाच—

३ ....

लुसे विविक्तयागानामाधारं लक्षणान्वितम् । मण्डलानामतो मध्ये विम्बसङ्घं प्रकल्पते ॥ १

अधमं क्षेत्रमध्ये तु मण्डलं यत् पुरोदितम् । तन्मध्येऽन्यं परिस्तज्य षोडशार्थं च आमयेत् ॥ २

ज्ञानादिगुणषट्कस्य ज्ञापकं रञ्जयेत् क्रमात् । सितेनारुणरत्नेन जाम्बूनदनिभेन च ॥ ३

नृपशैलप्रवालाभ्यां शतं नीलोपमेन तु । एतत्पादस्य मुख्यत्वं तुल्ये पीठादिके सति ॥ ४

ताहवा तत्र मध्ये तु कुर्याच्छोभाविवर्जितम् । चतुरश्च चतुर्द्वारं चापादस्य तु वृत्तता ॥ ५

तद्वासदेशमध्ये तु सूत्रं कृत्वा प्रसार्य च । सीमन्तैपीठवाम्बाभ्यां २ आमयित्वा समन्ततः ॥ ६

भूयो वै द्वावेद्यां तु मन्त्रा १ सूत्रमानयेत् । आमं तु पूर्ववत् कुर्यात् तेन सूत्रेण पौष्कर ॥ ७

प्रसार्य द्वास्पर्यन्तं वृत्तं पूर्ववदाचरेत् । वृत्तानामन्तरस्थानां ४निर्वर्ण्य श्री .... माश्रयेत् ॥ ८

द्वारोपगानि बाह्यं तु कोणानि परिशोभयेत् । ५व्यजने मण्डलं वृत्तं यत् पूर्वं सूचितं मया ॥ ९

व्यूहमध्यं भवत्येवं यदि व्यूहं विना यजेत् । कुर्याद्वृतीयमेकं तु .... वृत्तं चैव वृत्तये ॥ १०

१. क-ख—“मण्डल” इत्यर्थं गलितम्

२. अत्र प्रन्थपातः सर्वेषु कोशेषु प्रत्युत “पौष्कर उवाच” इत्यादिरेकादशाध्यायारम्भभागः प्रमादादविभागेन संयोजितः मातृकाचतुष्टयेऽपि.

३. अत्र भगवद्वाक्यारम्भे प्रन्थपातश्शक्यशङ्कः ४. ग-घ—पीठवाम्बाभ्यां

५. ग-घ—निर्वर्ण्यश्रीण्यमाश्रये ६. ‘व्यजयते’ इति स्यात्

द्विसप्तधा कृतं क्षेत्रं जायते मण्डलक्रमात् । राज्या ? सितेन रागेण सितपुष्पैस्तु पूजयेत् ॥ ११
मध्येऽन् कमलं कुर्यात् सुसितं लक्षणान्वितम् । कृत्वैवं वासुदेवास्यं शक्तित्वं संप्रपूज्य च ॥ १२

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्ट्रसंहितायां

वृत्तबिम्बलक्षणो नाम

एकादशोऽध्यायः

अथ द्वादशोऽध्यायः

३श्रीभगवानुवाच—

कृत्वैवं मध्यतो विन्वं वृत्तास्यं कमलासन । प्राग्दिङ्मण्डलमध्ये तु पद्मासनिम्बवल्लिखेत् ॥ १	
अग्निदिङ्मण्डलं चक्रं सूर्यबिम्बं तु दक्षिणे । ततोद्य ? चात्र रूपं तु क्षेत्र ? नैऋतमण्डले ॥ २	
अथ पञ्चमदिक्कुर्याद्विम्बं त्रिस्कन्धसंज्ञकम् । मण्डले वायुकोणं तु मध्यबिम्बं तु तत्पदे ॥ ३	
परत्वेन च सर्वेषामर्चनं वा करोति यः । वत्सरं मासषट्कं तु मासत्रयमथाब्जज ॥ ४	
मासमेकं तु रैमासाध्यं नवांशदिनसंख्यया । प्राग्वत्सापि विहितं क्रमशः परिवर्तनम् ॥ ५	
एतेषामधुना ब्रह्मन् शृणु संसाधनं क्रमात् । प्रथमं पञ्चपद्मस्य विम्बस्य कथयामि ते ॥ ६	
यदुक्तं मण्डलं क्षेत्रं तच्चतुर्विंशता द्विज । विभज्य वृत्तन्यायेन ... संस्थावधेः क्रमात् ॥ ७	
पीठसूत्रावधिर्यावन्मध्ये विन्दुं त्रिः ? कल्पयेत् । भागैकादशमानेन भागः पद्माहृष्टिर्वेत् ॥ ८	
आम्यवृत्तद्वयेनैव भागमष्टादशं ततः । यच्चतुर्विंशतो भागास्तुपीठनिकटे त्वजेत् ॥ ९	
एवं सम्यग्यथा कुर्यात् पङ्कजं पद्मपङ्कजम् । यथा तत् कथयिष्यामि समासादब्जसंभव ॥ १०	
यत् प्रवृत्तं द्वयं दत्तं मध्यात् तत् पञ्चधाऽङ्कयेत् । पूर्वदिक्संस्थितं कृत्वा चिह्नं तु प्रथमं त्वथ ॥	
तच्चिह्नेशादादरभ्य कुर्यादन्यच्चतुष्टयम् । यथागं पञ्चगस्यान्ते समं स्याङ्गपञ्चकम् ॥ १२	
तेषु चिह्नेषु संस्थाप्य सूत्रं पञ्चाङ्गसंमितम् । सिद्धर्थ्यं कमलानां तु आमयेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥	
एवं स्यात् पञ्चपत्राणां पद्मानां क्षेत्रपञ्चकम् । मध्यपद्मं भवेच्छुक्लं पञ्चकं पाण्डुरोज्ज्वलम् ॥	
पीता स्यात् कर्णिका तेषां रक्तरागेण केसराः । प्रतिपत्रान्तरे तेषु पद्मेषु केसरत्रयम् ॥ १५	

१. अत प्रतिपाद्यो विषयो न निगमितः । अध्यायश्च अकाण्डे अवसानं प्रापितः कोश चतुष्टयेऽपि दृश्यते ।

२. अत प्रश्नप्रतिवचनप्रतिज्ञावाक्यनिर्देश विनेव “कृत्वैवं” इत्यादिना चोदित प्रतिवचनमारभ्यते । तेन प्रश्नोत्तरप्रतिज्ञावाक्ययोगः सुसन्धानः नानवसरक्ष भवति अतः श्रीभगवानुवाच इति योजितम् । ३. ग-घ—साध्यं वा

पद्मानां साधनार्थं तु यत् १प्राग्वृत्तत्रयं द्विज । आमितं तस्य मध्यं तु रजसा परिपूर्येत् ॥ १६
 इन्द्रनीलोपमैव तन्नालं पद्मसन्ततेः । दलान्तराणि सर्वेषां २मध्यभागादितः क्रमात् ॥ १७
 नृपाश्मरुचिरगोण क्षेत्रान्तं परिपूर्येत् । मध्यवत् सर्वपद्मानां व्योमवृत्तं न कल्पयेत् ॥ १८
 निष्पाद्य मध्यपद्मे तु बिम्बेशं संप्रपूजयेत् । सर्वरकर्णिकामध्यात्तदेव विधिवद्यजेत् ॥ १९
 पञ्चकं पुरुषाद्यं यत् पूर्वपद्मे प्रपूजितम् । क्रमेण ३पूर्वपद्माभ्यां यावदीशानगोचरम् ॥ २०
 प्रादक्षिण्येन सर्वेषां ४क्षमं तत्त्वगणं न्यसेत् । न्यस्य संपूज्य पाद्यार्थपूप्पधूपविलेपैः ॥ २१
 अनन्तरूपो ५भगवान् वनमाली तु यस्समृतः । अभीप्सितैर्धतः कुर्यादरकैर्बीजचक्रकम् ॥ २२
 उत्तमं द्वादशारं तु ६तच्च ते विदिता पुरा । ७कालक्रमाभिधासर्वा सृक्षादौ? च क्रमं यजेत् ॥
 ८षट्सु चाङ्गेषु विधिवन्नेम्यन्तेषु च सत्तम । स्थूलसूक्ष्मविभागेन यथा तत् ते ब्रवीम्यहम् ॥ २४
 ९प्राणो ह्यक्षस्थितो सिद्धं? तामिस्यातु विनाडिका । ब्रह्मन् विद्धि वा व सरागता .... ॥ २५
 १०प्रथिषु प्रस्थितो मासो नेमिभागेषु वत्सरा । स्थूलमेतत् समाख्यातं सूक्ष्मकालमथ शृणु ॥ २६
 उपोष्टको? निमेषश्च ततस्त्रुटिलवौ द्विज । लक्षणं च तथा काष्ठात् ११पक्षादोपरिसंस्थिता ॥ २७
 एतसिन् कालचके तु प्रवर्तकनिर्वर्तके । पद्ममध्ये यजेत् साङ्गं प्रद्युम्नं परिमार्जितम् ॥ २८

इति श्रीपञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां

पञ्चपद्मचक्रविम्बलक्षणो नाम

द्वादशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

चण्डानदीधियन् १ विम्बमनन्तकरभासुरम् । सुरासुरेन्द्रनिमितं शृणु तामप २ सोदरम् ॥ १
 पञ्चपद्मप्रसिद्धर्थं क्षेत्रं प्राभाजितं यथा । संविभज्य तथा ब्रह्मन् सूर्यविम्बप्रसिद्धये ॥ २
 पङ्कजद्वादशांशेन भागं पद्मबहिस्त्यजेत् । द्वे वृत्ते आमयेत् पश्चाद्घागीकृत्वांशपञ्चकम् ॥ ३

१. ग-घ—प्राग्वृत्तत्रयं

२. ग-घ—मध्यपद्मादितः

३. ग-घ—पूर्वपदं यत्

४. ग-घ—क्षमा तत्व

५. क-ख-घ—भगवान् ... ली

६. ग-घ—रघः कुर्यात्

७. क-ख—तच्छते दीपिता

८. क-ख—जलक्रमा

९. क-ख—प्राणो ह्यक्षस्थविता सिद्धमनाभिभ्रातु विनाडिका

१०. ग-घ—प्रथिष्ववस्थितो

११. क-ख—पक्षादेशपरि

प्रतसकरविम्बं तद्विभार्गवपञ्चकम् । संखाप्य रश्मिसिद्ध्यर्थं आम्य वृत्तं तृतीयकम् ॥ ४
 रश्मिपुंजस्य पीठस्य भागमध्ये परित्यजेत् । पर्यन्ते सूर्यविम्बस्य सूत्रं कृत्वाऽथ सत्तम् ॥ ५
 प्रसार्य रश्मिपर्यन्तं यावदास्थालकं तु तत् । एकांशं दद्यमानं ? तु त्यक्त्वा सूत्रस्य चान्तरे ॥
 संप्रसार्य तथा सूत्रं पातयित्वा द्विजापरम् । क्रमेणानेन वै दद्याद् रध्यर्थं सूत्रपञ्चकम् ॥ ७
 ३४ अं सूर्यस्य विम्बस्य माल्य .... रववृज्ज । ततः प्रसार्य रजसा रविवद्राजते यथा ॥ ८
 रक्तारुणेन रागेण रहितैर्मध्यान्तमेव च । विम्बं भाति यथा सम्यक् तेजोगोलकरूपवत् ॥ ९
 पाण्डुरासुणरागेण सूक्ष्मरेखाचयेन च । चक्रेण ४यत्तं ? कुर्याद्विपुच्छादिव गोणकम् ॥ १०
 रश्मीनामन्तरं सर्वं रश्मिबाद्यात् तथैव च । छायेन्द्ररजसा ब्रह्मन् विघ्नाम्बररूपिणीम् ॥ ११
 प्राप्वत्तदुत्तरे कुर्यात् कमलं शुभलक्षणम् । ५न मध्यै धरया भक्तया यः पूरयति जह्नगम् ? ॥ १२
 ६सोऽचिरात् परमं ब्रह्म प्रविशत्यजमव्ययम् । यद्वत्वा न निर्वत्तने भूयोऽस्मिन् भवपञ्चरे ॥ १३

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां

सूर्यविम्बलक्षणो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

१सुधारसमयारं तु ? तुषारनिचयाकृतिम् । हारपञ्चलसारस्य ? वहिष्यश्चारु राजते ॥ १
 तामिदानीं प्रवक्ष्यामि विम्बार्थेषु च संज्ञितः । अङ्गयित्वाऽष्टधा क्षेत्रं दिग्द्वयादक्षिणोत्तरम् ॥ २
 क्षेत्रं सूत्रद्वयेनैव युक्तानि नवसंख्यया । एवं पूर्वापरं सूत्रं क्षेत्रमध्ये तु पातयेत् ॥ ३
 द्वे वाऽन्ये क्षेत्रजे सूत्रे त्रीण्येवं पूर्वपञ्चिमे । प्राच्यादौ संख्यमानं यत् पौष्करांशं तृतीयकम् ॥ ४
 संविभज्य चतुर्धा तत् ब्रह्मस्थानावधेस्तमम् । ५सुपत्त्वैरङ्गयेच्छिह्नसिभिः कमलसंभव ॥ ५
 त्यक्त्वा तस्माच्चतुर्थांशं प्राग्दिग्भागद्वयोपमम् । सूत्रं कृत्वा तदङ्गस्थमनेन विघ्निना ततः ॥ ६
 ६प्रवासा ऋग्यजुत्या च ? यावत् सूत्रं तु सप्तकम् । तस्माच्चलाङ्ग्यमानं तु दक्षिणे तु समानयेत् ॥
 यावद्वृद्धितयं सूत्रमुदग्दिग्लाङ्ग्नं तथा । एवं मध्येन्दुवच्छिं प्रथमं परिकल्पयेत् ॥ ८

१. ग-घ—रम्यार्थं २. ग-घ—य अं खं सूर्यविम्बस्य मालवाद्विरववज्ज ?

३. ग-घ—शर्तैर्मध्योन्तमेव च ४. ग-घ—यत्तं ५. ग-घ—नमध्ये यरया

६. क-ख—इदमर्थं गलितम् ७. ग-घ—सुधारसामियाकामा ८. ग-घ—सुवक्यैरङ्गक

९. ग—प्रवासा ऋग्यजात्या च घ—प्रवासा ऋग्यजात्या च

सिद्धुर्यमर्धचन्द्रास्यं विम्बस्यावरमुच्यते । अंसाभिधाच्चतुर्थस्य .... र्थ .... ते .... मस्य च ? ॥ ९
 तं तु कृत्वा नयेत् पश्चाच्छृङ्गं प्रावच्चनस्य च । एकं तस्मालाञ्छ्यमानं द्वितीयं शृङ्गमानयेत् ॥ १०
 कृत्वैवमिन्दुलेखेन त्वर्धेन्दुर्जयितेऽधिकम् । सुपूरणीयं रजसा यथा तदधुनोच्यते ॥ ११
 सितपीतेन रागेण समं रेखासु १पूरयेत् । लाञ्छनद्वितयं चन्द्रं किञ्चित् स्थूलासु मध्यतः ॥ १२
 कृशासु शृङ्गदेशाच्च क्रमाद्वोपुच्छरूपवत् । ३प्रसार्य मध्याच्छुक्षेन तद्हर्मेऽनुरुहं लिखेत् ॥ १३
 ब्रह्मस्थानाच्च यत् सूत्रं कृत्वा सं ? संप्रसार्य च । ३चन्द्रोदयसमीपं तु यथा चन्द्रं तु संस्पृशेत् ॥
 तद्ग्राम्य पद्मसिद्ध्यर्थं पद्मपत्रायतेक्षणम् । यजेचन्द्रोदरस्थं च नारायणमनामयम् ॥ १५
 भवबन्धक्षयकरं मोक्षलक्ष्मीप्रदं विभुम् ॥ १६

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां
 चन्द्रविम्बलक्षणो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

वैराजीया विभोशशक्तिरूपतत्त्वेति कीर्त्यते । त्रिस्कन्धलक्षणं यां तस्य वक्ष्यामि तेऽधुना ॥ १
 कृत्वा ब्रह्मपदे सूत्रं चतुरश्रस्य सत्तम । क्षेत्रार्थं पश्चिमाद्वागालाञ्छयेदर्धचन्द्रवत् ॥ २
 ततो वै पूर्वदिङ्मध्यं सूत्रं कृत्वाऽऽत्मयत्तः । नयेत् पश्चिमदिङ्मध्ये तेन सूत्रेण लाञ्छयेत् ॥ ३
 समीपाद्यातुर्दिग् वायोश्चतुरश्रपुरं ह्ययम् । सूत्रद्रव्यमुदग्याम्ये संस्थितं कमलोद्धव ॥ ४
 ४दिग्यात्मने तु तत् सूत्रं त्रिकोणं व्यजने ततः । प्रावदुत्पाद्य ५मध्ये तु .... कोणपर ? ॥ ५
 ताम्यामभ्यन्तरं कुर्यात् तृतीयभ्रमसिद्धये । यथा सूत्रत्रयोपेतं स्यात् त्रिकोणचतुष्टयम् ॥ ६
 स्कन्धत्रयक्रमैव सोम्याम्यं तु पश्चिमे । सूत्रपातं ततः कुर्याच्छिन्ने कुद्धे ? तु तन्तुना ॥ ७
 स्कन्धाम्यां सौम्याम्याम्यां ७सौम्यापाम्यां तथैव च । ८याम्यापाम्यां तु संखाम्यां सूत्राणां तु तेन तु
 एवमास्कालितैस्सूत्रैरंशकानां शतद्रव्यम् । शतार्थं च शतान्येष जायते व्यंशरूपिणम् ॥ ९

१०. ग-घ—पूजयेत्

२०. ग-घ—प्रसूर्यमधात्

३०. क-ख—चन्द्रोथ...समीपं

४०. क-ख—दिङ्कु साधो

५०. ग-घ—दिशात्वङ्के कृतं

६०. ग-घ—मध्येतु त्रिकोणं

७०. क-ख—सोम्यावाम्यां

८०. क-ख—याम्यावाम्यां

शोभान्वितानि द्वाराणि कोणानि त्रीणि पौर्कर । भागपद्मस्तिद्वयेनैव वक्ता^१ तु अभणीशुभम् ॥
 पद्मत्या तु साधयेत् पीठं सांशपद्मत्या तु पङ्कजम् । इत्येतां कल्पनां कृत्वा लोपयेत्तदनन्तरम् ॥
 दशकांशं दशानां तु दिव्यध्याचारसिद्धये । बाह्यपद्मकौ तु वै सप्त त्रेधा च .... चतुर्दश ॥
 त्रीण्यन्ये योनिरूपाणि लोपयेदंशकानि च । सप्तैतानि वहिः पद्मकौ लोपनीयान्यतोऽन्तरात् ॥
 कर्णार्थं त्रीणि ^२कोणस्थानि द्वे योन्येकोऽनि च द्विज । एवमाग्नेयपुरवदित्येते चांशका दश ॥
 संशोध्य द्वारसिद्ध्यर्थं कुर्याच्छोभाद्वयं ततः । पश्चात् द्वये तु द्वारस्य ^३त्रिंशत् षट्कोणं पौर्कर ॥
 योनिवद्वाहपद्मकौ तु एवं ^४पञ्चदशान्तरात् । त्रीण्यनिपुररूपाणि मार्जयेद् द्वेऽथ योनिवद् ॥
 व्यज्यते शोभनं शोभं ततः कोणं तु शोधयेत् । ^५स बाह्याभ्यन्तराभ्यां तु पद्मकिभ्यां त्रिंशदंशकम् ॥
 द्वारद्वयं वा कृत्वा^६न्यत् प्राग्वच्छोभोपगं द्विज । ^७अंशकानां तु दशकं शेषं कोणं तु शोधयेत् ॥
 वीधीसंसिद्धये चैव पद्मस्थेका या प्रकल्पिता । भागास्तत्रैव पञ्चा म^८ लोपयेत् परितो द्विज ॥१९
 वीथ्यन्तर्गतपद्मकौ तु कुर्यात् पीठं सुलक्षणम् । पञ्चत्रिकोणानि दिक्षु^९ ... ब्र तत्र मार्जयेत् ॥
 ‘हुताशपुरवत् त्रीणि ^{१०}द्वेऽन्त्ययोन्योपमानि च । अंशषट्कं तु वै ब्रह्मन् प्रतिकोणं तु मार्जयेत् ॥
 पञ्चपीठान्तरे कुर्याच्छैष्ठोडशकोष्टकैः । पृथक् सम्पूजनार्थं तु हेतलक्षणलक्षितम् ॥ २२
 कुर्याद् द्वारा च शक्तौ तु मण्डलं यन्मयोदितम् । स लुप्तश्वतुश्च तु युक्तं रेखात्रयेण तु ॥ २३
 नवाध्वरस्य यागस्य यदाऽङ्गत्वेन वै त्रजेत् । लुप्तवीर्थं तथा कुर्याद्वारादिपरिभूषितम् ॥ २४
 मुक्तरेखात्रयैव चतुरश्च पुरान्वितम् । त्रिकोणं पूर्ववत् पूर्वं क्षेत्रं कृत्वा द्विसप्तधा ॥ २५
 विमज्य सुसमैमैसूत्राण्यस्फाल्यं पूर्ववत् । अथ मन्त्रविशेषस्यादंशकानां तु मार्जयेत् ॥ २६
 शोभान्वितानि द्वाराणि भागैः पूर्वोदितैर्द्विज । ^{११}श . न्यंशकसव्येन कुर्यात् कोणत्रयं ततः ॥
 पूर्ववत् पीठकोणेषु भागषट्कं तु मर्दयेत् । दिक्त्रयादवशेषेण ^{१२}शोधयेदंशकानि च ॥ २८
 पीठान्तर्वर्तीनिश्चैरवशिष्टैस्तु पङ्कजम् । लक्षणाद्वयं समं कुर्यात् कुर्याद्वा पीठवर्जितम् ॥ २९
 अथवा षोडशांशोत्थां ^{१३}पीठवत्युज्जितां लिखेत् । यथा तु संकटं न्यस्य पञ्चानां चाथ वक्ष्यते ॥
 द्वाराणि सुसितेनैव पाण्डुरक्तेन चोत्तरम् । ^{१४}कृष्णवर्णोन्तः^{१५} दिग्मां रञ्जनीयं च तेन वा ॥३१
 रक्तारुणेन तद्वाहमीशादौ वा सितादिना । हुतभुङ्मारुतस्सूर्यः पीठकोणत्रये स्थिते ॥ ३२

-
१. ग-घ—त्रेधानि च २. ग-घ—कोणस्थानि (कोणानि?) ३. क-ग-घ—त्वंशत् षट्
 ४. ग-घ—पञ्चतदन्तरात् ५. क-ख—सबाह्याभ्यन्तरं तं तु
 ६. क-ख—प्राग्वत् शोभावकं ७. क-ख—अंशकानां इत्याद्यधर्त्रय गलितम्
 ८. क-ख—हुताशपुरश्च ९. ग-घ—देन्ये योन्योपमानि च
 १०. क-ख—श...न्यं श ११. ग-घ—शोषयेदशकानि च
 १२. क-ख—पीठवत्युज्जितां १३. क-ख—तूर्णवर्णोन्तः

पूर्वमास्तविपेन्द्रदिक्त्रयेऽथ श्रुतित्रयम् । १ सौम्ये च दक्षिणे चैव ऋग्यजुस्सामसंज्ञितम् ॥ ३३
संपाद्यैवं तदन्तस्थं ब्रह्मतत्त्वं तु योजयेत् । परिवारावृतं ब्रह्मन् भत्या भोगैश्च याज्ञिकैः ॥ ३४
तदर्पितं मनः कृत्वा सुवाचैव परिग्रहम् । समाप्नोति शुभान् कामान् मोक्षार्थी च परं पदम् ॥

इति श्रीपञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां

त्रिकोणविष्वलक्षणो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि यागं कूर्मोदरं तु यत् । सप्तमं नवनाभस्य विष्णोस्संपूजनाय च ॥ १
ऐशान्यां दिशि वा कुर्याच्चिकं कूर्मस्य सर्वदा । रजसा चोलिवेत्साद्विभागोद्योतितेन च ॥ २
विभज्य दशधा क्षेत्रं सूत्राण्यास्फालयेत् ततः । ३ साध्यते शतमेकं तु कोष्ठकानां द्विजोत्तम ॥ ३
वायव्यांशं समारभ्य यावदीशानगोचरम् । पद्मक्त्येका कोष्ठकानां तु ऐन्द्रीदिक्स्थां तु मार्जयेत् ॥
कृत्वा ब्रह्मावधौ सूत्रं संप्रसार्य क्रमेण तत् । ४ उदग्याम्यतृतीयस्य यावत्सूत्रस्य सञ्चिधिम् ॥ ५
स्थानं तस्मा न्येच्छोदग्लाङ्गुल्यमानं तु सङ्गमम् । अस्य मध्याङ्गुर्थस्य यदेतत् पञ्चमस्य च ॥ ६
अनेन विधिना कुर्यात् ... पृष्ठलाङ्गुलनम् । याम्योदक् सप्तमस्याथ मध्मसूत्रस्य सङ्गमे ॥ ७
निधाय सूत्रं मप्रवत्तया ८ स्तृतीयोपगं न्यसेत् । तत् सूत्रं लाङ्गुलेद्याम्ये यावन्मध्यस्य पञ्चमे ॥
भुजात् षष्ठे तु साध्यांशे कूर्मपृष्ठं तदा भवेत् । अथ षष्ठस्य वै ९ मध्यादंशास्त्र्यात् सप्तमस्य तु ॥ ९
निधाय सङ्गमे सूत्रं मीलयेद्वालाङ्गुले । समास्फाल्य तु लाङ्गुलं संसिद्ध्यर्थं तु पौष्टक ॥ १०
लाङ्गुलस्य ततश्चार्थं सूत्रं कुर्यात् सङ्गमे । आधारात् पञ्चसंख्यस्य ११ भुजादष्टमकस्तुकैः ? ॥ ११
प्रसार्य कृग्यजुस्सामवाहस्सप्तकमस्पृशेत् ॥ १२ लाङ्गुल्यमानं नयेत्सान्मध्यात् तुर्थस्य मीलयेत् ॥ १२
अथ पुच्छाग्रं सूत्रं कृत्वा १३ सिद्धि समानयेत् । चतुर्थस्य तु वै मध्याङ्गुजादष्टमकस्य च ॥ १३
तस्मान्नये १४ लाङ्गुलेन मयं बद्धस्य पञ्चकम् । कृत्वैवं च ततः कुर्यालाङ्गुलं १५ कर्णदेशतः ॥

१. ग-घ—सौम्याप्यदक्षिण २. ग-घ—दिशि वै कुर्या ३. ग-घ—सिध्यते

४. क-ख—उतयाम्य ग-च—उदयाम्य ५. क-ख-ग-घ—नयेच्छोदद्यां च

६. ग—सूत्रं प्रग्रहत् यास्त्रीयोपकं घ—सूत्रं प्रागुक्त्या

७. क-ख—मध्यदशा ... सप्त ... ८. क-ख—सजास्तमकस्तुकैः

९. ग-घ—सिद्धयंशमानयेत् १०. ग-घ—लाङ्गुलेन यममध्यस्य

११. ग-घ—कण्ठदेशतः अनयोः कोशयोः कर्णकण्ठशब्दयोरक्षररेखायां विवेको न भवति

मध्यते सौ? तृतीयस्य पञ्चमस्य भुजाभिधात्। सूत्रमन्तस्थितं कृत्वा सम्मुखं संप्रसार्य च ॥१५
 मध्यमापञ्चकं यावल्लाङ्घ्यमानं नयेत्ततः। अतो भागे तु कर्णस्य नोर्ध्वे तु कमलासन ॥ १६
 यावन्मध्यचतुर्थस्य लञ्छनं लयमेति तत्। आधाराधारदष्टस्य? प्रयोतत् सप्तमस्य च ॥ १७
 सूत्रमन्तर्गतं कृत्वा तन्मानेन प्रसार्य च। यावन्मध्याच्चतुर्थं तु १त्सात् संचाल्य मील्येत् ॥ १८
 २ब्रह्माभिधात् पञ्चमस्य ३सूत्रस्याधान? चोद्धृतम्। कर्णसिद्धिर्भवत्येषा पातसिद्धिमतशृणु ॥
 द्वयं पादार्धयैनैव? ग्रस्तं जानुद्रयं द्वयम्। ४पार्श्वस्य साधनार्थं च विधि वक्ष्याम्यत परम् ॥२०
 मध्यसूत्रत्रयं यस्य याम्योदगदशमस्य च। कुर्यात् सन्ध्यंशग सूत्रं ५तेने ध्वानं च मस्पृशेत्? ॥२१
 प्रेरयेल्लाङ्घ्यमानं तु मम यत्तन्निबोधतु। ब्रुवाभिधाच्चतुर्थस्य स्कन्धास्याद्वशमस्य च ॥ २२
 अग्रवत् पश्चिमं जानुं तत्संखयेषु च तन्तुषु। एतच्चित्तद्वये सिद्धे ६कोडजान्वेकता भवेत् ॥ २३
 जानोरघस्थिते कोष्ठे चरण तत्र कल्पयेत्। संसूच्य तच्चतुर्धा वै भक्त्या पूर्वं द्विजोत्तम ॥ २४
 ७अर्धेषु प ...काशाणि तत्र पञ्च तु साधयेत्। भागपद्मकौ ८हाधस्थायां मध्यभागद्वयेन तु ॥
 अर्धेन्दुं प्रथमं कुर्यादधो वक्त्रं च पौष्कर। बाह्यकादशसूत्रस्य शृङ्गे द्वे तस्य मील्येत् ॥ २६
 तत्समौ द्वावर्धचन्द्रौ विधिनाऽनेन लाङ्घयेत्। ताम्यां वै लाङ्घ्यमानाभ्यां विशेषोऽयं प्रदर्शयने ॥
 सूत्रदात् पाद९कोष्ठात् सचमध्यबहिर्भवेत्? । पादपार्श्वस्यसूत्राभ्यां १०मध्ये ताम्यां द्विजान्तरे ॥
 नस्वद्वयत्र ११यैनैव ग्रस्तमनान्न दृश्यते। पादादूर्ध्व१२स्थिते मह्ये? विलेख्यं नस्वसंमितम् ॥ २९
 अर्धेन्दुजानुसिद्ध्यर्थं ब्रुवासूत्रं तु पञ्चमे। साधनं पादजानुभ्यासुक्तं शृणु मुखस्य च ॥ ३०
 षोडा कणोर्ध्वं भागं कृतं सर्वत्र सूत्रयेत्। भागपद्मक्त्या च ते ध्वस्ते द्विर्भवन्द्रद्वयं लिखेत् ॥३१
 भागद्वयद्वयस्यान्ते ह्यधो वक्त्रसमं द्विज। ताम्यां भागद्वयं मध्ये चन्द्राभ्यां संपरित्यजेत् ॥ ३२
 अग्रस्थिते भागपद्मक्त्यामंशाभ्यां तु द्वयेन तु। अर्धेन्दुमूर्ध्ववक्त्रं च पूर्ववल्लाङ्घयेत् समम् ॥
 अर्धेन्दुचिह्नशेषु भागेषु मुखमध्यतः। दर्शयेत् सुसमां रम्यां सता श्रोणिद्विजाभिधाम्? ॥ ३४
 वक्त्रमध्यगतैव सूत्रेण १३रसनां लिखेत्। दन्तान्तर्वर्तिनीं चैव नातिदीर्धां न वामनाम् ॥ ३५
 वक्त्रादन्तस्थभागस्य १४वर्तिमुलिख्य मानतः। तद्वागात् तुर्थभागेषु तन्तुना नेत्रं सिद्धयेत्? ॥
 लोचनांशस्य १५यो भागस्समीपे चैव वर्तते। श्रवणस्य तु तत् स्थानं यथा सिध्यति तच्छृणु॥३७

- १. ग-घ—तस्मात् संलाङ्घ्य २. क-ख—आत्माभिधात् ३. क-ख—सूतस्थायान्!
- ४. ग-घ—पश्यस्य ५. सर्वत्र अशुद्ध ६. क-ख—कोसजान्वेक
- ७. ग—अन्धेषुपतखास्त्राणि घ—अंतेषुपतखास्त्राणि
- ८. क-ख—.. तस्थाय ९. ग-घ—कोष्ठात् ह्यद्वयमध्य
- १०. क-ख—मध्यतस्य ११. ग-घ—यैनैव ग्रस्तमनान्न दृश्यते १२. ग-घ—स्थिते महें
- १३. क-ख—रचनं १४. ग-घ—वृत्तिमुलिख्य
- १५. क-ख—ये भागाः ग-घ—यो भागाः

तुर्यसूत्रस्य वै मध्यान्मध्ये सूत्रं निबोधयेत् । संमुखं लोचनस्थास्थः तद्वदे त्रितयस्य च ॥ ३८
 सूत्रं कृत्वाऽर्थभागेन .... । विविधान्विज ? मित्येतच्छ्रूत्रमास्फालनाङ्कवेत् ॥ ३९
 बदरीपत्रवत् तूर्णां विधिनाऽनेन जायते । कहूलां षोडशांशैस्तु मध्येऽस्य परिकल्पयेत् ॥ ४०
 कृत्वैवं मार्जयेत् ३पश्चादङ्गावयववर्जितम् । अधस्ताल्लोचनस्थाथ त्विषै काले ? तु निर्मिते ॥ ४१
 क्षेत्रान्तं विततं पश्चाद्रागजालेन रञ्जयेत् । पाण्डुरक्तेन रागेण सूत्रयुक्तं तु लाङ्घनात् ॥ ४२
 पूरणीया च रेखाभिर्व्यक्तयेऽभ्येति तत् तथा । ततङ्गागकरूपेण रागेणात्युज्ज्वलेन च ॥ ४३
 पूरयेदर्धचन्द्राणामन्तरं परितः क्रमात् । सितासितेन सूत्रं तु सुसितेन द्विजालिखेत् ॥ ४४
 सन्ध्याभ्यां तुल्यरागेण जिह्वामास्यं च रञ्जयेत् । द्विजान्तराणि रक्तेन रागेण व्यक्तमानयेत् ॥
 सन्दर्शयेच्चासितेन तस्य नासापुटद्वयम् । वैद्वर्यतुल्यरागेण कुञ्जबाह्यं तु छादयेत् ॥ ४६
 शकि ? नीलोपमेनाथ वीर्योदयं ? तु प्रदर्शयेत् । ३सर्वं तुर्याश्रपर्यन्तं प्राग्वत् संपूर्यं पङ्कजम् ॥ ४७
 एवं संपाद्य सपूर्यं मध्ये तु गरुडासनम् । भोगमोक्षप्रसिद्ध्यर्थं विभवेन विपश्चितः ॥ ४८

इति श्रीपौष्टकरसे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां

कूर्मविम्बलक्षणो नाम

षोडशोऽध्यायः

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि तवानह....चाष्टकम् । शड्खोदरमहायागं यजनार्थं नृकेसरेः ॥ १
 क्षेत्रं ४द्वात्रिंशधाल्पान्यं ? ५सर्वदिग्गद्या ? तत्समम् । ६पत्रयेदर्धसूत्राणि ७त्रिंशद् द्वेकाधिकानि च ॥
 सूत्रसंस्त्वा८कृतान्येषां त्वंशसंस्त्वां निबोधतु । सहस्रे तत् तथा विशत्यपरं च चतुष्टयम् ॥ ३
 ९तन्मध्ये पाञ्चजन्यास्त्वयं विन्वं कुर्यात् १०सुलक्षणम् । सूत्राणि कुर्यात् प्रागादौ भत्या पूर्वं द्विजोत्तरम् ।
 अर्वेन्दुवन्नस्त्रस्त्रिणि ? तत्र पश्चात् साधयेत् । भागपडृत्या ह्यधस्त्याया मध्मभागपथेन तु ॥ ५
 अर्वेन्दुं प्रथमं कुर्यादधोवक्त्रं च पौष्टकर । मध्यसूत्राच्च सङ्गस्यान्याति ? प्राकृपश्चिमानि च ॥ ६
 उक्तानुक्तेषु विन्वेषु ह्येष एवमिति स्मृतः । प्रसंस्त्वानेव ? सूत्राभ्यां सर्वेषां ११सत्यविक्रमम् ॥ ७

१. क-ख—....दय स्य च

२. क-ख—पश्चात् ... येववर्जितम्

३. क-ख—सर्वं तु यस्य

४. द्वात्रिंशधाल्पय. इति स्यात् ९. ग-घ—सर्वदिग्गुह्यातः

६. पातयेत् - इति स्यात्

७. ग-घ—त्रिशद्वै त्रयधिकानि च

८. ग-घ—कृता ह्येषा

९. ग-घ—तन्मध्यात्

१०. ग-घ—सलक्षणं

११. सत्यविक्रम - इति पौष्टकरसबोधनं स्यात्

उत्तराद्विक्षिणा यैस्तु स्पृष्टमूत्रैस्तु सेहुवत् । तान्युदगदक्षिणामध्यप्राक्प्रत्यक्ख्यानि तद्वहिः ॥ ८
 उदग्नाम्यमृतं^१ यस्य मध्यसूत्रस्य सङ्गमे । निधाय सूत्रमध्येऽरं पूर्वदिश्यां च वै द्विज ॥ ९
 वृज्ञमानेन सूत्रेण चाच^२ शृङ्गद्वयं तु तत् । लयं नयेत् तृतीयस्य सूत्रस्यात्^३ ९सापिधस्य च ॥
 सिध्यमुखम् .... स्येवं येन चासौ लयं ब्रजेत् । भवेच्छब्दोदयं येन सम्यरस्ते^४ समीरणे ॥ ११
 पश्चात् संसाधनीयं च सुशुभं भुवनत्रयम् । मध्यसूत्राच्चतुर्थस्य याम्योदक्षिणस्य च ॥ १२
 २मध्येशो प्रेरयेत् सूत्रं मध्याक्षा षो^५ दक्षिणस्य च । लाङ्घयित्वाऽर्धचन्द्रं तु दिग्भागे चोत्तरोत्तरम् ॥
 मध्यसूत्राच्च षष्ठ्यस्य याम्योद्भूनवमस्य च । सङ्गमे स्थापयेत् सूत्रं ३नयेन्मध्याष्टदष्टगम् ॥ १४
 ४सञ्चं^६ तदर्थे द्वितीयं .... सौम्य दिग्द्विज । याम्योत्तरेषु सूत्रेषु यच्चतुर्दशमं तथा ॥ १५
 मध्यमान्नवसंख्या स्यात् सूत्रं संस्थाप्य सङ्गमे । तत् स्थानादानयेत्तद्वै यद्वा दशममध्यमात् ॥ १६
 ततोऽर्धशशिनं दद्यात् तृतीयं सोमादिगता^७ । ५सूत्रवापमतः कुर्याद् द्विविधं येन तच्छृणु ॥
 ६यत् स्मृतं पञ्चदशमं सूत्रं याम्योत्तरं तथा । ७मध्याद् द्वादशमं यच्च ताम्यां संरोध्य सङ्गमे ॥
 सूत्रं नयेद्वाराणाशामध्यमान्सफालयेत् ततः । भूयस्त्वनेन विधिना दक्षिणस्यां दिशि द्विज ॥ १९
 अर्धचन्द्रत्रयं कुर्यात् सूत्रं संपातयेत् तथा । ८अतश्चाभ्यन्तरे भागे सानम^८ शृणु सत्तम ॥ २०
 ९यागदक्षिणदिग्भागे शङ्खाकृतिक्रमात् भवेत् । शुभाय पञ्चदशमं सूत्रं १०याम्येऽन्तरं तथा ॥
 ११मध्यमान्नवमं नाम्यां सूत्रं कृत्वा तु सङ्गमे । तस्मात् प्रसार्य तत् सूत्रं यावन्मध्या च्च १२सत्तम^९ ॥
 १३मत्यवललाङ्घना कार्या वादीका^{१०} तत्र तेन च । प्राक् सिद्धं चन्द्रशृङ्गाभमस्य शृङ्गं तु मीलयेत् ॥
 वाहुपञ्चदशाख्येन मध्यसूत्रस्य चाष्टमे । सन्धानौ^{११} स्थापयेत् सूत्रं क्रमात् तेन चतुर्दशी ॥ २४
 १४संस्पृशेद्वाहुसूत्रं च तस्मात् स्थानातु लाङ्घयेत् । अर्धचन्द्रमधोवक्त्रं मध्ये सूत्रद्वयस्य च ॥ २५
 तदीयमुत्तरं शृङ्गं मत्यशृङ्गस्य मीलयेत् । अनेन विधिना सम्यद्नाभ्याकर्तं भवेत् स्फुटम् ॥ २६
 नाभेरघोगतं कुर्यात् करग्रहं सुलक्षणम् । तत् साधनं समासेन शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २७
 सप्तमस्य तु वै मध्याद्वाहुपञ्चदशस्य च । कृत्वा मध्यगतं सूत्रं तत्क्रमेण प्रसार्य च ॥ २८
 यावन्मध्यमसूत्रस्य १५निषादा^{१२} पश्चिमे दिशि । १६आस्फलयेच्च तत् सूत्रं पाणिग्राहप्रसिद्धये ॥

१. क-ख—साविधस्य च	२. ग-घ—मध्याशो रोधयेत् सूत्र मध्यात् षष्ठोदकं
३. ग-घ—नयेन्मध्यान्नदष्टकं	४. ग-घ—सचं तदर्थे ... द्वितीयं
५. ग-घ—सूत्रपात	६. क-ख—यस्मृतं पञ्चदश ...
७. क-ख—... द्वादशमं	८. क-ख—अतश्चाभ्यन्त ...
१०. ग-घ—याम्योरां	११. मध्यमानमं ताम्यां
१३. क-ख—यस्य वल्या	१२. 'सत्तम' इति स्यात्
१९. ग-घ—निषादा पश्चिमे	१४. क-ख—संस्पर्शं ... त्रं च
	१६. ग-घ—आस्फलयन्ति

भुजात् सप्तदशस्याथ स्तम्भादृष्टकमस्य च । १सन्धौ संरोध्य वै सूत्रं प्राग्वन्नीत्वा तु पातयेत् ॥३०
 मध्ये सूत्रद्रव्यं स्यात् कुर्यादधेन्दुसञ्चयम् । प्रमाणं भासने तेषां तसात् क्षेत्रकमेण तु ॥ ३१
 ३ नाभावधस्तु शशिना लाङ्छनेन द्विजोत्तम । यवभागेऽर्धचन्द्रेन्दुः २ आमयेद्वागसन्निधिम् ॥ ३२
 येनातिकृष्णं न भवेत् पतक २ ३वृद्धिविम्बकम् । संपत्रं लाङ्छनस्याथ शृणु संख्यस्य कल्पनम् ॥
 पञ्चकं चोलिलवेन्मध्ये कोष्ठकानां शतानि तु । भुवनत्रयसंलग्नदक्षिणोत्तरां तु यत् ॥ ३४
 ४यत् सूत्रत्रितयं यत्नान्सुखमधेन्दुवद्धवेत् । भुवनद्वितयं चास्य क्रमस्याद्वृत्तुलायतम् ॥ ३५
 स वाद्याभ्यन्तरस्यातो मार्जनीयं तु कोष्ठकम् । अव्यक्तं व्यज्यते येन चतुरश्रस्य मध्यमम् ॥ ३६
 ५व्यूहं यदा विना कुर्यात् तदाऽस्य परिकल्पयेत् । द्वारशोभोपशोभानि द्विद्विकेनांशपड़किता ॥ ३७
 द्वे चतुष्पट् तथा चाष्टौ ६द्वारसर्वाङ्गलादिका ७ । सप्तपञ्चत्रिरेखं च लुम्पेच्छोभोपशोभयोः ॥
 द्वांशात्यष्टाधिकां चैव कोणात् कोणं तु वै ततः । ग्रस्तौ पूर्वापौ द्वारौ किञ्चिच्छोभासमन्वितौ ॥
 अखण्डितं भवेच्छेषं प्रागुक्तं विधिना तव । कुर्याद्वीद्यादिकं सर्वं लुसचक्रचये सति ॥ ४०
 रागेण रज्जयेत् पश्चाद्यथा तदिह कथ्यते । पाण्डरारुणकैवल्ये लाङ्छनात् सूत्रमिश्रिताः ॥ ४१
 कमेण पूरणीयाश्च ८सरेखासु च सर्वदिक् । पाण्डरेण तु रागेण गोक्षीरसदृशेन तु ॥ ४२
 दर्पणोदरवन्मध्यात् पूर्यं पञ्चं यथा पुरा । वक्त्रमध्येऽस्य वेषं तु कृष्णेन रजसा समम् ॥ ४३
 ९स्वेच्छ्या विधिवत् कुर्यात् सुवृत्तं सुन्दराकृति । वैद्यर्थसदृशेनाथ कृष्णेन परिरञ्जयेत् ॥ ४४
 १०विम्बमध्य द्विजश्रेष्ठ एवं कृत्वा तु पूजयेत् । शङ्कोदरमध्ये तु ध्यानसत्त्वो नृकेसरिम् ॥ ४५
 सर्वकामप्रसिद्धर्थं कैवल्यप्राप्तये तथा ॥ ४५॥

इति श्रीपञ्चरत्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां

शङ्कविम्बलक्षणो नाम

सप्तदशोऽध्यायः

१. क-ख—सन्ध्या सरोध्य

२. ग-घ—नाभावतेस्तु

३. ग-घ—वृद्धिविवकम्

४. ग—घ—वज्रसूत्रतयं

५. क-ख—व्यूहं यमा विना

६. ग—घ—द्वारसंसा गलादिका

७. ग-घ—सरेखासु

८. क-ख—स्वेवश्चा

९. ग-घ—विवादा द्विज

अथ अष्टादशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

अथ ते संप्रवक्ष्यामि यागे तु कलशोदरम् । यत्र १यज्ञाङ्गभृदेवं पूजयन्तीह साधकाः ॥ १
 २आचत्वारिंशधा क्षेत्रं भट्कत्वा सूत्राणि पातयेत् । अंशकानां सहस्र तु ३विद्धि तत्र शतानि च ॥
 ४षडंशमानं कथितं सूत्रपाते निबोधतु । प्राक् प्रत्यक्संस्थिता सूत्रा ५ चत्वारिंशत् तथा परम् ॥ ३
 ६सूत्रमेकमुद्ग्याम्ये तद्वदेव प्रकीर्तिम् । सौम्ययाम्यैकं विशाल्या मध्यसूत्रस्य पञ्चकम् ॥ ४
 निधाय संप्रमेत् सूत्रं मध्यात् सप्तदशं नयेत् । तस्मात् स्थानादर्धचन्द्रं लाङ्छयेत् सौम्यदिग्मातम् ॥
 ७मध्यमात् पञ्चमार्घ्यस्य ८याम्योदड्नवमस्य च । ९शृङ्गैकमर्धचन्द्रस्य तस्मिन् बन्धो १० निरोधयेत् ॥
 दोष्ययस्तिशसंख्यस्य ११पद्म मध्यमस्य च । १२सन्ध्यंशे चापरं शृङ्गं निरोध्य दक्षिणे तथा ॥७
 निधाय सङ्गमे सूत्रं तस्मात् तत्तत् प्रसार्य च । १३यावन्मध्याद् द्विसप्तस्य सन्धितो दशमस्य च ॥८
 इत्युक्तं लाङ्छनं पूर्वमपरं कथयामि ते । मध्याद्यागन्तसूत्रस्य १४ अंशी तच्चाष्टमस्य च ॥ ९
 १५कृत्वा सन्धिगतं सूत्रं तस्मात् स्थानात् प्रसार्य च । शरवद्वा १६ द्वितीयस्य समीपं चैव पौष्कर ॥ १०
 तस्मात् लाङ्छयमानं तु नीलत्वाम्भस्य १७ मीलयेत् । लाङ्छनद्वितये सिद्धे विधिनाऽनेन सत्तम ॥
 १८वक्त्रं करिकराकारं सिध्यते जलनिर्गतम् । वृत्तं तस्याग्रतः कुर्याद्वागेनास्ती स्ति १९ तेन च ॥१२
 २०रुचिमन्त्रेण वस्त्रेण सर्वमन्त्रगणेन वा । सर्वध्वो ध्वानयेत् २१ तस्मान्मध्यसप्तदशां नयेत् ॥ १३
 तस्मात् तदर्धचन्द्रं तु लाङ्छयेत् सौम्यदिग्मातम् । मध्यात् पञ्चमसंख्यस्य याम्योदड्नवमस्य च ॥
 २२शृङ्गेद २३ मर्धचन्द्रस्य तस्मिन् सन्धौ निरोधयेत् । दोष्ययस्तिशसंख्यस्य पञ्चमे मध्यमस्य च ॥
 २४सन्ध्यंशे परिशृङ्गानि निरोध्य दक्षिणे तथा । सा लाङ्छयमर्धचन्द्रं तु कुम्भस्यात् कलशस्य वै ॥
 २५कल्पनीयास्तथा २६वारः पश्चादस्याप्यनिर्गतः २७ । मध्याच्चवमसूत्रस्य सप्तविशस्य दोद्विंश ॥ १७
 २८सन्धौ कृत्वा प्रसारेदं मध्याद्वै पञ्चमं स्फूर्शेत् । मस्त्यवल्लाङ्छयमानं तु नीत्वा तस्यास्तु सङ्गमम् ॥
 २९दोरेकचत्वारिंशस्य मध्याद्वै नवमस्य यत् । वायुवारुणदिव्याम्ये लाङ्छनं संप्रकीर्तिम् ॥ १९

१. ग-घ—यज्ञाङ्गहृदेवं २. क—अचत्वारिंशते क्षेत्रे भक्ते ग-घ—अचत्वारिंशधा क्षेत्रे भक्ते

३. क—विधिं ४. क—षड्डगमानं ५. क—विंशस्य ६. ग-घ—याद्योतं नवम

७. क—शृङ्गै ... मध्य ८. ग-घ—पद्ममे मध्य ९. क—सद्व्यंशेचावरं

१०. घ—‘यावन्मध्य’ ‘इत्युक्तं’ ‘मध्याद्याग’ इत्याद्यर्धत्रयं गलितम्

११. ग-घ—भागेनोस्तिसितन च

१२. ग-घ—पारः

तत्तद्वारुणनैऋत्यां मध्ये कुर्याच्च लाङ्घनम् । आधारस्तिथ्यते १चास्य कण्ठमानेन चोच्छृः ॥
 साधनीयं ततः कण्ठं भारयुक्तं मनोहरम् । मध्याद्वशमसूत्रस्य प्रत्योदकप्रथमस्य च ॥ २१
 निधाय सङ्गमे सूत्रं मध्यादेकादशं स्पृशेत् । लाङ्घ्यमानं नयेत् सिद्धिं द्वितीयस्य ३भुजाविधा ॥
 ३मध्याद् ..... तत्सूत्रं कमलेक्षणं । अथ यूपानवास्यस्य याम्योदग्दितयस्य च ॥ २३
 कृत्वा वै सङ्गमं तेन मध्याद्वै दशामं स्पृशेत् । मत्स्यवत्तन्नयेत् सूत्रं सन्ध्यांशात्तन्निबोध मे ॥ २४
 मध्याऽन्ववसंज्ञस्य सत्वस स्थियस्य च तत्? । अनेन विधिना तेन मुखमस्य तु सिध्यति ॥
 नवमस्य च वै स्तम्भाद्वाहुतसैकमस्य च? । निधाय सङ्गमे सूत्रं स्पर्शं मध्यात्तु पञ्चमम् ॥ २६
 ४मत्स्यवल्लाङ्घ्यमानं यन्मत्स्यवत् सङ्गमं नयेत् । यद्वे? सुजतृतीयं स्थानवमस्य तु वै ध्रुवम् ॥
 एवमुत्तरदिकुर्याण्डाङ्घनं दक्षिणे तु वा । ५सुव्यक्तं सिध्यते कण्ठं कुम्भस्य ५साललोचनम् ॥
 अस्याम्बुवाहमस्यैव? कार्यमाग्नेयदिग्गतम् । दोष्योदशसंस्वयस्य मध्यात् सप्तदशस्य च ॥ २९
 निधाय सङ्गमे सूत्रं तसात् तत् संप्रसार्य च । यवमध्याद् द्विसप्तस्य सन्धितो दशमस्य च ॥
 पातयित्वा तु तत् सूत्रं ततो लाङ्घनमारभेत् । संवोत्? सप्तदशास्वयस्य सप्तमस्य भुजाविधात् ॥
 कृत्वा सूत्रं सन्धिदेशे सङ्गमं तत् समानयेत् । यत्र वाहुत्रये यत्र ध्रुवात् सप्तदशस्य च ॥ ३२
 ६स्थानं तत् स्याल्लाङ्घ्यमानं संमील्यास्फलितस्य च । इत्युक्तं लाङ्घनं पूर्वमपरं कथयामि ते ॥
 मध्यात् प्रागुक्तसूत्रस्य अंशतश्चाष्टमस्य च । कृत्वा सन्धिगतं सूत्रं तसात् स्थानात् प्रसार्य च ॥
 ७शरद्वौ? द्वितीयस्य समीपं चैव पौष्कर । तसातु लाङ्घ्यमानं तु तिलत्वामस्य? मीलयेत् ॥
 लाङ्घनद्वितये सिद्धे विधिनाऽनेन सत्तम । वक्त्रं करिकराकारं सिध्यते जलनिर्गमम् ॥ ३६
 वृत्तं तस्य ततः कुर्याद्वागेनोर्धेष्यितेन च । रुचिमन्त्रेण वाऽन्त्रेण सर्वमन्त्रगणेन वा ॥ ३७
 १०सर्वधेधासये सानं? ज्ञातुमिच्छति योऽर्थिषु । समस्तविन्धुतप्रात? ११सशीयां लब्धयेऽस्य चाः
 संमार्ज्यं मध्ये मन्त्रे तु सर्वस्तुषु सर्वदा । हिसका ध्वंसते सप्त पातालगतिसिद्धये ॥ ३९
 समयानां तु दोषाणामस्तिलाना तु शान्तये । साम्बुवाहमदं विप्र १२कुर्यात् द्वयं पूजयेत् ॥ ४०
 स्थितं सूत्रद्रव्यं वक्त्रे याम्योत्तरगतं तु यत् । प्रथमामपि भुवं च स्थापनीयेन मार्जयेत् ॥ ४१

१. क—ख—ग—घ—वस्य कर्ण

२. ख—ग—घ—भुजाविधा

३. क—‘मध्याद्’ इत्याद्यर्थं गलितं

४. ग—घ—नवमसंज्ञस्त्वसंस्तुतीयस्य ... वत्

५. ग—घ—समास्याल्लाङ्घ्यमानं

६. सर्वत्र ‘स्वत्तं’ इत्यस्ति ‘सुव्यक्तं’ इति स्थात्

७. ख—ग—घ—स्याललोचनम्

८. क—स्थानात्

९. क—शरद्वौ .... द्वितीयस्य

१०. क—ख— ... धोध्वासये ... स्मानं

११. ख—ग—वशिवा घ—वशिवालब्धये ह्यथ , १२. ग—घ—कुर्यान्यन्यत

पूर्वाधारभ्य भागस्य....पङ्कित द्विजाधिप । तया वृत्तद्वयं कुर्यात् १कण्ठसूत्रं यथा भवेत् ॥ ४२
 कुर्याच्छत्तचतुष्केण कोष्ठकानां तु मध्यतः । दलाष्टकयुतं पद्मं नवशिष्टं तु शोधयेत् ॥ ४३
 भागपङ्कित्रये बाह्याद्वारदिक्कल्प्य शङ्खवत् । द्वे चतुष्षट् क्रमादंशौ द्वाराच्छोभोपशोभयोः ॥
 एकांशस्त्रीप्रथः पश्चात् सप्तविंशत्यथ शूणु । चतुष्कमुपशोभान्या विदिक् ३शोभगणं तथा ॥
 जायतेऽनेन विधिना द्वारैः पूर्वापरं विना । संपूर्य रजसा पश्चादथ तत् कथयाम्यहम् ॥ ४६
 लाञ्छनानि सवृत्तानि पत्राण्यत्युज्ज्वलेन च । रजसा रक्तवर्णेन हेमाभेन तदन्तरम् ॥ ४७
 नृपोपलनिभेनैव त्वरुणेन सितेन च । प्रपूरणीयं ४कण्ठस्थं क्रमाद्वृत्तगणं ततः ॥ ४८
 ऊर्ध्वस्थं जलजातस्य वृत्तविद्रुमरूपिणा । रागेण रञ्जयेत् सर्वं कृत्वैवं लक्षणान्वितम् ॥ ४९
 चतुरश्रस्य मध्ये तु वराहं संयजेत् ततः । सप्तद्वीपाधिपत्यार्थी निष्कामो ह्यश शक्तिमान् ॥ ५०
 वृत्तादीनां च विम्बानां या मध्ये परिकल्पना । भागैरम्बुजसिद्ध्यर्थं नवपीठं ५विना तु सा ॥ ५१
 यद्येकस्मिन् द्विज क्षेत्रे वृत्तादीन् परिकल्पयेत् । तेषामन्तर्गतं कुर्यात् कुर्यात् कमलसञ्चयम् ॥ ५२
 प्राक् परि४ज्ञाय चात्यर्थं विम्बं निर्वृतिपङ्कजम् । ५पश्चादै तेन मानेन शेषं पद्मगणं लिखेत् ॥
 इत्युक्तमरविन्दाक्ष यत् त्वया ६चोदितो ह्यहम् । नवमण्डलगर्भं च नवद्वारपुरोपमम् ॥ ५४
 भक्तानामारुक्षाणां प्रायशश्रेयस्करो नृणाम् । नैतसादपरं चान्यदसाच्चाहं तु मन्यते ॥ ५५
 यागानां चैव सर्वेषां प्राधान्यत्वेन वर्तते । तदवाच्यमभक्तानां शठानां चात्मवैरिणाम् ॥ ५६
 नास्तिकानां तु पापानामन्यदर्शनसेविनाम् । ७क्रमक्रियोज्जितानां च द्विजातेद्विष्टतामपि ॥ ५७
 एषामन्यतमानोपि ८ वक्तव्यं वै प्रजापते । नवर्गम्स्य यागस्य विधानं शास्त्रोदितम् ॥ ५८
 यस्त्विमं पूजयेत् पश्चात् स्वशक्त्या विभवेन वा । सोऽनन्तं फलमामोति ऐहिकामुष्मिकं शुभम् ॥
 पठ्यमानस्य वै यस्य याति ९वाग्वि भवक्षयम् ? । येनापि च सङ्कृदृष्टो महायागश्च पूजितः ॥ ६०
 तस्य जन्मसहस्रोत्थ १०मेनसं विलयं व्रजेत् । क्रमाद्यास्यसि देहानन्तं ११तेनेत्थं स्थागणस्य च ? ॥
 तस्मात् पूज्यमिदं शक्त्या द्रष्टव्यं पूजनं विना ? । यागसंज्ञं शुभं ब्रह्मन् ब्रह्मप्राप्तिफलप्रदम् ॥ ६२

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां

नवनामलक्षणो नाम

अष्टादशोऽध्यायः

१. क—कर्णसूत्रे	२. ग—घ—शोभा .... गणं तथा	३. क—कर्णस्य
४. क—विना ...	५. क—ज्ञाय चा .... विवानिवृत्त	ग—घ—बिवा निर्वृत्ति
६. ख—पश्चाद्वृत्तानि	७. ख—चोदितोस्म्यहम्	
८. क—कि ... कियो	९. अत्र ‘वाग्मित्वमक्षये’ इति चेत् साधु	
१०. क—ख—मेनसां	११. ग—घ—तेन त्वं	

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

लक्ष्मीनाथ ममाचक्षव हेतुना केन हीयते । येनातिसुदृढो १भावस्त्वयि चात्र सदैव हि ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

३धामया २ श्रित्य शाठ्येन ३महार्घमपि लीलया । ४दृष्टव्यं वा पूजितं वै दूरादपि ५भमस्कृतम् ॥ ३

प्राप्यते चक्रवर्तीनामाधिपत्यं तु पौष्कर । सकामैर्भगवानत्र ब्रह्म नारायणात्मकम् ॥ ३

विना ६ सङ्क्षिप्तमावेन त्विष्ट ७ विप्राचिरात्तः । हेरा ततस्तु ८ मूलानां वन्दनीयामरेषु च ॥ ४

६सिद्धितश्रद्धया यैस्तु तर्पितश्चानलान्तरे । ७संस्कृता परया ८भक्त्या ते पूज्यत्वं गतादिह ९ ॥ ५

ब्रह्मादित्येन्दुरुद्गाणमयोनां १० सिद्धसन्ततेः । सद्यागयाजी मनुजो यावद्वै ११ व्रतिष्ठिति ॥ ६

तावदस्य फलं भूयो जीवमुक्तस्य ? मे शृणु । संपूर्णायुश्च भवति १२ ह्यपृथुविवर्जितः ॥ ७

नीरुजो हृष्टतुष्टश्च वलवानप्यकण्टकः । प्राप्नोत्यनुपैश्वर्यं वल्लभस्सार्वकालिकम् ॥ ८

पुत्रदारांस्तथा बन्धून् १३ सभृत्यबलवाहनः । विवेकधर्मसंयुक्तो वृद्धि याति क्षणात् क्षणम् ॥ ९

करोत्यत्र महायागं संकल्पादेव केवलात् । लभते विपुलां कीर्तिं सद्भर्मेणाभिर्वर्धते ॥ १०

कर्मणा मनसा वाचा यत् प्रागशुभमार्जितम् । आवाल्यात् तस्य तत् सर्वं नाशमायाति तत्क्षणात् ॥

किं पुनर्योऽत्र निष्णातस्सर्वभावेन सर्वदा । चतुर्वर्गफलार्थी वै साधुमार्गे व्यवस्थितः ॥ १२

अतीताद्वृत्तमानाच्च १४ ह्येष्यादस्विलात् कुलात् । तदीया ब्रह्मलोकं च नरकस्थाश्च यान्त्यपि ॥

यानैश्चन्द्रप्रतीकादैव्योतयद्विर्दिशो दश । १५ स्तूयमानश्च गन्धैर्वैर्गीयमानश्च किञ्चरैः ॥ १४

वीजमयानश्च चमरैप्सरोभिस्समन्ततः । अयमेव महात्माऽसौ १६ देहपातादनन्तरम् ॥ १५

सकाया कामचारी स्यात् सर्वत्र भगवानिव । प्रागभूत्का चाणिमादीनि स्वेच्छयाऽवतरेत् पुनः ॥

जात्युकर्षं समाश्रित्य प्रभावात्तस्य कर्मणः । कुले सतां च सिद्धानां देशे धर्मपरे शुभे ॥ १७

१७ जातस्तस्साच्छ्र्या युक्तो धीमान् सत्यपराक्रमः । प्रवर्तनार्थमन्येषां भविनां करुणापरः ॥ १८

१. ग-घ—भावस्त्वयि चात्र २. क-ख—यामयाश्रित्य ३. ग-घ—महार्घमपि

४. ख—दृष्टं वा .... घ—दृष्टं वै वा ५. क—तमस्तुतम् ग-घ—तमस्कृतं

६. क—सिद्धितच्छुद्धया ख—सिद्धितच्छुद्धया

७. क—वस्तुता ग—संस्तुता ८. क—भक्त्या ... पूज्यत्व

९. क—देहे पतित्रे १०. क—ह्यपृथु विवर्जयेत्

११. क-ख—स्वभूत्यावलवाहना १२. ख-घ—माना च ददेष्या

१३. क-ख-ग-घ—स्तूयमानैश्च - गीयमानैश्च

१४. ग-घ—देव पादादनन्तरम् १५. ग-घ—जातस्तस्याश्रया

भुज्जमानस्तु विषयानविरुद्धान् सदैव हि । ज्ञानकर्मरतस्सम्यञ्चतिनान् सुप्रसन्नधीः ॥ १९ ॥
 तिष्ठेद्यथेष्टं संसारे रागनिर्मुक्तमानस । अन्ते भूतमयं १देहं त्यक्त्वाऽस्ते वासुदेववत् ॥ २० ॥
 सकृदप्यर्चितो देवो नवाङ्गे मण्डलोत्तमे । २विद्याबीजे समुद्भूते विद्यमात्रे विनिर्मिते ॥२१॥
 विद्यात्मा मूर्तिभेदस्य सत्यानन्दस्वरूपधृक् । विरजस्कैरमुक्तैस्तु मन्त्रैव्रक्षमकाशरौ ॥ २२ ॥
 न भूयसंभवत्स्य भवेऽस्मिन् भयसंकुले । आरम्भावबं ३ कामस्य नौष्ठिकस्यापवर्गिणः ॥ २३ ॥

पौष्टकर उच्चाच—

मूर्त्यस्तु मया सम्यक् परिज्ञाता पुराऽत्र ३या । ज्ञातुमिच्छामि विद्यारूपं मन्त्राणां लक्षणं प्रभो ॥
 यैः पद्मकल्पना कार्या पञ्चनिर्वर्तितैः प्रभो । ब्रह्मप्रकाशकानां तु मन्त्राणामथ लक्षणम् ॥२५॥
 यैस्तद्विष्टं महायागे नवाङ्गे पूजनं तथा ॥

श्रीभगवानुचाच—

सर्वकामप्रदातव्य ३ इच्छाधारानिमं तव । महासमूहविभव क्षेत्रभूतास्पदेति च ॥ २६ ॥
 ४ मध्यपद्मे पदानां च नवकं परिकीर्तितम् । तत्त्वगर्भं जगद्वीजं क्षारने क महात्मने ४ ॥ २७ ॥
 ५ विद्यात् स्वरूपं निखिलमव्यक्तं ६त्रिगुणेन वै । शब्दब्रह्मसंख्येयं ७भगवाभाग्महामयः ५ ॥
 प्रकृते बहुमूर्तेऽथ प्रधानालम्बने तथा । पादं वै ब्रह्मसोगानं तृतीये कमलेऽब्जज ॥ २९ ॥
 ८सङ्कल्पसिद्धिविषयानथ वस्तुप्रकाशक । अविनाश महाबुद्धे व्यूहादृष्टगुणा ६ यत ॥ ३० ॥
 ९मायामयेऽन्ते कमले चतुर्थे तु पदं स्मृतम् । गुप्त प्रत्यक्षं नीरूपं सर्वाधारं सुखास्पद ॥ ३१ ॥
 १०प्रजापते जीवकोशं लिङ्गं पुर्यष्टके । ति । दिग्देशकालप्रकटात् १०चिद्बुद्धेवुद्धिगोचर ॥३२॥
 ११धर्मोदये तु .रिति १२सर्वेच्छापरिपूरक । १३परिमाणो विश्वरूपं १४वा स्पष्टे मन्मुक्तेयमी?
 सदातनोऽप्यपूर्णश्च १५भद्रसर्वभगास्ता? । नानास्वरूपं ६शब्दादे वैहुमेदो? ततोऽब्जज ॥
 १७प्रभवच्चिद्य १८ब्रह्मेति सप्तमेति १९क्रमा. क्रमैः । व्यक्ताव्यक्त? ततो माये विद्ये १९व्यक्तविकासके ॥
 २०पुरो १८च्छिन्नसन्तान? अष्टमे कमले पदात् । भूतमव्य भविष्याथ परिमाणविजृम्भिताः ॥३६॥

१. क—अन्ते तु पातयेत् २. क-ख—विद्याविवेद ३. क-ख—पुरात्रवै ४. ग-घ—
 म-यपद्मपदाना च ५. क—विद्युत्सरूप ६. ग-घ—त्रिगुणे तु वै ७. क—भगवाभावमहाप्रथम्
 ८. क—सङ्कल्पसिद्धिविषयान् ९. ख-ग-घ—पुर्यष्टके दिवै १०. क-ख—चिद्बुद्धे. प्रतिगोचरा? ११.
 क—दर्मोदयेतु रिति १२. ग-घ—परिपूरक १३. ग-घ—परिमाणे १४. ग—पा-
 स्पष्टे घ—वास्पष्टेबुजे त्यमी १५. ख—सर्वभगास्पद ग-घ—भद्रसर्वभगास्ता १६. ग-घ—
 शब्दादे बहुमेदे १७. ग-घ—प्रभवच्छाय १८. ग-घ—क्रमं क्रमैः १९. क-ग—व्यक्तिविका-
 सकः २०. ग-घ—प्ररो ... च्छिन्नसन्ताने

महाचक्रमहावर्णा भिल्ले भिद्धफलप्रदा' । इति विद्यापदानां च ऋग्वेदं प्रकाशितम् ॥ ३७ ॥
 अथ ब्रह्मपदाना च लक्षणं चावधारय । सकृदिभगता सद्गुव्यं मुप्रतिष्ठित अनाहतः ॥ ३८ ॥
 महाविभृपतानन्दः ब्रव नियोऽभिद्विताक्षरः । अज सम्पूर्णपाद्गुण्यं अचिन्त्याङ्गुत केवल ॥
 सर्वशते असक्ताणि सुशान्ततं पुरुषोत्तम । शाश्वताचलं सर्वेषां निर्विकारं निरञ्जन ॥ ४० ॥
 'स्वभावं वागुदेवत्य निस्तरड्गं श्लिष्टोप्कर । उपादेयमनौपम्य शुप्रकाशस्थिरामृत ॥ ४१ ॥
 'अग्राद्यानन्तं चिद्रपं हंसेति तदनन्तरम् । ५अव्ययातर्कं कूटस्थं निर्मलापारं सद्वृहत् ॥ ४२ ॥
 सर्वातिशायिनी यत्र इत्यठजे पञ्चमेऽब्जज । पुण्डरीकाक्षं संबुद्धं परिपूर्णगुणोऽिक्षत ॥ ४३ ॥
 अकलङ्क असङ्कल्पं द्वेयापरिनिति श्रिया । ७सदानन्दापतीहीनि वीजं हन्यपलायन ॥ ४४ ॥
 अनन्तं संभितस्सर्वं ज्ञानज्ञेयं सनातनं । विकासितवैथसैर्यक्षं परमानन्दं भास्वर ॥ ४५ ॥
 स्वच्छन्दगमनालोकं नित्यतृत निरब्जज ॥ । लोकनाथं अनिर्देश्यं प्रशान्तं परमेश्वर ॥ ४६ ॥
 निष्कम्पं निर्विकल्पे कं महार्थं वहामतम् । इति ब्रह्मपदाना च लक्षणं संप्रकाशितम् ॥
 यैस्मृतैः पूजितैर्वा तैर्ब्रह्मं संपद्यते पुमान् ॥

पौष्टक उवाच—

नष्टसिद्धिप्रदाः पूर्वं कथिता मूर्तयस्तथा । मन्त्रराशिद्वयस्यात्य किमत्रार्थं प्रयोजनम् ॥ ४८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कर्णणादिप्रकृष्टस्य विज्ञानेनान्वितस्य च । केवलाब्जाब्जसमूतं तथा रूपफलामह ॥ ४९ ॥
 १० तत्त्वैर्ज्ञानानुसिद्धिश्च फलभावनया विजा । ऊर्ध्वतो देहविन्यासो विदधादच्युतं पदम् ॥ ५० ॥
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कर्मचैतद् द्विधाऽब्जज । जयन्ति भोगैकरता प्रवृत्तेन तु कर्मणा ॥ ५१ ॥
 परितृपास्तुसम्भोगैः ११ निवृत्तेनाचरन्ति च । सर्वदा षड्गुणैर्थ्यं फलेन हि संस्थिति ॥ ५२ ॥
 तानि संशुद्धभावाना भावसंमिद्धभाविनाम् । विद्याब्रह्मपर्यावैस्तु नित्यमेव तथाऽब्जज ॥ ५३ ॥
 प्रवृत्तिफलदा मन्त्रा १२ यैर्विद्या तपत्तर्यने । कर्मणा केवलेनैव फलमिच्छति योऽचिरात् ॥ ५४ ॥
 श्रृणु तेन यथा कुर्यात् त्वाधारावेकल्पने । सर्वकामप्रदावैस्तु पादैः कल्पय कजावलीम् ॥ ५५ ॥

१ क-ख—पासुदेवत्य २ “निस्तरङ्ग” इति साधु ३ क-ख—सप्रकाश ४ ग-घ—अग्राद्यानन्द ५ ‘अतर्क्य’ इति साधु ६ क-ख—द्वेयापरिभिति ७ ग-घ—पतिहिनि ८ ग-घ—महात्मन ९ क-ख—विज्ञानेनोऽिक्षितस्य च १० क-ख—तत्त्वज्ञानानुसिद्धिश्च ११. क-ख—निवृत्तो नाशयन्ति च १२. ग-घ—विद्या तव चर्यते

कर्णिकोदौ यथासिद्धि १प्रवृत्तिदशगोचरः । पादानां नवकेनैव २मधिष्ठायां^२ तु मध्यम् ॥
 ३ततस्त्वन्द्रपदं साच्च पद्मादीशपदावधि । मध्यपदकमेषैव नवकं नवकं न्यमेन् ॥ ५७ ॥
 पादानां कर्णिकादौ तु व्यविष्टातुव्यपेक्षया । एव विद्यामयं पञ्च व्यूहं निष्पाद्य सर्वदा ॥ ५८ ॥
 आरावनार्थं मूर्तीनां भोगमोक्षफलासये । सांप्रतं ४भोगयागार्थं पादपूजाकमेण तु ॥ ५९ ॥
 ५सकृदिभागपूर्वैस्तु पदैस्सद्व्यवाचकैः । प्रगवादिनमोन्तैस्तु अर्थपुष्पादिनाऽर्चयते ॥ ६० ॥
 कमेण प्रमवेनैव तलक्षणगमथोक्षयने । मध्ये ६मध्यगने पञ्चे ष्प्रपदे विनिवेश्य च ॥ ६१ ॥
 प्रभातयष्टचान्यादा^२ पादादाद्येयदिग्दलम् । यद्भ्रमं विधिना येन प्रागुकं ८न तु तादग्नम् ॥ ६२ ॥
 अत्रापि नित्यसंसिद्धं प्राग्भागं च समाश्रयेत् । पद्मानां पद्मपत्राणां पादपूजाविधौ सदा ॥ ६३ ॥
 ततोऽवतार्यं संपूज्य स्वेच्छया तत्र मूर्तया । ९एकमूर्तिद्विमूर्तिश्च त्रिमूर्तेन्तमयावति^२ ॥ ६४ ॥
 मध्ये पञ्चौ समारभ्य यावदीशानपङ्कजम् । विद्यातत्त्वप्रदानं तु पूजनं प्राहरेत् तत ॥ ६५ ॥
 स्वाहान्तं प्रगवादानां मध्यपद्मादित क्रमात् । कर्णिकादौ समारभ्य पूर्वेत्यर्चत्तदातु वै ॥ ६६ ॥
 तत्प्रागपेक्षया यावत् प्रादक्षिण्येन मध्यगम् । अनेनैवाभजसभूत न्यायेन कपलाष्टकम् ॥ ६७ ॥
 मध्यपद्मस्य यागाभ्या बाह्यस्थं पूरणीय च । सर्वगा मध्यमा मूर्तिसर्वतोऽक्षिगिरेसुखम् ॥ ६८ ॥
 मावयित्वाऽथ विन्यस्य यावता यत्र कुत्रचित् । आवाहान्यत्र विन्यस्य मूर्तयस्तस्य संसुखा ॥
 अथाचार्विसरे प्राप्ते भूर्तेभूर्ते कमेण तु । संमुखीकरणं कुर्यादासना सह पौज्कर ॥ ६९ ॥
 एवमुक्तं १०सकामाना वैदेन्यास तु चार्चनम् । ११कैवल्यं य कियात् पूर्वमध्यर्थयति साधक ॥
 १२पदमन्त्रैस्तु विद्यारूपैः प्राप्तवृत्तं पद्मजकल्पना । निष्पाद्याप्यययुक्ता वै ततो मोक्षापि ततैः ॥
 कमेण पूजनं कुर्यादजेन्मूर्तिगणं ततः । भूयो मध्यस्थपद्माच्च कुर्याद्व्यवदर्चनम् ॥ ७३ ॥
 अमणेनाभ्यन्तरव्ययेन^२ तस्यापि शृणु लक्षणम् । आविद्याद्य^२ इवदाद्यान् प्रागुक्तमस्तिलं च यत् ॥
 व्यस्ययं विद्धि तत् सर्वं सविधानं तु ॥

पौष्कर उवाच—

वासुदेवादिमूर्तीनां नवानां कथितं पुरा । पूर्जार्थं नवपञ्चं तु सविम्बं मण्डलोत्तमम् ॥ ७५ ॥

^१ क-ख—प्राक्यन्तिदशगोचरा ^२ क-ख—मनिष्याया तु ^३ क-ख—ततस्वीन्द्रपदम्
 ४ ग-घ—भोगयोगार्थम् ^५ ग-घ—संकृदिभात ^६ क-ख—मध्ये मध्ये गते ^७ क-ख—
 प्राचदम् ^८ ग-घ—न तु तामृतम् ^९ ग-घ—एव मूर्तिद्विमूर्तिश्च त्रिमृतेन्तवधावति ^{१०} क-
 ख—एवमुक्तं समानानाम् ^{११} ग-घ—वैहत्यम् ^{१२} क-घ—पदमध्यै ^{१३} अविद्यारूपपदा-
 दायात् इति स्यात्

इदानीं नयतस्तसान्मध्ये चार्भि यथास्थितम् । एकद्विनिचतुष्पञ्चमूर्तयस्तु १तथेच्छया ॥ ७६ ॥
कथं नवानामवजानां पूजनीयं ममादिश ॥

श्रीभगवानुवाच—

विष्वपीठादिसंयुक्तं नवाबजं मण्डलं हि यत् । पुरा प्रोक्तं तु वै तस्मिन् स्थासाव^१ नवमूर्तयः ॥
साङ्गास्सपरिवाराश्च न्यस्तब्याश्च सकृतसकृत् । पिष्वं विधानपीठादिद्वाराद्यैर्नवमिर्युतम् ॥ ७८ ॥
वृत्तं रेखागणेनाथं सर्वैस्तैरुज्जितं तु वा । २नवाबजं मण्डलं कृत्वा यथासंपत्ति विस्तृतम् ॥ ७९ ॥
विद्याव्रह्मम् यैर्मन्त्रैर्निमित्तं पूजित तथा । साधारमेकमूर्तीदौ मूर्तीनां विद्धि तद्विज ॥ ८० ॥
सव्यासो^२ सन्निधानं च नवमूर्तिविशेषत ॥

पौष्टकर उच्चाच—

नवमूर्तमया ज्ञातं पुरा चात्र निरोधनम् । एकमूर्तेस्समारभ्य अष्टमूर्त्यवसानकम् ॥ ८१ ॥
अथ मन्त्रं जगन्नाथं विन्यासं तु विधीयते ॥

श्रीभगवानुवाच—

पठङ्गमेकमूर्तिं च हेकैकं नवकं न्यसेत् । नवानां कर्णिकानां तु तदङ्गानि दलेषु च ॥ ८२ ॥
द्विमूर्ते प्रथमा मध्ये द्वितीयाप्नामु वै क्रमात् । त्रिमूर्तीर्दिकचतुष्केऽप्यद्वितीयां विनिवेश्य च ॥
विदिक्ष्वप्तुष्चतुष्केषु तृतीयाया समन्वितः । प्राक् प्रत्यगाभ्यां पद्माभ्यां चतुर्मूर्तीर्वरं न्यसेत् ॥ ८४ ॥
‘तृतीयायाम्यसोम्याभ्या चतुर्था कोणकेषु च । पञ्चमूर्ते द्वितीयाथ प्रागाम्नेयाम्बुजद्वये ॥ ८५ ॥
तृतीया याम्यया ल्वठं चतुर्थी वस्त्रानिले । उदगीशगताभ्यां तु पद्माभ्यां पञ्च विन्यसेत् ॥
षष्ठमूर्तीर्गदिक्पद्मे द्वितीया विनिवेश्य च । तृतीयां पूर्वसोम्याभ्या वह्निवायुगतेषु च ॥ ८७ ॥
पञ्चमं पश्चिमे याम्ये पष्ठी निर्कृतिनिर्गते । ईशपूर्वस्पदाना सप्तमूर्तेस्तु या परा ॥ ८८ ॥
तृतीयाम्निपद्मस्ये च चतुर्था दक्षिणां कजे । रक्षोवारुणपद्माभ्यां पञ्चमा कमलोद्धव ॥ ८९ ॥
वायव्येऽथ उदकपद्मे शेषमूर्तीश्च विन्यसेत् । ईशप्रागाम्निपद्मेषु यात्वाप्यानिलकेषु च ॥ ९० ॥
द्वयेऽनिले मौम्ययाम्ये अष्टमूर्तमदाऽवजज । अङ्गीकृत्य पदन्यासनिहोक्तं द्विविधं तु वै ॥ ९१ ॥

१. ग-घ—गंध-ल्लया २. ग-घ—नवाबजमण्डलम् ३. क-ख—दिक्चतुर्थार्थाप्राक्
भ्रं भ्रं क-ख- - ४. गंधयोर्भ्रं भ्रं गलित अर्धचतुष्यात्मक । प्रत्युत गलितस्य तुरीयार्थस्य द्वितीय पाद
प्रमादाद्रमयाजिन यथा तिमेनदिक चतुर्थांतं प्राक् आग्नेयमुजद्वय^३ इति ५. घ-तृतीयायाम्यया—
याम्यय नातनम ६. ग-घ पदमूर्तद्वितीयायाम् ७. क-ख—दिशिदिक्पद्मे

सङ्कल्पत्रिहितं मन्त्रं सव्यासावान्वया^१ यजेत् । शशि^२ ब्रह्म समाप्ति सादुष्टादभिरप्सितं? ॥
 इदमुक्तं समासेन सामान्यं मूर्तिपूजनम् । वक्ष्ये विशेषविन्यासं^३ नवात्वन्यत्र मण्डले ॥ ९३ ॥
 स्थितसञ्चारमेदेन पुनः पुण्येन पञ्चज । विन्यस्य कोटरोऽर्वे च आदिमूर्तिं च मध्यतः ॥ ९४ ॥
 तदीयमथलाखीनं^४ स्वस्थानेऽङ्गगणान्न्यमेत् । ततः पत्राष्टके पूज्यं क्रमात् सङ्कर्षणादिकम् ॥ ९५ ॥
 अथ प्राक् पङ्कजे स्वोऽर्वे यजेत् सङ्कर्षणं द्विज । वासुदेवादिकं कृत्या तच्छेषं मूर्तिसप्तकम् ॥ ९६ ॥
 तथैवावरणत्वेन यजेत् पत्राष्टकं क्रमात् । एवमेव वराहान्तं क्रमान्मूर्तिगणं यजेत् ॥ ९७ ॥
 किन्तु कोटर्या तस्य मन्त्रमूर्तेऽर्हात्मनः । विनिवेश्यादिमूर्तिं च समाप्तात् तालकेतुवत् ॥ ९८ ॥
 एवं हि मूर्तिनवकमब्जं च्छेन न^५ वशं न्यसेत् । संसारमयभीतं तु सर्वकामफलात्पये ॥ ९९ ॥
 पादानां च विलोमेन यथोद्दिष्टं पुराऽर्चनम् । वाराहाद् वासुदेवाधि नाथ^६ फलवशाङ्गवेत् ॥
 मूलमन्त्रस्य मूर्तीनां सामान्ये गगने सति । मूर्तीनां तु तनुन्यासं प्राप्तादङ्गगणात् तु वै ॥ १०१ ॥
 असामान्येषु वैतेषु मालानां प्राज्ञिवेशनम् । ३कृत्वाऽथ पञ्च सप्त च तृतीये विनिवेश्य च ॥
 ३द्वाविश पञ्चसप्तस्तु तत्राद्यं च प्रभात्मकम् । ४साकार परमं चैव नामध्यानोपलक्षितम् ॥
 अपरं कमले स्वेस्वे एकपद्मोऽथ पौष्कर । पञ्चन्यासप्रयोगेण दलमूलक्षितौ तु वा ॥ १०४ ॥
 न्यस्तव्यमर्चनीयं च नानाध्यानोपलक्षितम् । प्रभवस्थितिसंहारन्यासमूर्तियुतस्य च ॥ १०५ ॥
 साङ्गस्य मन्त्रनाथस्य न्यासमापेक्षितं द्विधा । सिद्धयेऽर्चनपूर्वाणां कर्मणां नित्यमेव हि ॥ १०६ ॥
 मूर्तिन्यासस्तु विहितं^७ प्राढ्मूलाङ्गगणात् तु वै । यस्माद्वै मन्त्रवेत्तुणां षाढ्गुण्यफलदास्तदा ॥ १०७ ॥
 अणिमाद्यां प्रयच्छन्ति तदाङ्गानि महात्मनाम् । मूर्तिभ्यस्त्वविविक्तं यन्मन्त्रेशमुण्डं फलम् ॥
 तदग्नानि प्रयच्छन्ति^८ मदमस्फुटमब्जजः । स्थित्यर्थं बहिरङ्गत्वं कचिन्मूर्तिभिराश्रितम् ॥ १०९ ॥
 अनुग्रहार्थं भक्तानां भोगमोक्षाभिलाषिणाम् । भक्तानां ज्ञाविनां नाथ द्वन्तरङ्गत्वं (स्त्र) मेव हि ॥
 स्वयमङ्गीकृतं विष्ठ तेषां संसारशान्तये । एवं न्यस्यार्चयित्वा तु कुर्याद्विक्तिपुरस्सरम् ॥ १११ ॥
 विशेषपूजनं तन्मे गदतश्चावधारय । हिरण्यमानं रजतैस्सौवर्णेः कमलोत्तमैः ॥ ११२ ॥
 पद्मरागमहानीलवज्रवैद्वर्यभूपितैः । सत्प्रवाल^९महामुक्ताफलसन्तिच्छ^{१०} पूजितैः ॥ ११३ ॥
 ततोऽन्यैस्तुशुभैः पुष्पैर्यथाकालोद्वैर्यजेत् । तुषार^{११}क्षारवल्मीक^{१२} मलयारुणवासितैः ॥ ११४ ॥
 सुगन्धैर्मधुरैर्घूपैः^{१३} पद्मवस्त्रानुलेपनैः । केयूरकटकैश्चित्रैः^{१४} मुकुटैः कङ्कणैस्तथा ॥ ११५ ॥

१. क-ख—मम नवत्वन्यत्र २. ग-घ—कृत्वाऽथ सप्तश्च मूर्तयो विनिवेश्य च
 ३. ग-घ—द्विविशसप्त पञ्चस्तु तत्राद्यम् ४. क-ख—काकारच वनाम ५. घ—प्राढ्मूला गगनात्
 ६. क-ख—मन्त्र स्फुट मन्त्रमस्फुट इति स्यात् ७. भक्ताना भविमानार्थम् ८. घ—महानील
 फलसतिच्च ९. ग-घ—क्षोरवल्मीक १०. ग-घ—पद्मवस्त्र तु ११. क-ख—र्मकुलोकङ्कणैः

महा हैं सुशुभैर्हा रैरङ्गुलीयकनूपुरैः । संपूज्य परया भक्त्या नवाव्जोदरगं विभुम् ॥ ११६ ॥
 व्यजनैश्चापरैश्छत्रैर्दर्पैश्शयनैर्ध्वजैः । घण्टाभि किञ्चिणीयुक्तैस्थि (स्सि) तैश्छत्रैर्वितानकैः ॥ ११७ ॥
 नानावर्णपताकाभिर्धर्चन्द्रैसुबुद्भुदैः । गोभि रैर्वर्जजैर्नैर्वहुभिर्वहुभूषणैः ॥ ११८ ॥
 १ प्रतिग्रह हैः पादपीठै पादुकाभिरुपान है । द्वादिकैर्महादीपैरच्छत्रैर्चर्चयद्विष्ट्रिम् ॥ ११९ ॥
 कुम्भप्रथ हैश्युग्रैर्मधुपकेण वै ततः । २षड्तुप्रभैर्दीर्घैर्नैवपैः पावनै फलै ॥ १२० ॥
 पवित्रैश्शतलैस्स्वादुयुग्मनैश्च ३पानकै । गुल्फण्डाचितैर्भैर्वहुभिर्वितपायसै ॥ १२१ ॥
 सरसाभीरसालाभि पयसा सुश्रुतेन च । श्रद्धापूतेन मनसा ४यष्टव्यमजमव्ययम् ॥ १२२ ॥
 हेमराजतताम्रोथपात्राणि विततानि च । हिरण्यातिलसच्छालिरसा बीजान्वितानि च ॥ १२३ ॥
 सफलानि सुपूर्णानि मन्त्रार्थं विनिवेश्य च । लवङ्गतकोलैलात्वक्षर्पूरपरिमावितम् ॥ १२४ ॥
 जातिपूरफलोपेतं ५सुमुग्न्धान्वितं पहु । प्रदद्यात् प्रणतश्चान्ने द्विताम्बूलं जगत् पतेः ॥ १२५ ॥
 नानावाद्यविशेषैश्च नृत्तगीतस्तवादिकै । परितोष नयेत् सम्यक् पुण्डरीकाक्षमव्ययम् ॥ १२६ ॥
 यद्विष्टतमं किञ्चिन्ननसः प्रीतिदं महत् । ज्वाप्य ७ मविरुद्धं च तत्तत् सर्वं प्रकल्पयेत् ॥
 कुम्भमण्डलमध्यस्थमन्त्रमूर्ते जनार्दन । अथ त्वयीतये दानै ८हेमानानगरादिकै ॥ १२८ ॥
 तन्मयानर्चयेत् तद्विद्युद्गेनान्तरासमा । नवाव्जे मण्डले द्विसिन्नात्रह्य ९सुवनादिकम् ॥ १२९ ॥
 पिवतिष्ठत्यनाहृत १० मन्त्राख्यावरणाद्विहिं । मन्त्राभिमन्त्रितवैश्सा ११ दकाक्षय ॥ १३० ॥
 आत्मनश्चोपराधाय १२ या यज्ञानां १३ तु सिद्धये । अस्यादूरते यावद्वलयो मन्त्रसंस्कृताः ॥ १३१ ॥
 कीर्तिनाथस्य यागस्य १०वरदोपरि १४ तद्विज । यान्तिसिद्धास्तथा मन्त्रे मन्त्रेशैरविलैर्युता ॥ १३२ ॥
 सुवना सुवनेशाश्च नत्वा स्तुत्वेश्वरैस्सह । देवता वसवस्साध्या अभयो वायवस्तथा ॥ १३३ ॥
 १५ कुञ्चायज्ञादयः कालो भूतभव्यमवात्मकः । १६ नक्षत्राश्चास्त्रिलास्तारा राशयश्चाविला ग्रहाः ॥
 आदित्या भास्ता रुद्रा १७ मर्त्यस्तु च तथाऽश्विनै । विद्वे देवास्तर्षय पितरो मुनयस्तथा ॥
 गन्धर्वाप्सरसाङ्गस्थाः किन्नराश्चारणोरगाः । देवा विद्याश्च मनवः १८ साहा सिद्धा स्वधा ग्रवा ॥
 धर्मस्सरस्वती सोम. ख प्रजापतयो युगा । १९ ऋक्सामसूक्ताश्चन्द्रांसि लोकाश्चैव दिशो दश ॥

१ पतद्वै , इति स्थात् २ ग-घ—सर्वसाप्रसंवै ३ क-ख-ग—वानगे-घ—
 पानहै ४ ग-घ—यष्टव्यजय ५ ग-घ—सुसुग्न्धच्छदम् ६ ग-घ—तावलीम् ७ ग-
 घ—वापिमपिविरुद्धत च, ख-वा'यमविरुद्ध ८ ग-घ—हेमकानगरा ९ ग-घ—मुवनान्तिकम्
 १० ग-घ—परदोषपरिद्विज ११ ग-घ—तुख्यायज्ञातय १२ ग-घ—नक्षात्रायानवस्तारा
 १३. ग-घ—मात्यर्यस्तु तथा १४ क-ख—सा सिद्धस्यग्रुवा १५ ग-घ—साहा सिद्धस्यग्रुवा
 १६. ग-घ—मत्साम

‘द्रीया नयं तदस्थित्वा’ ससमुद्रा च मेदिनी । पर्वतास्तरवो वल्यो रसाश्चौषधयोऽखिला ॥
क्षेत्राभ्यायतनास्सर्वे योगर्णाठस्य नेकश । गावश्चामृतदोहास्तु जड्माजड्मं च यत् ॥ १३९ ॥
क्रमेण तस्मादेकैक स्वनाम्ना तर्पेद्ग्रन्थम् । नतिप्रणवगर्भेण भोगकैवल्यमातये ॥ १४० ॥

इति श्रीपञ्चरात्रे पौष्करसंहितायां नवनाभार्चनो नाम
एकोनविंशोऽध्याय ॥

(ममुदित श्लोकसंह्या १४३)

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

पूजिनेषु च मन्त्रेषु तर्पिनेषु विशेषत । २विधाम्नि विनियुक्तेषु गणनाथं द्विजोत्तम ॥ १ ॥
विष्वकर्मेनाभिवान यद्विभिट्टेन कर्मणा । तदर्चने च सम्बन्धे तर्पणे सविसर्जने ॥ २ ॥
प्राक्मेवनं तदा कुर्यात् तेषां वृत्तसमन्वितम् । तथाऽभिमतसि द्वयर्थमर्थ्यपात्रं तु पौष्कर ॥ ३ ॥

पौष्कर उवाच—

किमर्थमाह भगवन् विवच्छेदकरं प्रभुम् । सप्तविवनाथानां परम कारणं च यत् ॥ ४ ॥
विष्वकर्मेनस्तु यष्टव्यो र्मोगभूमौ गनेऽच्युते । कैद्रेऽयैर्विधिना केन कि करोत्यभिपूजितः ॥

श्रीभगवानुवाच—

भविनां यह्वो विनासद्वर्मविनिवारका । न यागयज्ञधर्माद्यैर्मन्त्रे संसारिणां शुभम् ॥ ६ ॥
तत्प्रवृत्तौ तु ये विना प्रोत्साहविनिवारका । व्यपयान्ति च ते सर्वे चक्रज्वालाभयादिता ॥
मध्येऽनावसरे तेषां भूते वाप्यच्युते सति । ५तसविधानसामर्थ्यात् क दोषः क विनायकः ॥ ८ ॥

१. क-ख-ग घ-युपनस्योद्यातदस्थित्वा सव्यसुद्राच २. ग-घ- स्वधाम्नि ३. ग-घ-
भोगभूमिगते ४. ग-घ- मध्ये नावसरेत्तेषाम् ५. क-ख-ग-घ—सत्सविधान

क्षुद्राशिछद्रपरा विवास्युकर्मनियमे स्थिताः । याजिनां फलकालं च प्रवीक्षन्ते बहिर्जिताः ॥ ९ ॥
 प्रागर्जितेन केनापि कर्मणा द्विज सांप्रतम् । १अनुभुद्भुक्ते फलं यागाद्विविधं चाग्रतस्स्वकम् ॥
 तस्य संरक्षणार्थं तु विष्वकूमेन तदैव हि । काले यागावसानाख्ये द्वितीये वासरेऽथवा ॥ ११ ॥
 कृत्वा निर्व्यकुलं चितं यष्टव्यं फलसिद्धये । यागश्निर्वर्तनाच्छैरासनैरर्घ्यपूर्वकैः ॥ १२ ॥
 उपचारमैर्मौग्नैस्सर्वैराभरणादिकैः । नैवैर्यैर्मधुपकार्यैर्मुख्यमूर्तेनिवेदितैः ॥ १३ ॥
 द्विजप्रदानशिष्टैस्तु स्यं प्राशनवर्जितैः । तथा चर्वन्तरस्थैश्च ह्यपरेण्यनिवेदितैः ॥ १४ ॥
 संस्कृतैरूपमणोपेतैर्मधुराज्यपरिष्ठुतैः । तस्मान्मण्डलमध्ये तु प्राणदत्ता कमलासन ॥ १५ ॥
 धर्माद्यनन्तपर्यन्तं पञ्चकं नवकं तु वा । सत्त्वेनाच्छादितं पश्चात् केवलानम्बुजं ? सरेत् ॥ १६ ॥
 ऐशानसोमदिग्मध्ये चतुरश्रुपुरेऽथवा । द्वाराशोमाग्रनिर्मुक्ते रेखात्रितयमूषिते ॥ १७ ॥
 तदन्तरेऽर्धंचन्द्रस्थे कमलेऽष्टदलान्विते । साम्राज्ये विनियुक्तं यद्विश्वानां मच्युतेन तत् ॥ १८ ॥
 पूजयेद्विधिना शशदभीष्टं साधकोऽस्तुते । तस्मान्मन्त्रैस्तदीयैस्तु खात्वा पूर्वविधानत ॥ १९ ॥
 प्रक्षाल्य पाणिपादौ वा त्वाचम्य न्यासमाचरेत् । तदधिष्ठातृकत्वेन धारणाभिस्सविग्रहम् ॥ २० ॥
 शोधयित्वा पुनर्न्यस्य षड्ङ्गाद्यङ्गरादितः । प्राणदानंदधामा? च ह्यवतार्य तथा प्रभुम् ॥ २१ ॥
 इष्टा हृत्पुण्डरीके तु स्वापेक्षानिष्कलात्मकम् । ६त्मेव सकलत्वेन यातं ध्यात्वा यजेद्वहिः ॥ २२ ॥
 नवदूर्वाह्निकुरामं च ७त्वीषत्पीतलकान्तिधृत् । चतुर्दृष्टं चतुर्बहुं चतुर्मुष्कं चतुर्गतिम् ॥ २३ ॥
 पूर्णाङ्गं केसरिस्कन्धं पृथूरस्स्वल्लराजितम् । दक्षिणावर्तनिनेन नाभिरन्वेण शोभितम् ॥ २४ ॥
 आजानुवाहुं श्रीमन्तं १पिङ्गलार्चिर्जटाधरम् । द्रवत्कनकपिङ्गाक्षचुबुकं पृथुनासिकम् ॥ २५ ॥
 सितदीर्घनवश्रेणिशोभितं कुटिलभ्रवम् । मुक्ताविभूषितं मध्ये १०महारत्रोपसंस्कृतम् ॥ २६ ॥
 कुर्याच्च दक्षिणे ११पक्षे कृतश्रीवत्समङ्गलम् । १२अनासि .... ..तन्मध्ये १३कमलालयम् ॥
 द्विगुणं ब्रह्मसूत्रं स्यात्वामेश्वाभिप्रदक्षिणम् । विस्तीर्णगण्डवदनं वालेन्दुकुटिलोपमैः ॥ २८ ॥
 नवाकशुकारुणाभैर्लोमैसंपूर्णविग्रहम् । शोभनेन प्रलम्बेन पृथुना प्रोक्तेन च ॥ २९ ॥
 माणिक्यकुण्डलादधेन युक्तं श्रोत्रद्रव्येन तु । मुकुटेनोन्नते नैव हाराद्यैरुपशोभितम् ॥ ३० ॥
 चित्रकौशेयवसनं विचित्रस्त्रिविमण्डितम् । प्रलयद्वादशादित्यसहस्रगुणदीधितिम् ॥ ३१ ॥

१. तद्भुत्ते न फलम् २. ग-घ—चाग्रत स्थितम् ३. क-ख—निर्वर्तनोच्छो वैरम्लनैः
 ४. ग-घ—द्वाराशोभाश्र ५. ग-घ—मच्युतेन तु ६. ग-घ—तेनैव ७. क-ख—त्रिष्ट्रपतल
 ८. क-ख—पूजितम् ९. क—प ... जटा ख—अपिश्मशु जटा १०. क-ख—रत्नोपसस्थितम्
 ११. ग—दक्षिणे वर्ष तपश्रीवत्स १२. (ख) अमासिकोणि ... तन्मध्ये ग-घ—अमासितक्योमणि ...
 वितन्मध्ये १३. -घ—कमलातहाम्

ईषदूर्ध्वे तथा तिर्यग्निपातितलोचनम् । कुन्देन्दुकान्तिदशनं किञ्चिद्विहसिताननम् ॥ ३२ ॥
 स्वभावसौम्यम् ममलं मायाक्रोधोपरज्ञितम् । सविलासचलत्पादन्यासस्थानकसंस्थितम् ॥ ३३ ॥
 स्वेनान्तःकरणे नैव भावयन्तं परं पदम् । अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तश्मङ्गुरौस्तु लतात्रयम् ॥ ३४ ॥
 इनामयित्वोद्धता चैका ब्राणेन विनियोजिता । सद्विज्ञभीतिप्रदया त्वनया मुद्रयाऽग्नितम् ॥ ३५ ॥
 रथाङ्गशङ्खहस्तं च लम्बमानगाधारम् । श्रोणीतटनिविष्टेन सावहेलेन पाणिना ॥ ३६ ॥
 इत्थं रूपधरं देवमनेकाद्भुतविक्रमम् । कर्णिकामध्यं तस्य हृदाद्यामुख्यमन्वयत् ॥ ३७ ॥
 पञ्चच्छदान्तरस्था च तदाकरद्युतिं विना । किन्त्वज्ञानां च सर्वत्र ध्यानमुक्तं सितादिकम् ॥
 गजाननो जयत्सेनो हरिवक्त्रा महावलः । कालप्रकृतिसंज्ञश्च चतुर्थं कमलोद्धव ॥ ३९ ॥
 गणराजेश्वरा ह्येते चत्वारश्चण्डविग्रहाः । आज्ञाप्रतीक्षकाश्चास्य सुश्वेतचमरोद्यताः ॥ ४० ॥
 विनायकादयश्चैव विघ्नेशप्रवरास्तु ये । अमीपां गणनाथानां नित्यमाज्ञानुपालिनाम् ॥ ४१ ॥
 ईशानादिषु कोणेषु पद्मवाह्यस्थितान्यसेत् । वीक्षमाणा विभोविक्रं दत्तुख्यस्थानकस्थिताः ॥
 तद्वत् कराङ्गितास्सर्वे किन्तु मुद्राविवर्जिताः । ध्यानमेषां पृथग्मूलं शरीरमवधारय ॥ ४३ ॥
 भीमं द्विषेन्द्रवदनं चतुर्दश्यं त्रिलोचनम् । कम्बुशीवं चतुर्वर्णं पूर्णचन्द्रायुतद्युतिम् ॥ ४४ ॥
 हारनूपुरकेयूरमेवलादाममण्डितम् । नानास्मगन्धवस्त्राद्यमनौपम्यपराक्रमम् ॥ ४५ ॥
 ध्यायेद्वज्ञानमतो जयत्सेनं च संस्मरेत् । महत्तुरङ्गवदनं पञ्चरागाचलप्रभम् ॥ ४६ ॥
 द्रवच्चामीकराक्षं च अनेकाद्भुतविक्रमम् । हरिवक्त्रमतो ध्यायेत् सदाच्छुरितमस्तकम् ॥ ४७ ॥
 निष्टप्तकनकप्रस्त्रं घोरघर्घरनिस्वनम् । मृगराङ्गवदनं विप्र कल्पान्तानिलवेगिनम् ॥ ४८ ॥
 कालप्रकृतिनामानं भावयेदञ्जनादिवत् । दंष्ट्राकरालवदनं पिङ्गलश्मश्रुलोचनम् ॥ ४९ ॥
 उक्षषकुण्डलिनं रौद्रं मीनवन्निम्ननासिकम् । गणराजेश्वरा ह्येते महापुरुषलक्षणैः ॥ ५० ॥
 संयुक्ताश्चासिलैर्विप्र त्वापादात् कर्धरावधि । यत्किञ्चिन्मण्डनं वस्तु तदायोक्तं स्मरेत् त्रिषु ॥
 एतेषामर्चनं कुर्यात् सजान्ना प्रणवादिना । नमोन्तेनावजसंभृत नानासिद्धिफलासये ॥ ५२ ॥

पौष्कर उवाच—

क एषोऽतुलवीर्यो हि यस्य दूराद् द्रवन्ति च । विना निमेषमात्रेण त्रैलोक्योन्मूलनक्षमाः ॥ ५३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालवैश्वानराख्या या मूर्तिस्तुर्यात्मनो विमोः । स एष द्विज देवः स्याद्विष्वक्सेनः प्रकीर्तिः ॥

१ क-ख—मुन्मीन्म् २ ग-घ—करणेरेव ३ ग-घ—त वासपाणौ लता
 ४ ग-घ—नमयित्वा ५ क-ख—चत्वार ६ क-ख—तत्तुख्यस्थानके ७ क-ख—मिष-
 त्कुण्डलिनम्

स्थित आहवनीयादिभेदेन मखयाजिनाम् । १पतितं हुतमादाय तर्पयत्यखिलं जगत् ॥ ५५ ॥
एवं मन्त्रमयाद्यागात् २सात्त्विकात् ब्रह्मावितात् । संप्राप्य ३गुरुमूर्तीर्वे प्राप्याणं ४मन्त्रसञ्चक्तम् ॥
अनाहृतामराणां च सर्वलोकनिवासिनाम् । स्वयं संविभजत्याशु तदनुभ्रहकाम्यया ॥ ५७ ॥

पौष्टक उचाच—

सर्वासां मन्त्रमूर्तीनां मध्ये मुख्यपरा त्वया । मूर्तिरेका समुद्दिष्टा वासुदेवाख्यलक्षणा ॥ ५८ ॥
तद्वत्तशिष्टैर्निर्देषं विष्वक्सेनस्य चार्चनम् । यथा ५पृथक्पृथग्यगो मूर्तीनां साधकः प्रभो ॥ ५९ ॥
कुर्याद्वा व्यूहभेदेन मन्त्रसञ्चयस्य पूजनम् । अत्योन्याज्ञानि फालेन मुख्यतन्त्रत्रिकस्य च ॥ ६० ॥
यदि येनार्चितं तस्य कुर्यात् पुष्पादिकेत वै ॥

श्रीभगवानुवाच—

सर्वत्र सर्वदा विप्र केवलस्य प्रदास्य च? । आराध्य मन्त्रनाथस्य प्रागाभूतस्य? मध्यतः ॥ ६१ ॥
बहिर्व्याहृतये तस्य ६मुख्यत्वात्तापरस्य च । परत्वमेव सर्वत्र त्वाराधनवशात् स्थितम् ॥ ६२ ॥
भावांशकवशाच्चैव नानाकर्मवशादपि । मन्त्राणां मन्त्रमूर्तीनां व्यूहानामब्जसंभव ॥ ६३ ॥
तथैवाख्यिलतत्त्वाना ७मौपाधिकमुदाहृतम् । परत्वमब्जसंभूत न कश्चित्तत्त्वतः परम् ॥ ६४ ॥
मुक्तवैक वासुदेवाख्यमध्यक्षान्तं सदोदितम् । सद्विरुपं चतुर्व्यूहं प्रभवाप्ययलक्षणम् ॥ ६५ ॥
समलं सति भेदे वै चतुर्णा येऽत्र सर्वदा । यद्विष्ण्याधिपत्येन ८पिण्डीकृत्येथ? पत्रवत् ॥ ६६ ॥
चित्ते ते पूर्णपाद्गुण्य९सलक्षण । प्रवृत्तिकालादारभ्य त्वात्मकालावसानकम् ॥ ६७ ॥
यत्रावकाशे विद्वानां तद्विद्या? न कदाचन । वैभवं देवताचक्रं दूरे तिष्ठति यत्र वै ॥ ६८ ॥
समाराधनकाले तु १०तत्रेन्द्रादिषु कां कथा । ११तत्र दायान्वयं? सिद्धमनिच्छातोऽपर्वर्गदम् ॥
आमूलाङ्गनिष्ठं च निर्मुक्तमस्तिलैः पैरः । अन्त एव हि तदव्यूहे १२नार्चना विहिता द्विज ॥
ईषद्रागा तु विद्यानां देवतानां कदाचन । तथैव विष्वक्सेनस्य गणवृद्धावृतस्य च ॥ ७१ ॥
अस्मात् परतरादव्यूहात् सुसूक्ष्माद्वा सविग्रह । गत्यै नित्योदिता स्तु संयुक्तात् सर्वसिद्धिदा ॥
मोक्षाद्यभीष्टसिध्यर्थमेकैक यदि पूज्यते । द्वितयं त्रितयं वाऽपि भिन्नभावनया द्विज ॥ ७२ ॥

१ ग-घ—क्रवपूतम्   २ क-ख—सात्त्विका ब्रह्मविन ३ ग-घ—गुरुदत्तेवै
४ ग-घ—सस्कृतम् ५ “याग साधक” इति साधु ६ क-ख—मुख्यत्वेनापरस्य ७ क-ग—
मेवादिक ८ क-ख—पिण्डीकृत्येत पत्रत ९ क—तक्षण । ख—लक्षणम् । ग-घ—लक्षण-
मनेश्वरम् १० क-ख—तत्रेन्द्रादि , तथा ११ ग-घ—तत्तदाधामयम् १२ क-ख—नाना-
विहितता

तत्र न्यांसादिकैमर्गैर्विभारियजनान्तिकैः । विना न सिद्धि यद्यज्ञं जायते युगकोटिभिः ॥७४॥

पौष्टकर उवाच—

अस्य व्यूहत्रयस्य स्यात् सकाशाच्च सनातन । भेदनित्योदितान्यायं^३ श्रोतुमिच्छापि साम्प्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

यदिदं च समुद्दिष्टमनैपन्यमतीन्द्रियम् । संशात्तपरमानन्दं स्वरूपं च सदोदितम् ॥ ७६ ॥
सौदामिनीचयाकार्णिपूर्णचक्रायुतद्युति । सूक्ष्मसंज्ञं द्वितीयं^१ स्यात् तदुद्देयस्तमेति च ॥७७॥
लाङ्घनाम्बरवण्डैर्यद्वयोन्यै पृथक् पृथक् । २कालेन इकृतकृत्यत्वं^२ मुक्तो रोगादिकैर्मैलैः ॥
४प्रभवेन समायुक्ता^३ प्रत्यक्षमितसर्वदा^४ । मुनिसङ्गे परे धात्रि विकल्पगगना द्विजः ॥७९॥

पौष्टकर उवाच—

त्वया मण्डलयागैषु विष्वक्सेनार्चनादिकैः । ५ . . . . .
६ . . . . . । नामनाशगणं सर्वं ध्वंसयति सदैव हि ॥ ८० ॥
तस्माद्दाति योऽन्येषां स्वयपन्थाति वाऽधमः । मोहादुपेक्षने वाऽपि स याति नरकेऽधमः ॥८१॥
आश्रयोर्थतनाकार्यः^५ परिवारस्सदैव हि । तस्या द्विदेवतेन्द्रस्य तदेवस्य^६ तथैव हि ॥ ८२ ॥
स्वयं सङ्कलितस्य प्राक् शासनेनापि तस्य वा । कृतस्य श्रद्धयाऽऽनन्दनानारूपस्य पौष्टकर ॥८३॥
८दधिभक्षफलाद्यस्य देवान्नस्य विशेषतः ॥

पौष्टकर उवाच—

देवद्रव्यं तु कि नाथ देवस्वं च किमुव्यनै । ९गणान्नं च निषिद्धं च भक्तानां भक्तवत्सल ॥८४॥

श्रीभगवानुवाच—

यत् कोशे विद्यते किञ्चित् पत्रालङ्घारपूर्वकम् । लग्नं च भवमूर्तौ तत् प्रसादेन ममान्तरे ॥८५॥
विपणे वा तदीये च देवद्रव्यं तु विद्धि तत् । नगरग्रामपर्यन्तविषये गोगजादयः ॥ ८६ ॥
शालिसस्यक्षुपुप्याद्या दासीदासाः कुटुम्बिनः । सत्संबन्धं च १०वाणिज्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ॥

१. ग-घ-- यत्तदुद्देयस्तमेति च

२. क-ख—कुलेन

३. ग-घ—कृतकृत्यर्थम्

४. ग-घ—विभवेन ५. अत्र पौष्टकरप्रश्नस्य शेषमागो लुप्तः ६. अत्र भगवदुत्तरस्य आदिभाग गलितः
७. क-ख—वाधम् ८. क-ख—पदपक्ष ग-घ—दधिपक्ष ९. क-ख—गण च न निषिद्धं च
१०. क-ख—तत्संबन्धं च व . पुत्र पशुबान्धवा.

देवस्वं च विरुद्धं यत् सिद्धानामपि पापकृत् । स्वदत्तं परदत्तं वा यत्तात् तत् परिवर्जयेत् ॥८८॥
 १दोषदं चापि मायसा^१ दक्षयनरकप्रदम् । प्राक् प्रवृत्तमतस्सिन् निष्ठा^२ देवतागृहे ॥८९॥
 प्रयत्नात् पोषणीय च योति^३ नून्मथा यथा^४ । प्रवृत्तकार्याकरणादैषावायतनेषु च ॥ ९० ॥
 प्रामोति सुमहद्वेषं राजा राजपदेषु च । २यथा तद्विपुला कीर्तिस्तथा चेहाक्षयं शुभम् ॥९१॥
 देहान्ते शुभमामोति प्राकप्रवृत्तस्य पालनात् ॥

पौष्टकर उवाच—

दानं संप्राशनं प्रोक्तं ४देवान्नस्य पुरा त्वया । तस्याधुना जगन्नाथ निपेध. कथ्यते कथम् ॥९२॥

श्रीभगवानुवाच—

प्राक्साधितं च यागार्थं देवतानां प्रयत्नतः । तत्सन्तर्पणपर्यंतं यावदेवान्नमुच्यते ॥ ९३ ॥
 अन्यथा भक्षणं तस्य यदि मोहात् कृतं द्विज । प्रायश्चित्तशतैश्चीर्णशुद्धिर्भवति मानवः ॥९४॥
 मन्त्रसन्तर्पणादन्ते यजिनां यजतां वर । गर्वबुद्धिविमुक्तानां भक्षणं सर्वशुद्धिकृत् ॥ ९५ ॥
 पावनं शुद्धिदं पुण्यं ५मूतिभूत्यमिष्टद्विदम् । भक्षणं यद्यपि प्राप्तं नैवेद्यस्य च सर्वदा ॥ ९६ ॥
 गुर्वादीनां तथाऽन्येषां भक्तानां तत्त्वतोऽब्जज । तत्रापि साधकानां च निषिद्धं वन्दनं विना ॥
 अथ वासाद्वैतन्यत्र नित्यैैमितिकार्चने ॥

पौष्टकर उवाच—

हेतुना केन भगवन् निषिद्धं साधकस्य च । मन्त्रपूर्तं तु नैवेद्यमत्र मे संशयो महान् ॥९८॥

श्रीभगवानुवाच —

नाप्रार्थितं गृहीतव्यं पुण्यमात्रं कदाचन । स वै^१ मन्त्रेण ६विमवादग्राह्यं केचिद्विगाजिना^२ ॥
 नैवेद्याद्यविलानां च भोगाना मावितात्मनाम् । गुरुणा ष्पार्थना कार्या मन्त्रेशस्य पुनः पुनः ॥
 स सर्वतस्तत्त्वात् तत्सिद्धत्वात् दोषभाक् । लब्धान्तरे यथा मन्त्री नृपेन्द्रात् सर्वमध्यगै ॥
 स न स्पृति वै तस्य एवं मन्त्रेश्वरो गुरोः । फलपर्यवसानं च सेवार्थं यस्समुद्यतः ॥ १०२ ॥
 न तेन प्रार्थना कार्या स्वल्पेऽप्यर्थे नृपस्य च । सप्रयच्छेत् प्रसन्नश्चेत् स्वयं तुष्टमयोऽयदि ॥

१. क-ख—दोषा. चापि मायस्मात् ग-घ—कासस्मात् २. ग-घ—यद्वन-
 विपुला ३ घ-शुभम् ४. ग-घ—देवतास्य ५ ग-घ—मूमिष्ट्यमि ६. ग-घ—विमवोदग्रात्
 ७. क-ख—प्रार्थना कुर्यात् ८. ग-घ—मध्यते

१प्रसादेभिति वै ब्रूयात् शिरसा २चाभिनन्दयन् । नाभिं ३ कुर्याच्च मेधावी महार्थफललुपका? ॥
३एवं मन्त्रतपरो यमाचरति साधकः । अचिरात् सिद्धिमाप्नोति मन्त्रमूर्ते प्रसादतः ॥१०५॥

पौष्कर उचाच—

आराध्यमूर्तेमन्त्रस्तु ४नैवैद्यस्य जगत्पते । विनियोगं ५महाज्ञानमपि शिष्टस्य का गति ॥१०६॥

श्रीभगवानुचाच—

मण्डलावयवेशानां ६बाह्याधारसशक्तिषु । गुर्वादिकालनाथानां दत्तं यद्विभवे सति ॥ १०७ ॥
७द्यात् तद्विष्णवारीणां भक्तानां भावितात्मनाम् । हृदयादिद्विग्न्तानामज्ञानां यन्निवेदितम् ॥
श्रियादि ८मूर्तिकान्ताना तथा व्यूहास्वयमूर्तिषु । विहितं पुत्रकाणां तदानकर्मणि सर्वदा ॥१०९॥
चक्राद्यायुधजातम्य मन्त्रोपकरणस्य च । भोगस्थानावतीर्णस्य यत्तत् ९सामाविना स्मृतम् ॥११०॥
गणचक्रदिग्गीशास्त्रद्वार्थाना १०क्षेत्रियस्य यत् । दत्तं तत् क्षेत्रियादीनां वैष्णवानां विभज्य च ॥
एतद्विसर्जनात् पूर्वं विहितं कमलोद्धव । प्रतिषिद्धं च सर्वेषां मन्त्र११चक्रे विसर्जिते ॥११२॥
यस्मादायाति भूतानि कोटिशस्मनन्तरम् । विष्णुपार्षदपूर्वाणां तादर्थेनाब्जसंभव ॥ ११३ ॥
१२पवित्रता न तद्वीर्या आत्मा? संभूषयन्ति च । जलजानां परीवारसत्त्वानामनुकम्पया ॥११४॥
दत्तशिष्टमत्सर्वे दत्तं वाऽप्यव्ययाक्षयम् । समभृत्य? च निष्पिप्य ह्यगवेऽन्मसि यत्तः ॥
१३अर्चासंरूद्धमन्त्राणां दत्स्य विहितं सदा । दानं तदाश्रितानां वै भूतानां पूर्वरूपिणाम् ॥
तत्सेवकानां च तथा नृत्यगैरतात्मनाम् । १४प्रार्थयन्त्यपि भक्तानां विप्रग्रापनिवासिनाम् ॥११७॥
तस्मात्मन्त्रेश१५द्वपूर्तं नैवैद्यं पावनं परम् । कुरुते कायशुद्धिं च तच्छुद्ध्या १६काललाघवम् ॥
निरुक्तवित्तदोषाणामचिराद्वते शुभम् । यदप्येवं महत् तस्य तथाऽपि कमलोद्धव ॥ ११९ ॥
प्रदानाच्चोदनाच्चैव श्रेयांस्यागो हि पूर्ववत् । न येन लोभो लोकस्य दोषस्योपरि संभवेत् ॥
भवेत् तल्लोभसुक्तानामतीव विमला. मति । १८या या वैति परप्राप्तिफलदं कर्म शाश्वतम् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्करसंहितायां विष्वकर्मेनार्चिनो नाम विशतितमोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या १२३)

१. क-ख—प्रस . वै ब्रूया . चाभि २. ग-घ—चाभिनन्दय यत् ३. क-ख—
एवं मन्त्रावृत ४. क-ख—नैवैद्यस्तु ५. क-ख—महा .. नमपि ६. ग-घ—बाह्या . शशक्तिषु
७. क-ख—विद्यात् ८. ग—मूर्तिकान्तानाम् ९. ग—सम्मर्थिना घ—विभूतिनाम् १०. क-
ख—“क्षेत्रियस्य” इत्याधर्थचतुष्टय गलितम् ११. क-ख .. क्षेत्रविसर्जने १२. ग-घ—पवित्रतान्त-
तद्वीर्या १३. ग-घ—स रुद्र १४. क-ख-ग—प्रार्थयन्त्यस्मि १५. क-ख—दिक्पूतम् १६. क-
तच्छुद्ध्या .. ख १७. कुललववम् १८. ग-घ—यथा वैति कलप्राप्ति

अथ एकविंशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

देव त्वया॑ शक्तिचयः पुरा तु समुदीरितः । तस्याहं श्रोतुमिच्छामि सविन्यासं च लक्षणम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

सर्वसंपत्यदा लक्ष्मीः पुष्टि॒ परमसिद्धिदा । कान्ति॑ ३प्रभा मतिश्शक्ति॑ क्रियेच्छा महिमोन्नति॑ ॥
स्वधा॑ विद्याणि॑ माया मूर्तिर्ही॑४श्श्री कला वृति॑ । निष्ठा॑ क्रड्जी॑ सचिश्चेष्टा॑ शोभा॑ शुद्धिविभूत्यत्॑ ॥
वृत्तिर्ब्यासिर्गतिस्सुसिर्भागा वागीश्वरी रति॑ । ५सिद्धिर्नेति॑ प्तुति॑ क्रीडा॑ संपत्॑ कीर्तिश्शखा॑ मति॑ ॥
गायत्री॑ चापि॑ मर्यादा॑ ६स्त्रिश्चेत्यब्जसंभव । पूर्वमात्मगुणत्वेन मन्त्रदेहं ष्सरेद्धिया॑ ॥ ५ ॥
आभिरापूरितं कृत्यममूर्ताभिस्सदैव हि॑ । एतत्॑ सामान्य॑८संयोगं॑ शक्तिश्चकस्य पौष्कर ॥ ६ ॥
सह॑ मन्त्रगणेनै॑ विशेषमधुनोच्यते॑ । आदि॑९मूर्तिश्चसन्तुष्टु॑९ दक्षिणोत्तरविन्यसेत्॑ ॥ ७ ॥
लक्ष्मी॑०पुष्टिद्वयाख्यं॑ ११यद्यत्तेनावकराश्रयम्॑ । अष्टदिक्ष्वष्टकं॑ न्यस्येत्॑ केसराग्रात्॑ श्रुतक्रमात्॑ ॥
दलमध्ये॑ हृदादीनां॑ वहिर्वा॑ सिद्धयोक्षया॑ । आसां॑१२मुख्यांशमध्ये॑ तु॑ १३॑ परं पदम्॑ ॥ ९ ॥
यथेष्टु॑ लभते॑ भोगमङ्गसज्जाद्वहि॑ स्थितम्॑ । शेषव्यो॑४मावृतादूर्ध्वे॑ वद्धपद्मासनातु॑ वै॑ ॥ १० ॥
पर्येया॑ परियोगेन वीक्षमाणा॑ः परं प्रभुम्॑ । पृथग्यागावतीर्णानां॑ मन्त्राणामेवमेव हि॑ ॥ ११ ॥
शत्यष्टकं॑ च न्यस्तत्यव्यं॑ लक्ष्मीपुष्टिद्वयं॑ विना॑ । तच्छिष्टदेवता॑५व्यूहं॑ मप्रासिपरिवृत्तकम्॑ ॥ १२ ॥
अष्टपत्रं॑ विनाऽन्यसिन्॑६पत्रे॑ केसरसन्तने॑ । मूलदेशे॑ यथा॑ याति॑ कर्णिकोपममष्टकम्॑ ॥ १३ ॥
एवं॑ चाखिलयागानां॑ न्यासस्यादेवतासु॑ च । मुत्वैकं॑ मिश्रचक्तु॑ शारदं॑ कमलोद्धव ॥ १४ ॥
तत्राष्टकं॑ तु॑ कहोरे॑ शेषाचके॑ बहि॑ स्वत्॑ । ध्यानमन्त्रं॑ क्रमाद्वाहन्॑ कथयामि॑ यथास्थितम्॑ ॥ १५ ॥
१७रक्तपङ्कजवणीभा॑ लक्ष्मीनीलाम्बुजेक्षणा॑ । दुर्घौघधवला॑ पुष्टिरानन्दकलितानना॑ ॥ १६ ॥

१. क-ख—शक्तिया॑ ग-शक्तियो॑ घ-शक्तियो॑परासकृत्स	२. ग-घ—प्रभासिति॑-शक्ति॑
३. क-ख—विद्यारणीमया॑	४. क-ख—मूर्तिर्ही॑ श्रीस्तुलाद्युती॑
५. क-ख—सिद्धि॑ ..	६. क्रीडा॑
७. ग-घ—पुष्टिश्चेत्यब्ज	८. क-ख—स्त्रेच्छिया॑
९. क-ख—संयोग . पौष्कर	१०. क-ख—संयोग .
११. क-ख—मूर्तिश्चसुष्टु॑	१२. क-ख—दाच्छ्याख्यम्॑
१३. क-ख—यत्तेनावत्तरा॑ घ-यत्तेनावत्॑	१४. क-ख—विनास॑ स्यात्॑
१५. क-ख—कराश्रियम्॑	१६. क-ख—पत्रे॑ केसर
१७. क-ख—हृतादूर्ध्वे॑ शुद्धपद्मा॑	१८. क-ख—रक्त-
१९. क-ख—पद्मनिभा॑ लक्ष्मी॑	२०. क-ख—लक्ष्मी॑नीला॑

१ कान्त्या द्युम्बितिपर्यन्तमष्टकं स्फटिकामलम् । यच्चतुस्त्रिशकं विष शक्तीनां शुभलक्षणम् ॥१७॥
 अन्तरान्तरयोगेन ध्यायेत् कनकसच्चिभम् । २ पञ्चरागोद्वतं किञ्चिदनैपम्यगुणान्तितम् ॥ १८ ॥
 प्रसन्ननयनास्सर्वाः प्रसन्नवदनाम्बुजाः । रूपलावण्यसौभाग्यैरन्योन्येन समन्विता ॥ १९ ॥
 ३ सर्वा मालयाम्बरधराम्बसर्वालङ्कारमण्डिताः । चन्द्ररश्मिप्रतीकाशवालव्यजनचिह्निताः ॥ २० ॥
 ४ वामहस्नेन चान्येन ध्यायेदभिमतार्थदाः । ५ मन्त्रवत् क्रमचारिण्यस्तद्वत् सर्वफलप्रदा ॥ २१ ॥
 समाराधनकाले तु भक्तानामनुकम्पया । वैश्वरूप्यं समाश्रिय दिष्टु दक्षपातयन्ति च ॥ २२ ॥
 एव पद्मिव्याप्तियो षस्त्रहमन्त्रार्चनावज्ज । विद्यासमर्चनं ध्यानं देवीसंसिद्धमन्त्रिणम् ॥ २३ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्ट्रसंहितायां परिवारलक्षणो नाम
 एकविशोऽध्याय ॥

—००५००—

अथ द्वार्विशोऽध्यायः

पौष्ट्रकर उवाच—

सम्यग्वेदितुमिच्छामि तत्तोऽहममर्चित । हिताय साधकेन्द्राणां तदध्याराहित्वासनम् ॥ १ ॥
 सरहस्यमसङ्कीर्ण॑ ९ साधितैव॒ यथास्थितम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

आवेगमब्जसंभूत १० स्वेऽविकारे स्वरूपिणि । ११ स्वयमाद्यन्तयोरुद्धूं सूत्रे १२ मणिगणा यथा ॥२॥
 प्रागावारात्मना चैव विद्यकारतया ततः । नानामन्त्रात्मना ह्यर्थे निस्तरङ्गो हि तत्त्वतः ॥३॥
 अभ्यस्त्वापनाना च कर्मिणां कर्मशान्तये । तदिच्छाविष्कृतानां च भोगकैवल्यसिद्धये ॥ ४ ॥

१. कान्ताद्युच्चीति २. ग-घ—पञ्चरागोर्धतम् ३ ग-घ—सर्वमाल्या ४ ग-घ—
 वामहस्ते च सर्वासा ध्यायेदभिमतान्तितम् ५ क-ख—मन्त्रवक्त्रमचारिण्य ६ क-ख—दिष्टु उवत-
 यन्ति ७ क-ख—सहमन्त्रावज्जरावज्ज ८ ग-घ—मदध्याराहित्वासनम् ९ ‘साधिदैवम्’ इति
 साधु १० ग-घ—से विकारोर्धर्वपिणि ११ क-ख—सर्थमार्यन्तयोरुद्धम् १२. ग-घ—
 मणिगणो यथा

अनादविद्याविद्वानामियत् तेषां हि वस्तुनि । नाथोर्धे न त्वदृष्टीनां तत्त्वतो वाऽथ पौष्कर ॥
 १ न तिर्थग्रहपूर्वे च न हेयादिविकल्पना । या विशेषविकल्पैस्तु प्रस्तामितलक्षणा ॥ ६ ॥
 शक्तिर्भगवतो विष्णोस्साधारास्त्वयाऽभिधीयते । प्राग्वदासनसामर्थ्यं वीजमादाय चेच्छया ॥ ७ ॥
 अव्यक्तव्यक्तरूपा च यथाऽऽदित्यकदम्बकम् । भाविप्रसरर्थमत्वाद्विश्वजित्यस्य च ॥ ८ ॥
 २ साम्प्रतं संभृताङ्गस्य कूर्मसंज्ञाऽभिधीयते । यो विश्वं निर्दहत्यन्ते कालवैश्वानरात्मना ॥ ९ ॥
 दैवतं यस्य भगवान् कूर्मत्वा लोकपूजितः । अजहङ्कारवच्छक्तिसामर्थ्यं पुनरेव तत् ॥ १० ॥
 अनन्तं सविल्पानां यद्विद्वाङ्गुरमव्ययम् । नयत्पूर्वं यथा कूर्मो ग्रीवां स्वात्मनि संहृतम् ॥ ११ ॥
 शेषास्त्वं शफणिदैवत्यं तदनन्तं हि गीयते । आश्रयं वीजमूतानां चतुर्णा च महामते ॥ १२ ॥
 तद्व्यविटपस्तसाद्यक्तिमभ्येति पूर्ववत् । भूरात्मा भगवान् यस्मिन्नामिमानास्त्वदेवता ॥ १३ ॥
 फलं रसात्मकं तसाद्यज्यत्यसृतलक्षणम् । यस्याभिमानिकं रूपं क्षीराणवधनश्वरम् ॥ १४ ॥
 तस्मादनन्तरत्रोर्थं कान्ति कमलमञ्जज । व्यक्तं यस्य च वै शक्तिर्नित्या दहनलक्षणा ॥ १५ ॥
 तदनन्तदलं विद्वि दिव्यं विकसितं सितम् । परपूर्वेण भेदेन छैकद्वित्रिगुणात्मना ॥ १६ ॥
 स्थित्वा ५वृद्धिर्विकारैस्तु सह चाष्टाभिरञ्जज । ६यत्राथ देवतात्वेन वाजिकारा मृगादयः ॥ १७ ॥
 तथा कालविकारा ये चत्वारः कृतपूर्वकाः । तत्र रूपं हि सर्वेषां सत्तामात्रपरं सृतम् ॥ १८ ॥
 ७व्यक्तिकारणाद्यानामि ? स्साङ्गाभिरपरं तु तत् । तृतीयगमिमानास्त्वं देवतादेहलक्षणम् ॥ १९ ॥
 तस्मादौ वायुदैवत्यं स्पर्शतन्मात्रमेव च । जाता यस्य स्फुटा व्यक्तिर्नान्नकाङ्गलक्षणम् ॥ २० ॥
 तस्मादाकाशदैवत्यं शब्दसुत्पन्नमञ्जज । सर्वाङ्गसंहृता चक्रव्यक्तिर्यस्यामलं वपुः ॥ २१ ॥
 गीयते व्योमवृत्तं तत् प्रधानकमलालयम् । यस्यान्तस्थानि भूतानि यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥
 तस्मादुन्मेषपूर्वं हि महत्प्रलयपथ्यमम् । प्रवर्तते कालतानं भेदकृत् सर्ववस्तुषु ॥ २३ ॥
 वाद्यात्रैव भिन्नस्य ह्यभिन्नस्यैव तत्त्वतः । ज्ञानादिगुणवृन्दस्य ब्रह्मणश्चतुरात्मनः ॥ २४ ॥
 नियोदितत्वान्नित्यत्वाद्यापकत्वात् परं पदम् । पूर्णत्वात् षड्गुणत्वाच्च न कालो लघ्वगोचरः ॥ २५ ॥
 शब्दादादित्यदैवत्यमहङ्कारं महामते । ९मनश्चादित्यदैवत्यमहङ्कारमभूत् ततः ॥ २६ ॥
 बुद्धिप्रकाशदैवत्या व्यक्तानन्दात्मनो विमोः । दलादिकर्णिकान्ता या सूर्यपूर्वादिकल्पना ॥ २७ ॥
 प्रधानकमलस्यैषा मूर्तिर्गुणमयी स्मृता । बुद्धशादीनां च तत्त्वानां कारणं यदनश्वरम् ॥ २८ ॥
 अव्यक्तास्त्वं महाबुद्धे ह्यभिन्नगुणमूर्तिभूत् । स्वगुणानधरीकृत्य स्वप्रतिष्ठं प्रवर्तते ॥ २९ ॥

१ ग—नतिर्यक् बृष्टपूर्वे च २. क—ख—साप्रत प्रहताङ्गस्य ३ पणिदैवत्यम् ४ ग—घ—
 वैकद्वित्रि ५ ग—घ—स्थित्वाबुद्धिर्विकारैस्तै ६ ग—घ—यत्राहिदेवतात्वेन वाजिकारान्मृगादय
 ७. क—व्यक्तिकरण नश्चि. ख—व्यक्तिकरणथानामि ८. क—ख—चक्रवृत्तिर्यस्य ९ अनन्त

अध्यात्मलक्षणा वृत्तिसर्वसंहस्रे वै हृदि । उत्थन्ते हि चैतस्माद्गावासर्वे द्विजोत्तम् ॥३०॥
 विपचन्तेऽत्र वै भूतात्स्मात् पद्मं परं त्विदम् । चिदादित्यकलाजालं याद्यग्राहकलक्षणम् ॥३१॥
 संक्रान्तं यत्र स्वं धाम स्वसामर्थ्यं चैव चेत्यपि । विमलाख्या विमलता ज्ञानशक्तिर्जावजज ॥
 प्रभवाख्या प्रभवता सत्यसंज्ञा च सत्यता । नित्याख्या नित्यता चैव प्रकाशाख्या प्रकाशता ॥
 अनन्तता ह्यनन्ताख्या कला कमलसंभव । सहानुग्रहशतया वै ज्ञेयाऽनुग्रहता परा ॥ ३४ ॥
 द्विचतुष्कं कलानां यत् स्वप्रतिष्ठं हि वर्तने । ३संवर्तने परं चैव पुनरेव निवर्तने ॥ ३५ ॥
 परापरविभागेन ४कलास्त्वेतार्चितात्मनः । प्रोक्ताः कमलसंभूत यासामानन्त्यमुत्तमम् ॥ ३६ ॥
 स्वशक्त्याधिष्ठितं कृत्वा स्वस्वभावस्वभावया । ग्राहग्राहकरूपायै एवमव्यक्तपुष्करम् ॥ ३७ ॥
 समासे केवलं शुद्धमीषक्ताललवं द्विज । सामान्येनैव यो भूत्वा सांप्रतं शक्तयः कलाः ॥३८॥
 ५अस्मितालक्षणं धर्मं सिक सम्यङ्गिरस्य च । प्रवर्तते तच्चिरासादानन्दभृतुलं द्विज ॥ ३९ ॥
 स्वप्रकाशमनौपम्यं तनिच्छेन्नन्त्रमव्ययम् । ६परिच्छेद्या दिग्गायैस्तु प्रकाशाकाशवर्तिनी ॥ ४० ॥
 कृत्वाऽश्रित्य कलामूर्तिं समनन्तरावजज । विहाय प्रथदेशं च प्रकाशगगनात् ततः ॥ ४१ ॥
 धृतिशतयासने स्वेऽथ उपविश्य यथामुखम् । विद्यादेहेन सूक्ष्मेण भूतदेहानुकारिणा ॥ ४२ ॥
 अथानन्दकदम्बं तद्यत् स्वरूपं पृथफकृतम् । रञ्जयेच्छाखटटेन व्यवहारं गतेन च ॥ ४३ ॥
 स्वकेनालम्बनेनैव देवतालक्षणेन च । ७ज्ञानानात्^२ सुस्थितान् पश्येदुदितान् ८सुहृदादिषु ॥
 लाभ्यनाभरणादीनि यथा न्यस्यानि विग्रहे । ९स्वस्थानेष्वथं वै तस्मादवदाता हृदादय ॥४५॥
 यथाशास्त्रक्रमेणैव यजेत विधिना ततः । एवमासनदाने तु परस्मात्त्वसन्ततिम् ॥ ४६ ॥
 उदितां प्रलयं कुर्यात् करणे तदधिष्ठिते । निवृत्ते पुरुषे तु चान्तर्वा वहिरवजज ॥ ४७ ॥
 क्रमान्मन्त्रगणं स्मृत्वा यातं मन्त्रेश्वरे लयम् । मन्त्रशक्ति स्वसङ्कल्पशक्तया वाऽथ शमं नयेत् ॥
 सह सङ्कल्पशक्तया वै विद्यामूर्तिं स्वकां ततः । सकलासु लयीकुर्यात् कलाजालं तथाऽत्मनि ॥
 प्राग्वदानन्दसन्दोहपरिपुष्टस्तु जायने । स्मृष्टिक्रमेण संहस्रं त्वाधारं यत् पुरोदितम् ॥ ५० ॥
 ज्ञानिनां विगलन्त्येषां स्वभावात् तत्त्ववेदिनाम् । निष्कलानां महाबुद्धे निष्पन्नानां सुकर्मणि ॥
 विकासमेति चान्येषां नित्याकाररतात्मनाम् । मन्त्रक्रियारतानां च नानाल्वेन समात्मनाम् ॥५२॥
 धृतमन्ध्युतशक्तया वै ह्यपरिऽन्ध्युतसत्तया । सद्विकल्पस्वरूपं च विद्यासनमिदं द्विज ॥ ५३ ॥

१. ग-घ—चैवहि २. क-ख—ज्ञानशत्तयवजता ३. ग-घ—सवर्तनेपरम् ४- क-
 ख—कल्पास्त्वेतार्चिता ५. क-ख—अस्मिन् विलक्षमन्धर्मात्मकम् ६. ग-घ—परिच्छेद्यदिग्गायै.
 ७. (घ) ज्ञानानान् ८. ग-घ—खहृदादिषु ९. ख—स्वस्थानेष्वथिवै १०. क-ख—च्युतशक्तया
 13

विधृतं विभुना व्यासं स्वसामर्थ्येन यथपि । तत्रापि तच्छरीराणां जीवानां तन्निवासिनाम् ॥
स्वशक्तयाऽनुगृहीतानां तमाकम्य महामते । नानामन्त्रात्मना त्वास्ते तस्मिन् नानाविधात्मनि ॥
संपूर्यमविपि)तानां २ वै ब्रजत्यर्चार्थसिद्धये । कर्मणा स्वल्पबुद्धीनां ३स्वरूपं न जहाति वै ॥
ब्रह्मयज्ञोपलाद्यस्तु ३दनावृन्दन्तु पौष्टकर । प्रभवज्ञोपलाद्यद्वि ॥ ५७ ॥
अनुग्रहपरो मन्त्रस्त्वेवमवज्ज चाच्युतः । निजयत्वमहस्तां ज्ञानादिगुणलक्षणाम् ॥ ५८ ॥
निश्रेयसपदप्राप्तिपर्यन्तं कालवर्तिनाम् । विनियोगावसाने तु तेऽपि चायान्ति वै सह ॥ ५९ ॥
विलयं वासुवे तेषाम् क्रीडार्थमेव च । समारोप्य स्वविज्ञानमन्येषां भवशान्तये ॥ ६० ॥
एवं परा मन्त्रिविभो २ स तु सर्वेश्वरस्य च । स्थिता कमलसंभूत भूतयोनिविमुक्तये ॥ ६१ ॥

पौष्टकर उवाच—

निष्ठिक्यस्य विभोर्नाथ लच्युतैस्याव्ययात्मनः । कथं मन्त्रात्मभावेन विविक्तमुपपद्यते ॥ ६२ ॥

श्रीभगवानुवाच —

तृणानां हि यथाऽऽदाने ५नारीश्वासं ? प्रवर्तते । स्वशक्तिः पुष्परागस्य ६मणिर्विकसनेऽपि च ॥
तद्वद्वगवतो विष्णोः परस्य परमात्मनः । प्रवर्तते शक्तिचयो यस्य मन्त्रस्य गं वपुः ॥ ६४ ॥
कर्मात्मकल्वाद्यादाय पुनरेव निवर्तते । साऽच्युताख्या महाशक्तिश्शान्तसंविन्मया पुरा ॥ ६५ ॥
एवं कर्मात्मतत्त्वस्य विद्यासम्पालितस्य च । स्थितिसंप्रतिबुद्धस्य ज्ञन्दियार्थासु शक्तिषु ॥ ६६ ॥
यथा व्यनिलपूर्णानां द्रूतौ स्थित्वा सुशिक्षितः । प्रतरत्यतिसंक्षिप्त्या २ नष्टमव्याकुलेन्द्रियः ॥
सत्त्वशिक्षितबुद्धेवै व्यक्तुव्ये हसि ? पौष्टकर । वर्तते त्वधरीकृत्य व्यूर्ध्वे त्वाकुलचेतस ॥ ६८ ॥
१एवं संप्रतिबुद्धस्तु २ शक्तयश्चेन्द्रियान्तराः । भावमन्त्रक्रियाणां च समर्था न्यक्रोति च ॥
शुद्धसंविन्मयश्वास्ते निस्तरङ्गसमुद्रवत् । आमूढलाद्विजानन्दपरिस्पन्दं स्वकं पुनः ॥ ७० ॥
शक्तिभिस्तु समारोप्य वेद्यवेदकृतां भजेत् । इत्येवमुत्तमाधारस्वरूपं हि धरास्थितिः ॥ ७१ ॥
११जायते तस्मिन्नानात् कर्मणां कर्मसंक्षयः । उदयाव्ययसंश्यानमन्तर्यागत्वमेव च ॥ ७२ ॥

१ ग-घ—स्वरूप त जहाति २. ग-घ—प्रहयज्ञोपलाद्यस्तु ३. ग—तनावृन्दं तु
घ—दन्विबृन्द तु ४. क-ख—स्वाव्यथात्मनः ५. घ—नारीश्वसप्र ६. ग-घ—मणिर्विकर्षणेषि च
७ क-ख—इन्द्रियासु च ८. अनिलपूर्णाया द्रूतौ इति साधु ९. क-ख—स एव प्रति १०. ग-
घ—श्चेन्द्रियान्तरः ११. क-ख—ज्ञायमेतत्परिज्ञानात्

नित्यमेवं हि मन्त्राणां . . . १ वायुमूर्तिनाम् । मध्यदेशं समावृत्य मध्यमर्गेण संविशेत् ॥ ७३ ॥
सुव्यक्तोऽ रन्तरीभूतमासानं से पुरोदितम् । ब्रिये वृत्तविधिः यावदेतद्वै शासनं पुरा ॥ ७४ ॥
वहिस्तदनु सा वृत्तिर्भेदानां यजनाय च ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्करसंहितायां आधारासनलक्षणो नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या ७५)

—०५०—

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

एवमाधारसंस्थानं कृत्वा तदनु वित्यसेत् । आकजक्षेत्रदेशाद्वै यावदद्वारावनि क्रमात् ॥ १ ॥
२ आवेयाधारकत्वेन तदधिष्ठातृदेवता । अपेक्षाप्राग्वशेनैव दिविदिष्टु यथाक्रमम् ॥ २ ॥
ऐश्वरं पौरुषं प्राच्यां प्राजापत्यं तृतीयकम् । तत्रायमपवर्गादिसाधने ३कर्मिणां हितम् ॥ ३ ॥
तत्सिद्धिसाधनत्वेन सर्वेषां चाकरं स्मृतम् । प्रयाति चाङ्गभावं तु मन्त्रिणामप्यमन्त्रिणाम् ॥ ४ ॥
प्रसिद्धं सिद्धकामानां तृतीयमलेक्षणं । स्वबुद्धिशतयो हृत्यागसिद्धये उक्तमञ्जज ॥ ५ ॥
स्वमन्त्रं व्यक्ततां नीतं यतत्वे नित्यसंमुखम् । भूतसामर्थ्यमर्त्तेवै चित्तेस्सकरणस्य च ॥ ६ ॥
वस्तुत्वेन फलत्याशु त्वसमाम्मात्रवेदिनः? । भक्तिश्रद्धावशेनैव सन्त्रिष्ट्वो भवानि यत् ॥ ७ ॥
एवं मन्त्रार्काऽह्यग्रिमजालेनाभासितं हि यत् । ततसंकल्पमाद्यं हि नित्यनिश्चयचेतसाम् ॥ ८ ॥
मन्त्रैकशरणानां तु अविहिप्यर्चने हितम् । अन्तर्वा बहिरञ्जोत्थ आधारादिगुदक् स्थितम् ॥ ९ ॥
निपतत्यंशुजालं च यत्र तत् पौरुषं स्मृतम् । भगवान् भूतभावानासात्मदैवत्ययाजिनाम् ॥ १० ॥
गुणा बहुभिदश्चासु बहिरन्तर्यथैवरम् । यन्त्रिश्चयीकृतं पूर्वं तत्प्रसिद्धिवशात्वपि ॥ ११ ॥
सुप्रसिद्धं च तदवृत्ति तृतीयं हि महामते । रुचिदिग्वीक्षमाणानामेकद्वारादिकात्मनाम् ॥ १२ ॥

१. क-ख—चञ्चनोवायु ग-च क्रतेवायु—घ—चर्षतोवायु २. ग-घ—आर्याचारकत्वेन
३. ग-घ—कर्मणाम् ४. ग-घ—भवादिवत् ५. क-ख—दवहिज्जालेन ६. ग-घ—बहिर-
व्यन्यते ७. ग-घ—भावभूताना ८. ग-घ—गुणाबहि तिहाचाशु

देवतायतनानां च नमतानां महामते । शेषादिशयनानां च धूपादीनां निवेशने ॥ १३ ॥
धर्मादिलक्षणे कार्या तद्वशादासनी स्थितिः । इन्द्रादिलोकपालानां यज्ञादीनां तथैव च ॥ १४ ॥
प्रयोजनवशेनैव मन्दमध्यपरायणैः । कलशस्थं च कुण्डस्थं यन्त्रस्याराधनस्य च ॥ १५ ॥
एवमेवमनुष्ठेयं लोकेशानस्य पूजनम् । वनेऽत्र गहने विष्र सदभूधरगुहान्तरे ॥ १६ ॥
भूगृहे बलिभूमौ वा लोकधर्मरतात्मनाम् । लोके शासनशास्त्रार्थं मन्त्राणा संस्थिति सदा ॥
२४ सममन्त्रस्य दृष्ट्या वै कार्या कमलसंभव । अतत्व वदृठजोथं मन्त्रतत्त्वज्ञमाचरेत् ॥ १८ ॥
नगरायतनादीनां सुस्थिराणां च सर्वदिक् । एवं ज्ञात्वा पुरा सम्यग्दिग्विदिनयमं तथा ॥ १९ ॥
सुयोग्यतावशेनैव ४स्यान्तकरणाय च । समाचरेत् ततो न्यायं मण्डलानां यथा शृणु ॥ २० ॥
सदैव शक्तिभावेन सदपात्मनि वर्तते । स्थूलसूक्ष्मद्वयं विष्र त्वेव सत्त्वात्मना सह ॥ २१ ॥
व्यक्तिशक्तिसमूहं तु सूक्ष्मात्मन्यनुवर्तने । सत्तास्त्येन ५स्वरूपेण संयुक्ता सूक्ष्मदेहिनाम् ॥ २२ ॥
६स्थूलात्मन्यञ्जसम्भूतं संस्थिता सर्वदैव हि । उद्येऽत्र विहितो वाऽपि बहिरन्तर्व्यपेक्षया ॥ २३ ॥
पद्मावनिसमीपे तु पक्षन्यासो विधीयते । द्विधा सत्त्वात्मकं रूपं रूपं सर्वस्य देवहि ॥ २४ ॥
समीपे यागभूमौ तु विहिता न्यासकर्मणि । वृहद्रूपं तु सर्वेषामन्योन्यारागता ७ द्विधा ॥ २५ ॥
मण्डलीयेषु पीठेषु यस्मादञ्जसमुद्घव । वादगात्रकैपिवानां द्विविधा वर्तते स्थितिः ॥ २६ ॥
स्वेनोपदान्वितस्याद् ८ सुस्पष्टाऽन्या च केवला । एवं ज्ञात्वा पुरा सम्यग् यथावदमलेक्षण ॥ २७ ॥
पूर्ववन्मण्डलानां तु पर्यन्तन्यासमाचरेत् । सर्वदा सर्वयागानां दलाद्वयोमदलान्तरे ॥ २८ ॥
शब्दे प्रकाशमात्रं तु स्वदैवत्यं न्यसेद्वृवम् । व्योमवाद्ये त्वपीठानामभिकोणादितो न्यसेत् ॥
९युगस्वभावमूर्ति च धर्माद्यं हि चतुर्ष्यम् । तत्रिविष्टं तथा भूतं १०तदुद्देशं तथैव च ॥ ३१ ॥
११सह ऋक्पूर्वसामान्यं कालभेदेन चान्वितम् । ततो देशे सपीठाना १०तदुद्देशं तथैव च ॥ ३१ ॥
तदैव ११शब्दाकाशं तु चतुर्था त्वेक एव हि । शरदिन्दुकलासारकान्तिभूतं तु किन्यसेत् ॥
पीठानामद्विभ्वानां प्रादक्षिण्येन योजयेत् । आग्नेयादौ १२चतुष्पक्षेर्थे ईशकोणावसानकम् ॥
धर्मज्ञानं च वैराग्यमैर्थ्यं कमलोद्घव । प्रागादावृत्तरानं तु त्वर्धममलेक्षण ॥ ३४ ॥
१३अज्ञानं च त्वैराग्यमैर्थ्यं मनन्तरम् । चतुर्खण्डे तु वै पीठे केवले पूर्ववन्धसेत् ॥ ३५ ॥

१. क-ख—शास्त्राख्य २. ग-घ—सदमन्त्रस्य ३. क-ख—दब्जार्य ४. क-
ख—स्वस्यात्मकरणाय च ५. क—सरूपेण ६. क-ख—“स्थूलात्मनि” इत्यादि “दैवत्य
न्यसेद्वृवम्” इत्यन्त सार्व शोकषट्क गलितम् ७. ग-घ—ज्ञानस्वभाव ८. ग-घ—तद्वयलयगणम्
९. ग-घ—सहान्यत्पूर्व १०. ग-घ—तदुद्देशे ११. ग-घ—शब्दकोशै तु १२. ग-घ—
४तुष्पक्ष तु १३. क-ख—अज्ञानं च अवैराग्य

१ धर्मादैश्वर्यमूलं तु यथोदिष्टकमेण तु । बाह्यतश्चोपपीठे तु व्येमभावोपलक्षणौ ॥ ३६ ॥
 चतुष्टयग्रमादं तु २ पादन्यासादनन्तरम् । पीठानामेकविम्बोत्थं गात्राणां कमलोद्घव ॥ ३७ ॥
 द्विविम्बचरणानां तु तत्र चाभ्यन्तरे कमात् । व्यत्ययैस्सहधर्मादैः प्राग्वद्वेचास्ततो बहिः ॥ ३८ ॥
 ३ गात्रकेषु कृताद्याश्च चत्वारश्च यथाक्रमम् । साहित्रणा गात्रकाणां तु विम्बमध्यात् तदालमनाम् ॥
 पूर्वापराभ्यां विम्बाभ्यामादेये तदनु न्यसेत् । परापरविभागेन धर्मस्तत्रैव तद्वहिः ॥ ४० ॥
 दक्षिणोत्तरभागाभ्यामैश्वर्य ४ द्विज शक्तिदम् । उदगदक्षिणयोस्तत्र ह्यधर्मस्त्वयं च रूपभृत् ॥ ४१ ॥
 प्राचीपूर्वापराभ्यां तु ५ अधर्म च द्विराम्बवत् । ६ युगं हि कृतनामारुद्यमात्मना दक्षिणोत्तरे ॥
 याम्ये प्राकूपश्चिमे त्रेता ह्यज्ञानं दक्षिणोत्तरे । वासुणे त्वप्यवैराग्यं द्विधा प्राकूपश्चिमे न्यसेत् ॥
 सोत्तरे दक्षिणे भागे द्वापरं विनिवेश्य च । उत्तरे तु ह्यनैश्वर्य जदिग्द्वये दक्षिणादितः ॥ ४४ ॥
 विम्बद्वये तु प्रागादैर्विधान्यकलिकं ततः । त्रिविम्बचरणे पीठे पञ्चविम्बे तु गात्रके ॥ ४५ ॥
 अभ्यन्तरेषु पादानां धर्मस्तद्वहिरस्य च । सूक्ष्म . . . साधारास्तु कृतादयः ॥ ४६ ॥
 गात्रकेषु त्वधर्माद्या न्यस्तव्या मूर्तिलक्षणाः । अैथैकविम्बपीठाग्ने पञ्चविम्बे तु गात्रकम् ॥ ४७ ॥
 यथा तदनु सार्धेन एकाग्रमवधारय । सक्षेत्रेषु च धर्माद्या न्यस्तव्या व्यक्तलक्षणाः ॥ ४८ ॥
 मध्यतो गात्रविम्बानामधर्माद्यास्तथाविधा । तस्य सव्यापसव्याभ्यां विम्बाभ्यां कमलोद्घव ॥ ४९ ॥
 एक एव द्विधा चैव ऋग्वेदं सूक्ष्मलक्षणम् । ततस्सत्तास्वरूपं तु कृतं तदुपपक्षयोः ॥ ५० ॥
 एवं दक्षिणदिग्भागे ९ यजुस्त्रेतायुगान्वितम् । प्रत्यक् प्राग्द्वापरं ह्युदक् १० सार्थवयुगः कलिः ॥ ५१ ॥
 द्विविम्बचरणानां तु पीठानां कमलोद्घव । द्विपिम्बगात्रकाणां तु विन्यासमथ मे श्रूणु ॥ ५२ ॥
 मन्त्रविम्बेषु पादानामग्ने ११ रीशपदावधि । परस्वरूपा धर्माद्या १२ बहुस्थूला कृतादयः ॥ ५३ ॥
 मध्ये विम्बेषु गात्राणां धर्माद्या परमात्मकाः । तत्पक्षयोरस्तु साकारा श्रुतिसङ्घा द्विधाद्विधा ॥
 द्विविम्बचरणे पीठे तदन्यत् पञ्चविम्बके । १३ परस्थर्लीविमेदेन धर्माद्यास्वायनेषु च ॥ ५५ ॥
 ततोऽधर्मदयस्थूला मध्यतो गात्रभूमिषु । पदावनिसमीपे तु नद्यविम्बस्य पक्षयोः ॥ ५६ ॥
 सत्तास्वरूपद्वित्वेन न्यसनीया क्रिगादयः । १४ एवमाकृतिमन्त्येष्पि पहिः प्राग्वदद्वयोरपि ॥ ५७ ॥
 कृतादयस्तु साकारा १५ श्यात्मनाद्वयात्मना न्यसेत् । चतुर्विम्बेषु पादेषु पीठेष्वेव महामते ॥ ५८ ॥

१. ग-घ—धर्मादैश्वर्यनिष्क तु   २. क-ख—पादा दनन्तर   ३. क-ख—गात्र-
 केषु   ४. क-ख—त्विचशक्ति   ५. क-ख—म्या तु . . . नामारुद्य   ७. ग-घ—दिशये
 ८. ग-घ—विधानकलिकम्   ९. क-ख-ग-घ—यदुस्त्रेता   १०. ख-घ—त्वपर्वायुगर्नीकलिः
 ११. क-ख—मन्त्रे श्रीश १२. क-ख—बहु ला १३. ग-घ—परस्थूलीविमेदेन १४. क-ख—
 एनमाकृतिमन्त्येष्पि १५. क-ख—द्वामनाच्चात्मना

१ अन्यत्र पञ्च विम्बेषु . . . न्यासक्रममथोच्यते । तत्र धर्मादयस्तावत् परसूक्ष्ममयाः क्रमात् ॥
 सर्वान्तरस्थतद्वाह्ये प्रत्यग्ने तु पदेपदे । ताभ्यां तदनु बाह्यस्थां विम्बाभ्यां विनिवैश्य च ॥६०॥
 २ स्थूलवेन ततो भूयस्तथारूपा युगास्तथा । न्यस्तव्या युग्मयोगेन स्याच्चतुर्णा यथाऽष्टधा ॥ ६१ ॥
 साकारस्तु द्विधर्मात्मा गात्रकाणां हि मध्यत । ३ समं व्यूहं क . सम्यक् पक्षविम्बमपि स्थितम् ॥
 ४ वासाभावद्विधैकैकं पुनरप्यत्र पूर्ववत् । ५ त्रि प्रकारा द्विधावस्था ऋग्वेदाद्यास्ततो न्यसेत् ॥६५॥
 गात्रकेष्वष्टविम्बेषु चतुर्विम्बेषु चाश्रिषु । ६ विन्यासं चाब्जोत्थं यथा तदवधारय ॥ ६४ ॥
 आरभ्यान्तरविम्बाद्यैर्बाह्यविम्बान्तमडिग्रषु । परसूक्ष्मविमकेन ततो धर्मादयः क्रमात् ॥ ६५ ॥
 तत्रैव पक्षदेशाभ्यां कृता युग्मयुतो गतः ॥ १ मुखसेनावहा मूर्तिलक्षणा विनिवैश्य च ॥ ६६ ॥
 स्थूलभूतस्थधर्माद्या गात्रकाणां तु मध्यतः । पत्रसूक्ष्मात्मना तेषां विम्बमध्यवहिस्थिते ॥ ६७ ॥
 स्थूलात्मा सर्वत्रश्वेदमेकं षततपक्षयोर्द्विधा । पुनस्सूक्ष्मात्मना चैव न्यसेतदुपपक्षयोः ॥ ६८ ॥
 भूतस्तद्वाह्यसंस्थाभ्यां ८ पादाभ्यां तत्पदात्मनाम् । एष एव हि तद्विप्र न्यसनीयं प्रयत्नतः ॥
 एवं दक्षिणदिग्भागादुदडिनष्टं द्विजोत्तम । अर्थवेदपर्यन्तं यजुर्वेदादिकं न्यसेत् ॥ ७० ॥
 ९ द्वृक्षश्रोत्रपाणिपादानां करणानां यथैव हि । १० सत्वैवाकातुश्च ? वै विश्व तथैतेषां द्विते ? ततः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्टकरसंहितायां आसनदेवतान्यासो नाम
 त्रयोविशोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच —

पूर्वपराभ्यां द्वाराभ्यां ११ पुर्णं सत्यविक्रमम् । न्यसेद्वै १२ सर्वं थानां तत्र १३ पृष्ठगते विभोः ॥
 इष्टत् तदद्वारसाश्रित्य १४ हेमदण्डं . मन्दिरे । संमुखं सम्मुखे द्वारि भूतं विघ्नात्तिलिम् ॥

- १. क-ख—अन्यपत्रच २. क-ख— लस्सोततो ३. ग-घ-- सम व्यूहका-
 सम्यक् पक्षविम्बमधिस्थित ४. ग-ग—द्वाह्यमाव ५. क-ख— वि काराद्विधाव्यवस्था वेदास्ततो
 ६. क-ख—विन्यास . चाब्ज यथा ७. क-ख—तत्त्वक्रयो ८. क-ख—पादाभ्याम् ९. क-ख—
 दिक्षश्रोत्र १० सर्वत्र विकृतान्यक्षराणि ११. ग-घ—सुपलसस्त्व १२. ग-घ—सर्वथाधानाम्
 १३. ग-घ—तत्रपृष्ठगतम् १४. क-ख—हेमदण्डं ममाधिरे ग-घ—हेमदण्डमन्दिरे

दक्षिणोत्तरभागाभ्यां द्वाराभ्यां कमलोद्धव । गदाचक्रे ज्वलदपे विन्यसने तत्परायणे ॥ ३ ॥
 चण्डादीनां पुराष्टानां चतुर्द्वारागतौ स्थितः । प्रकाशितावगस्थानां^२ सेवयागेषु भूगताः^२ ॥४॥
 क्रमेण तु गतं तेषां शोभाष्टगणमष्टकम् । शोभाष्टकयुने यागे वज्रनाभादिकं हि यत् ॥ ५ ॥
 उपशोभाष्टकार्थानां यागानामथ तद्दत्तम् । न्यस्तव्यमष्टकमिदं तृतीयं क्रमशो द्विज ॥ ६ ॥
 लाहिताक्षो महावीर्यस्त्वप्रमेयसुशोभनः । वीरहा विक्रमो भीमशतावर्तस्तु चाष्टमः ॥ ७ ॥
 त्रयोऽपि शोभानुगतैः मन्यशोभाष्टक द्विज । तत्राष्टकमिदं चान्यचतुर्थं क्रमशो न्यसेत् ॥ ८ ॥
 अनिवर्तीं महावर्तीं नागहा सर्वजित् श्विरः । जयन्तो भयकूर्मादि त्वष्टमं कमलोद्धव ॥ ९ ॥
 उपद्वारेषु यागानामिदं षोडशकं क्रमात् । प्रदक्षिणेन प्राम्भागाद् द्वौ द्वौ चण्डप्रचण्डवत् ॥ १० ॥
 द्वृष्टव्रतो बहुशिरा महाकायो महाबलः । जितक्रोधो दुराधर्मो महोत्साहस्रिविक्रमः ॥ ११ ॥
 अनिलो दुष्टहार्चिष्मान् र्सर्वद्वग्दुरतिक्रमः । विषमो गहनो मेघज्वोडशैतै मयोदिताः ॥ १२ ॥
 चतुरश्रेष्ठ यागानां वहनेरीशपदावधि । चतुष्टयमिदं विप्र न्यसमीयं यथाक्रमम् ॥ १३ ॥
 ७ऊर्जितश्चामृताङ्गस्तु सर्वाङ्गस्सर्वतोमुखः । कोणानामेकबिम्बानामित्युक्तं कमलेक्षण ॥ १४ ॥
 ८द्विम्बानां सदुदेशात् तत्पादान्तं वहिः पुनः । चतुष्टयं योजनीयं न्यासकाले द्विजं^२ महत् ॥
 शुभाङ्गो वरदश्चैव वागीशशशब्दविक्रमः । विद्धि शङ्खविशेषासने सूक्ष्मस्थूला यथाक्रमम् ॥ १६ ॥
 इदमुक्तं यदुहिष्टं मण्डलानां पुरा मया । आधारदेवताव्यूहं पीठामरणान्वितम् ॥ १७ ॥
 द्वारेशानुगने सार्धं^२ श्रीणानाथं^२ गणं हि यत् । सर्वेषामर्चनं विप्रा^२ दाराध्या हृदयान्वितः ॥
 स्वसंज्ञाप्रणोपेता नमस्कारपदानुगाः । या १० पुनस्थूलसूक्ष्माख्या युक्ताऽन्येषां पदेन तु ॥ १९ ॥
 आत्मनेतिपदोपेतास्त्वाहान्ता होमकर्मणि । चित्तसम्प्रतिपत्त्यर्थ११माराधारादथाब्जज ॥ २० ॥
 यथाक्रमेण सर्वेषां १२ध्यानमार्गक्रियानलम् । १३शान्त मुज्जिततच्छेषं स्थितमन्तर्मुखं स्थितम् ॥
 आवेयोङ्गिखिताकारमाधाराख्यं स्मरेत् प्रभुम् । कूर्ममुद्रान्वित कूर्मवक्त्रं निष्टप्तस्त्रमभम् ॥ २२ ॥
 शङ्खपद्मधरं कूर्म स्वस्तिकेन स्थितं स्मरेत् । मुञ्चन्तमनिशं तेजो देहाङ्गीषणमुक्तटम् ॥ २३ ॥
 तिर्यग्रूर्च तदधारं १४ज्वालामालमिवोज्ज्वलम् । अनन्तशिसङ्गाशमनन्तमथ संस्मरेत् ॥ २४ ॥

१. क-ख—द्वारगतो २. ग-घ—शोभाष्टगतमष्टकम् ३. क-ख—मन्यथोक्ताष्टकम्

४. क-ख—दर्पहा सर्पहा इति स्यात् ५. ग-घ—भयकूर्मानि (भयकूर्मानि?) ६. क-ख—सर्पदि-
 ग्दुर ७. क-ख—ऊर्जितश्च भृशाङ्गस्तु ८. क-ख—इदमर्धं लुप्तम् ९. ग-घ—विप्रदाराध्या

१०. क-ख—या पुर स्थूल ११. घ—माधारा दथाब्जज १२. ग-घ—ध्यानकणियामलम्

१३. क-ख— मुज्जितत ग-घ—शान्तमुज्जिततच्छेषम् १४. ग-घ—ज्वालामालमिव

सहस्रफणमालाडग्नं सहस्रफणभूषितम् । स्वपाणिसंपुटेनैव शोभत्^१ स्वाङ्ग^२भूतलम् ॥ २५ ॥
 सितारविन्दशङ्खक्षमूत्र^३चककरान्वितम् । ३पतनाशङ्खबुद्धेवै वित्रस्तमनसस्तु च ॥ २६ ॥
 मा भैरित्यश्मयं यच्छन्नाब्रह्मभुवनस्य च । ५निश्चेष्ठकहेमाभाम् ६प्रावृद्धश्रियमिवोज्ज्वलाम् ॥
 पद्मासनेनोपविष्टां ध्यायेद्द्वाङ्गलिं धराम् । फुलकुन्दावदातं च सितास्निघजटाधरम् ॥ २८ ॥
 ध्यायमानं सितं शद्गं सुक्तादामैरलंकृतम् । विस्तीर्णसर्ववियवं विक्षितोरद्वयस्थितम् ॥ २९ ॥
 विक्षिसजानुपादं च संसर्तव्यं पयोनिविम् । ७सुपीताप्रकलश्यामपाणिपादतलोज्ज्वलम् ॥
 रक्ताक्षं च तदा विप्र कीर्णकेशं सिताननम् । पद्मासनेनोपविष्टमक्षमालासमाकुलम् ॥ ३१ ॥
 पद्मसुदानितं पद्मं सुदीर्घचरणं स्मरेत् । तुहिनाच्छोपलस्वच्छमुक्ताफलशिष्मामा ॥ ३२ ॥
 मृगेन्द्रस्कन्धवदना धर्म^४ज्ञानादयश्चतुः । पद्मरागप्र^५वालादिसद्वाडिमफलोज्ज्वला ॥ ३३ ॥
 अन्तर्दयोपरक्ताश्च राजराजेश्वरोपमा । द्विरघ्वर्षवद्विद्वि चत्वारो धर्मपूर्वकाः ॥ ३४ ॥
 हेमचम्पकस्वधोत्तहरिताललोज्ज्वला । वाजिवक्त्रा स्मृताः वेदासंपूर्णनरक्षणाः ॥ ३५ ॥
 १०एवं वृषेन्द्रवदना युगा ब्रह्मन् दृतादयः । सुपक्षाम्रातसीपुष्पनीलावजशुकसन्निभाः ॥ ३६ ॥
 सर्वे सद्वस्तपुष्पसदलङ्करणान्विताः । शङ्खपद्मवरास्सर्वे वराभयकरास्तु वै ॥ ३७ ॥
 आधेयचक्रविन्यस्तमस्तकास्वात्मसिद्धये । समर्पितान्तःकरणा परस्तिन् मन्त्रकारणे ॥ ३८ ॥
 युगान्तार्काग्निसङ्काशस्वगोपण्डलमध्यगम् । स्वमुद्राव्यप्रपाणिं च वल्लन्तं हेतिराट् स्तरेत् ॥ ३९ ॥
 ११चित्त्यमव्यक्तपद्मं तं हिमहेमाग्निभास्वरम् । शान्तमष्टमुजं सौम्यं सस्थितं स्वस्तिकेन तु ॥
 स्फटिकोपलकान्ति च चिद्धनानव^६ मव्ययम् । सर्वशक्तिनिधि ध्यायेद्मूर्ति चित्प्रभाकरम् ॥ ४१ ॥
 १२सर्वेष्वपि भवान्तस्थ तत्राधारात्मना विमो । स्वसत्ताभासितं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम् ॥
 विमवं विद्वि विप्रेन्द्र १३ज्वालौदैं कच्छपात्मनं । स्वभोगं नाग^४नाथस्य . क्षितकाच्चनित्ययाः॥
 आसारमासृतं दिव्यं वीच्यौषैस्तु समन्वितम् । क्षीरोदकीयं विमवं परिज्ञेयमनधरम् ॥ ४४ ॥
 १५वीजकोशं सकिरास^५ कमलस्य दलान्वितम् । १६स्वशक्तिनी^६ प्रवृत्तीनां मया विमवमप्रकृत्था॥
 विमलादिकलाजालं पौरुषं विमवं स्मृतम् । १७विमोर्मन्त्रात्मनश्चेदमशेषममरार्चितम् ॥ ४६ ॥

१. घ—स्वाङ्गभूषितम् २. क—ख—सूत्रचक्रान्वितम् ३. क—ख—पातानागक-
 युद्धेवै ४. क—ख—समय य दा ब्रह्म ५. ग—घ—निश्चेष्ठरत्तहेमाभाम् ६. ग—घ—प्रावृद्ध...
 करिषोज्ज्वलाम् ७. क—ख—सुखित्वाम् ८. ग—घ—ज्ञानादयच्छदा ९. क—प्रवालादि . लोज्ज्वला
 ग—घ—प्रवालानिसन्त्रान्त्रमवलोज्ज्वला १०. क—ख—एव वदना ११. ग—घ—चित्तमव्यक्त
 १२. ग—घ—सर्वेष्वपि च भवान्तस्तत्राधारा १३. क—ख—ज्वालोपङ्कश्चात्मन १४. ग—घ—
 नाथस्य गुक्षित काच्चनीयथा १५. ग—घ—वीजकोश सकेरास कमस्यायाम्रम हि यत् १६. क—ख—
 .. मया विमव १७. क—ख— . मम.. तमनश्चेद अशेषपुरार्चितम्

१ आम् हन्मन्त्रनाथेभ्यो नानामन्त्रगणं हि यत् । स्वशक्तिनिचयोपेतं तद्विष्णोः परमात्मनः ॥ ४७ ॥
 विभवं कमलोदभूतं ज्ञात्वैवं स्वं यजेत्तदा । पीठवेदिवहिष्ठानां प्रागुक्तानां द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥
 लोहिताक्षादिकानां तु २ध्यानस्यातः परं शृणु । लोहिताक्षादयश्चाष्टौ वर्णतस्वपतोञ्जलाः ॥ ४९ ॥
 ज्वलत्सरशुहस्ताश्च ३प्यस्तं २ मुदितमानसाः । चतुर्थमष्टकं यद्वै खनुवर्तिपुरस्सरम् ॥ ५० ॥
 तदाऽनन्तकरं विद्धि ४स्य नद्युदया २ करम् । दृढत्रितादयस्तर्वे ५षोडशोपप्रवेशकाः ॥ ५१ ॥
 महामुद्रहस्ताश्च स्वाश्रयद्युतिलक्षणाः । ऊर्जिताद्यास्तथैश्चीरा २ गृहीतमुसलास्तुते ॥ ५२ ॥
 कान्तिः कोणभूमागा २ लक्षणात् कमलोद्भव । सर्वे चार्चम्बराश्चैव द्विभुजाश्चारकुण्डलाः ॥ ५३ ॥
 प्रसन्नवदनास्तौम्यास्त्रैलोक्योद्भरणक्षमाः । हारनूपुरकेयूरपूर्वेद्वर्द्धा ६ शविद्युताः ॥ ५४ ॥
 तदाज्ञाप्रेक्षकाश्चैव दुष्टदोषोपशान्तिदा । बलेन महता क्षिप्तदेवासुरमहोरगाः ॥ ५५ ॥
 एकवीरासहायाश्च त्वप्रयत्नेन लीलया । आब्रहम्भुवनं शक्षत् परिवर्तनकृतक्षमाः ॥ ५६ ॥
 गदागरुदचक्राणां चण्डादीनां महामते । यथावदुक्तं हि पुरा भूयः कि कथनेन हि ॥ ५७ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्करसंहितायां आधारासनदेवतालक्षणो नाम
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—००५००—

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

वृत्तिस्थानानि भगवन् त्वच्छासनरतात्मनाम् । हितार्थं ज्ञातुमिच्छामि त्वत्सकाशाच्च सांप्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

७ सत्यव्यूहं च तदभेदैस्सहमूर्यन्तरैस्तथा । प्रादुर्भावैद्विजश्रेष्ठ प्रादुर्भावान्तरैविना ॥ २ ॥
 ८ यदन्यदेवताकारं तदा सारसलाङ्गनम् । निषिद्धं वैष्णवानां च सामान्यानां सदाऽर्चने ॥ ३ ॥

१. क-ख— . महामन्त्र २. क-ख—ध्यान सात-परम् ३. ग-घ—शाप्यास्तम् ?
 ४. क-ख—स्य . . करम् ५. क-ख—षोडशो का. ६. ग-घ—द्वारथेशविद्युताः:
 ७. क-ख— .. भेदैः ८. क-ख—यदयदेवताकार तदा...लाञ्चनम्

किं पुनर्मन्त्रतत्त्वज्ञ तत्पारम्यरतात्मनाम् । १तदाराधनसिद्ध्यर्थे दीक्षितानां महात्मनाम् ॥४॥
नमस्कुर्याद्विभूत्यंशं दृष्टं वा २संश्रुतं स्मृतम् । पूजनीयमनुज्ञानभाराध्यानां वहिः क्वचित् ॥५॥
कदाचिद्दृष्टसिद्ध्यर्थे ३स्वाङ्गमौभिः रचन्नितम् । स्वातन्त्र्येणोपचारैस्तु शुद्धस्येषां न दोषकृत् ॥

पौष्कर उवाच—

त्वत्तेऽहं ज्ञातुमिच्छामि विशेषेण जगत्प्रभो । उपादेयादिकं भेदमाश्रयाणां यथार्चितम् ॥७॥

श्रीभगवानुवाच—

उपादेयानि विप्रेन्द्र वृत्तिस्थानानि मे श्रृणु । सवाचकानां वाच्यानां सदाराधनसिद्ध्ये ॥८॥
भूतेभ्यश्चितयं पूर्वं तत्पाक् सामान्यलक्षणम् । चलाचलविभागेन पीठवत् पृथिवी पुनः ॥९॥
हेमादिनानापत्राणां मृक्काष्ठोपलजन्मनाम् । खड्गास्थिघटितानां च कलशानां तथैव हि ॥१०॥
५शुभर्णपुटानां च गालितं संस्थितं जलम् । स्थलमल्ककुण्डानां स्थिरसञ्चाररूपिणाम् ॥११॥
प्रदीपो दधूमनिर्मुक्तो सेन्धनशशस्यतेऽनलः । पूर्वोक्तद्रव्यमेदोत्थे चतुरश्चादिलक्षणे ॥१२॥
केवले भद्रपीठे वा षष्ठ्यार्थैर्मध्यतोऽदिते । एवंखलेषु पीठेषु प्रमाणोनेषु चावजज ॥१३॥
विविषेच्च प्रणालेषु काश्येषु जिज्ञासेषु च । ब्रह्मस्वालसद्रब्लमहामुक्ताफलोपरि ॥१४॥
सूक्ष्मे तत्रिकरे वाऽथ संभवे सति पद्मज । क्षौमकार्पासकौशेयवस्त्रजाले सिनेऽहते ॥१५॥
९मार्गे चर्मणि भूमिष्ठे कम्बले कुतपेऽवजज । पृथभूतेऽथवा चाभि । क्तलक्ष्मीप्रसारिते ॥१६॥
१०ग्राम्यैर्वृद्धगणैः कृत्स्नैस्त्वारण्यैस्तण्डुलैस्तथा । ११क्षोदितैर्गन्धसंमिश्रिविधिवत् संप्रसारितैः ॥१७॥
गन्धक्षोदैस्तु विविधैस्तथूलैर्घूपाधिवासितैः । १२गर्भैर्वा १३स्यगितैः१४स्थानाऽपुष्पैः पत्रैश्च शाढुलैः ॥
स्वतन्त्रैस्तिरक्तादै रागै रेखाविवर्जितैः । मधुक्षीराज्यदाध्यन्नमक्षै पात्रस्थले स्थितैः ॥१९॥
फलमूलैस्तथा सिद्धैश्शशाकैः १५खण्डैश्च तानितैः । १६निवृत्तौ चैत्यसंज्ञे तु मण्डले सप्तमेखले ॥
चतुश्शृङ्गे१७न मे वीर्ये न लिगे कुलिशोदरे । न शूल१८शृङ्गकोटीनां दिनन्यक्षाफलेषु च ॥

१. क-ख—महात्मनाम् २. क-ख—सधुतम् ग-घ—सशृतम् ३. क-ख—
स्वाङ्गमौ । तम् ४. क-ख—क्षितय...तत्पाक् ५. क-ख—शुभर्णपट्टनाच सस्थिताब्जलिम्
स्वाङ्गमौ । ६. क-ख—यूपनिर्मुक्तो ७. क-ख—पद्मावै . दिते ८. क-ख—प्वप्रमाणेषु ९. मार्गे चर्मणि=
कृष्णाजिने १०. ग—ग्राम्यैर्वृद्धगणैः घ—ग्राम्यैर्वृद्धात् गणै । ११. ग-घ—क्षौमितै १२. दर्भै=
इति सात् । १३. घ-स्थगिते १४. क-ख—स्थानापुष्पै १५. क-ख—कण्डैश्रतादितै ग-
घ—खण्डश्शशाद्वले । इति लिखित्वा पश्चात्—खण्डैश्च तानितैः इति लिखितमस्ति १६. क-ख—सिवृ
त्तौचै...सज्जे १७. क-ख—चतुश्शृङ्गे१८न मे कुलि १८. क-ख—न शूल...दिन

करञ्जाद्येष्वपूज्येषु १त्वन्येष्वेव हि पद्मज । पुष्पेषूमत्तकाद्येषु त्वज्ञातेषु विशेषतः ॥ २२ ॥
 निन्दितेषु च पत्रेषु कमण्डलुगतेऽभसि । २त्र श्रेयोनिः संस्थाप्य संस्थिते मण्डलादिके ॥ २३ ॥
 इविना शङ्खदलं विप्र तथा शुक्तिकवाटकम् । न कपालाकृतौ पत्रे करवे २ भावदूषिते ॥ २४ ॥
 ४शब्ददुट्ठो वमयस्मिन् ५रक्ते वै स्थणिलादिके । स्वाश्रयेषु यथा देवैश्चातुरात्म्यादयोऽर्चिताः ॥
 निराश्रैर्यनरैर्भक्तैर्नासायास्नेऽर्चनाय च । विनोदितैर्विशेषाः (स्वै)हृचक्रकमलैस्सह ॥ २६ ॥
 हित हितानुज्ञानानामाधाराणां परिग्रहम् । कर्मिणां फलकामानां मन्त्रात्मा सम्प्रयच्छति ॥
 सयो वृत्तवशाद् ६ब्रह्मन्नुरूपफलं हि यत् । सामान्यादप्यसामान्याऽद्वामायादभूतलक्षणात् ॥ २८ ॥
 ७अचलप्राप्ति वा भूतिप्राप्ति ८ विप्राविनश्चरीम् । परिवर्तन९रूपा च सा पुनश्चलक्षणा ॥ २९ ॥
 सप्तभूताङ्गलाद् १०वृष्टिलाभस्समुपजायते । ११वृष्टिरूपतरा चैव १२यावज्जीवं तु पौष्कर ॥ ३० ॥
 १२नित्यं निरामयत्वं च वहेनवृत्तौ तु मन्त्रिणाम् । हेमाद्युत्थेषु पीठेषु मन्त्री कमलसंभव ॥
 प्रतिपत्तिगणं श्रेष्ठ नृपेभ्यस्सरमाप्नुयात् । प्रवालाद्यैरविष्टानै१३स्तेजोवृत्तिमनुत्तमाम् ॥ ३२ ॥
 १४वृत्ति समृद्धि पूजां च साजिताद्वस्त्रसञ्चयात् । प्राप्नोत्याधनाच्छधाराध्या कमलेक्षण ॥
 ध्यानवृत्तौ सदा वृत्तिर्वर्धते कुलवर्धनी । अक्षय्या कमला नूर्णां जायान्नं तण्डुलाश्रयात् ॥ ३४ ॥
 गन्धाधाराच्च सौभाग्यं कुलाधारान्महत् सुखम् । संपूजनात् कुशादीनां पृष्ठे वै मन्त्रराट् सदा ॥
 ददाति मनसं प्रीतिमतुलाममलेक्षण । रागाधारणतो मन्त्रः कामभोगमनुत्तमम् ॥ ३६ ॥
 सयच्छत्यविरुद्धं च द्रविणेन समन्वितम् । मधुक्षीराज्यपूर्वेषु त्वाश्रयेष्वखिलेषु च ॥ ३७ ॥
 १४पूजनं मन्त्रनाथय दीर्घयुप्यं प्रयच्छति । तत्रैव विपुलां १६कीर्तिं...धर्मनिश्चयक्षमाम् ॥ ३८ ॥
 एतानि पुनरब्जोत्थ १७संभवानां फलानि च । भजन्ति नूर्णं १८नानार्थमुद्यमाद्यन्महामते ॥
 देशं कालं तथा १९द्रव्यं महत्वादिव्यपेक्षया । याति मोक्षाङ्गभाववं नैषिकानां महात्मनाम् ॥
 सदेव जीवमुक्तानां २०भक्तानां भावितात्मनाम् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्करसंहितायां वृत्तिविचारो नाम पञ्चविश्वाऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंस्त्या ४०॥)

- १ क-ख—त्वयेष्वेवहि २. क-ख—तत्र श्रेयोनि ३ क-ख—विनाशवदलम्
४. क-ख—शब्दमुष्टोवमन्यस्मिन् ५. क-ख—तृतेवै ६. क-ख—वशात् ब्रह्मरूपफलम्
७. क-ख—न्यानामायात् ८. क—अर्धदय लुप्तम् ९. ख—परिवर्तनपाश १० ग-घ—पुष्टि-रूपतरा ११ क-ख—यावज्जीव तु . १२. क-ख—.. वृत्तौ तु १३ ग-घ—तेजोवृत्ति
- १४ ग-घ—धृतिस्समुद्धिपूजाम् १५. ग-घ—पूजानामन्त्र १६ ग-घ—विफला कीर्तिमधमनिचय १७ क-ख—सपानाम् १८ ग-घ—नानार्थमुत्तमाध महा १९ क-ख—भाव्यमहत्वादव्यपेक्षया २० क-ख—मुक्ताना भावि

अथ षड्ंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

यदवृत्तौ विहितं यद्वै देशकालवशाद्विज । अखण्डितं भोगजालं पावनं प्रीतिर्धनम् ॥ १ ॥
 मात्रान्तर्मर्थपूर्वं तु वस्त्रालङ्कारसंज्ञकम् । सुसंपूर्णं च तद्भूतया श्रद्धया विनिवेद्य च ॥ २ ॥
 पुरुषाशनमात्रं तु व्यञ्जनेन समन्वितम् । प्रापणं १परमान्नाद्यमन्नाद्यमतिभूतये ॥ ३ ॥
 विहितं शुद्धशालिभ्यस्तद्वदेव हि पौष्कर । लक्षणं लेखपेयार्घ्यशोष्यधानाभिधायिनाम् ॥ ४ ॥
 विधिवत् षट्ग्रासोत्थानां पावनानामथाध्वतः । भक्तिश्रद्धावशाचैव प्रत्येकस्य २त्वनेकता ॥ ५ ॥
 विशेषयागे विहिता नित्ये वा सति संभवे । यस्सात् प्रागात्मसात् कुर्याद्भोगशक्तिमनश्वरीम् ॥
 व्यक्तां ३गुर्वादिवक्त्रेण भुनक्ति तदनन्तरम् । ४भोगत्वमुपचारस्य भोजनाद्विहितं त्वितः ॥ ७ ॥
 तस्यां नित्ये यथाशक्ति निमित्ताराधने तु वा । श्रद्धापूर्तेन मनसा प्रीतयेऽतिजगत्मभोः ॥ ८ ॥
 निवेदगीयमेकैकं भोगं भोगासयेऽब्जज । तत्रासनादिभिर्भोगैर्व्यक्तैर्व्यक्तिस्थमर्चयेत् ॥ ९ ॥
 द्विरक्षाष्टकसंख्यैस्तु क्रमशो नरनाथवत् । मण्डलादौ तु वाऽन्यत्र स्मृत्वा मन्त्रमयं वपुः ॥ १० ॥
 व्यक्तोपयोगभोगेपमूर्ति संयोज्य चेतसा । कृत्वा पाणितलस्थं च त्वर्धस्तकचन्दनादिभि ॥ ११ ॥
 विलेपनैरलङ्कारैर्नेत्रवस्त्रैर्विनाऽब्जज । एतानि कर्णिकोर्ध्वे तु योजनीयानि वै विभोः ॥ १२ ॥
 विनिवेद्य निधायान्ये पलिभूमेर्वहिद्विज । योक्तव्यमभिमध्ये तु समिद्धिस्सह सर्वदा ॥ १३ ॥
 सर्वाण्यव्यविशेषाणि चन्दनादीनि ५यान्यपि । सदन्तकाष्ठताम्बूलैऽमुक्तटक्षारवर्जितम् ॥ १४ ॥
 दाप्यानि लक्ष्मो तु आसनादीनि यानि च । मधुलवण्णानाम्बु षक्टुतैलोजिङ्गतानि च ॥
 ६कृत्वा यागं यथा शास्त्रमभौ मन्त्राचीनं पुरा । आज्येन तर्पयेत् पश्चात् वृत्तात्मैस्सतिलैः फलैः ॥
 वापीहृदनदीदेवसातादिषु जलान्तरे । ७फलस्तर्गर्थं गन्धैस्तु ८सतोयाङ्गलिभिर्द्विज ॥ १७ ॥
 ९अर्चनीयं यथा कामं मन्त्रनाथमतन्द्रितैः । १०संग्रहे पात्रं कृत्वा घटे वा गर्जितं ११ जलम् ॥
 तत्र मण्डलवत् पूज्य १२श्रद्धया संभवे सति । वस्त्रालङ्कारनेत्रादि विनिवेद्य वहिर्न्यसेत् ॥ १९ ॥

---

१. क-ख—परमन्नाद्यमन्यार्थमति २. ग-घ—त्वनेकधा ३. ग-घ—गुर्वादिवक्त्रैस्तु
 ४. क-ख—भोग . विहितम् ५. क-ख—चान्यपि ६. क-ख—मुक्तटक्षर ७. क-ख—
 कट्टैलान्वितानि च ८. क-ख—कृत्व यागम् .. ९. ग-घ—फलस्तर्गर्थं ‘स्तर्गर्थ’ इति स्यात्
 १०. क-ख—सतो ज्जलि ११. क-ख—इदमर्थं गलितम् १२. क-ख—पात्र कृत्वा...गर्जितम्
 १३- क-ख—सत्पूज्यश्र सभवे

कर्पूरै चन्दनक्षोदं कुङ्कुमागुरुभावितम् । २ विविधं पुष्पजालं च ३ तत्र साध्यं तु निक्षिपेत् ॥
 धातुपाषाणमृत्काष्ठरलौषधिचिनेषु च । सप्तेषु च पीठेषु चक्रयुक्तेषु वाऽबजज ॥ २१ ॥
 द्वितयेनोपरिष्टातु उषितेषु तथैव हि । द्वाराधार्शतया वीथीपीठैरवान्वितेषु च ॥ २२ ॥
 चतुरश्रादिभेदोथनानाकृतिवरेषु च । एवं वा भद्रपीठेषु केवलेषु द्विजोत्तम ॥ २३ ॥
 ध्यात्वा मण्डलवदेवमर्चनीयं यथाविधि । मानसैस्मूर्यविष्वस्थं तद्वद्वृत्पुष्करान्तरे ॥ २४ ॥
 कितु तत्र विशेषो यस्तन्मे निगदतश्शृणु । द्रव्याणां भूतजाग्रतानां ह्यसंपत्तिर्यदा वहिः ॥
 तदा सङ्कल्पसंभूतं मृद्र रचनं कृतम् । विलक्षणचिदानन्दप्रकाशवपुषो विभोः ॥ २६ ॥
 मूर्तिमन्त्रात्मकं रूपं ध्यात्वा सङ्कल्पसिद्धिदम् । संभवे सति भोगानां चिदानन्दकदम्बवत् ॥
 स्मृत्वोच्चरेदद्विधा मन्त्रं सुविशुद्धेन चेतसा । सदृशैरर्चयेऽद्वौगैरमूर्तैशब्दलक्षणैः ॥ २८ ॥
 वृद्धिसमुपयातं तैस्मरेत्तद्वावितैः क्रमात् । ध्यातृष्यविभाषणे त्विष्टे वै तदनन्तरम् ॥ २९ ॥
 विलाप्य स्वं मनोबुद्धौ तद्वक्ता सा परात्मनि । आत्मानं तन्मयीकुर्यात्तिरस्तकरणैस्स्वयम् ॥ ३० ॥
 केवलेनास्य रूपेण सर्वशक्तिमयेन च । चिद्रिशिष्टनरेणैव ततोऽबजज शनैश्चनैः ॥ ३१ ॥
 निस्तरङ्गस्थितेनैव स्वतन्त्रत्वं अमह ये । सचैतन्यं १ पृथक्कुर्यादिच्छया पुनरेव हि ॥ ३२ ॥
 बहिर्यागप्रसिद्धर्थं शशद्वौगफलासये । प्राप्यर्थं त्वाणिमादीनां तथा मन्त्रात्मनाऽसये ॥ ३३ ॥
 प्राग्वदाकारवत् स्मृत्वा सप्तलोकसमुद्धैः । महद्रौपैः १० प्रभूतैस्तु चोक्तुष्टरलक्षणैः ॥ ३४ ॥
 भोगैर्नैर्गतिवादैर्जयशब्दाद्यलंकृतैः । समर्चयित्वा तदनु ११ संस्मृते संस्मृतेऽर्जिते ॥ ३५ ॥
 बहिस्त्वभिन्नताधारे विभाव्य प्रतिरूपित । मन्त्रनाथो महद्वाम दर्पणो वृत्तिरन्तगैः ॥ ३६ ॥
 १२ इत्येतत् श्रद्धवै विषय नैषिकस्य च । सुपदे॒ पूर्ववद्यान विलाप्य चारुलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 वाच्यवाचकयोरेन स्वमन्त्रं तेजसां निधिम् । अपसव्येन मार्गेण त्वाऽकृप्य १३ हृदयं न्यसेत् ॥
 सह स्वायुना सम्यक् सद्वामाधिष्ठितासने । सुलक्षणेऽर्चदेशे वा द्रव्यार्थे सर्वतोऽबजज ॥ ३९ ॥
 तद्विनाऽन्यत्र मन्त्रेण १४ तस्मादभ्युदितं सरेत् । व्यक्ताकृतिवरं चैव साङ्गं सावरण द्विज ॥
 आराधनक्रमैव प्रविलाप्य यथा पुरा । युगपत् सह सर्वेषां संप्रवेशक्रमेण च ॥ ४१ ॥
 कृत्वा चानुगतां बुद्धिं स्वदेहस्थेन वायुना । शशदाकृप्य बुद्धिस्थं मध्यमार्गेण पौज्कर ॥ ४२ ॥

१ क-ख—चन्दन २ ग-घ—विधाय पुष्प ३ क-ख—तत्र तु ४ क-ख—जाताना तु य सप्ति ५ ग-घ—मुद्रत्तैरर्चनम् ६ क-ख—भोगैरमृतैः ७ क—.. तदनन्तरम् ८ ख—श्विष्टे ते तदनन्तरम् ९ ग-घ—महत्रये १० क-ख—पृथक्कुर्या च्यत्पुनरेव हि ११ ग-घ—प्रवृत्तैस्तु १२ ग-घ—इत्येव बुद्धेवै विषमम् १३ ग-घ—हृदयात् न्यसेत् १४ क-ख—“तस्मादप्युदितम्”

कुर्याचैतन्यविश्रान्तं हृदजगगनोदरे । एवं हि त्रिविधं यां हार्दनं समुदाहृतम् ॥ ४३ ॥
 द्रव्यैर्जलक्षणैः पूर्वं चिदचित्सदृशैः परम् । दुर्गतैसुशुभैस्स्वरैरज्ञितैस्स्थापितैर्बहि ॥ ४४ ॥
 तृतीयमबजसंभूतं १क्रमात् तत्प्रातिमावनात् । २हृथागो यस्तु भोगेशो संयोगान्मोक्षमृच्छति ॥
 संभोगमपवर्गं च तद्विवर्जनं पुनः । कर्मसन्ध्यासिनां विष्णु कर्मणां प्रददाति च ॥ ४५ ॥
 ३आहृतः प्रविशेदत्र ४मन्त्रनाथो हि संमुखः । तत्प्रागपेक्ष्या कार्यं धर्मादीनां निवेशनम् ॥
 सांमुख्यं भजते यस्तात् साध(स)नः परमेश्वरः । तदासनं हि चिद्रूपं सिद्धमेतत् स्ववाहनात् ॥
 तत्पीठवसुधोहेशं मण्डलादिपु वृत्तिषु । आत्मन् प्राग्वशाद्वायुकोणादारभ्यं पूजनम् ॥ ४६ ॥
 कार्यं विघ्नेशपूर्वाणां ६त्पदाराग्रभूं पदम् । वीथौ ७ सविधिकानां तु यागानामेतदाचरेत् ॥
 बहिर्वरणरेखाभ्यां मुक्तानां तु महामते । युक्तानां ८ न बहिदोषैर्निर्यज्ञे चार्चने सति ॥ ५१ ॥
 एवं रक्षःपदे ९कुर्यात् स दक्षिणवशात् वै । पूजनं कालनाथानामन्येषां भगवद्वशात् ॥ ५२ ॥
 १०आद्वास्थेभ्यस्तु पूजानां पैठीयाना यथाक्रमम् । लाङ्छनाह ११ श्रियादीनां .दिक्पती११न् हितान् ॥
 दिक्पालकत्वादासुर्येतस्तेषां स्थितिस्थित्या । भगवम्बन्नमूर्तीनामनन्तानां महामते ॥ ५४ ॥
 स्वस्थानस्था नमस्यन्ति पूजयन्ति जपन्ति च । ध्वजाधैरुपचारैस्तु सम्यक् परिचरन्ति च ॥ ५५ ॥
 कैवल्यसिद्धये शश्वद्दुभिस्सानुगैस्सह । पालयन्ति च भक्तानां बलमोजो ददन्ति च ॥ ५६ ॥
 ध्वंसयन्ति च विन्नोघमनिशं मन्त्रयाजिनाम् । संरक्षन्ति फलं मान्त्रं वर्धमान १२ विलक्षणम् ॥
 अधिकारमनादि यच्छक्तिभूतं जगत्प्रभोः । दिविसद्वये दशात्मत्वं १३तद्वत्येषा दशात्मका ॥
 कदाचिदिक्परिज्ञाने बहिर्म्रष्टेऽथ हृदगृहे । आराध्य पृष्ठत प्राग्वत् तेषां कुर्यात् समर्चनम् ॥
 एवं दिग्न्तरे देशे योगज्ञे तु कृते सति । सविशेषेऽथ वै नित्ये विष्वक्सेनार्चनं हितम् ॥ ५० ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे पौष्करसंहितायां भोगमेदो नाम
 पद्मविशोऽध्याय ॥

१. क-ख—क्रमा प्रान्तनिनावतात्	२. क-ख—हृथशो सायागक्षमृच्छति
३. क-ख—आहृतो ग-घ—आहृद्यःप्रविशेत्	४. क-ख—मन्त्रनामासि सम्मुख
५. क-ख—पेक्ष्या दधर्मा	६. ग-घ—तत्पदान्वाप्रम्
७. ग-घ—रेखानामक्तानाम्	८. क-ख—नवभिदोषैर्नीयन्तेचार्चने
९. क-ख—कुर्यात् स दक्षिण	१०. क-ख—आद्वास्थे ना यथाक्रमम्
११. ग-घ—विष्टजित्	१२. ग-घ—वर्धमान विलक्षणम्
१३. क-ख—सर्वशेषे नित्ये	

अथ सत्तर्विंशोऽध्यायः

—→३०६←—

श्रीभगवानुवाच—

एवं कृत्वा यथाशास्त्रं दिव्यमब्जज वै पुरा । पित्र्यं तदनु वै कुर्याद्विधिष्ठेन कर्मणा ॥ १ ॥

पौष्टकर उचाच—

ज्ञातुमिच्छामि भगवन् कथं त्वच्छासनस्थितै । समुद्दिश्य पितृश्राद्धं कार्यमाचार्यपूर्वकै ॥ २ ॥
केषां केषां च तत् कार्य कस्य कस्य च कीदृशम् । विदधाति पञ्च पञ्चैव^२ सम्यनिहर्वर्तितं हि यत् ॥

श्रीभगवानुवाच—

कर्तव्यत्वेन वै कुर्यात् कर्मसन्यासिनां सदा । निर्वाणदीक्षितानां च भक्तानामपि चाब्जज ॥ ४ ॥
अनिर्दिष्टक्रमाणां च चतुर्थाश्रमिणां तु वै । भगवत्यदलिप्सूनां^१ ज्ञानिनां च तथैव हि ॥ ५ ॥
प्रीतये मन्त्रसिद्धानां साधकानां तु पौष्टकर । शुभजन्मासये शश्वन्मन्त्रसांमुख्यसिद्धये ॥ ६ ॥
कार्यं तत्पुत्रकाणां तु कृपया देशिकादिकैः । कुर्याद्वै समयज्ञानां नित्यं सद्गमवृद्धये ॥ ७ ॥
भूयसुजन्मलाभाय सद्विद्याधिगमाय च । बान्धवानामतोऽन्येषां भक्तानामेवमेव हि ॥ ८ ॥
सद्यो दुष्कृतशान्त्यर्थं कृपया नित्यमाचरेत् । कर्तना^२ कर्मसन्यासी परिवृद्धो ब्रताश्रयी ॥ ९ ॥
२न निर्वाणपदं नीतो दीक्षायां भोगलालसः । तीव्रभावं विना यस्तु न सिद्धो मन्त्रसेवनात् ॥
निस्सन्तानोऽपि वै मन्त्री न याति सिद्धिगोचरम् । नूनमेतद्विजश्रेष्ठं सन्मार्गस्थैः क्रियापरैः ॥
सत्कर्तव्यप्रकारेण त्वनुग्राह्यास्सदैव हि । समासाधात्र^२ संयाति यथा दिव्यं परं पदम् ॥ १२ ॥
आतस्तु^२ दीक्षितानां च सर्वेषां सामयाजिनाम् । अवक्तव्यं च वक्तव्यमेतन्निर्वर्तनाय च ॥ १३ ॥
श्राद्धकाले तु वै मुत्तवा तैरप्यन्यत्र पद्मज । मन्त्रमुद्राक्रियाऽध्यानमज्ञानादिक्रियां विना ॥
नाभ्यतत्व्या न योक्तव्या भक्तेस्सामयिकादिभि । समाश्रित्य निमित्तं वै देशकालादिकं द्विज ॥
क्रियते यत् पितृणां च भवत्यनृणाम् नर । ^४प्रयाति तृसिमतुलां तेन कर्मवशादपि ॥ १६ ॥
आगते गतिमायान्ति श्राद्धादाहादसंयुताम् । सकृद्वैकं तु वहुधा कालमादेहलक्षणम् ॥ १७ ॥

१. ग-घ—यतीनां

१. ग-घ—ननिर्वाणपद तीच

३. ग-घ—दीक्षयाभोग

४. क-ख—ध्यान । ५. क-ख—प्रया ॥ श्राद्धादाहादसंयुताम्

युक्त तिथिगणेनैव वात्सरीयेण पौष्कर । २ क्षेत्रासिपूर्वेणाब्रेन सन्निगित्तगणेन तु ॥ १८ ॥
 संसारदुःखशान्त्यर्थं दुष्कृतक्षणाय च । ३ व्यक्ते चेन्द्रियचक्रस्य त्वौर्ध्वदेहिकमाचरेत् ॥ १९ ॥
 वासनादेहमाश्रित्यॄ दुखजं दुष्कृतं हि यत् । ५ सवेदनन्तकल्पं च कर्मात्मा येै यतोऽब्जज ॥
 अतो भूतमयं देहं समनन्तरमस्य वै । दुखोपलभ्ननं कल्पं यस्मात् कमलसंभव ॥ २१ ॥
 दुःखेन शास्यते दुखं ३ सन्यस्कन्धगतेै यथा । ७ एकन्धादगुरुतरं भारं नृणां दुष्कृतकारिणाम् ॥
 निद्राक्रान्तस्पिण्डाद्वै यथा निर्गत्य पौष्कर । वासनादेहमाश्रित्य नानाचेष्टां करोति च ॥ २३ ॥
 भूतपिण्डं विना तासां न शान्तिमनुविन्दति । एवमन्नाश्रितं पूर्वं प्राणमिन्द्रियसंग्रहम् ॥ २४ ॥
 व्यक्तीकृतं ९ न वै देवै देहमावेन देहिनाम् । तावत् कर्मक्षयं तेषां कथमेति महामते ॥ २५ ॥
 अन्तस्तदुपचारार्थं ज्ञानपूर्वै कर्मणा । संपाद्य यद्वशाच्छीघ्रमनन्तं सुखमेधते ॥ २६ ॥
 सामान्यं वैष्णवानां च गुर्वादीनां विशेषतः । साधारसंप्रधानाल्यस्साम्न्यं विधिरुच्यते ॥ २७ ॥
 निमन्त्रितं वा संप्राप्तं नित्यमङ्गीकृतं त्वथ । द्विजेन्द्रं पञ्चकालज्ञं षट्कर्मनिरतं तु वा ॥ २८ ॥
 स्नानादिना पुरा कृत्वा प्रयत्नसंविशेत् पुनः । स्यमर्थाम्बुना विप्र पवित्रीकृत्य पूणिना ॥ २९ ॥
 सन्ताङ्ग्यं कुसुमास्त्रेण मन्त्रास्त्राधिष्ठितेन च । समुद्धरन्नेत्रमन्त्रं मन्त्रार्थाधिष्ठितेन च ॥ ३० ॥
 समुच्चरन्नेत्रमन्त्रमवलोक्याथ कद्वितिै । १० निवेद्य भगवत्स्ये प्रणवाधिष्ठितासने ॥ ३१ ॥
 पूजिते वितते पूते संमुखं ११ वोतराननम् । १२ उदक् दिग्वीक्षमाणं च विनिवेश्य तथा च तत् ॥
 यथा मन्त्रेशदिग्निमप्सरेणाभिविध्यते । मन्त्रेणाराध्य त ध्यात्वा ब्रूयात् संयतावाभ्यव ॥ ३३ ॥
 समाधाय जगन्नाथं हृतप्रभगगनेऽर्कवत् । १३ सत्पात्रस्याथ पात्राणां पात्राभ्यां वाऽब्जसंभव ॥
 एवं कृत्वा प्रतिष्ठानं १४ प्राग्यन्तेनात्र कर्मणि । समुद्दिश्य पितृन् दद्याहानमन्तरवेदिकम् ॥ ३५ ॥
 निवेशितं द्विजेन्द्रं यद् १५ वृत्तिस्थमपि मन्त्रराट् । अन्तवेदी तु सा ज्ञेया त्वाभ्यामभ्यन्तरं हि तत् ॥
 संप्रदानं पितृणां यथ कुर्यात् सत्पात्रपिण्डकम् । तद्विन्यमलं यस्माच्चैतन्यै६ मवलं व्यन्ते ॥ ३७ ॥
 तत्कालं संविभज्याश्च तिष्ठति कमलोद्धव । प्रदातृसङ्कल्प॑ षवशादत्तं पुष्करसंभव ॥ ३८ ॥
 एकस्य वा १८ बहूनां वा प्रदद्यादासनोपरि । पुनरेवासनं दार्भमग्रन्थि बहुभिः कुशैः ॥ ३९ ॥

१. ग-घ—युक्तानिधिगणेनैव २. क-ख—“क्षेत्रासि” “ससार” इत्यार्थद्वय गलितम्
 ३. क-ख—व्यक्ते द्वे त्रियचक्रस्य ४. क-ख—माश्रित्य दुष्कृतम् ५. क-ख—सवेव ब्जज
 ६. क-ख—सन्यस्कन्धगतेये यथा ७. क-ख—रज्ञारम् ८. क-ख—प्रणवमिन्द्रिय ९. ग-
 घ—नवैदेयदेह १०. ग-घ—निवेश्य ११. क-ख—वोतरासनम् १२. क-ख—उदक्
 क्षमाणम् १३. ग-घ—सत्पात्रसागु पात्राभ्यां पात्राणाम् १४. क-ख—प्रत्यनेनात्र १५. क-ख—
 व्यक्तिस्थ १६. ग-ग—चैतन्यमवलव्य वै १७. क-ख—वशादत्तः १८. क-ख—बहूनां तु

विभोर्जाङ्गदेहस्य लोमानि तु कुशास्मृताः । ता एव नाडयस्सर्वास्तस्य भूतशरीरगा ॥ ४० ॥
 २रश्मयो भूतदेहे तु चिन्मूर्तेशक्तयोऽस्तिलाः । अत एव हि विमेन्द्र पितृणां तु कुशासनम् ॥
 श्राद्धकाले तु ३विहित माहूतानां तदूर्ध्वतः । यत्किञ्चिद्दीयते ४भृत्या ब्रह्मभूतं तु तद्भवेत् ॥
 पुरा वै हेतुनाऽनेन ५नृणामविदितात्मनाम् । कर्मण्यत्र कुशाजालं विहित कमलोद्धव ॥ ४३ ॥
 येषां सर्वगतं ब्रह्मन् मन्त्रस्तुपीथरोऽच्युत । भावस्थतत्वतस्ताभिस्तेषां६ वै न उप्रयोजनम् ॥
 अथास्तपरिजसेन भूतिनावास्तशङ्कुना । मस्तुणेनाशमचूर्णेन परिधासु यथाऽथवा ॥ ४५ ॥
 वहित्तदासने कार्या त्वये दैर्घ्याच्छमाधिका । वैपुल्याच्छमानां तु प्रागवत् पावनतां नयेत् ॥
 न्यसेत्तत्राप्यभभाग्रानुद्भूमूलान् कुशान् द्विज । यस्मादिव्यमुद्भागं पित्र्यं दक्षिणसंज्ञकम् ॥ ४७ ॥
 स्वकेनामृतवीयेण नियं संवर्धयन्ति च । दर्भमार्गच्छलेनैव पितृणां तेऽमरान् द्विज ॥ ४८ ॥
 वसत्यन्तःपितृणो भागमाश्रित्य दक्षिणम् । चित्कलांशस्तरूपेण ८नृणामेवं हि चोत्तरे ॥ ४९ ॥
 कृतास्पदामला ९नित्या त्वमृताख्याऽक्षया कला । अत एवं हि यत्किञ्चिद्दाब्रह्मविदितै द्विज ॥
 प्रदीयते पितृणां च तत् सव्येन तु पाणिना । १०येऽधिकृत्य जगद्योनि मन्त्रात्मानमजं हरिम् ॥
 प्रयच्छतिः पितृणां च तोयतर्पणपूर्वकम् । तेषां तदाश्रयत्वाच्च ११युक्तं न न कारणम् ॥ ५२ ॥
 कर्तव्यस्य च पारम्य प्रकृतस्य महामते । स्फुरत्यन्तर्गतं येषां मन्त्राराधनपूर्वकम् ॥ ५३ ॥
 तत् स्वोत्तरवशायेषां मन्त्रसांमुख्यदिग्बशात् । चेतसा निर्विकल्पेन कृतं भवति चाक्षयम् ॥ ५४ ॥
 किन्तु पुष्करसम्भूत दुर्लभा भुवि चेतनाः । इति चेतसि वै येषां निश्चयीकृत्य वर्तते ॥ ५५ ॥
 सत्यामुपनीये ७ तु द्वेव न्यस्ते कुशाच्ये । तिलांस्तथास्त्रजसांश्च तदूर्ध्वे विकिरेत् पुनः ॥ ५६ ॥
 १२कुरुविन्दस्तु दर्भग्रैयसादेतद्वयं द्विज । सर्वस्य भोगजालस्य जनकं १३भुवनत्रये ॥ ५७ ॥
 विशेषात् पितृदेवस्य श्रद्धापूर्तस्य वस्तुनः । अभीषेमस्तरूपेण शान्त्यात्भा भगवान् स्वयम् ॥
 व्यक्तः कर्मात्मक(त)त्वानां मूर्तित्वेनात्मसिद्धये । स पित्र्यस्य १४ च दिव्यस्य व्यापारस्यातिवृद्धये ॥
 तत्तेजस्तिलभावेन हूलादो १५वर्तत्यपात्मना । अत एवाप्रबुद्धानां प्रबुद्धानामपि द्विज ॥ ६० ॥
 १६तिलोदकेन भाव तु गच्छतश्शाद्धकर्मणि । श्राद्धस्य च परा रक्षा ते द्वे नित्यममन्त्रिणाम् ॥
 तत्स्तरूपविदां चैव विशेषो मन्त्रवेदिनाम् । १७न्यस्तास्त्राण्यभिजसानि८ तत्र पात्राणि विन्यसेत् ॥

१ क-ख—सर्वास्तस्य   २ क-ख—रश्मयो सोथ देहे ग-घ—बोधदेहे ३ क-ख—विहितमृतानन्तमुष्म त ४ क-ख—भृत्या .. ५ क-ख—नृणा ६ क-ख—स्तेषाचै ७ क्रचित्—नैव प्रयोजन इति पाठः < ८ क-ख—नृणामेव हि ९ क-ख—नित्या-स्त्रमृतायाक्षया कला १० क-ख—जगद्योनिम् ११ ग-घ—नानकारणम् १२. ग-घ—कुरुविन्दावस्तु १३ ग-घ—भुवनत्रयम् १४ क-ख—स्वच्छ प्यस्य १५. “लवास्मना” इति साद् १६. ग-घ—तिलोदकोङ्गभाव तु १७ क-ख—. भिजसा. तत्र १८ ग-घ—ताम्रपात्राणि

१ तत्राद्यं चक्रवृत्तानि हैमाद्युत्थानि सम्भवे । २ पालाशकदलीपत्रतमालच्छदनान्यथ ॥ ६३ ॥
 पुटान्यखाम्बुशुद्धानि शुभपर्णमयानि च । पादयोरपि पाद्यार्थं कं क्षिपेऽदक्षिणादितः ॥ ६४ ॥
 आमूर्धमर्चयेत् पश्चाद्वर्धपुष्पानुलेघ्नैः । वस्त्रस्थूपदौपैस्तु दध्यनं फलवारिणा ॥ ६५ ॥
 सताम्बूलेन वित्तेन यथाशक्ति महामते । समुद्दिश्य पितृन् सर्वान् ४ सनाभीयान् यथाक्रमम् ॥
 शब्दभावस्वरूपास्तु^५ ज्ञवृत्तिस्थानविग्रहान् । बहुत्वे सति विश्राणां पितृणामेवमाचरेत् ॥ ६७ ॥
 यत्र द्विजद्वयं विप्र पित्र्यर्थं विनिवेशितम् । एकसिन् स्वपितृणां तु तदा कार्यश्च सन्निधिः ॥
 द्वितीये जननीयानां तथाऽन्येषां तु संस्थितिम् । सर्वेषामेकमासं तु ६ तृप्तये यदि योजितम् ॥ ६९ ॥
 ओमाद्यमसमच्छब्दं तु पितृभ्यस्तदनन्तरम् । इदमर्घ्यमिदं पादं तदन्ते^७ संस्मरेत् स्वधाम् ॥ ७० ॥
 सर्वसिन्नुपचारान्ते हेवं वा ८ संस्मरन् नरम् । नमस्स्वधाऽथवा ब्रूयान्नमोन्तां त्वथवा स्वधाम् ॥
 एवमेव हि यः कुर्यात् कर्तव्यत्वेन पौष्ट्रकर । तुल्यानां च स्वकुल्यानां नमस्तत्र च केवलम् ॥ ७२ ॥
 सत्युक्ते व्यत्यये नित्यं विहितं च स्वधा द्विज । स्वयमेव हि सन्यासी ददाति च फलार्थिनाम् ॥
 कार्यस्तेन नमस्कारस्स्वधान्ते नित्यमेव हि । ददाति फलकामस्तु यो नित्यफलमर्थिनाम् ॥ ७४ ॥
 स्वधाकारावसाने तु हितं तस्य सदा नमः । एवमिच्छावशेनैव संविभज्य पितृन् द्विज ॥ ७५ ॥
 पृष्ठा पात्रमुखेनैव सतृप्ति च पुन चुनः । ततोऽम्भश्चुलकं पाणौ हृन्मन्त्रेणामृतोपमम् ॥ ७६ ॥
 दद्यात् पूर्णेन्दुतुल्यं तद्यातव्यं तत्कलाः पठन् । सानुस्वारमकारायैर्भिन्नं षोडशभिस्त्वरैः ॥ ७७ ॥
 त्वङ्कारनतिनिष्ठं च तत्र प्राक्स्यस्तारकम् । इत्युक्तं सकलस्येन्दोर्वाचक मन्त्रमञ्जज ॥ ७८ ॥
 पाणिप्रक्षाळनात्पूर्वं पातव्यं तेन पूर्ववत् । येनामृतपुटान्तस्थमन्तर्वीर्यमनश्वरम् ॥ ७९ ॥
 भवत्याप्यायकृद्व्याप्तिः पितृदेवगणस्य च । माषचूर्णादिना पाणि प्रक्षाल्यामणिवन्धनात् ॥ ८० ॥
 समाचम्योपसंहृत्य हुच्छिष्टं तु यथाविधि । पवित्रीकृत्य वसुधां पाणौ कृत्वा तिलोदकम् ॥ ८१ ॥
 प्रीणनं भगवत्यप्रेसमुत्थायाचरेत् ततः । तवास्तु ९ भगवन् पूर्वं प्रीतः पितृगणस्तथा ॥ ८२ ॥
 शारीरो देवताव्यूह अ(आ)पादा(द्यो)द्या व्यवस्थितः । एवं सुवितते १० कुर्यात् कर्मत्वागधनालये ॥
 सङ्कटे पुनरन्यत्र यायादभ्यर्थ्यं मन्त्रराट् । स्थानं संस्कारसंशुद्धं कृत्वा प्राक्ताडनादिना ॥ ८३ ॥
 ११ व्यासिशत्याश्रितं भूयस्तोयाधारगतं स्मरेत् । १२ मन्त्रमर्चनपूर्वं तु तदग्रे सर्वमाचरेत् ॥ ८५ ॥
 १३ पात्राप्राणपरेणैव तत्पात्रस्थेन भावयेत् । मधुयुक्तेन हविषा दर्भकाण्डैस्तिलैस्सह ॥ ८६ ॥

१. क-ख—तत्राद्य कवृत्तानि २. क-ख—पात्राणि कदलीपत्र ३. ग-घ—
 दक्षिणादिना ४. क-ख—सताभि न्यथाक्रमम् ५. क-ख—आवृत्ति ६. ग-घ—त्रयोजयति
 ७. क-ख—तदन्ते स्व स्मरेत् ८. ग-घ—संस्मरेन्ममम्^१ ९. क-ख—भगवन् पूर्वप्रीत पितृ
 १०. क-ख—कुर्या . नालये ग-घ—राधनेलये ११. ग-घ—व्यासिशत्याश्रियम् १२. क-ख—
 “मन्त्रमर्चन” इत्यार्थं लुप्तम् १३. क-ख—पात्राप्राणपरेणैव.. भावयेत् ग-घ—पात्राप्रेण परेणैव

निदोषं वहिना कृत्वा हृदा दर्भग्रकेण तु । ध्वात्वा धाम द्रुमाकारं ज्ञस्वभावं नहत् प्रभम् ॥८८॥
 द्रव्यदोषगणं कृत्स्नं निर्दहन्तं समन्ततः । देवतानां पितृणां १यत् तृप्तयेऽन्नं महामने ॥ ८९ ॥
 तत् साधन च विहितं संस्कृतेन पुराऽभिना । द्वाभ्यां देशिकपूर्वाभ्यामेतद्विषयमञ्जज ॥ ९० ॥
 प्रदापनमतोऽन्येषा तत्कालं तस्य वै हितम् । सदैव विधिनाऽनेन तदर्थं शुभसिद्धये ॥ ९१ ॥
 एकस्याश्रयपीजस्य नानाकर्मवशात् वै । नानालं भावयेद्बुद्ध्या पितृकर्मण्यतः पुरा ॥ ९२ ॥
 तेनैव २त्पर्णीयं तत् स्वयम्भूता तदात्मना । इमलभावाहवदन्तस्यो भावयेद्बपात्रगौ ॥ ९३ ॥
 अर्हणाग्राहगर्भौं तु द्वौ दर्भौं तालसमितौ । हन्मन्त्रमन्त्रितौ कृत्वा ताभ्यां सह समुद्धरेत् ॥
 रसरूपस्वभावं तत् स्थ(स्थू)लत्वेनात्रतां गतम् । चतुरङ्गुलमात्रं तु ग्रासं ग्रासं महामते ॥९५॥
 अभीषोमाश्रयस्य पूर्वं पितृगणस्य च । ४पितृणां वीजभूतस्य ज्ञस्वभावस्य तत्त्वतः ॥ ९६ ॥
 दद्यात् पिण्डद्वयं चैव त्वभीषोमसमुद्भवम् । नाडीस्वरूपौ ६तौ दर्भौं पिण्डेन सह तत्र वै ॥
 लयं नीत्वा द्वितीयेन व्यवहारविधियां ततः । ७पितृणां कल्पयेत् तेन पिण्डान्यन्येन साम्प्रतम् ॥
 क्रमेण प्रागदृष्टानां हृदा संज्ञापदेन तु । एवं दृष्टस्वरूपं च ज्ञात्वा तेषां स्थिति स्फुटम् ॥ ९९ ॥
 प्राग्वत् स्ववावसानादैर्मन्त्रैरोङ्गारपूर्वकैः । हन्मन्त्रालङ्गृतैर्विष तदा संज्ञापदान्वितैः ॥ १०० ॥
 पिण्डं प्रकल्पयामीति ततः पूर्ववदाचरेत् । अञ्जनाभ्यञ्जनादैस्तु श्वपचारैः प्रपूजनम् ॥ १०१ ॥
 क्रमेण तर्पणं कुर्यात् सतिलैश्चाभ्यसा ततः । ८शिरसा बनते ९जानुपादौ क्षितौ गतौ ॥
 पाणियुग्मे ललाटस्थे एकचित्तः पठेदिमम् । ओं नमो वः पितरो नमो वः पुरुषोत्तम् ॥ १०३ ॥
 नमो विष्णुपुदस्तेभ्यस्वधा १० वः पितरो नमः । हरये पितृनाथाय ह्यभीषोमात्मने नम ॥ १०४ ॥
 सत्सोमपात्मने विष्णो नमो बर्हिषदात्मने । आसंसाराभिजनका अभिष्वात् अथाच्युत ॥ १०५ ॥
 पितामहास्सोमपास्त्व त्वमन्ये प्रपितामहाः । तुभ्यं नमो भगवते पितृमूर्तेऽच्युताय च ॥ १०६ ॥
 नारायणाय हंसाय विष्णो त्रिपुरुषात्मने । मुक्त्वा त्वामेव भगवन् न नमाभ्यर्च ११यामि च ॥
 १२न तर्पयामि सर्वेश नान्यमावाहयाभ्यहम् । स्तुत्वैवं हि पितृव्यूहं भत्त्या परमया पुनः ॥

१. क-ख—यत्तुप्त... २. ग-घ—तर्पणीयस्य स्वयम् ३. क-ख—..प्रवाहदन्तस्यो ४. क-ख—इदमर्थं लुप्तम् ५. ग—कोशे “तत्त्वतः” इत्यनन्तर “दद्यात्” इत्यक्षराणि सन्ति पश्चात् “अन्यत् पिण्डद्वयम्” इत्याद्यर्थमस्ति, तेनेदसुष्ठुप्यमान नासमजस भवति—“अन्यत् पिण्डद्वयम्” इत्यत्र अन्यत् पदस्थाने दद्यात् इति पदस्य योजने कृते वाक्यं पूर्णं भवति दद्यादिति पदेन विना न वाक्यार्थं पूर्यते कि च ‘तत्त्वतः’ इत्यनन्तर प्रकान्तस्य अर्धस्यादौ अन्यत् पिण्डद्वयम्” इति अन्यत् इत्यस्य अ-यात् इति विकृतवर्णन्यासो इत्यते तेन लेखकदोषात् दद्यात् इत्यस्य अन्यत् इत्यक्षरविकृतिः, इति सुधियः प्रमाणम् ६. ग-घ—स्वरूपौ द्वौ दर्भौं ७. क-ख-ग-घ—वीणा वा कल्पयेत् ८. क-ख—शिरसाप्रनते ९. क-ख—जानुपादक्षिते गतौ १०. क-ख—स्वधावापितरः ११. क-ख—र्चयाभ्यहम् १२. क-ख—इदमर्थं लुप्तम्

संभवे सति सन्धानं पिण्डमूर्तेस्समाचरेत् । तदग्रतोपविष्टस्य क्रमात् पितृगणस्य च ॥ १०९ ॥
 अनुसन्धाय वै द्वाभ्यामेकसिन् वा द्विजोत्तम । ऊष्माग्रावस्थितं ध्यात्वा पितृयं पितृगणं क्रमात् ॥
 प्रणवेन स्वरूपं तु समुख्याय ततस्वयम् । मध्यतिरीक्षितौ॑ २स्थित्वा ह्यदूरं नान्यद्विक्षितौ॑ ॥
 उत्तराभिमुखै॒श्वै॒व दक्षिणस्याथवा द्विज तदुत्तराननवशाद् हृन्मन्त्रं हृदयान्यसेत् ॥ ११२ ॥
 २नमोऽन्तं प्रणवाद्यं तु मरुदम्बरविग्रहम् । पिण्डाग्रे ह्युपविष्टस्य ३प्राणशक्तिः॒ द्विजस्य वा ॥
 वहना वा प्रथत्नेन स्वातन्त्र्यान्विर्गतां बहिः । ध्यात्वा तथा सह क्षिप्रमेकीभूतत्वमागतम् ॥
 ४आत्मशक्तौ॑ लयं नीत्वा ५यदि॑ ह्यूष्माल्यलक्षणा । कृत्वै॒व प्राणसङ्घं च पितृणां विप्रविग्रहे ॥
 प्राणवदासनसंरुद्धे भोजयेत्६ पूर्ववत् तत् । ओं नयत्वमृतायान्नमिदं विष्णुपुरस्सराः ॥ ११६ ॥
 देवा नयस्तथा गावस्सूर्यस्सोमो वनस्पतिः । ओं माघवोऽथ भगवान् मन्त्रमूर्तिमयो महान् ॥
 अधुभावेन वोऽन्यसिन् स्थित्वा तृप्तिं करेतु वै । अनुज्ञितासनं कुर्यात् पितृणां प्रीणनाय च ॥
 तस्मिन्नेवासि॒ ७ भूमागे॑ वस्त्वा॑ तस्मिण्डविक्षितौ॑ । स्थितिसर्वं पितृणा॑ च साम्प्रतं कमलासन ॥
 यावत् प्राणविमुक्तानां पिण्डाना॑ नोपसहितिः । सोच्छिष्ठानां कृता॑ सम्यक् तदन्ते॑ संत्रजन्ति ते॑ ॥
 स्वस्थानामाशिषं दत्त्वा॑ श्राद्धकर्तुर्धिया द्विज । सामृतं सोदकं स्थाने॑ सतिल मन्त्रनेजसा॑ ॥
 विविक्तं विवृतं मर्गं पुनरागमनाय च । नारायणाल्यसन्मन्त्रकर्म९ब्रह्मजवीकृते ॥ १२२ ॥
 स्वे॑ स्वेन्द्रियरथे॑ कृत्वा॑ तृप्ता॑ याताच्युतास्पदम् । प्राजापत्यमिदं प्रोक्तं सम्प्रदायसमन्वितम् ॥
 सम्प्रदानं पितृणा॑ च पूर्वोक्तफलवर्धनम् । समाचरेत् सदा॑ व्यूहं॑ मन्त्राणां॑ मन्त्रकर्मणा॑ ॥ १२४ ॥
 नियं वहुत्वे॑ द्वित्वे॑ वा॑ प्रयोगं कमलोद्भव । यदेतदप्यनड्गं च तदा॑ वै॑ प्रतिकर्मणि ॥ १२५ ॥
 हृदाध्नाङ्गतो॑ योज्यमङ्गि॑ पूर्ववद्बज्ज । १०आराध्यानामनेत्राणामोङ्गरस्तत्कियान्तरे ॥ १२६ ॥
 असिम्बन्धे॑ विकारस्तु११ य उक्तो॑ मन्त्रपूर्वकः । १२समयः॑ पुत्रकादीनामन्येषा॑ भावितात्मनाम् ॥
 १३गुरोश्च॑ साधकेन्द्रस्य॑ मन्त्रो॑ मम॑ महामते॑ । प्रदाने॑ स विरुद्धश्च॑ त्वसोऽ१४न्यस्त्वविरुद्धकृत् ॥
 समयी॑ पुत्रकादीनां॑ वैष्णवानामपि॑ द्विज । चतुर्णा॑ मौद्रलग्नानां॑ तश्चैवाश्रमिणां॑ तु॑ वै॑ ॥ १२९ ॥
 दीक्षया॑ संस्कृतानां॑ च दीक्षिताना॑ महामुने॑ । १५सामान्यस्त्वथ॑ सर्वत्र॑ साङ्गस्मिद्वस्सुपूजितः ॥

१. क-ख—स्थित्वा॑ नान्य २. ग-घ—नमोन्तं प्रणवायन्त ३. ग-घ—प्राण-
 शक्तो॑ द्विजस्य ४. क-ख—कूर्मशक्तौ॑ ५. ग-घ—यानिह्यूष्माल्य ६. क्वचित्॑ पितृरूपिण॑ इति
 ७. ग-घ—मधुभावेन वान्यसिन् ८. ग-घ—वस्तवत्पिण्डवाक्षितौ॑ ९. क-ख—ब्रह्मजपी-
 कृते॑ १०. ग-घ—आराध्यानामनेत्राणामोङ्गर ११. क-ख—ग-घ—स्तु॑ यमुक्तोमन्त्र १२. ग-घ—
 समयी॑ पुत्रकादीनाम् १३. क-ख—गुरो...साधक १४. क-ख—न्यस्य॑ रुक्षै॑
 १५. क-ख—सामान्य॑ त्वथ॑

तेषां यशोपदेष्टव्यो मन्त्रव्यूहो हि तं शृणु । सद्वादशाक्षरो मन्त्रं कवचं ब्रह्मणे नमः ॥१३१॥
एवं विद्याल्पने नेत्रमस्त्रं च परमात्मने । एते सप्रणवास्तर्वे शूद्राणां योग्यतावशात् ॥ १३२ ॥
सम्यग्वा दीक्षितानां च तेषां वै प्रणवोज्जिताः । १विहिताः च यथा स्त्रीणा सदाचारवशात् वै ॥
असम्यक् प्रतिपन्नाना शूद्राणां तु महामते । न खण्डयेत् मन्त्राणां नमस्कारो भवेत् पुनः ॥
२सजाते द्वादशार्णस्य तद्रदिष्टाक्षरस्य च । ३षडक्षरस्य वै पूर्वं प्रयोज्यं पूरणार्थतः ॥ १३५ ॥
४यदा त्वभिहितोऽष्टार्णे त्वष्टर्णेनावत्तारितः । ५मुख्यता द्वादशार्णस्य मन्त्रस्य विहिता तदा ॥
षडक्षरस्य ६मुख्यत्वं भवेद्वाववशादपि । योज्यस्त्वद्विष्टष्टवक्षराः । मन्त्रो नियमेव शिखावधो ॥ १३७ ॥
७प्रणवस्य च मुख्यत्वं द्विष्टष्टष्टवक्षराः । मन्त्रा हृदयपूर्वास्तु परिज्ञेयास्ततः क्रमात् ॥ १३८ ॥
मन्त्राणां वर्मपूर्वाणां वाच्यत्वं यदि कल्प्यते । तदात्मता च विहिता तत्स्थाने प्रणवस्य च ॥
८देवो जितंतामन्त्रेण चित्तस्थस्त्रिधीकृतः । योक्तव्यं तत्र चाङ्गानां मन्त्रषट्कं यथा स्थितम् ॥
द्वादशाक्षरपूर्वं तु तृतीयं यत् प्रकीर्तितम् । तृतीय ब्रह्मपूर्वं तु ९धर्मादीनां हि वाचकम् ॥
प्रणवस्तर्वमन्त्राणामितश्चासनकर्मणि । द्वादशाक्षरपूर्वाणां मन्त्रसामान्यकर्मणाम् ॥ १४२ ॥
दर्भातिलोदकादीना द्रव्याणां प्रतिकर्मणि । १०जायते च विसुष्टानामुपशान्तिश्च तैजसी ॥
अत एवोपयुक्ताना भोगाना कमलोद्घव । विरुद्धसंग्रहो ११भूयस्त्वन्यसिन् हि क्रियान्तरे ॥
गौणी व्यक्तिर्थतसेषामामूलाच्चिदधिष्ठिता । वर्तते परमाश्रित्य तत् कर्तुः फलसिद्धये ॥ १४५ ॥
चित्सामान्यविनिर्मुक्ता ह्ययोग्यास्ते शरीरवत् । मन्त्राणां स्थायिनो भागा यान्ति वै योग्यतां पुनः ॥
कदाचिन्मन्त्रसामर्थ्यात् ज्ञानभावनया द्विज । (इति निलवशाद्विधि)

—अथ नैमित्तिकशाद्विधि —

नैमित्तिकमतश्शाद्विधानमवधारय । गतिप्रदं पितृणा यत् कर्मणा १२सिद्धिभूरिदम् ॥१४७॥
सद्यस्त्यात्रसंप्राप्ति विना नैव समाचरेत् । १३एवमादैर्विनिर्मुक्तं श्राद्धमब्जसमुद्घव ॥ १४८ ॥
तिष्ठत्यनुग्रहार्थं च यदि संप्रार्थितं हि यत् । तदा नियममातिष्ठे १४ काष्ठादनादिकम् ॥ १४९ ॥
मानमात्सर्वकार्यपूर्णकोधलोभादयोऽखिला । १५दोषा दूरतरे त्याज्या ह्यानिप्तिदिनाबधि ॥
शुद्धिपूर्वेण विधिना सुप्रयत्नेन चेतसा । प्रदत्तं फलमूलायं भवेत् तदमृताधिकम् ॥ १५१ ॥

१. क-ख—ताचतथा २. ग-घ—सांचान्ते ३. क-ख—षडक्षरस्यैव पूर्वम् ४.
क-ख—वतारित ५. ग-घ—मुख्यताद्वादश ६. क-ख—मुख्यत्वा वशादपि ७. क-
ख—रा ८. क-ख—देवोजि कृता ९. ग-घ—सर्वादीनाम् १०. क-ख—जायते
च मुप ११. क-ख—भूयस्त्वन्यस्त्वहिनिक्रियान्तरे १२. क-ख—सिद्धिद् १३. क-ख—
एवमादिविनि १४. ग-घ—तिष्ठेमरकाष्ठा १५. क-ख—दोषा प रे त्याज्या

देशपात्र॑ वशेनैव संपत्तौ सति पञ्ज | एकाहात् सप्तरात्रं तु श्रद्धया तत् समाचरेत् ॥ १५२ ॥
 समाश्रित्य शुभं कालमेकाहं कमलोद्धव | निर्वर्त्य परया प्रीत्या नैति कालं यथाऽन्यथा ॥ १५३ ॥
 त्रयमाश्रित्य ते श्राद्धं सानुकर्पेन चंतसा | सत्त्वस्थेन कृतं शत्या शुद्धेन द्रविणेन च ॥ १५४ ॥
 नयत्यवश्यमचिरात् सत्यलोकं तदर्थितम् । देशकालकृतं त्वेतत् तपेलोकं ददाति च ॥ १५५ ॥
 देशपात्राश्रितं श्राद्धं जन (नो) लोकं ददाति च । फलं महर्लोकगतिं कालपात्रवशात् कृतम् ॥
 केवलं देशमासाद्य दत्तं स्वर्गं प्रयच्छति । कृतं यत् कालमाश्रित्य २भुवलोकं द्विजायते ॥
 सौम्यपात्राश्रितं श्राद्धं तदभूलोकगतिप्रदम् । सामान्यस्य च देशादेखितयस्य॒ फलं त्विदम् ॥
 तत्र पुष्कर पुष्टि हि प्रसिद्धं॑ देहमञ्जज । कालं ग्राहोपरागाद्यं॑ पात्रं तन्मयमञ्जज ॥ १५९ ॥
 तथा नियमवान् सम्यक् श्राद्धहेतोर्न चान्यथा । यदुक्तं त्रितयं श्राद्धे सविशेष हि तत् पुनः ॥
 भवत्युत्तारकं नृणां सविज्ञानेन जन्मना । प्रसिद्धया वैष्णवं देशं पात्रस्तद्वगवन्मया ॥ १६१ ॥
 द्वादश्यास्त्वयो बृहत्कालसङ्क्रान्त्याद्यैः परिष्कृतम् । त्रयमेतन्महाबुद्धे सविशेषतरं यदि ॥ १६२ ॥
 भवत्युत्तारकं नूनं देहान्तरनिवासिनाम् । स्वयंव्यक्तेन विभुना त्वेकमूर्त्यदिनाऽञ्जज ॥ १६३ ॥
 अधिष्ठितं हि सर्गादवेकदेशात् सहाम्बुना ॥ । तद्विशेषान्तर देशं सिद्धिकृत् सर्वकर्मणाम् ॥
 तस्मिन् द्विजोचिते काले द्वादश्यास्त्वये भवेद्यदि । समुहूर्तं सनक्षत्रं वैष्णवं तेन तद्वेत् ॥
 ६प्रोत्तारकं पितृणां च सव्य ॥ वाहुसमन्वितम् । सम्यक्सिद्धित्रयोपेतं पञ्चकालपरायणम् ॥
 ७लब्धलक्षं परे तत्त्वे पात्रमेकायनं द्विज । ८संयमाद्यैरुपेतं च तन्महार्थायनातु वै ॥ १६५ ॥
 पितृणा सुगतिप्राप्तिशश्वदेव हि जायते । वेतं च तं महावेणातु ॥ जायते ॥ १६६ ॥
 देशे शुभे शुभं जन्म ज्ञानसत्कर्मणा सह । फलं शुभतरान् भिन्नान् पितृणां त्रितयात् क्रमात् ॥
 ९ज्ञात्वैव श्राद्धदाने तु १०देशकालादयो गुणा । ११चित्तशुद्धि समेतश्च समासन्नाः प्रसन्नतः ॥
 एतदस्त्रादिना सर्वमुपकारं हि कर्मणाम् । केवलं भक्तिपूतानां लोकधर्मरतात्मनाम् ॥ १७१ ॥
 ज्ञानकर्मरतानां च द्विजानामधिकारिणाम् । पञ्चकालरतानां च स्वकर्मण्यञ्जसंभव ॥ १७२ ॥
 १२यान्ति ॥ व्याघारमन्त्रेण परिक्राम्येन वै ततः? । प्रवन्धव्रह्मर्घत्वं ॥ तेषां तद्वगवान् हरिः ॥
 षाढगुण्यविग्रहो देवः प्रभवाप्यकृत् स्वयम् । १३गुणमुक्तसमूहेन स्वरूपादच्युतेन च ॥ १७४ ॥

१. क-ख—वशेनैव . सतो पति पद्विज २. ग-घ—भुवलोकाद्विजायते ३. क-ख—यस्य फल ४. ग-घ—देशमञ्जज ५. क-ख—पात्र तम. मञ्जज ६. क-ख—प्रोत्तारक.. निवितम् ७. ग-घ—लब्धलक्षम् परे ८. क-ख—अर्थद्वय गलितम् ९. क-ख—ज्ञात्वै-बाश्राद्यानेतु १०. क-ख—समासान्या. प्रसन्नत. ११. क-ख—इदमर्थं लुप्तम् १२. क-ख—यान्ती व्याघारमन्त्रेण पराकर्म्येन १३. ग-घ—गुणमूर्त्यसमूहेन

कालादीनां समुत्थानं षाडगुण्यादत् एव हि । न विन्दन्ति परत्वेन ते १चा यस्याच्युतं विना ॥
 कालादेस्तूक्ष्मभूतस्य त्वाश्रयस्यामलस्य च । अतोऽन्यद्वगवद्वक्तारत्नमन्तज्ञानतत्परा ॥ १७६ ॥
 तेषां कमलसंभूत कालाद्यमखिलं हि यत् । सर्वमत्स्थितं भाति तत्प्रभाववशात् स्फुटम् ॥
 बहिरन्तरवच्चापि २यस्मादेतदधीश्व । ३विश्वस्य चापि देहत्वं पुरा ते संप्रकाशितम् ॥ १७८ ॥
 ४अथोपदेशद्वारेण विस्तरेण त एव हि । देहज्ञं सत्कियानिष्ठं ज्ञानिनं वैष्णवं स्थिरम् ॥ १७९ ॥
 इच्छन्त्युत्तारकं शुद्धं पितरस्त्वकुले पुमान् । ५देशकालादयस्त्वेवमाश्रित्य प्रयतस्त्वयम् ॥ १८० ॥
 निस्तुष्टैरुज्ज्वलैश्चुद्वैसक्षीरैरब्जसंभव । सद्वज्ञनसमोपेतं संसाध्य श्रद्धया पुरा ॥ १८१ ॥
 हृदा वा द्वादशार्णेन भाण्डेष्वभिनवेषु वै । विनिर्गतेषु वा पाकाद् भूयस्त्वेहोक्तेष्वथ ॥ १८२ ॥
 एवं वा साधनीयं च ६पुत्रशिष्यात्मना द्विज । ७भगिन्या धर्मसा २ पत्न्या सुहृत्सम्बन्धवर्त्मना ॥
 ८शुक्लाबरधरेणैव दक्षेण शुचिनाऽत्मना । ९शारीरव्याधिहीनेन क्षुत्तृष्णाविगतेन च ॥ १८४ ॥
 १०खासधास स्वभावाथ दृक्श्रुतिहीनखर्वैष्टैः । एवं ११विमुक्तदोषेण भावभक्तिपरेण च ॥
 संसाधनीयं श्राद्धार्थं स्वजातीयेन वै चरु । अनुलोमेन विहितं वर्णनां १२चरुसाधनम् ॥ १८६ ॥
 दिव्ये पित्र्येऽन्जसंभूत प्रतिलोमश्च दोषवृक्त् । ३तदलाभात् क्रयकीतमदुष्ट कारुका शुचिम् ॥
 पूर्वोक्तदोषपरिमुक्तं तेनापि कमलोद्धव । अपिक्षयविधूनां वा २ लौल्यैकनिरतात्मनाम् ॥ १८८ ॥
 रजस्त्वलानां पण्डानां ४ऋत्वादीनां विशेषत । श्वानमूकरमार्जरमकटानां तथैव हि ॥ १८९ ॥
 विढुराहशिवागृधपूर्वाणां तु श्वचारिणाम् । तस्मात् ५सर्वप्रयत्नेन निवातस्थगिताम्बरे ॥ १९० ॥
 निशश्वल्ये कुट्टिमे भूयस्तुलिसे ६धवलीकृते । स्थाने मन्त्रार्चनं देवपितृदेवस्य साधनम् ॥ १९१ ॥
 विहितं चैव सर्वेषां संभवे सति सर्वदा । ७अन्नव्यज्ञनभाण्डानां सर्वेषां क्रमशां द्विज ॥ १९२ ॥
 अन्तश्चराम्भकाले ८ तु मध्वाज्यै९स्सकुशास्तिला । क्षेत्रव्या द्वादशार्णेन भूयस्सद्वेन संग्रहे ॥
 अष्टार्णेनाथ वस्त्रेण स्थगयेत् तान् प्रयत्नतः । यथा न बहिरन्योत्थं १०बाष्पं निर्याति पद्मज ॥

१. ग-घ—ते चान्यस्ता २ ग—यस्मादे विधीश्वकाः घ—यस्मादेशविधीश्वकाः
 ३ क-ख—स्यचापि ४ क-ख—अथोपदेशचरेण ५ क-ख—कालादय माश्रित्य
 ६ क-ख—पुत्रशिष्या ७ क-ख—भट्टिन्यर्थम् पन्त्यासुहृत्सद्वात्मना ८ क—इद-
 मर्म गतितम् घ—शुक्लाबरधरेणैव भावभक्तिपरेण च । साधनीयं श्राद्धार्थं स्वजातीयेन वै चरु । ख—
 इदमर्थत्रय लुप्तम् ९. क-ख—शारीरव्याधिहीनेषु १० क-ख—कास वातद्क् श्रु वक्तः
 ११. क-ख—दोषो परेण च १२ क-ख—वर्णना चारसाधनम् १३ क-ख—तदलाभात् ..
 कारुका शुचम् १४ ग-घ—मत्वादीनाम् १५. क-ख—यत्नेन पातिस्थगितावरे १६. ग-घ—
 यमलीकृते १७. क-ख—अङ्गव्यज्ञन १८. क-ख—मध्वाज्यै .. १९. क-ख—बाष्प ना...

१ऊर्ध्वपुण्डे कृते लिसे क्षालिते २स्थलिकाचये । वर्मणा वाससा च्छन्ने मर्यादाभ्यन्तरीकृते ॥
 रक्षपालं च तत्पद्कौ दत्त्वा ३स्नानाद्यमाचरेत् । ४अग्नेर्विषमवासानां^२ पूजोस्थानस्य पौष्कर ॥
 भाण्डानां भागपूर्वाणां सत्सहायगणस्य च । विनियोगं पुरा कृत्वा पूर्णान्तं नित्यमाचरेत् ॥
 अपा.... .. नात् प्रतिशाटकम् । तस्याधश्शाटिकायां तु विभुयात्^२ तनुवेष्टनम् ॥१९८॥
 ५अभूतं विमलं स्वच्छं . . सूतं^२ वल्कलादिकम् । नीलाञ्जितं^२ च यत्किञ्चिद्विद्यते चाम्बरादिकम् ॥
 सर्वत्र विषयां चैव^२ त्वपास्य भुवनाहृहिः । ततो धियाऽभिसन्धाय मन्त्रमूर्तिं परम् ॥२००॥
 ६यजाम्यनुग्रहार्थं च पितृणां पुनरेव हि । निवेश्य प्राग्वदाहृय श्वासनेषु ७क्रमाद् द्विजान् ॥
 तेभ्यः प्रागाननौ पूर्वं निवेश्यौ द्वौ द्विजोत्तमौ । द्वादशारो धरो धाम ९त्रित्याधिष्ठितासने ॥
 १०अथोक्तान् सर्वसोमान्यान् षड्जाऽ^१द्विजवास्वराणि अस्त्रमन्त्रशिखायुक्तः^{१२}क्रमाद्वि . षडन्वितम् ॥
 नियोज्य प्राङ्मुखस्थाभ्यां देहतादात्म्यतासये । स्ववाचकेन सद्ग्राम्भो हेकमूर्त्यादिकात्मना ॥
 न्यस्तव्यं देवताव्यूहं १३फट्टौषट्करसंयुतम् । नृसिंहार्थं सवाराहं मन्त्रमूर्तिद्वयं हि यत् ॥
 १४अग्नीषोमारथ्यदैवत्यं रक्षार्थं सर्वदैव हि । १५अवीक्षयन्तुदभागं अतोऽन्ये विनिवेश्य च ॥
 तत्रादौ हृदयादीनामध पद्कौ निवेश्य च । दृशा सद्वर्णजानां तु सद्ग्राम्भवमेव हि ॥ २०७ ॥
 तस्य दक्षिणतश्चोर्चे १६जननीयकुलस्य च । कवचेनापरं योज्यमेकान्तं भगवन्मयम् ॥ २०८ ॥
 पितृनाम्ना च १७ तस्य दक्षिणतस्ततः । तृतीयमासिकारी^२ च चतुर्थं हृदयेन तु ॥ २०९ ॥
 पितामहाभिधानेन मूर्तिमन्त्रेण पञ्चमम् । प्रपितामहनाम्ना वै योज्यमेकायनं द्विज ॥ २१० ॥
 जनके जीवभावेन तदतीतत्रयं क्रमात् । १८निवेशनीयं तैमंत्रैर्वर्तते च १९द्वयं क्रमात् ॥२११॥
 प्रपितामहपूर्वं तु समतीतत्रयं न्यसेत् । सामान्येन षड्गैरेन त्वेवमुक्तं स्वकेन वा ॥ २१२ ॥
 मन्त्रेण श्राद्धदाने तु विनियोगं द्विजार्चने । चतुर्मूर्तीधिकरेण द्विघावस्थमशोन्चयते ॥ २१३ ॥
 सभोगमपर्वं च मन्त्रैकसादवाप्यते । कैवल्यं केवलं चैव द्वितीयादमलेक्षण ॥ २१४ ॥
 ससुहन्मन्त्रवर्गस्य २०न्यसेदव्यक्तमन्त्रराट् । त्रयाणां वासुदेवान्तं प्रद्युम्नाद्यमतः क्रमात् ॥

१. क-ख— किके क्षिसे २ क-ख—स्थलिकाद्ये ३ क-ख—स्नानाद्यमाद्यमा
 ४. क-ख—.. जासानस्य ५ क-ख—अ स्वच्छम् ६ क-ख— र्थ च ७ ग-घ—
 क्रमात् द्विज ८. क-ख—प्रागानगोपू निवेश्यौ ग-घ—प्रागानने पूर्वम् ९. क-ख—त्रिधाया-
 धिष्ठिता १०. क-ख—यथोक्तान् षड्जा ११ ग-घ—द्विजवास्वकान् १२ घ—क्रमाद्विन्यो-
 षडन्वितम् १३. क-ख—फट्टौषट्करसमायुतम् १४ क-ख—अग्नीषोमस्य दैवत्यम् १५ क-ख—
 अधिक्षयन्तदिग्भागम् १६ क-ख—जननीयत्रिकस्य च १७ क-ख—श्रुतसा । तस्य ग-घ—
 श्रितस्य १८. क-ख—निवेशनीय यन्त्रेमन्त्रै १९ क-ख—द्वय... २०. क-ख—न्यस्तदव्यक्त

न तद्वै सविशेषं च पुनरेव . मे शृणु । सुहृत्पूर्वमिश्राणामनिः सद्दं हि वाचकम् ॥ २१६ ॥
 प्रद्युम्नमन्त्रवर्गस्य ३कामाद् द्वाभ्यां द्वयं ततः । प्रणवेन परं ब्रह्मस्वरूपं प्रपितामहम् ॥ २१७ ॥
 मह(ता तन्मु)दासमुखेनैव तर्पणं यन्महामते । नवमूर्त्यधिकारेण त्रिप्रकारमथोच्यते ॥ २१८ ॥
 समित्राणां च वात्सल्याद् द्विजानां विष्णुना न्यसेत् । ततो वैराजमन्त्रेण मातृवर्गस्य पौष्कर ॥
 त्रिभिर्नीरायणाद्यैस्तु पित्रादीनां त्रयं क्रमात् । विद्धि विद्धास्यमेतद्धि श्राद्ध(श्रद्धा)ज्ञानं^२ फलप्रदम् ॥
 पितृणां यजमानस्य देहलभेदविनैव हि । वैराजमन्त्रादारभ्य ष्टाङ्कर्षणान्तमञ्जज ॥ २२१ ॥
 ५समन्त्रपञ्चकं विद्धि .. . . । प्रपितामहनिष्ठानां यतच्छ्राद्धं हि पौष्कर ॥ २२२ ॥
 प्रयच्छत्यात्मलाभं तु श्राद्धकर्तुः पितृष्वपि । आधाराणां मन्त्राद्वै . . . . ॥ २२३ ॥
 नियोजनं द्विजेन्द्राणां पञ्चानां श्राद्धकर्मणि । मित्रवर्गात् समारभ्य परमेतद्धि ६वैश्वरम् ॥
 ७सामग्रीभिस्समोपेतं कर्तुः पितृगणस्य च । ८परं यच्छति निर्वाणं सकृत्स्तं हि च^२ कि पुनः ॥
 कालमाजीवितंविप्र श्रद्धापूतेन चेतसा । कृपया च समानानां संभवे सति पौष्कर ॥ २२६ ॥
 काम्येऽसिष्टश्राद्धःदाने तु पट्टत्या नाऽन्यत्र योजयेत् । समूहमेकं पूर्वं तु विप्राणामुत्तराननम् ॥
 १०हृन्मन्त्रेणाभजसंभूत सर्वेषां विन्यसेत् तत । प्रणवेन स्वनाम्ना च११ ज्ञात .....हृदादिषु ॥
 १२अस्त्रभूषणहेतीश पूर्वमन्त्रान् सगोचरे । एवं वा प्राद्यमुखं शक्त्या चक्रमन्त्रेण योजयेत् ॥
 १३विप्रमेकसुदग्धकं मुख्यमन्त्रेण योजयेत् । द्वयं चोदयमुखं तत्र हृन्मन्त्रेणानुसन्ध्य च ॥ २३० ॥
 सुहृन्मित्रं द्विवेतं तु^२ मातृवंशमथाभज । १४पितृवंशं हि निशेषं सरेदपरदेहगम् ॥ २३१ ॥
 मब्डले त्वम्बुपात्रस्यं चक्रं वा नहर्ति यजेत् । [विप्रमेकसुदग्धकं मुख्यमन्त्रेण विन्यसेत् ॥]
 तृप्तये पितृवर्गस्य यथा मातृकुलस्य च । सर्वं जन१५मतोऽन्येषां प्रीतये च स्वशक्तिः ॥ २३२ ॥
 १६गवा ग्रासं समुद्घृत्य दद्याद् वृत्तमधुप्तुतम् । १७दैर्भैस्तिलोदकैर्मिश्रं न क्षारं लवणोत्कटम् ॥
 आत्मवंशाधिकारेण कुर्यादेवमतोऽन्यथा । पौरोहित्येन कृपया प्रीत्या वाऽन्यस्य कस्य चित् ॥
 निर्वर्तने तदीयं हि तत्पूर्वं विहितं १९कुलम् । आपादाज्ञानुपर्य॑९त्तमाजानोर्मध्यमस्तकम् ॥

१. क-ख—मिश्राणां नि श्र द्वम् २. क-ख—कामात् ..न्तक. ३. ग-घ—
 लाभेन्विहेव हि ४. ग-घ—सङ्कर्षणावसानिकम् ५. क-ख—“समन्त्रपञ्चकम्” इत्यास्म्य, इत्यन्त
 अर्थचतुष्य लुप्तम् ६. क-ख—वैश्वर. ७. क-ख—..भिस्समोपेतं योजयेत् ८. क-ख—
 ..णच चतुर्तस्तम किं पुनः ९. क-ख—श्राद्धदा .. १०. क-ख—ब्रह्म . बजसभूत ११. क-
 ख—ज्ञातयाद्वा...हृदादिषु ग-घ—ज्ञातयाद्वा॒हृदा॒दिषु १२. क-ख—“सवित्राभूषण हेति”
 १३. क-ख—इदमर्थं लुप्तम् १४. क-ख—पितृशनिहिनिशेष . देहगम् १५. क-ख—मतो ..
 प्रीतये .. १६. क-ख—इदमर्थं लुप्तम् १७. क-ख—तिलोदकै...गोत्कटम् १८. क-ख—
 क्रमे १९. क-ख—पर्यन्तमा...मस्तकम्

१ आवस्तिमूर्णे हृदयमाहदो मस्तकावधि । अनिरुद्धादयो मन्त्राश्चत्वारो विनिवेश्य च ॥२३७॥
 सुगतिप्राप्तये विप्र पितृणां नित्यमेव हि । तृतये वासुदेवादामूर्धन्स्त्वङ् त्रिगोचरम् ॥ २३८ ॥
 २ चत्वारश्चानिरुद्धान्ता योक्तव्या वा महामते । ३ प्रणवेन हृदि ब्रह्मन् शान्तं संविन्मयं तु वा ॥
 समीरानलतोऽथक्षमाभूतानां व्यपकं क्रमात् । न्यस्तव्यं वासुदेवाद्यमध्यक्षान्तं चतुष्टयम् ॥ २४० ॥
 अपेक्षयानिरुद्धाद्यं पृथिव्यादिचतुर्पूर्वथ । रक्षार्थं नृहरि न्यस्त्वा नवमूर्तेः परं द्विज ॥ २४१ ॥
 मूर्धास्य५ कण्ठहृद्वाभिगुद्धजानुद्रये तथ । पादयोः क्षमाधरान्तं तु न्यस्तव्यं त्वष्टकं क्रमात् ॥
 हृदम्बरे तु भगवान् वासुदेवोऽप्ययोक्षजः । क्षमान्तानां बुद्धिपूर्वाणां क्रमात् सङ्कर्षणादिकम् ॥
 यात्कव्यमथवा विप्र पृथिव्यादिकमेण तु । ८ सप्तकं भूधरास्यं तु सङ्कर्षणान्तमेव हि ॥ २४४ ॥
 ७ अथ चिद्धृत्वपिष्ठाने वासुदेवं तु भावयेत् । रसलोहितमांसानां मेदोमज्जास्थिषु द्विज ॥ २४५ ॥
 क्रमेण शुक्रघात्वन्तं न्यसेत् सङ्कर्षणादिकम् । सप्तकं च वराहान्तमाशुक्लाद् द्वारसिद्धये ॥
 वराहमन्त्रादारभ्य सङ्कर्षणान्तमब्जज । एवं दुष्टनिरासार्थं पूर्व॑वत् पात्रकं न्यसेत् ॥ २४७ ॥
 व्यापकत्वेन भगवान् वहिरभ्यन्तरे खवत् । जीववत् साकर्षणं च वीजं हृत्कमलोदरे ॥ २४८ ॥
 सृष्टिसंहारयोगेन सप्तकं धातुसप्तके ।

पौष्टक उवाच—

सामान्येन स्वमन्त्रेण सति सन्निहितेन वै । कारयोऽ विंश्टै वृत्तौ १० ज्वालन्ताभ्यन्तरे(यथा)तु वा ॥
 ११ न्यासार्चनादिमुक्तानां मन्त्राणां युज्यते कथम् । विनियोगं १२ चतुर्णा वा नवानां मन्त्रकर्मणि ॥

श्रीभगवानुवाच—

सषडङ्गो हि सामान्यस्तर्वेषां विहितस्सदा । १३ साधकस्य हि मन्त्रो हि विषमस्याद्विरोधकृत् ॥
 १४ अनुज्ञातस्सर्वस्य चातुरात्म्यादिकं हि यत् । गुरोरिच्छा स्वकीयाऽत्र स्वमन्त्रादौ महामते ॥
 १५ तत्रापि हि विशेषाय श्राद्धे द्वाभ्यां स उच्यते । १६ मन्त्रग्रामे तु विन्यस्ते विप्राणामिच्छया पुरा ॥
 स्वमन्त्रमुपसंहृत्य स्वधाम्ना १७ च धिया सता । ब्रह्मभावनया व्याप्त एवं कृत्वाऽश्रयादिकम् ॥

१. क-ख—आ . मस्तकावधि   २. क-ख—चत्वारश्च.. योक्तव्या   ३. क-ख—
 प्रणव . सविध तु वा   ४. क-ख—तोयक्षमा व्यापकम्   ५. क-ख—कण्ठ..   ६. क-ख— .
 कन्धरास्य तु   ७. क-ख—कथचि धिष्ठाने   ८. क-ख—माशुत्वादार   ९. ग-घ—पात्रग न्यसेत्
 १०. क-ख—ज्वलन्ता वा   ११. क-ख—न्यासा मुक्तानाम्   १२. क-ख—चतुर्व... वा
 १३. क-ख—साध ..   १४. क-ख—अनुज्ञान .चातु ... १५. क-ख—तत्रापि.. श्राद्धे द्वाभ्यां
 सा... १६. क-ख— .या पुरा   १७. क-ख—विधि..

यद्विप्रविग्रहे व्यस्तं मन्त्रव्यूहं तदात्मनि । १अ॒ थानियोजनीयं च क्षन्तु॑ तत्याणिपूर्वकम् ॥
 तत्राय विहितं विष विशेषं तत्त्विदोधतु । व्यापकत्वेन भगवान् प्राक् सव्येतरयोस्ततः ॥ २५६ ॥
 दक्षिणे करशाखासु द्वितीयं पञ्चसु न्यसेत् । तद्वन्द्वामे तृतीयं हि त्वड्गुष्टादिकमेण तु ॥ २५७ ॥
 २तलद्वये दक्षिणादवनिरुद्धमतो न्यसेत् । एकं वा वासुदेवान्तं न्यसेदिच्छावशेन तु ॥ २५८ ॥
 यदा नवात्मा करयोस्तद्वड्गुष्टद्वयेऽच्युतं । अष्टकं च वराहान्तं प्राग्वदातर्जनेः क्रमात् ॥ २५९ ॥
 श्वामतर्जननिष्ठं तु वासुदेवान्तमेव वा । स्वाहामध्योदितं कृत्वा पूजासारे॑ तथाऽर्चने॑)नले ॥
 ४हुतमप्यनलं भूतं प्राग्वत् पाव(न)कतां नयेत् । एवमिच्छावशेनैव मन्त्राणां परिवर्तनम् ॥
 ५स्वाराध्या नवनिष्ठानां श्राद्धकाले विरोधकृत् । एवं नियोजनं कृत्वा शिरसाऽभ्यन्तर्य साम्रतम् ॥
 सासनं पुष्पपत्रेण समूहं भगवन्मयम् । ६तत्सव्येम्मश्वलं चित्तं पञ्चेन्द्रियसमन्वितम् ॥ २६३ ॥
 कुर्यात्तां मन्त्राधीठस्थं मध्ये पारेऽथवा हृदि । कालमाचमनात्तं (र्थं) तु मदनुग्रहकाम्यया ॥
 सन्निधाने द्विजानां च विमोस्तज्ज्वलस्य च । भाव्यं सुयन्त्रितैव सर्वज्ञेनापि जन्तुना ॥
 एवं भूतैर्द्विजेन्द्रेस्तु (स्तैः) बुद्धया तु सुविशद्या । ९श्रद्धेयमस्तिलं तस्य सानुकर्मणि ॥ २६४ ॥
 यस्माद्बज्जसमुदभूत मानं यदुभयात्मकम् । नासकृत् सर्वभावानां विशेषाच्छ्राद्धकर्मणि ॥ २६५ ॥
 १०समये । योज्यं तत् पूरणं सर्वकर्मणाम् । पावनं त्रुप्तिजननं कि पुनः पितृकर्मणि ॥ २६६ ॥
 आदाय मनसा ११मान्त्रीमाजां वै शिरसा सह । हार्दमापाद्य वै श्राद्धं द्रव्योस्थं यद्वशाद् द्विज ॥
 सफलं स्यात् पितृणां तु ज्ञानमूलं हि तत्त्वतः । अन्यथा हेतुना १२केन पितृणां तद्वितिप्रदम् ॥
 १३मूलं विना क्षमां नाभ्येति पादपानां यथा तथा । ज्ञानमाहादपूर्वेण फलत्याशु च वर्तमना ॥
 कारणं सर्वेन्द्रियग्राम बहिर्वृत्तिगतं हि यत् । स्वयमात्मनि संलीनं कृत्वा हृक्मलाम्बरे ॥
 स्वभावशत्त्या संपूर्यं समाप्ते साम्रतं तु तत् । स्वरूपाद्वन्दनं कुर्याद्विभोस्सर्वेश्वरस्य च ॥ २७३ ॥
 शान्तसंवित्स्वरूपस्य स्पन्दानन्दमयात्मनः । तवाच्युतं हि चित् स्पन्दं स्वयं परिणतं स्मरेत् ॥
 सहस्रशिसूर्याभिप्रभया प्रोज्वलं श्विरम् । १४मरीचिचक्रसंपूर्णचिद्र्दर्मं सर्वतोमुखम् ॥ २७४ ॥
 १५चिदभ्वरान्तरावस्थं सुशान्तं भगवत्प्रदम् । १६तच्छक्ति(तच्चित्र)ज्ञाननाडैैवं विलक्षणतरं हि यत् ॥

१ क-ख— पूर्वकम् २ क-ख—कुलद्वये दक्षिणादि नि ३. क-ख—वाम-
 तर्जन वान्तमेव वा ४ क-ख—हुतमप्यलं प्राग्वत् ५ क-ख—ध्यानवनि . लेखरोधकृत्
 ६. क-ख—तन्मध्ये पञ्चेन्द्रिय ७ क-ख—क्रियताम् ८. क-ख—भाव्य स्वयन्त्रितैव
 ९. क-ख—श्रव्ये खिलम् १० क-ख— तत्पूरणम् ११ क-ख—मनसामन्त्री ज्ञाम्
 १२. क-ख—केन. णां तसुतिप्रदम् १३. क-ख—मूल विना क्षानस्येति १४ क-ख—मरीचि...
 चिद्र्दर्म १५ क-ख—मिदम्बरा ग-घ—तदम्बरा १६. क-ख— . विलक्षण

सरेन्मरीचिकोणस्थं स्वभावाहादपिण्डकम् । स्वकं पितृसमूहं तु स्फुरन्तं कर्मशान्तये ॥२७७॥
 १महत् पावकाद्यद्वच्छक्तिर्दहनलक्षणा । २अज्ञारकणमाश्रित्य बाह्यमायाति पौष्कर ॥ २७८ ॥
 ३तद्वदेव हि निर्यातः किन्तु सङ्कल्पनिश्चयात् । अभीषोमौ ४समाश्रित्य पितरश्चेष्वरेच्छया ॥
 प्रकाशमन्त्रराङ्गवाद्यं मायाकाशव . . द्विज । क्रमेण ६यततस्वेषां सुखदुखतरं तु वा ॥२८०॥
 ७मूलान्तःकरणेनैव सेन्द्रियेण समाब्जज । मायाकाशवृत्तेनैव हृष्मन्तं आमयेत्तः ॥ २८१ ॥
 तदुद्:(समु)खादुपशान्त्यर्थं रश्मिरन्वेण केषचित् । ९ज्ञानतस्त्वरविन्दाक्ष तदाकाशावधे पुनः ॥
 तत्कालं तत्कुलोदभूतमनुभाववशाद् द्विज । अभीषोमाश्रयस्थं च १०चित्पिण्डं ततु वै क्रमात् ॥
 ११अन्तःकरणबीजं तु महामोहवलोजितम् । १२ज्ञानान्तमंवरान्तस्थं सुतूक्ष्मं सततोदितम् ॥
 १३क्षमान्तं नारायणादैस्तु श्वाध्यक्षान्तैरधि १४ष्ठितम् । १५प्राणब्रह्मावसनैर्वा वासुदेवादिकैः क्रमात् ॥
 १६बुद्ध्या व्यासैर्यथावस्थैः प्रमवस्थितिलक्षणैः । मन्त्राङ्गैर्ज्ञस्वरूपैर्वा पञ्चमिलोचनोजितैः ॥
 यद्वशात् प्रतिपत्तिर्वै १७ कर्तुर्भवति सुस्फुटा । १८सन्निवेशवशेनातो हार्देऽस्मिन् पितृतर्पणे ॥
 १९स्वानुष्ठानवशेनापि मन्त्राणामुदयान् समरन् । अमूर्तमथवा मूर्त्यमधिदैवव्यवस्थया ॥ २८८ ॥
 चिद्वीजनिच्याधारव्याप्तमं यत् पुरोदितम् । २०. . ताभिः संपूर्णमन्तःकरणशक्तिभिः ॥२८९॥
 अभिन्नलक्षणेनैव प्रणवेन महामते । २१ध्यायेच्चित्कर्णिकामध्ये भूमौ वीजत्वमागतम् ॥ २९० ॥
 सतुर्यमपृथमूर्तै२२स्त्वादैरनुपष्ठितम् । तस्माद्विनिर्गतं ध्यायेत् त्रितयेनाभिरङ्गितम् ॥ २९१ ॥
 प्रपितामहसंज्ञं तु चैतन्यवेन पौष्कर । सुषुप्तिरूप(संज्ञ)ताप्राप्तमीषकालुष्यमागतम् ॥ २९२ ॥
 २३विश्रान्तं कर्णिकाकाशदेशे चिद्वास्करोदरे । तदुद्देशं ततस्तस्माचैतन्यान्विर्गतं स्मरेत् ॥ २९३ ॥
 स्वेनान्तःकरणेनैव रङ्गितं २४स्वं पितामहम् । एकारेण स्वनाम्ना च २५स्वप्नेनाविष्वकृतस्य च ॥

-
१. क-ख—महत् फलकात् यद्वत् २. क-ख— . कणमाश्रित्य बाह्य पौष्कर
 ३. क-ख—तद्वदे वहि... कलनिश्चयात् ४ क-ख—समाश्रित्य पीत श्वरेच्छया ५ क-
 ख—बाह्य द्विज ग-घ—बाह्य मायाकाशवथद्विज ६ क-ख—यत्तत स्वेषा सुख..
 ग-घ—यत्तत स्थाप्ता सुख ७ क-ख— समाब्जज ८ क-ख— .. वतेनैव . क ९ ग-
 घ—ज्ञानतस्त्वावराक्षसत्व स्वरविन्दक्ष त धाकाशवधे पुन १० क-ख—चित्पिण्ड . क्रमात् ११ क-
 ख—अन्त करण .. १२. क-ख—ज्ञानान्तवा . सुतूक्ष्मम् १३. क-ख—क्षाय नारायणादैस्तु .
 श्राक्षान्तै १४ ग-घ—क्षान्तैरुष्ठितम् १५. क-ख—प्राण ब्रह्मवशेनेमा १६. क-ख—त्रुष्याव्या-
 सा ..स्थै. १७. क-ख—कदुष्मवति १८ क-ख—सन्निवेश पितृतर्पणे १९. क-ख— .
 उष्ठान .. २०. क-ख—प्रथम . नाभिः संपूर्णमन्तःकरणशुद्धिभि २१. ग-घ—पृथक् दन्तानि संपूर्ण
 २२. क-ख— वीजत्वमागतम् २३. क-ख—सत्वोत्तैरुपष्ठवम् २४. ग-घ—हुष्ठान्तम् २५.
 क-ख—प्रपितामहम् २६. क-ख—स्वप्नान्तःकरणेन

संस्थिति संसरेत्स्य द्रुयात्मना माश्रितस्य च । चिदंशस्य च वैकण्ठ देशे नाभ्यन्तराम्बरे ॥
 मनोबुद्धिरहङ्काररञ्जितं संसरेत्ततः । जग्रेणाकूलिनेनैव पिता चैतन्यमब्जज ॥ २९६ ॥
 १ब्रह्मनाध्यन्तराकाशे ब्रह्मरन्वपथावनौ । द्यात्मके जीवकोशे तु कारणे तुर्यलक्षणे ॥ २९७ ॥
 दैवत्यं वासुदेव च साकारं वाऽर्कविम्बवत् । तदात्मना च बोद्धव्यौ विवृधौ विश्वसंज्ञकौ ॥
 २तन्मूलं हि यतस्सर्वं कर्मिणां पितृसंग्रह । प्रपितामहृसंज्ञं वै त्वधिष्ठायाथवा भवेत् ॥ २९९ ॥
 मध्याह्मास्कराकारं मूर्त वा ४ज्ञानमूर्तिभृत् । पैतामहीयेवं हि चैतन्यं कमलोद्धव ॥ ३०० ॥
 प्रद्युम्नाधिष्ठित ध्यायेत् स्वशानेन पुरोदितम् । पिताधिदेवतारूपमनिरुद्धमतस्मरेत् ॥ ३०१ ॥
 मूर्ध्नश्छिद्ग्रपवेशे तु अमूर्त मूर्तमेव वा । आराध्य मन्त्रेणाढयं वा स्थानं कुर्यादधिष्ठितम् ॥
 हन्मन्त्रेणापरं विप्र शिरसा तत् परं तु तत् । शिराधिदैवतं ध्यायेच्चतुर्थं सर्वदैव हि ॥ ३०३ ॥
 शक्तिमन्त्रेण ६तनुर्ती हन्मन्त्रात्मनुगतां स्मरेत् । शिरसा सह चाक्षात्यं शिखया सह लोचनम् ॥
 नवमूर्तेश्चतुर्थं तु चिद्रपं केवलं हृदि । सत्तामात्रस्वरूपाभिर्विभिन्नं गुणशक्तिभिं ॥ ३०५ ॥
 ओं तत्सदिति चैतद्वृत्तं कर्णिकागहनान्तरे । ७व्यक्तं कण्ठावधोदेशं कुर्याद्द्रुडगादिना ॥ ३०६ ॥
 ब्रह्मरन्त्रगतं ध्यायेत् सवराहनुकेसरि ॥ १ भिन्नत्वे भेदबुद्धया तु यथैकसिन् हि जायने ॥
 स्वभावशीतलं चोषणं स्वादु भिन्नजलदूयम् । एवं भोगासप्ते कुर्यादेतस्माद्वयस्य इह ये ॥ ३०८ ॥
 ९ज्ञेयं तन्मोक्षदं विप्र नित्यमेवाफलार्थिनाम् । १०तनुत्राक्षदृशो मन्त्राः हृदयान्मस्तकावधि ॥
 न्यस्याधिदेवतात्मेन शक्तिवेन हृदादयः । ११ज्ञानादीनां हि वै यस्माद्गोप्याक्षीणि बलादयः ॥
 ते च षट् हृदयादीनि निर्णीतानि च वै पुरा । एव कारणमूलं तु देहे पितृणां क्रमात् ॥
 १२न्यस्त्वा मनीषितैरन्यैश्चिद्रपैः पितृभिस्सह । १३सन्तर्पणं ततः पाश्वे विश्वेदेवपुरस्सरम् ॥
 ज्ञलक्षणेन सन्तर्पयौ प्रणवेन तु तौ पुरा । परमानन्दगर्भेण सहस्रशशिरशिमना ॥ ३१३ ॥
 हृदि प्राणकलामूले प्रोच्चरत् प्रणवं स्मरेत् । दुग्धबुद्धुदसङ्काशममृतं हिमशीतलम् ॥ ३१४ ॥
 १४तसारतयं तं च २ ज्ञाननाडीक्रमं महत् । यमाश्रित्य च तिष्ठन्ति विश्वेदेवपुरस्सराः ॥ ३१५ ॥
 पितरो भगवद्पास्साकारा वहिराकृतिः । ब्रह्मरन्त्रावधि यावद्विसर्पन्तं स्मरेत तत् ॥ ३१६ ॥

-
१. क-ख—ब्रह्मनाध्यानराकाशे   २ क-ख—तन्मूल . कर्मिणाम्   ३ क-ख—
 संज्ञावै   ४. क-ख—मूर्त वा ज्ञानमूर्तहृत्   ५ क-ख—चिद्रपवेशे   ६ क-ख—तनुर्ती ब्रह्म
 .. तुगताम् ग-घ—महति हन्मन्त्रात्मनुगता स्मरेत्   ७ घ-घ—व्यास कण्ठा   ८ ग-घ—गगनोदरे
 ९. क-ख—जयन्त मोक्षदम्   १० क-ख—तनुत्राक्षमृगोमन्त्रा । ११ क-ख—ज्ञानादीना हि ..
 १२. क-ख—निस्त्वामनिष्ठिते   १३. क-ख—सन्त...द्विश्वेदेव   १४. क-ख—तारका रसयन्तश्च

संपूर्णेन्दुत्वमापनं १भावयेत्तत्र तद्द्विज । यत् पित्र्यदैवतं मन्त्रं ब्रह्मरन्वोपरि स्थितम् ॥३१७॥
प्राणशक्तिर्ज्वलद्वपा तदीया तच्छरोपरि । सूर्यमण्डलमध्यस्था युगान्ताऽनलवत् स्मरेत् ॥३१८॥
२तत्तेजसावलीनं तद्वयायेन्मण्डलमामृतम् । ३जनकीयकरन्वेण प्रतिस्रोतीकृतं पुनः ॥ ३१९ ॥

(अत्र ग्रन्थपात इव)

मूलनिष्ठं क्रमाद्वयायेत् चेतसा निर्मलेन तु । ४एवं गतपिपासार्थः प्राग्वदोङ्कारसुच्चरन् ॥ ३२० ॥
तुर्यभूमिं तु पित्रादिलयध्यानविधा न येत् । इति भोगासये ५कुर्याद् भूयो भूयो द्विजोत्तम ॥
पितृणाममृतं श्राद्धं सर्वदुःखश्चयप्रदम् । प्रकाशाहादपिण्डस्थं कृत्वा पितृगणं तु वै ॥ ३२२ ॥
अन्तर्मायाम्बराद्यान्तं क्षीणसंस्कारलक्षणम् । आमूलादुल्लसन्तं च ऊर्ध्वदेहव्यपेक्षया ॥३२३॥
औदयेन क्रमेणैव सूर्यविम्बमिवाम्बरे । तत् पुनर्विलयीकुर्याच्चन्द्रभावनया यथा ॥ ३२४ ॥
न रोगमायाति पुनः कर्मभूमौ सचित्पक्लः । एवं यत् पातयेत् पिण्डं ब्रह्मक्षेत्रसमाश्रिते ॥३२५॥
अनन्ते विपुले पूर्णे चिद्रपे त्वस्फुटं द्विज । स्ववंशोत्तराकं विद्धि ज्ञानकर्मपरायणम् ॥ ३२६ ॥
किन्त्वसौ दुर्लभो यस्य ६भावनैषा हि तत्त्वतः । भगवद्वक्तिपूता (त्मा) तन्मन्त्रैकपरायण ॥
प्रवर्तेताथ सिद्धर्थं बाह्यतश्शाद्वकर्मणि । मन्त्रेशवहिविप्राणां सन्निधाने यथाकमम् ॥ ३२८ ॥
७अभ्यर्थसिनकर्मात्म्यं मन्त्रं यदवतारितम् । भगवन् पुण्डरीकाश ८पित्र्यं वर्गं हि मामकम् ॥
स्वयं श्राद्धात्मना भूत्वा प्रोद्धरस्व भवार्णवात् । सुदृक्ष त्वं शक्तिनिष्ठेन स्वयं ज्ञानादिकेन वै ॥
करणेन बलाद्यं हि भोगजालं त्रिलक्षणम् । एवमभ्यर्थयित्वा च ह्यमिसन्धाय चेतसा ॥३३१॥
क्रमात् पितृगणं सर्वमिदमुच्चार्यं वै तत् । ओं ओं ओं ओं पितृणां च तृप्तये परमेश्वर ॥३३२॥
उत्तराणार्थमपि वै यजाम्योमों नमो नमः । सकृच्चतुर्थी नवधा त्विदमुच्चार्यं चेतसा ॥ ३३३ ॥
समरन् बाह्याम्बरावस्थं विन्यस्तं यत् परात्मनि । ततो विभवतस्सर्वेरर्थपाद्यपुरस्तरैः ॥ ३३४ ॥
भौगैःस्ताम्बूलपर्यन्तैर्मन्त्रनाथं यजेद् द्विज । तत्रेदं सर्वसामान्यं भोगोपादानकर्मणि ॥ ३३५ ॥
मन्त्रमुच्चारणीयं च श्राद्धदानेषु सर्वदा । ओं वौषडमृतामं तु बलवीर्यमयं त्विदम् ॥ ३३६ ॥

१. क-ख—“भावये . स्थितम्” इत्यन्त लुप्तम् २. क-ख—तचेजसा. .ध्यायेत्
३. क-ख—जनक...चेतसा निर्मलेन तु ४. ग-घ—जनकीयकरन्वेण प्रतिस्रोतीकृत पुनः सूलनिष्ठं क्रमात्
ध्यायेत् चेतसानिर्मलेन तु ५. क-ख—एव गतविवासास्तु ..सुच्चरन् ६. क-ख—कुर्यात् न . यो
यो ७. क-ख—भाव तेषाम् ८. ग-घ—अभ्यर्थसिनग मुख्यम् ९. पितृवर्गम् १०. क-ख—
तांबूलचित्त...मन्त्र

तेजस्वमावमलं भोगं भुद्धक्षों नमो नमः । नैवेदं विद्यमानं तु प्रोक्षयित्वा दृशा बृहत् ॥
एवं यद्बृहद्वप्य पाणौ कृचा तु पात्रगम् । तथा चाविद्यमानं यमनसा वाद्य धारणा ॥३३८॥
पितृणां तृप्तये ह्येवमिष्टा मन्त्रेश्वरं तत् । ततारा^१ दर्भलोपे(भे)तं प्रदद्याद्वेहमोदकम् ॥ ३३९ ॥
१ओं नमोऽस्मितिगणात् प्रीतो भव जगन्मय । तेषामस्त्विदमक्षयं यत् कृतं च त्वयाऽऽस्मसात् ॥
२इति कर्तव्यता सा वै पैत्रं स्थानात्मना नयेत् । मन्त्रेशरेमकूपानामाशयं चोढयार्कवत् ॥३४१॥
बहिर्हृत्कलोद्देशे स्मरेत् पितृगणं क्रमात् । अथान्तर्मनिनिष्टुं तु ह्यर्थाद्यैः ३भोगसंचयै ॥३४२॥
द्रवत्यूर्णेन्दुधवलं मरीचिचयसंकुलम् । संविशनं स्वशक्तया वै ध्यायेत्मन्त्रात्मनि स्थिते ॥३४३॥
तेजोमये पितृव्यूहे पितृसङ्खं हि तत् पुनः । मध्याहार्कायुताभं च ४स्त्वरेद्वि(द्वि)स्फुरत्प्रभम् ॥
तद्वयापारे निवृत्तेऽथ रोमारन्वे शनैश्चनैः । ६मन्त्रहृष्टपुष्कराकाशमाकान्तं तैस्त्वरेदथा ॥३४५॥
७षीठसन्निहित मन्त्रादादयेन्दुधिया तत् । यायाद८भिसमीपं तु ध्यायेत्त्रोदित प्रभुम् ॥ ३४६ ॥
सन्तर्प्य विधिना भक्तया पूर्णित मन्त्रराट् तत् । तत्रापाद्य श्रु. प्राग्वत् तथा पिण्डार्थमोदनम् ॥
मध्वाज्यतिलदर्भणां सपुटे रजतान्विते । अभिमन्त्रितमाराघ्यैस्ततस्तैस्ताडनादिभिः ॥ ३४८ ॥
नीत्वा निर्दोषतां पश्चात् स्थगयेदम्बरादिना । अथानुसन्धानपूर्वं साधारं त्वासनं यजेत् ॥३४९॥
क्रमात् कुशानामूर्धे तु यथास्थानविभागशः । संसिच्य प्रणवेनाथ सतिलेन तु वारिणा ॥३५०॥
हेमपूर्वाणि ९तत्राये पात्राणि क्रमशो न्यसेत् । पित्रायनुक्रमैव त्वादावन्ये तदग्रतः ॥३५१॥
मन्त्रपूर्वेण नाम्ना तं सनमस्केन निक्षिपेत् । तिलास्त्वम्बुकुशा^{१०}प्राणि त्विदं तेऽर्थं पठन् क्रमात् ॥
प्रपितामहपर्यन्तामेवं कृत्यार्थकल्पयनाम् । ११कामोऽन्यस्मिन् श्राद्धदाने ह्येवमन्येष्वपि द्विज ॥
पूर्व१२वत्तामगोत्रे तु ह्यर्थमापाद्य पात्रगम् । पृथक् पृथग्वा पात्राणामासीनद्विजसङ्खया ॥३५४॥
प्रकल्पितमथ स्वं स्वं नीत्वा सार्थं तु भोजनम् । प्रपितामहनिष्ठानां पाणौ दद्यात् कुशान्वितम् ॥
सावशेषं तथाऽन्येषां हस्तेऽर्थं प्रतिपाद्य च । कुर्यात् साध्योदकानां च १३सुमर्यादासु चान्तरे ॥
संस्थानं सर्वपात्रस्य दत्ते साध्योदके सति । विप्रपाणिवृतेनाथ तेन चाध्योदकेन तु ॥ ३५७ ॥
विसृज्य नयने स्वे वै पात्रेऽन्यस्मिस्ततो द्विज । क्रमादाहृत्य तत्तोयं प्रयायादभिसन्निधिम् ॥

१. क-ख-ग-घ—ओं त्वमस्मत्	२. क-ख-ग-घ—अथेति कर्तव्यता	३. क-
ख—भोगसक्षयम्	४. घ—स्त्वरेद्वि स्त्वरन् प्रभुम्	५. क-ख—रोमरन्वै
५. घ—पुष्करा	६. ग-घ—मन्त्रवाक्	६. ग-घ—मन्त्रवाक्
७. क-ख— यज्ञा . चत्	८. क-ख—यायादभिः	९. ग-घ—तत्राधो
ग-घ—त्वादावहो तदग्रतः	१०. क-ख—कुशप्राणि	११. क-ख—कामान्यस्मिन्
१२. पूर्ववत्तामगोत्रैस्तु	१२. क-ल—सुमध्याचासु	१२.
१३. क-ल—सुमध्याचासु		

ततस्तदग्रे तत्यात्रं तिलम्बुपरिपूरितम् । कृत्वा तस्मिन् धिया ध्यायेद्विष्टरं परमेश्वरम् ॥३५९॥
 संविभज्य पितृव्यूहं तत्रोङ्गारेण भावयेत् । विमलम्बरसंस्थं तु यथा नक्षत्रसञ्चयम् ॥ ३६० ॥
 तथा कमलसंभूत तस्मिन् पात्रान्तरे १स्थिते । २अपावन्यच्युताकाशे हादवृत्तौ विभावयेत् ॥
 अन्तस्सर्वेश्वरं देवं स्पन्दमानं स्वतेजसा । ततोऽध्यैः कुसुमैर्गन्धैः कृत्वा तेषां पुराचेनम् ॥३६१॥
 मधुलिसे कुशाकाण्डे तत्र द्वे सलिले न्यसेत् । स्थगयित्वा परेणैव पात्रेण च कजेन तु ॥३६२॥
 यावापृथिव्यौ ते पात्रे ३बोद्धव्ये द्विज पूरिते । निधाय चार्चयित्वा तु स्वेतरोत्तरमूलतः ॥
 तासु सूक्ष्मपितृव्यक्ति प्रोच्चरेत् प्रणवं स्मरेत् । सामान्यचित्सरूपं तु तारशब्दैकतां गतम् ॥
 सवृत्तिमार्गेणायातां सद्धार्थं कुर्यात् कुशासने । तत्रोदितकमेषैव प्रभावेन विभावयेत् ॥ ३६६ ॥
 ४क्षचिन्छब्दैकवृत्तौ तु पूर्वलक्षणलक्षिताम् । पट्टीमूर्तां स्थिर्तिं पैत्रीमनुमूर्तिं प्रकाशिताम् ॥
 तिलोदकेन संपूर्यं अर्ध्यपात्रात् कराञ्जलिम् । ५धारां सन्तानवद्यात् क्रमात्तदै पठन् द्विज ॥
 नाम प्रणवनिष्ठं तु एतत्ते ६पाद्यमस्त्विति । ततोऽन्यपात्रमुत्पाद्य प्राग्वदग्नौ समर्पयेत् ॥ ३६९ ॥
 रजताळंकृतेनैव सपवित्रेण पाणिना । व्यापकं चित्तवरूपं तु धातुसकमूर्तिर्घृत ॥ ३७० ॥
 ब्रह्मावनयानन्तं निश्चयीकृत्य चेतसा । जीवानामिदमाधारं भिदमाप्यायनं परम् ॥ ३७१ ॥
 संभवं च लयस्थानं परमानन्दलक्षणम् । अतस्तमादौ पात्रस्थमर्थपुष्पानुलेपनैः ॥ ३७२ ॥
 प्रणवेनार्चनीयं च तेनैवापाद्य वै ततः । पठंस्तमेव मनसा वर्तयेद्वोलकाकृतिम् ॥ ३७३ ॥
 सर्वशक्तयात्मकं यस्मात् सन्ति सर्वत्रतांस्तिलाम्^१ । गृह्णन्ति नियता मूर्तिं कर्मणां प्रतिपत्तये ॥
 सनाभीयाननुग्राहानधिकृत्याखिलान् पितृन् । यथाऽर्थपूर्वैर्मन्त्रेशमिष्टं भोगैस्तुपुष्कलैः ॥३७५॥
 तथाऽन्नमूर्तिमापत्तांस्तानपि क्रमशो यजेत् । अलकाद्यं हि वै भाण्डं पूरितं गालिताम्भसा ॥
 मधुदर्भतिलोपेतं कृत्वाऽन्नं तत्र वै स्मरेत् । मन्त्रेशं चन्द्रविम्बस्थममूर्तममित्युत्तिम् ॥ ३७७ ॥
 बहिस्त्रस्मिन्नुल्लसन्तं ध्यायेतेनांभसा सह । कुम्भादुत्कीर्यमाणेन निर्मलं शीतशीकरम् ॥३७८॥
 आदायाथ कराभ्यां तु प्राक्तिलं मधुसंप्लुतम् । आपूर्यापूर्यं चैकस्य श्रद्धया परया द्विज ॥
 ९तिलान् । स्तेन भावनासहितेन च । पितृणां क्रमशो दद्यात् तृष्णेभस्तु मन्त्रितान् ॥ ३८० ॥
 अथ प्राइमुखपूर्वाणां द्विजेन्द्राणां समाचरेत् । पूर्ववत् सविशेषं हि स्वश्राद्धे श्रद्धयान्वितम् ॥
 १०सर्वाङ्गिकं क्रमाद्विप्र आपादान्मस्तकावधि । अर्धाम्बुमिश्रितैः पुष्पैश्चन्दनादैर्विलेपनैः ॥

१. ग-घ—स्थिरे २. ग-घ—अपापान्यच्युताकेश ३. क-ख—योद्धव्ये बीज-
 पूरिते ग-घ—वेदव्ये द्विज ४. क-ख—द्विशब्देरेकवृत्ते तु ५. क-ख—धारासन्दवद् ६. ग-घ—
 पाद्यमोस्तुते (पाद्यमोस्त्विति) ७. क-ख—रदेवमाप्या ८. ग-घ—अलुकाद्यम् ९. ख—तिला...
 ना जलैस्तेन ग-घ—त्रिरन्तारलयस्तेन १०. क-ख—पूर्वाङ्गिकम्

ततस्स(स्तु)पक्षव्यजनैस्तेषामुद्भोव्य मारुतम् । निवेद्य विविधान् पश्चाद्रस्तान् धूपाधिवसितान् ॥
 तताऽलंकृत्य वै शक्तया कङ्कणाद्यैर्विभूषितैः । उपवीतान् सोतरीयान् दद्यातेषामनन्तरम् ॥
 शिरोमाल्यानि शुभ्राणि ततः कण्ठस्त्रजानि च । १दिव्यगन्धं ततः क्षोदं मूर्धिं कर्पूरमिश्रितम् ॥
 ततो निवेद्य वै तेषां नयनाङ्गनमुत्तमम् । दर्शयेद्दर्पणं पश्चात् पुरतः कुसुमान् क्षिपेत् ॥ ३८६ ॥
 सुगन्धधूपपूतेन ततस्तान् धूपयेत् क्रमात् । सुप्रकाशेन दीपेन पूजनीया महामते ॥ ३८७ ॥
 २उपानहौ . तेषां छत्राणि विविधानि च । ३पादुकाः पादपीठानि आसनानि च तानि च ॥
 शयनानि विचित्राणि शिविकाश्वादि चैव हि । कल्पनीयानि ४सर्वेषां कृत्वा तद्रजतादि च ॥
 तन्मूलमथवा शक्तया सर्वेषां विनिवेद्य(श्य)च । ५समवायश्च साधारण्येतसः परितुष्टये ॥ ३९० ॥
 पुनरध्योदकं पाणौ दत्त्वा मन्त्रं समुच्चरन् । कुर्यात् संपूजनं तेषां भगवद्यागवत् क्रमात् ॥
 मधुपर्केण चान्नेन श्रद्धया विविधेन च । भक्षैस्सफलमूलैस्तु पावनैः पानकैस्ततः ॥ ३९२ ॥
 रसालाभिसुगन्धाभिः श्रुतेन पयसा सह । भक्षितश्चाग्रतस्सर्वमल्पकेषु पुटेषु वा ॥ ३९३ ॥
 प्रीतयेऽखिलविप्राणां समं कृत्वा निवेद्य च । प्राग्वदध्योदकं पाणौ दद्यात् संप्राशनाय च ॥
 संस्मरन् मनसा मन्त्रं प्रतिपद्य द्विजाम्भसा । जपन् ध्यायंस्तथाऽस्त्रं च आस्तेऽप्ये नान्यमानसः ॥
 कलां वै तुष्टये तेषां सुखबोधमहाफलम् । ६तपाधिकं २ धर्मशास्त्रं मोक्षशास्त्रं मथोत्तमम् ॥
 ८उद्घोषयन् गुणांस्त (द्य) . यस्योपयुज्यने । निवेदनीयं तत्त्वय अथ तृप्ते द्विजे ॥ ३९७ ॥
 पूर्ववचानुसन्धाने संपत्ते सति सर्वदा । कुर्यादुदकदानं तु भूयस्सन्तर्पयेद् द्विज ॥ ३९८ ॥
 पिण्डदानावशिष्टेन अन्नेन सह वारिणा । मधुपर्कतिलक्षीरैराज्यसव्यञ्जनेन च ॥ ३९९ ॥
 कराङ्गलि च संपूर्य क्षिपेत् पिण्डं ततो बहिः । द्विजानामग्रतश्चापि सह चोदकधारया ॥ ४०० ॥
 क्षिपेदुत्तर९दिग्भागान्निनयेदन्तकास्पदम् । पवित्रकं परित्यागं कृत्वाऽथ प्रतिशाटकम् ॥ ४०१ ॥
 तद्वासः परिवर्त्याथ ऊर्ध्वं वा संस्मरन् हृदि । स्वमन्त्रेणाच्मेत् पश्चाद् हृन्मन्त्रेणामलात्मना ॥
 संपत्तमस्तु भोस्सर्वं चोदयेदासनस्थितान् । द्विजान् १० संयतचित्तांस्तु दद्यात् पूर्णहुति ततः ॥
 ११अथ पूर्ववदव्वजानामाचर्तव्यं यथाक्रमम् । १२प्राङ्मुखाभ्यां विना सर्वैराचर्तव्यमततः स्थितैः ॥
 दद्याताभ्यां तदन्तेऽथ सर्वमुद्धृत्य चोदनम् । पात्रे सफलमूलं च मध्वाज्यतिलभावितम् ॥

१. क-ख—दव्यगन्धं क्षोदम् २. क-ख—पानदेह सुस्तेहात् ग-घ—उपान होऽथ सुस्तेषाम् ३ क-पादुका. ख—“पादुका इत्येतदर्थमारभ्य, भक्ष्यै” इति पर्यन्त अर्धानामष्टक लुप्तम् ४ क-ख—सश्लेषाम् ५ ग—समवाय च साधारम् ६. ग-घ—तयादिकं धर्मशास्त्रम् ७. क-ख—मथोत्तरम् ८. क-ख—उद्घोषयन् ९ क-ख—दिग्भागम् १० ग-घ— द्विजानां सयतश्चित्तान् ११ ग-घ—अथ पूर्ववदञ्जाचमाचर्तव्यम् १२. क-ख—प्राङ्मुखा...,

द्विजनां चोदनं कुर्याद् भुक्तशेषस्य साम्प्रतम् । उच्यतां विनियोगं भोः प्रबूयुस्ते ह्यनाकुलाः ॥
 उद्घृतं त्वसदीयं वै भाण्डस्थं विभवेच्छया । अथ पैतामहीयं यत् पूजितं चान्नगोलकम् ॥
 तस्मिन् ६किंगेहमानीय २पृथक् कृत्य स्फुलिङ्गञ्चत् । स्वदेहाद्द्रेचकेनैव त्वनुसन्धाय वै ततः ॥
 ध्यात्वाऽमृतपुटान्तस्थममृतांशुसमं हृदा । कृत्वा द्विष्टकजसं तु प्रणताया द्विजेच्छया ॥४०९॥
 प्रतिपाद्य स्वजायायाश्शेषं ब्राह्मणकाम्यया । विनियुजोपृसंहृत्य गोष्वापस्त्रा? द्विजानले ॥४१०॥
 ४अंषट् २ भोजनपात्राणां कृत्वा प्राग्ज्वलनं ततः । तत्र वा भगवत्यग्रे सतिलं ५चोदकालकम् ॥
 सहिरण्यं कमाद्यात् पितृभ्यः प्रीणनाय च । रक्षयेच्च सुगालेभ्यस्सांप्रतं कमलद्वेष्व ॥४१२॥
 पितृकर्मणि ६मात्रेऽस्मिन् सम्यक् ७स्थानक्रियात्मके । क्रियाऽन्वैः प्रापणीपैण्डी निर्वर्त्या भोजनादनु ॥
 ९नाक्षय्यां वाचयेत् प्रीतिसुद्धिष्टेऽप्युदकक्रियाम् । न पूर्णहृतिदानं च न चोदक् १०परिवर्तनम् ॥
 पैच्यं पात्रमथोद्भाष्य स्वमन्त्रं हृकुरेशयात् । ११विरेच्य देवायानेन कल्पान्तार्कानलवृत्ति ॥
 १२तत्यात्रं गगनोद्देशे तद्वरे (च) द्विषड्डगुलात् । द्वादशान्तं हि तस्मिच्यं पात्रादैक्यं यथाक्रमम् ॥
 १३संपश्येतांश्च मन्त्रेशान् ध्यायेद् ध्यानधिया पितृन् । १४पातं हि साबलं तद्वचिशि दीतानलाचलं ॥
 एवमेकत्वमापन्नास्त्रह १५मन्त्रेण तेन ते (ता.) । शशाङ्कशतसङ्काशमथ मन्त्रेश्वरं हरिम् ॥४१८॥
 निरस्तावयवं ध्यात्वा शक्तयस्तत्र वैष्टराः । पितृव्यूहवदालीनं कृत्वा तदनु मन्त्रराट् ॥४१९॥
 १६आत्मसात् पितृमार्गेण १७तत्र तेनोदकेन च । विस्तुज्य नयने भूयस्सप्त्वीको दृशाऽञ्जज ॥
 जलायैव च निक्षिप्य प्राग्दत्तं सह वारिणा । क्षान्तानलगतं देवं समासाद्याच्चनालयम् ॥४२१॥
 मन्त्रेशमर्चयित्वा च पूर्ववत् प्रीणयेद् द्विज । ततस्तदुपसंहार कृत्वा भोजनमाचरेत् ॥४२२॥
 बान्धवैस्सह मन्त्रेशं ध्यायन् हृत्पुष्करोदरे । यतवागमृतप्रस्त्रैर्ग्रसैस्तदनु पौष्टकर ॥४२३॥
 निरुच्छिष्टे तु भूमारे कृते संक्षालने ततः । सोदनं व्यञ्जनीयं १८यद्युखा ॥ ४२४॥
 तमाहृत्यापरस्मिन् वै पात्रे दर्भतिलान्विते । १९क्षिपेहीपद्वितीयं तद्विहैर्वै दक्षिणेन च ॥४२५॥
 सरन्मन्त्रं शुचौ देशे दत्त्वा दर्भास्तरं ततः । नयेद्वर्षकथाभिस्तु २०योग्य निशाम् ॥४२६॥

-
१. ग-घ—किं देहमानीय २ क-ख—पृथक् . ३ क-ख—सहस्र द्विज
 ४ क-ख— भोजन ५. ग-घ—चोदकालुकम् ६. ग-घ—मात्रेण ७ क-ख—स्थान-
 क्रियाय च ८. क-ख—यन्नै पाणि निर्वर्त्या ९. क-ख—अक्षय्या वाचयेत् १० ग-घ—
 परिवर्तते ११ क-ख—विशो देवायानेन १२. क-ख—तत्पात्रे गगनोद्देशे षड्डगुलात् १३
 सविशेषतात्र क-ख—सवि क्तात्र मन्त्रेण १४ घ—पातङ्गीसाबल यद्वत् १५ क-ख—
 १६ ग-घ—आत्मसाच्चित्रमार्गेण १७ ग-घ—तदस्तेनोदकेनच १८. क-ख—
 यदुर्खासु ख—दुर्खासु वारिणा ग-घ—दुर्खापूर्त च पाणिना १९. क-ख—क्षि...
 वैदक्षि २०. ग-घ—योग्याशेशैव वानिशाम्

इत्येवं विधिना श्राद्धं पितृणां विहितं द्विज । संसारदुःखशमनमचिरादपर्वगदम् ॥ ४२७ ॥
 कृतमेकपकारं च श्रद्धया चोभयात्मकम् । दत्त्वा १ज्ञानक्रियानतः? याचोपयुज्यते ॥ ४२८ ॥
 लोकधर्मस्थिता सा संपूरणे २याति वासनाम् । ३तसाच्छ्रितप्रसादं वै जायते येन कर्मणा ॥
 आचर्तव्यं प्रयत्नेन मन्त्रैर्विततासये । ४अथ . मनसंस्कारं संपन्नानां समाचरेत् ॥ ४३० ॥
 और्ध्वदेहिकसंज्ञं तु व्यापार समनन्तरम् । पूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थं तन्मे निगदतश्शृणु ॥ ४३१ ॥
 ५तच्चापि द्विगुणं विद्धि द्विविधं (प्रथमं) कमलोद्धव । ६सा दीक्षितानां सर्वेषां ७मुक्तानाममृतादिकैः ॥
 व्यक्तादिवृत्तिस्थानेषु हित नित्यं तमेव हि । प्राग्वदाराधिते मन्त्रे श्रद्धया ८संप्रदत्तवत् ॥ ४३३ ॥
 आत्मसः भगवत्तीतिपर्यन्तमलेक्षण । द्वितीयमलाग्रे तु मन्त्रेशो सन्धिधीकृते ॥ ४३४ ॥
 औदनेनात्मकेनैव भोजनं क्रियोज्जितम् । आहृष्टेरत्पसन्त्वानां सर्वेषां सर्वदा हितम् ॥ ४३५ ॥
 ज्वलदव्यक्तवीजान्तं ९निविष्टं वर्तते ततः । १०सौम्यवृत्तिसूक्ष्मश्च प्राण११शक्तिपरश्चसन् ॥
 तद्वगांशं हि वै काळं बाह्यं च दिनलक्षणम् । समाश्रित्य क्रमेणैव १२कर्ता तदनुकल्पवान् ॥
 १३तत्पाणांशानुविद्धा १४व्यक्तमिन्द्रियलक्षणम् । आपादयति चाव्यक्तादन्नमृतिच्छलेन तु ॥
 श्रोत्रेन्द्रियादिकाशैव उपस्थेन्द्रियपञ्चिमाः । यमाश्रित्य १५लभेताशु समतीते दशाहिके ॥ ४३९ ॥
 एकादशेऽहि विप्रेन्द्र अस्मिन् शक्तित्वमेव हि । १६त्रयस्थिताहिकेनैव ब्रह्मन् व्यक्ततरेण तु ॥
 १७विनाडि सत्यपूर्वेण तत्पाणांशेन वै पुनः । द्विषट्कलक्षणेनैव १७शेषं तत्पाणं द्विज ॥ ४४१ ॥
 बुद्धितत्वान्धकारं तु व्यञ्जनीयं यथाक्रमम् । प्राक् संवत्सरे बुद्धि द्वितीयेन ततो द्विज ॥ ४४२ ॥
 १८तत्पाणाशब्दतन्मात्रात् पञ्चमिः पञ्चकं तु वै । तन्मात्राणां व्यञ्जनीयमाकाशाद्यमतः परम् ॥
 मासानां पञ्चकेनैव क्षमान्तं वै १९भूतपञ्चकम् । ततस्मचेले संपन्ने(स्त्रा)स्थाने २०भुक्तोज्जितं तथा ॥
 दन्तकाष्ठे २१हृदा पीते पञ्चगव्येन ते पुनः । मन्त्रे तु विधिवत् स्थाने प्रावृते चाम्बरे तथा ॥
 समाचर्ष्य हृदा न्यस्य मूलं पाणितले ततः । २२आमूर्धयाथ? तेनैव सकलीकृत्य विग्रहम् ॥

१. ग-घ—ज्ञानक्रियावहिं(निः)तया २. क-ख—सपूरणे सति ३. ग-घ—यस्माच्छ्रित
 ४. क-ख—अ मनस्सस्कार सपन्नानाम् ५. क-ख—तच्चापि द्विविध सिद्धि ६. क-ख—सुरक्षि
 ताना सर्वेषाम् ७. ग-घ—मुक्ताना मृतकादिकैः ८. ग-घ—सप्रदानवत् ९. क-ख— विष्टर
 वर्तते मृतम् १०. ग-घ—जर्धवृत्ति ११. क-ख—शक्तिपरश्चसन् १२. क-ख—कर्ता. नात्
 १३. ग-घ—तत्प्रमाणाशुविद्या च १४. ग-ग—लभेताशु १५. क-ख—यत्र त्रिशा १६. ग-घ—
 विनाडीसद्यपूर्वेण १७. क-ख—शेषं तत्पाणम् १८. ग-घ—ततः सा शब्द १९. ग-घ—भूत-
 पञ्चमम् २०. ग-घ—भुक्तोज्जिते तथा २१. क-ख—हृदापठि २२. ग-घ—आमूर्धया तथैनैव

संक्षेपेण निरङ्गेण ततो हन्मन्त्रमन्त्रिताः । सगोत्रविहितं १विप्र प्रेतानुग्रहकाम्यथा ॥ ४४७ ॥
 तोयाङ्गलित्रयं दद्यात् तच्चाम्बा सतिलं द्विज । दर्भा राजतसम्मिश्रममुना तस्य वै ततः ॥ ४४८ ॥
 शुद्धये शुभमशान्त्यर्थं जपेदष्टाऽधिकं शतम् । ३स्वमन्त्रादस्त्रमन्तं वा सामान्यं द्वादशाक्षरम् ॥
 नवात्मवीजसङ्घातमेकं वा भावनावशात् । ४प्रवर्तेताथ विधिवत् पूर्वोद्दिष्टे तु कर्मणि ॥ ४५० ॥
 तीर्थोद्देशे नदीतरे गृहे वाऽऽयतने शुभे । अतीव श्रेयसं द्वाभ्यां प्रेतशाद्वं यतेत् द्विज ॥ ४५१ ॥
 विन्नव्यूहतमोरुपं समासाद्या^२ स्फुरादिकम् । व्यवसायविधातं च न्यूनं कुर्याच्च कर्मणाम् ॥
 तस्मात् ५संरक्षणीयं च ब्रह्ममन्त्रबलेन तु । भास्त्रेण ६त्मोरुपभामूलाद्वै स्वकं बलम् ॥ ४५३ ॥
 तिलदर्भादिकं सर्वं मन्त्रेणाराध्य वै पुरा । एतनिरस्यान्यः^२ कार्या प्राइ८मुखश्चोत्थितस्ततः ॥
 साम्यतं सर्वसामान्यं कुर्यात् स्थानपरिग्रहम् । ब्रह्मभावनया मूलमन्तं ९सर्वगतं स्मरेत् ॥ ४५५ ॥
 १०वसुधागगनाभ्यां तु अष्टदिक्ष्वन्तरे स्मरेत् । ११प्रभाकरवदाभासा मूर्तिर्हृन्मन्त्रमञ्जज ॥
 ध्यायेद्वग्न९३मात्रान्तमस्तिलं शिरसा ततः । १२स्तम्भमूतं शिवं मध्ये मध्ये संसारमार्गवत् ॥
 ब्रह्मनाडीस्वरूपं तु ध्यातव्यममलं महत् । १४कल्पनालक्षणे वाह्ये वर्त्म सद्वस्तु विन्यसेत् ॥
 संशान्तकर्मब्रह्मभ्यामन्यो१५न्यस्य तु वेदने(नम्) । १६गवाक्षवत् स्मरेत्तत्र द्वारभूतं तु लोचनम् ॥
 अमद्विस्फुलिङ्गो(र्मि)१७सहस्रपराजितम् । १८राजहंसपदं तच्च ततो ध्यायेत् सुविन्नहम् ॥
 एवमायतनं १९मन्त्रमूर्तिमन्तं मयोदितम् । आधारासनपूर्वाणां मन्त्राणां सर्वकर्मणाम् ॥ ४६१ ॥
 हंसोपरमनिष्ठानां सिद्धये भावितात्मनाम् । २०न तत्रान्तं स्थिति^२ कुर्यान्मन्त्रन्यासं यथाविधि ॥
 उपविश्यासने दर्भे प्रणवव्यासिभाविते । मूलमन्त्रेण निष्पाद्य प्राणायां त्रिलक्षणम् ॥ ४६२ ॥
 धारणाद्वितयेनाथ देहसंस्कारमाचरेत् । मन्त्रन्यासं ततः कुर्यात् पूर्ववत् करदेहयोः ॥ ४६३ ॥
 अर्थं पादं समासाद्य प्रोक्षयेच्च तदभ्यसा । सर्वमन्त्रेण सन्ताङ्गं दर्भकाण्डगतेन च ॥ ४६४ ॥
 निरीक्ष्य २४प्रोक्षरंस्तत्र दग्धं तत्तेजसा स्मरेत् । २५मूलेन रविभाकान्तिमापन्नमथ भावयेत् ॥

१. क-ख--विप्रविग्रानुग्रह २. ग-घ—धिक शुभम् ३. क-ख—समन्त्रपा...
 द्वादशाक्षरम् ४. ग-घ—प्रवर्ते काय ५. क-ख—सरक्षणी चैव ६. ग-घ—तमोरुपा ७. क-
 ख—गामूलाद्य... ८. क-ख—मुखस्योज्जित ९. क-ख—सर्वगत द्विज १०. क-ख—वस्था
 ... ११. क-ख—अष्टदिक्ष्वन्तरे. मूर्ति १२. मात्रान्त १३. क-ख—“स्तम्” इत्यायर्थं लुप्तम्
 १४. क-ख—. सद्वस्तु १५. क-ख—मन्योन्यस्य तु वेधसे १६. ग-घ—मन्योन्यस्यात् वै धने
 १७. क-ख—गवाक्ष वै स्मरेत् १८. ग-घ—सहस्रपरिराजितम् १९. ग-घ—राजहंसपदान्तं च
 २०. क-ख—तत्रान्तस्सस्थितम् २१. क-ख—प्रोक्षयंस्तत्रगन्धम्
 २२. ग-घ—मूलेनाभिप्रभामान्ति

सानलां सेन्वनां चुली प्रोक्षयेदस्तवारिणा । ज्वालयेन्नेत्रमन्त्रेण ततश्चोद्गोद्य वर्मणा ॥ ४६७ ॥
 प्रक्षाल्यासाम्भसा स्थालो ताडयेत् तदनन्तरम् । १कृत्वाऽम्बुदर्भमूलेन स्थगयेदथ वर्मणा ॥ ४६८ ॥
 तण्डुलानस्तमन्त्रेण क्षालयित्वा पुन पुनः । मध्वाज्यतिलगोक्षीरयुक्त मूलेन निक्षिपेत् ॥ ४६९ ॥
 दर्व्याऽस्तमन्त्रन्यस्ताया श्रपयेद् हृदयेन तु । सिद्धमुत्तारयेत् पश्चान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 प्रक्षाल्यालिप्य नेत्रेण शिखामन्त्रेण वै तत् । दिक्षूर्ध्वपुण्डोकृत्य प्राक् कवचेनावकुण्ठ्य च ॥
 प्रणवाधिष्ठिने कुर्यात् संस्थित च कुशास्तरे । सूपलिसे तु भूमागे तिलाक्षतसमन्विते ॥ ४७२ ॥
 पिधाय चास्तमन्त्रेण त्वेवं निष्पाद्य वै चस्म् । २तं सुसाधनकाले तु ब्रह्मास्तरणकर्मणाम् ॥
 हृन्मन्त्रं संप्रयोक्तव्यं मन्त्रमार्गे जपन् विद्या । प्रेतकार्यं ततः ३कुर्यात्? वा तेन लौकिकम् ॥
 तत्र दिव्ये पुरा मन्त्रं पूर्ववत् सप्रपूज्य च । विधिवत् प्रेतमुद्दिश्य भोगै पूर्वोक्तलक्षणैः ॥
 पुरुषाशनमात्रेण पात्रसा (त?) चक्रज हि यत् । ४सर्वान्नेन समापूर्य अभ्यक्ताद्येन वै हृदा ॥
 ५हृशाऽमिना तु सस्पृश्य कृत्वा सन्ध्यञ्जनं तु वै । विनिवेद्य विमो प्रोक्तं तदनुग्रहकाम्यया ॥
 खशब्दमूर्ति सुव्यक्तामोङ्गरेणाथवाम्बरात् । प्रेत स्वनाम्ना(चाकृष्य)६कृत्वा हृदयोन्नितंतु? तत् ॥
 इष्टनिर्वाणशेषाभिकणभूत विचिन्त्य च । किञ्चित्याणकलायुक्तं कर्मणि च वशीकृतम् ॥ ४७९ ॥
 विशेषसत्तामात्रं च शनैश्चानलवर्तमना । बहिनि (र्नै) वेद्य खस्थाने मन्त्रदृक् विषये स्थिते ॥
 ७भावयेत् प्रणवेनाथ तत्वशक्तिगणान्वितम् । अन्वर्वीर्याऽश्रितं ब्रह्मन् प्राणाग्न्यमविनश्वरम् ॥
 ८तत्स्तदूपमार्गेण हृन्मन्त्रेण तु संस्मरन् । प्रेत श्रोतेन्द्रियच्छन्नप्राणवत्वाद्विनिर्गतम् ॥ ४८२ ॥
 इष्टद्वावस्त्ररूपं तु विद्वि ज्ञानानुरञ्जितम् । प्रेतेन सह चैकत्वं समाप्तं च तत्त्वतः ॥ ४८३ ॥
 चिन्त्यतेन तं विप्र १०किञ्चिद् हृदिगत क्रमात् । ११एवं श्रोतेन्द्रियैर्व्यक्तप्राणैकैकत्वमागतै? ॥
 साप्रतं कमलोद्भूत समूलमस्तिलं हितम् । लीनमत्रोत्थिने प्राणे सर्तव्यं वै यथानिलम् ॥
 निघातवद्मूर्ति तु प्राण१२शक्तया द्विजेरितम् । १३तदिन्द्रियमवध्यायेद् हृदा हृन्मन्त्रतां गतम् ॥
 आसीनामासने त्वां तेऽ पूर्ववद्वयासिभाविते । यजेनमन्त्रेशवत् पश्चात् शशदर्घादिभिश्चुम्भैः ॥
 पुष्पानुलेपनैर्घैर्मात्रान्तैः कमलोद्भव । दद्यात्तिलोदकं पश्चान्मान्ना गोत्रेण वै हृदा ॥ ४८८ ॥

१. क-ख—कृत्वाबुगर्भा मूल २. क-ख-घ—तु ससाधन ३. क-ख—कुर्याद्...
 वतेन ग-घ—कुर्यात् विव्यापातेन ४. ग-घ—सर्वं तेन ५. क-ख-टशा तु सस्पृश्य ६.
 क-ख-ग-घ—त्वाहय ७. क-ख— . शक्ति < क-ख— श्रित ब्रह्मन् . ९. क-
 ख—तनस्तस्त्रमात्रेण १०. किञ्चिद् दृष्टि ११. ग-घ— श्रोतेन्द्रियत्वं न प्राण १२. क-ख—
 शक्तया .. १३. क-ख— .. ध्ययेत्

अथानलाश्रयान्तस्थं हन्मूर्ति तु तमिन्द्रियम् । तर्पयित्वा यथान्यायं पूर्वोक्तेन क्रमेण तु ॥
 १समाहृय ततः पात्रं पूर्वोक्तं भगवन्मयम् । निवेश्य भगवत्स्थे त्वासने पूर्ववस्तमृते ॥ ४९० ॥
 न्यस्तमन्तं हृदा कृत्वा त्वर्ध्यादैर्स्वर्चयेत्ततः । २यायादाराधनोदेशमुपविश्य यथासुखम् ॥ ४९१ ॥
 हृदा तमिन्द्रिये ध्यायेत् स्वशक्तया३ मूर्ततां गतम् । रसात्मनानशक्तौ४ तु विभागेन च स्थितम् ॥
 ५ध्यातव्यं पूर्ववत् प्रेतं सर्तव्यं प्रणवेन तु । अन्नाधिष्ठातृभावेन नीत्वा च प्रतिपद्य च ॥ ४९३ ॥
 द्विजेन्द्रस्य च मन्त्रान्तं सह चार्योदैकेन तु । ६अथ तत्याणशक्तौ तु हृदा वैकात्मतां गतम् ॥
 नैवेद्यं गृ नरन्तस्तं प्रेतं कमलसम्भव । ततस्तद् हृदयाकाशं प्राणेन सह वै क्रमात् ॥ ४९५ ॥
 व्यक्तये श्रोत्रवृत्तौ तु प्रयातमनुभावयेत् । एवं लब्धात्मकं कृत्वा प्रेतं प्राणिविग्रहे ॥ ४९६ ॥
 दद्यातदोदकं पाणौ पूर्ववस्ताशनाय च । संप्रवृत्तस्य ७ वै तस्य भोजने संशयस्य च ॥ ४९७ ॥
 ध्यायन् धियाप्रतस्तिष्ठेदन्नवीर्याद्वृलेन तु । हृदा श्रोत्रेन्द्रियात्स्य ८तथार्थत्वमुपागतम् ॥ ४९८ ॥
 निष्पक्षभोजन९स्यैव द्विजेन्द्रस्य द्विजोत्तम । सद्देहावणवं १०शब्दं . . रेच्य दक्षिणवर्मना ॥
 विप्रहृत्कमलाकाशे प्रेतमाकृष्य तेन वै । यथा११मृतेन सहृदा श्रोत्रे सत्तासमन्वितम् ॥ ५०० ॥
 अपनीते त्वथो १२च्छिष्टे प्रीणनं पूर्ववद्विभोः । विहितं विपशार्दूल कर्तार्थ कृतभोजनं ॥ ५०१ ॥
 अस्त्रं विनादिशान्त्यर्थं जपेदष्टाधिकं शतम् । साङ्गमाराधनस्थानं कुर्यान्मन्त्रेशमा (त्स) वान् ॥
 संहस्रं सार्थ्युपषाद्यं स्वरान्तमखिलं हि यत् । जलशयं विनिक्षिप्य कुर्यात्स्वाय ॥ ५०३ ॥
 ततो मन्त्रसमाधानं स जपं तु निशागमे । १३एव चक्षु॒ रसानां च प्राणसंज्ञं चतुष्टयम् ॥
 चतुष्कण दिनानां तु व्यञ्जनीयं महामते । पञ्चकं त्वय वागाद्यं क्रमेण१४शिरसा ततः ॥ ५०५ ॥
 प्रेतश्रेयासये १५कुर्यात् लब्धसत्तं द्विजोत्तम । १६एकादशोऽथ दिवसे संप्राप्ते साधयेच्चरम् ॥
 १७सभक्ष्यव्यञ्जनोपेतं श्रद्धया च सुसंयुतम् । प्रक्षालितांश्च स्वाचानं ताडितं १८चावलोकितम् ॥
 १९अच्छाभ्युपूतप्रणतं भगवत्त्वभावितम् । २०निवेश्यासनवारे च पूजितेव्यासिभाविते ॥ ५०८ ॥

१. क-ख— ततः पात्रम् २. क-ख— देशमुप ३. क-ख—मूर्तिताम्
 ४. ग-घ—शक्तौ चाद्विभागेन ५. क-ख— पूर्ववत् प्रेतं प्राण ६. क-ख—अथ...
 ७. ग-घ—तैस्तस्य ८. क-ख—तथा त्वर्थ ९. ग-घ—भोजनस्यैकद्विजेन्द्रस्य १०. क-ख—
 शब्दं . व्यदक्षिण-सव्यदक्षिण इति स्यात् ११. क-ख—यथामृतेन श्रोत्रे . सम १२. ग-घ—
 च्छिष्टे प्रणवं पूर्ववत् १३. क-ख—एव प्राण १४. क-ख—क्रमेण सत्तम १५. क-ख—
 कुर्यां ... द्विजोत्तम १६. क-ख—एका .. १७. क-ख— साधयेच्चरम् अत्र “साधयेच्चरम्”
 इत्यक्षरसप्राप्तस्थ कारणं मृथ्यम् १८. ग-घ—चावलोकिकं, नतां इत्यस्ति १९ क—अ .. पूतप्रणवम्
 ख—आश्यामपूतप्रणव, आश्वासभूतं इत्यपि पाठ. २०. क-ख—निवेश्या...

समालभ्य ततो भक्त्या चन्दनादैर्विलेपनैः । सद्गुणवेष्टिं कृत्वा यथाशक्तया विभूषयेत् ॥५०९॥
हेमकङ्कणपूर्वैस्तु सरलैर्भूषणोत्तमैः । माल्यैर्यज्ञोपचीतादै शिरोवस्तैस्सपावनैः ॥ ५१० ॥
भक्ष्यव्यञ्जनहस्तं तत् कृत्वा मन्त्रेशमर्चयेत् । श्रद्धया परया विप्रःप्रेतानुग्रहकाभ्यया ॥ ५११ ॥
कृत्वा भवनपर्यन्तं पूर्वमाराधनं प्रभो । समाचरेत्तो मन्त्रन्यासं विप्रवरस्य च ॥ ५१२ ॥
उभे इहस्ते ततो मूलमधुगुलीषु हृदादय । नेत्रं सर्वेनवाग्राणां देहे त्वामस्तकात्ततः ॥ ५१३ ॥
न्यस्त्वा पादावसाने च स्वस्थानेषु हृदादयः । ध्यात्वा मन्त्रखस्त्रं च तदा ऐतदभिमानयुक् ॥
पितृसंज्ञासमेतेन नतिना प्रणवेन च । पूजयित्वार्थपुष्पादैस्सविशेषैस्तु पूर्ववत् ॥ ५१५ ॥
६प्रतिपाद्याखिलं तस्य मृ(प्रे) तोपकरणं हि यत् । गोभृहेमावसानं च तोषमेति च येन तत् ॥
जायते निरक्षणं प्रेतं ६सम्य परं पदम् । यथावद्भोजनेनाथ॑७र्तर्पणीयं च पूर्ववत् ॥ ५१७ ॥
८व्यापारं हृदयं प्रावन्मूलमन्त्रेण भावयेत् । ९किनित्वन्दियगणान्तस्थं समाया ? लक्षणं हि तत् ॥
१०प्रणवं मूलमन्त्रेण प्रेतं सर्वत्र संस्मरेत् । एवं प्राप्ताऽस्मितं सम्यग्युक्तमिन्द्रियशक्तिभिः ॥
बुद्धिपूर्वैर्य॒रान्तैस्तु कृत्वैतमनुरक्षयेत् । १३बुध्यार्थमाचरेत्तत्र शिखामन्त्रेण चालिखेत् ॥ ५२०॥
व्यक्तये मनसश्चैव कवचं विहितं द्विज । १४तन्मात्राणां व्यक्तयेऽथ पञ्चानामथ वै ऋग्मात् ॥
भूतानामस्तमन्त्रं तु वादितां ? सन्ततं हि तम् । मामद्वादशकेनैव दशैकादशकेन तु ॥ ५२२ ॥
प्रेतमापाद्य वै पिण्डं प्रासे मासे त्रयोदशे । योजना पितुमार्गे तु कार्यास्य भगवन्मये ॥ ४२३ ॥
यथा तथाब्जसंभूत शृणु मे गदतः स्फुटम् । स्नानं पूर्वे समाख्यातं पश्चात्तदनु साधयेत् ॥
श्राद्धार्थं श्रद्धयानं तु प्रभूतं च सुसंस्कृतम् । १५स्वाचान्तानथ धौताड्ग्रीन् द्विजेन्द्रानुपवेशयेत् ॥
पुत्रकान् समयज्ञान् वा साधकानथ देशिकान् । गृहस्थान् ब्रह्मचारीन् वा वनस्थानथवा यतीन् ॥
सम्मुखान् मन्त्रनाथस्य चत्वारो वाप्युद्भुमुखान् । एवं पूर्वानेन द्वे तु विनिवेश्य द्विजोत्तम ॥
तयोरेकस्य चास्त्रेण सकली॑६करणं हि यत् । वर्मणाथ द्वितीयस्य न्यासकर्म विधीयने ॥ ५२८ ॥
उद्भुमुखेभ्यस्त्वाद्यस्य न्यास॑७कर्मणि लोचनम् । तस्मादुपरिसंस्थास्य शिरसा विहित द्विज ॥
हन्मन्त्रेण द्वितीयस्य मूलमन्त्रेण वै ततः । आचर्तव्यं चतुर्थस्य हस्तन्यासादिकं हि यत् ॥

१ क-ख—शिरोवसै २ ग-घ—ग्रोतारुग्राह ३ ग-घ—हस्ततले मूल ४.
क-ख—तदपि मानधृक् ५ क-ख— तस्प्रीतो ६ क-ख—तस्य परपदम् ग-घ—तस्य
गणिवर परम् ७. क-ख—जनेनाथ ८ क-ख— हृदयम् ९ क-ख—किंच.. लक्षणम्
१०. क-ख—प्रबुद्धम् ११. क—प्राप्तास्मितं.. शक्तिभिः १२ क-ख—धरान्तस्थ कृत्वा १३.
क-ख— .रेतत्र १४. क-ख-ग-घ—तन्मन्त्राणाम् १५. क-ख—स्नानान्तानथ १६. क-
ख—करण हितम् १७. क-ख—कर्मणि. ,

१षणामथ शिखामन्त्रं खा यस्वातपविन्यसेत् । ततोऽभिभवनान्तं तु कृत्वा भगवदर्थनम् ॥५३१॥
 पूजयेत् सविशेषं तु कृत्वैव हि यथोदितम् । अस्त्वयस्तं ततोऽस्त्रेण पूजनीयं द्विजोत्तम् ॥५३२॥
 २वर्मणा वर्ममूर्तिं च नामगोत्रद्वयं विना । ततः स्वनाम्ना श्गोत्रेण कुर्यादन्येषु चार्चनम् ॥५३३॥
 स्वेन स्वेन तु मन्त्रेण तत्र प्रेतं द्विज हि यत् । ऐतेमन्त्रकृतन्यासं तरेनैव समर्चयेत् ॥५३४॥
 तस्योपर्युपविष्टं तु संस्थितं पितृङ्कल्क्षणम् । पूजने विहितं तस्य शिरोमन्त्रं स्वकं द्विज ॥५३५॥
 विप्र हृमन्त्रमन्यर्थं यत्तद्विद्धि पितामहम् । प्रेतं तस्यार्चनं कुर्यान्नाम्ना गोत्रेण वै हृदा ॥
 ६मूलमन्त्रकृतन्यासं तद्विद्धि प्रपितामहम् । माननीयं हि तेनैव नाम्ना गोत्रेण वै सह ॥५३७॥
 तेषां वै हृदतं? विप्र पूजितानां च सांप्रतम् । प्रेतादिपितृकल्पस्य कार्या ज्ञान्तस्थायोजना ॥
 यथा तत्पद्मसंभूत मत्स्वभवधारय । नैवेद्यनाशं क्रमशः प्राग्वदन्नरसात्मनाम् ॥ ५३९ ॥
 ८स्वयं देवगणं चिन्त्यं समं ध्यायेद्विद्या ततः । अजहन् स्वाश्रयं भक्त्या ९पूर्णेन्द्रा? सकुल्यताम् ॥
 १०सामा? पैत्रेऽन्नमात्रं तु नेत्रमन्त्र विचिन्त्य च । एवमेव शिरोमन्त्रमुपयात धिया स्मरेत् ॥
 सह लोचनशक्तया तु पाते हृमन्त्रमाविने । ११द्वे शक्ती नेत्रमूर्च्छाल्ये समादायाथ हृन्मयीम् ॥
 शक्ति वै मूलमन्त्रीयै नैवेद्यान्तर्गतां स्मरेत् । मन्त्रशक्तिच्छलेनैव साक्षेन प्रणवात्मना ॥५४३॥
 मन्त्रब्रह्मणि चैकत्वं कुर्याद्द्वा तस्य पौष्टकर । प्रतिपाद्याथ वै स्मस्मिन् नीत्वा नैवेद्यमाजनम् ॥
 द्विजानामुपविष्टानां भक्ष्यभोज्यादिकैस्सह । गोक्षीरमात्रपर्यन्ते दद्यात्पाणौ ततोदक्षम? ॥५४५॥
 भोजने संप्रवृत्तानां यस्य यच्चोपयुज्यने । पृष्टा पृष्टा च दद्याद्वै पितृणां तृप्तये द्विज ॥५४६॥
 स्वाहान्तानां ततस्तेषां तत्र स्थानं समाचरेत् । १३एकत्वं विति शक्तीनां विधिनानेन पौष्टकर ॥
 तत्त्वशक्तिगुणोपेतं प्रदीपस्मिव भास्करम् । १४सांप्रत पूर्ववयेतं आहृत्य द्विद्विग्रहात् ॥५४८॥
 रेच्य हृत्कमले मन्त्रतेजसा तेन १५तपुनः । कुर्याद्युक्तरं चैव तस्मादाद्द्वाय वै हृदि ॥
 पैतामहे विरेच्याथ हृत्पद्मोपरि १७वृद्धये । १८तस्मादुद्धृत्य संतृप्तं हृदा कुर्याच्च वै हृदि ॥
 प्रपितामहहृत्पद्मगोचरौ विनिवेश्य च । मन्त्रब्रह्मकलादीपि कृत्वा तत्रानयेत् हृदि ॥५५१॥

१. क—षणामथ . कृत्वा भगवदर्थनम्, अत्र त्रुटिस्थाने अर्धद्वय लुप्तम् ख—षणामथ
 नवाना तु भगवदर्थनम् २. क-ख—वर्मणा मूर्तिं च ३. ग-घ—गोत्रेषु ४. ग-घ—स्वेन स्वेन-
 क्रतुन्यासम् ५. क-ख—पितृलक्षणात् ६. क-ग—म-त्रे क्रतुन्यासम् ७. चान्तस्य इति पाठान्तरम्
 ८. क-ख—स्वयं देवगणश्चिन्त्या ९. क-ख—भक्त्या पूर्वे द्वाहासतुल्यताम् १०. ग-घ—सातपैत्रे
 ११. क-ख—द्वेशक्तिनेत्रमधवाराल्ये १२. ग-घ—कुर्यात् प्रेतस १३. क-ख—एक शक्तीनाम्
 १४. क-ख—सवृद्ध पूर्वं ग-घ—सुपृक्तं पूर्वं १५. ग-घ—यत्पुनः १६. क-ख—दाहूल
 १७. घ—परि वर्धयेत् १८. क-ख—तस्मादु...वै

१ विलाप्य प्रणवेनाथ शान्तभावनयात्मनि । २ एवं कृत्वानुसन्धानं ततः प्रभृति तस्य वै ॥
 पितृत्वं श्वात्सरे श्राद्धे काल .विशेषतः । ४ मृतानां च विहिता वत्सरे गते ॥ ५५३ ॥
 नान्येषां द्विजशार्दूल पितृणां श्राद्धकाढ़क्षिणाम् । प्रेतत्वसुपशान्ते ५ वै जन्तोर्जीग्रस्थितस्य च ॥
 ६ पितृत्वं लब्धं संस्थितं चोत्तरोत्तरम् । ७ एवमुक्तं हि साङ्गेण मन्त्रेण कमलोद्घव ॥ ५५५ ॥
 और्ध्वदैहिकसंज्ञं तु ८ विधानं भाविनामथ । चतुर्भिर्शातुरात्मीयैर्मन्त्रैस्तद्विनिवोध मे ॥ ५५६ ॥
 श्रोत्राद्युपस्थपर्यन्तमिन्द्रियाणां द्विपञ्चकम् । आपाद्य वासुदेयाख्यं मन्त्रेण दशभिर्दिनैः ॥ ५५७ ॥
 अस्मिन् व्यक्तिमत । कुर्यात् साङ्कर्षणेन पौष्कर । बुद्धितत्त्वे तृतीयेन व्यञ्जयेन्मनसा सह ॥
 ९ क्षमान्तभाकाशतन्मात्रादनिरुद्धेन पौष्कर । पूर्ववद्वयज्ञनीयं च एवं संवत्सरे गते ॥ ५५९ ॥
 सपिण्डीकरणं कुर्यादनिरुद्धादित । क्रमात् । चतुर्भिर्विसुदेवान्तर्मन्त्रैर्मन्त्रविदां वर ॥ ५६० ॥
 एवमिच्छेत्वात्मज्ञस्मृतिनवकेन यत् । १० सविधान द्विजश्रेष्ठ बान्धवानां शुभासये ॥ ५६१ ॥
 तदिदार्नीं समासेन एकाग्रमवधारय । श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां ११ तृप्तये क्षमाधरं स्मृतम् ॥ ५६२ ॥
 १२ भूगादीनां नृसिंहं तु अस्मिन् शक्तौ खगासने । व्यक्तये ब्रह्मतत्त्वं तु बुद्धे समनसां हितम् ॥
 तन्मात्राणां समूतानां १३ मन्त्राणां धारणात्मकम् । एवं तत्त्वकलायुक्तं जपं कृत्वा महामने ॥
 पञ्चमिस्तु वराहाद्यैः तत्संबन्धत्वे गते । चतुर्भिरनिरुद्धाद्यैः पितृभावनमानयेत् ॥ ५६५ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन ज्ञानध्यानान्विनेन च । दिव्येनानध्रेणैव कर्मणानेक१४ साधनम् ॥ ५६६ ॥
 संविधानं द्वितीयं तत्प्रोक्तं संसूचितं मया । तन्मे स्फुटतरं कृत्वा गदतश्चावधारय ॥ ५६७ ॥
 सर्वं पूर्वोदितं कृत्वा विधानं साधने चरो । प्रज्वाल्य पावकं कुर्यात् प्राप्वत्संस्कारसंस्कृतम् ॥
 ध्यात्वा तदन्तर्मन्त्रेशं १५ समिद्धिस्तर्पयेत् क्रमात् । तदग्रतो दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्यं पूर्ववत् ॥
 सवासमासनं ध्यात्वा तदूर्ध्वे कमलासनम् । १६ युक्तमाद्यादिकैः प्राप्वद्विन्यसेदन्नगोलकम् ॥
 तस्मिन् पूर्वोदितं सर्वमापाद्य तदनन्तरम् । प्रेतनाम्ना तदग्रेऽथ सतिलानुदकाङ्गलीन् ॥ ५७१ ॥
 दत्त्वाथ चोपसहृद्य विनिक्षिप्य जलान्तरे । कृत्वाथ सह मन्त्रेण १७ आत्मसादसनं द्विज ॥
 जलेऽखिलं समाहृद्य विनिक्षिप्यानलं विना । १८ दशाहमेव निष्पाद्य प्राप्वदेकादशोऽहनि ॥

१. ग-घ—विलोप्य   २. क-ख—एव कृत्वान्नसन्तानम्   ३. ग-घ—वत्सरैर्वत्सरे
 ४. ग-घ—धातुनेषामृताना च   ५. क-ख—जयन्तो जाप्रतस्य च   ६. क-ख—पितृत्वं चोत्तरे
 ग-घ—पितृत्वं लाभ सस्तव्यसंस्थितप्   ७. क-ख—कमलोद्घव   ८. ग-घ—विधानमविधानतः
 ९. क-ख—निरुद्धेन १०. क-ख—साविधानु ११. क-ख—याणां क्षमाधरम् ग-घ—
 क्षमाधराम् १२. क-ख—भृ दिनाम् १३. ग-घ—मन्त्रधारणयात्मकम्? १४. ग-घ—साधुना
 १५. क-ख—समि क्रमात् १६. क-ख—युक्तमा .प्राप्वत् १७. ग-घ—आत्मसादादनम्
 १८. क-ख—. निष्पाद्य

आद्वं कुर्याद्विधानज्ञः पिण्डदानपुरस्सरम् । संवत्सरेऽथ निष्पत्रे पितृत्वापादनाय च ॥ ५७४ ॥
ध्यानं १समन्त्रं पूर्वोक्तं त्वाधिकं भवेत् । भास्वज्जलनसंकाशं २समर्थेकत्वमागतम् ॥ ५७५ ॥
३तदध्यक्षत्वभूतं यन्मन्त्रमध्यात्मलक्षणम् । अधिभूतमथापन्नं ४पिण्डं निर्गत्य सस्मरेत् ॥ ५७६ ॥
५तद्वैर्वदेशे नमसि व्यापारं सन्निरीक्षयेत् । एवमन्नात्पृथग्नीते ६विप्रेते ७कमलोद्धव ॥ ५७७ ॥
तन्मन्त्रेण च तत्पिण्डादधिभूतमयादथ । ७समादायात्ममुष्टि च तत्र तत् खण्डित च यत् ॥
स्मरेत्परिणत सम्यक् व्यापकत्वेन साप्रतम् । अथादिभूतं चाध्यात्ममधिदैवमथाब्जज ॥ ५७९ ॥
तदन्नं पितृपिण्डे तु तद्वैर्वेऽथ शितं नयेत् । एवमेकत्वमापन्ने ९प्रेते चित्पतिना सह ॥ ५८० ॥
प्रेतपिण्डव१०दब्जोत्थ वाचर्तव्यं हि चाखिलम् । व्यापारमथ ११तस्याथ तस्मात्पैतामहे ततः ॥
१२तस्मात्तदपि तत्पात्वत्परतां नयेत् । यथोक्तेऽसिन्द्रिजश्रेष्ठं प्राजापत्ये तु कर्मणि ॥
१३आदे कादशाद्यावत्पितृत्वापादने दिनम् । तावत्पूर्वोदितं शेषं यत्तपूर्वं समाचरेत् ॥ ५८२ ॥
किन्तु भोजनभूमौ तु द्विजसैरासनस्थितैः । वचनीयं हि चाक्षय्यं तिलमिश्रेण वारिणा ॥
एतावतास्य तात्पर्यं यथावत्सप्रकाशितम् । और्ध्वदैहिकसज्जस्य १४व्या सात्त्विकम् ॥ ५८५ ॥
आसृष्टे सति रागौ च १५यथा स्फुरति वै ह्वदि । प्रत्ययावयवौ १६चैव पौष्टकर ॥ ५८६ ॥
बल्यर्थं विहितं तेषां१७मन्नं पिण्डं तु सोदकम् । १८प्रेतक्रियाविधौ१९चैव स्वं स्व कालं कुलोचित् ॥
चातुर्माननिषेधं च विहितं सूतकादिके । प्रतिषेधं गृहीतुर्वै आभूतादब्जसंभव ॥ ५८८ ॥
द्विजेन्द्राणां२०तु सान्येषां चातुरात्म्यैकयाजिनाम् । आराध्यानां प्रभवाच्च नास्तीति द्विजसत्तम ॥
अत एवाधिकारं तु सूतके सूतके तु वा । प्रतिग्रहे प्रदाने च तत्कालं सङ्करं विना ॥ ५९० ॥
सहजा प्रतिपत्तिर्वै इत्येषामरयाजिनाम् । भगवद्या२१जिनां चैव निस्सन्दिग्धा१२ परस्परम् ॥
२२मार्गमिच्छति यस्त्वेवमनुसरुं हि चाच्युतम् । आशौचं समतीतं चेततः कुर्याद्शाहिकम् ॥

---

१ ग-घ—समन्त्रं पूर्वोक्तं कचदचाधिकम् २ क-ख—समर्थेकत्वमागतम् ३. क-
ख—भूत यत् ४ क-ख—पिण्डनि मुखमित्य यत् ५ क-ख—हव्यपारम् ६ ग-
घ—विप्रेति कमलो ७ क-ख—व्यापकत्वेन साप्रतम् ८ क-ख—पिण्डे तु नयेत् ९ क-
ख—प्रेतचित्पतिना १० ग-घ—प्रेते चित्पतिरासह ११० क-ख—दब्जोत्थ चाखिलम् ११ ग-
घ—मथ तस्मादै तस्मात् १२ क—तत्पात्वत्परताम् ख—तस्मात्तदवधूर्धव्यस्थम् ग-घ—तस्मात्
दपि मूर्धस्थे१ १३ ग-घ—आदेकादशापादन दिनम् १४ ग-घ—सङ्कर्य घाचस्य सचात्त्विकम्
१५ क-ख—यथा स्मरति वै १६ ग—प्रत्ययावयते चैव वनिद्वावापि १७ क-ख—मन्नं पिण्डे तु
१८ ग-घ—प्रेतक्रिया यथा चैव १९ क-ख—चैव स्व कालम् २० क-ख—द्विजेन्द्राणा स...
चातुरात्म्यैव २१ क-ख—याजिनश्चैव २२. ग-घ—मार्गमिच्छति यस्यैव

१६त्युक्तमब्जसंभूत सर^२ यथा स्थितम् । संप्रदानादिकं शश्वत् श्राद्धावरणमुत्तमम् ॥

अथ काम्य श्राद्धविधि —

विध्यन्तरमथो भूयः प्रसङ्गादवधारय । स्वर्गापवर्गफलदं भक्तानां भावितात्मनाम् ॥ ५९४ ॥

व्यवहारपदस्थं यद्विरच्छन्ना २शङ्क^२ बन्धुभिः । ३स्यमिच्छति वैकस्तु द्वादशाहाद्विजाखिलम् ॥

तदिदानी समासेन यथावत्कथयाम्यहम् । पुरा संभूतसंभारः सुसहायैस्त्रसमावृतः ॥ ५९६ ॥

मनःप्रसादजनकमेकं वा ५वहवो द्विजा । पुरस्कृत्य दिने शुश्रे पितृपक्षात् वै पुरा ॥ ५९७ ॥

प्रातृट्काले तु वान्यत्र शर्तकाले तु माधवे । यायादायतन विष्णोः ६पुष्पधूपजनाकुलम् ॥

कूल नदनदीनां वा सान्वादं सोदक गिरे । ७निरातङ्कमसङ्कीर्ण श्वपाकशबरादिकैः ॥ ५९९ ॥

तमासाद्य तप कुर्याद्यागं च विधिपूर्वकम् । ८गणे च नागस्याने च भूतानां च वनस्पतेः ॥ ६०० ॥

क्षेत्रवासिसुखेनैव यथाशतप्रा सदक्षिणाम् । अपरेऽहनि वै कुर्यात्स्वमन्त्राराधनं तु वै ॥ ६०१ ॥

९ यतनस्थ च मन्त्रमज्ञातलक्षणम् । व्यक्तं वाप्यर्चनीय च प्रार्थयेत्(म)दनन्तरम् ॥ ६०२ ॥

१०विभोः प्रगमतेऽयक्षं^२ स्वचिद्वीजान्वितस्य च । ११व्यक्ताव्यक्ता .संज्ञस्य पिण्डमिन्द्रिय ॥

स्थापयामि सतत्वांशैस्सन्धयित्वा यथाविधि । भेदरूपम१२भिन्न च यात्मांशुचयस्य च ॥

१३सुकृतस्य च भोगार्थमन्यथा परमेधर । १४समुत्कान्तस्य मे देहात् स्थितं मास्तलक्षणम् ॥

सदुःखायामिलाषा च^२ धनेन च १५समावृताः । जायते संत्रमोपेता दीर्घैर्विकालवदक्षया ॥

निष्क्रिया च तथा जन्मोऽर्जवशा स्य च । देहान्तरेण चासेन शश्वत्कालान्तरेण वा ॥ ६०७ ॥

सा स्थिता दुस्तहा धोर तत्त्वतो याति संक्षयम् । त्वयसादादतो नाथ शीघ्रमन्नं जलेन तु ॥

पिण्डमिन्द्रियसंज्ञं यन्निष्पाद्य तन्निरामयम् । निःस्सन्तान स्त्वसंदेहं निराशः कर्मजालगः ॥

१९अधिकृत्य त्वमेवाद्य करोति^२ त्राणमात्मना । पतितानां निराशानां नारकाणां परा गतिः ॥

त्वमेव लुप्तपिण्डानां शश्वदुद्धरणक्षमः । २०यतस्त्वमे (व) तत् शश्वद् रभ्य सनातन ॥ ६११ ॥

निष्पत्तिदिनपर्यन्त विन्नजालं सवासनम् । मम मा यातु भगवन् कर्मसिद्धिर्मास्तु वै ॥ ६१२ ॥

१. क-ख—इत्युक्त स्थितम् २ ग-घ—शास्तु बुद्धिभि ३ ग-घ—स्यमिष्टमिवै
कस्तु ४ ग-घ—समावृते ५ ग-घ—विमवाद्विज ६ क—पुष्पजना ख—पुष्पप्रसजना
७ क-ख-ग-घ—निरातङ्कसम कोण्ठ्ये श्वपाकरवरादिकै^२ ८ क-ख—गणेन नाग ९ क-ख—
यतन ग-घ—तेन पायतन १० क-ख—विभो बीजान्वितस्य च ११ क-ख—. मि-
न्द्रिय १२ क-ख—मभिन्न च कृपयात्माम् च १३ क— सन्यया ख—से से कृतस्य
१४ क-ख—स कान्तस्य मे देहा . १५ ग-घ—समावृतम् १६ ग-घ—कालवदाक्रिया
१७ ग-घ—वशानवशानकपुर १८ ख—निस्सन्तानस्त्वह देहम् ग-घ—विस्सन्तानस्त्वह देहम्
१९ क-ख—अविक्षय करोमि तृणमात्मना २० क-ख—त्वमेवत् सनातन ग-घ—त्वमेतत्
शश्वत्त्वाराय

एवमभ्यर्थयित्वाजं करमापूर्य वारिणा । कुर्यात्तच्छेषपूर्ण तु आसमासि तु संयमम् ॥ ६१३ ॥
 लौकिकं व्यवहारं यद्भूर्मकामार्थलक्षणम् । निरस्य पूर्ववत्सर्व सावधानं ततो भवेत् ॥ ६१४ ॥
 ततोऽभिमतवृत्तौ तु कृत्वा देवार्चनं तु वै । तदग्रतो दक्षिणे १वा चलयिष्ये शिः तर्पणम् ॥
 द्विजेन्द्रं सन्निवेश्याथ सर्वे कृत्वा यथाविधि । निर्विशङ्केन मनसा तद्वदेव धिया ततः ॥ ६१६ ॥
 खगृहं खचैतन्यं २ध्यायेत् सान्निध्यमागतम् । सरेदेकं च निष्पापं प्रणवेनासकालवत् ॥
 ३गतावसं ४ यत्संस्कारं यथा शास्त्रोदितं महत् । कृतभिक्षस्तु विहितॄमुक्तदीक्षं तु वा चरेत् ॥
 ५अस्थिसञ्चयमात्रं तु एवं कृत्वा यथाविधि । ६समाचरेत्ततः स्तानं मान्त्रमञ्जज तत्र वै ॥
 ७द्विजेन्द्रै । कृतदीक्षैस्तु ऋग्यजु४स्मासंगतैः । प्रधानमन्त्रैब्लिडै५रुपस्त्रातो भवेदथ ॥ ६२० ॥
 द्वादशाक्षरपूर्वेभ्यो मध्यात्मागुक्तलक्षणम् । जपेदेकतमं मन्त्रं दीक्षितस्त्वेकमेव हि ॥ ६२१ ॥
 स्वमन्त्रादस्त्रमन्त्रैर्वा एवं खाने कृते पुनः । स्वमन्त्रं द्वादशार्णं वा ध्यायन् हृक्मलान्तरे ॥
 तसकाञ्चनवर्णभमुक्तमूर्ति मेव वा । १०मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा जपत्रास्ते ह्यनन्यवीः ॥ ६२३ ॥
 तेन कल्पामिकं विप्र आशौचं स्वकुलोद्भवम् । क्षयमेत्यभिसन्ध्यानाच्चराणामधिकारिणाम् ॥ ६२४ ॥
 ११तत्वं मानसमन्येभ्यस्संभूताना यथाक्रमम् । न पुनर्सर्वत्तेवै संभूताना १२सुखानले ॥
 १३तद्वा । नां च तज्ज्ञानां द्विजानामधिकारिणाम् । एवं संशुद्धदेहस्तु अन्नं संसाध्य पूर्ववत् ॥
 समक्षयं व्यञ्जनोपेतं विभोयोर्गार्थमेव च । तर्पणार्थं हि वै वहने: पिण्डनिर्वापणाय च ॥ ६२७ ॥
 यथातिवाहिकं देहं द्वितीयं १४भूतविग्रहम् । कर्मणा नाशमभ्येति दीक्षादेन च मोक्षिणाम् ॥
 १५स्वयं संप्रति दत्तैवमादशाहादिकेन यत् । पुरस्तादुपकाराय कर्मणां देहमेति तत् ॥ ६२९ ॥
 १६ . रेणैव भाविनां कमलोद्भव । १७दीर्घाभ्यासेन कालेन सह कर्मचयं महत् ॥ ६३० ॥
 १८शममायाति वै नूनं मन्त्रेशानां प्रसादतः । पितृत्वापादनं तेन १९कर्मणा विमलेन च ॥
 २०अस्मादगुरुतरं चैव स्वयं संपादितं तु वा । २१आदशाहादिकं पुंसामुपकाराय वै भवेत् ॥

---

१ क-ख—वाचल तर्पणम् २ क-ख—ध्यायेत् ३ ग-घ—गतासवम् ४.
 ग-घ—कृतदीक्ष तु ५ क-ख— कृत्वा ६ ग-घ—स्त्राचरेत्तर्दीक्षानम् ७ क-ख—
 द्विजेन्द्रकृतदीक्षैस्तु ८. ग-घ—सामसमवै ९. ग-घ—जपस्त्रातो १० क-ख—मुहूर्तार्धमुहूर्तं वा
 ११ क-ख— . सभूताना यथा १२. ग-घ—खचानवै, सुखावने, १३. ग-घ—थाजितानां च
 सत् ज्ञानाम् १४ ग-घ—भूतविग्रहे १५ क-ख— .. दिकेन यत् १६. क—यम रेणैव
 ख—यममान्य द्विरेणैव ग—धर्मान्यद्विरेणैव घ—धर्मेणान्यद्विरेणैव १७ क-ख—आचार्याभ्यसने
 ... तहन् १८. क-ख— . शानाम् १९ क-ख—कर्मणा . लोचन ग-घ—कर्मणाविम
 लोचन २० ग-घ—तस्मादगुरु २१ क-ख—आदशगाहात्.. साष्टप

नित्यमन्ते निवृत्ते तु स्वाराध्यं संयजेत्ततः । अभिसन्धाय मनसा स्थं गुरुसुखेन वा ॥ ६३३ ॥
 १ कर्मधारं हि वै भावि देहं श्राद्धच्छलेन तु । २ सन्धामीश्वरतत्त्वगौ देहभावात् पृथक् स्थितैः ॥
 प्राग्वदिष्टुथ मन्त्रेशं भोगैः संपूर्णलक्षणैः । सतिलाङ्गलिदानान्तैर्विधिवत्कमलोद्धव ॥ ६३५ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन भक्त्या सश्रद्धया ततः । एकाहं बहवो विष्णाः पञ्चकालपरायणाः ॥ ६३६ ॥
 सन्तर्प्य भगवद्यागाद्यो हि वाञ्छति सम्पदम् । तस्मादुत्तरणे हेतुर्जीवितस्य मृतस्य वा ॥ ६३७ ॥
 न पश्यामि ऋते यागदेतस्मान्मन्त्रपूर्वकात् । ३ प्रभवात्ययतत्त्वज्ञा व्यामिश्रागाधनोज्जिताः ॥
 ४ तेऽत्र पात्रास्त्रयोऽनियं ज्ञानकर्मपरायणाः । मन्त्रप्रतिपरासत्का इतिकर्तव्याच्युति ॥ ६३९ ॥
 भक्तिश्रद्धासमोपेता परसुत्तरणहुव । आस्तां ५ तावदपापानामुपायत्वेन पौष्कर ॥ ६४० ॥
 यां ब्रह्ममय शुद्ध प्रतिषिद्धं परैरपि । पतितत्वात् वै नेषां पिण्डदानं तिलोदकम् ॥ ६४१ ॥
 नामसंकीर्तनं चैते ६ प्रथान् । परमां गतिम् । एकमुक्तं समुक्तृष्टमव्यापारं पराक्रमः? ॥ ६४२ ॥
 अधाराधानपूर्वं वा प्राजापत्यं समाचरेत् । सपिण्डीकरणान्तं तु आदशाहाद् द्विजोत्तम ॥
 अभावग्रे तदन्तस्थे मन्त्रेशो तर्पिते सति । पिण्डनिर्वापणं कुर्यात्यूर्वोक्तविधिना ततः ॥ ६४४ ॥
 विनिवेश्यासने विप्रमेक शक्त्या वहनपि । तर्पणीयानि विधिवत्तत्वसन्धानसिद्धये ॥ ६४५ ॥
 भोजने फलमूलैस्तु नक्षमैरुच्चावचैस्तथा । ६ पावनर्विविधैः पानैर्लेहैः पैयैश्च चोष्यकैः ॥ ६४६ ॥
 दक्षिणामिस्तु ताम्बूलैर्वरिकुम्भसमन्वितैः । छत्रोपानहयानैस्तु दानैः काम्यैर्यथोचितैः ॥ ६४७ ॥
 प्रीतिमन्येति वै येन समूहं भगवन्मयम् । ज्ञात्वा वा व्यवसायं यदेशकालबलावलम् ॥ ६४८ ॥
 सह सत्यात्रलोभेन शीघ्रं यत्करुमिच्छति । श्राद्धं दशाहपूर्वं वा पितृत्वापादानान्तिकम् ॥ ६४९ ॥
 ७ अनेकदिवसोत्थं तु सिद्धान्वेन विना द्विज । यथावदर्चनं कृत्वा पत्रपुष्पादिकैर्विमो? ॥ ६५० ॥
 वहितर्पण-निष्ठं तु स्वार्थमुद्दिश्य वै पितृन् । पात्रं मध्वाज्यसिक्तैस्तु सपूर्णं शालितण्डुलैः ॥
 उपरिषद्रसे मूर्ते फलमूलैर्विभूषितम् । सोत्तरीयोपवीताद्यं सर? युतम् ॥ ६५२ ॥
 सस्य? एकसमोपेतं वारिकुम्भसमन्वितम् । धूपदीपादिकैर्युक्तं पूजायित्वा निवेद्य च ॥ ६५३ ॥
 पित्र्यं तु द्विजात्मार्थं ततो दद्यात्तिलोदकम् । ९ एकमेवं हि चै .. बहवस्तु वा ॥ ६५४ ॥
 सिद्धान्वं सद्विजेन्द्राणां पूजित . . . । प्रतिपाद क्षेणैव पूजनीयं हि वै विमोः ॥ ६५५ ॥
 पिण्डं मध्वाज्यसिक्तैर्वा प्राप्वदापाद्य तण्डुलैः । अभिगर्भगतस्याग्रे विभोर्दर्भसु .. ॥ ६५६ ॥

१. क—कर्म वै भावि २. क—ख—सन्धायति सतत्वाशै ३. क—ख—प्रणवाव्यय
 ४. ग—घ—तत्र पात्रा ५. क—ख—तावदवातानाम् ६. ग—घ—परियान्ति पराम् ७. ग—घ—
 अनेनादिवसोत्थं तु ८. क—ख—तर्पणनिष्क तु ९. क—ख—एवमेव...बहवस्तु

त यथोक्तं तु स । १. ति प्राणेन्द्रियाणां २. तु यथावसरमत्र च ॥६५७॥
 गन्धानां पूर्ववत्कुर्यात् बुध्या च सुविशुद्धया । प्रेतोद्दिष्टेन विधिना तमात्मना ॥६५८॥
 विधिना मन्त्रपूर्वेण वत्सरं संप्रपूर्य च । प्रतिसवत्सरं श्राद्धं यावज्जीवं समाचरेत् ॥ ६५९ ॥
 नानादानसमोपेतं भावश्राद्धविभूषितम् । यथोद्दिष्टेन मार्गेण किन्तु गोत्रसमन्विताः ॥ ६६० ॥
 मन्त्रान्ते २विनियोक्तव्यास्समशब्दपुरस्सराः । स्वयं ज्ञानाभिमानाख्यं मूर्तिं ध्यायेत् स्वकं द्विज ॥
 अतशुद्धां ज्वलद्रपां कचिदाकृतिलक्षणाम् । कचिद्दोलकरूपां च मध्याह्नादित्यसन्निभात् ॥६६२॥
 कचिन्मन्दतराभां च तद्यापारवशेन तु । एव समाप्य विधिवत् भगवद्यागपूर्वकम् ॥ ६६३ ॥
 विप्रतर्पणपर्यन्तमस्त्रिलं पूर्वचोदितम् । ३प्रा दन पिण्डाद्यैर्वैहृत्यन्ते चोपसंहृतैः ॥ ६६४ ॥
 षष्ठ्युभिस्सह चाभीयादत्तशिष्टं द्विचोत्तम । प्राजापत्ये तु वै दिव्ये और्ध्वदैहिर्पूर्वके ॥६६५॥
 व्यापारेऽस्मिन् समन्ते तु सिद्धिरस्ति॒ विदात्मनाम् । स्वयमात्मनि कर्तृणां भावान्मन्त्रांश्च सा ॥
 येन चोपरतस्याशु यथार्थत्वं प्रयाति च । तत्र कुर्यात्मन्त्रन्यस्तेन चाखिलम् ॥ ६६७ ॥
 ५आपड्डतिसाधनात्कारि॑ २ तृप्त्यन्तमलेक्षण । आचेरेद्वचृसा सर्वं मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥६६८॥
 उग्रहाणानय संयच्छ त्वेवमाद्यं हि यद्द्विज । मनसा भोजनान्तं तु व्यापारस्त्रिलं सरेत् ॥
 प्रणवेनार्कचन्द्राभिसमूह्युतिसन्निभम् । संविशन्तं स्वय मन्त्रमझौ तद्रपलक्षणे ॥ ६७० ॥
 परमात्मनि वा भिन्ने चातुरास्य तु विद्धि तत् । कदम्बकुसुमाकारं सर्वशक्तिमलेपकम् ॥६७१॥
 इतीदमुक्तमज्ञात्य जीवभावस्थितस्य च । पारत्रिकं विधानं तु मुखकल्पसमं महत् ॥ ६७२ ॥
 अत्र पूर्वोदितं विप्र उक्तानुक्तं तु चाखिलम् । भगवत्वीतिपर्यन्तं विज्ञातव्यं समाहितः ॥६७३॥
 विधिनानेन यस्त्वयापितृप्रेतमयं महत् । प्रीतये परतस्य शुभां यच्छन्ति सन्ततिम् ॥ ६७४ ॥
 भावमन्त्रकियाद्रव्यैरसंपूर्णस्तु योगवत् । पठन् वै श्राद्धमोक्तृणां श्राद्धाध्यायमिद द्विज ॥६७५॥
 समस्तं ह्यग्रतो भक्त्या पितृणामनृणो भवेत् । कि पुनर्ब्रह्मसन्मतं मन्त्रकर्म महामते ॥ ६७६ ॥

पौष्कर उवाच—

८ ए पुण्येन भगवन् ब्रह्म

। ९

मे मूर्त कथमत्रास्ति संशयः ॥ ६७७ ॥

१. क-ख—णां तु . २. ख-ग-घ—मन्त्रान्ते विधयोक्तव्या ३. ग-घ—प्रादो-
 दनमपिण्डाद्यै. ४. क-ख—बुद्धिभिस्सह ५. क-ख— ममलेक्षण ६. क-ख—वचसा
 पूर्वम् ७. क-ख—गृहाण त्वैन ८. क— पुण्यो . भगवान् ९. क-ख— स्तिसशय
 ग-घ—मेऽत्रास्ति संशयः

श्रीभगवानुवाच—

१ न तेषां व्रत सर्वेभिर्व्यं यथा विनाऽ। तथा भगवतो विष्णोर्मूर्तषाङ्गुण्यविग्रान् ॥६७८॥
 प्रकाश त पूर्वं न्दर्माग्रां । ३मा . . . || ६७९ ॥
 व्यञ्जन्ति कमलोद्भूत त्वदन्येनैव सर्वदा । भेद एव हि॒ विभोश्चतुर्मूर्ते परस्य च ॥ ६८० ॥
 यत्तिष्णडाकृताऽना च रसानां भिन्नरूपिणाम् । ५ परस्पर द्रव्यापकत्वे स्थितं द्विज ॥
 विभोऽसर्वेऽधरस्यैव सर्वसर्वासु शक्तिशु । वर्तन्ते च यथा . . . || ६८२ ॥

(अत्र ग्रन्थपात)

रुपचर्यते । विद्यात्मा भगवान् विप्र वासुदेवस्सनातनः ॥ ६८३ ॥

चिद्रनात्मा पुन सम्युगुमकाराय कर्मणि । स्वरूपं व्यञ्जयन्ति च ॥ ६८४ ॥

भावानां माति संपूर्णलक्षणम् । पूर्णामनि॑ ६पुनम्स(वै)र्वा॒ं तथात्वेन च सम्भिता ॥६८५॥

किन्तु कुर्वन्ति तां कृत्यां कर्ता॑ प रा । ७प्रकाशशक्तया यां शक्ति॑ स्य च ॥ ६८६ ॥

खचिता रश्मिजालेन यन्मध्यादेकमठजज । प्रकटीकृतमात्मनमादितत्वेन वै सह ॥ ६८७ ॥

समाधिसविधानं च लाभे वा ध्यानकर्मणि । परमात्मा समुद्भूत विभु॑ ॥ ६८८ ॥

स्वप्रकाशशमात्रेण अत एवानुमीयने । एवमाहादशक्तेवै लवमात्र हि चन्द्रमा ॥ ६८९ ॥

ज्ञातव्यपरविन्दाक्ष प्रीतस्य निधि॑ मं परम् । क्ति॑ परिज्ञेया तद्वदेव हि पावकः ॥ ६९० ॥

जगत्यस्मिन् हि ये भावा अन्ये तदनुकारिण । ज्ञानादयोऽपि लभ्यन्ते तेन शक्तिज(च)यांशजा ॥

सर्वत्र भावानेवं सामान्यत्वेन वर्तने । नेद मायात्मकं रूपं जडशक्तिशुणैर्युतम् ॥ ६९२ ॥

भगवत्यब्जसभूत त्वन्तल्लौनं हि विद्यने । यतो विचार्यमाणं हि नियमच्युतभाविनाम् ॥ ६९३ ॥

अभावभूमिमायाति स्वप्नादृष्टमिवेधरम् । मन्त्रा श्राद्धे समा ये च ये च दीक्षादिष्ठूदिता ॥

व्यापारेष्वपि चान्येषु तेऽप्येव महिमान्वितम् । बुध्यैवं मन्त्रपूर्वं च सा(व्या)पारं शास्त्रचोदितम् ॥

कृति॑(त) ज्ञानामनाभ्येति खचिरादेव कर्मणाम् । श्रोत्रियाणां द्विजेन्द्राणां त्वदर्थश्रमवर्तिनाम् ॥

यद्वद्भुक्ताद्व ? वशशूद्धात् न दोषो ज्ञानगौरवात् । एव सभावदीसानां निर्मलानां सैदैव हि ॥

ननैर्जाति॑ ? न नैर्मत्यं ? भवेच्छूद्धपरिग्रहात् ? । यथैतदेव शूद्राणा ज्ञानगौरवात् ॥ ६९८ ॥

अविरोधोऽस्ति सर्वत्र मन्त्राणां समयैस्सह । सर्वेषामत एव हि ॥ ६९९ ॥

१ ग-घ—न तेषा व्रत शुश्रावै २ ग-घ— न्धरात्मना ३ क-ख—मा...
 त्मना ४ क-ख—कृताना च भिन्न ५. क-ख— परस्पर स्थित द्विज ६. ग-घ—
 . तो वर्णनामान्तै ..रुपचर्यते ७ क-ख—प्रका .

त्रयीमयानां मन्त्राणां प्रवृत्तिफलदायिनाम् । अस्ति प्रान्तद्विजग्रहम् ॥ ७०० ॥
 अनिसर्गाद्विजश्रेष्ठ ब्रह्मतेजोविभासितम् । ... .. नामवस्थितम् ॥ ७०१ ॥
 १अनिषेकं च संबुद्धं बोध्यं तेषां स वर्तते । उपकारत्वमेवास्ति .. परस्परम् ॥ ७०२ ॥
 द्विजेन्द्राणां-मृगादीनां मन्त्राणां कमलोद्घव । ३एव नतरन्तं तु विश्रा क्रमात् क्रमात् ॥
 संस्थितं च चतुर्थस्य शूद्रसंज्ञस्य पौष्टक । ४प्रभाकरं च वाहं च २ तैक्यमध्ववशात् वै ॥
 निवर्तन्ते तथा ब्रह्मन् तेजोवर्णत्रयं तथा । ५प्रतिषिद्धं यदर्थं वै ... .. ॥ ७०५ ॥
 आधारस्तट्टगादीनां मन्त्रणां मन एव हि । पांवत्रता च याऽ तेषां विद्धि सर्वेश्वरी हि सा ॥
 ७. चक्र २ कास्तु वै मन्त्रास्तत्त्विवृत्तफलप्रदाः । संशयाविष्कृतानां च खाहा वौषड्डूष्ट् तथा ॥
 प्रतिषिद्धं यदर्थं वै मया ते कथितं पुरा । पूरणैर्भगवन्मन्त्राः प्रणव . . . ॥ ७०८ ॥
 सर्वज्ञवाचकास्ते वै सामान्या यद्यपि द्विज । मुख्यत्वेन च तत्रापि वर्तन्ते मखकर्मणि ॥ ७०९ ॥
 येन दीप्तिकरत्वं च नोद्धृहन्ति महामते । आदिदेवेन विभुना . . . . ॥ ७१० ॥
 त्रिविषे शब्दराशौ तु त्रिविधा विकृतो जनः । अनन्ययाजिनो विप्रा मन्त्रसङ्खेऽच्छलादिकेः ॥
 ऋग्यजुस्साम . . . . व्यामिश्रयाजकाः । चत्वारो . वीजपिण्डप्रदादिके ॥ ७१२ ॥
 मन्त्रव्यूहे सुशुद्धे च रजोमोहान्वयोजिते । राजसाना हि मन्त्राणां तामसानां ॥ ७१३ ॥
 . विकृतास्तर्वे आत्मलाभार्थमेव हि । सुयन्त्रितेन वै नित्यं भक्तेन च विशेषतः ॥ ७१४ ॥
 मन्त्रज्ञेन त्रयाणां च भाव्यं शूद्रेण सर्वदा । गाढलादीनां मन्त्राणां परमात्मनाम् ॥ ७१५ ॥
 ... कारिणां फलकैवल्यमञ्जज । ऋग्यजुस्सामसंज्ञानां प्रयुक्तानां हि कर्मणि ॥ ७१६ ॥
 सर्वग्निष्ठं हि चोक्तुष्टं सफलं साङ्गसां २ तथा । सिद्धसर्वज्ञमन्त्राणामणिमा . ॥ ७१७ ॥
 ८सयुक्तमपर्वेणाप्रार्थितं सर्वदैव हि । अत एव हि सामग्री निशेषाराधकस्य च ॥ ७१८ ॥
 उपयुज्यति तत्सिद्धै फलं यस्याणिमादयः । भागेन सह सामग्र्या पौष्टक ॥ ७१९ ॥
 साक्षात्करं हि यत्स्य कैवल्यं शाश्वतं फलम् । राजसानां हि मन्त्राणां तामसानां महामते ॥
 ९ईषद् दृष्टफलोपेतमात्मसंस्कारमेव हि । जन्मोत्कर्षसमेत च चित्तोत्कर्षफलप्रदम् ॥ ७२१ ॥
 एषां प्रधानमूलं यत्कलमुक्तव्यपेक्षया । सात्विकानां हि मन्त्राणामेकदेशाश्रितं हि यत् ॥ ७२२ ॥
 प्रत्ययार्थं हि मोक्षस्य सिद्धये संप्रकीर्तिम् । मशनामाकरोन्मन्त्रा २ तत्सिद्धिस्तत्क्रियावशात् ॥

१ क-ख—अनिषेक . बोध्यम् २. क-ख—णां मृगेन्द्राणाम् ३ क-ख—एव ..
 क्रमात् ४ क-ख— । ५. क-ख— । ६ क-ख—तेषा वृद्धि ७. क-ख— ...
 चिवृत्त ८. क-ख—...सप्तमवर्णे ९. क-ख—एष दृष्ट

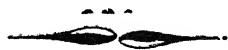
क्रियाधिगम्यते शास्त्रात् . . . . . संशुद्धिसन्तोषमक्तिपूर्वात् संयमात् ॥ ७२४ ॥
 भवेत्तस्माद्युसंपर्कात् . . . भोत् । सन्मन्त्राणां द्विजेन्द्राणां शाश्वतस्य च कर्मणः ॥ ७२५ ॥
 कचित्त्रयस्य संयोग फलम् । कचिन्महता मन्त्राणां फलनिष्ठा क्रिया द्विज ॥ ७२६ ॥
 मुखस्वरूपा ज्ञान् स्थितान् । अधिकारं कचित्कर्तु स्थितं मन्त्रवशात् द्विज ॥ ७२७ ॥
 १जन्मोत्कर्षक्रिया . जायन्ते प्रत्ययैस्सह । ज्ञात्वैवं योजनं कार्यं भक्तानां सर्वदैव हि ॥ ७२८ ॥
 मन्त्रवृहे तु विविधे ब्रह्मन् भोगापवर्गदे ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीपौष्करसंहितायां श्राद्धाख्यानो नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या ७२९॥)

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः

२—(अत्र ग्रन्थपात इव) —

श्रीभगवानुवाच—

न वेदपाठसक्तानां न मोक्षकर्तुयाजिनाम् । न तपोभिरतानां च दानधर्मैकसेविनाम् ॥ १ ॥
 अभिहोत्रपराणां च सर्वेषां चैव पौष्कर । . . . . . ॥ २ ॥
 महता चाभिहोत्रेण त्वेवमुक्ता गरीयसी । तथा कथं न संसारदुःखशान्तिर्भवेन्नृणाम् ॥ ३ ॥

—(अत्र भूयान् ग्रन्थपात.)—

श्रीभगवानुवाच—

सर्गमार्गपदं चैव तथोत्कृष्टफलपदम् । केवलं चाभिहोत्रं तु विष्णाणां वेदवादिनाम् ॥ ४ ॥
 ये पुनस्तु ततो ब्रह्मन् स्थिता तद्वर्मधर्मिणि । ३ते चेन समाधौ तु जपकर्मणि यस्तुतौ? ॥
 तेषामुत्तमित्तानां भगवत्कर्मवेदिनाम् । सन्तप ... भवनं सच्छास्त्रपरिशोधिनाम् ॥ ६ ॥

१. ग-घ—जन्मोत्कर्षकमादेन २. अस्मिन् अध्याये मूलभूतेषु मातृकाकोशेषु बहुधा त्रुटिः
 विषयांसम्बन्धस्य दृश्यते बहुत्र प्रतिपाद्यावबोधोऽपि दुश्शक ३.ग-घ—तमाचेन ४.ग-घ—परिचेदिनाम्

गुमुल्वाद्यादिकैद्रव्यै संपूर्णाहुतिभिस्सह । कृतं रहस्यमन्त्रैस्तु भवादुत्तारकं भवेत् ॥ ७ ॥
 धिष्ण्या वैकङ्गती ... वैस्तु साधनैः । धनेन धर्मलङ्घेन भक्त्या च श्रद्धयापि च ॥ ८ ॥
 १यथावदाहृते वहौ नानायोन्युद्धवे तु वै । पुरा ते विधिना सम्यक्कुण्डं सं . ॥ ९ ॥
 अवतार्य च तन्मध्ये नानायोन्युत्थितं तु तत् । . . . . . ॥
 —(अत्र ग्रन्थपात)—

पौष्टकर उचाच—

योनयो भगवंश्चाग्नेः ज्ञान .... | ... यथा लत् प्रसादाद्वितकाम्यया ॥

श्रीभगवानुवाच—

यौनिरग्नेद्विधा सौरिप्रभवा रत्नलक्षणा । रत्नकरादर्शसंयोगात् द्वितीया कमलोद्धव ॥ ११ ॥
 ३ . . . जन्मवहूनेस्तु मध्यगम् । विविधारणियोनिस्तत्रै . नैकलक्षणा ॥ १२ ॥
 या मन्थनक्रमेषैव जगत्यसिन् व्यवस्थिता । . . . वै परस्परनिर्धर्षणात् ॥ १३ ॥
 . . . काण्डानामायता कमलोद्धव । कदाचित् . . . कैचकी यत्तवर्जिता ॥ १४ ॥
 त्रिप्रकारा तु पाषाणी तत्रैषद् केवलाब्जज । या समग्रशुभे गेवैः परस्परनिर्धर्षणात् ॥ १५ ॥
 . . . लानां तु प्रज्वालयति पर्वतान् । सलोहचातकी॒ चैव तर्जन्या अंशलक्षणा ॥ १६ ॥
 तृतीयावर्तयोः सम्यक् तामनं च परस्परम् । लोहपाषाणयोनीना . . . थैव च ॥ १७ ॥
 . . . मध्यादयत् . . . द्वितीयं सर्वदा शुभम् । अष्टम् . . . पि संक्षिप्तमेकमन्थानलक्षणम् ॥ १८ ॥
 सन्ताडनं च . . . च परं हि तम् । ष्यद्रलत् . . . कुत्रापि कमलोद्धव ॥ १९ ॥
 प्रकृष्टमपि बोद्धव्यं काल . . . । ५ . . . लौकिकं विद्धि विज्ञेया साप्यनेकधा ॥
 ज्वालाग्रातु कचालाच्च तद्भूतिर्भूत्यस्त ॥ . . . तासंव्यवस्थिताः ॥ २१ ॥
 आसां पञ्चविधं स्थानं ७ . . . न्तं ब्राह्मणादिकम् । ८ . . . बजसंभव ॥ २२ ॥
 ९ . . . व्यक्तं नयते चान्यदन्यस्ता॒ . . . । १० . . . चादुष्टं च नानाकर्मप्रसिद्धये ॥ २३ ॥
 सदेव नानादेवैस्तु व्यक्तियुक्ता महामते । ११शक्तिर्गणश्चरैः पूर्णा सामान्यव्याप...॥ २४ ॥
 शक्तिभावेन वै तसादाहर्तव्यं च पावकम् । यथा गृही १२तथा...विरोधे नोपपद्यते ॥ २५ ॥

---

१. क-ख—यथावाता.. वहौ २. क-ख—तत्करा. सयोगा ३. ग-घ—
 ...रित्वा ..जन्म वहने ४. क-ख—यदुक्तद्रत्नत्व . कुत्रापि ५. क-ख—...विज्ञेया
 ६. ग-घ—तद्भूमिमस्त . .गनवित्तस्वय ७. ग-घ—स्थान पलान्त ब्रा ८. ग-घ—...
 पयो .स्वत्रव्यस्त्यञ्ज ९. क-ख—.... १०. क-ख—. नानाकर्मप्रसिद्धये ११. क-ख—
 ...गरणशरै. १२. ग-घ—तथा तृभ्या विरोधे

तसात्सर्वपदार्थानामादेशा^२ शक्तिरव्जज । १ ..शषणं तु वै वहनेर्वहिकार्ये हुपस्थिते ॥ २६ ॥
 चतुष्प्रकार एषैव गीयते सतथा पुनः । कथा कमलसंभूत तवेदार्नीं निगद्यते ॥ २७ ॥
 याक्षी च पार्थिवी सौरी शैखी आप्टी तथैव च । कापाली कमलोदभूत स्वतन्त्राभिश्च तं विना ॥
 स्थितिरासां द्विधा विप्र पुनरेव निगद्यते । निर्बीजाख्या सबीजा च निर्बीजा तावदुच्यते ॥ २९ ॥
 भवनी द्विप्रकारा च तत्स्थानाख्या चैवै(कै)चकी । सलो...चैव पात्राणि केवलाश्ममयी तथा ॥
 निर्बीजेयं समाख्याता सबीजा च निगद्यते । शैखी आप्टी च कापाली स्वतन्त्रानलक्षणा ॥
 होता २संयोजनी चैव यदुक्तं ते मयाव्जज । ३अविशेषा सुसामान्या सर्वेषां चैव सर्वदा ॥
 यथप्यव्जसमुद्भूत ऐतथावग...शृणु । ५ ... नीनामाश्रमाणां स्थितं क्रमात् ॥ ३३ ॥
 विहिता ब्रह्मचारीणां लोहपाषाणलक्षणा । ६आधानाख्या गृहस्थानां कैचकी वनवासिनाम् ॥
 ७सावित्री च यतीनां वै त्वाराधन ... । ... षट्कर्मसक्तानां वाकीमन्यानलक्षणा^२ ॥ ३५ ॥
 विहिता नयने वहनेररणीनां परस्य च । नृपस्य तदनुज्ञाता सामान्यान्वाभसी द्विधा ॥ ३६ ॥
 तद्वयं तदनुज्ञानं त्रितय... ... । सीममतं वैश्यजातेर्वै त्रयमेतच्च रा... ... ॥ ३७ ॥
 शूद्रस्य क्रमसिद्ध्यर्थं विशेषातदनुज्ञया । द्विजेन्द्रस्य द्विजे ... ... ॥ ३८ ॥
 .. . दशास्तु वै । द्वितीया चैव शूद्रस्य < स ...दन्यस्य पौष्टकर ॥ ३९ ॥
 आपत्काळे तु नान्यस्य यच्छेच्छूद्रस्य वान्य . । .. .. ॥ ४० ॥

—(अत्र कोशचतुष्टयेऽपि ग्रन्थपात)—

... ... चो विरोधकृत् । ... तथान ... मेतन्मुख्यमतःपरम् ॥ ४१ ॥
 तम्मुख्य ... व्युक्तमं चाल्पसिद्धिदम् । फलभेदेन सर्वेषां विहिता योनयोऽविलः ॥ ४२ ॥
 एकादशाव्जसंभूत यथा तदवधारय । ९रत्नजा भूमिकामानां कांसी तेजोऽर्थिनां तु वै^२ ॥
 गोप ... यच्छत्यरणिलक्षणा । १०विजेया कैचकी योनिः सुखसौभाग्यपुष्टिदा ॥
 ११बुद्धिवीर्यप्रदा भूमिः १२ ख्या शत्रुनाशिनी । कीर्तिता लोहपाषाणशोभिनी योनिरव्जज ॥
 धर्म...शैखी आप्टी भूमिप्रदा तु वै । सवेदयोनिः कापाली स्थानवृद्धिकराव्जज ॥ ४६ ॥
 रोगोपशान्तिकामानां योनिर्भूतकरी शुभा । चतुर्णामाश्रमाणां च मनुकल्पे पु... ॥ ४७ ॥

१ क-ख—.. वहिकार्ये २ क-ग-घ—सयोजनीती च ३ क-ख—अविशेषासु
 मनसा ४. ग-घ—तथावगतत शृणु ५. ग-घ—यविशेषनाना ६. क-ख—अर्थानाख्या
 ७ क-ख—सावित्री च यदुतीनाम् ८. ग-घ—सन्यादन्यस्य ९ क-ख—.. १०. क-
 ख—विज्ञ . योनि. ११ क-ख—इुद्धि . ख्या १२. ग-घ—पूर्याख्या?

अण्डभा॒ न्नविरोधोऽस्ति त्वन्योन्यहरणे सति । सर्वेषां योनयः सर्वा॑ इच्छाकाले ह्युपस्थितै॒(ते)॥
 मन्त्राराधनसक्तानामविरुद्धास्तदैव हि । याव...वाधिंकं काळे माभूतं यत्पुराद्विज ॥ ४९ ॥
 प्रमादानुपशान्तश्चैवोनिरत्याहयेत् पुनः । न बलादुपरोधाच्च संप्रहस्य नार्चनात् ॥ ५० ॥
 संगृहीतस्य वै भूयः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । सविशेषं प्रकाशो तु ह्यप्रकाशौ तु चान्यथा ॥ ५१ ॥

इति श्रीपञ्चरात्रे पौष्टकरसंहितायां हुताशनयोनिविभागो नाम
 अष्टाविशेषोऽध्यायः ॥

(समुदित श्लोकसंख्या ५१)

अथ एकोनन्त्रिशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

प्राजापत्ये॒ २ दैशिकीये॑ शैषोथकरसंमिते । ३क्षेत्रं क्रमान्वयेद् वृद्धिं तावदेकैकमद्गुलम् ॥ १ ॥
 यावदष्टकरं क्षेत्रं विष्ण्यार्थमुपजायते । एवं स्यान्मानभावेन त्वेकाशीत्यधिकं शतम् ॥ २ ॥
 कुण्डानां सर्व ... । जायतेऽष्टगुणं संख्या त्वष्टदिक्कृसंस्थिता शुभा ॥ ३ ॥
 चतुरश्रादिभेदोत्था काम्यानां कर्मणां द्विज । .... प्रकारेण क्षेत्रसाम्येन वै सति ॥ ४ ॥
 सद्रक्षमालाश्रीवत्समुकुटाङ्गदलक्षणाः । शङ्खचक्रगदापद्मशाङ्गनानाशरोपमाः ॥ ५ ॥
 सर्वे सपीठा विहिताश्चतुष्ठिद्वयेकमेवलाः । चक्रपद्मगदाशङ्खसमस्तव्यस्तलाङ्गिताः ॥ ६ ॥
 तथाष्टयोनिनिर्वाहैः॑ ४स्वैरहू॒गैरुचिरोरिथिताः । प्रयेकस्वस्व॑५कव्यासद्विद्वादशसंख्या ॥ ७ ॥
 भागं तमद्गुलं विद्धि सर्वावयवसिद्धये । नानाखातवशाचैव सर्वेषां पुनरेव हि ॥ ८ ॥
 अप्रकाशप्रकाशाल्यं भेदं तु विविधं स्मृतम् । सद्गोगलक्षणं बन्धमनन्तफलमर्थिनाम् ॥ ९ ॥
 ६ ... व्यासखातास्समा हि या । संप्रपञ्चति कामानां ७संपदं परमेश्वरः? ॥

१. योनिरन्या... इति स्यात् २. क—दैशिकीये...कर ३. क—ख—क्षेत्रं काम नयेत्
 ४ क—ख—खरगै ५ क—ख— व्यास....दश ६. ग—घ—सा,प्रयन्ती व्यासखातास्समा हिै यै ?
 ७. ग—घ—सत्पद परमेश्वरम्

प्रकाशिलक्षणन्याये तेषां खातो महामते । १ . . . क्षया ॥ ११ ॥
 आद्वादशाङ्गुलाः कुण्डा करान्ते ये त्रयोदशा । सर्वाङ्गतिवराश्चैव जड्मा मेवलोज्जिताः ॥१२॥
 अनुकल्पे तु विहिता जड्मा मन्त्रतर्पणे । एवं द्विहस्तपर्यन्ताः महालक्षणलक्षिताः ॥ १३ ॥
 भूमावुलिख्य संपूर्य धान्यैवजैर्मृदा तु वा । इसामग्रीविरहाद्वापि शश्वकर्मसमाप्तये ॥ १४ ॥
 अनुकल्पानुकल्पे तु नित्यमेवाविरोधकृत् । ऐत्यन्वितैस्समैः पूर्णैः ५सरसैस्सरलैः स्थिरैः ॥१५॥
 दलीकृतैस्तु .. | .. काष्ठैः कार्याति वै पुरी ॥ १६ ॥
 द्वादशाङ्गुलपूर्वाणां इधातुत्थानामपि द्विज । विवेया हव्यपूरित्वे चलानामेवमेव हि ॥ १७ ॥
 नाकुण्डं हवनं यस्मात्सिद्धिकृन्मन्त्रयाजिनाम् । तस्माकुण्डं सदा कर्यं सौत्रं वा जड्मं स्थिरम् ॥
 हव्यभूमेर्जिवेषाच्च पीते तु द्विगुणोच्छ्रुते । तत्तद्विच्छुरश्च तु व्यष्टाश्रं परिमण्डलम् ॥१९॥
 ... पष्ठांशद्विष्टकांशेन चोक्ततम् । आपाद्य खातमानं प्राग्यथाभिमतमुच्छ्रुतम् ॥ २० ॥
 इष्टकाभिरपकाभिः पक्षाभिर्वा यथारुचि । ९ . . . हितमन्यदा ॥ २१ ॥
 कुर्याद्वाथ समास्तुल्या तेष्वंशं . स्यतः क्षितः । द्वयङ्गुलेनाधिकं जातं १०वासाद्वासां यथा भवेत् ॥
 प्राङ्मेखलाननादेशाद्वत्तद्वा पत्तु .. | .. दुप्रेमा. वनेः पुरा ॥ २३ ॥
 त्रिभागेनमथार्धं च नेमिमानसितात्मना । कुण्डानां तत्त्वतो मानादवस्थानं द्वादशानां महामते ॥
 द्वादशाङ्गुलनिष्ठानां द्वादशानां कदाचन । संविभज्य चतुर्धात्रि त्रिवा वामललोचन ॥ २५ ॥
 तन्मानमथ नेमीनामुच्छ्रुता विस्तृतेरपि । तत्समा सर्वदा योनेर्येण पृष्ठतत कृते ॥ २६ ॥
 किन्तु व्याङ्गुलमानेन प्रोक्ता पृष्ठतो ववेः । ह्यासयेदनुपातेन लंतु नेम्य क्रमात् ॥ ३७ ॥
 खाङ्गुलांश्च तृतीयांशादुल्बणत्वेन सर्वदा । विस्तृता मेखलामानात् पादोनात् कमलाद्वच ॥२८॥
 विवेयाथ त्रिभागेन तदग्रं संप्रसार्य च । . . . द्य मेखला ॥ २९ ॥
 .. .... विम्बप्राणप्रणालवत् । तं योनि वृद्धिनिर्वाहिं कोष्ठानिष्ठाविविक्रमात् ॥ ३० ॥
 समाप्ताद्वानुपातेन समं शुक्रं गजोष्ठवत् । समाश्रित्य स्वकं मूर्ति विचिक्रां गुणलक्षणाम् ॥३१॥
 निर्वहन्ति निशं वोध१३प्रवाहेना . नादिना । पुंसमुद्रे त्वगावे तु १३स . क्षालनाश्रये ॥ ३२ ॥
 १३निशम्य योनि ... व्योम्नि रज .. । द्वाभ्यां गुणाभ्यां तमसो द्विनेभिविनिचतात् ॥३३॥

१. ग-घ—व्यासाधार्दसवोपा . क्षया २. क-ख—पिहिता . मन्त्र ३ क-ख—
 . शश्वकर्म ४. क—अ न्वितै ५. ख—सरलैस्सरै ६ ग-घ—वातोत्थानाम् ७ क-
 ख—विशेषाच्च .. ८. क-ख-ग-घ—व्यष्टाप्र परि ९. ग-घ—यकेनाकुल . दुष्ट हितमन्यदा
 १०. ग-घ—वासाच्चासाम् ११. ग-घ—प्रवाहेना खनादिना १२. ग-घ—सदस्यक्षानलाः
 १३ क-ख—गलितम्

गुणस्याभिभवादेव कं वत्सत्वमेवलम् । यदमूर्ति परं ब्रह्म तद्विद्धि नभसो गतम् ॥ ३४ ॥
 सच्चतुर्मेवले धिष्ये मेवलामु चतस्रघु । चतुरात्मानमव्यक्तं तत्र प्राक् परिषे खयम् ॥ ३५ ॥
 समस्तंपूर्णमूर्तीना ३मा . मोक्षजम् । गुणद्वयद्वयात्मानमच्युताद्य क्रमात् त्रयम् ॥ ३६ ॥
 २ सा योनि. सर्वकर्मणाम् । यत्प्रवाहाश्रितं कर्म ब्रह्मण्येकात्मतां व्रजेत् ॥
 विस्तीर्णनन्तयोनीनां दूरतो वनै मूर्तीनाम् । कुण्डनामितिमारी ? .. पूर्ववत् ॥ ३८ ॥
 विषेया वितताश्चाङ्गी सुस्थिरवर्तिरा । पल्वस्तनगर्भेण तमूर्धक्षणमासपातयेत् ? ॥ ३९ ॥
 योनिश्चलरतोऽन्येषामुद्यताना | . . . वितता कार्या सुस्थिता दर्पणोदर ॥
 सङ्कोच कुण्डनेभीनामनुकाले त्वत् शृणु । चतुर्भागा तु षा ? विप्र ह्युतमादिव्यपेक्षया ॥ ४१ ॥
 करायस्सम्मितं मानमेकैकेनाङ्गुलेन वा । वर्धयेत् द्विकरा न्येति साक्षितां ॥ ४२ ॥
 ५सर्वदिक्खरमानाश्चाप्यङ्गुलैः पञ्चभिर्विना । सततव्यासमानानां नानाकारवदात्मनाम् ॥ ४३ ॥
 विस्तारायामतुल्यानां ६धिष्यानां मेवलामु च । सतुङ्गद्व . सर्वमूर्धे नवोन्नति ॥ ४४ ॥
 द्विहस्ता मूर्धतोऽन्येषां तत्समं तु भवेच्छतम् । एवं विचार्य च पुरा देशकालवशादिकम् ॥ ४५ ॥
 स्वसामर्थ्य ततो व्यूहस्तत्र पातं ससिरि ? | शिलिसमक्षं च चिन्वयादिष्टकादिकैः ॥ ४६ ॥
 सवृत्ताष्टश्रुत्यान्ती ? पीठानामूर्धतोऽञ्जज । खातोऽष्टमेवलानां च योनिः पीठस्य पौष्कर ॥
 ७क्षयवृद्ध . प्रत्याय्य द्रुमनस्यम् । ८विलाप्यन्त ... ज्ञानसंशुद्धया धिया ॥ ४८ ॥
 द्विशोभात्मना स्वे तुष्टर्थी सांप्रतं नयेत् । भगवद्विशक्तेवै ज्यालाच्या प्रकृतिः परा ॥ ४९ ॥

१ ग-घ—ममान्यमोक्षजम् २ ग-घ—द्वा व्यूहाद्विद्धि सा योनि.

३ क—कुण्डलानाममि . पूर्ववत् । विषेया वितताश्चाङ्गी सुस्थिरवर्ति |
 . . . दर्भेण . . . | योनिश्चलरतोऽन्येषामुद्यताना |
 .. वितता कार्या सुस्थिता दर्पणोदरा । सङ्कोच कुण्डनेभीनामनुकाले त्वत् शृणु ।
 चतुर्भागा तु षा ? विप्रह्युतमादिव्यपेक्षया । वरा . अङ्गुलै पञ्चभिर्विना ।
 सततप्यासमानाना नानाकारवदात्मनाम् । विस्तारायामतुल्या च |
 . . . . . मेकैकमङ्गुलानन् ? | बन्धयेद्विकलान्येति साक्षि |
 तुङ्गद्व . . . . | द्विहस्तमूर्धतोऽन्येषा तत्सम तु भवेच्छतम् ।
 . एव विचार्य च पुरा देशकालवशादिकम् । स्वसामर्थ्य ततो व्यूहस्तपात स . . |
 . . . समक्ष च चि यादिष्टकादिकै । पीठानामूर्धतोऽञ्जज ।
 खातोऽष्टमेवलाना च योनि पीठस्य पौष्कर ।

४. “मनुकल्पे” इति सात् ५. ख—सर्वदिक्खरमाधनी ६ ग-घ—निध्यानाम् ७.
 ग-घ—क्षयवृद्ध.. प्रत्याय्यन्दमनस्यम् ८. ग-घ—विलाप्यन्तमानि . ज्ञान

अपरा प्रकृतधिष्ठयानां नानाकारं यथानलात् । एतदेवाभिरूपा वै कुण्डभावात्रि^१ कर्मणि ॥५१॥
 का . विहिता विभोर्विप्रानवस्थं च । हव्यं यपतिते कुण्डे दीयमानं हि देशिकात् ॥५१॥
 सर्वं सिद्धिदमग्नेवै हुतं यद्हतोऽस्तिलम् । १पुरस्तात् । सम्यक् क्रमालब्धं बलं खयम् ॥५२॥
 कोटिलक्षायुतगुणं द्रव्यं यद्विहितं हुतम् । विघ्ने लेलिहानेऽग्नौ २स्वे स्वशयाश्रिते ॥ ५३ ॥
 सहृष्टशतसंख्यं च जुहुयाद्व्यसङ्ग्रहम् । दण्डकृद्विकपक्षं च निर्वाहकमक्षयम् ॥ ५४ ॥
 धारावाहि ततोऽन्येषा . . . । पुत्र युत्याम्बरस्थं च मन्त्रवह्नाम्बुजोपरि ॥ ५५ ॥
 मुख्यकल्पो श्विलुप्ते तु युक्तमथाब्जज । कुण्डानां विततानां च वंशवीर्यादिकं च यत् ॥
 ... . . . ततोन्नतिः । कमलालयगर्भान्तु ताम्रमायसजं तु वा ॥ ५७ ॥
 धर्मान्योद्धरनं ध्येन न स्वेव^२ .. यति भूतलम् । संस्कारसंस्कृतं कुर्यात्कुण्डं तदनु तन्म्यसेत् ॥
 ५ . . . तत्राभिः जनयित्वावतार्य च । आज्यदोहैस्तु वहुभिः मन्त्रसन्तर्पणाय च ॥५९॥
 वह्नेवोऽङ्गरवेगेन रसता सूररि द्विज । पातयेदाज्यदोहं द्राक् मध्ये मन्त्रात्मनो विभो ॥६०॥
 मोक्षभेगासये चैवं ब्रह्मरन्ध्रमुखे क्रमात् । यथागन्धवनोपेतं संपूर्णं च समप्रभम् ॥ ६१ ॥
 कृत्वा तु मन्त्रानाथस्य ब्रह्मचर्चनसंयुतम् । सब्दव्याघ्रसंयुक्तं लाञ्छनस्यावृतस्य च ॥ ६२ ॥
 कुर्यालब्धाधिकारोऽथ सेवार्थमयुतादिकम् । जपमारब्धमन्त्रस्य ब्रह्मपूर्वमतन्द्रित ॥ ६३ ॥
 नियर्थं हि य(था श^३)क्ति प्रभातेऽस्तं गते रवौ । रात्रिया मध्यमागे तु यथाशास्त्रनिवन्धनम् ॥
 पूर्वसेवाविधेरुद्धर्षं प्रीत्यर्थं पूजितस्य च । लक्षजापादिके सिद्धे .. ब्रह्मदिने ॥ ६५ ॥
 समाप्ते तत्समे होमे विहितोऽथवाब्जज । ६अज्ञोनमज्ञतुल्यं वा धान्वैर्वीजैस्तिलैः फलैः ॥६६॥
 हरिणानननाराचमुदया जलजारुयथा । ७ . . . समत्वात् जुहुयात्तदनन्तरम् ॥ ६७ ॥
 षष्ठ्माससममानेन द्विगुणेनाथं पौष्कर । चतुर्गुणेन वा शक्तया ह्यन्तरान्तरयोगतः ॥ ६८ ॥
 अशक्त . . . शतान्ते च द्विचतुष्परिपूरिते । . . वै साज्ये त्रिचतुष्कैकरात्रिणाम् ॥६९॥
 ९ . . . भूरिचालं समानयेत् । १०समि . . . . ॥७०॥
 . नस्तिलमन्त्रैस्तु सह मन्त्री च सहिताम् । समुच्चरन् धिया सम्यक् स्वशक्त्या वा पृथक्पृथक् ॥
 भिन्नमन्त्रगणं सर्वमाज्यदोहैमुद्रं नयेत् । ध्रवाच्चार्चितया^४ . . . तु वै ॥ ७२ ॥

१ ग-घ—पुरस्तात् सन्धम् २ क-ख—ओ से .. ३ क-ख—विलुप्ते तु ..
 ४. क-ख—येन यति ५. ग-घ—न्यस्तर्यस्तं तत्राभिम् ६. ग-घ—अशोनमंशतुल्य वा
 ७ क-ख—. जुहुया ८. क-ख—शक्त .. द्विचतुष्क ९. क-ख—.. समानयेत् १०. ग-
 घ—समिच्छकोणं कुस्तमन्त्रेबदनकैनका.

तलक्षणमथो वक्ष्ये मानमेयसमन्वितम् । प्रसिद्धयज्ञवृक्षोत्थं १ न दोषैर्वैदमव्रण (त) म् ॥ ७३ ॥
 सुस्पष्टं काष्ठमादाय द्वाग्नित्रासवर्जितम् । निरसंजिरका २ पर्युषितं शुभम् ॥ ७४ ॥
 मध्यमाङ्गलिपर्यन्तं बाहोरामणिवन्धतः । तमङ्गुष्ठोदरैर्भूयो . नगुण्य च ॥ ७५ ॥
 अष्टावष्टौ॒त्यजन् यायात् शेषास्त्वेकाधिकाहि...। आचास्तेवै परिज्ञेया ध्वजाद्य(न्य)ष्टौ यथाक्रमात् ॥
 तत्रैवमवशेषं यच्छुभं च शुभनस्मृतः । यूयं ३ युम्भावशेषाच्च तृतीयाच्च मृगाधिपः ॥ ७७ ॥
 चतुष्टया स्ववृद्धिं च पञ्चका वृषभस्मृतः । ३करप्मका च शेषाच्च गजा वै सप्तकातु वै ॥ ७८ ॥
 एकास्त्वयस्सकाशशुद्धेस्त्रामी शुभदाः स्मृताः । गजेन्द्रसिहवृषभध्वजाद्या ये शुभप्रदाः ॥ ७९ ॥
 अशुभाय विद्यातार्थं सशुभाय विवृद्धये । अङ्गुलं वाङ्गुलयुतं युक्तिदैर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥ ८० ॥
 तदीर्घं पञ्चधा कुर्यात्तद्विस्तारं दलेन तु । सिद्धये मध्यदेशस्य विवेया यत्र पौष्टकर ॥ ८१ ॥
 आद्यकैशादयध्वागो तदुदेशात् क्रमेण तु । पतकेसरचकाङ्गं भूमीनां हासमाचरेत् ॥ ८२ ॥
 ... वनिर्पर्यन्तमुन्नतास्तक्षिपेत् पुनः । निर्वर्त्या कर्ण॑चिह्नास्तु चक्राब्जाभ्यां तु सान्तरात् ॥
 पञ्चमांशेन ६दैर्घ्यं तु तद्विस्तारसमेन तु । द्विभागसंहतं चैव शाखादेशाग्रतो भवेत् ॥ ८४ ॥
 चेतराकारवेदी कार्या वसुन्धरा । आराप्रणालमध्यस्ता नानाकर्मविराजिता ॥ ८५ ॥
 स्वं स्वं संवेदितं कुर्यात्तेन ७ चावेदिकं शुभम् । क्षितिमण्डलमध्यस्थभागेनायेन वै ततः ॥ ८६ ॥
 कमलं लक्षणोपेतं केवलं षोडशच्छदम् । सनालमभिनिर्वर्त्य केसरालं सकर्णिकम् ॥ ८७ ॥
 निर्बीजं कर्णिकाकोशमीषत्परिविभूषितम् । यथोक्तलक्षणाढ्येन हेतीशेनावृतं तु वा ॥ ८८ ॥
 चक्राधारावनि कुर्यात् कोणशूभयतोऽङ्गितम् । कौस्तुभैः स्वस्तिकर्वार्थं शङ्खार्थैर्मण्डलैः मणिडतम् ॥
 ८ताराता (रा) गणाढ्यं वा . । ९ .. कुर्याच्चास्त्रं चोग्रयावदासचेत् ॥
 अतश्चान्तनुपातार्थं स्वष्टांशं पक्षगं पुनः । त्यत्वा समाचरेदध्रासं यथा स्याद्वजपाणिवत् ॥ ९१ ॥
 अन्तरं वसुधाभ्यां... १०स्त्रांशसम्मितम् । कार्यं षडंशतुलयं वा विस्तृतैश्चुभलक्षणम् ॥
 तद्विस्तारं द्विधा कृत्वा पञ्चधा वा समैः पदैः । ... ... मध्यभागस्य ॥
 . भागमभागं च पक्षयोर्वा द्रव्यं द्रव्यम् । अग्रतश्चानुपातार्थं विभज्यैव यथेच्छया ॥ ९४ ॥
 स्तकन्वान्तरं च . . . | मत्स्यवल्लाङ्ग्नेन . . यथाक्रमम् ॥
 १०पार्श्वाभ्यामन्तरं वाह्नात् शेषं कण्ठात्मना नयेत् । यथा स्याद्वोषुखे भास॑१. कण्ठं महर्द्धिदम् ॥

१. ग-घ—न दोषम् २. क-ख—त्यजन् . ३. क-ख—क ४. अशुभा ये
 खशुभायै इति स्यात् ५. क—चिह्नास्तु सान्तरात् ६. ग-घ—दैर्घ्यतु ७. क-ख—चावेदितम्
 ८. क—ताराता . ख—ताराता गणाढ्यं वा ९. क-ख—...कुर्याच्च .. १०. क-ख—
 .. मुत्तर वाह्य शेषम् ११. ग-घ—भास. सुच. कर्ण महर्धितम्

निर्मुक्तवेदिकानां तु शङ्खादीनां यदन्त . । १. पट्टेन युक्तं ... पञ्चद्वयेन वा ॥ ९७ ॥
 वेदिकावासु॒धांगा(भ्यां)त्वनुपात्तेन शातयेत् । स्कन्धकण्ठात् समारभ्यश्त्रयो ग्रीवा यथेच्छया ॥
 विधाय भागं प्रागुक्त .. तम् । वेदिकाविधिहीनस्य शङ्खस्य वचनं हि यत् ॥ ९९ ॥
 सपादभागसमेतं कुर्यात्पञ्चाङ्गसंमितम् । विस्तृते वाधिकं किञ्चित्४ न्यूनं वा राजे यथा ॥
 कुम्भभागत्रयं सञ्चद्वय संशातयेत् क्रमात् । पृथूदरस्य शङ्खस्य पञ्चमांशेन शातयेत् ॥ १०१ ॥
 ५कुक्षिदेशं द्विथा चैव स्त्रावैर्चर्चयेत्तः । वर्तने मूलमाश्रिय दैर्घ्याङ्गागत्रयं हि यत् ॥ १०२ ॥
 तन्मध्यात्कण्ठदेशे प्रागाक्षिप्याङ्गं यथोदितम् । शेषं तु दशधा कृत्वा ततः ६सप्ताङ्गसंमितम् ॥
 दण्डं कुर्याद्दाकारं कण्ठविस्तारविस्तृतम् । द्विप्रकारं यथोदिष्टमंते .. लवणान्वितम् ? ॥ १०४ ॥
 ८अंशकत्रितयेव तत्र निर्माणमुच्यते । वेदिकोपगतं कुर्यादिकभागसमाश्रितम् ॥ १०५ ॥
 सत्किं ९लक्षणोपेतं मध्यतः कमलाङ्कितम् । १०कर्णिका निचयश्चान्तं ? प्रत्यंशं रचयेत्तः ॥
 ११अङ्गं . पेतैः सुसमैरन्तरीकृतैः । धारागुणान्वितै रम्यैशुक्तिकैरष्टकैः शुभै ॥ १०७ ॥
 १२धाराचनविधानैवं २ द्विष्टकपरिनिष्ठिने । वर्तुलं चतुरश्रं तु .... चयमध्यगम् ॥ १०८ ॥
 १३कर्महवर्ती मुष्टि परोदयलक्षणाम् । ईशामाना४धिकं दण्डं बाह्यमापूरयेत्तथा ॥ १०९ ॥
 १४शतपत्रमधोवक्त्रं पृथुलं चोर्वकर्णिकम् । १६मुष्टिनिष्ठायुधौ ? कुर्यात् बहुपर्ण सकेसरम् ॥
 अथवेदिक्षिपेत् ७ पीठलक्षणं चापरं शृणु । विहितं चार्वकलपेयं ८ देवपीठोपमं शुभम् ॥ १११ ॥
 उष्णीषपदपर्यन्तमाचाग्रेस्स ९ विभज्य च । १७स(मै)भागैः पुरात्र स्य .. द्वाद . दिष्टमुच्यते ॥
 पद्मं चकारविन्दं वा .. लक्षणलक्षितम् । किंतु भानं विभागं च भूय. क्षेत्रवशात् शृणु ॥
 ब्रह्मशानाववेः क्षेत्रं कृत्वा पङ्गभागभाजितम् । द्वौ भागौ भूयेन्मध्ये कर्णिकापदसिद्धये ॥ ११४ ॥
 परिग्रिधार्थभागेन सर्वेन केसरावलिम् । सर्वेन पत्रनिचमं व्योम चार्वेन तद्वहिः ॥ ११५ ॥
 पार्थिवं १८पुरमंशेन विचित्ररचनान्वितम् । सान्तरणि समासाद्य क्षेत्राण्येतानि पौष्कर ॥ ११६ ॥

१. क-ख— पञ्चद्वयेन वा २. ग-घ—वसुधाशा . त्वं ३. क-ख—समारभ्य...
 घ-ग—समारभ्य सुचो ग्रीव . ४. क-ख—किञ्चि .. ५. क-ख—कुक्षिदां शुगाचै ग-घ—
 कुक्षिदेशं चियाचैत्र ६. ग-घ—सप्ताश ७ ग-घ—दिष्ट तेषदिष्टवणा ८. क-ख—अगकत्रित
 ९. क-ख—लक्षणे मापेत् मध्यत. ग-घ—मध्यमम् १० ग-घ—गणिका च नियश्रान्तम् ११. ग-
 घ—कर्णेयद्वयोपेतै १२ ग-घ—धारानन्विधानैव द्विष्टपरि १३. क—कर्महवर्ती मुष्टि
 मीढ .. लक्षणम् ख—मुष्टिमीढपलक्षणाम् १४. क-ख—धिक .. १५. क-ख—‘शतपत्र’
 इत्याद्यपञ्चकं गलितम् १६. मुष्टिनिष्ठायुधौ इति स्यात् ? १७. क-ख—स . १८. क-ख—
 पुरमङ्गेन

किञ्चित्किञ्चित्समादाय प्रो . . ष्ववयवेषु च । आख्यातपरि . ब्रह्मन्^१ दलपादानिकं क्रमात् ॥
 निमतां च नयेदीप्तत् क्षेत्रात् क्षेत्रं यथोदितम् । शेष एव सचकम्य २ . मार्यचात्यथा ॥११८॥
 खातात्मकेसरक्षेत्रमानमत्र यथोदितम् । दलजालं समापाद्य सव्योम चांशकेन तु ॥ ११९ ॥
 सचकनेमिवृत्त तु सार्वेनाशेन तद्विहिः । भाग क्षेत्रं कुर्यात् प्रागुक्तलक्षणम् ॥ १२० ॥
 पृष्ठतस्व कुर्यात् सपद्मं केवलं तु वा । कभलं दलजालं इच मुख . . . ॥ १२१ ॥
 एतत्प्राणनिर्माणपरि . . . । तदा प्रमेयमस्यां वै श्जातव्यं कर्मसिद्धये ॥१२२॥
 ५शतपत्रात्मनानन्तो मुष्टिस्तेनन्तवात्र^३ धृक् । अन्तर्बीजात्मभावेन इस्थित्वा चोत्थमुखः पुनः ॥
 पतस्कन्धं यदर्यात्मभूतप्राणमरुन्महत् । प्रेरितं ब्रह्मरन्वेण तत्तदिच्छावशात् पुनः ॥ १२४ ॥
 सप्तपातालनालं च त्वगमक्षात्मनाम्बुजम्^४ । यदाश्रित्य स्ववाहे तु ह्यमृतं जलवत् श्चितम् ॥१२५॥
 सचकरचनाजाले उस्थितस्ते सत्रमूर्तिधृक् । शङ्खविग्रहधृग्वायुराज्यकोशं च खं ततः ॥ १२६ ॥
 निर्बीजमजमक्षोभ्यमादं स्वगदेवतस्याधिदैवतम्^५ । सत्यभूतममेयं च प्रमेयमिदमच्युतम् ॥ १२७ ॥
 संस्कारकाले त्वारोप्य नित्यं संमन्त्य तर्पणे । दैर्घ्यमेव तमुज्जित्य वेदिविस्तारमेव च ॥ १२८ ॥
 यथोक्ताशं .. । संहतं गदादण्डं सुशिरं सुट्ठं तु वा ॥१२९॥
 नातिस्थूलं नातिकृशं युक्तमृजुगणेन तु । एवं द्रव्यमयं कुर्याच्छुभदरमयं^६ तु वा ॥ १३० ॥
 सुकृक्षवानां च होमार्थं तलक्षणमथोच्यते । आयशुद्धं समादाय प्रागुक्तगणलक्षितम् ॥ १३१ ॥
 त्रयेशोनं सुचा दैर्घ्यादृष्टधा चोच्छ्रुतं भजेत् । तेन भागप्रमाणेन तद्विस्तारं विधीयने ॥ १३२ ॥
 संविभज्य समाशैतत्सौत्रैस्पैर्यथाक्रमम् । कलशं कल्पयेन्मूलादष्टांशं चतुरश्रकम् ॥ १३३ ॥
 वर्जयित्वाथ बाहुल्यं विस्तारार्थेन कल्प्य वै । कुर्यादाधारविश्रान्तं कमलं रचिताच्चितम् ॥१३४॥
 तं शंखं विततास्य तु नन्द्यावर्तं सुलक्षणम् । पार्श्वभागद्वयं त्यत्वा ९चतुरश . स्मृतम् ॥
 पाशवदग्रथितं मध्ये सुविभक्तं च वर्तुलम् । चतुर्भागाननं दण्डं निर्गतं कलशाननात् ॥ १३६ ॥
 वितानं १०शङ्खवक्त्राद्वा . त्रितयसंयुतम् । धारानालद्वयं कुर्यात् ... षाङ्गसंभितान् ॥१३७॥
 पीठवत्कण्ठपीठं तु चतुरश्रं समाप्य च । तस्मिन् पङ्कजसुलिल्य चक्रवृत्तान्तरीकृतम् ॥ १३८ ॥

१ क—ख—जलपादानिकम् २ क—ख—क्रम्य .. ३ ग—घ—दलजाल च व्यते मम .
 ४ ग—घ—श्जातव्य कल्पयसिद्धये ५. ग—घ—शतपत्रात्मनानीतमुष्टिस्थान तवात्र धृक् ६. ग—घ—
 भावेनस्य सकध(य)व्रदर्या शेत् पुन ७ ग—जाकेतिस्तेऽष्वमूर्तिधृक् । शङ्खविग्रह . यस्याखदेवता । सत्य
 भूतममेय च घ—सचकरजना. शेत् पुन. । सस्कारकालेनारोप्य ८ कल्पयेन्मूलात् इति चेत् साधु
 ९. क—ख—चतुरश .. ग—घ—चतुरशतव^१ स्मृतम् १०. क—शङ्खव... ख—शङ्खवत्राद्वा ..
 त्रितय सयुतम्

मुक्तगजालसमं सूत्रं शङ्खकोणचतुष्टये । एकांशेनोन्नता ग्रीवा विस्तारव्यङ्गसमिता ॥ १३९ ॥
 ईषद्वक्त्रा न साष्टांशादूर्च्छे भागसमुज्जिताम् । पद्मवच्चोत्तमाङ्गं च ग्रीवानालं सकर्णिकम् ॥
 अनन्तकेसप्रान्तैरावृतं कर्णिकाननम् । तद्वहिः पत्रजालं तु केमरोच्छायसंमितम् ॥ १४१ ॥
 १५विभाग .... पृष्ठस्तिर्यगाननम् । कुर्याच्च कर्णिकामध्ये गोलकेनैव मुद्रितम् ॥ १४२ ॥
 कौस्तुमेनाङ्कितं चैव २सौरभीयाश्रिणाथवा । सार्धहोमप्रमाणेन ३द्रव्यजाज्याहुते. क्षमम् ॥ १४३ ॥
 प्रमाणोपे . . . लक्षणं समुदाहृतम् । स्मृतं सदाज्यहोमार्थं शेषमन्यनिवोधतु ॥ १४४ ॥
 साक्षादमृतमूर्तिर्वै ४वरुणः कमलात्मना । ५नालात्मना तदस्त्रं च संस्थितं विघ्नभीतिकृत् ॥
 जगदाप्यायकृचन्द्रः पद्मत्वेनाग्रदेश . . । आनन्दाख्यं हि सामर्थ्यं ज्ञेयं तत्परमेश्वरम् ॥
 देशिकस्तु तदान्याससाधकसंसंयतस्तु वा । दैवीयमभिमानं च समाश्रित्य ....ते ॥ १४७ ॥
 अर्चने समिकार्ये तु यथोपकरणाखिलाः । सन्नार्थं स्वकरणानां तु हेकसिन् स्वाश्रये स्थिताः ॥
 ७ . . सर्वं .... देहेननेन त्वर्थ्यपात्र . . । .. .... शङ्खचक्रादिकैर्युताः ॥
 ८ . . कार्या .... त्वमभिमतासये । तस्मादनधिकार्येऽथ ह्यन्नदेवपरतथा ॥ १५० ॥
 ९दमहो . . . . संश्रयेत् । निषिद्ध .. .. देहापहरणं शुभम् ॥
 संपाद्य पदवी याति योऽधिकारपदे स्थितः । ददत्यनुज्ञाजुष्टानां त्वद्वक्ताना च तत्पति ॥ १५२ ॥
 आज्यस्थाली १०बृहद्वक्षलक्षणे . . . । कुर्यात्कमलगर्भं तु ११याम्ययात्रात्मतो ? शुभा ॥
 गृहीत्वात्मामृतः सम्यक् १२ संस्तुत्वं लभेऽभिना । ब्रवं प्रमाणनालं च तन्मूले शुभलक्षणम् ॥
 कुर्यादमलसारं च . . . . ब्जज । तत्समर्थं च तत्त्वालसंज्ञितां श्रीनिषेविता ॥ १५५ ॥
 संपाद्य नलिनीं दिव्यां प्रकुरुलैरध्यपुष्पितैः । १३तथा मुकुलितैः पद्मैस्सपदै रत्तरीकृतैः ॥
 , दिक्पालिताऽन्नैव दक्षिणोत्तरयोस्तु वा । चतुर्विस्तारवक्त्रां च १४पुल्पचान्तराणिताम् ? ॥
 चक्रव्योमत्रिभागेन निम्ना वातदलेन तु । मूलयेद्गुदेश(स्ता)स्यादन्यमन्यं समाप्य वै ॥ १५८ ॥
 १५उप्णीयं चात्यलोपेतं संसिद्धा शुरभीरवै । सनाला नलिनी तेषां तत्पात्रं पारमेश्वरम् ॥ १५९ ॥
 शयनासनसंज्ञं च सततं चामृतार्णवम् । १६ . . द्यावापृथिव्या . . . ॥ १६० ॥

१. ख—अविमुक्त पृष्ठत. ग—घ—अविमत्त पृष्ठत २. क—ख—सौरभीयाग्रणी ..

३. क—ख—द्रव्य... ४. क—ख—वरुण तु वलात्मना ५. ग—घ—नालार्थिना तदस्त्र च ६. ग—घ—पद्मत्वे नागदेवतम् ७. क—ग—घ— ... ८. क—ख— मभिधासये ९. क—दमहो

१०. ग—घ—महत् ब्रह्म लक्षणे .. ११. ग—घ—याम्ययात्रार्थिता शुभम् १२. ग—घ—सम्यक् स्तक्तव मुहूर्तेऽभिना १३. क—ख—इदसर्वं लुप्तम् १४. ग—घ—पद्मान्तरान्तताम् १५. ग—घ— सोणीषम् १६. ग—घ—वै कुण्ड द्यावापृथिव्या...तषणीषपन्दगम्

पावित्रकाणि कार्याणि तनुभिस्तैसुतानितैः । मन्त्रास्त्रकुम्भयोः पूर्वं नानामन्त्रालयस्य च ॥३३॥
 मण्डलास्त्रयमधानस्य तद्रत्स्यास्त्रिलस्य च । कर्णिकास्थस्य च विभाः केसरच्छदगस्य च ॥ ३४ ॥
 विभवव्यूहस्त्रपस्य लाङ्घनाऽस्त्रद्वयस्य च । मूर्ध्नि कण्ठेऽसयोः पुष्पपूजायासुपरि क्षितौ ॥ ३५ ॥
 प्रमाणेन जगन्नाथप्रतिमायां चतुष्टयम् । द्वयं हि कुण्डानलयोऽशास्त्रपीठस्य च द्वयम् ॥ ३६ ॥
 २लिपेर्वार्त्कत्वभूतस्य शब्दतत्त्वस्य च प्रभोः । घण्टाक्षमूत्रपूर्वाणां क्रियाज्ञानां महात्मनाम् ॥३७॥
 जायायां भक्तिनम्रायां रक्तायामर्चने हरे । सम्बन्धिना च मित्राणां भगवद्गर्मसेविनाम् ॥ ३८ ॥
 तदुत्तरसहायानां चातुरात्म्याभिलाधिणाम् । भूत्यानां स्वानुकूलानां पुरुषोत्तमयाजिनाम् ॥ ३९ ॥
 वृद्धये योषितां चैव पवित्रीकरणाय च । पवित्रकरणं रम्यं रचनीयं यथाक्रमम् ॥ ४० ॥
 षड्व्यपीठसंस्थस्य नानामन्त्रास्पदस्य च । ज्ञानादिगुणभेदस्य चतुर्स्थानार्चनाय च ॥ ४१ ॥
 मुख्यमन्त्रस्य च विभोऽशतेनाष्टाधिकेन च । तनुना भूषणं कुर्यादर्थेनांशेन वाङ्जज ॥ ४२ ॥
 जपहोमादिका संख्या पूर्णा रिक्ता तदात्मना । समीकरोति भक्तानां मन्त्राणामत एव हि ॥
 हेमसद्रुतकर्पूरमालयक्षोदकुङ्कुमैः । सर्वैषधिसमोपेतैस्त्वगोलादिविमिश्रितैः ॥ ४४ ॥
 पावनैर्विविधैर्द्वैर्निर्व्यजिपिचुना सह । कुर्यात्दर्भरचनां सूत्रसंख्यापलक्षिताम् ॥ ४५ ॥
 बीजपूरवदब्जाक्ष ३आद्र्मलकशङ्खवत् । तदन्तरालानि पुनस्त्वच्छिक्षेन तु तनुना ॥ ४६ ॥
 विभागप्रतिपत्त्यर्थं ग्रथनीयान्यदूरत । यथेच्छया ततोऽन्येषां याज्यानां परिकल्प्य च ॥ ४७ ॥
 सूत्रम्रमसमोपेतैर्गर्भेभूषणसचयम् । आराधकस्य च गुरोऽस्त्रगर्भं भूषणद्वयम् ॥ ४८ ॥
 विहितं भगवन्मन्त्रन्यासात्तादात्म्यमावनात् । अतोऽन्येषामगर्भं च रचनीयं पविक्रम् ॥ ४९ ॥
 अन्तरालगतं गर्भं कुर्याद्वाहीकरञ्जितम् । अलंकृत्य च सौवर्णेस्परिष्टाच्च रूपकैः ॥ ५० ॥
 पत्रच्छेदसमुत्तैस्तु जातस्त्रपमयैस्तु वा । ४शङ्खचक्रगदापद्मालाश्रीवत्सकौस्तुमैः ॥ ५१ ॥
 खगेशतालमुःसलनन्दकज्याहलादिकैः । मन्दारकुसुमाकारैः पारिजातद्रुमोपमैः ॥ ५२ ॥
 श्रीवृक्षाचलनागेन्द्रस्वस्तिकैश्चामरैर्घटैः । वेदानलार्चिपात्र्वा च व्यञ्जनैरातपत्रकैः ॥ ५३ ॥
 सरित्समुद्वृषभमोगजालैस्तु सारसैः । एकस्यैव बहुनां वा यथास्थानानुरूपतः ॥ ५४ ॥
 धातुजे पितले भाष्टे वस्त्रच्छन्ने निधाय च । छादयेदुपरिष्टाच्च धूपिनेनाहनेन च ॥ ५५ ॥
 कृताहिकोऽधिवासार्थं दशभ्यां प्रयतश्युचि । देशिकेन्द्रद्वितीयस्तु कर्तार्थ्यकुमुमोयतः ॥ ५६ ॥
 सह सद्व्याघोषेण स्तुतिमङ्गलपाठकैः । शशाङ्कोदयवेलाया कृत्वा द्वार्थार्चनं विशन् ॥ ५७ ॥

वैराजसुखनाकारं मण्डपं मण्डनाङ्गितम् । उपविश्य यथान्वायमन्तर्यागान्तमारमेत् ॥ ५८ ॥
 न्यासपूर्वमशेषं तु अर्धाम्बुपरिकल्पनम् । गणेशाभ्यर्चनं कृत्वा निर्विघ्नफलसिद्धये ॥ ५९ ॥
 कल्पयेद्वाहकूर्चं तु शोधयेद्वाहुधां ततः । स्थापनं तोरणादीनामर्चनं कुण्डसस्कृति ॥ ६० ॥
 मन्त्रास्त्रकुम्भरचना तयोर्मन्त्रावतारणम् । तदर्चनादिकं सर्वं कुर्यादीक्षाविवेस्समम् ॥ ६१ ॥
 व्यापारमाचरेद्विव्यं कुम्भकेन सरन् विभुम् । नानिशं युज्यते यस्मात्स्मादेषा प्रतिक्रिया ॥ ६२ ॥
 विभाव्या मन्त्रिणा कौमी आस्त्री रक्षार्थमेव हि । ततोऽवतार्य भगवान्^३ स्थणिलेऽभ्यर्च्य चासनम् ॥
 जपान्तमखलितं कृत्वा प्रयायाद्विम्बसन्निधिम् । अष्टाङ्गेन १नमस्कृत्य दद्यादर्थं तु मूर्धनि ॥
 अनुलेपनसंयुक्तं ततः पुष्पाङ्गर्लिं शुभम् । साङ्गं सावरणं भक्त्या धूपयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ ६५ ॥
 पुष्पपूजादिकं सर्वं मध्याह्ने यद्विनिर्मितम् । अपास्यादाय शिरसा अभिवन्य समर्च्य च ॥ ६६ ॥
 विष्वक्रसेनस्य चास्त्रेण निर्मलीकृत्य वारिणा । सपीठं भगवद्विम्बं प्रासादं शोवयेत्ततः ॥ ६७ ॥
 स्त्रापयेद्वदेवेशं विधिवदेष्ट वर्मणा । ब्रह्मकूर्चादिकैस्त्रानैर्मन्त्रादानप्रकल्पितैः ॥ ६८ ॥
 पदार्थसंमितैश्शत्त्वया यथावदधिवासितैः । फलै रत्नादिकोपेतैः पूजयेद्विधिना ततः ॥ ६९ ॥
 भत्त्वया क्रमोपदिष्टैस्तु भोगः कृत्स्नैरकृत्रिमैः । सर्वं कृत्वा प्रणामान्तं यायाङ्गोपनिकेतनम् ॥ ७० ॥
 तत्रानलं च संस्कृत्य कुर्याद्वै मन्त्रतर्पणम् । कलशःस्थार्च्चैम्बीयसंस्कृतेनाथ वहिना ॥ ७१ ॥
 चर्हं संत्रपयेच्चुल्यां हृदा क्षीराज्यतण्डुलैः । समुद्रं धृत्याज्यपूर्तं तं विनिवेद्य यथाक्रमम् ॥
 कलशस्थलवृत्तीनामेकांशं जुहुयात्ततः । दद्यात्पूर्णाहुतिं पश्चाद्वलिमि॒स्सर्वमन्तरम् ॥ ७३ ॥
 तर्पयित्वाम्बुसिक्ताभिः क्रमेण जुहुयात्ततः । तद्वदाज्यं सुपूर्णं तं मुद्राबन्धादिकं तु वै ॥ ७४ ॥
 ऐकृत्वा प्रणामपर्यन्तं स्थलस्थस्याग्रतो विभोः । अस्त्रमन्त्रेण संप्रोक्ष्य कृत्सद्रव्यगणं ततः ॥ ७५ ॥
 निवेश्य वायुदिग्भागे सर्वं सूत्रपुरस्सरम् । सितवस्त्रान्वितेनैव लक्षेत्तेनैव वर्मणा ॥ ७६ ॥
 अर्चयित्वास्त्रमन्त्रेण स्थगयेत् कवचेन च । वहिपक्षसमोपेतं सर्वमिष्वष्टकं ततः ॥ ७७ ॥
 दिविदिक्ष्यस्त्रजसं तु दत्त्वाज्यमनलालये । पञ्चरङ्गेण सूत्रेण दृढेन सुसितेन वा ॥ ७८ ॥
 प्रदक्षिणचतुष्कं तु सरन् वर्मं समापयेत् । ग्रासादस्यान्तराहाद्वेष्टयेत्तद्रदेव हि ॥ ७९ ॥
 प्राङ्मुखस्त्रासनारूढो गुरुपाणिपरिच्युतम् । ब्रह्मकूर्चं पिबेत् पश्चाच्चरुशेषं तु भक्षयेत् ॥ ८० ॥
 पिबेद्वृद्यदसञ्जसं हेमरत्नकुशोदकम् । अद्यात्तदनु ताम्बूलं दन्तकाष्ठसमन्वितम् ॥ ८१ ॥
 कुतपे कम्बलोपेने स्थित्वा च सकुशास्तरे । जपेन्मन्त्रवरं साङ्गं पठन् स्तोत्रवरान् शुभान् ॥ ८२ ॥

१. क—ख—मनस्तुला २. ग—घ—कलशस्थलवैबीय ३. ग—घ—सर्वमत्वरम् ४. क—

ख—आर्यप्रणाम

कथां सर्वेश्वरों पुण्यां कुर्वन्निष्पाद्य मण्डलम् । कर्मशेषं तदापाद्य भूषणानां यथोदितम् ॥ ८३ ॥
 एकादश्यां प्रभाते तु खानपूर्वं तु पूजनम् । सम्पूर्णाहुतिदानान्तं हुत्वा सम्यग्यथाविधि ॥
 आसाद्य कलशोद्देशं विनिवेदनमाचरेत् । ततो विशेषभोगानां प्रभोरामन्त्रणाय च ॥ ८५ ॥
 दन्तकाष्ठं सताम्बूलं मुखवासांसि दर्पणम् । चन्दनादीनि गन्धानि जातिपूर्गफलानि च ॥ ८६ ॥
 त्रिनिवेश्य निधायाप्रे दक्षिणेऽथ जगत् प्रभोः । गुमुलं मृष्टधूपं च प्रकाशं ताम्रपात्रगम् ॥ ८७ ॥
 द्वृक्प्रथमामण्डनं चैव हेमसूत्रं सकङ्कणम् । मध्वाज्यपूरिते पात्रे तैजसे रोचनाञ्जनम् ॥ ८८ ॥
 रसष्टकं महामूर्त्तेन्त्रवस्त्रे सितारुणं । पश्चिमेऽथ विमोर्द्यात् पुण्यनद्युदकं तथा ॥ ८९ ॥
 तीर्थतोयान्नभोगार्थं नगमगृत् श्रीफलादि यत् । शाङ्कुलं त्रीनीलदर्भाश्च ताम्रपात्रे तु वायसे ॥
 उत्तरेऽथ विमोर्द्यादेवदेवस्य पुष्कर । माल्यान्योषधयस्सप्त बीजानि च फलानि च ॥ ९१ ॥
 तिलतण्डुलपात्राणि क्षीरं दधिरसं घृतम् । गन्धबृन्दत्वगेलाद्यं धातवो गैरिकादयः ॥ ९२ ॥
 सफलं नारिकेलं च विकारस्त्वैक्षवोऽस्त्रिलः । सराजते कांस्यपात्रे संभवे सति प्रद्वज ॥ ९३ ॥
 यज्ञपर्णपुटे वापि विनिवेद्यमसंभवे । सकुशोदकमन्यंषां ताम्बूलं दन्तधावनम् ॥ ९४ ॥
 सितानि सोत्तरीयाणि उपवीतानि चन्दनम् । कुकुमागुरुकर्पूरश्रीखण्डैरधिवासितम् ॥ ९५ ॥
 चतुर्स्थानावतीर्णस्य दद्याद्दन्धपवित्रकम् । ततोऽर्थपुण्यधूपं च मुद्राबन्धं समाचरेत् ॥ ९६ ॥
 आदिमध्यावसाने तु सम्याच्छिद्दशान्तये । जपेत्मन्त्रवरं साङ्गं पश्चाद्द्वाज्ञलिं पठेत् ॥
 प्रणवद्विद्ययाद्यं तु स्तोत्रमन्त्रं निवेदयेत् । सर्वमन्त्रमयानन्तं नित्यसन्निहिताव्यय ॥ ९८ ॥
 गुणप्रधान योगेश भावनाभोगविग्रह । नारायणं परं ब्रह्म प्राणेश ४चतुराङ्कने ॥ ९९ ॥
 सर्वगान्व्युत सन्मूर्ते सर्वज्ञं पुरुषोत्तम । अस्माकाललवाद्यावद्विसर्जनदिनावधि ॥ १०० ॥
 नानामन्त्रगणोपेतस्सन्निधि भज मे प्रभो । देवविम्बे तु तन्मूर्तौ कलशे मण्डलक्ष्मितौ ॥ १०१ ॥
 संस्त्यासूत्रेऽक्षसूत्रे च पावके गुरुविग्रहे । घण्टायां शास्त्रपीठे च यागोपकरणेषु च ॥ १०२ ॥
 सुक् स्वाद्येष्वशेषेषु एकान्तिद्विजमूर्तिषु । विष्णुर्वर्षद्वेषु ५जन्मकर्मरेषु च ॥ १०३ ॥
 श्रद्धापूतेषु दक्षेषु त्वदेकशरणेषु च । अतीतवात्सरीयाणां खानादीनां हि कर्मणाम् ॥ १०४ ॥
 नैमित्तिकानां नित्यानामपूर्णानां हि शान्तये । त्वत्रीतये यथाशास्त्रमद्य निर्वर्तयाम्यहम् ॥ १०५ ॥
 पावित्रकं विधानं च सर्वकर्मप्रपूरणम् । अतोयं मुखवासाद्यमुपचारं हि चार्चितम् ॥ १०६ ॥
 होमान्तमधिद्वासीयं कुरु सर्वं हि चात्मसात् । त्वामर्चयाम्यहं भक्त्या सुप्त्यतीते तु जागरे ॥

१. ग-घ—प्रभामण्डल चैव २. क-ख—नगम् फलादिक यत् ३. क-ख—नीलद
 ..ताम्र ४. ग-घ—चतुरात्मक ५. क-ख—चर्म कर्म ६. क-ख—मधिवासीच .. र सर्वम्

यथावद्भूसूत्रान्तैर्मौग्नापवर्गद । विज्ञसोऽसीह भगवन् वेत्सि सर्वं हृदि स्थितम् ॥ १०८ ॥
 भक्तस्य मम वात्सल्यात् प्रातः कार्यस्त्वनुग्रह । एवं निमन्त्रयित्वाजमष्टाङ्गेन नमेत् क्षितौ ॥
 चतु प्रदक्षिणीकृत्य हृदि मन्त्रमनुस्मरन् । गीतनृतादिकैः स्तोत्रैवेदपाठसमन्वितैः ॥ ११० ॥
 जयशब्दसमेतस्तु जागरेण नयेत्तिशाम् । स्तात्वा ब्राह्मसुहृतेऽथ कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १११ ॥
 महता विभवेन प्राक् द्वारयां समाचरेत् । यथावद्भगवद्यां कुर्यात्तदनु पौष्टक ॥ ११२ ॥
 सांस्पर्शिकैर्रासनाद्यैर्विवैरौपचारिकैः । हृदयङ्गमसंज्ञैस्तु बहुभेदविनिर्मितैः ॥ ११३ ॥
 भक्ष्यमौज्यैस्तथा लेख्यैश्चैवैर्नानाविधैरपि । षट्कुपभैस्त्वैश्चकैर्मूलैः फलैश्चुमैः ॥ ११४ ॥
 पावनैः पावकस्त्रिवैरुपदंशादिकान्वितैः । गोसंभवैस्त्वैरैः कांस्यपत्रैर्मध्याज्यपूरितैः ॥ ११५ ॥
 रसालक्षीरसंपूर्णदिक्स्थैर्तस्तु समुद्रवत् । मात्रावित्तैस्तताम्बूलैरन्तमनैर्यथोचितैः ॥ ११६ ॥
 वरशय्यासमेतस्तु पावनैरात्मवल्लभैः । सदेशपरदेशोत्थैः क्रीडामोगैरकृत्रिमैः ॥ ११७ ॥
 जातरूपमयैः पात्रैर्गन्धमाल्यावलङ्घते । जपमुद्रावसानान्तमेवं मण्डलसन्निधौ ॥ ११८ ॥
 कृत्वा तु भगवद्यां विशेषादेवमन्दिरे । अथ भूषणगत्र तु आदायोद्धात्र्य पूज्य च ॥ ११९ ॥
 पवित्रकं समादाय यायात्कलशसन्निधिम् । आराधनाङ्गनिचयमव्यक्तं तात्त्विकं हि यत् ॥ १२० ॥
 तृतीयमुभयात्मं वै अध्यात्मादित्रय तथा । अनुसन्धाय वै तसिन् संसरन् हृदयाद्विया ॥ १२१ ॥
 तत्राष्ट्रकसंख्यं तु अव्यक्तं भोगसंग्रहम् । मन्त्रमुद्रासमूहं तु तात्त्विकं परिकीर्तितम् ॥ १२२ ॥
 स्वाध्यायगीतवाद्यानि व्रतानि नियमानि च । दानान्युत्सवपूर्वाणि नानानैमित्तिकानि च ॥ १२३ ॥
 एतान्युभयरूपाणि पुरुषार्थप्रदानि च । प्रीतिदानि जगद्योनौ मन्त्रमूर्तौ जनार्दने ॥ १२४ ॥
 ३भास्वरं चिन्मयं शुद्धं यदेषा रूपमक्षयम् । तद्भेष्यनुसन्धेयं सूक्ष्मं तदनु पौष्टक ॥ १२५ ॥
 सूर्येन्दुवहिसंकाशमियतापरिकल्पितम् । तदग्रन्थिगणकेशेषु भावनीयं महामते ॥ १२६ ॥
 सुस्थूलं व्यावहार्य च तृतीयं सार्वलौकिकम् । ततन्तु निचयोदेशो भावनीयं सदैव हि ॥ १२७ ॥
 एवमाध्यात्मिकी व्यासि लक्षयित्वा तु पौष्टक । चिन्तयेदधिदेवात्म्यां व्यासिं मान्त्रीमनश्वरीम् ॥
 चतुर्णामविनाभावि यद्भूपममृतोपमम् । नानाभासंगणाकीर्णं मूर्त्मूर्तमनश्वरम् ॥ १२९ ॥
 किरीटमालाश्रीवत्सकौस्तुभानां महामते । सन्निधि भावयेत्तियमधिदेवात्मना त्रयम् ॥ १३० ॥
 पृथग्वस्तेजोऽनिलाकाशपञ्चानां समुदायि यत् । रमणीयं शुभं रूप भक्तानां परितोषकृत् ॥ १३१ ॥
 तदस्य चाधिभूतव्यं मन्तव्यं योजनाविधौ । ध्यात्वैवं मूलमन्त्रान्ते समुदीर्याब्जसंभव ॥ १३२ ॥

प्रगवालंकृतं मन्वं तमुद्यतकरः पठेत् । त्वत्प्राप्तिसाधनं देव ज्ञानं यदमलं परम् ॥ १३३ ॥
 भक्तिश्रद्धामभोपेता सत्क्रिया त्वत्प्रकाशिकी । अखण्डसिद्धये तस्याह्वयाय कथितस्त्वया ॥
 ज्ञानकर्मप्रसक्ताना भक्तानां भावितात्मनाम् । पवित्रारुद्यं यथाशतया त्वत्प्रसादान्मया कृतम् ॥
 यथोचितमिदानी तां ध्यायस्व परमेवरोम् । तस्माच्छुभतरं कर्म विज्ञानममलं हि यत् ॥ १३४ ॥
 विध्यन्तरं मन्त्रगणाद् द्रव्यसञ्चास्त्वमेव हि । प्राप्तिं पूर्यिता १पूर्णमपूर्णानां हि कर्मणाम् ॥
 तथेनानेन भगवन् भवभज्ञादिर्दित्यस्य च । २अशठस्य क्रियाकाण्डमखण्डं सर्वमस्तु ते ॥ १३८ ॥
 विज्ञप्तोऽसीह भगवम् अर्थिता मे परा त्वयि । विना त्वत्परितोषेण सम्यक् ज्ञानप्रदेन च ॥ १३९ ॥
 आपकाले तु संप्राप्ते ३बुद्धिपूर्वं मयाच्युत । न सन्याज्यं क्रियाज्ञानं त्वं सर्वं वेत्सि तत्त्वतः ॥
 यथाकालं यथावच्च भोगैर्देवं यथोचितैः । नार्चितोऽसि यथा सम्यक् खेदश्चेतासि तेन मे ॥
 पूजनं भोगसंभोगैराज्यदोहैस्तु तर्पणम् । त्वयेतकृतकृत्यानां न किञ्चिदुपयुज्यते ॥ १४२ ॥
 सुक्षेत्रवापितं हेतदविलार्थस्य मेऽस्त्रिलम् । फलिष्यत्यमृतत्वेन ज्ञात्वैवं हि पुरा मया ॥ १४३ ॥
 अज्ञीकृतं गुरुमुखात् किन्तु सर्वेवरं प्रभो । परिस्फुरति मे बुद्धौ न निर्वृद्धं यथास्थितम् ॥
 मनोवाक्याकर्मस्तु आप्रभातान्निजावधि । अस्वातन्त्र्यादसामर्थ्यन्मनसश्चानवस्थिते ॥ १४५ ॥
 शीतोष्णवातवर्षद्यैरन्तरायैर्ज्वरादिकैः । असम्पत्तेः क्रियाज्ञानां देव त्वदनुरूपिणाम् ॥ १४६ ॥
 आप्रवृत्तेः परानन्दप्राप्तिनिष्ठं यथाहिकम् । यथोक्तममरणां तु यस्मात्र घटते त्वतः ॥ १४७ ॥
 तस्य संपूरणार्थं तु प्रधानतरमर्चनम् । पवित्रकार्यमादिष्ठं वत्सरं प्रति यत्त्वया ॥ १४८ ॥
 तन्मया कृतमध्यक्षमर्चितं यदनिर्मलम् । क्रियायोगादसंपूर्णं तन्मे निर्मलतां नय ॥ १४९ ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न तु तन्मया । तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु सुतृतो भव सर्वदा ॥ १५० ॥
 ओमच्युतं जगद्वाथ मन्त्रमूर्ते सनातनं । रक्ष मां पुण्डरीकाक्षं क्षमस्वाजं प्रसीद ओम् ॥ १५१ ॥
 उत्तचैवं मूलमन्त्रं तु हृदाधैर्लक्ष्मैस्सह । समुद्दिश्य ततो दद्यान्मूर्ध्म भन्त्रात्मनो विभो ॥
 सर्वज्ञानक्रियाभोगशुभसंकल्पविग्रहम् । भण्डलान्तर्गतस्यैवं प्रासादान्तस्थितस्य च ॥ १५३ ॥
 वहिमध्यगतस्यापि समारोप्य महामने । अर्चनेन पुटीकृत्य पावनं च पवित्रकम् ॥ १५४ ॥
 यागोपकरणानां च दन्त्वा ४शास्त्रात्मनस्ततः । देशिकस्य हृदारोप्य पूजितस्य च देववत् ॥
 परितुष्टेन तेनाथ तस्य सर्वार्थसिद्धये । ५साशिषं हि सदारभ्यं संस्थितस्याग्निसन्नियो ॥ १५६ ॥
 हवनान्तर्चनान्ते वा ह्यन्येषां क्रमशस्तु वै । ततः प्रावरणैदर्नैर्यथासंपत्ति संभृतैः ॥ १५७ ॥

१. क-ख—पुण्डरीकाक्षम् २. क-ख—अङ्गस्य क्रिया ३. क-ख—वृद्धिपूर्वम्

४. ग-घ—शास्त्रात्मनस्तदा ५ क-ख—साशिषं हि

सोपवीत्तोत्तरायैश्च छत्रोपानत्समायुतैः । विविधैर्मौजनैर्विप्र धूपैश्चालभनादिकैः ॥ १५८ ॥
 पूजयेद्वाक्षणान् सर्वान् सुसूपायांस्तथा यतीन् । त्रिरात्रादथ सप्ताहादुपसंहृत्य पौष्कर ॥ १५९ ॥
 महदर्चनपूर्वं तु कृत्वा पूर्णावसानिकम् । क्रमशश्चोपसंहृत्य स्वयं गुर्वात्मनाथवा ॥ १६० ॥
 आदाय पूजिते पात्रे अर्चयित्वा यथाविधि । जानुनी भूगते कृत्वा प्रणिपत्य च देशिकम् ॥
 मानयित्वार्थपुष्पादैः प्रणिपत्य स्वयं पुरा । विनिवेद्य च तत्यात्रं प्रसादः क्रियतां विमो ॥ १६२ ॥
 साशिषं भगवत्मीतिर्वच्याचार्येण तस्य तु । यथागमं यथाशास्त्रं प्रसादाच्चतुरात्मन् ॥ १६३ ॥
 त्वयि सांवत्सरं विप्र सुसंपूर्णं तदस्तु ते । समुक्तीर्तयतस्तस्य आसनस्थस्य मूर्धनि ॥ १६४ ॥
 कलशद्वितयं मन्त्रं रक्षासौभाग्यमोक्षदम् । विसर्जनं विमोः कुर्यात् पूजापूर्वं यथाकमम् ॥ १६५ ॥
 विष्वक्सेन यजेत् साङ्गं तर्पयेत्तदनन्तरम् । समाहृत्याखिलं पञ्चात् कृते वै तद्विसर्जने ॥
 प्रकल्प्य पूर्ववत्सोमपानमच्छिद्रसिद्धये । स्वमराजतसद्रलघटिने वा विमूषिते ॥ १६७ ॥
 चक्राधरे तु कलशे वितने कमलोदरे । पाञ्चजन्यवलीग्रीवे शतपत्रशुभानने ॥ १६८ ॥
 ऊर्ध्वाधःकौमुदीमालामण्डलालंकृतेऽज्जज । मकराननशेषाभिरमृताम्बुप्रवाहके ॥ १६९ ॥
 नदी॑समुद्ग्रीवृक्षभीनमाल्यैः परिष्कृते । २एवं लक्षणसंयुक्ता॒ विमेराराधनाय च ॥ १७० ॥
 पादार्थाचमनस्नानदाने सांवत्सरोत्सवे । तथा सहस्रकलशैरभिपेकविधावपि ॥ १७१ ॥
 इत्युक्तमरविन्द्राक्षं पवित्रारोपणं परम् । ३ऊनातिरिक्ताद्याति सुवि॑भक्तजनं सदा ॥ १७२ ॥
 तस्य निर्वर्तनाद्वृक्षया ब्राह्मणो वेदविद्वतेत् । श्रीमानस्युग्रशक्तिर्वै क्षत्रियोऽच्छिवसन्ततिः ॥
 धनधान्ययुतो वैश्यशशद्वस्तु सुखवान् भवेत् । गोभसुवर्णदानानामनन्तानां हि यत्कलम् ॥
 यावज्जीवं प्रदत्तानां प्रत्यहं तु समाश्शतम् । परमायुषि सपूर्णे तत्कलं प्राप्नुयान्नर ॥ १७५ ॥
 प्राप्तकालस्यबुध्या तु आसाध्यात्तनं हरेः । स्मरन्मन्त्रेश्वरं सम्यक् सम्यक् सृजति विग्रहम् ॥
 यानैश्चन्द्रप्रतीकाशैर्दिव्यस्त्रीजनसंयुतैः । वीजमानो दिवं याति पूज्यमानस्तथामैः ॥ १७७ ॥
 भुज्वा भोगांस्तु विपुलान् सर्वलोकान्तरोद्भवान् । कालेन महता॑ साद्य मानुष्यं पुनरेव हि ॥
 शुभे काले शुभे देशे जायते च शुभे कुले । निवृत्ते वाल्यमावे तु व्यक्ते करणसंग्रहे ॥ १७९ ॥
 बुद्धितत्त्वे प्रबुद्धे तु जन्माभ्यासवशात् वै । कर्मणा मनसा वाचा नारायणपरो भवेत् ॥
 नित्यं क्रियापरो धीमान् ब्रह्मण्यसत्यविक्रमः । अनन्यथा विशुद्धात्मा दुष्टसङ्गविवर्जितः ॥

१. ग-घ—समुद्रश्रीवत्स २. ग-घ—एवं लक्षणसंयुक्तान् विमो ३. क—ऊनाति-
 रिक्ता .पाति ४. ग-घ—भक्तजन तदा ५. क-ख—तथापरैः
 ६. क-ख—साम्यमातुष्यम्

व्यधिशोकविनिरुक्तः पुत्रदारादिकैर्युतः । अपमृत्युविनिरुक्तो ज्ञानमासाद्य निर्मलम् ॥ १८२ ॥
 श्वेतद्वीपं समायाति सुराणां यत्खुर्लभम् । ज्ञानिनाभिपि चान्येषां तत्र दृष्ट्वा जगत्पतिम् ॥ १८३ ॥
 परं ब्रह्मत्वमायाति तत्कर्मपरमः पुमान् । पश्यन्त्यारोप्यमाणां ये ब्रह्मसूत्रं जगत्पर्मो ॥ १८४ ॥
 इत्थानुमोदयन्त्यन्ये यान्ति तेऽप्यमरावतीम् । शृण्वन्ति ये विधानं तु पवित्रं पापनाशनम् ॥
 प्राप्नुवान्ति च ते पुण्यमिष्टापूर्तादिक हि यत् । नारीश्वनन्यशारणा पतिना परिचोदिता ॥
 तद्वक्ता सः सती साध्वी कर्मणा मनसा गिरा । नित्यं भर्तरि चाद्रोहा प्रयता साङ्गतेन वै ॥
 पवित्रकं जगद्योनेररोपयति चाब्जज । सातुरुं चैव सौभाग्यं प्राप्नुयादचिरेण तु ॥ १८८ ॥
 देहान्ते देवनारीणां देवानां याति पूज्यताम् । सात्वरुन्वतिपूर्वाणामवाक् २समभिवीक्षते ॥
 ज्ञानमासाद्यत्यन्ते येन यान्त्यत्यन्ते येन यान्त्यत्यन्ते येन यान्त्यत्यन्ते येन यान्त्यत्यन्ते ॥
 पितृणां जनकादीनां नाम्ना स्नेहपुरस्तु यः । ददाति भूषणं विप्र मन्त्री मन्त्रामनो विमोः ॥
 दुर्गते३सुगति याति द्युसिन्धोरस्थिरा २ नरः । यथा सुराणाममृतं नृणां गाहूं जलं यथा ॥
 सधा यथा पितृणां च कर्मणां तद्वद्बज्जज । पवित्रक क्रियाद्यानां पावनं भूतिवर्धनम् ॥
 सर्वदोषभयव्यञ्चं च सर्वोपद्रवनाशनम् । सर्वसौख्यप्रदं चैव सर्वगुह्यप्रकाशकम् ॥ १९४ ॥
 यस्सम्यग्भगवद्वक्तः कृतमन्त्रपरिग्रहः । एवमेव प्रवृत्तौ वा जन्माभ्यासात्सदाचर्ने ॥ १९५ ॥
 अनन्यत्वेन वै विष्णोः परस्य परमात्मनः । प्रयत्नेनार्थनीय च महतानेन देशिकः ॥ १९६ ॥
 असच्चिधानात् स्वगुरोरभावात्तस्य चाब्जज । प्रवर्तनीयमन्येन गुरुणाभ्यर्थिनेन च ॥ १९७ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा नेतरस्याधमस्य च । नान्यदर्शनसंस्थस्तु मद्भूतेस्तपरायणैः ॥ १९८ ॥
 पवित्रारोहणादीनामर्थनीयो हि देशिकः । भामतिप्रतिपञ्चं च अन्तस्था वेति यद्यपि ॥ १९९ ॥
 कृतार्थमतिभक्तवादमुं मन्ये तदा गुरुम् । प्राप्तसुत्तारकं शिष्यो मन्ये भक्तिवशाद् गुरुम् ॥ २०० ॥
 यत्रैवं चित्तवृत्तीनां साम्यमस्ति त्रयस्य च । शिष्यदेशिकमन्त्राणां तन्त्रमोक्षश्च सिद्धयः ॥
 ज्ञात्वैवं यस्तु भक्तानामभक्तसंप्रवर्तते । ५मन्त्रदाने च शिष्याणां स याति नरकेऽधमः ॥ २०२ ॥
 प्रत्यक्षमेति भक्तानां भक्तिं प्रागार्जिता शनैः । तत्सम्पर्कसमाचारान् भन्त्रदैवतनिन्दनात् ॥
 तस्माद्विषयसंभूतं यस्य यद्विषयं स्फुटम् । परेषामात्मनश्चापि तस्य तस्मिद्विदं स्मृतम् ॥ २०४ ॥
 यत्रास्ति देशिकानां च भक्तिरव्यभिचारिणी । ६तत्रैव यदि शिष्याणामभिलाषोऽस्ति षपूजने ॥

१. क-ख—तदाशुमोद २. ग-घ—समभिवीक्षये ३. ग-घ—सुगति यान्ति यु
 सिन्धोरस्थिना नराः ४. क-ख—मामाति प्रतिपञ्चं च ५. क-ख—मन्त्रदानैश्च ६. क-ख—
 यतिशिष्या ७. ग-घ—पूजिते

तदा १मन्त्रवरं प्रीतं सन्निधि कुस्तेऽब्जज । सिद्धस्य समबुद्धेवं निष्क्रियस्य तु या किया ॥
 अतोऽन्यस्य क्रियां विद्धि भक्तिपूर्वा तु सा स्मृता । या च तद्विषया भक्ति पतिवृत्तिसमोचिता ॥
 अष्टाङ्गलक्षणा पूर्णा श्रद्धापूता च मोक्षदा । अतोऽन्या सिद्धिदा सिद्धिर्व्यभिचारफलप्रदा ॥
 सर्वस्याहं तटस्थोऽहमाशयं वेद्धि तत्त्वतः । भक्तिर्मा प्रति २ वै ताभ्यां यदा हृव्यभिचारिणी ॥
 मन्त्रामनानुगृह्णामि शिष्यं गुरुमुवेन तु । नाभक्तेन त्वतो भक्तो दीक्षणीयं कदाचन ॥ २१० ॥
 नाभक्तस्त्वतिभक्तेन योजनीयस्त्वदर्चने । गुरोरभक्ताद्वक्ताना भक्तिरभ्येति*तापनम् ॥ २११ ॥
 शारीरं मानसं दुखं वर्धते च क्षणात् क्षणम् । भावमानुरात्मेति येन यात्यधमा गतिम् ॥
 गुरोरनन्यशरणाद्वक्तानां कमलोद्धव । द्विविधं त्रिविधं दोषमचिरात् क्षयमेति च ॥ २१३ ॥
 अनुग्राहादभक्ताच्च सावलेपात् क्रियेऽज्ञतात् । गुरोरकीर्ति महती विद्वेषं सहते न वै ॥
 सामुख्यं दुस्सहानां च दोषाणा दीक्षितस्य च । तस्मात्सर्वप्रथलेन अदृष्टफलसिद्धये ॥ २१५ ॥
 विहितं यच्च तत्कर्त्त्वं शिष्येण गुरुणापि च । नाभक्तस्मविदामोति नाभक्तो ध्यानमाप्नुयात् ॥
 नाभक्तस्तत्क्रिया वेति नाभक्तशास्त्रविद्धवेत् । नाभक्तमर्चा यागं च वहिमर्चापयेत्तथा ॥ २१७ ॥
 बन्धापयेन्नमुदां च श्रावयेत्समयात् हि । ३योऽपराधेन वा लोभादभक्तानां जगद्गुरौ ॥ २१८ ॥
 विपर्ययार्थवैत्तृणामपहासरतामनाम् । अभिगच्छापयेन्नोहात्स याति नरकं गुरु ॥ २१९ ॥
 प्रायश्चित्तं हि पूर्वोक्तं तापार्तो नाचेद्यदि । इत्युक्तमरविन्दोत्थं यत्त्वया परिचोदितम् ॥ २२० ॥
 भक्तानामुपकारार्थं पवित्रारोहणं शुभम् । प्रावृद् काले प्रवृत्ते तु त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ॥ २२१ ॥
 मनुष्यामरसिद्धानां वक्तव्यं चानुवर्तिनाम् । अप्रवर्तन्ति हि वेगेन श्रद्धया वत्सरं प्रति ॥ २२२ ॥
 महत्यस्मिन् मः बुद्धे व्यापारे पारमेवरे । विभेदशयनसंस्थस्य काले पुष्पफलाकुले ॥ २२३ ॥
 गगने लङ्घयमाने तु सवलाकैर्वलाहकै । कुमुदोत्पलकङ्गैर्मूषिने वसुधातले ॥ २२४ ॥
 वनोपवन उद्याने हरितैश्शाद्वलादिकै । शालिसस्यादिकैर्युक्ते पल्यलोदकशोभिते ॥ २२५ ॥
 पवित्रकं कृतं विष्णोरन्तस्स्थाप्ति तुष्ठिदम् । तस्य प्राविहिता विप्र सततं शयनक्रिया ॥ २२६ ॥
 अथोक्तदिवसे ताभ्यां ब्रह्मनिर्वर्तिते सति । रक्षणीयमवश्यं वै ५कर्मयागं क्रियागैः ॥ २२७ ॥

इति श्रीपात्रात्रे महोपनिषदि पौष्ट्रसंहितायां पवित्रारोहणं नाम

त्रिशोऽध्यायः ॥

—०००—

१. ख-ग-घ—मन्त्रेश्वर २. क-ख—वै त्वा+याम् ३. ग-घ—योऽवरोधेन
 ४. क-ख—प्रवर्तन्ति हि वेगेन ग-घ—हि वै येन ५. ग—कमलागम्

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः

ओमगवानुवाच—

पवित्रारोहणं कृत्वा चातुर्मास्यं महामते । निर्वहणीयं नियमैर्विविधैर्लोकपूजितै ॥ १ ॥
 शयनं देवदेवीयमर्चयेत्तद्विधि शृणु । हेमादिरलखचिते सर्वाङ्गपरिशोभिते ॥ २ ॥
 भगवत्यनुरूपे च शयने शशिवासिते । सितातपत्रचमरकिङ्गीवरमण्डिते ॥ ३ ॥
 वैजयन्तीगणोपेते हेमदण्डाङ्गिप्रभूषिते । वितानकेन दिव्येन कुड्कुमादैर्विभूषिते ॥ ४ ॥
 शोभिते चोपरिष्ठातु तिर्यगूर्ध्वपटावृते । जातीफलादिकैर्लाजसर्ववीजादिपूरिते ॥ ५ ॥
 विदिक् चित्रपट्ट्युक्ते सतुष्प्रकरीकृते । रत्नदीपसमायुक्त इत्यसिन् शयने सरेत् ॥ ६ ॥
 क्षीरोदार्णवमध्यस्थं सहस्रफणमौलिनम् । हिमकुन्देन्दुधवलं नागनाथं महामते ॥ ७ ॥
 प्रणवेन स्वनाम्ना च वर्णन्तेन सविन्दुना । ध्वात्तर्चयित्वा स्तुत्वा च नमस्कृत्य प्रसाद्य च ॥ ८ ॥
 निवेश्य तसिन् कर्माचार्या हारकेयूरभूषिताम् । श्रीखण्डशशिवाहीकविलिसां पुष्पवेष्टिताम् ॥ ९ ॥
 प्रावृतां नेत्रवस्त्रेण मष्टरूपैः सुधृष्टिताम् । स्वबीजं मन्त्रवर्णं तु अं लक्ष्मीपतये नमः ॥ १० ॥
 समुदीर्यं धिया चार्यमङ्गोपाङ्गकमेण तु । द्वादशाक्षरवर्णस्तु स्वनामपदसंयुतैः ॥ ११ ॥
 कर्माचार्या अभावातु दर्भमङ्गरिजं शुभम् । यथोक्तेन विधानेन विष्टरं विनिवेश्य च ॥ १२ ॥
 तसिन् मन्त्रवरं न्यस्य स्वपद्मगग्नोदरात् । निलीनाखिल१गण्डादिशक्तिपञ्चरमध्यगम् ॥ १३ ॥
 व्यक्तिनां मूर्तिदानेन नीत्वा ध्यानान्वितेन च । देवाङ्गमहितं वस्त्रमभुक्तममलात्मकम् ॥ १४ ॥
 दत्त्वोपरि समभ्यर्च्यं पुष्पधूपविलेपैः । सर्वतत्त्वोपसंहारं २चितशक्ति तु विन्यसेत् ॥ १५ ॥
 दक्षिणे त्वभिमानास्त्वां मूर्तिं तु चमरोद्यताम् । एवं ज्ञाननिशां वामे तालवृत्तकरोद्यताम् ॥ १६ ॥
 उत्तमां भावयेत्त्रिदां करसंवाहने रताम् । पादारविन्दुदेशस्थां लालयन्ती कराम्बुजैः ॥ १७ ॥
 आदाय चरणे दिव्ये साक्षात्कृ(स्स)सन्निधिस्थिता । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तस्यै देवाधिदेवता ॥
 तदन्तस्मरणानन्दजातविसमयलोचनाः । खनामपदमन्त्रैस्तास्संपूज्याः प्रणवादिभिः ॥ १८ ॥
 एवं हि देवदेवीयं शयनं कमलोद्धव । यथोक्तं संप्रतिष्ठाप्य चातुर्मास्यपरैर्नैः ॥ २० ॥
 कार्यत्र प्रत्यहं पूजा मार्जनं चोपलेपनम् । मृदा धातुविकरैर्वा सुगन्धैश्चन्दनादिकैः ॥ २१ ॥

प्रदानं धूपदीपूनां व्यजनेनानिलोस्थितः । शशिचन्दनसंयुक्तशीतलोदक ३स्त्रियाः ॥ २२ ॥
 कदलीदलकहारैः पञ्चोत्तमविभिश्रितैः । २स्वेदशान्ति समापाय पौन पुन्येन पूजनम् ॥ २३ ॥
 वेणुवीणासमोपेतां गीर्ति च मधुरस्वराम् । एवं मासद्वये याने जाने मेवरवेऽन्धरात् ॥ २४ ॥
 ब्रह्मन् भाद्रमदे मासि द्वादश्या हि निशामुखे । ईषत् प्रबोधमाश्रित्य देवदेवो ष्ठावोक्षजः ॥ २५ ॥
 शित्यर्थममराणां च परिवर्तनमाचरेत् । दक्षिणोनाङ्गसङ्घेन त्यक्त्वा चोत्तानशायिकाम् ॥ २६ ॥
 योगनिद्रां समाश्रित्य प्रकुर्वन् प्रभवाप्ययौ । ३मरुचक्राक्षसंक्षयं विश्वीजस्य पौज्कर ॥ २७ ॥
 मूलेन्दुमण्डलाचाथ आपास्याच्छादनाम्बरम् । अस्ते त्वाध्युजे त्वेष द्वादश्यां परमेश्वरः ॥ २८ ॥
 संत्यजेच्छयनं दिव्यं निशायां कार्तिकस्य (तु) च । उत्थायामरनाथश्च समाक्रम्य पतत्रिराट् ॥
 निशेषभुवनग्रामवीथीना दोषशान्तये । विचरत्यप्रमेयात्मा नन्दयंत्सान् द्वारादिकान् ॥ ३० ॥
 आवीक्षयञ्जगत्यस्मिन् स्वकृतं धर्मपद्धतिम् । एवं भक्तजनैः कार्यं तस्य तच्छित्तं महम् ॥ ३१ ॥
 विविधैरुत्सवैर्दानिजपजागरौश्चुम्भैः । नृत्यात्समोपेतैर्विलासैर्हायसंयुतैः ॥ ३२ ॥
 क्रीडमा नैसुमनसैः प्रथैः प्रणैः प्रभोः । एकदेशस्थितैर्विष्व अनन्यमानसैस्तदा ॥ ३३ ॥
 मासशेषं तपोनिष्ठस्तमर्थैः पुनरेव हि । स्वाश्रमे वामरक्षेत्रे रक्षणीयं महाजनैः ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मन् द्वादशरात्रेण षड्ग्रात्रेण शुभेन च (वा) । असामर्थ्यं त्रिरात्रेण अहोरात्रेण वाब्जज ॥ ३५ ॥
 नयेनकाशनेनाथं चत्वायेते शुभत्रातः । मासोगवासनिरत्नैरैः परमवैष्णवैः ॥ ३६ ॥
 अन्ते त्रिद्वयेकरात्रं वा कार्यमच्युतजागरम् । पुण्याख्यानकथाभिस्तु स्तोत्रपूर्वस्तु गीतकैः ॥ ३७ ॥
 सवार्थैर्मधुरैर्नैरपहासैस्तु हर्षदैः । जयशब्दैर्नैमस्कारै करतालसमन्वितैः ॥ ३८ ॥
 समर्चयेच्छानिवासं जुहून् ध्यायन् जपन्नपि । भोगैः षड्ग्रापूर्वस्तु ४सुपूर्णरैचारिकैः ॥ ३९ ॥
 अर्ध्यविलेपनैर्मल्लैर्मृष्टधूपसमन्वितैः । ब्राह्मे मुहूर्ते द्वाश्या मन्त्रमूर्ति यजेद्वरिम् ॥ ४० ॥
 शङ्खध्वानसमोपेतैर्दुन्दुभीपटहस्वनैः । वन्दिवृन्देस्थितोचाभिर्नानावाग्भिर्महामते ॥ ४१ ॥
 महाजयजयारावैः पुनःपुनरुदीरितैः । प्रबोधलक्षणैस्तोत्रैरुत्थाप्य शयनात्तत ॥ ४२ ॥
 महता विभवेनाथ मण्डलादौ यजेक्तमात् । महत्सप्तपूर्वस्तु भोगैः पूर्णर्थोदितैः ॥ ४३ ॥
 महादीपैः प्रभूतैस्तु साङ्कुरैः पालिकागणैः । फलैः पनसपूर्वस्तु मध्वाज्यतिलचर्चितैः ॥ ४४ ॥
 पुष्पार्थ्यचन्दनाद्यन्तैर्ब्रह्मसूत्रविभूषितैः । मालतीमलिकापूर्वसमुत्तैर्मञ्जरीगणैः ॥ ४५ ॥
 कदम्बचूतश्रीवृक्षक्षेत्रजुशाखासमन्वितैः । तरणैः सूत्रसम्बन्धैः कुङ्कुमादैसुपूजितैः ॥ ४६ ॥

गोभूहेमादिकैदर्नैश्चित्रै. प्रावरणैश्चुमै । एवमिष्ठा तु होमान्तं ग्रामं वा नगरं गृहम् ॥ ४७ ॥
 सपवित्रेण यानेन सचकेण शुभेन वा । मन्त्राश्चकुम्भयुक्तेन तद्विम्बोदरकेण वा ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मघोषसमेतेन गीतवायान्विनेन च । गणिकाभगवद्भक्तास्तहनागरिकैर्जनैः ॥ ४९ ॥
 परित्राड्ब्रह्मचारीभिर्जपस्तुतिपरायणैः । महता केतुयुक्तेन सितच्छत्रावृतेन तु ॥ ५० ॥
 प्रदहन् सुरभि धूपं पृथक् साम्यं च गुग्गुलम् । यानमेवं परिश्रम्य द्रविणं चार्थिषु क्षिपेत् ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्धां प्रणिपत्य च । सर्वाङ्गैर्दण्डवद् भूमौ भक्त्या तु पुरुषोत्तमम् ॥
 रथस्थमालयस्थं तु वेतसा संस्तुवन् जपन् । प्रक्षिपन् चार्थ्यपुष्पे तु लाजान् सिद्धार्थकान् फलान् ॥
 दृष्टं २यदेव दिदेवं भावयेत्सर्वदिक्षथा । चड्कमेद्वनं कृत्स्नं स्थितिं बद्धाति येन वै ॥ ५४ ॥
 भक्तानां भगवान् भक्तौ दिक्षालाघैरनाहत । एतत्यदक्षिणं नाम सामान्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ५५ ॥
 सम्भ्यस्तं परिज्ञातं ददाति पदमाच्युतम् । जानुभ्यां सहपाणिभ्यां जानुभ्यां वा समाचरेत् ॥
 सकृत्संवत्सरस्यान्ते त्रिसन्ध्याद्वादशीषु वा । एकमेव तथेज्यान्ते शिरसावननेन तु ॥ ५७ ॥
 ३सम्भ्यर्च्य ततो भावमचिरादेव ४कर्मणाम् । फलं यच्छति देहान्ते क्रमालोकास्तु वैभवा ॥
 कृतेज्यः परया भक्त्या प्रणन्यैवमधोक्षजम् । प्रदक्षिणैरर्चनीयं प्रणिपातसमन्वितैः ॥ ५९ ॥
 सर्वक्षेत्राभिगमनात् सर्वतीर्थाण्टनातु वै । फलं ददाति भगवान् भक्तस्य चरणार्चितम् ॥ ६० ॥
 प्रदक्षिणीकृता येन मूर्तिर्मन्त्रात्मनो हरेः । दोषैः प्रदक्षिणीकृत्य त्यक्तस्सभवर्गैर्नरैः ॥ ६१ ॥
 भगवान्त्कर्मदीक्षाणां भक्तानां भावितात्मनाम् । प्रकृष्टप्रेतव्यापर दक्षिणं शुभवर्भनि ॥ ६२ ॥
 ज्ञानगोलकतुल्यत्वाच्चक्रवद्भूषणातु वै । प्रददाति शुभं नित्यं क्षिणोति क्लेशसंचयम् ॥ ६३ ॥
 भगवत्कर्मनिष्ठाना देवायतनवासिनाम् । भक्तानामपि वान्येषां कर्मवागिन्द्रियात्मकम् ॥ ६४ ॥
 अन्तर्गम्भिर्गृहे विष्णोर्गम्भीद्वाननमण्डपे । प्रणिपातगणं कुर्यात् प्रदक्षिणगणं विना ॥ ६५ ॥
 वह्निस्थस्य विभोर्यसात्याणिपृष्ठस्य दर्शनम् । दोषकृन्त्रमूर्तीनामेवं देहमसिद्धिकृत् ॥ ६६ ॥
 जानु४प्रदक्षिणं कृत्वा अन्तस्सञ्चिकटे विभोः । विरुद्धमपरं विप्र भक्तानां चरणत्रमः ॥ ६७ ॥
 उपानत्यादुकारूढच्छत्रोष्णीषधरास्तथा । यानाश्चशिविकासंस्थस्ताम्बूलाद्यं हि चर्वयन् ॥ ६८ ॥
 क्रीडाणपक्षिहिलादण्डर्दर्पणं व्यञ्जनं वहन् । प्रहसन्नथवामोदमुच्छृसन् प्रलपन् वहु ॥ ६९ ॥
 विलासकेलिक्रीडां च कुर्वन् कुपितमानसः । त्वराविष्टशुभार्थी यो लभेत्वात् त्रमन् फलम् ॥

अनन्थबुद्धिना तसात्दतेनान्तरात्मना । कार्यं शुभेषुना नित्यं गृहायतनयानगे ॥ ७१ ॥
 यस्माद्वै भूरिफलदमल्पक्लेशं महामते । एकवेरमनन्तं च १महामोक्षकरं परम् ॥ ७२ ॥
 एवं प्रदक्षिणीकृत्य कृत्वा पुष्पाङ्गलि ततः । अवतार्य रथान्मानं चक्राधिष्ठानपूर्वकम् ॥ ७३ ॥
 पूजनीयं पुनरपि मुद्रावद्धाङ्गलि ततः । तर्पणीयमथाज्ञायैर्दद्यात्पूर्णहुति शुभाम् ॥ ७४ ॥
 अर्धघूपप्रदानादै । क्षमयेत्पुरुषोत्तमम् । यानपात्रं तथा च्छत्रं प्रतिपाद्य सदक्षिणम् ॥ ७५ ॥
 शयनं स्वगुरोर्विप्र द्विजानां तदसन्निधौ । कृत्वा जानुद्रव्यं भूमौ बद्धाङ्गलिरिदं पठेत् ॥ ७६ ॥
 देव तर्येश्वरानादे कर्मणानेन चाखिलाम् । शुभां गति जनो यातु प्रीतिं लं परमां भज ॥ ७७ ॥
 भोजयेद्वाक्षणान् पश्चाद्विविधै । पानभोजनैः । श्रद्धया दक्षिणान्तैश्च तृप्त्यर्थं पितृसन्तते ॥ ७८ ॥
 अनुयागं ततः कुर्याद्वृन्द्यभूत्यसमन्वितः । विभवे सति वाब्जोत्थं कार्यमेवमनाकुलै ॥ ७९ ॥
 द्रष्टव्यममैर्देवं २क्षेत्रे ब्रह्मरथे स्थितम् । ग्रामीये नागरे स्थाने विमाने वा स्थितं प्रभुम् ॥ ८० ॥
 इत्येवमुक्तं भक्तानां विधानं कौमुदीयकम् । यस्य सालोक्यतापूर्वं फलं भाववशात् स्थितम् ॥
 पवित्रारोहणाद्यं च भक्तानां भावितात्मनाम् । यदुक्तमेवमखिलं यथाकमलसंभव ॥ ८२ ॥
 अस्यात्त्वादसामर्थ्याद्विच्छाभावातु वा द्विज । द्वादशीप्यस्विलास्वेवं कुर्यात्संवत्सरान्तरे ॥ ८३ ॥
 वारितेऽपि निशायां तु चातुर्मास्ये तु संयमे । भक्तैर्निर्वहणीयं च तुलाभागावसानिकम् ॥ ८४ ॥
 द्यप्राक् भवेतुलमो(गात्र)गस्तुऽद्वादश्यां विगतं यदि । ४निशायामाचरेत्कृत्स्नं पारम्यं तत्तिथेयतः ॥
 कुर्याद्व्रतवरं चैवं पञ्चाहसुभयोरपि । एकादशीपूर्णिमान्ते तुलाद्वै वृथिकावधि ॥ ८६ ॥
 मधुमांसपरित्यागं मदिरास्त्रीनिषेवणम् । मारणं सृगजातीनां द्रुमविच्छेदनं तथा ॥ ८७ ॥
 वनदाहं च वसुवाखातं कुदालकादिना । ताडनं गोपशूलां च वधबन्धादिकं नृणाम् ॥ ८८ ॥
 निशाटनमवर्णनां व्यवहारं तु तैस्सह । ५मृष्टोदनं तु साम्यडगं सर्वं यज्ञाद्विवर्जयेत् ॥ ८९ ॥
 उपसंहारदिवसादपरेऽहनि पद्मज । भक्तानामास्तिकानां च विहितं वत्सरं प्रति ॥ ९० ॥
 कर्तव्यमभिषेकं च स्वस्तिशान्तिशुभासये । तसादनुग्रहिया कर्ताचार्यवरेण तु ॥ ९१ ॥
 जनन्या जनकेनाथं ऋत्विभिर्वा वयोऽधिकै । गुरोरसन्निधानाच्च साधकः ६साधकैस्तु वा ॥
 भद्रासने समारोप्य साम्बुजे स्वस्तिकाङ्क्षिते । सूत्रिते नवनामे तु पञ्चे वाष्टदले ततः ॥ ९३ ॥
 कुड्कुमादैर्विलिखिते कुसुमैर्वा सुपूरिते । नेत्रवस्त्रैः परिच्छच्चे ७यश्चेत्करजसा कृते ॥ ९४ ॥

१. क-ख—महामोहक्षयकस्म्   २. क-ख—क्षेत्रात् ब्रह्मरथे   ३. क-ख—प . भवे

४. क-ख—यगायामाचरेत्   ५. क-ख—मृष्टोदनं तु सौमाग्यम्   ६. ग-घ—साधकस्तु वा

७. क—यथोक्त तुते

घण्टाविधानपूर्णस्तु प्राक्षितैर्वा नवैर्युते । जातबीजशरावैस्तु शुभपूर्णयवाङ्ग्लैतैः ॥ ९५ ॥ ·
 दधिदर्पण॑ सच्छत्रपूष्पैस्मन्माङ्गलीयकैः । सर्वबीजादिकैत्सर्वैसुगन्धैश्श्रीफलादिकैः ॥ ९६ ॥
 मङ्गल्यगीतिभिर्वैद्यैव्रह्मघोषसमन्वितैः । आचार्यैः पञ्चरात्रज्ञैर्ज॒पद्यानपरायणैः ॥ ९७ ॥
 प्रभवाप्ययसद्व्यासदागममतस्थितैः । अलाबुवीणाजलजैर्वशंघटारवैस्सह ॥ ९८ ॥
 ज्वालासुमनसः पूर्णकुम्भसदृक्षमञ्जरीः । साकारविधाकन्यालङ्कृते यज्ञमन्दिरे ॥ ९९ ॥
 दूर्वादीनपि चर्वद्विगोवैर्वालवत्सकैः । परितश्चावृते गोभिर्वन्दि॒ इवृन्दसमाकुले ॥ १०० ॥
 वृद्धये तु परां लक्ष्मी सर्वशक्तिसमन्वितम् । प्राप्तये त्वाच्युतं सत्यं शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ १०१ ॥
 भक्तगानां विहितं स्खानविधिनानेन पौष्टकर । पूर्वोद्दिष्टेन विधिना अधिवास्य यथाक्रमम् ॥ १०२ ॥
 हेमाद्यं रत्नखचितं प्रागुक्तरचनान्वितम् । नवकं कलशानां तु न्यस्तव्यमुदकोदरम् ॥ १०३ ॥
 सर्वेषां वरुणं तावद्धयेयं फणिरथस्थितम् । वरदाभयहस्तं च प्रोद्धिरन्तं सुधारमम् ॥ १०४ ॥
 स्वाद्वारालयं क्षीरसंज्ञं च (तु) एकमावत्वमागतम् । विचित्रमकरारुदं रत्नपात्रकरोदयतम् ॥ १०५ ॥
 वरपाणि समुद्रं च ध्येयं सर्वत्र चाम्बुवत् । नारायणाङ्गिरसंभूतां पूर्वे जलघटोद्व्याम् ॥ १०६ ॥
 आग्नेये कच्छपारुदा यसुनां देवपूजिताम् । मण्डकाम्बुजसंस्थां च दक्षिणे तु सरखतीम् ॥
 शनैः प्रवाहसंज्ञां च पाशबन्धविमोक्षणीम् । नैऋते वृषभस्थां च पश्चिमे सिहवक्त्रकाम् ॥
 ऐरावती तु वायव्ये कलशे तु गजस्थिताम् । ईशानपञ्चमध्येऽत्र वितस्तां मीनगां घटे ॥ १०९ ॥
 नर्मदां महिषारुदां समज्ञां देवपूजिताम् । वृ(द्व)षद्वर्तीं देविकां च परोष्णी बडवाह्याम् ॥
 सिन्धुः ककुप्तु सर्वानु अष्टासु परितः क्रमात् । उपकुम्भेषु वाबजस्थास्सर्वास्तोयघटोदयताः ॥
 कुसुमैस्तत्वकैर्युक्ता जलमुदीर्यमानसाः । वासुदेवादिमूर्तीशैश्चताष्परिमन्त्रितैः ॥ ११२ ॥
 पूजितैरभिषेकं च दयात्सर्वफलासये । ध्यात्वाधरे तु हेमाद्ये एवं चक्रगतेऽच्चुजे ॥ ११३ ॥
 नदीसपुद्वरुणयथोक्ते पूर्वनिर्मिते । उत्कृष्टमुक्तारतादधे स्वस्तिकावैर्विभूषिते ॥ ११४ ॥
 द्वादशारासु ४मासेशकेशवावैरधिष्ठिते । सर्वाङ्गदेवतोपेते मन्त्रःयस्ते प्रतिष्ठिते ॥ ११५ ॥
 तदम्बुना तु वा कुर्यात् स्खानं चावभृथं शुभम् । प्रत्यहं तज्जलं मूर्त्ति धारणादभिवादनात् ॥
 मुच्यते सर्वदोषेभ्यो मङ्गल्यं वृद्धिमेव च । तीर्थेभ्यस्त्वासमुद्रेभ्यो गङ्गादिसरितो गणात् ॥
 स्खानोत्थं फलमाम्रोति भावितात्माच्युताश्रयी । कृते चावभृथस्त्राने परितुष्टोऽथ साधकः ॥ ११८ ॥
 ५भगवत्पदसिध्यर्थं गुरुपादाम्बुना स्वयम् । दक्षिणेन करेणैव स्वमन्त्रं मनसा स्मरन् ॥ ११९ ॥

१. क-ख—सच्छत्रपूर्णे. समाङ्गलीयकैः २. ग-घ—ध्यानजप्यपरायणैः ३. क-ख—
 वन्दिन्द्रव्यासमाकुले ४. क-ख—मासेऽथ ५. क-ख—भगवत्पद

मूर्धि संसिच्य १ शङ्खारुद्यमुद्रया चोर्वकक्रया । अम्बुसिक्तेऽम्बरेऽपास्य परिधायापरे ततः ॥
 प्राग्नदुष्णीषपूर्वैस्तु पुष्पैर्गन्धैस्तु भूषणैः । शरीरमभ्यलंकृत्य उपविश्यासने ततः ॥ १२१ ॥
 यथोदितं पुरात्रेण कुर्यात्तिर्मत्सनं ततः । ३अभिनन्द्य कृतन्यासो मङ्गलार्थपुरस्सरान् ॥ १२२ ॥
 नृपोपकरणान् सर्वान् छत्रचामरपश्चिमान् । देशिकेन्द्रकरात् प्राप्य समुत्थायासनात्ततः ॥ १२३ ॥
 नमस्कृत्य जगन्नाथं परमेश्वरमच्युतम् । अनलालयमासाद्य देशिकेन्द्रेण वै सह ॥ १२४ ॥
 पुष्पस्तमन्धघूर्णैश्च फलैर्वैजैस्तु वा(चा)ञ्जलिम् । पूरयित्वार्चनं कृत्वा विभोर्विहिगृहान्तरे ॥
 संसरन् हृदि मन्त्रेशमुपविश्यामिसंमुखम् । ततो मन्त्राभिजसेन साम्बुना विष्ट्रेण तु ॥ १२६ ॥
 प्राग्नदामस्तकात्सर्वे स्पृशेद्धशनधिया शुचि । कुर्याद्विन्यस्तदेहं तु ध्यात्वा मन्त्रं करोदरे ॥
 गन्धपुष्पार्थ्ययुक्तं तद्यान्मूर्धि शिरोहृदि । सौत्रं वा कुमुमं दार्भा^२ दामवर्णाभिमन्त्रितम् ॥
 स्वेऽम्बरे मेखलासुत्रे उपवीतेऽथ कूर्पेरे । कृत्वा सम्यक् निविष्टं प्राक् दद्यात् शिष्यकराम्बुजे ॥
 एवमैक्यं समापाद्य सगुणेनानलेन वै । आमोक्षात्सर्वसिद्धीनां तस्य साम्मुख्यसिद्धये ॥ १३० ॥
 गुरुस्समाचरेद्भेषं पूर्णान्तं पुनरेव हि । मिश्रीभूतैस्समिद्व्यैस्सप्तभिश्शकरानिवैः ॥ १३१ ॥
 मध्यस्थं मन्त्रमूर्तवैं साष्टकं जुहुयाच्छतम् । सहस्रं वायुतं विप्र दद्यात्पूर्णहुर्ति ततः ॥ १३२ ॥
 सविष्टरमधोवक्रं स्वचामुपरि विन्यसेत् । स्वचमभ्यर्च्यं पुष्पादैराज्यपूर्णा स्वचं तत ॥ १३३ ॥
 कुर्यात्पूजां सुगन्धाक्तैः पुष्पैः सार्थैर्निरम्बुभिं । उक्तसंख्यं त्वतस्त्वाज्यं तदर्थमथ होमयेत् ॥
 पूजान्ते पातयेत्पूर्णा पुनरेव यथोदिताम् । शतात्सहस्रादयुताल्क्षाद्वामललोचन ॥ १३५ ॥
 ज्ञानात्मा पूर्वमूर्तीनां चतुर्थाश पृथक् पृथक् । तत्समं हृदयादीनामधोर्वमस्तिलासु च ॥ १३६ ॥
 परमेश्वरकान्तासु^३ तदर्घेन तु पौष्कर । लाङ्छनाभरणादीनि सर्वाणि जुहुयात् क्रमात् ॥ १३७ ॥
 साधारासनमन्त्राणां षणां कालात्मस्तपिणाम् । गुर्वादीनां च विहितमर्धं लाङ्छनतर्पणम् ॥
 सास्त्राणां लोकपालानां द्वार्थानां कमलोद्भव । गुरुपूर्वकमाद् हुत्वा अर्धमर्धं यथाक्रमम् ॥ १३९ ॥
 कार्या चैकाधिका संख्या विषमार्धस्य चाहुते । आज्यहोमस्य विषेन्द्र तद्वदेवाम्बुजादिषु ॥
 ब्रह्मयज्ञदुमोदभूताः पूतज्ञानद्रुमोथिताः । एवं क्षीरतरुभ्यो वै समिधस्त्रिमधुप्लुताः ॥ १४१ ॥
 जुहुयाद्विधिवन्मन्त्री नयन्मन्त्रगणं क्रमात् । तृष्णं पूर्णप्रदानैस्तु^४ अंशांशहवनैः कृतैः ॥ १४२ ॥
 खबुद्धिसंख्याहेमेन स्वाड्गं वै विश्वविन्नजित् । तर्पणीयश्च पूर्णान्तमेवमन्तेऽनलो द्विज ॥ १४३ ॥
 पूर्णान्तेन नयेत्रृति मन्त्रव्यहै कृते हृदि । इति संपादिते होमे दद्यात्पूज्याङ्गलि ततः ॥ १४४ ॥

१. क-ख—शङ्खारुद्यमुद्रया २. क-ख—धायांबरे ३. क-ख—अभिनन्द्य तु तन्यासो
 ४. क-ख—धिया ५. क-ख—अङ्गाङ्गमवनै.

तिलकं चोर्ध्वपुण्ड्रं वा कुर्याद्वै भूतिना शिशो । स्वस्थानेषु हृदा वर्मः^१ शिरोमन्त्रेण^२ च क्रमात् ॥
 हृन्मन्त्रेण प्रयोक्तव्यं सर्वदा सर्वकर्मसु । तस्य सर्वाणि कर्माणि सदा तेन समाचरेत् ॥ १४६ ॥
 सर्वमन्त्रात्यभूतस्य विधिमेवं समाचरेत् । कृते चास्त्रवणे वारिबिन्दवः^३ सुड्मुखात् च्युताः ॥
 दद्यात्करेण शिरसि प्रणीताभाजनात्ततः । होममेतन्मुक्षोर्वै निष्कामस्य पुरोदितम् ॥ १४८ ॥
 सकामस्य मुमुक्षोर्वै कुर्यात्सालंकृतस्य च । काङ्क्षितं नानुजानाति सर्वज्ञो हृदये स्थितः ॥
 अप्रार्थितोऽपि स्वर्गं तु भक्तानां यो ददाति च । किमदेयं हि तस्यास्ति तस्माद्भ्यर्थनां त्यजेत् ॥
 एतावदर्थनीयं च परमेश्वरमच्युतम् । जन्तुना कृतपूजेन नित्यमेव महामते ॥ १५१ ॥
 मम यच्छ परां भक्ति यथा त्वं मे प्रसीदसि । त्वयि प्रसन्ने देवेश कि न प्राप्तं मया भुवि ॥
 इत्युक्तस्त्वरविन्दाक्ष आभिषेचनिको विधिः । समाप्य भगवच्छास्त्रवणेऽधिकृतो भवेत् ॥
 अधिकारपदं दिव्यमासादयति वैज्ञवम् । येनातिभक्तसंसारादुत्तारयतिः^४ संकटात् ॥ १५४ ॥
 कृते कलशदानेऽथ सकृतुना पललादिना । मण्डलाद्वाहतो दद्यात्मादक्षिण्येन पौज्कर ॥ १५५ ॥
 सर्वदिग्भगवन्मूर्त्युवलि दत्त्वा सहाम्बुना । सतिलोदकमध्वाज्यगन्धपुष्पान्वितेन च ॥ १५६ ॥
 कार्या पितृक्रिया प्राग्वदोदनेनानलाग्रतः । बहिर्मण्डलवल्कुण्डाद्वलिदाने कृते सति ॥ १५७ ॥
 आचम्य पूजयित्वाजं कुम्भाकुण्डाच्च मण्डलात् । क्षान्त्वाथ भुक्तं पूजार्थं माननीयो यथाविधि ॥
 साङ्घं सपरिवरं च धूपयित्वा यथाक्रमम् । तत्क्षान्तिप्रार्थनां कृत्वा निरन्त्रुक्तुमादिकैः ॥
 वहिपूजां समापाद्य नमस्कृत्य यथाविधि । तच्छक्तिमात्मसात् कृत्वा हृदा संहारमुद्रया ॥ १६० ॥
 विसृज्य स्फूर्त्युवे कुर्यात् परिषेचनमम्बुना । यज्ञमूमेस्त्वशिरसि प्रणीतोत्थमथोदकम् ॥ १६१ ॥
 अथ द्वाष्ट्यां च संहृत्य हृदि तस्तिस्थतमच्युतम् । स्तरोपसंहृति कृत्वा मधुक्षीराम्बुना ततः ॥
 संप्राप्य यज्ञवसुधामानलीमपि पद्मज । सर्वमम्भसि निक्षिप्य समाहृत्यार्थपूर्वकम् ॥ १६३ ॥
 अनुग्रहार्थं शिष्यस्य अनुयां समाचरेत् । भगवद्यागवत्कार्यं यां तेनापि वै गुरोः ॥ १६४ ॥
 दत्त्वा शिष्यं ततो यायादात्मयां ते कृते सति । यथावद्यप्रभृति मन्त्राराधनमाचरेत् ॥ १६५ ॥
 मोहालस्यादिकैर्दोषैर्बुद्धिपूर्वेण चेतसा । नार्चतेव्यं विभोः पुन्र परित्यागं हि पूजने ॥ १६६ ॥
 जपे तथाभिभवने खाने दाने यथोदिते । स्तुतिपाठे यथा शास्त्रचिन्तने श्रवणेऽपि च ॥ १६७ ॥
 व्याख्याने भव्यबुद्धीनां नारायणरतात्मनाम् । शिरसा दधतामाज्ञां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ॥
 प्राणयात्रां ततः कुर्यात् नैवेद्यप्राशनादिकाम् । कृतोपवासा येऽश्रन्ति प्रापणं पारमेश्वरम् ॥ १६९ ॥

१. क-ख—गिरोमन्त्रेण

२. क-ख—सालंकृतेन च

३. क-ख—दम्यर्थिताम्

४. आत्मानभिति शेषः

सम्प्रदानावशिष्टं च पूरदेहा नरस्तु ते । बन्दनीया नराणां च मान्या वै सिद्धिसन्तने ॥
 १अन्वात्मतत्वं विज्ञेयं विहितं तस्य सर्वदा । आत्मनैवात्मसिद्ध्यर्थं यागमनेन तेन च ॥१७१॥
 सहयज्ञावशिष्टेन साम्बुना च फलादिना । अनुयां च तं विद्धि आत्मनात्मनि यत्कृतम् ॥
 कुर्वन्ति भोजनात्पूर्वं प्रत्यहं प्राशनं तु ये । तच्छक्तिःग्रहणं प्राणे प्रयोजनवशात्तु वा ॥
 भावभक्तिसमायुक्तास्सन्मार्गस्था दृढवता । अप्रयत्नेन ते यान्ति देहान्ते पदमाच्युतम् ॥१७४॥
 येषां त्रयमिदं दिव्यं नराणां पुण्यकर्मणाम् । ते सर्वत्रतिनां मूर्ध्नि तिष्ठन्ति मख्याजिनाम् ॥
 मन्त्रब्रह्मात्मनोविष्णोसम्यविधिनिवेदितम् । शुभं तस्य परिज्ञेयं मत्वा वापमिदं पुनः ॥१७५॥
 इदं तदमृतं ब्रह्म इदमायुरनश्वरम् । इदं ज्ञानमिदं वीर्यमिदं तेजस्तु वैष्णवम् ॥ १७६ ॥
 इदमिन्दुरखण्डं च स्थितमत्त्रात्मना स्वयम् । पर्जन्यदस्य भगवान् व्यञ्जनस्थितसिद्धये ॥१७८॥
 हार्दीनलात्मना भुडक्ते अध्यक्षं परमेश्वर । तच्छत्यानुगृहीतत्वात् सोऽहं प्रकृतिगः पुमान् ॥
 एवमन्नदमनादं ज्ञेयमन्नं पुरस्थितम् । बाधातस्स्वाज्यदानेन संबोध्यमुपयाति च ॥ १८० ॥
 यथा तथाम्बुनाभ्येति देहस्यो हुतसुकृ प्रभुः । कारणं रसमन्त्रस्य षट्गुणं षट्डिघस्य च ॥१८१॥
 आत्मब्रह्मा तततस्मादीषत्तकरणेन तु । सांमुख्यमात्मना नीत्वा ततोऽन्नं जुहुयाच्छनैः ॥१८२॥
 प्रान्तपर्वैश्चतुर्धा प्राक् चातुरात्म्यव्यपेक्षया । तुर्यपिक्षावशेनैव जुहुयाद्वाहुतित्रयम् ॥ १८३ ॥
 सहृदा मूलमन्त्रेण भुज्यात्कब्लैस्ततः । प्रयतास्यकश्चान्ते पिबेत्मन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ १८४ ॥
 तोयं तद्व्यानपादाभजपरिस्त्रितमथापि वा । प्रतिष्ठितस्य वा पूर्वं तदाकृतिधरस्य च ॥ १८५ ॥
 यतस्तस्वर्वमापनं सर्वदेवक्षयङ्गरम् । सर्वोपतापशमनं सर्वसौख्यप्रदं सदा ॥ १८६ ॥
 पावनं सर्वतीर्थेभ्यो मन्त्रेभ्यः पद्मसंभव । अतस्तु भोजनान्ते वै हादर्भेस्तर्पणं पुरा ॥ १८७ ॥
 भावभक्तिपरो नित्यं क पिबेदाज्यदोहवत् । ब्रह्मतीर्थे तदा पाने द्वि पठेद्वा चतुः क्रमात् ॥
 दत्तशिष्टस्य चात्मस्य प्रापणारूपस्य वै तदा । माहात्म्यमेवमतुलं परिज्ञेयं यथोदितम् ॥ १८९ ॥
 यागावसाने योग्यानां भक्तानां परमेश्वरे । पितृणां तर्पयेनित्यं दद्याद्वै प्रीतये विभोः ॥ १९० ॥
 यो वेत्त्येवं महत्तां च नैवेद्यस्याच्युतस्य च । विधिपूर्वं समक्षाति सयात्म्यताम् ॥
 व्रतज्ञेन जगद्योनेर्भक्तेन च विशेषतः । प्राणवद्रक्षणीयश्च प्राणेभ्यो नित्यमेव हि ॥ १९२ ॥
 अन्वदानादिना सम्यविधिनानेन शक्तिः । परां प्रीतिं समभ्येति तस्य वै परमेश्वरः ॥१९३॥
 मूर्त्यमन्नं परं ब्रह्म पूजितं प्रददाति यः । भगवत्त्ववेत्तृणां दत्तं तेनाखिलं भवेत् ॥ १९४ ॥
 व्रतपर्यन्तकाले तु स्थानेष्वायतनादिषु । पुण्येषु सन्मुहूर्तेषु तिथिलभाश्रितेषु च ॥ १९५ ॥

कृत्वाऽक्षयं भगवतो दत्तमक्षयमेति च । सत्पात्राणां तदग्रे तु येन तुष्यत्यधोक्षजः ॥ १९६ ॥
 अपात्राणानभक्तानां नास्तिकानां दुरात्मनाम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन स्वानुष्ठानपरेण तु ॥ १९७ ॥
 श्रीशूद्गाणां पशूनां च भूतकानां विशेषतः । सकामो वाथ निष्कामो मन्त्रज्ञः सद्व्रनस्थितः ॥
 मन्त्रपूतं हि नैवेद्यं निषिद्धानां ददाति यः । सिद्धोऽपि याति पातित्यमारुक्षुस्तु कि पुनः ॥

पौष्टक उघाच—

ज्ञातुमिच्छामि देवैश तत्संक्षेपतो यथा । लौकिकं यत्वयोद्दिष्टं भगवद्वर्मसंग्रहम् ॥ २०० ॥

श्रीभगवानुवाच—

धनेन धर्मलब्धेन भूरिणालपेन वा पुनः । अधिकृत्याच्युतं देव यादिवाप्यशुभं शुभम् ॥ २०१ ॥
 भगवत्प्रीतये त्विष्टं सदस्यैतत्न्मयैस्त्वह । क्रतुवत् खल्यफलदा खर्गदा यथपि स्मृता ॥ २०२ ॥
 सकामानां हि तत्रापि तेन तत्फलदास्तु वै । अकामानां तु भक्तानां ३नूनमच्युतलोकदाः ॥
 कृच्छ्रूचान्द्रायणादीनि तपांसि विविधानि च । कृतानि भगवत्प्रीतै यथाभिमतदानि च ॥
 यावज्जीवाधिकारं तु यदेभ्योऽभिमतं हि यत् । प्रत्यर्थं परमेशाय अङ्गीकृतमर्वेददम् ॥ २०५ ॥
 तत्फलत्यचिरेणैव दिव्यज्ञानात्मना तु वै । पुण्यमासाद्य वै क्षेत्रं तत्र चागतमव्ययम् ॥ २०६ ॥
 खले वा पत्रपुष्पादैर्योऽर्चयसनिं त्रती । भक्त्या ह्यनन्यचित्तस्तु देहान्ते तस्य देहिनः ॥ २०७ ॥
 प्रसादादेवदेवकस्य श्चितिस्स्यात् सर्वलौकिकी । पूजां विष्णुवदाभोति यावज्जीवावधिं तु सः ॥
 देहावसानसमये श्वेतद्वीपं प्रयाति च । भक्तिश्रद्धापरो विद्वान् नारायणप्रायणः ॥ २०९ ॥
 तैर्विमानैश्च मार्गेण श्वर्चिराद्यान् महामते । ३सुप्रसिद्धैस्तुगन्धैस्तु हृष्टै पुष्पफलैश्चुभैः ॥

१. क—ख—ज्ञानमच्युतलोकां

२. इति पर मातृकाकोशेषु ग्रन्थपरिपाल्या मिथ्या उत्लुंठितत्वं दृश्यते—क—ख—कोशौ एको वर्गः ग—घ—कोशौ अपरो वर्गं तत्र प्रथमर्वो यथा—अध्यायादित आरभ्य “अर्चिरायान् महामते” इतन्तं प्रथमो राशि—प्रशात् “विभवव्यूह” इत्युपक्रम्य “देवपादाबुपूर्वं तु तिलसत्फलर्चवणम्” इत्यन्ता अर्धन्यूना शोकविंशति. द्वितीयो राशि—अथ च “सुप्रसिद्धैः.” इत्युपस्तुत्य “तदभूत दर्शिते नैव मार्गेण महता भुने” इत्यन्ता शोकदाविंशति. तृतीयो राशि, अत ऊर्ध्वं “कृत्वा चाप्राप्य” इत्युपक्रम्य “आचार्यायसमाप्तिं” चतुर्थो राशि द्वितीयकोशवर्गे यथा—प्रथम, द्वितीय, तृतीयराशयः यथा पूर्वं लिखिता. चतुर्थस्य आरभस्तु भिषते यथा—तृतीयराशेन तर पुनरपि द्वितीयराशिं आन्त लिखित्वा तृतीयराशिं परिलक्ष्य तुरीयराशिरत्तुस्यूततया सम्प्रा लिखिता वर्तते कोशवर्गद्वयेऽपि द्वितीयतृतीयराशयो. व्युत्क्रमेण लेखनमेव

योऽर्चयत्यच्युतं भक्त्या वने वा पर्वतान्तरे । बहवोऽभिमतान् कामान् प्रामोत्प्रार्थितांस्तु वै ॥
 देहान्ते वासवादीनां संपूज्यो भगवानिव । वैष्णवायतने दिव्ये सैद्धे वा पौरुषे तु यत् ॥२१२॥
 कुर्यात् कर्म धिया भक्त्या स्थानं क्षीरादिना महत् । श्रीखण्डागुरुकर्पूरवाहिकेनानुलेपनम् ॥२१३॥
 सितपीतारुणैर्दिव्यैर्दुत्तुलैर्वेष्टनं ? तु वै । शुभेन सोत्तरीयेण उपवीतेन तु द्विज ॥ २१४ ॥
 विभवे सत्यलंकारैस्सौवर्णे रत्नरञ्जितै । मण्डयेच्च तत् पुष्पैस्सम्बरैश्चरणावधि ॥ २१५ ॥
 धूपयेदाज्यसिक्तेन गुग्मुलेन शुभेन च । प्रभूतैश्च महादीपैस्तिलतैलाज्यपूरितैः ॥ २१६ ॥
 अभुक्ताहतसुश्वेतरञ्जितैर्व्यतिवेष्टनै । गर्भाकृतत्वगेलादै पूजयेत्तदनन्तरम् ॥ २१७ ॥
 ततो मध्वाज्ययुक्तेन दध्नाम्यर्चितमीश्वरम् । नैवेद्यविर्विधैः पूतैर्मङ्गैस्सफलमूलकैः ॥ २१८ ॥
 पानकै पावनैस्वच्छैश्शरीर्मधुरादिकैः । त्वगेलाद्यन्विसैर्वृष्टैर्धूपकर्पूरवासितैः ॥ २१९ ॥
 नालिकेरोदकोपेतैस्तर्पणीयमनन्तरम् । नैवेद्याचमनार्थं तु गन्धोदकमनुत्तमम् ॥ २२० ॥
 अभुक्तमहतं शुक्लमथ निष्पुंसनाम्बरम् । अथ चूर्णितकर्पूरवृष्टश्रीखण्डभावितम् ॥ २२१ ॥
 सपूगफलमुक्तुष्टं ताम्बूलं विनिवेद्य च । शालयशिशम्बधान्यादितिलासिद्धार्थकानि च ॥२२२॥
 रोचना श्रीफलं पुष्पं दूर्वा धात्रीफलं दधि । दुकूलमहतं श्वेतं दक्षिणावर्तमम्बुजम् ॥ २२३ ॥
 तमालादिदलच्छन्ने धातूथे ? वैदलेऽपि वा । पात्रे कृत्वार्थपुष्पादये तत्र मध्ये निवेश्य च ॥
 हेममानं द्विरप्यं च खशक्त्या वातिनिर्मलम् । जानुनी भूते कृत्वा शिरसावनेन तु ॥२२५॥
 आदायोत्तानपाणिम्यां विनिवेद्य जगत्प्रभो । संपूरणार्थं सर्वेषां भोगानां द्विजसत्तम ॥ २२६ ॥
 येनासिस्सर्वकामानां भाविनां सत्कलार्थिनाम् । परमात्मनि संयोज्यमकामानां हि येन वै ॥
 चामरव्यजनादीनि भोगान्यन्यानि यानि च । शयनासननिष्ठानि तन्त्रीवाद्यानि यानि च ॥
 मेरीमृदङ्गसत्सङ्गपर्यन्तानि महान्ति च । तत्प्रेक्ष्य सधिया सम्यक् चित्तानन्दप्रदानि च ॥
 सभवे सति सर्वाणि मनसा तदसंभवे । श्रद्धाभक्तिवशाचैव यो यजत्यमराजितैः ॥ २३० ॥
 स्वर्गादिसत्यनिष्ठानां सुक्त्वा भोगान् यथेच्छया । ततः कालान्तरैव देवीयेच्छावशेन तु ॥२३१॥

विपर्यसे हेतु.—अत्रैव समाधि—द्वितीयतुरीयराश्योरनालक्षितसन्धिवन्धतया स्थिति. ग्रन्थस्य परिपाठी अतुसीव्यति, न विश्लेषयति च, य. पुनरन्तरापतित. तृतीयोराशिः स तु तुरीयेणराशिना साक कथचिदपि नान्वेतु शक्नोति प्रत्युत प्रथमेन राशिना सम सुविट्टसन्धान प्राप्तावसरश्च सपघते. अस्मात् पर द्वितीय-राशिस्साधूपकम्. ग्रन्थानुपर्वां पुष्णाति. अत दर्शितानुसरेण ग्रन्थपरिपाठी सञ्चिवेशिता. परमतः सुधिय. प्रमाणम्

तदभूतदर्शिनैव मार्गेण महता मुने । १ विभवव्यूहलोकानामास्ते कल्पशतान् बहून् ॥ २३२ ॥
 ज्ञानमासाद्य तत्रैव ख्यतीर्थाथ भूतले । लयं च सहसा याति भगवत्यमितात्मनि ॥ २३३ ॥
 क्षेत्रायतनसत्तीर्थवशेनाच्युतमर्चनम् । उक्तमुद्देशतः २ किञ्चित् भक्तानां भवशान्तये ॥ २३४ ॥
 इदानी का(ल)माश्रित्य हरेरागधनं शृणु । भक्तानां भवनाशार्थ विष्वेकनिरतात्मनाम् ॥
 प्रभूतैः पावनैभौगैन्यायोपायसमाजैत् । यष्ट्यं श्रद्धया भक्त्या पुण्येषु दिवसेष्वथ ॥ २३५ ॥
 नैमित्तिकेषु कालेषु नित्यमेव निराकुलैः । दिव्यान्तरिक्षमौमास्यशुभलग्नक्षणेष्वपि ॥ २३६ ॥
 द्वादशीषु विशेषण पक्ष्योस्मयोरपि । दिनेषु रुदेशरुदेषु विज्ञानेष्वागमान्तरात् ॥ २३८ ॥
 सत्क्रियेष्वविरुद्धेषु देवतान्तरपूजनात् । पयोमूलफलार्थैर्वा ४ परिविद्वाद्यवासरे ॥ २३९ ॥
 कोष्ठसंक्षालनार्थं तु पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । भगवद्विष्वपादाम्बुभावितं पर्णपात्रगम् ॥ २४० ॥
 सुवर्णदर्भसद्रलक्षालितेनाभ्यसा सह । एवं कृतोपवासश्च प्रागवदाराध्य केशवम् ॥ २४१ ॥
 हिरण्यान्नाम्बुगोभूमिदानैः कृष्णाजिनादिकैः । निवेदितैश्च सन्तोष्य पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥
 तदाज्ञां शिरसादाय यो यच्छेत्तन्मयस्य च । भक्त्या फलार्थिनो नूनं लभेत्तु भगवत्पदम् ॥
 फलार्थिनोऽस्य च पुनः कल्पकोटिशतान् बहून् । दिव्यभावफलत्वेन फलत्याशु महामते ॥
 आयुरारोग्यसद्भूत्यपुत्रदारान्वितस्य च । लाभं (यागं) मौहूर्तिकं कर्म तैश्यं यदपि विस्मृतम् ॥
 सशेषं प्राक् समापाय सावधानेन चेतसा । प्राप्तायां पुण्यवेलायां कर्मशेषं समापयेत् ॥ २४६ ॥
 पूर्णान्तमर्थपुष्पार्थैर्दत्तैर्हेमगवादिकैः । द्विवासरमहर्वात्र त्रिदिनं षडहं हि यत् ॥ २४७ ॥
 द्वादशाहं द्विपक्षं यत् (च) क्षपयित्वा यथाविधि । व्रतान्तवासरात्पूर्वं सहजागरणादिना ॥
 जपहोमार्चनैऽध्यान प्रणमैस्सप्रदक्षिणैः । ७ कथानकैत्वैः पुण्यैः क्षपणीयमतन्द्रितैः ॥ २४९ ॥
 ततः प्रभातसमये रात्रौ वा पुण्यवासरे । प्राणामिहवनान्तं च स्थानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५० ॥
 सूर्योदयं विना रात्रौ विरुद्धमनिशं द्विज । सिद्धान्तं कल्पयित्वा तु द्विजानामुदकान्वितम् ॥
 दद्याच्च भगवत्यये सुसिद्धं हविषा युतम् । देवपादाम्बुपूर्वं तु तिलसत्कलचर्वणम् ॥ २५२ ॥
 कृत्वाचान्नाय नैवेद्यं स्पृशेत्तत्पुनरेव हि । भोजनात् प्राक् समश्रीयादशुभव्यंसनाय वै ॥ २५३ ॥
 वन्दनीयं सदानन्दसुखसौभाग्यसिद्धये । एष्यद्विनोदयं हेवं व्रतजैर्भगवन्मयैः ॥ २५४ ॥

१. क-ख—अत्र यदवधेय तत् (२१०) श्लोकस्य उत्तरार्थभूतस्य “सुप्रसिद्धैः” इत्यस्य ठिप्पणे निरूपितम् २. क-ख—किञ्चिदुक्तानाम् ३. दिशि रुद्धेषु इति क्षचित् ४ क-ख—परिनिध्यार्थवासरे घ—परिपीड्याय ५. दिव्यभोग इति स्थात् ६. क-ख—ध्यानप्राणायामै ७. घ—कथान्तरैस्त्वैर्दिव्यै ८. अत्र यत् ज्ञातव्यं तत् (२१०) सख्यातस्य “सुप्रसिद्धैः” इत्यस्य ठिप्पणे प्रकाशितम्

ब्रतायदिवसं कार्यमेवं ब्रतदिनस्य च । वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रजासद्गतिकाङ्क्षिणा ॥ २५५ ॥
 परपीडदिनं शुद्धमुपादेयं हि सर्वदा । १पुरोवर्तिदिनांशेन युक्तं गुरुतरं तु तत् ॥ २५६ ॥
 २ईषदा धदिनोपेतमुपवासदिनं यदि । लोके लब्धप्रतिष्ठं च तथात्वेन तु सर्वदा ॥ २५७ ॥
 उपवासपराणां तु न तद्वोषप्रदं भवेत् । निष्कामानां हि भक्तानां त्रिं ब्रतपरायणः ॥ २५८ ॥
 फलार्थिना तद्विनां कर्मतन्त्ररतात्मनाम् । ३प्रतिषिद्धं च सिद्धत्वादुपवासेऽशनेऽपि च ॥ २५९ ॥
 ततोऽग्नभाव भैक्तानां नतार्थं तत्प्रयान्ति च । मनसो येन कालुष्यं न भवत्यच्युतार्चने ॥
 उपवासेष्यशक्तानां कर्मब्रह्मरतात्मनाम् । परपीडसमं ५विद्धि सदानं सर्वमाचरेत् ॥ २६१ ॥
 सोपवासवदन्यसिन्दिवसे भगवन्मय । इतिकर्तव्यताशक्तः प्रापादेवं गुरुं यजेत् ॥ २६२ ॥
 सन्तोष्याभ्यर्थं वै क्षान्ति वृत्त्यर्थं हि जगदगुरोः । दिवसार्धसमानेन तदूनेनाधिकेन वा ॥
 युक्तमायदिनेनैवं पुरोवर्ति च वासारम् । कृत्वा नक्ताशनं नित्यं यदि संकल्पमाचरेत् ॥ २६४ ॥
 फलं सातिशयं तस्य उपवासातु जायते । सर्वदानावसानान्तमापाद्य ब्रतवासरे ॥ २६५ ॥
 तसिन्नेवात्मयागं तु विषेयमुपवासिना । तद्वासरक्षयाच्छधिष्ठेशो पूजनादिना ॥ २६६ ॥
 शिष्टं दिनेऽपरसिन् वै कृतं तदभवं भवेत् । विरोधमन्यथासि(वि)द्धि कृतकृत्यस्य देहिनः ॥
 अक्षीणस्य परित्यागात् प्रभावादग्रहस्य च । परपीडतिथिष्वेवं हेयोपादेयतां पुरा ॥ २६८ ॥
 ज्ञात्वा तिथीशनाथात्मा वासुदेवोऽच्युतः प्रसुः । पूजनीयो हि पर्वादौ सोपवासैः क्रमेण तु ॥
 पक्षयोरुभयोश्चैव सितपक्षे तु वेच्छया । पितामहात्मा भगवान् तत्रायेऽहनि पद्मज ॥ २७० ॥
 विधिवत्पूजनीयश्च भक्तियुक्तेन चेतसा । ६एवमञ्ज द्विपक्षेण एकपक्षार्चने न वा ॥ २७१ ॥
 क्षपयित्वा यथान्यायं दानैर्हैमैस्वशक्तिः । विधात्रात्मा द्वितीयायां तृतीयायां स्वयं हरिः ॥
 ततसंयमनात्माहं (नं?) चतुर्थं ह(रि) नि मानयेत् । पञ्चम्याममृतात्मानं शक्तीशं षष्ठवासरे ॥
 सप्तम्यां ज्ञानमूर्तिं वै विश्वात्मा तदनन्तरम् । नवम्यामथ सिद्धात्मा धर्मात्मा भगवांस्ततः ॥
 ईशानात्माथ देवेशस्सूर्यात्मा दिवप्रकाशकृत् । कामात्माथ त्रयोदश्यां कलात्माथ महामते ॥
 भगवान् पितृसंज्ञात्मा भेदास्त्वेते जगत्प्रभोः । काम्यकर्माधिकारेण नित्यं चाभिमतासये ॥
 पूजनीयोऽर्थपूष्पादैरुपहारैः क्रियान्वितैः । पूजार्थमायदिवसे ब्राह्म(ब्रह्मा)णं वत्सरं यजेत् ॥
 एवं हि वाग्विभूत्यर्थी देवं धातारमव्ययम् । मोक्षविनाशार्थं हरि तत्सिद्धयेऽपि च ॥ २७८ ॥

१. क-ख—पुरोवृत्ति २. क-ख— . मायदिनो ३. क-ख—प्रतिषिद्ध च सि .

उपवासे ४. ग-घ—कानाषुक्तार्थं तत्प्रयाति च ५. क-ख—विद्धि.. सर्वं ६ एवमन्दे द्वि इति
स्यात्

अधर्मशान्तये चैव १यम् संयमतां ततः । आयुरारोग्यवृद्ध्यर्थं पञ्चम्याममृतेश्वरम् ॥ २७९ ॥
 यजेच्छक्तिप्रभावार्थं पष्ठयां शक्तीशमच्युतम् । स्वसंविदासत्ये सम्यक् तद्विनेशमथार्चयेत् ॥ २८० ॥
 प्रभूतये तु विश्वात्मा त्रिविधास्वथ सिद्धिषु । प्राप्त्यर्थं नवनीनाथं सधर्मावासिकृतः ॥ २८१ ॥
 दुशम्यामर्चनीयं च तद्विनेशं महामते । एकादशेऽहि विद्यार्थीं विद्यानाथमहेश्वरम् ॥ २८२ ॥
 महत्तेजःप्रभावार्थं तदीशं द्वादशेऽहनि । नानाखीरललाभार्थं त्रयोदश्यां च तत्पतिम् ॥ २८३ ॥
 कालात्मा कालमृत्युनां विजयेऽथ यजेत्सदा । शान्तये त्रिविधस्याथ क्रणस्य परमेश्वरम् ॥ २८४ ॥
 एवं पञ्चदशाहेशो माननीयस्सर्वदो । यद्यप्युक्तं तिथीशानामर्चनं तिथिषु द्विज ॥ २८५ ॥
 नैकान्तिनां तद्विहितं द्विजानामफलार्थिनाम् । एकादश्यां हि वै तेषां पक्षयोरुभयोरपि ॥ २८६ ॥
 २परीडं च विहितं तन्निष्ठं वा परावृतम् । तिथीश्वरद्वयेनैव यद्यप्युक्तं तिथिद्वयम् ॥ २८७ ॥
 एकादश्यादिकं चैवं तथापि द्विजसत्तम । गौणमेतन्न मुख्यं च मुख्यत्वेन तदाच्युतम् ॥ २८८ ॥
 न केवलं हि तद्यावद्वस्तुजालं हि चापरम् । मनवश्चोपदेष्टाः प्रपञ्चस्यास्य पौष्टकर ॥ २८९ ॥
 एवं प्रवर्तितं सर्वं भक्तानुग्रहकाम्यया । श्पूर्णभावेश्वरं पदात् सुपूर्णमय ॥ सुदीरितम् ॥ २९० ॥
 श्वतार्थमुपवासानां येन संवत्सरस्य च । संकल्पमुदकक्षेपपूर्वं कृतमकृत्रिमम् ॥ २९१ ॥
 तस्य द्वादशमे मासे अनुयागावसानिकम् । द्वादश्यां विहितं सर्वमन्यथा वात्सरं फलम् ॥
 विफलं नूनमायाति त्रयोदश्यां ५समर्चनात् । इच्छयाभिमतायां वै एकादश्यां समाचरेत् ॥
 त्रिवर्गफलसिद्ध्यर्थं भक्त्या तावत्फलं विना । एकरात्रादिकं विप्रं ब्रतं ब्रतपरायणः ॥ २९४ ॥
 सर्वभावेष्वसक्तत्वाद्बोषस्तस्य जायते । यजने चात्मयागे च त्रयोदश्यां विनोदयात् ॥ २९५ ॥
 पूर्वप्रहरपर्यन्तकालाद्वा धर्ममिश्रितम् । उन्नाधिकं तु प्रहरं द्वादशास्त्र्यं यदा द्विज ॥ २९६ ॥
 अङ्गभावं त्रयोदश्यामुपयातं महामते । अनुद्यमेनेच्छया तु परिहृत्य विशेषतः ॥ २९७ ॥
 स्वबुध्या च त्रयोदश्यामितिकर्तव्यतां चेरेत् । प्रत्यवायो महांस्तस्य विहितं वैष्णवस्य च ॥ २९८ ॥
 अमन्त्रज्ञस्य देवानामधिकं द्विजतर्पणम् । भन्त्रज्ञस्यार्चनं होमं जपदाने स्वशक्तिः ॥ २९९ ॥
 ६प्रीतस्समाचरेद्यत्वं ब्रतवांश्च ज्ञकिया परः । संपद्यतेऽखिलो येन मुख्यकल्पविधिस्सदा ॥ ३०० ॥
 भक्त्या संप्रतिपन्नानां विना शाठयेन माययो । ब्रतिनां मुख्यतस्सम्यगनुकलां समं स्मृतम् ॥
 सर्वस्य हृदयस्थो वै देवस्सर्वेश्वरो हरिः । सत्यार्थं वेत्ति वै भावं फलं यच्छति तत्समम् ॥

१. ग-घ—यमसयमतां स्थितम् २. सर्वत्र “परीड” इत्यस्ति, कच्चित् ‘परिपीड’ इति दृश्यते ३. क-ख—पूर्णभावेश्वरभवात् ४. क-क—श्वतार्थम् ५. ग-घ—समापनात् ६. ग—अन्तस्समाचरेत्, पूतस्समाचरैत् इति च पाठः ७. क-ख—क्रिया विना

सुवर्णं रत्नमुदकं षड् सानि तिलानि च । १आज्योपवीतातपत्रमुपानद्वृष्टगोमहीः ॥ ३०३ ॥
 स्त्रमन्धदीप॒धान्यं च सत्कलं कामिकास्त्वमी । प्रदाय समुदायेन कामदास्ते भवन्ति च ॥
 कामवेनुघटैस्तस्माद् बुधश्रवणवासरे । द्वादश्यां प्रीणनीयश्च निश्चगासागरक्षितौ ॥ ३०५ ॥
 सर्वकामासये देवस्सर्वसत्त्वहिताय च । सर्वद्वन्द्वविनाशार्थीं पितृणां तृसये घटम् ॥ ३०६ ॥
 कामवेन्वारुद्धयदानेन अनेन परमेश्वरः । प्रयाति परमां प्रीतिं जगदुद्धरणोद्यतः ॥ ३०७ ॥
 अवेक्ष्य देशकालादीन् गृहे वायतनेऽच्युतम् । श्रद्धयाम्यर्चितं तं तु प्रदत्तं स्यादथाविधि ॥
 ३न चेत् किन्त्वज्ञभावं तु भावमत्तिवशात्तु वै । द्विजलं यत्र वा तीर्थं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ ३०९ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां लोकधर्मो नाम
 एकत्रिशोऽध्यायः ॥

(समुदित श्लोकसंस्कृत्या ३०९)

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

भगवन् भूतभव्येश नृणां सन्मन्त्रयाजिनाम् । तदर्चनपरित्यागाद् बुद्धिपूर्वात् किं भवेत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मन्त्रपूर्वं हि सङ्कल्पं कृत्वा मन्त्रसमर्चने । अनिर्वेदान्महाबुद्धे यावदायुष(प्य)मेव च ॥ २ ॥
 सन्दिष्टदेवतानां च कर्मणा मनसा गिरा । यदात्रिर्वहणीयं तच्छत्या स्वविभवेन च ॥ ३ ॥
 अस्तातन्त्र्यादसामर्थ्याज्ञाते वै सूक्तकादिके । विधिवत् प्रार्थनापूर्वं गुरुमर्चापयेत्तदा ॥ ४ ॥
 संयतं गुरुपुत्रं वा भ्रातरं सहदृक्षितम् । कनिष्ठमथवा ज्येष्ठमन्यथा कमलोद्धव ॥ ५ ॥
 प्रायश्चित्तं भवेद्धोरं प्राक् संकल्प॑परीक्षया । तदर्थमितरेषां वै मन्त्रमुद्रादिकं स्वकम् ॥ ६ ॥

१. क-ख—आज्योपवीता... २. क-ख—धान्यापस्त् ३. क-ख—...भावमत्ति
 ४. परिक्षयात् इति सात्

नाल्येयमत्यये प्राप्ते सम्यक् सिद्धिपैर्नैरैः । प्रकाशयति यो मोहान्मन्त्रमुद्रादिकं १ स्वकम् ॥७॥
 इतरेषामभक्तानां तन्त्र(त्र)मन्त्रेश्वरो द्विज । सहसिद्धगणेनैव समभ्येति पराङ्मुखम् ॥ ८ ॥
 दत्त्वा चैव महादुर्खं तस्याद्यत्नेन याजकैः । स्वमन्त्रं गोपनीयं च इतिकर्तव्यतान्वितम् ॥ ९ ॥
 मुत्त्वा गुरुं सुतं जायां तच्छिष्यं चाप्यकृत्रिमम् । नान्येषां ३ सन्त्रिवौ कुर्यान्मन्त्रसन्तर्पणार्चने ॥
 तत्रापि कमलोद्भूत इतिकर्तव्यतापरं ॥ १० ॥ प्रोच्चरेन्मनसा मन्त्रं मन्त्रध्यानं तु गोपयेत् ॥ ११ ॥
 तद्वन्मुद्राक्षसूत्रं च यथा वै सिद्धिमाभ्येत् । एवमेव हि वै येन विना मन्त्रप्रियहात् ॥ १२ ॥
 देवार्चा खगृहे भक्त्या ३ संस्कृत्य विनिवेशिताम् । तस्यार्चने नियोक्तव्यस्स्वसामर्थ्यादिके सति ॥
 द्विजेन्द्रः पञ्चकालज्ञः षट्कर्मनिरतस्तु वा । संभवे सति चैतस्य वृत्तिं कुर्याच्च शाश्वतीम् ॥
 शाश्वतं भवतो येन ऐहिकामुष्मिकं फलम् । अन्यथा नोपरोक्षेन न भयेन न मायया ॥ १५ ॥
 देवमर्चापयेत् प्राज्ञो नित्येऽप्याकस्मिकेऽपि वा । ४ सुसंपूर्णफलप्राप्ते ५ सद्द्वृत्यमलेक्षण ॥ १६ ॥
 तदर्थमर्चनं येन नित्यमङ्गीकृतं पुरा । ६ प्रत्यवायं हि तलोपात्रस्य तत्फलभाभ्येत् ॥ १७ ॥
 नावक्तव्यमत्सादवृत्तिलोपं शुभेष्टुना । कादाचिक्तेतु वा नित्ये नियुक्तानां हि वार्चने ॥ १८ ॥
 वहि प्रतिष्ठितानां च स्थापितानां तु वा गृहे । वृत्ति सुड्क्ते तु यां यस्य यन्त्रिमित्तं महामते ॥
 तदर्थमर्चनं फलं तस्य सङ्कल्पादेव चाखिलम् । तस्माच्च लोपयेद् वृत्तिमाराधनपरायणः ॥ १९ ॥
 मनसा मन्त्रमूर्तेवै अर्थिनां गृहमेधिनाम् । ज्ञात्वा हृदयसङ्घावं द्वाभ्यां वै देवता द्विज ॥
 विद्याति फलं सम्यक् प्रत्यवायं करोति वा । एवं ज्ञात्वा प्रयत्नेन शास्त्रसङ्घावमञ्जज ॥ २० ॥
 नोपेक्ष्या बुद्धिपूर्वाच्च सावलेपेन चेतसा । या काचिच्चातुरात्मीया मूर्तिर्वा वैभवी विभोः ॥ २१ ॥
 ७ सार्चा तु शैलकाष्ठेत्था पटे कुड्डेच च चित्रितां । आत्मशक्तयनुसारेण सूतकादौ सदार्चने ॥
 लोपसंरक्षणीयश्च ज्ञात्वा कालं कुलोत्थिच्चित्तम् । कृत्वा सख्वनिवृत्तिं च श्रद्धापूतेन चेतसा ॥
 तावदर्चापयेद्यावकालमभ्येति निर्मलम् । क्षान्तर्यमर्चनं भूयस्त्वानर्पूर्वं समाचरेत् ॥ २२ ॥
 हुत्वाभ्यु विधिवद्वत्त्या गुर्वादीनां च दक्षिणा । ९ प्रायश्चित्तोऽन्यथा विप्रभवेदाराधकस्य वै ॥
 अनर्चनात् देवानां कलितानां गृहान्तरे । यस्माद्यक्षिणितानां च देवानामर्चनं नृणाम् ॥ २३ ॥

१. क-ख—स्थम् २. क-ख—सन्त्रिधिम् ३. क-ख—सस्तुत्य ४. क-ख—
 कोशयोः ‘सुसंपूर्ण’ इत्यस्मादर्धात् प्राक् अर्धद्वय प्रमादपतितमस्ति यथा ‘कादाचित्के तु वा नित्ये नियुक्तानां
 द्विजार्चने । बहि प्रतिष्ठितानां च स्थापितानां तु वा गृहे’ इति ५ ग-घ—सपृत्तमलेक्षण ६. ख—
 प्रत्यवाय भूतल्लोक पातनस्य तत्फलभाक्तमवेत् ७. क-ख—सिद्धा तु ८. क-ख—णीय च...
 ख—ज्ञात्वाकाल...लाङ्घितम् ९. क-ख—प्रायश्चित्तो...वेदाराध

शुभप्रदं ह्येवमेव कि पुनः कमलोऽङ्गव । विधिपूर्वं तु निशेषं सामग्रीभिस्समन्वितम् ॥ २९ ॥
 १सह वै भोगसंसंपत्या भक्त्या सश्रद्धया द्विज । नीतिमार्गाते नैव बुध्या तु सुविशुद्धया ॥३०॥
 मन्त्रमुदासनध्यानै देवतानां यदर्चनम् । तदर्थसिद्धिकृत् शश्वद्याजकानां यथास्थितैः ॥ ३१ ॥
 एवं ज्ञात्वा नावलेपः कार्यसंसंसारभीरुणा । अनर्चने तु देवानां काम्ये नैमित्तिकेऽब्जज ॥ ३२ ॥
 प्रत्यहं च विशेषण तव^१ विन्नं यथा भवेत् । विप्रादीनां च भक्तानां विप्रयोगादिकातु वै ॥३३॥
 दिव्यपित्र्योचितं स्तानं कृत्वा तदनु पौष्टकर । प्राणायामं जपान्तं च ३प्राधान्येनाभिवर्त्तनाम् ॥
 मन्त्राणां च भहत्तेषां सिद्धान्ताख्यागमस्य च । प्राप्यने तदनुष्ठानात् सर्मोऽङ्गष्टरं फलम् ॥
 तथा च कमलोदभूतं जगत्यसिन् हि दृश्यते । देवासुरमनुप्याणां व्यवहारं स्वभावजम् ॥ ३६ ॥
 जात्युक्तैः स्वप्रणैर्युक्ता^२ वर्गाद्याश्रमिणोऽखिलाः । पुराणस्मृतिपारज्ञा वेदवेदान्तवेदिनः ॥३७॥
 स्वकर्मवर्धनिरता मुनयोऽपि नहामते । न यान्ति परमां सिद्धिं विना मन्त्रपरिग्रहात् ॥ ३८ ॥
 सैद्धान्तिकादनुष्ठानात्तद्विवाहा च सेवनात् । कि पुनर्लोऽभमोहार्थं मानवा मन्दन्त्वुद्धयः ॥३९॥
 ज्ञात्वैव यत्तमातिष्ठेन्मन्त्राराधनकर्मणे । ऐप्रसादेने गुरुणां च सिद्धान्ताद्यवगाहने ॥ ४० ॥
 तत्त्विष्ठानां यत्स्सम्यक् कैवल्यनमलेक्षण । अपरोक्षमतोऽन्येषां शुष्कतर्करतात्मनाम् ॥ ४१ ॥
 ज्ञानकर्मस्तानां च सिद्धयो विविधास्तिवह । सर्वथा यान्ति कैवल्यं शश्वदेहं परीक्षया ॥ ४२ ॥

पौष्टकर उवाच—

६नाथज्ञानानुविद्धस्य ज्ञातुमिच्छामि साम्प्रतम् । कर्मणोऽहं स्वरूपं च मन्त्रिणां यन्महर्द्दिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

वाचकान्तानिविष्टं तु मन्त्रकृत्यादिकं हि यत् । प्रयाति चाङ्गभावं तु भोगजाले हि मन्त्रिणाम् ॥
 अतत्तदादौ परिज्ञेयं नित्यमाराधकेन तु । शुद्धसंवित्सरूपं च प्रस्कुरन्तं स्वतेजसा ॥ ४५ ॥
 विषयेन्द्रियभूताख्ये नानाकरणशक्तिभिः । ४सुसंपूर्णं प्रबुद्धाभिन्द्यभूताभिः परस्परम् ॥ ४६ ॥
 यच्चाभिमानिके रूपे भोगे व्यक्ति ब्रजन्ति च । तत्पुनभोगकैवल्यसिद्धये स्यमेव हि ॥ ४७ ॥
 प्रसिद्धं लक्षणैव वपुषा मन्त्रयाजिनाम् । समायात्मज्ञभावं च एवं नित्यं स्थिता स्थितिः ॥४८॥
 सांप्रतं च प्रबुद्धेस्तु सा पद्मदललोचन । क्षेत्रव्या^३ भावनापेक्षो वस्तु तच्चासतो न हि ॥४९॥

१. क-ख— सश्रद्धया २. क-ख—तदर्थं धान ३. क-ख—प्राधान्येनाभव ।

४. क-ख—प्रसादेन ५. परिक्षयात् इति स्यात् ६. क-ख—नाथज्ञाना तु सिद्धस्य ७. क-ख—
 तत्तदन्तपरि ८. ग-घ—सप्तपूर्ण ९. ग-घ—भावनापेक्षे वस्तुत ।

सत्वं स्याद्भावमन्त्रेण सद्भावं किन्तु साधनम् । आसवाक्यप्रधानानामागमैकरतात्मनाम् ॥ ५० ॥
 १सम्यगच्युतमक्षया वै निर्मलीकृतचेतसाम् । यथाजलत्वं वै वहनेर्युक्तिभिनोपपद्यते ॥ ५१ ॥
 एवं जलस्य वहित्वं न कदाचित् प्रजायने । यत्र वा मन्त्रिणा तास्यो(भ्या)विपर्यासोऽभिवृश्यते ॥
 तदिन्द्रजालं वै मान्त्रं भक्तानां शुभवर्तमनि । प्रेरकं कमलोदभूत नानाप्रत्ययलक्षणम् ॥ ५३ ॥
 ज्ञानमूर्तिस्तु भगवान् भक्तानुग्रहकाम्यया । भुजत्वा भोगात्मनांशेन भुनक्ति स्वयमेव हि ॥ ५४ ॥
 २मुक्तये याजकानां तु द्विविधं वस्तुसंग्रहम् । द्विविधेन तु भेदेन तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ॥ ५५ ॥
 ज्ञानयुक्तं हि वै कर्तृ^१ कर्मवं सुविलक्षणम् । यत्यासमासवक्त्रात्तु आगमान्निश्चयीकृतम् ॥ ५६ ॥
 अभ्यर्थनादिना मन्त्रं यत्कमात्समुपागतम् । मुद्रान्वितं महाबुद्धे व्यस्तित्वेनाप्यलङ्कृतम् ॥ ५७ ॥
 तत्प्रमादादबुद्धानामन्यकर्मरतात्मनाम् । वर्णाद्यैर्व्यत्ययीभूतं विछुसं वा स्वरादिना ॥ ५८ ॥
 अधिकं वाब्जसंभूत तत्करोत्यशुभं सदा । मन्त्रिणामचिरादेव तत्रापि कमलोद्भव ॥ ५९ ॥
 अतिभक्तिप्रभावेन वाच्यस्यानेकरूपिणः । संमुखीकरणादीनां कर्मणा संप्रयोजितम् ॥ ६० ॥
 तदनुग्रहसामर्थ्याद्वाजित्वं संप्रयच्छति । यस्मात्सद्भक्तिभूतानां प्रपञ्चानां क्रमं विना ॥ ६१ ॥
 प्रसादमेति मन्त्रेशस्त्वचिराद्वावितात्मनाम् । कि पुनर्वै क्रियाज्ञानसंपूर्णाना तु पौष्टकर ॥ ६२ ॥
 भक्तिश्रद्धापराणां च बोधितानां च देशिकैः । विना गर्वोक्तिभिश्चैव वाक्यैश्चित्तानुरङ्गकैः ॥ ६३ ॥
 समुद्राणां च मन्त्राणामुपायं प्राप्यतो महत् । परम्परागतं चैव शाश्वतं हि गुरुकमम् ॥ ६४ ॥
 ततस्सदास्तिकत्वं च तत्परिग्राहिणो द्विज । संयमं भक्तिपूर्वं तु सक्रियं तदनन्तरम् ॥ ६५ ॥
 ततश्चैवागमार्थं तु पश्चात्सदेवनं खकम् । बुद्ध्वै भांक्तपूर्वं तु ह्युपायैविविधैः पुनः ॥ ६६ ॥
 आससदागमज्ञश्च सेवनीयस्सदैव हि । नित्यं मन्त्रपरेणैव दृष्टादृष्टफलार्थिना ॥ ६७ ॥
 संभवे सति सम्यक्त्वं प्रत्यहं तस्य पौष्टकर । योगक्षेमादिक सर्वं चिन्तनीयं सशक्तिः ॥ ६८ ॥
 ४यस्मादस्मिन् हि संसारे गुरुत्वेन प्रवर्तितम् । ईर्धेरेच्छावशाच्चैवमच्युतं परमेधरम् ॥ ६९ ॥
 तन्मुखेन महाबुद्धे यः प्रसर्पितुमिच्छति । ५स्वमन्त्रं भक्तिमत्यर्थं तदादौ तस्य ॥ ७० ॥
 तत्पुत्रस्याथवा भक्तया अनुयागविधौ सदा । निवेदनीयं पाकाग्रं परितुष्टेन चेतसा ॥ ७१ ॥
 आस्ता तावन्महाबुद्धे स्वगुरुं तत्पुतं तु वा । क्रमविच्चागमज्ञोऽन्य एकान्ती वा त्रयीमयः ॥
 कृताहिकस्सुसन्तुष्टशान्तचित्तो ह्यनाकुलः । अभ्यर्थितोऽतिभक्तो वै चिरकालं महामते ॥ ७३ ॥
 स्वमन्त्रसाधनार्थ्य वा द्विषडष्टषडक्षरम् । जितन्तसंज्ञं प्रणवमाद्यं चान्तं सवीजकम् ॥ ७४ ॥

१. क-ख— निर्मली २. क-ख—मूर्तये ३. क-ख—विपुल वा ४. ग-घ—
 तस्मादस्मिन् ५. ग-घ—समन्त्र भक्तिमत्यर्थं तदा तत् ध्यानवाच्जज

एवमेकत्र संयोज्य॑ मूर्ध्वमङ्गारकूटवत् । साङ्गं पाणितले न्यस्य तद्विज्ञानादिना तनौ ॥ ७५ ॥
 तदहङ्कारमलम्भ्य यस्य सानुग्रहं गृहे । भुनक्ति तदनन्तं वै जायते तस्य तत्क्षणात् ॥ ७६ ॥
 मण्डलादौ तु मन्त्रेशो भोगैरिष्टस्थापिलै । तर्पितश्चाभिमध्ये तु आज्यादैर्न तथाबजज ॥ ७७ ॥
 समभ्येति परां प्रीति यथाचार्यशरीरगम् । तस्मान्विमित्तमाश्रित्य प्रतिपक्षस्य चान्तरे ॥ ७८ ॥
 २ तथामासस्य चावदस्य मासषट्कस्य वाबजज । मध्येऽभ्यर्थ्य विशेषेण स्वमन्त्रं गुरुसन्निधौ ॥
 पितृणां प्रीतये पश्चाद् भूतयेऽपि हि चात्मन । प्रपूज्य देशिकेन्द्र(न्द्रं)स्तु कालं रत्नत्रिक्षयावधि ॥
 पादसंवाहनान्तैस्तु भोगैः पादार्थ्यपूर्वकैः । प्रसाद्य च यथाशक्या मात्रावित्तं निवेद्य च ॥ ८१ ॥
 अनुव्रज्य महाबुद्धे ब्रजन्तं स्वगृहादिकम् । एवं संप्रतिपन्ना ये मन्त्राराधनकर्मणि ॥ ८२ ॥
 ३ वर्णा द्विजेन्द्रपूर्वस्तु ब्रह्मचारिपुरस्सराः । भैश्चुकान्तास्तु वै सर्वे सिद्धि समुपयान्ति च ॥

पौष्टकर उवाच—

पुरा यस्य जगन्नाथ मन्त्रमूर्तिर्गुह्यान्तरे । एका वानेकमेदोत्था विद्यते विम्बलक्षणा ॥ ८४ ॥
 भक्त्या परिग्रहीता प्राक् स्वयं वा पूर्वजैद्विज । निवेशिता मन्त्रपूर्वं निक्षिप्ता वा परेण तु ॥
 धनेनासाथवान्यसाद्योग्यातस्करादिकात् । साम्प्रतं स्वगुरोर्लब्धा दृष्टादृष्टप्रसिद्धये ॥ ८६ ॥
 चित्प्रसादजनको मन्त्रसंसारदुखहृत् । स च तद्विनियुक्तस्तु साङ्गस्सपरिवारकः ॥ ८७ ॥
 आराधकस्य भगवन् विहितं वा नवादिश ।

श्रीभगवानुवाच —

स्वयं व्यक्तं हि यद्विप्र तथामरणौद्विज । स्थापितं मन्त्रसिद्धैस्तु आकारं भगवन्मयैः ॥ ८८ ॥
 तदधिष्ठितमन्त्राणां सह तस्य च योजना । ४ विहिता कमलोदभूत नृणां सन्निधिसिद्धये ॥ ८९ ॥
 एवं सपरिवारं च न स्वमन्त्रसदा गृहे । मन्त्राकृतौ तु चान्यसिन् योजनीयं पदादिषु ॥ ९० ॥
 पूजनीयं स्वमन्त्रेण लाङ्छनाङ्गान्विनेन च । विम्बसंरुद्धमन्त्रं च तद्विमुक्तमपि द्विज ॥ ९१ ॥
 सर्वा चैव स्वयं व्यक्तपूर्णानां हि महामते । निवेशनं हि मन्त्राणामन्योन्यानां गुणावहम् ॥ ९२ ॥
 नित्यं योद्यतचित्तस्तु मन्त्राराधनकर्मणि । देहस्थं क्षपयेच्छेषं कर्मवन्धमशाश्वतम् ॥ ९३ ॥
 समस्सर्वेषु भूतेषु मन्त्रेषु च विशेषतः । निषिद्धं तद्विनान्येषां स्वमन्त्रस्य नियोजनम् ॥ ९४ ॥
 कस्य चिकुत्र चित्सम्यक् यसान्मन्त्राकृतौ द्विज । प्रसीदति स्वमात्मानं शुद्धज्ञानोदयं विना ॥

१. क-ख—मूर्ध्व । २. ग-घ—तथा चावदस्य मासस्य ३. क-ख— ब्रह्मचारि
 ४. क-ख—विहिता वनलोदभूत

न निषिद्धं स्वमन्त्रेण क्वचिदन्यत्र पूजनम् । प्राधान्येन स्वमार्गाच्च गृहे वान्यत्र मण्डले ॥९६॥
 समाहृतां च पूजार्थं मन्त्रतन्त्रार्चने सति । स्वमन्त्रेण न दोषोऽस्ति तद्वदायतनेषु च ॥ ०७ ॥
 मन्त्रेण भिन्नमार्गाच्च प्रतिमामण्डलं तु वा । अधिष्ठितं यदा तत्र विहित दर्शनं तु वै ॥ ९८ ॥
 पुष्पदान स्वमन्त्रेण व्यापकेनामलात्मना । चिन्मात्रतास्वरूपेण मन्त्राणां हि यतोऽवज्ज ॥ ९९ ॥
 अविशेषं हि सामान्यं शब्दब्रह्ममयं वपुः । ध्यानन्यासादिकैस्तेषां विशेषस्तु परस्परम् ॥ १०० ॥
 जायने शबलं भीममभिचारफलप्रदम् । अनुग्रहपरं मन्त्रं शब्दब्रह्ममयं स्वकम् ॥ १०१ ॥
 याजययाजकभावेन समर्थ्येति तथाऽवज्ज । संरुद्धमपि यत्तत्र व्यक्तिशक्तिधिया विना ॥ १०२ ॥
 शब्दब्रह्मात्मना त्वास्ते तदैक्याच्च वलं कुत् । १पटव्यक्तिद्वयेनैव विनैक्यं न भसो यथा ॥ १०३ ॥
 द्वाभ्यां शब्दस्वरूपाभ्यामेवमैक्यमनुग्रहात् । सुजन्मं चैव क्षोभस्य विशेषयजनं विना ॥ १०४ ॥
 स्वगृहे मण्डले यागे दिव्याद्यायतनेऽपि च ॥

पौष्टकर उवाच—

परं मार्गं न पश्यामि जगत्यसिद्धगन्मय । वायुदेवात्मकं यसात्सर्वं श्यावरजङ्गमम् ॥ १०५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सत्यमेतन्महाबुद्धे यथासंचोदितं त्वया । किन्तु क्रियाप्रवृत्तस्य जन्तोर्भक्तिपरस्य च ॥ १०६ ॥
 हृदयावर्जको(गो) यत्र विश्रामः परमार्थतः । २त्तसन्मार्गो याजकस्य वैष्णवस्स हि सात्त्विकः ॥
 स्वयमेव ३प्रवृत्तस्य लोकानुग्रहकाभ्यया । विभवव्यूहभावेन सच्छसत् षड्गुणात्मना ॥ १०८ ॥
 तस्योपचर्यये येन आगमेनाथ कर्मणा । सन्मार्गं विद्धि तं विप्र शश्वद्ब्रह्मविभूतिदम् ॥ १०९ ॥
 विभुर्विभवप्रावस्थ इच्छया वितनोति यत् । प्राकृतं क्षेत्रमाश्रित्य तद्गुणं देवतात्मकम् ॥ ११० ॥
 तन्मायीयं च निशेषज्ञानादैश्छुरितं गुणैः । गुणात्मकं तु तं विद्धि शबलं नातिनिर्मलम् ॥
 तद्यज्ञकं हि यच्छास्त्रमितिकर्तव्यता च वै । असन्मार्गं तु तं विप्र विद्धि पूर्वव्यपेक्षया ॥ ११२ ॥
 तसात्परपदप्राप्तेः कारणं परम स्मृतम् । विभवव्यूहसंज्ञं तु शाश्वतं रूपमाच्युतम् ॥ ११३ ॥
 क्षिप्रमेव प्रपत्नानां ज्ञानपूर्वेण कर्मणा । ददाति सत्पदप्राप्ति कर्मिणां भावितात्मनाम् ॥ ११४ ॥
 काम्यानां कर्मणां प्राप्तौ श्चिरेणैव पद्मज । उपायं नापरं मन्ये नित्यं भोगाभिलषिणाम् ॥
 सुसूक्ष्मव्यूहविभवं मुत्त्वा सद्ब्रह्मयजिनाम् । सांसारिकं फलं हेयं स्वर्गादिप्राप्तिलक्षणम् ॥ ११६ ॥
 प्रार्थ्यमानं हि यज्ञादैश्शश्वत्सान्न चाप्यते । अत एव हि मायीये नाराध्यो देवतागणः ॥

सम्यंक् संप्रतिपन्नैस्तु सन्मार्गे परिचोदिते । तस्मात्कमलसंभूत प्रयत्नेन सदैव हि ॥ ११८ ॥
कुर्यादाराधनं भक्त्या मन्त्राणां हि यथा क्षणम् । एषामनुप्रहाद् दुःखं त्रिविवं क्षयमेति च ॥
आधिमौतिकमाध्यात्मधिदेवीयमञ्जज ॥

पौष्टकर उवाच—

आराधकानां भगवन् मन्त्राणां शशदर्चने । सर्वदा पत्रपुष्पादैभोगैः कि फलमर्चनात् ॥१२०॥
विस्तरेणार्चनात्तेषा बहुभिः कुमुमादिकैः । कि फलं याजकानां तु अत्र मे संशयो महान् ॥

श्रीभगवानुवाच—

फलसाम्यं द्विजश्रेष्ठ भावभक्तिवशात् स्थितम् । दरिद्राणां च भक्तानां फलपुष्पादिना विना ॥
यत्फलं तद्द्विजाद्वानां निरन्त्रानां तु चार्चनात् । सदाद्वानां च भक्तानां होमादैर्चनात् फलम् ॥
यतद्विद्विद् दरिद्राणां भक्तानां कुमुमादिकैः । क्षणस्य च समं इयं सदाहोरात्रलक्षणम् ॥१२४॥
नृपाणां च दरिद्राणां कालं यत्तक्तियाश्रितम् । तत्रापि कमलोदभूत भूतार्थमवधारय ॥ १२५ ॥
यथालब्देन शुद्धेन भोगजालेन वै सह । कर्तव्या धारणा ध्यानं मन्त्राणां यत्र पौष्टकर ॥
समुद्राणां च योगस्य विस्तरान्वित्यमेव हि । तद्याजकानां यजनमचिराद् भुक्तिमुक्तिदम् ॥१२७॥
संक्षिप्तं धारणादैर्यत्तकृतं चाप्यभोगदम् । संभोगैर्धारणादैर्यत्सङ्कृतं तच्चिरेण तु ॥ १२८ ॥
विदधाति च भक्तानां भोगहीनं परं पदम् । तस्माच्छ्रेयोऽर्थिनां नित्यं भुक्तिमुक्तिफलासये ॥
निव्याकुलविद्या भक्त्या कालांशमवलम्ब्य वै । विसुक्तमन्यैव्यापारौविवद्धटने यथा ॥१३०॥
सुसंपूर्णं तु यजन धारणादैस्तुविस्तृतैः । भोगैर्यद्यपि संपूर्णैस्सम्पत्तिसह वै नृणाम् ॥ १३१ ॥
तथापि कर्मनिष्ठानामाधिक्यं चास्ति पौष्टकर । १भोगापवर्गहृत् शास्त्रात् तन्निरासात् कृते स्फुटे ॥
जायते याजकानां तु नातोत्साहं परित्यजेत् । द्रव्यसपद्विना नित्यं मन्त्राराधनकर्मणि ॥ १३२ ॥
परं हि यस्य वा भावो भोगवृद्धस्य पौष्टकर । भोगोसिफलनिष्ठस्य प्रथमं चाहृतात्मनः ॥ १३४ ॥
न पुनर्मोक्षनिष्ठस्य कर्मणश्शाश्वतस्य च । पुरुषार्थप्रदस्याशु खण्डनं सद्विवेकिनाम् ॥ १३५ ॥

पौष्टकर उवाच—

संसारिणां हि भक्तानां नानाकर्मरतात्मनाम् । पुत्रदारादिभरणे नित्यं व्याकुलचेतसाम् ॥ १३६ ॥
विस्तरेणार्चने तेषां कथं संपद्यतेऽच्युत । अनर्चनात्त्वयोद्दिष्टफलं वैकल्यमुत्तमम् ॥ १३७ ॥

१. क-ख—‘भोगापवर्ग’ इत्यादि अर्थचतुष्टय लुप्तम्

श्रीभगवानुवाच—

कर्मयुक्तं हि यत्कर्म तच्च श्रेयस्कर नृणाम् । तसात्तत्र परित्याज्यं संक्षिप्तमथ विस्तृतम् ॥१३८॥
 मुख्यकल्पं हि विस्तारमनुकल्पमतः परम् । समत्वं घटते केन हेतुना कमलोद्ध्रव ॥ १३९ ॥
 तत्रापि चाशठानां च भक्तानां भावितात्मनाम् । विहितं पत्रपुष्पादैस्समगैर्वाचिमरच्चनम् ॥
 कर्मणामनुसन्धानं विना कालान्तरेण तु । द्व्याजलानलवाच्याख्यं नाभसीयं महामते ॥ १४१ ॥
 धारणापञ्चकचैव संक्षिप्तं विहितं द्रव्यम् । दहनाप्यायनाख्यं यदादेहात् सर्वशुद्धये ॥ १४२ ॥
 परापरस्वरूपाच्च ध्यानादेकं परं महत् । हृष्मन्त्रं सर्वमन्त्राणामुपचारक्रियाविधौ ॥ १४३ ॥
 १कर्मणा समनस्कं च प्रणवाद्यं महामते । एका ह्याराध्यमुद्ग्रावै योगमन्त्रस्य सा स्मृता ॥
 सरणावेत्रयोर्मध्ये २सोच्चारं निष्कलस्य तु । नतिप्रणवगर्भाभिः स्वसंज्ञाभिर्यदर्चनम् ॥ १४५ ॥
 विधिवन्मन्त्रमूर्तीनां तत्परं क्षिप्रसंज्ञितम् । वीजैर्विशेषिताभिस्तद्द्वितायं सूक्ष्मलक्षणम् ॥ १४६ ॥
 यल्क्षणामृतैः पिण्डैः सह संज्ञाभिरव्यज्ज । जपान्त्वमस्तिलं कर्म मन्त्राणां तदब्द्वहत् स्मृतम् ॥
 क्षिप्रमाद्याच्च कैवल्य किञ्चित्कालान्तरेण तु । द्वितीयादव्यसंभूत बुद्धिपूर्वकमेण तु ॥ १४८ ॥
 ज्ञानादिगुणषट्कं च इहैवाद्यं प्रयच्छति । अणिमाद्यष्टकं चैव द्वितीयमलक्षण ॥ १४९ ॥
 समस्तमुवनैश्चर्यं तृतीयमचिरात्पु वै । साम्यं निश्रेयसावासेस्सर्वेषां किन्तु पौष्कर ॥ १५० ॥
 क्षिप्रं लक्षणपूर्वेण कालेन त्रिविधेन तु । महत्तैव हि मन्त्रस्य स्वसंज्ञाख्यस्य यद्यपि ॥ १५१ ॥
 तथाऽपि कमलोदभूत क्षिप्रपूर्वादिकेऽर्चने । वीजं वा पिण्डमन्त्रं च प्रणवादनुसंसरेत् ॥१५२॥
 आराध्य मन्त्रनाथस्य हृदादीनां तथैव च । अन्येषामन्तरङ्गाख्यं मन्त्राणां कमलोद्ध्रव ॥ १५३ ॥
 प्रधानलक्षणानां च कमलासनवर्तिनाम् । न विरोधोऽस्त्यतोऽन्येषा वीजैः पिण्डैर्विनाव्यज्ज ॥
 वञ्चलाञ्छनलोकेश्तदस्त्राधारवर्तिनाम् । तथासनाख्यविद्वनेशपूर्वाणां द्वारवासिनाम् ॥ १५५ ॥
 ब्रह्मचारिगृहस्थस्य स्वतन्त्रस्य यतेरपि । कि पुनस्तु गृहस्थस्य व्यापारनिरतस्य च ॥ १५६ ॥
 एतद्वै नैषिकानां तु तच्चित्तनिरतात्मनाम् । साधकानां सवित्तानां हितमेकान्तवासिनाम् ॥१५७॥
 भक्तिश्रद्धापरस्सम्यगृहीत्वा यस्समाचरेत् । ददाति तत्र मन्त्रात्मा पूर्वोक्तं द्विविधं फलम् ॥
 सह साधकसिद्धीभिर्निर्विधेन महामते ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां आराधनलोपविचारो नाम
 द्वात्रिशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या १६०)

अथ त्रयस्त्रिशोऽव्यायः

पौष्कर उवाच—

नवमूर्ते: परिज्ञातं पूर्वमाराधनं मया । नानात्वेऽनापवर्गीयं न ज्ञातं चतुरात्मनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अनुज्ञितस्वरूपस्य देवस्य चतुरात्मनः । केवलस्यार्चनान्मोक्षं भवने तद्द्विधार्चनात् ॥ २ ॥
 नानाफलासये ब्रह्मनानारूपधरस्य च । नानात्वेनार्चनं भूयः श्रृणु सम्यग्यथास्थितम् ॥ ३ ॥
 व्यापकं परमात्मानमादिदेवमधोक्षजम् । प्रागर्चनीयं सर्वत्र पूजान्ने चापि मध्यतः ॥ ४ ॥
 ततः प्रभवयोगैन प्राकृपत्रादि समर्चयेत् । चतुष्कं संकर्षणाद्यं क्रमाच्चारायणान्तिम(क)म् ॥ ५ ॥
 पुनरप्यययोगैन वन्ध्याधीशापदावधिः । नारायणाद्यं यष्टव्यं सङ्कर्षणान्तमेव हि ॥ ६ ॥
 एवमार्गेनेयपदे तु प्रद्युम्नाद्यं चतुष्टयम् । शब्दब्रह्मादिदेवान्तमर्चनीयं सदैव हि ॥ ७ ॥
 दक्षिणे त्वनिरुद्धाद्यं गरुडासनपश्चिमम् । विहितं चैव विन्यासं प्रभवाप्ययलक्षणम् ॥ ८ ॥
 नारायणनृसिंहान्तं रक्षःपद्मोऽर्चयेत्ततः । प्रत्यग्निक्सृस्थिते पदे ब्रह्माद्यं क्षमाधरान्तिमम् ॥ ९ ॥
 ऐसङ्कर्षणावसानान्तं विष्वाद्यं मारुलेऽम्बुजे । नृकेसरि वराहं च ज्ञानाद्योदक्षयुदक् ॥ १० ॥
 त्रयं सङ्कर्षणाद्यं यत् ईशाने क्षमाधरादिकम् । प्रभवेनाप्ययेनैव माननीयमतः क्रमात् ॥ ११ ॥
 अन्वसंख्यमिदं विप्र प्रथमं यत्पकीर्तिम् । तदीयं जायते तस्य प्रभावं तत्क्रमार्चनात् ॥ १२ ॥
 .... . नवमूर्तिमयं महत् । चातुरात्म्यचतुर्वर्गफलदं भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 नानाफलासिरचिराज्ञायते च फलर्थिनाम् । स्वातन्त्र्येणार्चनान्वित्यमेतेषां चतुरात्मनाम् ॥ १४ ॥
 यस्य यस्य चतुर्मूर्ते: प्रथम यत्पकीर्तिम् । तदीयं जायते तस्य प्रभावं तत्क्रमार्चनात् ॥ १५ ॥
 एतावदुक्तं हि फलं सन्निवेशवशाल्तु वै । यतः प्रतिहतं वीर्यमैश्वर्यं प्रभवाप्यये ॥ १६ ॥
 तं विप्र मन्त्रमूर्तीनां मन्त्रमप्रतिमप्रभम् । अनन्तं स्वप्रकाशत्वमनौपम्यं जगत्प्रभोः ॥ १७ ॥
 परमेश्वरमूर्तीनां परिज्ञानवशात् सति । अनादिनिधनोऽनन्तः कर्मिणां प्रतिपत्तये ॥ १८ ॥

१ क-ख—नापवर्गस्थम्   २ क-ख—ग्नेयप्रधु   ३ क-ख—स्थितेब्रह्मा
 ४. क-ख—“सङ्कर्षण” इत्यार्थधत्रयलुप्तम्   ५ ग-घ—इत्यार्थधृश्यलुप्त, प्रत्युततत् स्थाने श्लोकान्तर
 मत्ति “यथा नवसंख्यमिदं विप्र नवमूर्तिमयं महत् । चातुरात्म्यचतुर्वर्गफलदभावितात्मनाम् ॥” इति

तदुत्तारणसिध्यर्थं व्यूहतामागतस्स्वयम् । प्राणेच्छाशब्दकालाख्यचतुरात्मतया नव ॥ १९ ॥
 अविशेषस्वरूपस्य देवस्यैव महात्मन । नित्यसन्निहिताशेषशक्वर्नित्योदितस्य च ॥ २० ॥
 शब्दवित्संभवानन्दविशेषगमितस्य च । इदमुक्तं मया योगं भविना भवशान्तये ॥ २१ ॥
 अहेयमप्यभिन्नं च प्रपञ्चं परमात्मनः । सत्यरूपस्य वै सम्यक् क्षोभं निश्रेयसप्रद(म)म् ॥
 यस्य सांसारिकी मायाचक्रमिच्छावशात्पुनः । निर्गता यत्र मुद्यन्ति ऋषयस्सामरा नराः ॥२३॥
 यावत्तानुगृहीता वै देशिकव्यक्तिगैर्ण च । षाढ्गुण्यमूर्तिनानेन परेण चतुरात्मना (न) ॥ २४ ॥
 अस्याराधनकाले तु बहिर्वा हृदयाम्बरे । कदम्बपुष्पवद्यक्ति संसरेत् षड्गुणोज्ज्वलाम् ॥ २५ ॥
 १बहात्मना चार्चकेन चतुर्वर्णमयेन च । सरेण वाक्षरेणैव केवलेन सविन्दुना ॥ २६ ॥
 २बाह्योपचारनाम्ना तु मुप्रसिद्धेन केन चित् । मुख्येनाभिमतेनैव मनसस्तुष्टिदेन च ॥ २७ ॥
 न्यस्याङ्गानि स्वकान्यस्य प्राक् संपूर्णगुणानि च । खमन्त्रैर्वनेनैव स्थानमेदं विनाब्जज ॥२८॥
 तस्मिन् कदम्बकुमुमसद्वरे मन्त्रगोलके । द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्वभिनेन तु साम्प्रतम् ॥ २९ ॥
 व्यक्तिमापाय वै तस्यां पुनर्वर्णकमेण तु । अङ्गोपाङ्गस्थिति कुर्यात् स्थानेषु हृदयादिषु ॥ ३० ॥
 हृदि मूर्द्धि शिखायां च स्कन्धयोः करमध्यतः । नेत्रयोस्त्वरे पृष्ठे देशो बाहुद्रये ततः ॥ ३१ ॥
 ऊरम्यां जानुयुग्मे च पादयोस्तदनन्तरम् । तत्र प्रणवपूर्वं तु षड्वर्णस्त्वाङ्गिका मताः ॥ ३२ ॥
 षष्ठुपाङ्गाभिधास्त्वन्ये एतेषां लक्षणं श्रूणु । ३यत्सुप्रतिष्ठितं शुद्धं सामान्यं४ यदनावृतम् ॥३३॥
 प्रबुद्धं भास्वरं नित्यं ज्ञानं साक्षात्तदाच्युतम् । स्वस्य शक्तिसमूहस्य बलाद्यस्याख्यलस्य च ॥३४॥
 उदयस्थितिसंहारकारणेऽङ्गात्मना पुनः । विशेषतां समायाति स्वरूपमपि चात्यजन् ॥ ३५ ॥
 मन्त्रेशमन्त्रशक्तीनामनन्तानां तु तद्विज । नानासामर्थ्यवर्णानां हृदयं रत्नदीपवत् ॥ ३६ ॥
 आत्मप्रकाशकं चैव बलादीनां तथा च तत् । सर्वातिशायि चैश्वर्य यद्गुणं पारमेश्वरम् ॥३७॥
 तच्छिरसर्वमन्त्राणां श्रीमद्भोगापवर्गदम् । या भूरिशक्तिभिः पूर्णा शक्तिर्वै पारमेश्वरी ॥ ३८ ॥
 ऊर्ध्वतेजोवहा शुद्धा विद्धि ५मान्त्री शिखा तु सा । धैर्यं यत्तापरं प्राणादाच्युतं धृतिलक्षणात् ॥
 तदेव कवचं विद्धि मन्त्राणां हि बलात्मकम् । यदप्रतिहतं वीर्यमैश्वर्यं प्रभवाप्ययम् ॥ ४० ॥
 तद्विप्र मन्त्रमूर्तीनामस्त्रमप्रतिमप्रभम् । यदनन्तप्रकाशत्वमनौपम्यं जगत्प्रभो ॥ ४१ ॥
 तत्रेत्रं तत्परिज्ञानात् धामाचालक्ष्यते परम् । हृदा सह प्रलीनं च तत्केषां चिन्महामते ॥४२॥
 स्वकमुज्जित्य वै क्षेत्रं ज्ञानमुद्दीपयेद् स्थितम् । मन्त्राणां नेत्रमन्त्रं तु ईश्वरेच्छावशाद् द्विज ॥

१. क-ख—बहृचनात्मकेन २. ग-घ—सहोपचार नाम्ना तु ३. क-ख—यत्प्रति
 ष्ठितम् ४ क-ख—सदनामृतम् ५ क-ख—मान्त्र शिखा तु वा

कचिदज्जन्मतुष्कस्य अन्तस्था (ज्ञै) जनवत्प्रभा । वर्तने मूर्धै पूर्वस्य रत्नेष्विव उपाश्रयम् ॥४४॥
 वाचकेन विना तस्मातदीयाज्ञामयप्रभा । २भगवत्कर्मकुशलैः परिज्ञेयार्चना ताः ॥ ४५ ॥
 इत्याङ्गिकी स्थितिस्तावत् सर्वत्र न्यासकर्मणि । प्रकाशिताब्जसभूत त्वौपाङ्ग निश्चयं शृणु ॥
 क्रोडीकरोति वै येन ज्ञानधर्मेण सर्वदा । बहिर्वा विषयं स्वल्पमुपाङ्गमुदरं च तत् ॥ ४७ ॥
 संसिद्धमुपचरादौ अन्येऽप्येव महामते । उपायवर्मवद्यस्तु सिद्धिमोक्षवशात् पुनः ॥ ४८ ॥
 पृष्ठतस्सर्वदाने च ऐश्वर्यस्य फलासनः । पृष्ठसंज्ञामुपाङ्गं तद् द्वितीयममलेक्षणं ॥ ४९ ॥
 व्यात्मकं हि यदुल्लासं विभोशक्त्यात्मनो द्विज । सुतीक्ष्णमतिःसौम्यं च तदुपाङ्गं भुजाभिधम् ॥
 विभूतिशक्तेव्यक्तस्य नानावीजस्य यन्महत् । रसं वीर्यमयं क्षेत्रमूरुसंज्ञं तदात्मकम् ॥ ५१ ॥
 ४यत्सर्वज्ञस्य शक्तेवै विद्याविद्यात्मकं वपु । जान्वार्घ्यं तदुपाङ्गं वै पञ्चमं परिकीर्तिम् ॥
 आच्युतस्थितिशक्तिर्थत् स्वगुणं हि विलक्षणम् । सन्धारकत्वमब्जाक्ष तत्पादाह्वाहुतम् ॥५३॥
 मृष्टिसंस्थितिसंहारन्यामे स्वात्मनि वा प्रभो । द्वादशाक्षरपूर्वाणां पूर्वज्ञेयाङ्गकल्पना ॥ ५४ ॥
 सा पुनः स्वल्पवर्णानामधिकाक्षरवर्तिनाम् । हीनातिरिक्तरूपापि तदज्ञः परमेश्वर ॥ ५५ ॥
 एवं भजन्ति मां नित्यं प्रक्रियार्थं तु वै पुनः । स्वक्षेत्रेष्वर्चयेद्याज्ञा नतिना प्रणवेन तु ॥ ५६ ॥
 वर्णाधिकानां मन्त्राणामुपाङ्गेष्विदमाचरेत् । सह द्वादशमानैव वर्णेन समुदीरणा ॥ ५७ ॥
 सामान्यशब्दभावेन ५स्यादेव ह्यमयी स्थिता । अकारादिस्वरेणैव कादिना वा सविन्दुना ॥
 स्वरव्यञ्जनमिश्रेण पिण्डीभूतेन पाणिना । यत्र द्विजेन्द्र विहितं व्यक्तिदानं पुराणिषु ॥ ५९ ॥
 अङ्गोऽपाङ्गमयी व्यासिस्सर्तव्या वान्यलक्षणा । ज्ञानाङ्गोपाङ्गनिर्मुका मन्त्रज्ञानप्रभातिमिका ॥६०॥
 ज्या परा प्रकृतिर्वाणी चिद्रूपा निर्मला परा । पूरिताध्यक्षभावेन निष्कलेन महात्मना ॥ ६१ ॥
 शरीरमिव जीवेन स्थूलसूक्ष्माद्विलक्षणम् । स्थूलं भूतमयं तत्र सूक्ष्मं पुर्यष्टकाभिधम् ॥ ६२ ॥
 देहस्थमात्मतत्त्वं तु भोगं विषयजं यथा । भुक्तिं तद्वदादत्ते पूर्णव्यक्तिगतं प्रभु ॥ ६३ ॥
 सर्वथा तं स्वमन्त्रेण मन्त्रेशं मूर्तिसंस्थितम् । भोगैर्जैपैस्तथा स्तोत्रैर्विधैर्विहितपूर्णैः ॥ ६४ ॥
 दानैविशेषयागैस्तु पितृतर्पणपथ्यमैः । नेतव्यमतुला प्रीति प्रयोगैः प्रतिवाचकैः ॥ ६५ ॥
 मन्त्रेशस्यार्चनं कुर्यात् क्रमात्तदनु पौष्कर । तन्मूर्तिवाचकादीनां मन्त्रेशाना हि माननाम् ॥६६॥
 अन्तरज्ञाङ्गयुक्तानां लाज्जनानामपि द्विज । भोगभूमौ तु तन्मूर्तौ किन्तु भोगावनेस्तु ते ॥

१ क-ख—पूर्वस्य मा उपाश्रयम् २. ग-घ—भगवत्कर्मकुशलं परिज्ञेयार्चनोऽज्ञिता.

३. क-ख—सौम्यं च ४ ‘सर्वज्ञस्य सशक्तेवै’ इति वा योजयितु अवकाशं समुनिषति ५ क-ख—स्वादेवस्यमयि ६ क-ख—पाङ्गमयस्यासि. ७ क-ख—यावरा प्रकृति. ८. क-ख—भोगावने कृते

यथोक्तलक्षणास्सर्वे ध्यातव्यास्तु यथाकमम् । मन्त्रमूर्तौ सदेहे च प्रस्फुरत्किरणोऽज्ज्वला ॥६८॥
 या परा प्रकृतिर्मान्त्री वैवरूप्यात्तु सा पुन । नानानामाक्षरत्वेन नानामूर्तित्वमेवु च ॥ ६९ ॥
 अतो न विहितं विष्णु मूर्तिरानं पृथक्पृथक् । मूलमन्त्रवदन्येषां मन्त्राणां पृथगक्षरैः ॥ ७० ॥
 कारणान्निर्गता केचिद्विक्षिक्तिशक्तिगुणैर्युताः । पृथक् व्यक्तिमयाश्चान्ये मन्त्रनाथास्तदिच्छया ॥७१॥
 एकस्सर्वेधरोऽनन्तो जीवानामनुकम्पया । नानामन्त्रस्वरूपेण संस्थिति स्वेच्छया यथा ॥ ७२ ॥
 प्रकृत्येका तथा बही ह्यानेयानां महात्मनाम् । लुकनाथेच्छया विष्णु वहुधा संव्यस्थिता ॥ ७३ ॥
 या परा प्रकृतिर्मान्त्री वासुदेवारुप्यलक्षणा । षाढगुण्यविग्रहा सर्वशक्तितत्त्वगुणान्विता ॥ ७४ ॥
 कोशभूतत्वमापन्ना स्वयमानन्दलक्षणा । १प्रकाशैकस्वभावे तु सूक्ष्मे स्वे मन्त्रविग्रहे ॥ ७५ ॥
 जपात्संसरणादम्य स्वव्यक्तिस्तस्य पूजनात् । तदभिन्नं परमाप्नोति तदद्वती ॥ ७६ ॥
 एवमेकत्वमापन्नं योऽर्चयत्यच्युतं विभुम् । नित्याकृतधररस्तस्य^२ भोगमोक्षौ करस्थितौ ॥ ७७ ॥
 शुद्धसवित्स्वभावानां ज्ञानादिगुणिनां तु वै । स्वमन्त्रशक्तिव्यूहानां व्यक्तये परमेश्वरः ॥ ७८ ॥
 स्वेच्छया शब्दशक्ति स्वामनभिव्यक्तलक्षणाम् । प्रकाश्य चाब्जसंभूत यस्यां मन्त्रमय वपुः ॥
 ते सर्वज्ञ^३गुणैश्चाथ मन्त्रैस्सप्रोक्तलक्षणाः । अनुग्रहार्थं भविनां निबध्नन्ति स्थिति स्थिराम् ॥
 लिपिव्युहे तु विविधैर्बीजपिण्डवदात्मिके । केवलेऽपि च संमिश्रे भूरिसंख्ये जपात्मके ॥ ८१ ॥
 जशुद्धिश्चिदधिष्ठातृवशादमरपूजिता । यस्योपचारमन्त्रत्वमामूलादुपगीयते ॥ ८२ ॥
 शब्ददेहा, पुनस्त्वेते मन्त्रा मननधर्मिणः । अपरिच्युतरूपाश्च नानात्वमुपयान्ति च ॥ ८३ ॥
 नानाकारवशाच्चैव नानासत्त्ववशादपि । श्रद्धभक्तिवशान्नाना नानाकलवशात् पुनः ॥ ८४ ॥
 नानाजातिवशाच्चापि नानादेशवशात् पुनः । नानाकालवशाद्ब्रह्मन् नानासाधनसम्रैः ॥ ८५ ॥
 मोक्षैकनिरताना च नराणामात्मसिद्धये । विषयाद्वित्तिवित्तानां भूतये भविनामपि ॥ ८६ ॥

पौष्टकर उचाच—

त्वयोक्तं भगवद्यागं शुद्धसत्त्वस्य कर्मिणः । जितेन्द्रियस्य भक्तस्य मन्त्रसिद्धस्य चाच्युत ॥८७॥
 योगं तत्त्वजयर्थं वै ज्ञातुमिच्छाम्यहं पुनः । विधिवद्यत्परिष्जानात् मन्त्रज्ञो लभते स्थितम् ॥
 निवाताचलदीपामे समाधौ पारमेश्वरे ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रधानयोगमुक्तं ते कर्मयोगादनन्तरम् । तद्वार्हस्यस्य च मुनेर्विहितं नान्ययाजिनः ॥ ८९ ॥

---

१ ग-घ—अप्रकाशैकभावे तु   २ ग-घ—गुणैर्मन्त्रैर्यथा सप्रोक्त   ३ क-ख—नाना
जाल   ४. क-ख—परिज्ञान मन्त्रज्ञो

तथा परमंहसस्य लोकबाह्यस्थितस्य च । तत्त्वयोगमतो वक्ष्ये भूमिकाभिन्नलक्षणम् ॥ ९० ॥
 शुद्धेऽखिलतत्त्वानां कृतदीक्षस्य पौष्टकर । शश्वत्साक्षात् करणे नानासिद्धिव्यपेक्षया ॥ ९१ ॥
 अपवर्गासये चैव ज्ञानावरणशान्तये । शुद्धसंवित्त्वभावेन परमात्मनि तिष्ठति ॥ ९२ ॥
 चित्तकाशस्वरूपेण मन्त्रात्मनि महामने । विभवव्यूहयोगैन कर्मणाच्छाद्य संस्थितं ॥ ९३ ॥
 व्याप्त परेण विभुना सर्वशक्त्यात्मकेन तु । यमाच्छाद्य स्थितस्म्यग्वोध्यं त सर्वदाब्जज ॥
 असङ्कीर्णमसंस्थ्य च वासनाशतवासितम् । गुरुणानुगृहीतस्य मन्त्रैकनिरतस्य च ॥ ९५ ॥
 समग्र तत्त्वजालं तद्विनिर्वर्तति नान्यथा । अतस्तु लब्धलक्षणं कर्मतन्त्ररतेन च ॥ ९६ ॥
 नित्य तत्त्वजयं कार्यं स्वरूपप्राप्तये तु वै । व्यापकस्वर्वशक्त्यात्मा समाराध्य विभाव्य च ॥
 तत्त्वाधिष्ठातृभावेन आपादानमस्तकावधि । ज्ञातव्य स्थानमेदेन दोक्षाया कथित यथा ॥ ९८ ॥
 कदलीपुटवचाथ ततो मोदकवद् द्विज । तज्जयार्थं समभ्यस्य योगमेव त्रिवामलम् ॥ ९९ ॥
 किन्तु चाभ्या(भ्य)समानभ्य । मोहमायाति साम्प्रतम् । निद्रालस्यश्रमव्यासशूल्यदृष्टित्वमञ्जज ॥
 २ष्ट्कोशलक्षणं विद्धि सविन्दं ने तदात्मना । निश्चयात्तजयेदेतदस्त्राध्यानाजपादपि ॥ १०१ ॥
 प्राणादीना तु वायूनां कृत्वा तु विजयं पुरा । सुखासनोपविष्टु गुर्वद्विषि श्वन्दयेद्विया ॥
 व्यापकत्वेन चाराध्य न्यस्त्वाकारशारीरगम् । ततस्तादात्म्यमालम्भ्य चित्त वाद्यस्य माचरेत् ॥
 हृतपुण्डरीकमध्ये तु त्रिधाम भुवनोदरे । प्रणवेनापर ब्रह्म सर्वशक्तिमय द्विज ॥ १०४ ॥
 अभ्यस्याभ्यासयोगैन प्रथमं भावयेत्ततः । कुर्यात्तत्त्वजयाभ्यास विधिनानेन वै द्विज ॥ १०५ ॥
 प्रणवाद्यन्तरुद्देन हृदा ५संज्ञापरेण वा । सहस्ररश्मि ध्यायेद्वै तत्त्वजालं पृथक् पृथक् ॥ १०६ ॥
 जपाद्विलयमायाति इतत्वज्ञानं शनैश्चनै । आधारं प्रणवं शब्दं हन्मन्वस्तन्मये ततः ॥ १०७ ॥
 तत्त्वतो भवहृच्छब्दं तसंज्ञं प्रणवोदरे । स्वात्मान प्रणवं शब्दमात्मानन्दमये हरौ ॥ १०८ ॥
 एवं क्रमेण क्षमादीनां तन्मन्त्राणां जयं द्विज । कुर्यात् स्वकरणां च इन्द्रियाणा पराजयम् ॥
 इति त्रिदशकं जित्वा तत्त्वानां चावयेन तु । ततो मनस्त्वहङ्कारं बुद्धिं गुणगणं क्रमात् ॥
 तमोरजस्सत्त्वसंज्ञं ध्यात्वा जप्त्वा परित्यजेत् । सूक्ष्म सङ्घातसंज्ञं तु स्वगुणभ्यो विलक्षणम् ॥
 साक्षात्कृत्वाथ सन्त्यज्य अव्यक्तं च जयेत्ततः । कारणं यत्पञ्चस्य अस्योक्तस्यापरस्य च ॥
 नानामतिनिविष्टस्य सविकल्पोत्थितस्य च । कालतत्त्वमतश्चिन्त्यं भूतभव्यभवात्मकम् ॥ ११३ ॥
 शुद्धिकृदनन्तस्य सदसङ्ख्यणस्य च । प्रपञ्चस्य महाबुद्धे ध्यात्वैवं त्रितयं त्यजेत् ॥ ११४ ॥

१. ग-ध—मयाच्छाद्य २. क-ख—विट्कोश ३. क-ख—वन्दयेत् द्विधा ४. ग-
 ध—माहरेत् ५. ग-ध—संज्ञापदेन वा ६. तत् तु अज्ञान इति पदविभाग. क-ख—तावत् ध्यानम्

उपायलक्षण धर्म चतुर्संख्यं हि लक्षणम् । ज्ञानक्रियेच्छाप्राणारूप्यैशक्तिसंज्ञं हि शाश्वतम् ॥
 साक्षात्कुर्याज्जपाद्ग्रन्थानात् योगाभ्यासादथोर्ध्वंतः । उपादेयमतो ब्रह्मन् समूहं व्यापकं ध्रुवम् ॥
 २सप्तसंज्ञं पदं दिव्यं ध्यातव्यं कर्मशान्तये । शब्दब्रह्मावसानं च ज्ञातव्यं च सदोदितम् ॥
 शब्दब्रह्मस्वरूपस्य परस्य परमात्मनः । असूर्तस्य च तन्मूर्तेः स्थितिस्सा षड्गुणात्मिका ॥११८॥
 शब्दब्रह्म समभ्यस्य गुणपट्कादनन्तरम् । अनुच्चार्यमर्वणं तं निरावरणमस्वरम् ॥ ११९ ॥
 सद्गुणवाचकं तद्वै वाद्ययातीतमच्युतम् । स्वरव्यञ्जनरूपाश्रूतेषां मूर्तिवाचकाः ॥ १२० ॥
 स्वविशेषाच्च बहवो दशलक्षणलक्षिताः । अक्षरस्वरवर्णारूपवोष(पो॒)रावस्वरात्मकाः ॥ १२१ ॥
 ४ध्वनिः कृष्टस्था स्फोटविसर्गात्मा भास्त्रमते । एभ्यस्सङ्कीर्णरूपाभ्यो यत्ने वाक्यतरात्मना ॥
 आमोक्षात् सर्वसिद्धीनां प्रदाता सिद्धिभास्त्रवेत् । ध्याता तस्मिन् हि निष्णातः पर ब्रह्माधिगच्छति ॥
 सम्यग्वेति तदाभ्यासात् स्वाराघ्येनानुरक्षनात् । विलक्षणं च तद्गुणं ध्यानाध्यात्मकमञ्जज ॥
 प्रकाशानन्दरूपे च नानाभूतं हि यद्वहि । ते ५द्वे सच्छब्दनाथस्य ऊर्मिस्त्रूक्ष्मतमामला ॥
 यथा सह समं याति तत्त्वज्ञस्त्वव्यये पदे । आत्मलाभमत प्राप्य परस्सात् परमेश्वरात् ॥१२६॥
 ज्ञानकर्मरतानां च श्रद्धासंयमसेविनाम् । आस्तिकानां जिताक्षणां सद्गुणानां सदा भवेत् ॥
 नैतद्वाच्यमभक्ताय नास्तिकाय कदाचन । न कुर्तकमतिष्ठाय कर्मब्रह्मोज्जिताय च ॥ १२८ ॥
 अप्रभाताच्चिशान्तं च व्यापारं पारमेश्वरम् । लोकातीतास्तु ये विप्रास्तेषां तदधृदयंगमम् ॥
 लौकिकव्यवहारस्था बहवोऽन्ये च नेश्वराः । शून्यब्रह्मैकनिष्ठाश्रूतेषां वाक्प्रपञ्चधियान्विता ॥१३०॥

पौष्टक उवाच —

तत्त्वग्रामस्य भेदैश्च हेयोपादेयलक्षणम् । ज्ञातुमिच्छामि विधिवत्तन्ममाचक्षव शाश्वत ॥ १३१ ॥

श्रीभगवानुवाच —

यथा क्षीरस्य वै स्नेहं भेदेन न तु वर्तते । ६एवं हि विद्धि सर्वेषां तत्वानां परमेश्वरः ॥
 एकत्वेन पृथक्त्वेन समाधौ प्रोक्तमभ्यसेत् । केवलं हि यथापूर्वमुद्दिष्टं च तदासये ॥ १३३ ॥
 आक्षितेः करणग्राममिन्द्रियारूपगणान्वितम् । उत्तमव्यक्तपर्यन्तं प्रपञ्चं तदनश्वरम् ॥ १३४ ॥
 ज्ञानामूर्तिसमाख्यं च भोगक्षेत्रं हि कर्मिणाम् । सुखदुखगुणोपेतं मोहमायामयं दृढम् ॥१३५॥

१. क-ख—शक्तिसंज्ञ द्वाश्रात्रम् २. ग-घ—सप्तसंख्यम् ३. क-ख—रूपश्च—
 बाचकः ४. क-ख—ध्वनि. फट् कृ ..तथा ५. क-ख—तद्वै ..नाथस्य ६. ग-घ—एव हि
 सिद्धिसर्वेषा तत्वाना पारमेश्वरम् ७. ग-घ—नानामूर्तिसंख्य च

अज्ञानं तु तदासकर्तव्यं वर्तने च क्षणात् क्षणम् । ज्ञानाद्विलयमायाति तस्मान्नित्यं हि तद्विज ॥
 हेयमावनया चिन्त्यमुपायं यदपि स्फुटम् । सिद्धीनामामलामे तु तत्राप्यशिरमेव तत् ॥१३७॥
 सारमादाय वै तस्मात्साधनं योगसिद्धये । मनोबुद्धिरहङ्कारसम्बन्धं सत्ववतां वर ॥ १३८ ॥
 चतुष्पक्षमिदमव्यक्तं ब्रह्मप्राप्त्या निर्वर्तने । अथोपकरणं द्विव्यं पञ्चशक्त्योपलक्षितम् ॥ १३९ ॥
 कालज्ञानक्रियारूपेच्छाप्राणसंज्ञं महामने । अहेयमरं नित्यं कर्मण्यानां च सिद्धिकृतम् ॥ १४० ॥
 तत्त्ववृन्दस्य विजये गुणवट्कोपलब्धये । चातुरत्म्यपरिज्ञाने शब्दब्रह्मासये तु वै ॥ १४१ ॥
 प्रकाशानन्दलामे तु निर्विकल्पपदासये । नवप्रकारणानेन प्राकृप्रातेन गुरोर्मुखात् ॥ १४२ ॥
 प्राकृतेनाच्युतीयेन साध्यमावनवस्तुना । तत्त्वास्ति यत्तचामोति साक्षात्कारातु साधकः ॥१४३॥
 सिद्धध्यान जयात् स्वं स्वं फलं यच्छति वै सदा । एतस्मात्कारणात् साध्यं साध्यस्यान्यस्य साधनम् ॥
 तच्च ज्ञानादिकं पृष्ठकं ब्रह्मतत्त्वविलक्षणम् । अणिमाद्यष्टकं चैवमतोऽन्यं रोचने हि यत् ॥
 प्रभवः प्रलयश्वैव ऐश्वर्यं सर्वतोमुखम् । आध्यात्ममाधिदैवत्यमाधिभूतात्मना द्विज ॥ १४६ ॥
 तत्त्वाभ्याससमाधौ तु ज्ञातव्यं तत्त्वचिन्तकैः । शब्दब्रह्मपदादेव क्षित्यन्ते तत्त्वसंग्रहे ॥१४७॥
 अध्यात्मं परमं ब्रह्म सामान्यं विद्धि सर्वदा । ज्ञातव्यमधिदैवं च मेघरं प्रणवं तथा ॥ १४८ ॥
 स्वं स्वं स्वभावं सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मपरात्मकम् । विज्ञेयमधिभूतव्यं साक्षात्कामललोचन ॥ १४९ ॥
 सामान्यमेतत्सर्वत्र ध्येयमध्यात्मपूर्वकम् । सविशेषमधो वश्ये शृणुपूर्वकाग्रमानसः ॥ १५० ॥
 निस्तरङ्गं परं ब्रह्म शब्दब्रह्मप्रकृतिमे । अध्यात्मं द्विज बोद्धव्यं मन्त्रकोद्या हनेकश ॥१५१॥
 अधिदैवत्यमावेन तस्मिन्नेव १सदा स्थिताः । अधिभूतं तु बोद्धव्यं ३तद्वात्कत्त्वचयं तु यत् ॥
 अध्यात्मगुणपृष्ठकार्यं शब्दब्रह्म यथोदितम् । चातुरात्म्यं परिज्ञेयमधिदैवमनांकृति ॥ १५३ ॥
 शक्तिवृहत्संख्यं ३यद्गुणेभ्यः प्रवदन्ति तु । तद्विशेषस्वरूपं च अधिभूतं तु विद्धि तत् ॥
 प्राणशक्तेस्तु चाध्यात्मं षाढगुण्यमस्तिलं हि यत् । अधिदैवतमव्याकृतो वासुदेवस्सनातनः ॥
 ४अधिभूतमपानाद्या वायवो विश्वधरका । हच्छाशक्तेः परत्वेन प्रिति ज्ञानब्रह्मद्वयम् ॥१५६॥
 ज्ञेयं तदधिदैवं च ५परस्सङ्कर्षणः प्रभुः । सानन्ध्यमधिभूतं च सर्वतत्त्वाश्रितं हि यत् ॥१५७॥
 द्रव्यमैर्धर्यीर्यारूपमध्यात्मं विद्धि पौष्कर । क्रियाशक्तेस्तु दैवत्यं प्रद्युम्नः परमेश्वरः ॥ १५८ ॥
 महत्प्रकाशप्रसरमधिभूतं सदोदितम् । तेजशक्तिद्विजाध्यात्ममव्यक्तममलेक्षण ॥ १५९ ॥
 अर्केन्दुवहित्रितयं दैवतं परिकीर्तितम् । गुणतयमसङ्कीर्णमधिभूतं महामते ॥ १६० ॥

गुणतयस्य चाध्यात्मं सङ्घातकरणं स्वकम् । सत्त्वस्य दैवत वही रजसस्त्वमृतात्पदम् ॥१६१॥
 तमसस्तपनोऽविष्णो सत्व धिभूतता । रजस्यरागो विज्ञेयमधिभूतं महामते ॥ १६२ ॥
 महामोहं हि तमसस्त्वधिभूतं प्रकीर्तिम् । अध्यात्मं चेतनो बुद्धेधर्मं सदधिदेवता ॥ १६३ ॥
 स वै राग^१ द्विजैश्वर्यमधिभूतं तदात्मकम् । अहङ्काराख्यतत्त्वस्य बुद्धिरध्यात्ममञ्जज ॥ १६४ ॥
 अधिदैवं परिज्ञेयं कालवैधानरो महान् । महत्त्वमधिभूतं च मनसोऽथ निरुच्यते ॥ १६५ ॥
 अध्यात्मं तु अहङ्कारो नृवराहः प्रजापति । विज्ञेयमधिदैवं च सङ्कल्पमधिभूतता ॥ १६६ ॥
 पञ्चानामिन्द्रियाणां तु अध्यात्मं च मनः स्मृतम् । कालात्मदैवतं विद्धि अधिभूतं मुखादिकम् ॥
 वागादीनां द्विजाध्यात्म व्यूहमिन्द्रियकं तु यत् । अधिदैवं तु बोद्धव्यं विधरूपाख्यमच्युतम् ॥
 व्यापारमधिभूतं च अष्टयोन्यात्मकं हि यत् । तन्मात्राणां सभूतानामध्यात्ममलेक्षण ॥ १६९ ॥
 शुशूक्षमं करणव्यूहमधिदैवं निवोधतु । वैभवं भगवदव्यूहं विचित्रं विद्धि पद्मज ॥ १७० ॥
 बोद्धव्यमधिभूतं च तत्त्वभूमिजयैषिणाम् । उक्तमध्यात्मपूर्वं यत्त्रितयं योगासद्धये ॥ १७१ ॥
 प्रभावेन क्रमेणैव तत्पुनश्चतुरानन । आप्ययेन क्रमेणैव अभ्यस्तैस्सर्वयोगिनाम् ॥ १७२ ॥
 २आ (क्षितेः^२) सर्वशक्तयात्मा पदपर्यन्तमाच्युतम् । ३तत्त्वबुद्धनिरासार्थं योगाभ्यासमिदं स्मृतम् ॥
 भवेत् तत्त्वजयात् भिन्नं फलं तत्त्वं फलार्थिनाम् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां तत्त्वसमाख्यानं नाम
 त्रयस्त्रिशोऽध्यायं ॥

(समुदित श्लोकसंख्या १७४)

१. ग-घ—विष्णुस्त्वास्सात्वधिभूत तथा २. क-ख—आक.. सर्व ग-घ—आक्षिन्तः
 सर्व ३. ग-घ—तत्त्वबन्धनिरासार्थम्

अथ चतुर्खिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

क्षेत्रे वायतने दिव्ये तीर्थोद्देशेन सकुले । श्रुद्ग्राणिविमुक्ते च वने तृपवने शुभे ॥ १ ॥
 भूगृहे वा गिरे शृङ्गे गुते देवगृहान्तरे । स्वास्थ्यं मत्वैकदेशे वा गोष्ठे द्विजपरिग्रहे ॥ २ ॥
 अर्धरात्रादतिक्रान्ते काले कमलसंभव । खमन्त्रस्याग्रतस्त्वेव तत्त्वाभ्यासं समाचरेत् ॥ ३ ॥
 तत्र श्रमजये लठ्बे दत्त्वार्थं मन्त्रमूर्द्धनि । घण्टाशब्दसमोपेतं धूपं दत्त्वा महामने ॥ ४ ॥
 स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य शुचिश्वाने तु सास्तरे । कृष्णाजिनप्रतिच्छव्वे कुतपे कम्बले तु वा ॥ ५ ॥
 निदां सन्त्यज्य वै ब्रह्मन् पावने शयने स्थितः । ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय पञ्चाङ्गं स्वानमाचरेत् ॥
 पूर्वने वाप्सु मध्ये वा सन्ध्या कृत्वा यथाविधि । तस्याग्रतश्चोपविश्य निर्मल दर्पणं द्विज ॥ ७ ॥
 दर्शयित्वोपसंहृत्य मन्त्रं हृत्कमलोदरे । नित्यप्रतिष्ठितं मन्त्रं विना स्थलैजलात्मकान् ॥ ८ ॥
 मन्त्रान् क्रियाङ्गसंस्त्रान् सहृत्य तदनन्तरम् । शेषमर्थादिकं सर्वं भुक्तपूर्वोणं वै सह ॥ ९ ॥
 पाणिना तोयपूर्णेन विष्वकूसेनाय चार्थं च । प्राग्वदम्भसि निक्षिप्य समाहृत्य तदास्तिलम् ॥
 सदेहादुपसंहारमन्त्राणामपि चाचरेत् । मनसात्मनि विप्रेन्द्र कुर्याद्गोगार्जनं ततः ॥ ११ ॥
 भगवद्यागसिध्यर्थं शुद्धेन द्रविणेन च । याचयित्वा च पात्रेभ्यो वैष्णवेभ्यो हि नान्यथा ॥ १२ ॥

पौष्टकर उवाच—

अत्यर्थेन जगन्नाथं भूयोभूयं २प्रशंससि । भोगेभ्यो धूपदानं च घण्टाध्वनिसमन्वितम् ॥ १३ ॥
 महत्तां ज्ञातुमिच्छामि प्रमाणं लक्षणं तथा । यथावद्धूपघण्टाभ्यां धूपाग्नेर्धारकस्य च ॥ १४ ॥
 खरूपं धूपधूमस्य लक्षणं प्रत्युदीर्यताम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

शब्दब्रह्मैकदेहाया । लक्षणं कमलोद्भव । प्रमाणमतिशुद्धं च सप्रमेयं निवोधतु ॥ १५ ॥
 ४समर्थसमं ज्येष्ठमायाम(धम^१)मथ मध्यमम् । तत्त्विभागसमं विद्धि चतुर्थांशं तु कन्यसम् ॥
 त्रिभागेन तदुच्छायादद्वादशांशान्वितेन तु । प्रमाणेन तु विस्तारं त्रिविधं तु विधीयने ॥ १७ ॥

---

१. क—ख—जलात्मिकान्   २. क—ख—भूय प्रशस्ते   ३. क—ख—प्रत्युदीर्यते
 ४. क—स ..मध्यमम्   ख—स शमाशक्तुमज्येष्ठमायामसमथमध्यमम्   ग—घ—खशमार्धशमज्येष्ठमाया-
 मसमथमध्यमम्   ५. दशागोल्जितेन (पाठा तरम्)

कृत्वा सूत्रपरिच्छिन्न प्राक्प्रत्यादक्षिणोत्तरम् । चतुरश्रायतं क्षेत्रमेवमापाय वै पुरा ॥ १८ ॥
 तिर्यगूर्ध्वगतैस्सूत्रैः भृदत्तचा संपूर्यते २ ततः । तत्र पञ्चोर्ध्वमूत्राणि दद्यादेकादशानि च ॥ १९ ॥
 भुजाख्यानि च वै यानि विभागपथ मे शृणु । सार्वेस्तु पञ्चमिर्भागैशब्दक्षेत्र विधीयते ॥ २० ॥
 तत्र चक्रं च कमलं सर्वदृश्यं प्रकल्प्य च । ३शङ्कुं कमलसभूत मुक्ताहारादिकं क्रमात् ॥ २१ ॥
 वलयत्रितयान्तस्थ मुक्ताहारं सुवर्तुलम् । भागार्धेनाग्रतः कुर्यात्यत्क्वार्धार्धं तदूर्ध्वतः ॥ २२ ॥
 शिष्टेनांशेन महता भागार्धेन तदूर्ध्वतः । नाभिक्षेत्रान्वित चक्र द्वादशारं विधीयते ॥ २३ ॥
 केवलं कर्तरीभिर्वा मिश्र क्षमाभिश्रितैवशात् । षोडशारं तु वा विप्र ३शतशृङ्गं मनोहरम् ॥
 सांशेनाथोर्ध्वमागेन कर्णिकाकेसरान्वितम् । चतुर्विंशहृलं पद्ममापाय कमलोद्धव ॥ २५ ॥
 ४चक्रनाभेदलाग्राणां ५वर्जयित्वान्तरं धिया । यथाभिमतमानं च सुश्लङ्गरचनोजितम् ॥ २६ ॥
 दलमध्यनिविष्टं च किञ्चल्कनिचयं शुभम् । कुर्याद्वा कर्णिकालग्नमुष्ठितं च सुसंहतम् ॥ २७ ॥
 ऊर्ध्वं मार्गद्वयेनाथ भागेन शुभलक्षणम् । कर्णिकावनिविश्रान्तमर्धदृश्यं च शङ्कराट् ॥ २८ ॥
 भुवनावलियोगैन वलीभूनेन भूषितम् । ओङ्कारावर्तस्तुपेण कुम्भ तस्यांशसंमितम् ॥ २९ ॥
 कुम्भोपर्यथ चार्धेन भागेन तु शैशवैः । कलश कु(कु)शातो २ नीत्वा चित्तद्रेशावैः क्रमात् ॥
 शङ्कुकुम्भाववर्तिप्र ६शातनीयं च दिग्द्वयात् । मत्स्यवलाङ्घनं चैव अर्धमर्धं पदद्वयात् ॥ ३१ ॥
 चतुरंशार्धविस्तीर्णा प्रथमा भुवनावली । द्वितीयो विरता चान्या तृतीया भागसमिता ॥ ३२ ॥
 ७आ अग्रात् स्वधिया त्वीपद्मद्वान्तं कमलोद्धव । ८अनुपातवशान्मध्यं क्षामं क्षेत्र विधीयते ॥
 शङ्कोपरि यथा कर्यं तथा तदवधारय । सार्धभागचतुष्केण तदुच्छायं महामने ॥ ३४ ॥
 विस्तारं सार्धभागेन गदायां विहितं तु वै । मुष्टिसंज्ञं तु यत्पीठ ९कुर्याद्वागोन्नतं द्विज ॥ ३५ ॥
 चतुरश्रं तु वा श्लक्षणं चित्रकर्मविभूषितम् । वृत्तायां चतुरश्रं तु तुर्यश्रं वर्तुले स्मृतम् ॥ ३६ ॥
 तुल्यस्तुपं हि वा ब्रह्मन् करग्राहं च तत्र यत् । तत्त्वप्राप्तं तु वृत्तं सामान्यं सर्वतः स्मृतम् ॥
 मुष्टेरुर्ध्वगतं कुर्याददात्ममं च पूर्ववत् । विद्धि तं १०सपर्वं तु ग्रन्थिका ११शुक्तिभिर्युतम् ॥
 मुक्तावलिगणोपेतं तीक्ष्णाश्रं (ग्रं) चतुरश्रकम् । वलयाकृतस्तुपेण युक्तं तारागणेन च ॥ ३९ ॥
 शुक्तिबृन्दसमेतेन वर्तुलं वा समाप्य च । रचनारहितं श्लक्षणं केवलं चतुरश्रकम् ॥ ४० ॥
 अष्टाश्रं च सुवृत्तं वा स्वप्रमाणेन लक्षितम् । कुर्यादेवं गदात्ममथ तन्मत्कोपरि ॥ ४१ ॥

१ क-ख-ग-घ—भुत्तवा सपूर्य २. ग-घ—शाखाकमल ३ ग-घ—श्रितशृङ्गम्
 ४ क-ख—चक्रारभेदला ५ क-ख—वर्जयित्वा ६. क-ख - शातनीर्य च ७ क-ख—
 . अग्रात् स्वधिया ८ सर्वत्र—अनुतापवशात्, इति ९. क-ख—भोगोन्नतम् १०. क-ख—सप
 पूर्वं तु ११. क-ख—शक्तिभि

भागद्रव्योन्नतं कुर्यादद्विभुजं वा चतुर्भुजम् । प्रागुक्तं प्रविभक्ताङ्गं पक्षमण्डलमण्डितम् ॥ ४२ ॥
 तत्पक्षविस्तृतं कुर्याच्चतुर्भागसम द्विज । त्रिभागविततं चाथ पुच्छपक्षद्वयं हि यत् ॥ ४३ ॥
 तत्समं विततं चैव मुख्यगणियुगं तु वै । विवेयं कमलोदभूत तस्य संपुटवयथा ॥ ४४ ॥
 पक्षवत्यसृतं स्वस्थं वेदाध्ययनचिह्नितम् । मन्त्रजातरत चैव विवेयं वा सविस्तरम् ॥ ४५ ॥
 प्रत्यार्थं विधिनानेन स्वयं क्षितितके तन । शिलिनश्चैव द्रष्टव्यं प्रमाणेनाकृतैस्तसह ॥ ४६ ॥
 न्यूनत्वमतिरिक्तं वा अतो १हेतोस्तदग्रत । पूर्येद्यृदयेनैव स्वधिया कर्मणा स्वयम् ॥ ४७ ॥
 चलन्तं गर्भमानेन तीक्ष्णलोहेन निर्मितम् । भागर्घेनाधिक क्षेत्रात् शब्दव्यञ्जकमठजज ॥ ४८ ॥
 एतावदाद्यं विहितं निर्माणं तैजसं महत् । व्यक्तं यत्राश्रितं काल नाभिस्थ कमलोद्धव ॥ ४९ ॥
 तत्र चाकमरावृत्तं ३स्वक द्वादशक स्मृतम् । तमेव षोडशारं च वर्णेस्सह नपुसकैः ॥ ५० ॥
 वर्णानां त्रिविधं रूपं सर्वेषां कमलोद्धव । संस्थित वैखरीनिष्ठं पश्यन्ती पूर्वमठजज ॥ ५१ ॥
 अराश्रितद्विषट्कारे वाक् स्वरूपां पर हि यत् । तत्रैव षोडशारे च तत्रैवाकर्तरीषु च ॥ ५२ ॥
 मध्यमाख्यस्वरूपेण नियमेव हि वर्त्तते । अत ऊर्ध्वं चतुर्विशत्स्वयं वर्णगुण हि यत् ॥ ५३ ॥
 दलजालं हि यत्तद्वं परिज्ञेयं महामते । भक्तारसंज्ञं यद्वर्णं विद्धि सा पदाकर्णिका ॥ ५४ ॥
 शड्स्वं यकारवर्णं तु समुष्टिके गदाग्रहे । राद्यस्सप्त ये वर्णा हान्ता पर्वगदात्मका ॥ ५५ ॥
 क्षान्तं पत्तिराड्विद्धि एवं कमलसंभव । शब्दव्यञ्जकस्वरूपं च घण्टाविग्रहलक्षणा ॥ ५६ ॥
 विज्ञेया मगवच्छक्ति । षड्गुण्यान्तर्गता हि सा । तेजोगणसमोपेता तेजस्सहव्यरूपवृक् ॥ ५७ ॥
 घण्टाख्यमेतदौ विद्धि अध्यक्षीय गुणद्रव्यम् । शब्दव्यञ्जकलहेयं यद्यृदयाकाशमध्यगम् ॥ ५८ ॥
 नित्योदितमनौपम्यं मनसा (स्या_२)दगोचरम् । उपदेष्टुमतोऽन्येषामभक्तानां न युज्यते ॥ ५९ ॥
 परस्वरूपमन्त्राणामेतलक्षणमठजज । दशप्रकारे यच्छब्दे विसर्गान्तेऽक्षरादिके ॥ ६० ॥
 नानामन्त्रस्वरूपे च वर्तते वर्णविग्रहे । भोगमोक्षप्रदे मन्त्रे य आत्ससदगुरोर्मुखात् ॥ ६१ ॥
 पञ्चस्थानगतं ज्ञेयं भक्तैर्दिव्यक्रियापैर । वहिस्थं प्रतिमादौ तु ३जिह्वाप्रे हृकुशेशये ॥ ६२ ॥
 धूपधूमशिखायां च घण्टाशब्दे सुलक्षणे । स्वरूपं ज्योतिरेपां तत् भासयस्तस्थितं हृदि ॥ ६३ ॥
 मध्यमेन स्वरूपेण अभ्युच्छिन्नं महामते । धूपधूमाश्रितं विद्धि वैखरीविग्रहं पुनः ॥ ६४ ॥
 घण्टायां चाल्यमानायामच्छिन्नमनुभूतये(यते) । अस्यामाश्रित्य ये संस्था ज्ञातव्यास्तु सदैव हि ॥
 नित्यमर्चनकाले तु साधकैस्सद्विलालसैः । कालवैथानरोपेतमनन्तं शब्दचोदके ॥ ६६ ॥
 मुक्ताहाराश्रितं शड्स्वं घण्टाया वदने स्थितम् । संस्थितं च महाबुद्धे तदूर्ध्वे गगनाश्रितम् ॥

चकं यस्मिन्नरोद्देशे द्वादशात्मा स्थितो रविः । मासात्मना पुनस्सैव कर्तरीष्ववतिष्ठति ॥ ६८ ॥
 षोडशात्मकलात्मा वै कलादेहस्तु चन्द्रमा । सर्वेषु वृत्तक्षेत्रेषु वरुणस्त्वयमेव हि ॥ ६९ ॥
 तत्त्वसंवलिताव्यक्तपद्मपत्राश्रितस्तु वै । जीव कमलकिञ्जलके कर्णिकाश्रित ईश्वरः ॥ ७० ॥
 शङ्खाहितश्च प्रणवो विद्धि गदाश्रिताम् । प्राणाधिदैवं गरुडमित्येवं देवतागणम् ॥ ७१ ॥
 ध्यात्वाभ्यन्वयं पुराध्यायैर्यूपयित्वा यथाविधि । पीठप्रतिष्ठितां कृवा कालेषु कमलोद्धव ॥ ७२ ॥
 संचालनीया वैषेषु तानि मे गदतः शृणु । गणेशपीठमध्यस्थदेवानामर्चने तत ॥ ७३ ॥
 आहुतीकालमन्त्राणां धूपदाने विशेषतः । जपस्तुत्यवसानाभ्यां प्रवृत्ते चाग्निर्पणे ॥ ७४ ॥
 पूर्णाहुतिग्रदाने च मन्त्राणां च विसर्जने । विष्पक्सेनार्चनाकाले तत्पूजाप्रतिपादने ॥ ७५ ॥
 नातोऽन्यथा स्यात् विहितं चालनं सिद्धिमिच्छता । प्रमाणं लक्षणोपेतं सप्रमेय सदैवतम् ॥
 यथावदरविन्दोत्थ मुख्यमित्युदितं स्फुटम् । मुख्याभासानि चान्यानि रूपाण्यस्य निरोध मे ॥
 यथोत्कं त्रिविधं मानं विस्तारायामसंज्ञितम् । चक्रादिगरुडान्तेन पञ्चसंख्योदितेन तु ॥ ७८ ॥
 संचाल्याभिमते नैव योग्यस्थानाश्रितेन च । १पादनीरचनां विप्र सर्वासां च विधीयते ॥ ७९ ॥
 पञ्चं कुर्यात्तदूर्ध्वं तु प्रफुल्लं चोर्ध्वकर्णिकम् । वितं दीर्घपत्र तु किञ्जलकनिचयान्वितम् ॥ ८० ॥
 तत्कर्णिकाश्रितं कुर्यात् शङ्खाद्यं त्रितय हि यत् । वक्त्रमूत्रसमीपे तु चक्र वा केवलं द्विज ॥
 ३कृत्वा पद्मान्वित पश्चात् शङ्खं पूर्वं हि तत्त्वयम् । यथोदितं च संपाद्य सर्वं गरुडपश्चिमम् ॥
 विमुक्तचक्रपद्मस्य क्षेत्रसोपरि पद्मज । शङ्खं गदां स्वगत्वं च संपाद्य चतुरानन ॥ ८३ ॥
 कवाटोपरि पञ्चं तु दीर्घच्छदमधोमुखम् । शङ्खचिह्नविनिर्मुक्तं गदानालखगान्वितम् ॥ ८४ ॥
 समानेन सभूमैर्वै शङ्खं कृत्वा यथोदितम् । गदा कार्या तदूर्ध्वं तु पञ्चगारिसमन्विता ॥ ८५ ॥
 कुर्याद्वा गरुडोद्देशे उर्ध्ववक्रं च हेतिकम् । कमलं वा स्ववक्रं तु तदुद्देशे विधीयते ॥ ८६ ॥
 शङ्खं च दक्षिणावर्तं वलित्रितयभूषितम् । एकैकमेवमापाद्य शङ्खचक्राभ्युजोज्जिते ॥ ८७ ॥
 सुशुक्षणवर्तुले क्षेत्रे मुक्तातारगणानने । निर्मुक्तलाङ्घना घण्टा विमानामाश्रया भवेत् ॥ ८८ ॥
 लाङ्घितेनान्विता विप्र विम्बविद्राविणी हि सा । अतः सलाङ्घना कार्या नूनं भृत्यफलासये ॥

◆◆◆
 इति श्रीपात्रात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां धूपघण्टालक्षणं नाम
 चतुस्त्रिशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लेषकसंस्पर्शा ८९॥)

१. ग-घ—वादनीरचनाम् २. ग-घ—कृत्वा पञ्चोज्जितम् ३. ग-घ—“विनिर्मुक्तम् गदानाल” इत्यारय “कृत्वा यथोचितम्” इत्यन्तं लुप्तम्

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच —

इत्युक्त धूपघण्टाया लक्षणं लक्ष्मिवर्धनम् । यस्यां १ सञ्चाल्यमानाया धूपदानावधौ द्विज ॥ १ ॥
 २ सञ्चिधि भजते शथन्मन्त्र आराधकस्य च । अथाङ्गुलैस्स्वकै कुर्यादध्वमानमयैस्तु वा ॥ २ ॥
 चतुर्विंशतिभिर्बहन् धूपं दाहकमुत्तमम् । आयामेनाथ शिल्पीग्रैरायशुद्वैस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥
 स्वचतुर्थशमानेन तद्रक्त्रमनलाश्रयम् । चतुरश्च समापाद्य वृत्त वायाश्रमब्जज ॥ ४ ॥
 अस्याष्टाश्रस्य वै मध्ये कुर्याच्चकं तु साम्बुजम् । कमलं वा सहेतीशं स्थितिकं वा नलग्र(लंगृ)हम्? ॥
 युक्तमुण्णीषपट्टेन निठोदेशात् कम्बुना । चतुरश्रस्य वृत्तस्य तच्चकस्याथ मे शृणु ॥ ५ ॥
 लक्षणं हि यथावस्थं नविशेषं महामते । चतुरश्रं समापाद्य क्षेत्रं वा वर्तुलं समम् ॥ ७ ॥
 तदन्तरेऽब्जमब्जोत्थं नलिनीनालराजितम् । केवलं तु सचकं वा विधिवद्व्योगभाजितम् ॥ ८ ॥
 आमध्यादृष्ट्या तं वै कृत्वा वै सुसमै पुरा । अमं दद्यात् षड्गेन कर्णिकाकोटरात्ततः ॥ ९ ॥
 अमन्तं कर्णिकाखातं निष्ठतां च नयेदद्विज । तन्मानं गोलकार्धेन जानीयान्मुद्रितं यथा ॥ १० ॥
 तृतीयांशेन षड्भागात् परित् कर्णिकोचित्ति । किञ्जल्लकैरतु मुसंवीतं तन्मानेनोपलक्षितैः ॥
 सप्तमांशात् यच्छिष्टं वहिः केससन्तते । भागद्रव्यं तु वै येन दलजालं समाप्य च ॥ १२ ॥
 यथाभिमतसंख्यं च एवं भागेन तद्वहिः । मुक्ताजालसमोपेतं चक्रमापाद्य पूर्ववत् ॥ १३ ॥
 अष्टमांशाच्चतुर्थांशं भागमादाय वै द्विज । क्षेत्रस्य चोक्तमानस्य वेद्यर्थमनुयोज्य च ॥ १४ ॥
 वेद्याः कोणचतुष्के तु (च) कुर्याच्छृङ्खतुष्ट्यम् । चतुरश्रस्य या प्रोक्ता वेदिका शङ्खमूषिता ॥
 स्थितिर्नेषा च विहिता वृत्तक्षेत्रस्य पद्मज । पद्मपृष्ठाद्विनिष्कान्तं यथाभिमतवर्तुलम् ॥ १६ ॥
 वेदिकावनिपर्यन्तं चक्रनेम्यवधि तु वा । वक्त्राकारं सुवृत्तं वा तदुद्देशात् तं पुनः ॥ १७ ॥
 वेदिसन्धारणार्थं तु प्रोचित्तं पङ्कजद्रव्यम् । तन्मध्ये लक्षणोपेतं स्थितं पद्मासनादिना ॥ १८ ॥
 कुर्यादाम्बेयमाकारं तत्पादयुगलं तु वै । प्रसारितं खवक्रं च प्रोचित्तं ३श्रोत्रदेशगम् ॥ १९ ॥

१. क-ख—सञ्चाल्य   २ अत्र क-ख—कोशयोः प्रन्थानुक्रमविषयासोऽस्ति यथा
 “धूपदानावधौ द्विज” इत्यनन्तर “अष्टपत्र समापाद्य” इत्यार्थं “एतत्प्रासादयुक्तस्य वृत्तपीठानन-
 स्य च” इत्यन्तान् पञ्चविंशति श्लोकान् विलिख्य “सञ्चिधि भजते” इत्यादिग्रन्थः प्रमाणादिस्तितो दृश्यते
३. क-ख—श्रीत्रदेशिकम्

नालावसाने संपाद्य कर्णिकाकमले द्विज । अर्धप्रफुल्लै रचितैः पद्मपत्रैस्तथागतैः ॥ २० ॥
 तन्मूले साधिकां कुर्यात्तद्विस्तारां महामते । क्षमाक्षेत्रं स्वस्तिकोपेतं सुषिरं सुहृदं तु वा ॥ २१ ॥
 पृष्ठदेशेऽथ पद्मस्य मरुक्षेत्रं सविन्दुकम् । कुर्यादाधारभूतं च क्षमाक्षेत्रस्योन्नतेस्समम् ॥ २२ ॥
 सार्धं क्षमाव्यासविस्तारं तत्समं द्विगुणं तु वा । चक्रनेम्याश्रितं चैव प्रलीनं तच्च सुखनम् ॥ २३ ॥
 आद्यं वा किङ्गिणीजालं विश्वविद्रावणं परम् । इत्येव सविशेषं हि लक्षणं समुदाहृतम् ॥ २४ ॥
 मान्त्रस्य धूपपात्रस्य सामान्यमथ मे शृणु । वृत्तस्याभ्यन्तरे पद्मं कर्णिकाकेसरान्वितम् ॥ २५ ॥
 अष्टपत्रं समापाद्य व्योमवृत्तविभूषितम् । मुक्तासूत्रान्वितं वाथ एवमेव सवेदिकम् ॥ २६ ॥
 अन्तरा द्वादशारेण साम्बुजेनाथ वा.... । विचित्रपत्रविततं कुर्यात् पृष्ठावधेस्ततः ॥ २७ ॥
 प्रफुल्लपत्रस्थाने तु उष्णीषाशुकभूषितम् । वक्त्रविश्रामभूतं च आधारवलयान्वितम् ॥ २८ ॥
 शुद्धं सुश्लक्षणनालं च नलिनीरचनोज्जितम् । एवमभ्यूद्यमाकार मानेनाभिमतेन तु ॥ २९ ॥
 सर्वलोहैस्स्वशतया तु कृतं यच्छति वै सुखम् । मन्त्रिणां सुगृहस्थानां भक्तानां कमलोद्घव ॥
 वक्ष्ये समुद्गराख्यस्य लक्षणं तन्निवेदतु । विस्तारोद्दिष्टमानेन सुषिरं वृत्तसपुटम् ॥ ३१ ॥
 सुसमं प्राक् समापाद्य समुद्गकमिवाब्जज । १ सनालं च तयोरेकसुपरिष्ठाच्च मध्यतः ॥ ३२ ॥
 प्रफुल्लकमलेनैव अधोवक्त्रेण पद्मज । द्वितीयमूर्धवक्त्रेण स्थगितं पङ्कजेन तु ॥ ३३ ॥
 सच्छिद्रं वीजसङ्खेन युक्तमूर्धस्थितं हि यत् । नालमापाद्य मूलाद्वै विनतेन गजाङ्गिणा ॥
 नालदेशगलाद्वाभ्यां शिर्यर्थं विनियोज्य च । एवं प्रफुल्लरूपाणां लक्षण समुदाहृतम् ॥ ३५ ॥
 २ प्रार्थितानामिदानीं वै लक्ष्म शृणु यथागतम् । प्रागायामाच्चतुर्थाशं वैतत्येन महामते ॥ ३६ ॥
 चतुरश्चायतं क्षेत्रं निक्षिप्य वसुधातले । अष्टधाथ तमायामं सुसमं संविभज्य च ॥ ३७ ॥
 चतुर्धा विस्तृतेश्वैव कुर्यात्तदनु पद्मज । अष्टभागोत्रं पोठं प्रागुक्तरचनान्वितम् ॥ ३८ ॥
 पादाद्युष्णीषपर्यन्तं यथाविस्तारविस्तृतम् । पीठधर्नेनोच्छ्रुतं चैव विस्तारात् व्यंशसंमितम् ॥ ३९ ॥
 कमलं पीठमध्ये तु कुर्यादद्वितयकर्णिकम् । अष्टपत्रं सकिञ्जल्कं व्योमवृत्तविभूषितम् ॥ ४० ॥
 विस्ताराच्चार्धभागेन पृथुलं चोन्नतेः पुनः । सार्धभागचतुर्पक्षेन अष्टाशं वा सुवर्तुलम् ॥ ४१ ॥
 चतुरशं तु वा रम्यं तदेव रचनान्वितम् । स्तम्भमापाद्यमेवं हि यथाभिमतमब्जज ॥ ४२ ॥
 येभ्यो यद्वर्तुलं तद्वै विचित्ररचनान्वितम् । स्तम्भमस्तकविश्रान्तं बाहुल्येनांशसंमितम् ॥ ४३ ॥
 पीठतुल्यं तु विस्ताराद्द्वादशारविभूषितम् । नाभिनेमिप्रथीयुक्तं मुक्ताहाराद्यलंकृतम् ॥ ४४ ॥
 प्राग्वत्सकिङ्गिणीकं च चक्रमापाद्य पद्मज । तदक्षमध्यसंरूढं सार्धशेनोन्नतं तु वै ॥ ४५ ॥

अग्रात्वीठसमं चैव बाहुश्याच्चकसंभितम् । विस्तारादर्धभागेन अष्टोदेशाच्च संकटम् ॥ ४६ ॥
 क्रमशश्थानुपानेन तद्विस्तारं विधीयने । मुखमेवं समापाद्य सधूमस्यानलस्य च ॥ ४७ ॥
 सदाश्रवं सदाकाल विभोर्चर्वनर्कमणि । जलजैस्थलजैश्वैव प्राणिभिर्नाकजैस्ततैः ॥ ४८ ॥
 पत्रवल्लीवितानैश्च सशङ्खैः । खस्तिकैः कजैः । कुसुमस्तवकैः स्वच्छैः सिद्धविद्याधरादिकैः ॥
 देवाङ्गनासमेतैश्च दिक्षु वेशो भवेद्दहि । एतत्वासादयुक्तस्य वृत्तपीठाननस्य च ॥ ५० ॥
 यथावदुपदेश्यामि सन्निवेशमतोब्जज । वलित्रितयसंयुक्तं शङ्खानमिवासनम् ॥ ५१ ॥
 पद्ममानोव्रतं कुर्यादासनोपरि पञ्चज । स्तम्भाधारं विचित्रं च दिव्यमामलसारकम् ॥ ५२ ॥
 रचनारचितं स्तम्भं रक्तपूर्वमथोच्छ्रुतम् । वल्यावलितुल्यं वा स्तम्भनालस्य तृपरि ॥ ५३ ॥
 चक्रवत्कमलं कुर्यात् सकिञ्जल्कं द्विष्टपदम् । विस्तीर्णकर्णिकं विप्र प्राग्वद्रक्तं तदूर्ध्वगम् ॥
 यथोक्तरचनोपेनं परितः किन्तु वर्तुलम् । मुक्तासूत्रान्वितं चैव किङ्किणीजाललभ्ितम् ॥ ५५ ॥
 एम्यश्चोक्तमथैकं वै सविधान तदब्जज । २जलजस्थलजा यात्म्यरचना^१ रचिता मया ॥५६॥
 समभ्यूद्य च सा कार्या सर्वेषां सर्वदावज्ज । स्फुटावस्य^२ यस्मिन् वै कृताह्गेत्यन्तराजते ॥
 इदमुक्तं समाप्तेन लक्षणं च सविस्तृतम् । धूपदाहक्रियाङ्गस्य नानाकृतिधरस्य च ॥ ५८ ॥
 संपाद्यैवं च संस्कृत्य नीत्वा सत्यन्तता^३ पुनः । खमन्नाधिष्ठितं कृत्वा पूज्यमाधारसंस्थितम् ॥
 मूलतस्स्वस्तिकाश्याने क्षमातत्त्वं पञ्चलक्षणम् । सलिलं कमलं विद्धि चक्रमन्नि महत्प्रभम् ॥६०॥
 किङ्किणीजालमनिलमाकाशं कर्णिकोदरे । इत्येवं साधिभूताधिदैवतानुगतं हि वै ॥ ६१ ॥
 प्राक् प्रोक्तं भावनीयं च सिद्धयेऽविलकर्मणाम् । चक्रस्य सकलं रूपं नाभ्यरानेमिसप्रथि^४ ॥६२॥
 निष्कल हि सुवृत्तं यत् व्योमवृत्तेति गीयते । एवं लक्षणसंयुक्तं धूपपात्रं समर्चयेत् ॥ ६३ ॥
 संस्कृत्य च यथान्यायं स्ववंशस्य च कीर्तयेत् । खनामचिह्नितं कृत्वा प्रतिपाद्य महामने ॥ ६४ ॥
 हरेरायतने दिव्ये_५ सुरसिद्धनिषेविने । त्रैकाल्यं वलिदानेन धूपधूमेन वै सह ॥ ६५ ॥
 वादयेत् सुखनां घण्टा भेरीशब्दादिकैर्युताम् । स्तोत्रैः प्रदक्षिणीकुर्याद्द्विद्युधा दिव्यमालयम् ॥६६॥
 सिद्धसंघं च तत्रस्थं शब्दब्रह्मैकमासनम् । श्रुत्वा घण्टारवं वाद्यात् परितोषं महामते ॥ ६७ ॥
 कस्येदमनिराद्याति अमिव्यक्तिमनाहतम् । भव्यानामुपदेशार्थं येनेदं व्यजितं वहिः ॥ ६८ ॥

इति श्रीपाद्मरात्रे महोपनिषदि पौर्णकरसंहितायां धूपाधारलक्षणो नाम
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

—०००—

१. ग-घ—कजैशुभै

२. क-ख—‘जलजस्थलजा’ इलर्धमधिकमस्ति

अथ षट्ट्रिंशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

भगवन् ज्ञातुमिच्छामि त्वया यत्समुदीरितम् । महात्मनोऽनुविद्धं च लक्षणेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥
यद्यदायतनं दिव्यं सिद्धायतनमेव च । १नृणामुपायभूतं यदज्ञानां ज्ञानिनामपि ॥ २ ॥
यत्राराधनपूर्वं हि मान्त्रमभ्येति मन्त्रिणाम् । शश्वत्प्रसन्नता देव तथा तत्त्वजयो महान् ॥ ३ ॥
निर्विघ्नेन भवत्याशु स्नातकब्रह्मचारिणाम् । यतीनां मुक्तसङ्गानां विरतानां गृहाश्रमात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

आक्षितेर्भेदभिन्नं वै मायामयमिदं जगत् । क्षेत्रात्पैर्भावत्तत्वैः क्षेत्रनाथसमन्वितैः ॥ ५ ॥
नानाविभवरूपैस्तु व्याप्तव्यूहात्मपूर्वकैः । नित्यनिर्मलषाढ्गुण्यविग्रहैस्तैस्त्वयं पुनः ॥ ६ ॥
अनुग्रहार्थं २भविनामकृतज्ञात्यपेवसाम् । भक्तानामप्यभक्तानां नास्तिकानां तथैव च ॥ ७ ॥
भूचकाक्षं गते द्रीपे ह्यनादिप्रथितं हि यत् । क्षेत्रं स्वर्कर्मफलदं ३पुण्यं परिमितं तु वै ॥ ८ ॥
नृणामनुग्रार्थं तु स्थानभेदैरधिष्ठितम् । अमर्त्यैस्तु स्वसंज्ञाभिः कारुण्यात् क्षेत्रसत्तमैः ॥ ९ ॥
तथा क्षेत्राधिपैः किन्तु सूर्यैर्युक्ता नवाव्यजजैः । बीजभावेन भूमौ वा स्थिति कृत्वा स्थितां(रां)ततः ॥
ज्ञानाद्यैर्णिमाद्यैस्तु अव्यक्तैः क्षमानलादिकैः । तत्त्वबीजकलारूपैर्ब्रह्मसत्तासमन्वितैः ॥ ११ ॥
सहावतीर्थं चासुष्टे: ४प्राग्वर्ण्यक्ति यान्ति वै ततः । ५स्वयमेवात्मभावेन सर्वानुग्रहकाम्यया ॥१२॥
क्षमामण्डलोपसंहारकालं क्षेत्रवैरस्सह । वशित्वावरदेहांस्तु प्रधानमुनिविग्रहात् ॥ १३ ॥
स्वसिम् स्वसिन् हि युगपत् क्षेत्रे क्षेमगतिप्रदे । स्वकामनैकभूतां च मूर्ति चैवाभिमानिकीम् ॥
कृत्वा वै व्यक्तिभावं च प्रमाणैरुत्तमादिकैः । यथाकालानुरूपैश्च वासुवेनोपलात्मना ॥ १५ ॥
अतस्तद्वपनान्ना वै स्वयाता क्षेत्रेश्चरा भुवि । प्रस्वायातास्तुल्यनान्नान्ये देवस्सायतनस्तु वै ॥१६॥
एवं क्षेत्रेश्चरैः क्षेत्रैः कर्मभूमिरधिष्ठिता । क्षेत्रैरमूर्तैश्चिद्धौपूर्मूर्तैः क्षेत्राधिपैस्तथा ॥ १७ ॥
इति युक्त्यावतीर्णा ये क्षेत्राणां क्षेत्रनायकाः । तेऽपि कालान्तरेणैव स्वयं दोषं शिलामयम् ॥
बुद्ध्वान्तर्धानमायान्ति देशभज्ञादिकैर्द्विज । विचारैः प्रचुरैः भूयः प्राग्वर्ण्यक्ति व्रजन्ति च ॥१९॥

---

१. क-ख— . दित यज्ञाना ज्ञानि २. क-ख-ग-घ—भविनां कृतज्ञात्यल्पमेधसाम्
३. ख—एस परिमितम् ४. क-ख-ग—प्राग्वर्ण्यक्ति यन्तु वै ५. ग-क—स्वयमप्यात्मभावेन

स्वयं वावानिमध्यात् स्वसामर्थ्येन चोदयेत् । कुर्वन्नम्बुनिर्धेयद्वद्म्बुदौघमचोदितम् ॥ २० ॥
 इति मत्प्रतिपन्नानां स्वप्ने प्रत्यक्षतोऽपिवा । वदन्ति योगक्षेमाद्यं स्वयं वा १तन्मयात्मनाम् ॥ २१ ॥
 ततत्त्वतोऽतिमत्त्वानां सस्यार्थं सर्वदा भवेत् । असत्यार्थमतोऽन्येषां किन्तु पुष्करसंभव ॥ २२ ॥
 इत्युत्कर्षं भवत्येषामस्तित्वेन समन्वितम् । निरासार्थमभक्तानां नास्तिकत्वेन वासना ॥ २३ ॥
 तुष्टये श्वासिकानां तु तीर्थादीनां हि सिद्धये । क्षेत्रेशा वासुदेवास्ते स्थिताश्वेषलकुक्षिषु ॥ २४ ॥
 क्वचित्साक्षात्तथा चक्रशङ्खपद्मगदात्मना । विशेषेण त्रिकूटे तु गिरौ रैवतके तु वै ॥ २५ ॥
 सालग्रामे तु सद्याद्रो तथा विष्णुपदे द्विज । व्यावर्ते चैव कृष्णाश्वे कुक्षौ तु तुहिनाचले ॥ २६ ॥
 महेन्द्रे मलये विन्ध्ये पारियात्रेऽथवावुदे । सत्यव्रतस्ये हस्त्यदौ श्विकटे पर्वतोत्तमे ॥ २७ ॥
 सिहाचले मम क्षेत्रे पुण्ये वा सुमनोहरे । एव कमलसंभूत वासुदेवरधिष्ठिते ॥ २८ ॥
 अनेकाकृतिभेदस्थैरनेकैकेन केन चित् । अयत्नात् कल्पिते क्षेत्रे स्वबुद्ध्या तु ब्रजन्ति ये ॥ २९ ॥
 अश्रित्य क्षेत्रनाथं तु विष्णुन्ते च तत्र ये । अवसाने तु वा चान्ये धराशे मध्यमे तु वा ॥ ३० ॥
 आद्ये वा देवदृष्टे ते प्रयान्ति क्रमेण तु । तस्य वै क्षेत्रनाथस्य सतत्त्वक्षमागतस्य च ॥ ३१ ॥
 तत्सालाक्यं तु सामीप्यं सायुज्यममलेक्षणं । परिग्रहविहीनं च विवेकरहितं जनम् ॥ ३२ ॥
 शरणागतभूतं तु अपि चेन्नास्तिकं पुरा । तथान्तिकं श्रद्धधानं निश्चेष्टं चापि पौष्कर ॥ ३३ ॥
 विसंज्ञं बन्धुभिर्नीतं कारण्यात्कमलोद्भव । त्राहीत्युक्त्वा जगन्नाथं क्षिप्त्वा श्रीबालपूर्वकैः ॥ ३४ ॥
 ज्ञात्वा विमुक्तदेहं तं सह पुर्यष्टकेन तु । महता तृर्यघोषेण कृत्वा रथवरे तु वै ॥ ३५ ॥
 जित्वान्तकभटात्रौद्रान् बलात् क्षेत्रेशकिङ्गौरैः । नुसिहकपिलकोडवामनाश्वशिरेसुखैः ॥ ३६ ॥
 ससौभ्यवदनैः पद्मशङ्खचक्रगदाधरैः । सीरनन्दकधृग्वज्रपाशाङ्कुशधनुधरैः ॥ ३७ ॥
 मुसलादितथादण्डहस्तैश्च गरुडाननै । आनीय क्षेत्रनाथस्य अभिगच्छापयन्ति च ॥ ३८ ॥
 देव क्षेत्रे त्वदीयेऽस्य श्विमुक्तं पाञ्चमौतिकम् । शरीरमध्यानाथस्य कुरु धशद्यथोचितम् ॥ ३९ ॥
 क्षेत्रनाथस्तु तद्वाक्यं समाकर्ण्य गणेरितम् । करुणानुगतेनैव त निरीक्ष्य तु चक्षुषा ॥ ४० ॥
 कृतं विगतपापं तु तस्मिन्नायतने पुरा । संप्राप्तस्य स्वके स्थाने दोषशेषं हि वै पुनः ॥ ४१ ॥
 संसर्गेण लयं नीत्वा क्रमात् कालान्तरेण वै । द्वाभ्यमेवं प्रकारेण यदन्यच्चात्मसात् कृतम् ॥
 तत्सं लिङ्गवशात्कृष्य स्वशक्त्या च स्वविग्रहात् । संस्कारयोग्यतां ज्ञात्वा सम्यज्ज्ञानाप्तये तु वै ॥
 ५ददाति कर्मभूमौ तु ६जन्म सत्कर्मिणां कुले । स्वक्षेत्रे वा परक्षेत्रे तत्र सालोकनं हि यत् ॥

कालात् प्राप्ताधिकारश्च कृत्वा व्याप्तां समाप्ततः । यथोचितमनुष्ठानं त्रयोदशवि (धं) शुभम् ॥
 तत्तेन कृतकृत्यं स्यात्तदर्थेन तु चापरम् । तृतीयमब्जसंभूत सम्यज्ञानेन युज्यते ॥ ४६ ॥
 ज्ञानात्मात्रं हि वै कालादिन्द्रियव्यक्तिलक्षणं ग्राह । स्वयं चीर्णत्रतं प्राग्वत्तत्स्त्रेत्रे बुद्धिपूर्वकम् ॥
 तीव्रभावेन वै पश्चाद्देहत्यागं त्रातिदिना । कुर्वात् क्षेत्राधिपस्याग्रे तद्वत्तं गतकल्पम् ॥ ४८ ॥
 पृथग्देहारणीं कृत्वा ज्ञानं यद(धर्मे)मलं शुभम् । १८ तस्योपदिशत्याज्यं? तत्रै(वे)व कमलेक्षण ॥
 यत्प्राप्य परमं धाम वासुदेवारुप्यमेव च । योगिनां तीर्थपुण्यानि ब्रह्मन्नापतितानि च ॥ ५० ॥
 सदाप्याधारभावेन ह्यज्ञभावं व्रजन्ति वै । योगोत्कृष्टप्रकृष्टं च प्राप्यन्ति ज्ञानिनोऽपि ये ॥ ५१ ॥
 शश्वज्ञानसमाकीर्णि निर्विनेनाप्नुवन्ति च । एवमाया(य)तनात् ब्रह्मन्नुपाय भविनां परम् ॥ ५२ ॥
 यतोऽस्ति च अतोः हेतोस्सेवनीय सदैव हि । अभिजातस्य वीजस्य यथामलमरीचयः ॥ ५३ ॥
 प्रारोहजननी शक्ति २सन्तापात् ध्वंसयन्ति च । विना खरूपहानेवै सांप्रतं ह्येवमेव हि ॥
 स्वप्रभावेन वै सम्यक् स्वशक्तिकरणैश्चुमै । प्रक्षीणकल्पं कृत्वा क्षेत्रे वै क्षेत्रवासिनाम् ॥ ५५ ॥
 कुर्वन्त्यनुग्रहं पश्चात् क्षीणप्रपत्य तस्य च । मृद्भुद्भुतसुखातपार्तीर्गगनलक्षणैः ॥ ५६ ॥
 प्रसिद्धयन्त्रितं ह्यत्र असिद्धं तद्वयं शृणु । यदन्नाम्बुपरित्यागाद्वातं इतद्वातसंज्ञितम् ॥ ५७ ॥
 सर्वद्वारोपरेषेन यत्तत्रामासमुत्तमम् । कालं वा देहपातीयं सम्यज्ञात्वात्र पौष्कर ॥ ५८ ॥
 कार्यमासादने य(लं)त्रात्तत्र भक्तया शुभैषिणा । यदि न प्रप्नुयाच्चैव जन्माभ्यासादवाप्यते ॥
 विलयं यान्ति वै येन त्राहि जन्मनि जन्मनि । कृतवुद्देर्मनुप्यस्य पापेनातिवलीयसा ॥ ६० ॥
 न सञ्चाता च तत्प्राप्तिर्यद्यप्यब्जसमुद्भव । न शासनस्य धोरस्य आन्तकस्य स भाजनम् ॥ ६१ ॥
 मान्यो यमभटानां च यज्ञयाजी यथा पुमान् । आस्तां हि तावन्मनुजा नियमादैरलकृताः ॥
 भावभक्तिऽविशेषाद्याः प्राणिनोऽन्येषि तत्र ये । प्राक्संस्कारवशाज्ञातास्तेऽपि जात्यन्तरं पुनः ॥
 ५नाप्नुवन्ति मृता विप्र सद्विवेकविवर्जिताः । मम भक्तायतानां? च इत्येषां यस्तु विन्दति ॥
 तृणां मध्ये स धन्यो वै दुष्कृतैर्नातिबाध्यते । कर्मणां वै ह्यसुक्ताना न नाशोस्ति च यद्यपि ॥
 तानवं क्षेत्रमाहात्म्यप्रभावात्सम्प्रयान्ति ते । जन्माभ्यासवशेषैव नूनं कर्मक्षयो भवेत् ॥ ६६ ॥
 सामर्थ्यात् क्षेत्रनाथानां सक्षेत्राणां महामते । क्षेत्रेष्वेवंप्रकारेषु दानं यच्छन्ति येऽर्थिनाम् ॥ ६७ ॥
 विभोराराधनार्थं तु भक्तया कुर्वन्ति वा तपः । साधयन्ति च मन्त्रेशं तर्पयन्ति तिलादिभिः ॥

१. क-ख—सनस्योपदिशत्वाज्यम्   ग-घ—सनस्योपदिशन्याज्यम्   २. क-ख—
 सन्ताप ध्वस ३. ग-घ—तद्वाद ४. क-ग—विशेषाभ्याम् ५. ग-घ—प्राप्नुवन्ति

ये यंजन्ति मखैर्देवान् लभन्ते तेऽस्त्रिलं फलम् । द्वादशाक्षरपूर्वैस्तु प्रसिद्धैः कमलोद्धव ॥६९॥
 मन्त्रैर्जितन्त्रामन्त्रान्तैः प्राप्तैर्वर्थं गुरोर्मुखात् । स्वकेन मन्त्रमुख्येन विधिवत्परमेश्वरम् ॥ ७० ॥
 आराध्यायतनस्थं च यत्किञ्चिदधिकारिणाम् । द्विजेन्द्रद्विज॒मुख्यानां दीयते पाञ्चकालिनाम् ॥
 तदक्षयं परिज्ञेय भवभोगाभिलाषिणाम् । दानाच्चिवृत्तरागाणां तत्पुनर्मोक्षसिद्धये ॥ ७२ ॥
 ग्राममण्डलदेशान्तर्मदायतनवासिनाम् । दत्तमात्मसमै^२ भूयै बहुभिर्नीरुजोऽश्नुते ॥ ७३ ॥
 संपूर्णासु स्वशक्त्या च नित्यं जन्मनि जन्मनि । अनन्तमविकं विद्धि तद्विद्यायतनात्पुनः ॥७४॥
 विज्ञेय लक्ष्मविकं तत्सिद्धायतनात्तु वै । सहस्रमविकं विप्र विप्रप्रवरकल्पितात् ॥ ७५ ॥
 दशाङ्गमविकं तद्वै कृतं यत्क्षत्रियेन तु । तदर्थमविकं विद्धि सद्वैश्यपरिकल्पितात् ॥ ७६ ॥
 सच्छूद्रकल्पिते विप्र दत्तमायतने तु वै । द्विष्टकमवनं तद्वै दानं ज्ञेयं द्विजोत्तम ॥ ७७ ॥
 अनन्यशरणेभ्यो वै वर्णम्यं परिकल्पिने । द्विजेन्द्रायतने दत्तं फलं तत्पुनरेव हि^२ ॥ ७८ ॥
 व्यामिश्रयाजिभिर्वैर्णीर्मितायतनास्तु ये । पूर्वोक्तेभ्यः प्रयच्छन्ति तदर्थमविकं क्रमात् ॥७९॥
 फलकामफलेष्टुनां निष्कामाना हि पौष्कर । सर्वायतनगो देवस्सर्वमूर्तिष्ववस्थित ॥ ८० ॥
 मूर्त्यन्तरगतश्चापि प्रादुर्भावगतस्त्वपि । प्रादुर्भावान्त(रा)यावृत्ति ददाति परमं पदम् ॥ ८१ ॥
 आचर्तव्यमतस्तस्माद्यत्नेन ३महता द्विज । मन्त्राराघनपूर्वेण षकर्मणा चि लक्ष्यम् ॥ ८२ ॥
 तस्माद्विसुक्तरागाणां नृणामच्युतयजिनाम् । व्यज्यने स्वात्मवृत्तिस्थं वामुदेवमजं विमुम् ॥८३॥
 तदधिष्ठितचित्तस्तु यत्र यत्र यजेद्दहिः । तत्र तत्र तदा नेषां व्यज्यने ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ८४ ॥

पौष्कर उचाच—

देवायतनजातानां नृणामशुभकारिणाम् । मृतानां तत्र वाह्य(न्य)त्र ज्ञातुमिच्छाम्यहं गतिम्॥८५॥

श्रीभगवानुवाच—

केन चित् प्राक्तनेनैव कर्मणाऽविमलेन च । आचरन्त्यजसंभूत मनेर्वै दुष्कृतं पुनः ॥ ८६ ॥
 ज्ञात्वापि ज्ञेत्रमाहात्म्यं विवशात्तु बलात्तु वै । तं प्रियन्तं च तत्रास्थे^२ जन्माम्यासवशेन तु ॥
 क्षेत्रे च पापतस्तेषां संक्षिप्तत्यन्तकस्य च । शश्वदुष्कृतशान्त्यर्थं उपायैर्नातिशासनैः (धृतैः)॥८८॥
 लभेव तेषां कुरु(पे) षु^२ भुक्तशेषं हि कलमषम् । शमयत्यचिरादेव आचरन्ति यथाशुभम्॥८९॥
 भूयः प्राप्तेन देहे(भोगे)न अस्तदीये परिग्रहे । स चाज्ञां शिरसा ता वै कृत्वा चैव महामते ॥
 करुणानुगतेनैव संशोधयति चेतसा । एवं विगतदोषास्ते यान्ति कालान्तरेण तु ॥ ९१ ॥

१. क-ख—मुख्याना . यतेपाञ्चिरकालिनाम् २. (पाठान्तरम्)भूत्यै पश्चुभि. ३. ग-
 घ—महतांजज ४. ग-घ—चन्द्रलक्षणम्

१सा च साकल्यात् सत्संपर्काद्विशेषतः । प्रक्षीणकल्मषा नूनं पुनरायान्ति वैदिकीम् ॥
समाचरन्ति तद्वस्तु सायुज्यं यान्ति येन वै ।

पौष्टक उवाच—

तदुत्पन्ना विपद्यन्ति पापिष्ठा ह्यत्र वै यदि । कागतिर्भवते तेषां नराणामतिपापिनाम् ॥ ९३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

शोधयत्यन्तकस्तेषां दुष्कृति नातिशासनै । गतदोपास्समायान्ति मानुष्यं हि तदा पुनः ॥ ९४ ॥
मतिर्देहविपत्यर्था तीव्रेण मनसाब्जज । प्रयाति पूर्ववच्छुद्धि यथा दुष्कृतिनो नराः ॥ ९५ ॥
तत्र जाताश्च निर्दोषा येऽन्यत्र विलय गताः । प्रयान्ति साम्प्रतं ते वै विमानैरन्तकास्पदम् ॥
संपूजयत्यसौ तेषां ब्रूयाद्वद्वाजलित्ततः । स्थानप्रायत्तन . भगवन्तं ब्रजन्तु वै ॥ ९७ ॥
सालोक्यसंज्ञं विमलं भवत्यक्षयङ्गरम् । मदीयदशितैव मार्गेणानेन साधुना ॥ ९८ ॥
भवतां संप्रयाताना शुभं तत्र भविष्यति । तद्वासिनां यथान्येषां भगवत्तत्त्ववेदिनाम् ॥ ९९ ॥
एवमब्जसमुद्भूत फलमायतनाद्वयेत् । नराणां निर्विवेकाना इतदन्येषां तु कि पुनः ॥ १०० ॥
क्षितिः पादौ च खं नाभिर्यौशिशरशशिभास्करौ । नेत्रे लोका महत्पूर्वा विभोर्यस्य शिरोरुहाः ॥
दिशश्श्रोते भुजाश्चैव विदिशसर्वं एव हि । आधारशक्तिपर्यन्तं यस्य पातालसञ्चातिः ॥ १०२ ॥
स्थिति. पादतलोद्देशे नित्याकृतिधरस्य च । विभोर्वै राजमानस्य सर्वगस्य महात्मनः ॥ १०३ ॥
सर्वं पदात्मक यस्माद्वक्तानामत एव हि । नहनायतनं देशमास्तिकाना द्विजास्ति वै ॥ १०४ ॥
चराचरमिदं सर्वं नास्तिकानां तमोमयम् । सुप्रसिद्धं तु वै स्थानमास्तां तावन्महामते ॥ १०५ ॥
भक्त्यावस्थापिता यत्र स्थाने विप्रवरादिकैः । अचला वा चला स्म्य चित्रमृत्काष्ठशैलजा ॥ १०६ ॥
हेमादिधातुलोहोत्था या काचित्प्रतिमा होः । नृणां तत्र विपन्नानां तन्माहात्म्यवशात् वै ॥
स्थितिस्त्रिविष्टपे तेषामन्युत्कृष्टलक्षणा । अन्ते परिच्युते जन्म येषामायतनेषु च ॥ १०८ ॥
यथाक्रमं (कर्म) महाबुद्धे परिज्ञेयं हि मत्सरैः । साक्षाद्वृत्तिद्विजेन्द्रिया क्षेत्रक्षेत्रेषु जायते ॥
क्षत्रियायतनाद्विद्वद्धि जन्मामरविनिर्मिते । सद्वैश्यकल्पितोद्देशे जन्म पुष्करसंभव ॥ ११० ॥
४मुनिभिर्निर्मितस्थाने अच्युतायतनेऽब्जज । मा जन्म मौद्गलीयाच्च ५प्रामोत्याधानान्वरः ॥ १११ ॥
कल्पितं मन्त्रसिद्धेन नरेणायतनं महत् । भोगोत्कर्षं हि वै नृणां तथा कालान्तरेण च ॥ ११२ ॥

१. ग-घ—सामीथीना च सालोक्यात् (पा) सन्ती? धीताम् २. ग-घ—यतनसा(ख)
मे भगवन्ता सवजन्तु वै ३. क-ख—काना न ह्येषां तु ४. ग-घ—मुनीन्द्रिनिर्मिते ५. (पाठा)
प्राप्तो नारायणान्वर.

मन्त्रज्ञैः कल्पितमन्तं च यावदायतनं द्विज । शश्वत्यापक्षयं चान्यत् क्षत्रियं तदनन्तरम् ॥११३॥
 क्रमेण सवितानं च नातिदीर्घेण पौष्कर । कालान्तरेण वै तेषां दोषाणां तु परिक्षयम् ॥११४॥
 अवतीर्य क्षिति पश्चाद् सुक्तशेषं हि पद्मज । क्षपयत्याशु तत्रैव नियमैः पूर्वदुष्कृतम् ॥ ११५ ॥
 प्राग्वत् स्मृताः क्रमेणैव ते यान्ति परमं पदम् । पाता ये विहिताश्चात्र देहत्यागविधौ शुभे ॥
 विवेकिनां न विहिताः प्रायश्चित्तस्थमेव हि । आजन्म सञ्चिताना च दुष्कृतानां क्षयाय वै ॥
 लभन्ने तैस्तु निर्दग्धैर्देहान्ते पदमाच्युतम् । तस्मात् क्षेत्रं समासाद्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 स्वयं पापफलं ज्ञात्वा सत्त्वमाश्रित्य शाश्वतम् । विरुद्धचित्तबुद्धिस्तु येन याति शुभा स्थितिम् ॥
 १८लवान्यदपि क्षेत्रं नृणा शुभगतिप्रदम् । तद्विवेकं द्वितीय वै ससामर्थ्यं तु नोज्जति ॥१२७॥
 मनोबुद्धिनिद्रियगण करणग्रामसयुतम् । आमूलाद्यस्य संचुद्धमन्ते वा तपसा महत् ॥ १२१ ॥
 कुर्वन्त्यनुग्रहं तस्य शश्वदायतनादय । जीवभावस्थितो जन्मुः परलोकं गतस्तु वा ॥ १२२ ॥
 भूगुणा अपि चादेयास्सर्वत्र विधिगौरवात् । यथा महानुभावानां पुरुषाणां तु याचकाः ॥१२३॥
 सन्धृष्टमन्नपानार्थं गुणज्ञमगुणं तु वै । त्यजन्यगुणवांश्चैव सगुणं वापि चान्यथा ॥ १२४ ॥
 ज्ञात्वैवं क्षेत्रमाहात्म्यं तपेऽध्यानजपादिकैः । कर्मवाच्चिक्तसन्तोषादुपशोभां नयेत्पराम् ॥ १२५ ॥

२. श्रीभगवानुवाच—

चतुर्भिर्वासुदेवायैर्मूर्तिभिः प्रागुदीरितैः । केशवायैद्वादशभिर्मत्स्यायैर्दशभिस्ततः ॥ १२६ ॥
 क्षमान्तं षड्डिशसर्वं यत्तत्त्ववृन्दं पुरोदितम् । व्यासमीश्वरपूर्वं वै द्वादशानां सह स्थितम् ॥
 ३सुस्थूलेनानुरूपेण दशकं तेन चावृतम् । तत्त्वं तत्त्वं समासाद्य वासुदेवादिना सह ॥ १२८ ॥

१. बलवद्यदपि इति स्यात्

२. अत्र ग्रन्थपातः प्रतीयते—इत ग्राम “तदुत्पन्ना विपद्यन्ते पापिष्ठा द्वात्र वै यदि । का गतिर्भवते तेषा” (श्लो—९३) इत्यस्य पौष्कर प्रश्नस्य उच्चरत्वेन “शोधयत्यन्तकर्त्तेषा” (श्लो—९४) “(यत्र)—या काचित्प्रतिमा हरे । नृणा तत्र विपन्नाना तन्माहात्म्यवशात् वै । स्थितिनिविष्टपे तेषा” (श्लो. १०६—१०९) इत्यादिना अन्तकेन शोधितपापानां सद्गतिमभिधाय तदुत्पन्न्यतया प्रस्तुत क्षेत्रमाहात्म्य भगवता “उपशोभा नयेत् पराम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन समाहित तत अकाण्डताण्डवेन “श्रीभगवानुवाच” इति प्रतीकमुद्दिख्य “चतुर्भिर्वासुदेवायै” इत्युपक्रम्य विषयान्तरसुपक्रान्त अस्य चोदक पौष्कर प्रश्नवाक्यं न दृश्यते, चोदकवाक्य विना प्रकस्यमानार्थस्य सङ्गतिर्न सङ्गटिता भवति तस्मात् चोदक पौष्कर प्रश्नवाक्य गलितमिति निश्चप्रचम्

३. क—ख—स ..नाम्

स्थितिरेव हि सर्वेषां देवानां भवशान्तये । गुणष्टकसमोपेतं वैश्वरूप्यं महामते ॥ १२९ ॥
 सत्यापारवशेनैव व्यस्यन्ति सदैव हि । अनुग्रहवशेनैव विमोरिच्छावशेन तु ॥ १३० ॥
 सर्वे क्षितितलं १व्यास नानाकारधरैस्सदा । एकैका वैभवे मूर्तिरननेनात्मतां यथा ॥ १३१ ॥
 यान्ति नानात्मनामेवं वाहनायुधलाज्ञनैः । अतश्चेहोकनाथीय इच्छात् प्राभवेन तु ॥ १३२ ॥
 शितिर्नानाप्रकारा वै सर्वेषां च खभूतिषु । नियतस्सायुधानां च लाज्ञनानां च यद्यपि ॥
 तथापि सर्वमूर्तीनां सर्वे साधारणास्त्समृता । यद्यप्येव हि वै विष तत्रापि विनिवोध मे ॥ १३४ ॥
 न चान्यआन्तिशान्त्यर्थं विशेष लाज्ञनैर्वैज्ञै । प्रादुर्भावास्तु विज्ञेयास्त्वव्यापारवशात् वै ॥
 प्रादुर्भावान्तरास्तद्वदंशस्य तु कशादपि । इआदका रक्षकाधारा^१ केचित्तु ध्वजलाज्ञनैः ॥
 तुल्यमेवं त्रयाणां तु प्रादुर्भावगण परम् । अपरे केशवादीनां तुल्यमुद्भवति(न्ति)द्विज ॥ १३७ ॥
 आकरैर्लाज्ञनैस्सार्धं तद्विशेषेण वै सह ॥

पौष्टक उवाच—

श्रेतुमिच्छामि भगवन् सर्वेषा लाज्ञनादिकम् । विशेषो यस्त्वयोहिष्ठो भविनां भवशान्तये ॥

श्रीभगवानुवाच—

श्रृणु लाज्ञनविन्यासमादिदेवादितः क्रमात् । मत्तो निगदतस्सम्यग्यथावदमलेक्षण ॥ १३९ ॥
 आद्यः पाणिश्चतुर्णा वै दक्षिणे त्वमयप्रदः । वरप्रदो वा भक्तानां ध्यातव्यमलेक्षण ॥ १४० ॥
 वामं शङ्खोद्भ्रहं विद्धि नानास्थित्या चतुर्ब्धपि । आद्यस्य पश्चिमाभ्या तु वामदक्षिणयोः पुनः ॥
 कालचक्रं गदां गुर्वीमच्युतस्यावधारय । लाङ्गलं मुसलोपेत वामहस्ते सदक्षिणे ॥ १४२ ॥
 पश्चिमे भुजयुम्भेऽस्य संहते च धनुशशरे । खेटकं नन्दकोपेतमनिरुद्धस्य पौष्टक ॥ १४३ ॥
 द्वाभ्यां पश्चिमपाणिभ्यां मध्यहस्तादितस्तु वै । इत्येवं हि चतुर्भूर्तेरतन्मूर्त्यन्तरेषु च ॥ १४४ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मलाज्ञनानां स्थिति श्रृणु । आदिदेवीयदेवानां त्रयाणां तावदुच्यते ॥ १४५ ॥
 वामे पश्चिमगे चक्र विद्धि शङ्खस्वं तु दक्षिणे । दक्षिणे मुख्यहस्तेऽब्जं गदा तदपरे तु वै ॥
 एवं हि भगवान् धत्ते केशवः ४कमलादिकम् । सत्यापसत्यहस्ताभ्यां मुख्याभ्यां तु गदाम्बुजे ॥
 वामादौ शङ्खचक्रौ तु स धत्ते पश्चिमद्वये । नारायणास्त्वयो भगवान् माधवास्त्वयो निवोधतु ॥
 मुख्ये सत्यापसत्ये तु शङ्खस्वं धत्ते गदां प्रभुः । पश्चिमे पद्मचक्रे तु सर्वपूर्वे मुजद्वये ॥ १४९ ॥

१ क-ख—प्राप्तम्   २. क-ख—स्तद्वदगस्य तु   ३ क-ख—आद्याकारा क्ष .
 केचित् ४ क-ख—कमलादय.

मूर्तित्रयमिदं दिव्यं कुन्देनुस्फटिकप्रभम् । भगवद्वागुदेवेन सहास्य चतुरात्मना ॥ १५० ॥
 त्रितयस्य परिज्ञेया मोक्षदा भवभोगदा । कामपालीयदेवानां त्रयाणां कमलोद्धव ॥ १५१ ॥
 पद्मं मुख्यकरे वामे गदान्यसिन् हि दक्षिणे । विभोगोविन्दसंज्ञस्य इत्येवं समुदाहृतम् ॥
 विन्यासं लाङ्घनानां च विष्णोरथं निवोधतु । वामदक्षिणपाणिभ्यामग्रतश्शङ्खजे ॥ १५३ ॥
 एवं पश्चिमहस्ताभ्यां चक्रं कौमोदकीद्वयम् । मधुसूदनसंज्ञस्य सनिवेशमतश्शृणु ॥ १५४ ॥
 पद्मं मुख्यैकरे वामे पाञ्चजन्यं तु दक्षिणे । गदा पश्चिमतस्सव्ये चक्रं दक्षिणतः परे ॥ १५५ ॥
 त्रयमेवं हि देवानां सह वै ज्ञानमूर्तिनाम् । चतुरगत्म्याद द्वितीयां तु पञ्चरागोज्ज्वलद्युतिम् ॥
 अथ प्रद्युम्नदेवानां त्रयाणां क्रम उच्यते । वर्णभेदेन सह वै लाङ्घनग्रहणं शृणु ॥ १५७ ॥
 अग्रतो वामपाणौ च चक्रमन्यकरे गदा । वामे तु पश्चिमे शङ्खं पद्मं तदपरे स्मृतम् ॥ १५८ ॥
 विमोक्षिविक्रमारुपस्य वामनस्यावधारय । गदाऽग्रवामहस्ते तु चक्रं मुख्ये तु दक्षिणे ॥ १५९ ॥
 वामे तु पश्चिमे पद्मं शङ्खं तदक्षिणे करे । श्रीवरस्य गदा वामे मुख्यहस्ते प्रकीर्तिंता ॥ १६० ॥
 चक्रमग्रेऽपसव्यारुणे शङ्खं वामे तु पश्चिमे । तदन्यसिन् परे पद्मं चक्रं कोटिसमप्रभम् ॥
 मूर्तित्रितयमेनै वै सह च स्वामिना द्विज । हेमधामप्रभं ज्ञेय चातुरात्म्यतया स्थितम् ॥ १६२ ॥
 अतोऽनिरुद्धमूर्तीनां त्रितय चावधारय । लाङ्घनोद्धर्वनं चैव वर्णभेदेन वै सह ॥ १६३ ॥
 पद्ममग्रकरे वामे तदद्वितीये तु हेतिराट् । सव्यापसव्यहस्ताभ्यां पश्चिमाभ्यां क्रमेण तु ॥
 ३पद्मफोशं गदां गुर्वीं पद्मानामे निवोधतु । अग्रगे चकराडामे पद्मं मुख्यकरे परे ॥ १६५ ॥
 वामे गदां पश्चिमगे तदन्यसिंश्च शङ्खराट् । धृते दामोदरो वामे गदां चाग्रस्थिने शुभाम् ॥
 अपसव्येऽग्रगे शङ्खं वामे चक्रं तु पश्चिमे । पश्चिमे त्वपसव्ये तु कमलं सूर्यवर्चसम् ॥ १६७ ॥
 अतसीपुष्पसङ्काशमिदं मूर्तिगणं स्मृतम् । सहानिरुद्धदेवेन अस्यापि चतुरात्मता ॥ १६८ ॥
 विशेष्वरस्य वै विष्णोः स्थितयेऽस्मिन्नगत्ये । अमूर्तीनां च मूर्तीनामायुधानां स्थिति शृणु ॥
 पाणिद्वयेन चाकान्तौ पार्श्वद्वये पृथक् स्थितौ । तन्मुखं स्वयं च निरीक्षन्तौ गदाचक्रौ महामते ॥
 शङ्खपाणि च शङ्खेशं युग्ममन्येन हेतिना । द्रव्यादिकं ५करजालं यत् तत्रानाभि समन्वितम् ॥
 पाशाङ्कुशाधिपद्मार्थैर्युक्तं चान्यैर्वरायुधैः । मूर्त्यन्तराणां मूर्तीनां षोडशानामतश्शृणु ॥ १७२ ॥
 मुख्यहस्ते चतुर्णा तु पाञ्चजन्यं निराकृतिम् । ६सर्वदेहं हि सञ्चिन्त्य गदाचक्रे द्विजोत्तम ॥
 हस्तद्वयेन चाकान्तौ साकारं च विभोर्मुखम् । ७पिबन्तमिव मृत्यात्रेऽ सर्तव्य तत्परायणैः ॥

१ क-ख—करे क्षिणे २ क-ख—सव्ये ३ क-ख—शब्दकोशम् ४ क-ख—यत्ने दामोदरे ५. क-ख—करजाल य समन्वितम् ६. ग-घ—सव्यदेव हि ७. अत्र सप्रति पञ्चकोशान्तरसवाद्. आवश्यक

अमूर्तमन्त्रसंस्थानमिदानीमवधारय । तमिच्छया च सर्तव्यं शोभालीलावशादपि ॥ १७५ ॥
 नानादेशजनस्थित्या आसुष्टेस्सस्थितं यथा । आमूर्तेस्सहमूर्तना सन्धारणमथोच्यते ॥ १७६ ॥
 पश्चिमाभ्यां भुजाभ्यां तु यस्य सद्विहित द्रव्यम् । मूर्धदेशान् समाक्रान्तं निरीक्षन्तं विभोर्सुखम् ॥
 आज्ञाप्रतीक्षकं चैव हस्तं तं व्यञ्जनादिकम् । कक्षान्तर्गतहस्तं वा अथ विस्यमुद्रया ॥ १७८ ॥
 युक्तं सम्पुटसज्जास्यं मुद्रया वाङ्जसंभव । चतुर्वेदनपादा वै 'धानास्त्रुं' तु संस्थितिः ॥ १७९ ॥
 सर्वेषां विहिता विप्र प्रयोजनवशेन तु । साधकेच्छावशाचैव तथाकालवशात्तु वै ॥ १८० ॥
 प्रार्थिताश्रोपविष्टु भोगशश्यागतस्त्वथ । चक्रम्बुरुहपीठशा हृषि धामत्रयान्वितम् ॥ १८१ ॥
 द्रादशाक्षरपूर्वेस्तु वाचकैः प्रागुदीरितैः । सामान्यैर्द्विजमन्त्रैर्वा षड्भिष्पाड्गुण्यलक्षणैः ॥ १८२ ॥
 योऽर्चयेद्वक्तिपूर्वं तु स्वशतया विभवेन वा । स मुक्तदोष अभ्येति तत्त्वदमनामयम् ॥ १८३ ॥
 व्यक्त क्षेत्रवशे यस्मिन् स्वयं वाणेऽवतारितम् । सिद्धेविशेषनाम्ना च तत्र सिध्यन्ति साधकाः ॥
 स्वमन्त्रजापिनो भक्ता नित्यशुद्धाः क्रियापरा । अथ मूर्त्यन्तराणा च देवानां कमलोद्घव ॥ १८५ ॥
 २४व्याद्यं यत्र सकेतं तन्मे निगदितश्शृणु । त्रयं वदामि देवीयं केशवाद्यं प्रकीर्तिम् ॥ १८६ ॥
 भूषित प्रपताकेन महद्वर्कदेकेनुना । महता तालवृक्षेण लाङ्गलीयेन पौष्कर ॥ १८७ ॥
 गोविन्दाद्यं त्रय यद्वै विज्ञेयमुपशोभितम् । ध्वजेन मकरास्येन प्रशुम्नं येन च द्विज ॥ १८८ ॥
 त्रिविक्रमाद्यं वितय नित्यमेव विभूषितम् । कुरुङ्गलाङ्गलेनैव अनिरुद्धेन लाङ्गलितम् ॥ १८९ ॥
 त्रय दामोदरान्तं च हृषीकेशादिकं हि यत् । विश्वेश्वरस्य च विभोरिच्छास्त्रपधरस्य च ॥ १९० ॥
 विहितास्सर्वं ऐवैने रूपैश्चर्येण वै सह । वराहनरसिहार्घैर्देवैस्त्रिभुवनेश्वरैः ॥ १९१ ॥
 प्रादुर्भावान्तरोपेतैः सर्वगुणोज्जलैः । यथोचितैश्चातुरात्म्यैः केशवाद्यै(र)स्तोऽब्जज ॥ १९२ ॥
 हंसमत्स्यहैः क्रूर्मसिहसूकरसज्जकैः । यथोक्तलक्षणैव्रह्मन् शक्तिं प्रतिपत्तिजैः ॥ १९३ ॥
 वृत्तित्वेन जगत्यस्मिन् अर्चनाद्यानकर्मणि । यतीनां मुक्तसङ्गानां सिद्धानां क्षेत्रवासिनाम् ॥
 एवं यथोक्तवदनैर्नृशरीरमैर्हामुजैः । नृवराहनृसिहास्त्रैर्नृवाजिवदनाभिवैः ॥ १९५ ॥
 अनुग्रहविद्या व्याप्त भूभागमलेक्षण । तथावामननाथेन खर्वमूर्तिवरेण च ॥ १९६ ॥
 स्त्रातकब्रह्मचारी च लाङ्गलैभूषितेन च । तस्य रूपान्तरेणैव सुखानां सुखदेन च ॥ १९७ ॥
 त्रिविक्रमास्यसंज्ञेन त्रैलोक्याक्रान्तमूर्तिना । रामसंज्ञेन विभुना ज्वलत्परशुपाणिना ॥ १९८ ॥
 भारावतरणं येन पृथिव्यां बहुशः कृतम् । एतैरन्यैर्द्विजश्रेष्ठ वक्ष्यमाणसमन्वितैः ॥ १९९ ॥
 सबाह्याभ्यन्तर व्याप्त ब्रह्माण्डनिचयं हि यत् । प्रादुर्भावान्तरैस्सार्धं प्रादुर्भावैर्द्विजास्त्रिलैः ॥ २०० ॥

अप्यवै प्रभवारुद्यैस्तु गौणमुख्यैस्तुरेथरैः । स्वभावमजहच्छब्दाकारान्तरमाकृते ॥ २०१ ॥
 यत्तत्त्वमंशसंभूतं प्रादुर्भावान्तरं तु तत् । प्रादुर्भावान्तरोपेतं प्रादुर्भावगणं परम् ॥ २०२ ॥
 श्रूणु मे गदत् सम्यक् यैव्यासमस्तिलं जगत् । रामोऽपरः क्षत्रजन्मा आत्रा भेदैष्विभिस्सह ॥
 निहन्ता राक्षसाना यो मनुष्योऽहमिति स्मरन् । कृतकृत्यस्तु यो वेत्ता स्वभावं दिव्यमुत्तमम् ॥
 अपरस्सीरपाणिर्वै राम कृष्णाल्बना सह । शिशुभाव समाश्रित्य यो महाहिव्यकर्मकृत् ॥ २०५ ॥
 कल्किश्च विष्णुर्भगवान् नष्टधर्मावितारकृत् । उर्वा म्लेच्छगण हत्वा विद्धि तं यत्कलौ युगे ॥
 धर्मात्मा भगवाचिष्णु प्रादुर्भावं च शाश्वतम् । प्रादुर्भूतं हि वै यसाच्चराच्च कृष्णपञ्चिमम् ॥
 सपञ्चकालषट्कर्मम् श्वर्धमैस्समन्वितम् । जपध्यानसमोपेतमेवं य पाति सर्वदा ॥ २०८ ॥
 चतुर्मूर्तिमयं विग्रहं नरो नारायणो हरिः । कृष्णसंज्ञश्च भगवान् प्रादुर्भावोत्तरं विभो ॥ २०९ ॥
 प्रकाशितं चतुर्वर्षा ने अतोऽन्यमवधारय । विश्वरूपस्स भगवान् वहुविग्रहलक्षणम् ॥ २१० ॥
 तत्रैकमन्तरारुद्य हि कृष्णनाथस्य पौङ्कर । मानुष्यत्वेऽवतीर्णस्य त्रयमाद्यमनश्वरम् ॥ २११ ॥
 सहस्रदनश्च्रीमान् सहस्राङ्क्रिकरस्तथा । मूर्तमूर्तं च यो धत्ते गोत्रेष्वमरसंग्रहम् ॥ २१२ ॥
 जलारविन्दनाभश्च प्रादुर्भावेश्वरो महान् । प्रभवाप्यकृद्योर्विर्भूमेदैरूपसितैः ॥ २१३ ॥
 मधुकैटभमाथी च प्रादुर्भावैः धरस्य च । प्रादुर्भावान्तरं विद्धि पद्मनाभस्य तद्विभोः ॥ २१४ ॥
 मन्दरोत्पा (त) दृष्टदेवत्त्वमृताहरणमत्था । सुधाकलजट्कृ चैव वनिताकृतिविग्रहः ॥ २१५ ॥
 भूयो रूपान्तरं तस्य राहोश्चिच्छेदं मस्तकम् । एव चतुर्वर्षा भगवानेष एव महामते ॥ २१६ ॥
 प्रादुर्भावान्तरोपेत प्रादुर्भावोत्तमोत्तमम् । समस्तसौभाग्यनिधिर्लक्ष्मीनाथं परः प्रसुः ॥ २१७ ॥
 १ न द्वितीयं प्रसन्नात्मा नृणां भोगापवर्गद । लक्ष्मीरूपान्तरैर्युक्तश्चतुर्भिर्गुडासन ॥ २१८ ॥
 पुनस्तदासनं चान्यददृष्टमेदै श्रियान्वितं । ३देवादीना मनोवृत्तिपूरको भोगपूर्वकम् ॥ २१९ ॥
 भोगवान् कालनेमिन्नः पक्षीन्द्रवरवाहन । सहस्रारकरश्च्रीमान् श्रीवत्साङ्कितलक्षण ॥ २२० ॥
 कालैव्यानरश्चालिनाथं ( )पाथोनिवासिन २ । आधारशक्तिज्ञस्य आ (अ) मूर्तस्य च वै विभोः ॥
 अभिमानतनुयोः वै नानाभेदैश्च वर्तने । गजेन्द्रग्राहैर्मोक्षी च संसाराद्रसलक्षणात् ॥ २२२ ॥
 ज्ञानोपदेष्टा भगवान् कपिलाक्षस्त्वधोक्षज । विद्यामूर्तिश्चतुर्वक्त्रो ब्रह्मा वै लोकपूजित ॥ २२३ ॥
 तमशमूतं वै सम्यक् विश्वव्यञ्जनलक्षणम् । युगावसाने संहरं यं करोति च सर्वदा ॥ २२४ ॥
 शङ्करारुद्यो महारुद्रः प्रादुर्भावान्तरं हि तत् । देवस्यानलशालैर्वै सर्वाधिसंस्थितल्य च ॥ २२५ ॥

१ पाठान्तरम्—न द्वितीयम् २ क—ख—ददृष्टमेदैश्विधावित ३ क—ख—भोगादी-
 नाम् ४. क—ख—मोक्षीयसत्यारादि

लोकेश्वरशान्ततनुर्बैद्धं यस्यापरं विदुः । निर्य(य)न्ता बुद्धिमर्णाणां हिसादोपस्य दूषकः ॥२२६॥
 अग्नीषोमात्मसंज्ञस्य देवस्य परमात्मनः । सूर्याचन्द्रमसौ विद्धि साकारौ लोचनेश्वरौ ॥ २२७ ॥
 तद्वक्त्रं दैवतं चान्यद्गुतभुक् परमेश्वरः । मन्त्रपूतं सदादाय हुतमाज्यपुरस्सरम् ॥ २२८ ॥
 ब्रह्माण्डभुवनं सर्वं सन्तर्पयति सर्वदा । विश्वेशप्राणशक्तेवै वाय्वाख्यमधिदैवतम् ॥ २२९ ॥
 जगत्सन्धारकं चैव नानास्कन्धात्मना तु वै । एते भगवदाकारास्तिष्ठन्त्यसिङ्गत्ये ॥ २३० ॥
 नानावेशखरूपैश्च नानासंस्थानलक्षणैः । नानाकार्यवशेनैव नानाकारवशेन तु ॥ २३१ ॥
 एवं कृतकशब्दार्थैर्भगवांस्तत्क्षणेन च । आराध्याकृतितुल्येन तज्जपध्यानसेविनाम् ॥ २३२ ॥
 यथाभिमतरूपेण गुणषट्कान्वितेन च । ज्ञात्वामावेन नित्येन खरूपेणामलात्मना ॥ २३३ ॥
 निश्चमापूरितं सर्वं सर्वानुग्रहकाम्यया । सर्वत्र यास्ति सर्वेषां यथोक्तानां १महामते ॥ २३४ ॥
 वासुदेवादिमूर्तीनां वैश्वरूप्यमनश्वरम् । योगैर्धर्यप्रभावेन अच्युतेच्छावशादपि ॥ २३५ ॥
 ज्ञात्वैवमञ्जसंभूत न कार्यो हृदि विस्य । २स्फुटे रूपेण नानानामान्वितेन वै ॥ २३६ ॥
 दृष्टो भगवदाकारे स्वयं व्यक्तादिकेन च । क्षितिमध्येऽवतीर्णे च पूर्वोद्दिष्टेन वर्त्मना ॥ २३७ ॥
 तीर्थोद्देशेषु सर्वेषु क्षेत्रेषु विविषेषु च । गिरिशृङ्गेषु रम्येषु तन्मध्येषु गुहाषु च ॥ २३८ ॥
 वनेषूपवनाद्येषु पातालतलभूमिषु । लोकान्तरेषुर्धृष्णैः २३९ ॥ देवैर्गन्वर्वसत्तमैः ॥ २३९ ॥
 नासिका भिन्नमर्यादा मोहमायामलान्विताः । ३विकल्पदोषैराविष्टा आन्तबुद्धिज(डी)कृता ॥
 चरणाम्बुजनालं तु परामृश्यन्ति येऽधमाः । मज्जन्ति नरके घोरे पितृभिस्सहिताश्चिरात् ॥
 सदायतनदेवानां मूलं ये चान्विषन्ति वै । मूर्ध्निष्ठेदो भवेत्तेषां भावोपहतचेतसाम् ॥ २४२ ॥
 धृतिशक्तिमयं मूलं देवानामपि दुर्दृशम् । तत्कथं लक्ष्यते मूर्धैर्यन्मूर्तद्रव्यतां गतम् ॥ २४३ ॥
 मानमेवैस्सतन्त्रं च यथा तत्परम तम । ४यैरत्नमध्यपट्कं तु क्षेत्रेशाङ्ग्रिकजैस्यतैः ॥२४४॥
 गुणैर्दिव्यगुणोपेतैरुर्जितैः । प्राकृतर्गुणैः । स्वयमेवं जगन्नाथैरुवतीर्थं च या स्थितिः ॥ २४५ ॥
 गृहीता सुखिरा चैव सुसिद्धैश्चापि कहिपता । दोषैस्सदिविभागाद्यदादेन यान्ति च ॥
 नित्यसन्निधिमाहात्म्यात् कालं कल्पक्षयावधि । उत्तरोत्तरता चैव जगत्यस्मिन् हि वर्तते ॥
 दुष्टोपशान्तिदा शत्या सिद्धिदा या च वै सह । पौरुषायथनानां च सिद्धाख्यानां महामते ॥
 स्वयमेवावतीर्णानां तत्त्वेशानामपि क्षितौ । अतसंसारभीतैश्च भक्तैसर्वेश्वरस्य च ॥ २४९ ॥
 गन्धैश्च तेऽर्चनीयाश्च कालं वै जीवितावधि । नित्यं तूपासितव्याश्च तत्रस्थैराश्रमान्वितैः ॥

प्राप्ताधिकारैर्दीक्षान्तस्स? मयज्ञादिकैनैरै । यदैव कृतदीक्षाणामधिकारसमन्वितम् ॥ २५१ ॥
 अच्युताराघनार्थं तु निश्रेयसपदातये । तदेव प्रतिषिद्धं च देवतान्तरपूजनम् ॥ २५२ ॥
 परमेतद्धि समयमप्रमेयरतात्मनाम् । सा प्रसिद्धा तु वै व्यक्तादाकारात् परमेवरात् ॥ २५३ ॥
 अूहाद्वा विभवाख्याच्च त्रुते नान्यं पुरोदितात् । समर्चनीयमाकारं न वृथैर्व्युधागतम् ॥ २५४ ॥
 कचिद्भगवदंशेस्तु प्रादुर्भावैरधिष्ठिता । दृश्यन्ते पार्थिवा लिङ्गाश्शूलन्ते च द्विजोत्तम ॥ २५५ ॥
 यद्यप्येव महाबुद्धे वैष्णवानां तथापि हि । विश्वदत्त्वादनर्च्यास्ते नोपाधिर्वैष्णवी हि सा ॥
 १ स्यभुवापि ये केचित् सुरसिद्धावतारितां । स्कन्दरुद्रमहेन्द्राद्या प्रतिषिद्धास्तु तेऽर्चने ॥
 अन्तर्यामी च सर्वेषां देवाना पुरुषोत्तमः । यद्यप्यव्यक्तरूपं च व्यक्तौ सिद्धिस्वकास्वका? ॥
 भावभक्तिवशाद्विष्ट स्वक्रि (की) याधिगमादपि । ज्ञात्वैवं भक्तिसांकर्यं न कुर्यादेवमेव हि ॥
 वर्जनीय प्रयत्नेन य इच्छेदुत्तमां गतिम् । विप्रा एकायनाख्या ये ते भक्तास्तत्त्वतोऽच्युने ॥
 एकान्तिनस्मुतत्त्वस्था देहान्तान्नान्याजिनः । कर्तव्यत्वेन ये विष्णु स्यजन्ति फल विना ॥
 प्राप्नुवन्ति च देहान्ते वासुदेवत्वमवजज । व्यामिश्राजिनश्चान्यं भक्ताभासास्तु ते स्मृता ॥
 परिज्ञेयास्तु ते विप्रा नानामार्गणार्चनात् । तस्मात्सिद्धदेहस्तु दीक्षाख्येन तु कर्मणा ॥
 यावज्जपाधिकारं तु नारायणपरो भवेत् । जपहोमक्रियासक्तस्समास्ते स्तुतितत्पर ॥ २६४ ॥
 देहान्ते वैऽग्रं लोकं प्राप्नुयात् पुनरेव हि । जन्म चासाद्य चोक्षुष्मावाल्याद् द्विजसत्तम ॥
 भगवन्कर्मनिष्ठातस्तत्परस्तन्मयो भवेत् । नाभिसन्धाय च फलमापत्कालगतोऽपि वै ॥ २६६ ॥
 त्यत्वा देह पुनर्जन्म नाप्नुयादिह पौप्कर ॥

पौष्कर उवाच—

भगवन् भूतभव्येश क्षेत्रैः क्षेत्रवैस्सह । पारम्येन च र्यैव्यासिं क्षित्यन्तं तत्त्वसंग्रहम् ॥ २६७ ॥
 वासुदेवाख्यसद्विवतत्त्वादारभ्य वै क्रमात् । वकुर्मर्हसि मे शश्वत् सर्वानुग्रहकाम्यया ॥ २६८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

षाड्गुण्यदेहसंज्ञेन स्वस्थेन चतुरात्मना । सर्वान्तं स्वपदा व्याप्तमधिदेवात्मना द्विज ॥ २६९ ॥
 या वै सर्वेश्वरी शक्तिरीश्वराख्या निशामनी । ज्ञानादिभेदभिन्नेन आद्येन चतुरात्मना ॥ २७० ॥
 व्यासा चाव्यक्तलिङ्गेन भास्त्रपेण महात्मना । या परा प्रकृतिर्देवी सत्त्वैकगुणलक्षणा ॥ २७१ ॥
 पूर्णा शक्तिसमूहेन वैभवीयेन पद्मज । सह मूर्त्यन्तरेणैव प्रादुर्भावान्तरस्तथा ॥ २७२ ॥

प्रादुर्भावमयैर्बैज्ञेयस्समूहे चतुरात्मना । जीवक्षेत्रज्ञकात्मनामवेयमनधरम् ॥ २७३ ॥
 वर्तते वै समासाद्य नित्यं सैवेश्वरेच्छया । त्रैगुण्यसाम्यमाधारमव्यक्ताख्यं च शाश्वतम् ॥ २७४ ॥
 तत्रस्यमभिमानाख्यरूपेण परमेश्वर( )म् । स्फुटमव्यक्तमेऽच चातुरात्म्यं जगत्प्रभुम् ॥ २७५ ॥
 द्विभुजं पुरुषाकारायुक्तमादित्यसन्निभैः (भम्) । ध्वजैरासरणैश्चिह्नैश्चाङ्गुचक्रादिसज्जितैः ॥ २७६ ॥
 अव्यक्ते बुद्धितत्त्वे च स्थितं व्यक्ततरं विभुम् । चतुर्मुर्तिं चतुर्कर्कुं चतुर्बाहुं चतुर्गतिम् ॥
 लाङ्घनैर्व्यजपर्यन्तैर्व्यक्तैर्युक्तमन्तरैः । अहङ्कार समाश्रित्य अव्यक्तं कमलोङ्गव ॥ २७८ ॥
 स्थिता मूर्त्येन्तरास्सर्वे केशवाद्यास्तु वै स्मृताः । हंसाद्याव्यष्टिमयोक्ता ये यथाससिद्धिलक्षणाः ॥
 मनस्तत्त्वं समासाद्य सभ्यकृं ज्ञानगुणान्विता । बुद्धीन्द्रियगुणं विष्र पडेने पुनरन्यथा ॥ २८० ॥
 पौरुषं देहमासाद्य संस्थिताः परमेश्वरा । कल्पिकनिष्ठा पृष्ठभुजाश्च वासनाद्या द्विजेश्वरा ॥
 कर्तेन्द्रियसमूहं तु तिष्ठन्याश्रित्य सर्वदा । धर्माद्या विश्वरूपान्ता ये च सर्वगुणैर्युता ॥ २८२ ॥
 तन्मात्रावच्चरं लाद्य समाश्रित्य च संस्थिता । आकाशाद्यं समूहं यद्भूतानामठजसभव ॥
 संस्थिता वै समाश्रित्य प्रागुक्ता विबुवात्तमा । उक्तेनैर्महावृद्धे प्रादुर्भावान्तरैस्सह ॥ २८४ ॥
 उपरां यथासाद्य लोकत्रयसमन्वितम् । एकदेश समायाति तीर्थसङ्गं कुरुक्षितौ ॥ २८५ ॥
 अनुग्रहाद्यिया चैव परया (कु)रुपया द्विज । अन्तकाले तु १बुद्धानां देवैर्व्यासमनुस्मरन् ॥ २८६ ॥
 अध्यक्षो दैवत ध्मान्तं विष्र इत्तच्चतंग्रहम् । वाच्यवाचकयुक्तास्तु तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
 यसाद्वै भगवच्छत्या त्वनुकम्पाख्यया द्विज । आविश्य वान्वैस्त्रिलक्षणं जन्तोस्सङ्गतिसिद्धये ॥
 तत्रस्यानेन विधिनां आपादयति वै शुभम् । तीर्थे वायतने क्षेत्रे विसङ्गस्य महामते ॥ २८९ ॥

पौष्टक उवाच—

क्षेत्रैः क्षेत्रेश्वरोपेतैर्भूतानामिह यत्प्रभो । अनुग्रहार्थमाक्रान्तं तमादिशतु साम्प्रतम् ॥ २९० ॥

श्रीभगवानुवाच—

कर्मभूमौ मनुष्याणां भैव्यां क्षेत्रास्तथा हि ये । अगम्यास्त्वपि तेषां ये सुरसिद्धगणं विना ॥
 साम्प्रत मे च ते शश्वदेकायामवधारय । आर्यवर्ते तु भूमागे पृथिव्या पुण्यसंज्ञके ॥ २९२ ॥
 मध्यदेशसमोपेते चतुर्दिक्परिनिष्ठिते । सामुद्रजललेखायां तत्पर्यन्ते महान्तरे ॥ २९३ ॥
 आस्ट्रेष्वरतीर्णा यैस्त्वाविष्टानैस्त्वाखिलाः । आदिदेवादयो देवा व्यक्तिविग्रहलक्षणाः ॥ २९४ ॥
 यत्र यत्र च भूमागे यो यस्सार्वेश्वरं वपुः । यस्माद्यसात्तु वै तसादास्ट्रेष्वर्य संस्थिता ॥ २९५ ॥

क्षेत्रेशेनान्विताश्चैव तीर्थेण तथैव हि । यसादेवालयोद्देशात् धातस्य जलजस्य च ॥ २९६ ॥
 भवेच्छब्दात्तवेधश्च तावत् क्षेत्रं तदुच्यने । दिव्याश्चायतनादीनामन्तरं १यदन्धरम् ॥ २९७ ॥
 क्रोशाधिकस्मं न्यूनं मानेनानेन येन तु । अन्तर्वेदी च सा ज्ञेया नारायणरतात्मनाम् ॥ २९८ ॥
 यजने श्राद्धकरणे दाने वोक्तमणेऽर्चने । जपध्याने तपोयज्ञे अग्निसन्तर्पणेन च ॥ २९९ ॥
 स्थित यदेकदेशे तु दीपालोके(क) द्विजोत्तम । आभासयति भूमाग परतमद्वादेव हि ॥ ३०० ॥
 स्वज्ञेत्रं क्षेत्रनाथ च समाभाय च वर्तने । एंहिकामुष्पिकी चैव सिद्धिर्मवति देहिनाम् ॥ ३०१ ॥
 तत्र तावच्छुर्मूर्त्यन्तरगणस्य च । सन्निवेशं पृथिव्यां वै साम्रातं त्ववधारय ॥ ३०२ ॥
 पुष्करं क्षेत्रमाश्रित्य पुण्डरीकाक्षसज्जया । वानुदेवस्तु भगवान्वित्यसन्निहितस्थितः ॥ ३०३ ॥
 एवं क्षेत्रवरैस्सर्वमेत्य विश्वेधरम्स्यम् । चतुर्मूर्तिर्द्विजायं वै आस्टप्रेसंस्थिति क्रतौ ॥ ३०४ ॥
 चतुर्णा मूर्तिभेदं यद्विष्टकपरिसंख्यया । क्षेत्रैस्तीर्थान्वितैस्तेषां सस्थानमवधारय ॥ ३०५ ॥
 केशवः कलेशहा लोके वै(द्वै)रूपेण क्षितौ स्थित । अभिव्यक्तेन रूपेण गोविन्दं पुरुषोत्तम ॥

२ . . . . .

. . . . . । भूमापदमाश्रित्य संस्थितो नगसाह्ये ॥ ३०७ ॥
 खाने बृन्दावनास्वयेऽपि द्विधैव कमलोद्धव । विष्णुलोर्णे हे विप्र स्थितो विष्णुपदेन च ॥
 मन्दराम्भयगिरि चैव आसाद्य मधुमूदनः । मूतानामनुकम्भाश्रमवतीर्य च संस्थितः ॥ ३०९ ॥
 यामुन जलमाश्रित्य देवदेवस्थिविक्रम । स्थित कमलसभूत नृणां च मुगतिप्रदः ॥ ३१० ॥
 मूर्त्यन्तर वामनास्त्वयं सद्याद्वौ कमलोद्धव । स्वतत्त्वादेत्य विश्रान्तं भविनां शोकगान्तये ॥
 नर्मदास्त्वयं हि चाकम्य जल पापक्षयङ्करम् । श्रीधरसंस्थितो देव कौण्डले च श्रिया सह ॥
 हृषीकेशस्तु भगवान् संस्थितोऽप्यात्मना भुवि । धराधरे ध्वजास्त्वये तु ५क्षेत्रे कुवजाम्रकेऽञ्जज ॥
 पद्मानामस्तु माध्येशस्त्ववतीर्य च संस्थित । दक्षिणां दिग्माश्रित्य सर्मापे जलधिक्षिनौ ॥ ३१४ ॥
 गिरौ रैवतके विप्र स्वतत्त्वादेत्य वर्तने । दामोदरस्तु भगवान् हितार्थं भावितात्मनाम् ॥ ३१५ ॥
 एभिर्मूर्त्यन्तरैस्सार्धं मूर्तिभिर्विश्वमन्दिरम् । समासाद्य द्विजश्रेष्ठ अतोऽन्येषां च संस्थितिम् ॥
 निवोधतु महाबुद्धे सावधानेन चेतसा । सिद्धामरार्चितं विद्धि श्वेतद्वीपे तु हंसराट ॥ ३१७ ॥
 मत्स्यात्मा भगवानप्यु अश्वात्मा वडवामुखे । रसातले तु कूर्मात्मा विन्ध्यारप्ये तु पौष्कर ॥
 विज्ञातव्यो मृगेन्द्रात्मा पापहा सर्वदेहिनाम् । सौकरीयेन रूपेण क्षेत्रे तत्संज्ञके तु वै ॥ ३१९ ॥

१. क-ख—यदनन्तरम् २. क-ख—ग्रन्थपात इति आदर्शग्रन्थे लिखितम् ३. ग-
 घ—विष्णुलोभा? हा? ४. क-ख-ग-घ—सम्रूपतरण सुगतिप्रदम् ५. क-ख—कुवजोमृगेऽञ्जज

गङ्गे शुभजले कूले सुरसिद्धनिषेविने । हेमोतमाङ्गदेवो हेमशैलमहान्तरे ॥ ३२० ॥
 नौवन्धनगिरावेव मीनवक्त्रः स्थितः प्रभुः । कृष्णाश्वेऽधशिरोदेवो क्षितिक्षेत्रे क्षमार्चिने ॥ ३२१ ॥
 लवणोदधिपर्यन्ते भूमागे सिद्धसेविते । कूर्मवपत्रश्च भगवान् संस्थितशशाङ्कचक्रघृक् ॥ ३२२ ॥
 नृहरि. कृतशोवे तु उज्जयिन्यामपि द्विज । विशाखमूलसंज्ञे तु स्थाने त्वेवं स्थितस्थिता ॥
 कोकामुखे वराहस्तु वाराहे तु नगोत्तमे । कन्दमाले १विवैतस्ते कुलकुक्षौ हिमाचले ॥ ३२४ ॥
 वामनं खर्वमूर्तिं च वैश्वरूप्येण संस्थितम् । मध्यदेशे तु गङ्गायाः कुरुक्षेत्रे तु पौष्टकः ॥
 यामुनं कूलमासाद्य प्रादुर्भावान्तरं महत् । स्थिति त्रिविक्रमार्थ्ये यस्त्रैलोक्याकान्तविग्रहः ॥
 नगोत्तमे महेन्द्रार्थ्ये परश्वथकरो द्विज । रामसंज्ञश्च भगवान् संस्थितः क्षत्रियान्तकः ॥ ३२७ ॥
 धराघरे चित्रकूटे रक्षःक्षयकरो महान् । संस्थितश्चापरो रामः पद्मपत्रायतेक्षणः ॥ ३२८ ॥
 रामोऽन्यस्तीरपाणिवै यामुनं भ्रामयञ्जलम् । संस्थितो मानुषीयेषु भूमागेषु शुभेषु च ॥ ३२९ ॥
 सामुद्रेऽपि ततो द्वीपे द्वारकार्थ्येऽमरार्चिने । वर्तते भगवान् कृष्णस्सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ ३३० ॥
 कल्की विष्णुश्च भगवान् स्तृयमानो द्विजैः स्थितः । समासाद्य विपाशां च नदी नियतमानसः ॥
 धर्ममूर्तिर्महात्मा वै धर्मरिण्यं सुरार्चिने । अनुग्रहपरम्त्वास्ते लोकानां लोकपूजितः ॥ ३३२ ॥
 नरसंज्ञ जगन्नाथं सिद्धैस्सप्तजितेषु च । भूमागेषु च रम्येषु नित्यसन्धिहितः स्थित ॥ ३३३ ॥
 गिरौ गोवर्धनार्थ्ये तु देवस्सर्वेश्वरो हरिः । संस्थितः पूजिने स्थाने गवां निष्क्रमणेषु च ॥
 सालिग्रामे च भगवान् राजेन्द्रार्थ्ये वने द्विज । तथैव वमुधांशेन स्थितो देवताभिषेषे ॥ ३३५ ॥
 कृष्णोऽपरश्वत्तुर्मूर्तिरवतीर्थं धरातले । स्थितः पिण्डारके विप्र मोक्यन्दुपृक्ता(ज)नान् ॥ ३३६ ॥
 श्वेतद्वीपे कुरुक्षेत्रे हिमवन्ताचलेऽबज्ज । २वेदिकायामपि तटे विश्वरूपस्थितः प्रभुः ॥ ३३७ ॥
 क्षीरोदधौ पद्मनाभश्शेषाहिग्रयनोपरे । स्थितो नाभ्यवजसंभूतो यस्माचैव पितामहः ॥ ३३८ ॥
 चतुर्वर्षा रूपमाश्रित्य विश्वेऽस्मिन् सैव वर्तने । हिताय सर्वलोकानां यथावदवधारय ॥ ३३९ ॥
 आसाद्य शयनं ब्रह्मन् पातालतसंस्थितः । ४ मादाय चाश्रेयं योऽन्ते संहरते जगत् ॥
 वटमूलं समाश्रित्य प्रयागे सुरपूजिने । जगदेकार्णवं कृच्चा दिव्यमासाद्य पादपम् ॥ ३४१ ॥
 सन्तिष्ठने स भगवान्तस्मित्तरे क्षितौ द्विज । न्यग्रोधशायिन चैव ध्यायेद्विव्यगतिप्रदम् ॥ ३४२ ॥
 हिमाचलैकदेशे तु तुङ्गे वै भृगुसंज्ञके । मधुकैटभमाथी च संस्थितः सोऽवनीतले ॥ ३४३ ॥
 क्षीरोदकक्षितिक्षेत्रे सुरासुरनिषेविने । मन्दराद्रिकरो देवो वर्तने देवपूजितः ॥ ३४४ ॥

१. क-ख—विवेतस्ते २. देविकाया इति स्यात् ३. शेषाहिशयनो हरि इति पाठान्तरम्
 ४. क-ख— . योऽन्ते

तत्रैवामृतजिह्वेवः संस्थितस्तद्वसेवित । कान्तारुपधरश्चैव सुधाकलशवृक्तथा ॥ ३४५ ॥
 सिद्धानां च मुनीनां च देवानां मृयुजित् स्थित । द्विधा कर्तागणोपेतं^१ देवं गरुडवाहनम् ॥
 सालवृक्षभुजोदेशे सालिप्रामे स्थितो विभु । त्रिरूपगिरिषुष्टे तु गच्छे गगनचारिणाम् ॥ ३४७ ॥
 गजोद्वृतिच्छलेनैव अप्रमेयास्यया स्थितः । श्वेतद्वीपपतिर्देवं अवतीर्य च संस्थितः ॥ ३४८ ॥
 गजासमुद्रसंयोगे क्षियुदेशे मनोरमे । यज्ञभुग्भगवान् देवो नैमिशे सिद्धपूजिते ॥ ३४९ ॥
 सैन्धवारण्यमाश्रित्य अनन्तो भगवांस्थितः । शार्ङ्गपाणिस्तु देवेशो दण्डकारण्यसंज्ञके ॥ ३५० ॥
 रक्षोगणकुलं चैव संस्थितमत्ज्ञयैषिणाम् । उत्पलावर्तके देशे शौरिसज्जोऽच्युतस्स च ॥ ३५१ ॥
 क्षितौ समुद्रसिन्ध्योब्दे^२ सङ्गमे सिद्धसेविने । ज्ञानोपदेष्टा भगवान् संस्थितो दुखशान्तये ॥
 आसाद्य सूकरक्षेत्रं देवो गरुडवाहनः । संस्थितो गरुडारुढ पारिजातकराङ्कितः ॥ ३५३ ॥
 सिद्धैस्तुरगणैस्सार्धं गगने चापि पौष्कर । देवदेवेशनान्नाथ हस्तिपर्वतमस्तके ॥ ३५४ ॥
 एकदेशं समासाद्य सर्वस्य वरद् स्थित । १माल्योदपाणिर्वैकुण्ठो मगधायां महामने ॥ ३५५ ॥
 २ओहुन्न्ये पुण्यभूमागे संस्थितः पुरुषोत्तमः । अचिन्त्यात्माथ भगवान् पर्वते गन्धमादने ॥
 शिपिविष्टास्यया देवशिपिविष्टव्रने स्थित । प्राक्समुद्रापयने तु भूमागे शुभलक्षणे ॥ ३५७ ॥
 कापिलं मूर्तिमासाद्य वासुदेव स्थित । प्रभु । अवतीर्य स्वतन्त्राच्च ब्रह्मसंज्ञः प्रजापतिः ॥ ३५८ ॥
 मणिबन्धं समासाद्य नित्य सञ्चिहितः स्थितः । मगधामण्डले विष्र महाबोधधराश्रितः ॥ ३५९ ॥
 संस्थितो लोकनाथात्मा देवदेवो जनार्दन । देवदक्षिणगाळ्योर्वै योऽभिमानतनुर्द्विज ॥ ३६० ॥
 सूर्यसंज्ञस्तु भगवान् हेमशैलोपरि स्थितः । अच्युतो वामनेत्रे तु योऽभिमानतनुर्विभुः ॥ ३६१ ॥
 भगवान् सोमसंज्ञस्तु सोमतीर्थश्रमेऽपि च । अग्निस्वरूपमजितं संस्थितं बडबानले ॥ ३६२ ॥
 वस्तात्मा गगने विष्र भासने त्वसुरान्तकृत । विष्णुनान्ना पुनर्देवस्त्वनेकायुधमण्डितः ॥ ३६३ ॥
 जयास्ययोजयिन्यां वै स्थितः पापजये नृणाम् । काश्मीरमण्डले पुण्ये क्षेत्रे चक्रधराभिष्ठे ॥
 चक्रपाणिस्तु भगवान् भक्तानां मोक्षदः स्थितः । सुरोत्तमाभिधानश्च गदापाणिस्तु पौष्कर ॥
 सदा सञ्चिहितं विद्धि गजाद्वारे सुरैस्सह । चतुर्भुजश्चतुर्भूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्गतिः ॥ ३६६ ॥
 स्थितः पिण्डारके देवो विष्वक्सेनस्सनातनः । शुभमासाद्य भूमागं प्राज्योतिष्पुरे तथा ॥ ३६७ ॥
 देवं विश्वेश्वरास्यं च स्थितमेत्य स्वगोचरात् । सातत्रनाभिधक्षेत्रे सिद्धविद्याधरान्विते ॥ ३६८ ॥
 स्वामिसंज्ञो जगन्नाथः स्थितो मन्दाकिनीतटे । भलातके महायोगे ध्यायिनामपवर्गदः ॥ ३६९ ॥
 रसातले नृसिंहास्ये देविकायास्तटाश्रिते । रिपुक्षयास्यया विष्र देवस्त्वैर्धरस्थितः ॥ ३७० ॥

१ क-ख - वैकुण्ठो .गयायाम् २. क-ख— .पुण्य

शङ्करास्ये तु भूभागे सर्वदेवनिषेविने । ज्ञानमूर्तिर्जगन्नाथसंस्थितशुभकृन्तणाम् ॥ ३७१ ॥
 पृथिव्यां तु पितृक्षेत्रे मोचयन्तमृणत्रयात् । जनर्दनास्यया ब्रह्मन् विश्वात्मा भगवान् स्थितः ॥
 एतेऽवताराः कथिताः लेशतः कमलोद्धव । एभिः क्षितितलं व्यासं पौन पुन्येन च स्वयम् ॥
 संसारिणां जनाना तु अनुग्रहधियाङ्गज । सङ्कीर्तनमगम्यानां त्रिसन्ध्यं नित्यमाचरेत् ॥
 मति चक्रे च गम्यानां सेवने दर्शनेऽपि च । म्लेच्छानां नेषु देशेषु क्षितौ क्षेत्रादयो हि ये ॥
 साङ्कर्यपरिहारेण द्रष्टव्यास्ते सदैव हि । ऋपिभिस्सामैस्सद्वैस्वाश्रमेषु महत्सु च ॥ ३७६ ॥
 जलाशयेषु पुण्येषु पृथिव्यां विविषेषु च । सर्वे भगवदाकारा विभवव्यूहलक्षणाः ॥ ३७७ ॥
 उ(मु)क्ता गताश्च ये चान्ये समुद्देश्य धिया स्वयम् । प्रतिष्ठिताश्च विधिवत्समन्त्रास्सत्यविक्रमा ॥
 स्थित्या नानाप्रकारा ये भूतभव्यादिकारास्यया । सौम्यानेयोभयाङ्गेन सञ्चिवेशवशेन वै ॥
 लीलासुचिमयेनैव चित्तसौख्यप्रदेन च । भुजायायुधसन्धानकेतुभेदेन वै सह ॥ ३८० ॥
 अलंकृतश्च मूभागं मनुजैस्त्वेवमेव हि । भक्तैरनुगृहीतैश्च सिद्धादैश्च यथोदितम् ॥ ३८१ ॥
 आदिदेवादयश्चैते तत्वेशास्समुद्दीरिताः । परस्मिन् भगवत्तत्त्वे त्वभेदेन व्यवस्थिता ॥ ३८२ ॥
 सूर्यस्य रश्यो यद्वद्वह्नेरर्चिर्गां यथा । जलवेरुर्मयो यद्वद्वद्वदेवाङ्गसंभव ॥ ३८३ ॥
 चित्सामान्यानि(न्नि)यशुद्धा व्यापकाः परमेश्वराः । तत्त्वसत्तां समाश्रित्य ज्ञानादैस्समलंकृताः ॥
 अणिमाद्यष्टकोपेतासंस्थितास्स्वात्मना तु वै । अध्यावनिषु सर्वासु नित्यं कुर्वन्ति सञ्चिधिम् ॥
 मुक्तये सर्वभूतानां विशेषेण तु वै भुवि । आविश्वप्रभवात् कालादारभ्य प्रलयावधि ॥ ३८६ ॥
 क्षेत्रेषु तीर्थतरेषु शब्दत्रव्यमयात्मना । सामान्येनापि मन्त्रेण तद्विवरेन भात्मना ॥ ३८७ ॥
 ततो व्यक्तेतरं रूपमाश्रयन्ति च पार्थिवम् । हितार्थं सर्वलोकानामयतीर्णमनधरम् ॥ ३८८ ॥
 जगत्ययतनारूपायामत्र रिध्यन्ति योगिन । कालान्तरेण व्यक्तीनां मज्जनं जायते यदि ॥
 सञ्चिधिं शक्तिभावेन नित्यं कुर्वन्ति तत्र च । योगेश्वरामरास्त्वास्मृत्याकारं तदात्मकम् ॥
 शैलमृद्घास्यात् त्यां व्यक्तिं संस्थापयन्ति च । यत्रानुवेदं कुरुते मन्त्रशक्तिधरासनु ये ॥ ३९१ ॥
 येनाच्युतीयनाम्ना वै यद्यत्स्थानान्तरं स्मृतम् । सञ्चिधिस्थस्य वै रूपं शब्दमूर्तिधरस्य च ॥
 भिन्नात्मनां स्वयंव्यक्तिरूपेष्वव्यक्तकेषु च । सञ्चिरुद्देषु मन्त्रेषु इच्छावृत्तिगेषु च ॥ ३९३ ॥
 आकारासंनिषेशाच्च पारमेश्वरमन्यथा । अन्यथा वै जगत्यस्मिन् स्त्यातारूपातं च शाश्वतम् ॥
 एवमोयतनानां च नित्यत्वं सम्प्रकाशितम् । अनादित्वमसंस्थं च महत्त्वमपि पौष्टकर ॥ ३९५ ॥
 जाता ये मा प्रसिद्धिर्वै सति व्यक्तिवशाङ्गि । विना व्यक्तिवशरूपेण शब्देनाप्यक्षयात्मना ॥
 व्यात्मनापि हि चान्यत्र शब्दव्यक्तिमयात्मना । अन्ये मुनिवरा विष दृष्ट्वा स्थानं मनोरमम् ॥

१ निर्दोषं सलिलं शुद्धं पादपौषधिसंकुलम् । स्थिति कृत्वा स्थिरां तत्र कर्मणा मनसा ततः ॥
 सुलक्षणं तु पाषाणं दृष्ट्वा चान्यत्र वाहृतम् । विश्वकर्मकुलोद्भूत समाजाप्य तु शिल्पिनम् ॥
 उपलेडसिङ्गगद्योनेर्विष्णोस्सर्वथरस्य च । पादारविन्दमुद्रां च सम्पाद्य च मनोहरम् ॥ ४०० ॥
 एवमन्ये तु मुनयस्त्वस्थानेषु महामते । शङ्खचक्रगदापद्मपूर्वा ये हरिलाङ्घनाः ॥ ४०१ ॥
 निवेश तत्र कृत्वा वै भक्तिपूनेन कर्मणा । अपरे तु द्विजश्रेष्ठा भक्तिवृहितमानसा ॥ ४०२ ॥
 कुर्वन्ति सञ्चिवेशं च भक्तानां हितकाम्यया । पूर्वोक्तेषु च देशेषु सिद्धाद्यैरचिनेषु च ॥ ४०३ ॥
 मुद्रितेषु सहस्रारपूर्वमुद्रागणेषु च । पाषाणैर्वा महाबुद्धेगास्त्वये: पूजनेषु च ॥ ४०४ ॥
 कृत्वा सस्काररूपं तु न्यासं यत्रोचितं हि यत् । २ कुर्वन्ति विधिपूर्वं तु नित्यं त्रैकाल्यमर्चनम् ॥
 ऋक्सामपूर्वस्सन्मन्त्रैद्विषट्कार्णसमन्वितैः । भगवत्सदसिध्यर्थं शिष्यादीनां शुभासये ॥ ४०५ ॥
 एवं पुष्करसंभूत ग्रामाश्च विषयादिला । नगरस्सपुरा राजा प्रस्त्राता ये क्षितौ शुभा ॥ ४०६ ॥
 ऋषिभिर्मनुजैश्चुद्धैस्त्वय सर्वथरेण तु । भक्तानामनुकम्पार्थं नीताः पुण्यपदात्मनाम् ॥ ४०७ ॥
 विभवव्यूहमेदेन ३ स्थिता चानुग्रहेच्छया । तस्कराद्युपघाते तु अन्तर्भागवते द्विजः ॥ ४०८ ॥
 पूर्वमन्त्रादयो मन्त्रास्तत्र ये प्राह्निरोधिताः । विष्वमुजिज्ञत्य तिष्ठन्ति तद्व्याविवराम्बरे ॥ ४०९ ॥
 संस्कारं न कृतं यावत् पूर्वं ऐतत् खावरोदितम् । वर्धने च महादोषो दिनार्थं दिनमन्यथा ॥
 तदेशजानां सर्वेषां साधकानां नृपत्य च । द्विजेन्द्राद्यैरतस्तसाद्विषिभिर्मिर्वा कुटुम्बिभिः ॥ ४१० ॥
 देशिकैर्नरनाथेन कार्यं च भयनाशनम् । सर्वेषां पापशमने कृतमन्त्रगणं हि यत् ॥ ४११ ॥
 प्रातिमं विग्रहं शश्वत्सर्वेषां श्रेयसे तु वै । निर्जनायतनानां तु धर्मार्थं यस्समाचरेत् ॥ ४१२ ॥
 दोषोपशमन तस्य सर्वदुःखक्षयो भवेत् । भविनामासपूर्णानां महामोहक्षयाय च ॥ ४१३ ॥
 ब्रह्मण्यविषयितिवेन आकारं चाच्युतं हि यत् । सविशेषैस्समोपैतं विभूत्यंशैस्समन्वितम् ॥ ४१४ ॥
 प्रजापतिस्तमासाद्य संक्रान्तं बुद्धिर्दर्पणे । तेन कर्णपथं नीतं शिल्पिनस्त्वात्मजस्य च ॥ ४१५ ॥
 संपन्नस्य च होमाद्यैर्देशिकैसंस्कृतस्य च । ५ संक्रामन् यच्चिरतत्र गौणमाकारमैथरम् ॥
 सह विन्यासकाले तु वाचकेन महात्मना । एवमेवमनादित्वं द्रव्यजास्वाकृतीषु च ॥ ४१६ ॥
 ६ संसिद्धभूतिद्विष्ट्वै तुल्यकालं तु भूतले । विश्ववद्विस्मृति नैति शिल्पबुद्धिसमाश्रितम् ॥
 स हि यच्छति भक्तानां कृत्वाकारं सुलक्षणम् । यस्य चाभिमतस्ताद्कृ भावभक्तिवशात् वै ॥

१. ग-घ—निर्दोष सकल शुद्धम् २. ग-घ—कुर्वन्तु ३. क-ख—स्थिता चन्यास-
 हेच्छया ४. क-ख—यावत्पूर्वं त तम् ५. सङ्क्रामन्त्यचिरात् इति सात् ६. ग-घ—ससृष्ट-
 भूतिसृष्टिवै

वष्टा स्वयं व्यक्तिमतो भुवि बिर्चं तु वै बुधः । ब्रह्मरद्वैकसूर्याख्यमाच्युतं विद्धि तन्महत् ॥
 यदुक्तं व्यूहभेदस्थं मूर्तिमेदैस्समन्वितम् । तथैव हि समाराध्यं बुध्या कमललोचन ॥ ४२३ ॥
 आराधने समाधौ वा उपविष्टास्तु चोत्थिताः । संस्थितास्थानकैश्चान्ये तमेऽमूर्तिष्वनुष्ठितैः ॥
 १धारयत्यद्भुतं चैव लाच्छनद्रव्यमिच्छया । द्रव्यं करद्रव्येनैव लम्बमानचतुष्टयात् ॥ ४२५ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मपूर्वाद्यायुधसंग्रहात् । यथोद्दिष्टक्रमेणैव लोकेशादिषु वै पुरा ॥ ४२६ ॥
 ज्यादयश्चेच्छया(वा)चान्ये करैस्तिर्थक् प्रसारितैः । सूर्यंत्यतिभक्तानामुद्भुजत्वेन २संपदम् ॥
 मन्दभक्तिपराणां तु तिर्थक् संस्थानसंस्थितै । महदात्मपदं दिव्यं यदृ . . . ॥ ४२८ ॥
 येषामन्त(रि॒)रता॑भक्तिर्णां व्यामिश्रयाजिनाम् । प्राप्तिश्चिविष्टपे तेषां भुजवृन्दादयो मुखात् ॥
 समस्सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मन् यद्यप्यहं सदा । उपदेश्यामि युक्त्या वै मद्भक्ता यान्ति संपदम् ॥
 अपरैरष्टभेदस्थर्वर्णवां ब्राह्मणादिकैः । प्रस्थापिताश्च विधिवत्यतिमा वा नृपोत्तमैः ॥ ४३१ ॥
 प्रतिविम्बमयी व्यक्ति स्वयमेवाच्युतेन वा । जीर्णदोषं विना चैव चालनं यदशान्तिकम् ॥
 क्षतमुत्पातपूर्वैस्तु दोषैस्तु नृपनाशकृत् । तदक्षतमितमन्त्राणां भूयस्संस्थापने कृते ॥ ४३३ ॥
 उदयं जायते शश्चान्तये किञ्चु पौष्कर । देशिकेन्द्रैर्यथाध्याताः (त) सूर्येन्द्रनलसविभाः ॥
 प्रविशन्ति च मन्त्रेशा । प्रणवघ्वनिसाधिताः । कर्धयन्ति विभूति स्वां किञ्चित्कालान्तरेण तु ॥
 कृता वै ध्वस्तदेषाश्च निर्विन्द्रं निर्मलाः पुनः । निवेशितासुसिद्धाद्यैस्तीर्थैः क्षेत्रवनेषु च ॥
 निवारयन्ति ये मोहाद्विभवव्यूहमूर्तिषु । संस्थानमानमाकारं दोषं कालान्तरे स्थितम् ॥ ४३७ ॥
 ते चात्मकाले मज्जन्ति घोरं तमसि दुस्सहे । स्वल्पवित्तैरतस्तमादल्पबोधसमन्वितैः ॥ ४३८ ॥
 वर्जनीयं विनानेन देवं श्रेयोऽभिवाञ्छितैः । स्वयमेव जगत्ताथस्त्ववर्तीर्थं यथा स्थित ॥ ४३९ ॥
 गृहीतसु स्थिरात्वेवमसिद्धैश्चापि कल्पितः । दोपैस्सदिग्विभज्ञाद्यैरन्यथात्वं न याति च ॥
 नित्यसन्निधिमाहात्म्यात् कालं कल्पक्षयावधि । उत्तरोत्तरता चैव जगत्यस्मिन् हि वर्तते ॥ ४४१ ॥
 भूत्या कान्त्या च कीर्त्या च क्रियया चाप्रमेयया । दुष्टोपशान्तिदा शक्त्या सिद्धिदा या च वै सह ॥
 पौरुषायतनानां च सिद्धाख्यानां महामते । स्वयमेवावतीर्णानां तत्त्वेशानामिह क्षितौ ॥ ४४३ ॥
 एवं क्षेत्रेश्वराणां तु सक्षेत्राणां मयाऽब्जज । प्रकाशितं रहस्यं च मुक्तये ६भविनां मया ॥ ४४४ ॥
 ७फलार्थिनां च भविनां क्षेत्रे क्षेत्रेशसेविनाम् । यथाभिमतसंप्राप्तिमिहैवायान्त्यनश्वरीम् ॥ ४४५ ॥

१. सर्वत्र—वारयति—लारयति इत्यस्ति २. क—ख—समवम् ३. ख—हृदयस्थं हि
 संपदा ४. ग—घ—यदन्तस्थ हि सपदात् । (पाठा)—अधधस्थ हि ४. ग—घ—दोषैस्तत् नृप ५. क—
 ख—यथाध्यानम् ६. क—ख—ह विनात्मना ७. ग—घ—विद्यार्थिना च

अथ भूमितले जाता प्रलयारुपे महान्ति ते । क्षेत्रे क्षेत्रैश्चराणां तु रहस्यमवधारय ॥ ४४६ ॥
ज्ञानाद्यैस्साणिमाद्यैस्तु अव्यक्तैः क्षमावसानिकैः । तत्त्वबीजैरुपादेयैर्ब्रह्मसत्तासमन्वितै ॥ ४४७ ॥
सहावतीर्य वा सुष्टुः प्राग्व्यक्ति यान्ति वै ततः । स्वयमेवार्थमावेन सर्वानुग्रहकाभ्युया ॥ ४४८ ॥
क्षमामण्डलोपसंहारकालं क्षेत्रवरैरस्सह । स्थितिमीश्वरतत्त्वे तु कुर्वन्ति च तदिच्छया ॥ ४४९ ॥
सविश्वव्यक्तिसमये प्राग्व्यक्ति प्रवदन्ति च । जातिजन्मतथादेशदुखैर्देहोत्थितैस्सह ॥ ४५० ॥
आधिव्याधिप्रपूर्वैस्तु मानसैर्दुस्सहस्रथा । इत्येवमादिभिर्दोषैर्मुच्यते कथम् ॥ ४५१ ॥
सम्यग्ज्ञानं विजानन्तो क्षेत्रीयानुग्रहेण वा । आविष्कृता भवेद्वक्तिस्तीत्रभृत्याद्यनुग्रहात् ॥ ४५२ ॥
जायते च मतिर्नृणामन्ते क्षेत्रे द्विजाच्युते । नेच्छन्ति सविकल्पासु अभक्ता नास्तिकोत्तमाः ॥
विवेकः २पुरुषादीनामायातं च फलाद्विभोः । पुरुषार्थपरित्यागं न कार्यं बोधिनेन वै ॥ ४५४ ॥
जीवनं च जगत्यस्मिन् विप्रकर्म ममन्वितम् । ईश्वरस्तन्निरामे तु शक्तो बहुविधैर्मस्यैः ॥ ४५५ ॥
तदास्तित्वं गुरुमुखात् तत्संवेदनसंयुतम् । श्रद्धानाश्च भक्ताश्च लभन्ते च नरोत्तमाः ॥ ४५६ ॥
ज्ञातव्यमात्मनात्मानं तत्सर्वज्ञमीश्वरम् । अभिमानमनाद्य यत् प्राकृतं सत्वजं त्वथ ॥ ४५७ ॥
अस्तितालक्षणं घोरं सर्वदा वाञ्छित्तप्रदम् । विज्ञेयमात्मनात्मानं तावद्यावन्निबोधितम् ॥
बीजानां हि यथाकालं व्यासानां फलमल्पदा । एवं व्यापारनानाच्च क्षेत्रेष्वायतनेषु च ॥ ४५९ ॥
जन्माभ्यासवशाच्चापि नूनं कर्मक्षयो भवेत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौर्णकरसंहितायां आयतनविचारो नाम

षट्क्रिशोऽध्यायः ॥

(समुदित श्लोकसंख्या ४६१)

१. ग-घ—मु॒यते त्वापृते—रावृते— २. ग-घ—पुरुषाधीनमायान्त च ३. सर्वत्र—
अस्मीति लक्षणम् ४. क-ख—व्रतम्

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

पौष्टकर उवाच—

पादसुद्राङ्कितानां च उपलानां जगत्प्रभो । चक्रपद्माङ्कितानां च न्यासं संस्कारपूर्वकम् ॥ १ ॥
 आधारणा तथान्येषां ज्ञातुमिच्छाभि साम्प्रतम् । एवं चानादिसिद्धानां पाषाणानां जगत्पते ॥
 शङ्खाद्यैरङ्कितानां च लाज्जनैः पासेद्यरैः । प्रासैस्सपूजनार्थं तु गृहस्थैर्वा वनस्थितैः ॥ ३ ॥
 अन्येषां चैवमादीनां यागनिष्पत्तये तु वै । चलानामचलानां च संविधानं ममादिश ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

आपादित पुरा द्रव्यं शिल्पिना च यतात्मना । कृत्वा संस्कारसंशुद्धं द्रव्यैः प्राज्ञन्त्रभावितैः ॥
 यत्र यत्रानुरूपं च तत्र तन्न्यासमाचरेत् । तदानुग्रहशक्तयन्तमाक्षिते कमलोद्घव ॥ ६ ॥
 मन्त्राणां सन्निधिः कार्यश्चलपीठे तु केवले । ताक्तालिकं तु विहितं निरोधं तत्र चार्चनम् ॥
 आधारशक्तेरारभ्य मन्त्रग्रामस्य पौष्टकर । सुस्थिरे सन्निरोधं च सर्वेषां विहितं सदा ॥ ८ ॥
 तत्रावाह्य यजेन्मन्त्रमिष्टा चोत्थापयेत् पुनः । न हितं पूज्यमन्त्रस्य पूजाकालं विनाभजज ॥ ९ ॥
 साधनात् सन्निमित्तत्वात् ज्ञानेनात्र निरोधनम् । पुष्पाद्याहरणे काले प्रत्यहं प्रसेधरः ॥ १० ॥
 अनुग्रहपरस्त्वास्ते स तत्रैव खशब्दवत् । चलविम्बेन सह वै एकीभावगतस्य वा(वै) ॥ ११ ॥
 पीठस्य मन्त्रविन्यासं विहितं चलपीठवत् । सुस्थिरस्यैकयोर्नेवा वियोगे मुस्थिरस्य च ॥ १२ ॥
 मन्त्राणां विहितं न्यासं स्थिरपीठोदितं तु वै । आपादाङ्गहरन्ध्रान्तं चलविम्बस्य पौष्टकर ॥
 प्राकृतानां तु तत्त्वानां कुर्याद्वै सन्निवेशनम् । क्षित्यादिकानां पादान्तमव्यक्ताद्वाधरान्तिमम् ॥
 सर्वतत्त्वमयं मन्त्रं तस्य वा केवलं हृदि । प्राधानिकं योजनीयमभिन्नं तत्त्वकारणम् ॥ १५ ॥
 अथेज्यावसरे प्राप्ते मन्त्रतन्त्रे नियोजयेत् । जडत्वविनिवृत्यर्थं तत्त्वमन्त्रगणस्य च ॥ १६ ॥
 जीवभूतं तु तं विप्र नित्यं शुद्धं सदोदितम् । साङ्गमावाह्य मन्त्रं च लाज्जनादैः परिष्कृतम् ॥
 उपसंहृत्य तत्रस्थं निष्पन्ने वाचने सति । विन्यासमुपसंहार माननं यत्समुदीरितम् ॥ १८ ॥
 तीर्थक्षेत्रधरणां च विहितं तत्त्ववासनम् । नित्यप्रतिष्ठिते विम्बे प्राप्तादे स्वगृहेऽपि वा ॥
 अन्यत्र वाङ्कणादौ तु तस्य कुर्याद्विनिरोधनम् । आधारपीठमन्त्रैस्तु लाज्जनीयैस्त्वकैस्सह ॥ २० ॥

अस्थिराणां प्रतिष्ठानां विशेषमिदमाचरेत् । यथोदिते तु संपन्ने स्थापिते परमेश्वरे ॥ २१ ॥
 कुर्यात्तोऽनुवेषं च १आधाराच्च शिखा(व)विधि । सामर्थ्यगत्सूत्रेण ईश्वरेणाक्षयेन च ॥ २२ ॥
 सति येन विलुप्तस्य विम्बाद्यैरन्वितस्य च । न जहाति च मन्त्रौघस्तस्य कालान्तरेण च ॥ २३ ॥
 अप्रबुद्धः प्रबुद्धो वा तस्मिन्नायतने पुमान् । निवेशयति यो विम्बमपरं द्रव्यजं तु वा ॥ २४ ॥
 तद्विज्ञानानुविद्धं च जायते समनन्तरम् । एवंविधस्य ज्ञानस्य त्रैलोक्येऽस्मिन् हि पद्मज ॥ २५ ॥
 प्रतीत्यायतनत्वेन भवत्याचन्द्रतारकी । सन्निवेश जगद्वातुर्यन्त यत्सिद्धसेवितम् ॥ २६ ॥
 तदसिद्धैर्न नेतव्यमन्यथात्वे २ . । यस्तज्जस्तत्वविद्धक्तः श्रद्धानस्सदास्तिकः ॥ २७ ॥
 बुध्वावनिविपर्यासमेकं कालान्तरोद्भवम् । प्रयत्नैस्मुचिकित्स्यं यत्तदन्तर्धानशङ्कया ॥ २८ ॥
 प्रसन्नाद्यैस्समादाय तदाङ्गं त्रतपूर्विकाम् । प्रणवेन महार्थेयोगं पूर्वं पूर्णान्तर्मचनम् ॥ २९ ॥
 समापाद्य सदानं च सन्निवेश्यासने धपे । अन्यथा जायने तस्मिन् सदेहं परमेश्वरम् ॥ ३० ॥
 व्याधितस्करुभिर्क्षराष्ट्रभङ्गपुरस्सरम् । आगामि वर्तमानं च देशभङ्गाद्युपस्थौ ॥ ३१ ॥
 चलनं विधिपूर्वं तु कृतं नानिष्टदं भवेत् । पुनरन्यत्र वा तस्मिन् स्थाने कुर्याच्च योजनम् ॥
 यथाशास्त्रोक्तविधिना सम्यगुत्सवपूर्वकम् । किन्तु प्रबोधयेन्मन्त्रं तन्त्रं यत्सत्क्रियां विना ॥
 स्थितं शान्तसमानौ तु आश्रयेचाक्षये सति । चालनाद्विधिनिर्मुक्तादोषसंचालकस्य यत् ॥
 तद्वोमार्चनदाने तु स्थापनात् प्राक्समं नयेत् । सुस्थिरं वाचलं विम्बं तत्र कृत्वा निवेश्य च ॥
 गोभू॒सुवर्णदानं च यथाशतस्य समाचरेत् । धातुमृच्छैर्लोदारूप्त्यं वस्त्रादिष्ववतारितम् ॥ ३६ ॥
 अकस्माद्वगवद्विम्बं धत्ते वै म्लानतां यदि । व्यत्ययात्तत्क्रियालोपादकालपरिपूजनात् ॥ ३७ ॥
 महद्वयं सराष्ट्रस्य पूजकस्य जनस्य च । तस्मान्मन्त्रवरं साङ्गं तन्त्रसंशोधितं च यत् ॥ ३८ ॥
 कलशे मण्डलेभौ तु सप्ताहं तर्पयेत् क्रमात् । हेमन्तशैशिरे काले दैवीमर्चा तु शैलजाम् ॥ ३९ ॥
 सापयित्वाचर्चित्वा च विधिदृष्टेन कर्मणा । सुवस्त्रवेष्टितां कृत्वा गव्येन हविषा ततः ॥ ४० ॥
 आपीठात् पिण्डात् नीत्वा रज्जयेच्चन्दनादिना । पत्रच्छेदमयैः पुष्पैस्सितादैरपि(पिचु)निर्मितैः ॥
 नानादेशोद्धौश्चान्यैस्सितैः षष्ठीतादिकैः शुभैः । छायामारुतसंशुष्कैः हरितैर्भेदसंयुतैः ॥ ४२ ॥
 पूजां यथोदितां कृत्वा भूषणैर्विधैस्सह । वाससा स्थूलशुक्लेन कार्पसेनावकुण्ठ्य च ॥ ४३ ॥
 कुङ्कुमेनामलेनैव कम्बलेनाविकेन वा । सितेन सुधनेनैव अभुक्तेनाहतेन च ॥ ४४ ॥

१. क-ख—आधाराच्चशिखावधि २. ग-घ—मलीयसे ३. महायागपूर्व इति स्यात्क्रिय
 ४. क-ख—श्यसने पुर ५. क-ख—सुवर्णमेद च ६. क-ख—दारूत्थ ७. ग-घ—प्रा-
 गादिकै, ८. क-ख— हरितै भ सयुतै.

शीतकाले श्वतीते तु १अपनीय ज्यैकम्बलम् । पावनार्थं द्विजेन्द्राणां नृपाणां भावितात्मनाम् ॥
 भक्तानां नागरादीनां यच्छेत् संप्रार्थितं क्रमात् । भूतयेऽशुभशान्त्यर्थं रक्षार्थं २प्रार्थनं क्रमात् ॥
 विजयेनापमृत्यूनां व्याधीनामुपशान्तये । प्राप्ते निदाघकाले तु प्रत्यहं शीतवारिणा ॥ ४७ ॥
 यथोक्तेन विधानेन कुर्यात् ३स्तानमधिकमात् । मसूरमाषण्ठेन रजनीशालिजेन च ॥ ४८ ॥
 समुद्रर्थं च संक्षाल्य हविषाभ्युज्ञनादिना । वाससा निर्मलं कृत्वा चन्दनेन स्तितेन च ॥ ४९ ॥
 शीतकेनोदकेनाथं क्षालनीयं तदालयम् । संमार्ज्यं गोमयेनैव कृत्वा बाह्योपलेपनम् ॥ ५० ॥
 विकीर्यं पत्रपुष्पाणि कुमुदोत्पलपङ्कजान् । जलार्देस्तालवृन्तैस्तु वीजयेद्विभ्वमाच्युतम् ॥ ५१ ॥
 स्तुत्वा च विविधैस्तोत्रैस्त्रोणोच्चतरेण तु । ततः प्रदक्षिणीकृत्य द्विचतुर्संख्याब्जज ॥ ५२ ॥
 नैकं त्रिपञ्चसंख्यं च गणनाविषमं च यत् । यतस्समो हि भगवान् देवस्सर्वस्य वै हरिः ॥ ५३ ॥
 सन्यासी दण्डवत्कुर्यात् प्रणिपातं च सर्वदिक् । प्रदक्षिणसमोपैतं बहुधोत्थाय चाग्रतः ॥ ५४ ॥
 विहितं स्नातकादीनामन्येषामेवेव हि । सहान्तकरणेनैव भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ५५ ॥
 नतपृष्ठशिरोजानुललाटतटहल्करः । गृहस्थं आचोन्नित्यं प्रणामं सप्रदक्षिणम् ॥ ५६ ॥
 स्मरन्नष्टाक्षरं बुद्ध्या असङ्कृतं वितते क्षितौ । सङ्कटे सति भूभागे भगवत्यग्रतः स्थितः ॥ ५७ ॥
 यथा तु भक्तिः कुर्याद्वच्चा तु करसंपुटम् । हृदेशे ५मूर्ध्वं कम्पैस्तु सह सर्वेश्वरं स्मरेत् ॥ ५८ ॥
 कृतेनानेन विधिना स्वशक्तया वलिनेन वा । यथेष्टं फलमामोति पुमान् भक्तिक्रियापरः ॥ ५९ ॥
 निष्कामशशाश्वतं स्थानं प्राप्नुयात् सुरपूजितम् । भक्तैस्तंप्रजितं भक्तया ये पश्यन्ति जगत्प्रभुम् ॥
 श्रद्धया चानुमोदन्ते तेऽपि तत्कलभागिनः । संसारक्षयमक्षय्य कर्मणां क्षयमेति च ॥ ६१ ॥
 द्विविधेन ह्युपायेन नान्यथा तु कथञ्चन । ६समन्त्राच्च क्रियाकाण्डात् सपूर्णात् पञ्चलक्षणात् ॥
 सम्यग्बोधपरिज्ञानात् भगवद्वक्तिरञ्जनात् । कर्मणा मनसा वाचा यो नित्यं भगवन्मय ॥ ६२ ॥
 शासने लघिकारीणामवतिष्ठेत्वा तत्त्वतः । पारम्यं वेत्ति शास्त्रस्य मोक्षदस्याच्युतस्य च ॥ ६३ ॥
 सोऽन्निराच्छुद्धिमामोति दुष्कृतात् पूर्वसञ्चितात् ॥

इति श्रीपौष्करात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां ओयतनविचारो नाम

सप्तत्रिशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या ६४॥)

अथ अष्टात्रिंशोऽध्यायः

पौष्टकर उचाच—

आकाराणामनन्तानां क्षितौ क्षेत्रेषु वर्तिनाम् । कालेनान्तर्हितानां च तेषां भूयो निवेशनम् ॥
कुर्वन्ति विबुधास्त्रिद्वास्त्रमृत्वा स्मृत्वा तदाकृतिम् । असत्यैर्मर्त्यर्थमर्मस्थैः कथं कार्यं निवेशनम् ॥
स्त्रकुलोद्धरणार्थं च कीर्त्यर्थमपि चात्मनः ॥

श्रीभगवानुवाच—

साङ्गेनाराध्य मन्त्रेण ज्ञानध्यानान्वितेन च । भवनार्चनयुक्तेन सजपेन तु पौष्टकर ॥ ३ ॥
१ निवेशनं च मन्त्राणां द्रव्यजासाकृतीषु यत् । विहिता सा प्रतिष्ठा वै मन्त्रिणामाप्तलक्षणा ॥
मन्त्रसिद्धिप्रदं शश्वदन्ते मन्त्रं पदं द्विज । मन्त्रज्ञानामसामल्यात् मृतानामथ पौष्टकर ॥ ५ ॥
अनुग्रहधिया चार्यप्रेरितैस्तस्तुतादिभिः । यथोदितेन विधिना तन्मन्त्रेण महामते ॥ ६ ॥
सह ऋक्सामसंज्ञैस्तु मन्त्रैस्त्वव्याप्तिसंयुतैः । चेतसा सावधानेन व्यवहारयुनेन च ॥ ७ ॥
क्रियते मध्यमा सा वै प्रतिष्ठा स्वल्पभोगदा । पदमात्रं च देहान्ते संयच्छत्यमलं शुभम् ॥ ८ ॥
केवलैश्चुतिमन्त्रैस्तु यथावसरलक्षणैः । धारणा भगवद्व्यानमन्त्रन्यासेन वै सह ॥ ९ ॥
देशिकेन्द्रेण वै कार्या भक्तानां परमेश्वरे । सामान्या तु परिज्ञेया यज्ञवत् स्वर्गभोगदा ॥ १० ॥
ऐहिकामुष्मिकं मान्त्रं फलं यत्कमलोद्भव । विजेयं देशिकाधीनं लोकेऽस्मिन् लोकपूजित ॥ ११ ॥
तस्माद्यस्तत्त्वविज्ञानी शास्त्रज्ञस्तत्कियापरः । षड्घविदसंकीर्णस्सर्वभावेन पौष्टकर ॥ १२ ॥
तेन प्रतिष्ठितो देवश्चलो वा सुस्थिरो वृहत् । तत्र संरोधितो मन्त्रस्सम्यगब्जदलेक्षण ॥ १३ ॥
चलस्थिरविभागेन भवेत् सन्निहितसदा ॥

पौष्टकर उचाच—

देव कालान्तरैव द्रव्यमेति क्षयाभ्याम् । अप्रत्यक्षो हि मन्त्रात्मा लोकानां लोकपूजित(;) ॥
प्रतीक्ष्यते कि तत्त्वज्ञैरत्र मे संशयो महान् ॥

श्रीभगवानुवाच—

कर्मवन्धात् पृथक्कृत्य देवो देशिकमूर्तिकं । नानाभक्तिप्रपन्नानां तथा नानाफलार्थिनाम् ॥१५॥
 कर्मिणां कीर्तिशक्तिर्या विश्वमन्दिरपूरकी । निरस्तदोषा महती तामाकम्य महामते ॥ १६ ॥
 दिव्यमन्त्रस्त्रूपेण वृत्तिद्रव्यमयेषु च । उपायेष्वनुविद्धासु धृत्या शक्तिमरीचिभि ॥ १७ ॥
 तिष्ठत्यनुग्रहार्थं च सा प्रतिष्ठेति कीर्तिता । एवं द्रव्यमयो यत्र सन्निवेशोऽब्जसंभव ॥ १८ ॥
 उभयानुग्रहं नित्यं करुणाभक्तिलक्षणम् । प्रतिष्ठार्थ्यं हि तत्कर्म भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ १९ ॥
 तत्र सद्गुणनिष्ठानां द्विजानामात्मसिद्धये । कर्तव्यत्वेन वै नित्यं ^१निषिद्धमलेखण ॥ २० ॥
 तदोषाच्च यतस्तेषां निष्ठारो हि न विद्यते । देहपाताद्वते नान्यत्तत्पातस्त्वतिदोषकृत् ॥ २१ ॥
 आदावेव हि तत्स्मात्ताचर्तव्यं कृतात्मभि । तत्कर्मप्रतिपन्नाना चतुर्णामपि तैस्सदा ॥ २२ ॥
 कार्य सम्यक् प्रतिष्ठानामनुग्रहधिया सदा । नोपरोधस्वभावेन न लोभेन न मानत् ॥ २३ ॥
 प्राप्ते त्वाकस्मिके दोषे ह्यज्ञभज्ञादिकेऽब्जज । भक्तानामनुकम्पार्थं दिव्यैर्मन्त्रैर्बलादिकै ॥ २४ ॥
 द्वादशाक्षरपूर्वैस्तु मोक्षैकफललक्षणैः । सपूजितैर्हृतैर्जैसैः कुरुने निष्कृति सदा ॥ २५ ॥
 तस्मात्स्वप्ययोने कर्तव्येऽस्मिन् द्विजोत्तम । त्रैविद्यैः क्षत्रियैर्वैश्यैश्शूद्रैर्वा भगवन्मयैः ॥ २६ ॥
 सकामैरथ निष्कामैर्मन्त्राराधनततरैः । खातकैर्भगवद्विम्बस्थापनार्थं सदैव हि ॥ २७ ॥
 पुरा प्रसादनीयं च प्रार्थनापूर्वकं तु वै । अधिकारपदस्थं च द्विजेन्द्रं पाद्यरात्रिक ॥ २८ ॥
 वेत्ता यो व्यूहपूर्वस्य व्यक्तस्य परमात्मन । सोऽन्येषां भगवद्विम्बस्थापनेऽधिकृतस्सदा ॥ २९ ॥
 अनुग्रहपतिष्ठा चाप्यधिकारनिरूपणा । अनन्यैरुपपन्नानां भक्तानां कार्यमुच्यते ॥ ३० ॥
 अनन्याः पञ्चकालज्ञा व्यतिरिक्ता न ये पुरा । प्राक्सृष्टेस्तन्मुखोद्भूता द्विषट्काव्यात्मचिन्तकाः ॥
 चतुर्व्यूहपरत्वेन येषां वै प्रमवाप्यये । कर्मणामपि संन्यासं कुर्वन्त्यध्यक्षत क्रमात् ॥ ३२ ॥
 अतोऽन्यो दुर्लभतरः पारम्यं यस्य तं प्रति । प्रमेयनिष्ठा शुद्धा च स्फुटा तत्कर्मणि स्थितिः ॥
 परत्वमन्यमार्गस्था नेच्छन्ति च परस्परम् । य इच्छन्ति विभोगेषां स्थितिर्नास्ति तदाकृते ॥
 मुक्ताधिकारिणं तं वै लब्धलक्षमकृत्रिमम् । पञ्चकालरतं शुद्धं तन्त्रसिद्धान्तपारगम् ॥ ३५ ॥
 तेन वै श्रुतिमन्त्राणां त्रयाणामपि चोदना । प्रतिकर्मणि वै कार्या यथावसरलक्षणा ॥ ३६ ॥
 यस्मादब्जसमुद्भूत मण्डलादिषु वृत्तिषु । स्वार्थतो वा परार्थेन सदाराधनकर्मणि ॥ ३७ ॥
 नित्यसिद्धे तदाकरे तपत्वेऽपि पौष्टकर । यस्यास्ति सत्ता(क्ता?)हृदये तस्यासौ सन्निधि भजेत् ॥
 मन्त्रस्त्रूपी जगन्नाथः परमात्माऽच्युतः प्रभुः । अत्यौत्सुक्यं विना विप्र मनसः प्रीतये त्वपि ॥३९॥

कामासये वा कीर्त्यर्थं तस्य तद्विहितं द्विज । साधनेन प्रतिष्ठानां प्रासादे स्वगृहे तु वा ॥४०॥
 इति सम्यक् समाख्यातं सुख्यकल्पमत परम् । अनुकल्पं यदत्रान्यतत्समासान्विबोधतु ॥४१॥
 प्राक् प्राप्तदीक्षैविधिवल्योर्धर्मस्थितैद्विजैः । नित्याराधनसक्तैस्तु भक्तैर्भागवतैर्विभोः ॥ ४२ ॥
 धारणाध्यानपूर्वस्तु लब्धलक्षैस्तु कर्मणाम् । मन्त्रमण्डलकुण्डलमुदादीनां कृतश्रमैः ॥ ४३ ॥
 षड्घव्यासिनिष्ठैस्तु ल्यागशीलैरमत्सैः । अनुज्ञितकर्मदैक्षैस्स्वर्कर्मपरिपालकैः ॥ ४४ ॥
 सत्कीर्तिप्रथितेलोके तथाऽकीर्तिबहिष्कृतैः । प्रतिष्ठां लभते कर्ता तैः प्रतिष्ठापने कृते ॥ ४५ ॥
 निषिद्धमरविन्दाक्ष अतोऽन्येषां हि सर्वदा । महामहं प्रतिष्ठास्यं तथान्य मिश्रयाजिनाम् ॥४६॥

पौष्टकर उचाच—

देव व्यामिश्रयाजित्वं प्रतिषिद्धं पुनःपुनः । प्रागुक्तानां च यागानां द्रष्टुमङ्गीकृतं च यत् ॥४७॥
 तन्मात्रसंशयं जातं छेतुमर्हसि साम्प्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

सत्यमेतन्महाबुद्धे यथा सञ्चोदितं त्वया । किन्तु क्रियान्तरे प्राप्ते न दोषस्त्वधिकारिणाम् ॥
 यस्मात्सर्वपरत्वं हि तेषामस्त्यच्युतं प्रति । तदाश्रितत्वादेवानामन्येषां पूजनात् वै ॥ ४९ ॥
 न दोषो हि यथा लोके आत्मभूत्यगणस्य च । माननाद्वर्मपत्तीनां समक्षाद्वा परोक्षतः ॥ ५० ॥
 ये पुनर्लोकधर्मस्थास्सम्बुद्धिपदोज्जिताः । भगवत्यविशेषज्ञा नित्यं कार्यवशेन तु ॥ ५१ ॥
 वाञ्छात्रेण परत्वं वै सर्वेषां प्रवदन्ति हि(वै) । अधिकारं विना येऽत्र प्रेरिता देवतार्चने ॥
 एवं मार्गस्थितेलोभात्परिज्ञाय तदाशयम् । व्यामिश्रयाजिनस्ते वै पातित्यपदसंस्थिताः ॥ ५२ ॥
 नयन्ति नरकं नूनमेवेव^१प्रवर्तिनः । न तु सद्वक्तिपूतानां वासुदेवरतात्मनाम् ॥ ५४ ॥
 कदाचित्कृत दोषं विदधाति च स्वण्डनाम् । आस्तां तावन्महाबुद्धे कर्तव्य भक्तिपूर्वकम् ॥
 भक्त्या वै मन्त्रनिष्ठानां रतन्मन्त्रो जपकर्मणि । द्वर्णव्यत्ययमापत्तो लुप्तस्तेन स्वरेण वा ॥५६॥
 स्वरादिनाधिकं चैव मन्त्रैकार्थप्रदस्सदा । अचिरात्तत्ययोक्तृणां तथापि कमलोद्धव ॥ ५७ ॥
 अतिभक्तिप्रभावाच्च वाञ्छितं संप्रयच्छति । यस्मात्सद्वक्तिपूतानां प्रपन्नानां क्रमं विना ॥ ५८ ॥
 प्रसादमेति मन्त्रेशस्त्वचिराद्वितात्मनाम् । किं पुनर्वै क्रियाज्ञानसमूर्णानां तु पौष्टकर ॥ ५९ ॥
 श्रद्धाभक्तिपराणां च वोधितानां च देशिकैः । तस्मात् सम्यक् प्रसन्नानां शासनेऽस्मिन् महामते ॥
 कार्यं दीक्षादिकं सर्वं भक्ताना भक्तवत्सलैः । मामसंप्रतिपत्तो यो मत्प्राप्त्यर्थं करोति च ॥६१॥

१. क-ख—प्रवर्तिनाम् २. क-ख—तन्मन्त्रजपकर्मणि ३. क-ख—वर्णव्यक्त ..पत्तो

मन्दमध्यमभक्तानां कामभोगरतात्मनाम् । भविनां १मामकी दीक्षा मोहाद्वा स्थापनादिकम् ॥
 सनयत्यचिरात्तस्य भक्तिविजेन वै सह । स्वर्कर्मकर्मतन्त्रं च सिद्धयश्च पराङ्मुखाः ॥ ६३ ॥
 इहैप शीघ्रमब्जाक्षं देहान्ते २गतसद्गतिः । घोरं प्रयाति नरकं भुक्तवैवं दुष्कृतं महत् ॥ ६४ ॥
 भगवन्मन्त्रमाहात्म्यात्तद्यापारवशात् वै । संसर्गोत्थमधं याति प्राक्संस्कारवशात् पुनः ॥ ६५ ॥
 चीर्णदुश्शरितो भूयः प्राप्नुयान्मानुषी तनुम् । प्रयत्नमाचरेच्छुभ्रं येन शान्तिमवाप्नुयात् ॥ ६६ ॥
 साहङ्कारं तमाचार्यमभक्तं नाधिकारिणम् । प्राप्नोति नून स लभेत् सकामं नारकी स्थितिम् ॥
 सर्वगस्त्वपि मन्त्रात्मा सर्वानुग्रहकृत् द्विज । यद्यप्येवं हि तत्रापि न भजेतत्र सन्निधिम् ॥
 प्रतिमामचर्च्य देहान्तं नूनं मां न विशत्युत । तत्क्षणाद् भूतवेतालाः कुर्वन्त्यर्थादिकक्षयम् ॥
 अन्यदर्शनसस्था ये नानुग्राहा अतोऽब्जज । नापास्यो हि तथाऽऽचार्यसंसारभयमोरुणा ॥ ७० ॥
 सम्यग्मन्तिपरेणैव डम्भरागोज्जितेन च । अत एव महाबुद्धे प्रतिष्ठारुण्यं मखोत्तमम् ॥ ७१ ॥
 निर्वर्तनीयमामूलात् वैष्णवानां हि वैष्णवैः ॥

पौष्टकर उवाच—

चतुर्णा ब्राह्मणादीनां भगवद्वाविनां विभो । हितार्थं ज्ञातुमिच्छामि विम्बापादनमेव च ॥ ७२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

देवार्थं वनयात्रार्थं कुर्यादिक्षादिके शुभे । प्राप्ते वनमुवो देशे कृते तद्वेतार्चने ॥ ७३ ॥
 शाश्वतं वनपर्यन्ते पाषाणं वा हरेद्वुमम् । चेतसा सुविशुद्धेन भगवद्यागपूर्वकम् ॥ ७४ ॥
 सह तत्पञ्चरात्रज्ञैस्तथा ऋक्सामपूर्वकैः । भक्तैः क्रियापरैस्सच्छैर्विनीतैश्शिल्पिभिस्सह ॥ ७५ ॥
 संयतैर्दीक्षितैश्चापि वृक्षायां प्राक् समाहरेत् । पाषाणं धातवो मृद्वा मृदुगर्भास्तु सेचयेत् ॥ ७६ ॥
 वनभूमिवनोथानां धातूनां मृत्सरूपिणाम् । संग्रहं विहितं स्वल्यं मेलनीयं च तद्द्विजे ॥ ७७ ॥
 प्रतिमापादनार्थं च महामृत्यन्यये शुभे । धातुद्रव्यमयानां च मृदुभीणां हृदा सह ॥ ७८ ॥
 तारहाटकताप्रोत्यरेणूनां कमलोद्धव । विहिता योजना नित्यं मन्त्रमृदाहशान्तये ॥ ७९ ॥
 अङ्गरकाष्ठपर्यन्तं वनान्तादुपयुज्यते । तत्सर्वं विश्विर्व तु सिद्धिकृत् स्यात् समाहृतम् ॥ ८० ॥
 एवमादाय तु पुरा वृक्षपूर्वं वनावनेः । तत्र वा स्वगृहोदेशे विम्बापादनमाचरेत् ॥ ८१ ॥
 विधिवत् कर्मशालायाभाज्ञसं गुरुणा यजेत् । शिल्पिस्वामिस्वकं पश्चात् स्वोत्थितेन क्रमेण तु ॥
 बुद्धिमान् यजमानो वा आरम्भादेव सन्त्यजेत् । सर्वोत्तमेऽस्मिन् व्यापारे भावं राजसत्तामसम् ॥

नून कलुषबुद्धीनां न तत्संपर्यनेऽबजज । यथेव परिपूर्ण वा विभदोषशताकुलम् ॥ ८४ ॥
 कर्मणा प्राक्तनेनैव सात्त्विकस्यापि पद्मज । घटमानेऽज्ञवैकल्यं जायते दौर्मनस्यकृत् ॥ ८५ ॥
 अथ तत्र विधानं यद्विहितं तत्त्विवेष मे । वर्णकैश्चित्रविम्बस्य गलितेनाभ्यसादिना ॥ ८६ ॥
 विहितावयवाना च योजना गन्धभावितै । सितरक्तादिकै रागैः पावनैरस्त्रमन्त्रितैः ॥ ८७ ॥
 मृदा मृद्यविभ्यानां मध्वाज्यक्षीरमिश्रया । कौशेयचूर्णयुतया सुवर्णोदकसिक्तया ॥ ८८ ॥
 दारुजस्य तु संजाते भेदे भज्जे तु वाबजज । योजनावश्वस्त्राभ्यां विहिता शान्तिपूर्विंका ॥
 सर्वदा विहितं त्यागमस्मजानां वृहत्क्षते । क्षते हीषत्क्षते जाते सति रत्नशलाकया ॥ ९० ॥
 सहेमया च विहितं वृष्टशाणस्य धर्षणम् । क्षतसाम्ये कृते चैव प्रतिमा स्यादगुणावहा ॥ ९१ ॥
 स्थापनं सक्षतानां च करोति मरणं ब्रवम् । गुरोश्च (स्स) यजमानस्य शिल्पिश्रेष्ठस्य देशिनाम् ॥
 क्षतमिन्द्रियचक्रस्थ कर्तुभवति दोषदम् । १आकर्णान्नाभिपर्यन्तमग्रस्थं पुत्रमृत्युकृत् ॥ ९३ ॥
 पश्चादद्वये तु जायाया: प्राष्टाङ्गं आतृहानिदम् । आकटे: पायुपर्यन्तं भगिनीनां क्षयो भवेत् ॥
 ऊर्मूलाच्च जान्वन्तं यत्र यत्र भवेत् क्षतम् । धनधान्यपशूनां च क्षयकृच्छाचिरेण तु ॥ ९५ ॥
 जानोः पादतलान्तं च भृत्यर्वास्य दोषदम् । सर्वेषामनुकम्पार्थमाल्मनश्चापि कीर्तयेत् ॥ ९६ ॥
 कर्ता कमलसंभूत क्षतमक्षतां नयेत् । क्रियमाणस्य विम्बस्य मधूच्छिष्टोज्जितस्य च ॥ ९७ ॥
 जातेऽवयवैकल्ये हनुकल्पमिदं शृणु ॥

विग्रहारम्भे क्षतदोष

भगवत्प्रतिपत्तौ तु जातायां सति तत्र च । तत्यागं च विनाशं च विरुद्धं द्युतरोत्तरम् ॥ ९८ ॥
 वृहद्विम्बाद्यपेक्षायां द्रव्यत्यागं हि नोचितम् । हेमादीनां तु धातूनामुत्कृष्टानां विशेषत ॥ ९९ ॥
 जातेऽवयवैकल्ये शान्त्यर्थं यागमाचरेत् । भूयस्संपूर्य तस्याङ्गं विशेषविधिनाबजज ॥ १०० ॥
 केवलं हेमहैमस्य यथालाभं क्षते क्षिपेत् । सर्वं रत्नमयं चूर्णं द्वादशाक्षरमन्त्रितम् ॥ १०१ ॥
 एतत्पूर्वं तथा चान्यधातूत्थनानां महामते । ईशत्स्वर्णमिश्रेण पूरयेत्स्वेन धातुना ॥ १०२ ॥
 यदि वै विधिनानेन क्रियमाणेन पौष्कर । न भवेच्छित्तनैर्मल्यमाचर्तव्यं क्रियान्तरम् ॥ १०३ ॥
 संमतेन गुरुणां च प्राग्वदर्चनपूर्वकम् । आवीक्षयन्ति वै साक्षात् नयेच्चामूर्ततां पुनः ॥ १०४ ॥
 आपाद्यमपरं तेन विम्बद्रव्येण चाक्षतम् । सर्वावियवसंपूर्ण मनोहारि विलक्षणम् ॥ १०५ ॥
 संभवे सति तच्छध्रिना कालान्तरेण तु । यस्मात् कमलसंभूत संकल्पादेव शाश्वतम् ॥ १०६ ॥

स्थानमासादयन्त्याहुतस्य पूर्वपितामहाः । प्रपितामहपूर्वस्तु विवदन्ति परस्परम् ॥ १०७ ॥
 प्रायशो मुक्तदोषास्तु सन्तानेन कृता वयम् । यास्यामो वासुदेवत्वं यदि चेच्छति तत्पुनः ॥
 ततश्शीत्रतर कार्यं प्रतिष्ठात्म्यं मत्वं महत् । प्रीतये चातुरात्म्यानामनूना तत्त्ववेदिनाम् ॥ १०९ ॥
 ऋषीणां विबुधानां च पितृणा पद्मसंभव । मानवानां च भूतानां त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ॥ ११० ॥
 मिन्नागमोत्थिताद्वभिम्बाद्वातुमयाद्विज । कृतविम्बान्तरं कुर्यादेवमामुष्मिकादिकम् ॥ १११ ॥
 अतस्तदेव विहितं तद्वेदं वा तदन्वयात् । लोकद्वयोद्ववं येन कर्तामोति शुभं महत् ॥ ११२ ॥
 सस्थितानां खदेशो च विहिताना धनादिना । द्रव्यप्रमाणं कर्तव्यं पूर्वैर्भद्रैर्विभाजितम् ॥ ११३ ॥
 योऽर्थं वै बान्धवादीना कुर्याद्वै प्रतिमां विभोः । सर्वदोषविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 स्ययत्कं तथा सैद्धं विवृद्धैश्च प्रतिष्ठितम् । ऋगे विप्रादिकैर्विष्टे देवविम्बं निवेशितम् ॥ ११५ ॥
 विन्यस्तं तत्र यन्मल्तमङ्गमन्त्रैस्सलाङ्घनैः । सह प्रयाति स्व स्थानं विम्बं त्यक्त्वा क्रिया विना ॥
 शप्त्वाचार्यं तथा कर्त्रा यदर्थं च प्रतिष्ठितम् । पिशाचभूतवेतालास्यक्षाश्चैव राक्षसाः ॥ ११७ ॥
 स्थानं च पीठं विम्बं च ध्वजान्तं संश्रयन्ति च । एवं ज्ञात्वा महाबुद्धे तथा कार्यं शुभेषुना ॥
 प्रतिष्ठितस्य विम्बस्य यथा सम्पद्यते शुभम् । पूजाहोमप्रदानैश्च वादित्रैस्सह गीतकैः ॥ ११९ ॥
 खगृहे चलविम्बस्य पुष्पधूपादिकी स्थितिम् । सर्वकालं यथाशक्त्या भक्तौ कार्या शुभासये ॥
 यावज्जीवावधि, कालं तत्त्वमन्त्रैरधिष्ठिते । त्रैकाल्यं चलविम्बे तु मन्त्रं मन्त्री खं यजेत् ॥
 द्वादशाक्षरपूर्वं वा सामान्यं गुरुणा पुरा । न्यस्तं सप्रतिपन्नार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ १२२ ॥
 संहृत्यैवं यथाशास्त्रं भक्त्या भोगफलासये । निवेद्य मात्रासहितं स्वगुरोर्भवशान्तये ॥ १२३ ॥
 तदद्विग्री करौ कृत्वा विज्ञाप्य नतमस्तकं । त्वया देहपरित्यागकाले योग्यस्य वा मम ॥ १२४ ॥
 न्यस्तव्यं वैष्णवैः पूर्णं मदनुग्रहकाम्यया । देहसन्यासकाले तु सशिष्यस्यानुकम्पया ॥ १२५ ॥
 एवं हि गुरुणा कार्या योग्यस्यान्यस्य चोदना । तेनाप्यन्यस्य देहान्ते संयतस्य महामते ॥ १२६ ॥
 सक्लियस्य च भक्तस्य तदभावान्महामते । स्थिरत्वायतने विप्र विवेया गृहमेधिना ॥ १२७ ॥
 असम्पत्तेस्तु भोगानामन्नार्थं संपरित्यजेत् । विभोराराधनार्थाय शुचिस्खातः प्रसन्नधीः ॥ १२८ ॥
 मूर्ध्नि दत्त्वाम्बुद्धार्थं प्राक् सपुष्पं केवलं तु वा । अम्बुपूजेयमाद्या वै भोगानां मूलमेव हि ॥
 यतो रसमयास्तर्वे तद्रसः परमेश्वरः । नारायणाख्यो भगवांस्तदर्थं चेत्तम स्मृतम् ॥ १३० ॥
 पादयोस्तपुनर्द्याद्वोगजालं यतोऽखिलम् । स्वकारणपुटान्तस्थमानन्त्यमुपयाति च ॥ १३१ ॥
 अचिरादेव भक्तानां मन्त्रिणां मन्त्रयाजिनाम् । क्षमानलान्वरवायव्यविभवेनापि यद्यपि ॥ १३२ ॥

पुण्पशूपादयो भोगा मन्त्रान्तः परिकीर्तिताः । तत्रापि रसमूला वै व्यक्तिःस्तेमां तदास्मिका ॥
 स्थितमानन्दभावेन खादीनां चैव तद्रसम् । सर्वस्सर्वत्र वै येन रसिको दृश्यते ऽब्जज ॥ १३४ ॥
 इत्येवं मानवीयानामर्चनां कमलोऽद्वव । चलानामचलानां च संस्थानं समुदाहृतम् ॥ १३५ ॥
 मुत्त्वा द्विजेन्द्रकर्मचार्मन्यां वै वैष्णवीं चलाम् । नार्कस्त्रेन्द्रसस्थानां संस्थानं भगवदगृहे ॥
 विहितं प्रतिमानां च प्रमादजनकं च तत् । न मूर्ख्यन्तरदेवानां मूर्तयो व्युहलक्षणा ॥ १३७ ॥
 २भुवनान्तर्गता कार्या विधिना सुस्थिरेण तु । प्रादुर्भावान्तराणां च प्रादुर्भावास्तथैव च ॥
 निषिद्धं भित्तिगैरेषु उच्चस्थेषु निवेशनम् । देवानां भवनाद्वामे उच्छ्रायामसमं विना ॥ १३९ ॥
 यथोक्त मुख्यकल्पाद्वै हेत्वपेक्षावशाद्भुवं । व्यत्ययं कर्तुमिच्छेयशश्वद्वाभक्तिपुरस्तरम् ॥ १४० ॥
 पूजाहवनपूर्वं च आज्ञामादाय दैशिकीम् । तथैव च समूहोत्थां भुवनान्तरवर्तिनाम् ॥ १४१ ॥
 सुराणामर्चितानां च कदाचित्त विरोधकृत् । अन्यथा क्षमामरणां च भक्तिभागानुवर्तिनाम् ॥
 आहृष्टविग्रहाणां च पीठानामशुभं भवेत् । एवमायतनस्थानां गृहीतान्तरवर्तिनाम् ॥ १४३ ॥
 विभवव्यूहमूर्तीनां मन्त्रमूर्तेऽर्चने सति । विहित वैष्णवानां च विप्रादीनामुपार्जनम् ॥ १४४ ॥
 आराधनार्थमादौ तु मन्त्रान्तमस्तिलं तु वै । मुख्यत्वेनानुकल्पे हि यदन्यस्थण्डलादिकैः ॥
 उन्मष्टाष्टकाच्चापि भोगजालादसभवे । सर्वेषामेव भोनानां कर्मणां कमलोऽद्वव ॥ १४६ ॥
 उन्नाधिकविशालार्था भगवद्यागलक्षणा । विशेषा परमा शान्तिस्सततं च शुभार्थिना ॥ १४७ ॥

पौष्टकर उवाच—

सर्वदोषप्रशमनी यथा कार्यार्थं देशिकैः । शान्तिमन्त्री परा देवी तामादिश जगत्पते ॥ १४८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सर्वदोषप्रशमनं भक्तानां भावितात्मनाम् । हितं पूर्वोदितं चक्रं पङ्कजं वेशमवर्जितम् ॥ १४९ ॥
 यस्माद्वा स्थाप्य पीठं च विष्वकूसेनान्तर्मर्चनम् । नोपयुज्यति वै तत्र ऋते सर्वेश्वरार्चनात् ॥
 व्यतिरिक्ता निराशानामम्बरस्थाम्बरेषु च । विधिज्ञन स्थितिः कार्या ऋग्विदर्चापयेत्ततः ॥ १५१ ॥
 पीठमश्रान्वितं कृत्वा पुरं त्वाचरणान्वितम् । तत्र पूर्वोदितन्यासं कुर्यादाधारपूर्वकम् ॥ १५२ ॥
 स्वदेहवत्तमालक्ष्य स्मृत्वाध्यक्षप्रकाशितम् । तद्वाचकेन मूर्तेस्तु चित्सामान्येन सांप्रतम् ॥ १५३ ॥
 यथेह च सवेद्यादि स्मृत्वा युक्तस्वविग्रहे । न हि साङ्कर्यदोषोऽस्ति अध्यक्षाधिष्ठिते सति ॥

तथैवाधारशक्तयादि विष्वकर्सेनान्तमर्चनम् । निर्दोषं मण्डले किन्तु भगवच्छब्दपूर्वकम् ॥१५५॥
 सर्वस्य नाम चोच्चार्य तदन्ने त्वात्मने नमः । एवमासनदेवानां धर्मादीनां समर्चनम् ॥ १५६ ॥
 स्थानभेदस्थितानां च कृत्वा तदनु पौष्टकर । मण्डले मन्त्रमूर्तीनामाहृतानां समर्चनम् ॥ १५७ ॥
 सपूर्ण शान्तये तत्स्यादसंपूर्णमशान्तये । अतस्यशक्तया शान्त्यर्थं सदानं वहितर्पणम् ॥ १५८ ॥
 भगवद्यागपूर्वे तु सर्वत्र विहितं सदा । तच्च ज्ञानानुविद्धेन कर्मणाध्यादिकैस्सह ॥ १५९ ॥
 सम्यक्ततो दर्योऽज्ञत्वा सद्रव्यं संस्थितं शुभम् । यथा वीजाङ्कुराभ्यां तु अनन्यत्वमनादिमत् ॥
 फलासये फलेष्वनां जगत्यस्मित्तथाबजज । अन्योन्यानुगतत्वं हि संस्थितं ज्ञानकर्मणोः ॥ १६१ ॥
 ज्ञातव्यमाविवेकाच्च बुध्यो तु सुविशुद्धया । भगवद्वासुदेवाख्यपरस्य परमात्मनः ॥ १६२ ॥
 अनुग्रहार्थमुलासं ज्ञानकर्मसमन्वितम् । मन्त्रमुद्रासमेतं च कर्मणामनुकम्पया ॥ १६३ ॥
 तत्त्वशक्तिसमोपेतं ज्ञानादैरन्वितं गुणैः । अणिमाद्यष्टकेनापि सिद्धिवीजेन वै सह ॥ १६४ ॥
 शान्तये सर्वदोषाणां शश्वत्परपदासये ॥

पारमेश्वरोल्लास (१)

पारमेश्वरमुलासमित्यभिन्नं द्विजोत्तम । परिज्ञेयं यथा वहनेनिर्धूमस्यार्चिषश्शुभाः ॥ १६५ ॥
 समुद्रस्योर्मयो यद्वद्रश्मयो भास्करस्य च । सकल्पाङ्गक्तिपूर्वत्तु सूर्यवद्धृदयाम्बुजे ॥ १६६ ॥
 करोति नित्यमुदयं भव्यबुद्धेर्महामहे । संकल्पलक्षणैर्मोर्गैर्मैसैरिष्टा तु पूर्ववम् ॥ १६७ ॥
 बहिशुभतरैः पश्चात् भौगैराज्यादिकैस्ततः । तर्पितश्चानलाधारे यथोक्तविधिनाबजज ॥ १६८ ॥
 देशिकद्विजमूर्तिश्च साव्रपानवनादिना । परितोषं परं नीतं शान्तिं यच्छति वै परम् ॥ १६९ ॥

पौष्टक उवाच—

कर्मणां शान्तिकादीनामधारे मण्डलादिके । ध्यानमस्य जगद्वातुर्जातुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥१७०॥

श्रीभगवानुवाच—

व्यक्तिसंपूज्यते या या ज्ञानादैस्सा गुणैर्युता । ज्ञातव्या कमलोदभूत नित्या सर्वात्मना विभोः ॥
 संसारदुखशान्त्यर्थं तज्जा वा सा सुशान्तये । संयज्ञेहोचरीकृत्य भक्तया सुश्रद्धया तु वै ॥
 वाचकैर्द्वादशाणादैश्चाश्चाभिमतासये । विचित्राङ्कतिरस्ताङ्गवस्त्रसंभूषणादिकैः ॥ १७२ ॥
 शक्तिपूतैसुसंपूर्णा तथान्यैस्साधनैस्स्वकैः । शुद्धसंविन्मय त्वेवं व्यक्तविग्रहमाच्युतम् ॥१७४॥

(१) क—कौशे—अत्र पारमेश्वरोल्लास इत्येतान्यक्षराणि सन्ति

पौरुषेण तु रूपेण सर्तव्यं सत्पदासये । वपुषा मुन्दरेणैव दिव्येनाविकृनेन च ॥ १७५ ॥
 मुच्चन्तमनिशं देहादालोकं ज्ञानलग्नम् । प्रयत्नेन विना ज्ञानं न्यासकृद्ग्रायिनां महत् ॥ १७६ ॥
 सखस्त्राभरणैर्युक्तं स्वानुरूपैरनूपमैः । चिन्मयैस्त्वप्रकाशैस्तु अन्योन्यरुचिरज्जितैः ॥ १७७ ॥
 पूर्वकर्मनिलात्तर्नायायिनां खेदशान्तये । स्वदतेन्दुचयोत्थेन हादयेद्गेगणेन तु ॥ ॥ १७८ ॥
 विद्याकलाभिषे शक्ती सन्धते शहूचक्रवत् । ज्ञानक्रियात्मके विद्वि इच्छासंवलितेऽब्जज ॥
 अनन्तशक्तिर्भगवांस्तमनन्तगुणं स्मृतम् । दृश्यदृष्टान्तसूर्यन्दुवहितत्वैर्विलक्षणम् ॥ १८० ॥
 स्वोधप्रत्ययेनैव इयत्तास्य विधीयते । सर्वमेवैष भगवान् किमु सर्वमत् परम् ॥ १८१ ॥
 ध्येयमस्य यदा भाति सा विद्या खात्मनि स्थिता । भक्त्या यथोचित्यानादेतसादेव शान्तये ॥
 एवमस्य परं रूपं परमं विनिवोधतु । ध्यायिनां भव्यबुद्धीनां परमानन्ददं हि यत् ॥ १८३ ॥
 घनकुञ्जितनीलालिग(द)लिताज्जनसन्निमैः । कर्पूरधूसैर्दिव्यै पुष्पसंवलितान्तरैः ॥ १८४ ॥
 किरीटमकुटाकान्तैश्शोभितं सुशिरोरहैः । स्थलाभजकाशासंकाशपद्मारागरुचिप्रभैः ॥ १८५ ॥
 पाणिपादतलै रक्तैर्वदनैरधरादिकैः । नासाश्रवणरन्ध्रान्तैर्मुक्ताभासादिकैद्विजैः ॥ १८६ ॥
 ईषदारक्तमोक्षीरशुद्धनीलालभजलोचनैः । एवं हृष्टपुण्डरीके प्राक् पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥ १८७ ॥
 नानामन्त्रप्रभाकानित्यानमिच्छाप्रदं भवेत् । बहिर्वै मण्डले ध्यानं भवदुखं नयेत् क्षयम् ॥
 परस्माङ्गवत्तत्वादनन्यत्वेन वर्तते । अत्र स्थितं बहिर्वैयं मन्त्रव्यूह सदोदितम् ॥ १८९ ॥
 नानाव्यक्तिस्तरुपेण भविनां मोक्षदं हि यत् । तत्र तावत्परिज्ञेया क्रमशो वै पुरोदिता ॥ १९० ॥
 निर्दिष्टलक्षणा ब्रह्मन् वराहा॑नास्तु॒ शक्तया । तासां व्यक्तं क्रमाद्यानं यथावत् प्राक् प्रकाशितम् ॥
 परस्य ब्रह्मणस्त्वेवं नित्या वा व्यापकामला । मूर्तिर्वै वासुदेवाख्या त्वमेदेन स्थिताब्जज ॥ १९२ ॥
 ज्वाला ज्योतिस्त्रा प्रभा यद्भृत् वह्नेरिन्दोर्विवलत । स्वेच्छया योऽभिमानाख्यरूपं धते यथोदितम् ॥
 अनुग्रहार्थमेवं वै भगवन्मन्त्रशक्तय । व्ययज्ञयन्ति खंकं रूपमाभिमानिकमुत्तमम् ॥ १९४ ॥
 यमालम्ब्याचिरेणैव जपाद्यानात् समर्चनात् । सर्वमासोति ३मन्त्रज्ञस्तवभक्तिप्रदस्थित ॥
 साहजं प्राकृतं कर्मवन्धं कर्मात्मजं हि यत् । संस्थितं हि यथा तात्रं धातोरब्जज कालिकाम् ॥
 भूत्वा सर्वज्ञशक्तिस्ता स्वयं मन्त्रतरात्मना । क्रमात्कर्मात्मतत्त्वानामनुवेदं करोति च ॥ १९७ ॥
 ३भक्तियुक्तमसंबाधं शश्वये चाप्नुवन्ति ते । पिवन्ति परमं ब्रह्म ईशं मन्त्रात्मनासये ॥ १९८ ॥
 लब्धाधिकारा क्रमशसंप्राप्य स्वेधरे पदे । प्रयान्ति मन्त्रसामर्थ्याऽयसान्नायान्ति ते पुनः ॥

१ क-ख—वराहानास्तु॑ सशय

२ ग-घ—मन्त्रज्ञस्तीव्रभक्तिवत् घ—मन्त्रज्ञस्तीव्र

भक्तिप्रद ३. ग-घ—भक्तियुक्तमसबोधम् ४ क-ख—सामर्थ्यादस्मान्नायान्ति

ज्ञात्वैवं कमलोद्भूत ध्येयः पूज्यास्तथैव हि । ये प्रथानतरा मन्त्रा मूर्तयोऽपि जगत्प्रभोः ॥
 आराधनाज्ञगद्धयनात् परिज्ञानाच्च ते शुभम् । यच्छन्ति पदमासीय तत्तदक्षयमाच्युतम् ॥
 दहन्ति वहिवत्कर्मजालं कर्मात्मनां महत् । एवं ज्ञात्वाऽजसंभूत सुप्रसिद्धैस्तु वाचकैः ॥२०२॥
 द्वादशाक्षरपूर्वैस्तु षडष्टाक्षरपश्चिमैः । स्वसंज्ञाख्यैस्वर्गीजैर्वा सप्राप्तैर्देशिकाननात् ॥ २०३ ॥
 सर्वत्वा वासुदेवास्या द्विभेदाः परमेश्वरा । चत्वारश्चानिसद्वान्ताश्चतुर्वृहव्यवस्थया ॥ २०४ ॥
 एवमन्ये वराहाश्चतुर्वृहेन वै सह । तथैव केशवाद्या ये द्वादशस्तप्रकीर्तिताः ॥ २०५ ॥
 अनुज्ञितस्वरूपस्य नानामूर्तियुतस्य च । नानाव्यत्ययस्यस्य यजनं चतुरात्मनः ॥ २०६ ॥
 यत्तु नानार्थसिद्ध्यर्थं तथा रुचिगुणास्तये । सम्यग्ज्ञात्वा तु षाढ़गुणं महिमाशान्तता परा ॥
 प्राप्तुमिच्छति यच्छीत्रं धीमता तेन पौष्टकर । पूजनीय यथावस्थमध्यशान्तं हि केवलम् ॥
 प्राप्तद्विभवमूर्तीना पञ्चव्यूहाधपेक्षया । ऐश्वर्यपूर्वषाढ़गुणं चातुरात्म्यायमिच्छति ॥ २०७ ॥
 सप्तशुभ्राच्युताव्यक्षवासुदेवावर्मच्येत् । य उन्मीर्तिपूर्वं तु इच्छेष्टगुणगण महत् ॥ २१० ॥
 संकल्पसिद्धयस्वर्गा विविवाश्चाणिमादयः । सर्वेश्वरोऽनुगन्तव्य अध्यक्षान्तं तु साच्युतम् ॥२११॥
 प्रवृग्नान्तं तु सततं समाधावर्चने हितम् । मुख्यत्वेन तु वै यस्य चलाद्यं गुणसंग्रहम् ॥२१२॥
 प्रतिभाति गुरोर्वक्त्रं धीरं तस्यार्चने पुनः । वासुदेवाच्युताव्यक्षक्रमं प्रगुणपश्चिमम् ॥ २१३ ॥
 षट्कं तु वीर्यपूर्वं वै इच्छत्याराधनात् य । अप्रयुम्नं तनध्यक्षमच्युतं संयजेत्तदा ॥ २१४ ॥
 तेजपूर्वं तु षाढ़गुणं योऽर्चनादभिवाङ्गति । तस्यार्चने तु विहितं भूयोऽन्यक्षादिकं त्रयम् ॥
 प्रागर्चनात् मूर्तीनां केवलादर्चनात् वा । कैवल्यं भगवत्तत्त्वं मन्त्रज्ञस्ममवाप्नुयात् ॥ २१६ ॥
 मूर्तित्रयं तदन्ते यत् सर्वगं यद्यपि स्थितम् । तथापि विश्वविभवं यत्सत्यं त्वात्मना प्रसुः ॥
 ज्ञात्वैवमर्चनीयं तु तमेव समनन्तरम् । जाग्रदीश्वरमध्यक्षं त्वया नाथात्मना सह ॥ २१८ ॥
 त्रयाणामच्युतादीनां प्राथम्येन तु पूजनात् । तत्पदेष्वादिदेवस्य क्रमादाराधयेत्त्रयम् ॥ २१९ ॥
 चातुरात्मीययोगेन गुणानामेवमर्चनम् । कुर्याद्वै विधिवन्मन्त्रो यथा तदवधारय ॥ २२० ॥
 ज्ञानं बलमैश्वर्यं वीर्यं च तदनन्तरम् । चतुष्टयमिदं भिन्नं यजनात्सिद्धिकृत्सकृत् ॥ २२१ ॥
 बलमैश्वर्यवीर्यं च तेजोनिष्ठं चतुष्टयम् । यं य इच्छत्यभिमतं परिज्ञानादवाप्नुयात् ॥ २२२ ॥
 तेजशक्तिस्तथा ज्ञानं बलं वीर्यान्तमेव हि । इष्टं चतुष्टयं दद्यात् मन्त्रिणामिदमब्जज ॥२२३॥
 ज्ञानात्मने समुच्चार्यं प्रणवाद्यं पदं शुभम् । यथा ज्ञानगुणस्योक्तं सर्वेषामेवमेव हि ॥ २२४ ॥
 अनुज्ञितक्रमेणैव व्यत्ययेनोदितेन च । मोक्षमोगास्ये त्वेवमर्चनं विविध स्मृतम् ॥ २२५ ॥
 भेदभिन्नं जगद्योनेरभेदेन यजेत् पुनः । द्वादशरे महाचक्रे तथासंख्यच्छदोदरे ॥ २२६ ॥

गुणातीतस्तु भगवान् पूर्ववत्कर्णिकान्तरे । द्रादशाक्षरमन्त्रेण पत्रं हि तदक्षरैः ॥ २२७ ॥
 नम प्रणवसंरुद्धैः प्रादक्षिण्येन प्राक् पदात् । प्राप्तये गुणभूतानां षट्कयुक्तं हि यत्ते ॥ २२८ ॥
 दिव्यानां चातुरात्म्यानां त्रयं सञ्चरितं हि यत् । त्रयं गुणमयं चान्यत् चाकाराणां क्रमाद्यजेत् ॥
 उपायैस्तै फलप्राप्त्यै तस्याद्यष्टव्यमिच्छया । भक्तिश्रद्धासमेनेन ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥ २३० ॥
 स्व(सु)वर्णाश्रमधर्मेण सह सम्यक् समाधिना । आ अनुग्रहकालाच्च यावज्जीवावधि द्विज ॥
 तीव्रप्रभावशान्ताच्च ज्ञानमाराधनेन च । देहेनानेन तेनैव ह्यनेनान्यतरेण वा ॥ २३२ ॥
 मन्दमन्दवशाद्वावशाद्वावशाद्वरपूजित । एवं यदधिकारेण कुर्यादाराधनं हि य ॥ २३३ ॥
 भोगौर्यथोदितैश्चुद्धैः । क्रियाभिर्विवैस्ततः । निष्पत्तौ तु क्रियाङ्गानां हृदास्तार्थ्यं स्वमन्त्रराट् ॥
 नानार्चितं विभोग्योगं कल्पितं विनिवेद्य च । प्रणवाद्यन्तकैव सनमस्कपदेन तु ॥ २३५ ॥
 कल्पयामीति नाम्ना तद्वोगानां विद्युपार्जनम् । धिया निवेदनं तेषां शिरसावननेन यत् ॥
 समर्पणे यद्विशेषं वाचकेन हृदेश्वरात् । पूरकेण हृतानां प्राक् बहिस्थाना क्रमेण तु ॥ २३७ ॥
 हृदयज्ञमसंज्ञं यत् पञ्चकं त्वर्हणादिकम् । कृतमञ्जलिमुद्रायां श्रद्धापूतेन चेतसा ॥ २३८ ॥
 निवेदनीयं बहुधा यथासंभवमेव वा । परमाश्रित्य वै यत्तु इन्द्रियैसंयैसह ॥ २३९ ॥
 वदनं नासिकारन्धे स्थगयित्वाम्बरेण तु । सधासोपहतं चैव न भवेत्यथाऽब्जज ॥ २४० ॥
 सुभर्जितानां वीजाना प्रसवं न पुनर्यथा । क्रियाफलानां च तथा प्रथमं चाच्युताच्चनात् ॥ २४१ ॥
 आस्तां तावन्महाबुद्धे कर्मसंज्ञं हि(ता)ज्ञाच्युतम्? । फलहीनं हि चामूलाद्वावक्षयकरं परम् ॥
 अश्वमेधादयो यज्ञा नूं कर्मफलप्रदा । तेऽपि सन्मन्त्रमक्ताना न यच्छन्ति फलं स्वकम् ॥
 ज्ञस्वभावास्तु वै यज्ञास्सम्यग्बुध्वा पराशयम् । यच्छन्ति परमां शान्तिं भगवत्तत्त्ववेदिनाम् ॥
 स्वर्गाद्यं फलमन्येषां मर्त्यभोगं तु वेष्पितम् । फलमासुषिकं चैव ऐहिकं वाब्जसंभव ॥
 कृत्वा बुद्धिनिविष्टं तु जपादीन् श्रद्धया चरेत् । भक्तिश्रूतेन विप्रेन्द्र तात्पर्येण तु वै सह ॥
 साङ्गं सपरिवारं च इष्टैवमजमव्ययम् । शक्तिव्यक्तिविभेदेन आदिमूर्तिकमातु वै ॥ २४७ ॥
 ऋद्धयेनाश्च यजुषा पूजनीयं तमेव हि । अचिरास्वे पदे मन्त्रे तन्त्रैरभिमतास्ये ॥ २४८ ॥
 परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमैश्वरम् । सामर्थ्यादच्युतं नेत्रा नाम्ना यत्समुदाहृतम् ॥ २४९ ॥
 व्यक्तमस्य परब्रह्म क्वचिन्नयनलक्षणम् । अन्तर्निर्गूढमन्त्राणां वर्ततेऽन्यत्र वै वहिः ॥ २५० ॥
 अत एव षड्जानि पञ्चाङ्गानि महामते । वाचकानि तु वाच्यानि युक्तान्याराधनात् वै ॥ २५१ ॥
 नेत्रास्त्वं भगवत्तत्त्वं यद्ज्ञेभ्योऽतिरिच्यते । शिरोऽम्बरे तु मन्त्राणां प्रधानेतरवर्तिनाम् ॥ २५२ ॥
 खबीजं विनियोक्तव्यं स्थित्यर्थं प्राक् प्रभात्मकम् । परावरस्वरूपेण स्मरेत्तस्थं दिग्गिर्वरम् ॥

औदयेन तु योगेन मन्त्राणि च परात् पदात् । यथाक्रमस्थान्याहूय अर्चनावसरं प्रति ॥२५४॥
 निवेश्य च यथाशास्त्रमस्त्रावरणपश्चिमम् । संपत्ते विधिवद्यागे पुनस्सर्वेश्वरे हरौ ॥ २५५ ॥
 क्रमात् प्रविलयं कुर्यात् साधकसिद्धिमिच्छताम् । एवं नियन्तृशक्तिर्वै नेत्राख्या पारमेश्वरी ॥
 प्रभा(भ)वत्वेन मन्त्राणामप्यथवेन वर्तते । बहिर्वा कमले हार्दे सर्तव्या सामलान्तरे ॥ २५७ ॥
 निषेधाख्येन वीजेन सानुस्खारेण खेन च । सहस्रानलसूर्येन्दुवराहायुतभास्त्रा ॥ २५८ ॥
 वाच्यवाचकयेऽपेन माननीयं सदैव हि । सहस्रश्चित्सरेणैव सृष्टौ सर्वं यदीप्सितम् ॥ २५९ ॥
 भोगवीजमखण्डं च प्रतीपं मन्त्रिणां पुनः । शश्वदज्ञानानुसिद्धं(च)संप्रयच्छति पूजनात् ॥
 नित्यमन्त्रोपसंहात्वेलायासुदयेऽपि च । यथावदादौ बोद्धव्यं क्रमान्मन्त्रं यथास्थितम् ॥ २६१ ॥
 वीजं पिण्डं पदाख्यं च तथा मन्त्रं सलक्षणम् । भेदमेतद्वि मन्त्राणा फलं भेदेन चान्वितम् ॥
 नानावाच्यस्वरूपेण यतस्सर्वेश्वरस्थितः । चतुष्पक्कारैरमलैर्वाच्चकैरूपचर्यते ॥ २६३ ॥
 वाचकानां हि वाच्यानामेवमस्ति परस्परम् । आपेकिकं वैश्वरूपं संसिद्धे नियमे सति ॥
 विना पिण्डाक्षरैर्ब्रह्मन् संज्ञाख्यैः पदलक्षणैः । स्वकैर्बीजाक्षरैः कुर्याद्वाच्यस्य परिकल्पनम् ॥
 सोपाज्ञानां तु चाज्ञाना द्वादशानां स्वसंज्ञया । केवलानां तु षणां वै पञ्चानामपि चेच्छया ॥
 तेऽनुस्खारयुतासर्वे कार्याः प्रणवमध्यगाः । न्यासात्मवान्मनोमूर्तेस्सामान्याराधने परम् ॥२६७॥
 कर्मनुरूपमन्ते तु नमस्कारादिकं न्यसेत् । तथा फलाभिसन्धाने नमस्कारः प्रकीर्तिः ॥२६८॥
 संप्राप्तौ त्वयिमादोनां स्वाहाकारसुदीरयेत् । आप्यायने तु वै वैष्ट् सर्वत्र कमलोद्धव ॥२६९॥
 वद्यार्थे चापि विद्वेषे दुष्टोचाटनकर्मणि । हुंफट्कारं च विहितमन्योन्यप्रीतये वषट् ॥ २७० ॥
 तृप्त्यर्थे बलिदाने च तेजसो ह्यभिवृद्धये । ऋते सप्रणवाद्विप्र नमस्कारपदात् वै ॥ २७१ ॥
 मन्त्राणां कर्मसन्यासकर्तृणा जातयोऽपरा । निपिद्धास्तत्पलोपेतास्था सिद्धान्तिनां नृणाम् ॥
 मन्त्रसिद्धान्तवेत्तुणां मन्त्रज्ञानां विशेषतः । तथा तन्त्रान्तरज्ञानां मन्त्रिणां कमलोद्धव ॥ २७३ ॥
 सह जातिगणेनैव विधिना मन्त्रसिद्धयः । फलार्थिनामनुज्ञाताः कामभोगरतात्मनाम् ॥ २७४ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययाधीना मालामन्त्रादिकास्तु ये । श्रुतिमन्त्रैस्समोपेतास्तुतिमःत्राश्च ये स्मृताः ॥२७५॥
 आवर्जयन्ति तदज्ञानां सततं चित्तमब्जज । नतिनः प्रणवाद्या ये त्यागपिण्डं तथाब्जज ॥२७६॥
 मन्त्राणां विविधार्थानां तेषां वै परमेश्वरी । शक्तिनिंल्योदिता सूक्ष्मा सत्त्वाख्या ज्ञानलक्षणा ॥
 आविश्वसाधनं कार्या तेषामिच्छा क्रियाब्जज । विकासयति सद्विप्र प्रदाने मुक्तयेऽपि च ॥
 भक्तिक्रियापराणां च हितार्थं नित्यसेविनाम् । विद्वान् यथोक्तन्त्या तु ओषध्यो मूलमूर्ध्वगाः ॥
 दग्धाभिन्नापि कुर्वन्ति सम्यज्ञातक्रिये भुवि । कि दुनस्त्वागमज्ञैस्तु भृत्या तु विद्धिपूर्वकम् ॥

उंपदेष्टा प्रबुद्धानां कुर्वन्ति च मनोहितम् । तेषां गन्ता रहस्यर्वं बद्धाद्यं शब्दडम्बरम् ॥२८१॥
हितं यत्पदमन्ताणां समाश्रित्यानुपूर्वकम् ॥

पौष्कर उवाच—

ज्ञातुमिच्छामि भगवन् कालमेदेन वै सह । स्वरूपं मन्त्रसिद्धानामागमाना यथास्थितम् ॥२८२॥

श्रीभगवानुवाच —

कालमेक द्विजश्रेष्ठ तद्व्यापारवशात् पुनः । भिन्नमाभाति कर्तृणां भगवद्वाविनां तु वै ॥२८३॥
नाडिकाकलितं यद्वै अहोरात्रं तु षड्तुम् । पञ्चधा विषमांशैस्तदाप्रभाताद्विभज्य च ॥ २८४ ॥
ब्राह्मं मुहूर्तमासाद्य मन्त्रज्ञः प्रयतश्शुचिः । शोधयित्वा स्वकं देहमायामादैर्यथोदितैः ॥ २८५ ॥
मन्त्रविन्यस्तदेहोत्थं कुर्यात्मन्त्राचर्चनं ततः । जपस्तोत्रावसानं च यावदादित्यदर्शनम् ॥ २८६ ॥
कुर्याद्वोगाचर्चनं पश्चात् पुर्व॑मूलफलादिकम् । गते दिनाष्टमे भागे स्थानपूर्वं समाचरेत् ॥२८७॥
प्राघवदाराधनं मन्त्रं तृतीयप्रहरावधि । ततश्चतुर्थप्रहरे शास्त्राध्ययनमाचरेत् ॥ २८८ ॥

चिन्तनं श्रवणोपेतं व्याख्यानं स्वधियेच्छया । अस्तंगते दिनकरे आसाद्याराधनालयम् ॥

कुर्यात्मन्त्राचर्चनं सम्यजपध्यानसमन्वितम् । आसाद्य शयनं पश्चात् स्मरन्मन्त्रेश्वरं हृदि ॥२९०॥
क्षपयित्वा निशांशं तु उत्थाय शयनात्ततः । योगं युज्जीत वै मान्त्रं प्राघदृत्कमलोदरे ॥२९१॥
तत्पमासाद्य वै भूयः प्रबुद्धः कमलोद्भव । उत्थाय शयनं त्यक्त्वा ततः पूर्वोक्तमाचरेत् ॥२९२॥
कालमेदमिमं विद्धि शास्त्रमेदमथोच्यते । कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपासते ॥ २९३ ॥
क्रमागतैस्संज्ञाभिर्ब्रह्मणैरागमं तु तत् । विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत्पूर्वमथ पौष्कर ॥ २९४ ॥

२सिद्धान्तलक्षणम्

नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि यत् । तथा मूर्त्यन्तरयुतं प्रादुर्भाविगणं तु वै ॥ २९५ ॥
प्रादुर्भावान्तरयुतं वृत्तं हृत्पद्मपूर्वकम् । लक्ष्म्यादिशङ्कुचक्रास्त्वयग्रस्त्वयसदिगीश्वरैः ॥ २९६ ॥
सगणैरस्त्रनिष्ठैस्तु तं विद्धि कमलोद्भव । मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलप्रदम् ॥ २९७ ॥
विना मूर्तिचतुर्जकेण यत्रान्यदुपचर्यते । मन्त्रेण भगवद्वूपं केवलं त्रयागसंयुतम् ॥ २९८ ॥
युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर । भिन्नैराभरणैरस्त्रैरावृतं च सविग्रहैः ॥ २९९ ॥

१तन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं तच्छास्त्रं भोगापवर्गदम् । मुख्यानुवृत्तिमेदेन यत्र सिहादयस्तु वै ॥ ३०० ॥
 चतुर्थिद्वयादिकेनैव योगेनाभ्यर्थिते तु वै(नतु) । सवृत्ता परिवरेण स्वेन स्वेनान्वि(स्य)तास्तु वा ॥
 यच्छत्याराधितं सर्वं विद्धि तन्वान्तर तु तत् । एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा ॥
 नामद्वयं च सिद्धान्तं पञ्चरात्रेति पौष्टक । एकैकं बहुभिर्भैरवामूलादेव संस्थितम् ॥ ३०३ ॥
 नानाशयवशेनैव सिद्धार्थैः प्रकटीकृतम् । संक्षिप्तं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् ॥ ३०४ ॥
 सेतिहासपुराणैस्तु वैदैर्वेदान्तसंयुतै । ये जन्मकोटिभिसिद्धास्तेषाऽमन्तोऽत्र वै स्मृतः ॥
 (य)तस्मात् सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । एतस्मात् प्राप्यने शास्त्राद् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
 सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एव हि । पुराण वेदवेशान्त तथान्यत्साङ्घ्ययोगजम् ॥
 पञ्चपकार विज्ञेयं यत्र रात्र्यायनेऽब्जज । फलोत्कर्षवर्गनैव पञ्चरात्रमिति स्मृतम् ॥ ३०८ ॥
 सदागमाख्यं मूलं तु परब्रह्मप्रकाशकम् । दिव्यसिद्धिप्रदं चैव शान्तिकृद्विवकर्मणम् ॥ ३०९ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां अधिकारनिरूपणं नाम
अष्टात्रिशोऽध्याय ॥

(समुदितश्लोकसंख्या ३१३)

—••••—

अथ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

पौष्टक उवाच—

प्रमाणमागमानां च संसंज्ञं परमेश्वर । ज्ञातुमिच्छाम्यहं शश्वत्संबन्धं विबुधादिकम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संक्षिप्तं त्रिप्रकारं च कनीयोमध्यमोत्तमम् । अनुष्टुप्छन्दोऽवन्धेन बद्धं श्लोकशतात्तु यत् ॥
 पादसंज्ञं हि तच्छास्त्रं मूलाख्यं द्विगुणं च तत् । यत्सार्थं शतसंख्यं तु तदुद्धारमिति स्मृतम् ॥

१ तन्त्रसक्त हि तच्छास्त्रं परिज्ञेय हि चाब्जज । इति पाठान्तरम् २. मन्त्रेऽत्र संस्थितिः
 इति पाठान्तरम् ३. क-ख—बन्धेन अर्थं श्लोक

न्यूनमेदास्त्रयस्वेने उल्लाधिक्येन वै सह। बहुधा चापि सर्वेषां न संज्ञा चलने पुन् ॥ ४ ॥
 सार्धं शतद्वयं यद्वै परिज्ञेयं तदुत्तरम्। बृहदुत्तरसज्जं च यदेतद्विगुणं भवेत् ॥ ५ ॥
 सार्वं सहस्रसंख्यं तु कल्पं तत्समुदाहृतम्। त्रयस्याख्यं परिज्ञेयमूनाधिक्यं पुनरशनैः ॥ ६ ॥
 एव संज्ञान्तरास्त्वन्ये आगमास्त्वन्यनेकशः। कल्पैकदेशास्ते सर्वे परिज्ञेयात्तथाबज्ज ॥ ७ ॥
 आ महस्ततयात् नार्थात् षट्सहस्रं हि सोतरम्। द्विषट्सहस्रपर्यन्तं सहितारूपं तदागमम् ॥ ८ ॥
 ये चान्ये चान्तरालं वै शास्त्रार्थेनाधिकैश्चतैः। सर्वेषां सहितासंज्ञा वोद्भव्या कमलोद्भव ॥ ९ ॥
 सपादलक्षपर्यन्ता ये च शास्त्राण्यतोर्धते। सहस्राशतमानेन आधिक्येन प्रकाशिता ॥ १० ॥
 कल्पस्त्वन्धातु ते सर्वे परिज्ञेयाः क्रमेण तु। लक्षाधिकैस्तु बहुभिस्सहस्रैस्तु शतान्वितैः ॥ ११ ॥
 सार्धकोटियान्तं च तच्च तन्वारूपमागमम्। नवप्रकारमित्येतद्वेदमुक्तं लयस्य च ॥ १२ ॥
 यत्रान्तरालसंख्यानामसंख्येयं प्रवर्तते। युगानुमारबोवेन त्रैगुण्यविलितेन च ॥ १३ ॥
 दिव्यायवान्तरान्तेन सम्बन्धेन च भूरिणा। अप्रमेयाभिधानं च अत ऊर्ध्वं समागमम् ॥ १४ ॥
 कालेन सह निर्यान्तमसंख्यं परमेश्वरात्। तद्वै विदितवेयानां सिद्धानां संस्थितं हृदि ॥ १५ ॥
 यैस्सबोधप्रमाणेन कोटिसंख्यं प्रकाशितम्। पादान्ता यत्य वै मेदाः क्रमशस्त्रसमुदाहृता ॥ १६ ॥
 यत्र यत्रेच्छया जात मतभेदेन वै सह। क्रियान्तराश्च बहवशुद्धा राजसतामसा ॥ १७ ॥
 आद्यं सर्वार्गमानां च पारमेश्वरमागमम्। प्रमाणपरिशुद्धं च हितमब्जजं सात्त्वतम् ॥ १८ ॥
 सिद्धान्ते भगवत्तत्त्ववेदिनः परमार्थतः। क्रमागतश्च तैः प्राप्त मुक्तये भविनां तु वै ॥ १९ ॥

पौष्टकर उवाच—

विभोस्सर्वेश्वरादेन स्वीकृतं पारमेश्वरम्। अप्रमेयं महच्छास्त्रमनन्तं गगनोपमम् ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच —

सर्वेश्वरस्य च विभोरव्ययस्याच्युतस्य च। वाच्यस्य वासुदेवस्य अप्रमेयारूपमागमम् ॥ २१ ॥
 अपृथग्लक्षणं विद्धि स्वस्य शब्दं यथा द्विज। ज्ञानात्मसंज्ञमात्मानं नीत वै १स्वेच्छया द्विज ॥
 स्वभावमासकामस्य तस्यैतत् स्ववशस्य च। ज्ञानांशेनाभिमानारूपं गुणशक्तिमय महत् ॥ २३ ॥
 गृहीतस्यमात्मानमतीन्द्रियमनश्वरम्। शब्दमूर्तिस्स भगवान् स्वेच्छया स्वयमेत्य च ॥ २४ ॥
 विश्रान्तं ज्ञानमूर्तौ तु स च संकरणो विभुः। स्वयं वीर्यमनन्तं च मूर्तिं ज्ञानमूर्तिना ॥ २५ ॥
 रुगुणं शक्तिमयं यस्य प्रकाशारूपं तु विग्रहम्। आभिमानिकमक्षोभ्यं प्रयुक्षारूपं तु शाश्वतम् ॥

महता तेन भूतेन शास्त्रं विशुल्मभोज्वलम् । धर्सितं वीर्यमूर्तिस्तु प्रविष्टस्वयमेव हि ॥ २७ ॥
 अथ वीर्यात्मना विप्र प्रसरं तैजसं महत् । जनितं चानिरुद्धेति धते योऽनश्वरं वपुः ॥ २८ ॥
 गुणशक्तिगुणोपेतमपराजितमक्षयम् । त्यक्तमुद्धारवच्छास्त्रं प्रयुम्नेन महात्मना ॥ २९ ॥
 आदाय विधृतं तद्वै अनिरुद्धात्मना हृदि । गुणव्यक्तिमय देव वागीशमसृजत् प्रभुः ॥ ३० ॥
 अनिरुद्धोऽव्ययात्मा च अर्थयुग्मं तदागमम् । अनुदृतमसन्दिग्धं गत चाव्ययतां ततः ॥ ३१ ॥
 यदशाद्विदितं तद्वै ज्ञानमूर्ते खविग्रहे । अव्ययीकृममाद्ये तु सरूपं ज्ञानमूर्तिना ॥ ३२ ॥
 नीतं समरसत्वं च प्रतिशास्त्रे प्रकाशिने । वागीधराच्च सिद्धाना तैरुद्धृत्य यथोदितम् ॥ ३३ ॥
 सम्यक् समुच्चयीकृत्य नवनीतं यथोदधेः । विभोर्विद्याधिदेवस्य ब्रह्मणोऽस्य प्रकाशितम् ॥ ३४ ॥
 रुद्रादित्येन्द्रपूर्वाणा देवाना चोदितैद्विज । स्वांशोत्थाना च रुद्राद्यैस्वांशोत्थैरर्थिनामपि ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणा नारदादीनां स्वसुतानां प्रकाशितम् । तेभ्यो लोकलयान्तस्यऋषीणा भावितात्मनाम् ॥
 साभिप्रायवशेनै नानाकालवशादपि । नानादेशवशाच्चैव नानाजातिवशादपि ॥ ३७ ॥
 इत्येतच्छास्त्रसंबन्धं कथितं ते यथास्थितम् । सरहस्य महाबुद्धे वोद्धव्यं हि यथार्थतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्टकरसंहितायां आगमनिर्णयो नाम
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

(समुदित श्लोकसंख्या ३८)

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः

पौष्टक उचाच—

परिज्ञातं मया देव दोषोपशमनं महत् । शान्तिकं परमं यद्वै व्यत्ययात् सौमनस्यकृत् ॥ १ ॥
 शास्त्रसंबन्धपर्यन्तं प्रसङ्गात्प्रदनुग्रहात् । नानाधर्मप्रतिष्ठा च भविनां सर्वदा च या ॥ २ ॥
 इदानीं ज्ञातुमिच्छामि त्वत्संक्षेपतत्सतः । सरहस्यं जगदोनेः प्रतिमालक्षणादिकम् ॥ ३ ॥
 संविधानं प्रतिष्ठास्यमशेषं पूर्वचोदितम् । क्षतदोषास्तु येऽर्चानां मधूच्छिष्टोदिताः क्रियाः ॥४॥

तास्त्वयोक्ता: पुरा देव मानोन्मानादिकैर्विना । आमृधीदेशकेशीयं चरणान्तं हि लक्षणम् ॥
मथा यथावत्र ज्ञात नैपुण्येन जगत्पते ॥

श्रीभगवानुवाच—

नानाधर्मप्रतिष्ठानां पुरा कृत्वा तु पौष्टकर । मोक्षार्थमाचरेच्छुद्धं प्रतिष्ठामाच्युतीं पराम् ॥ ६ ॥
सुलक्षणे तु भूमागौ गव्यर्भक्तेन वै पुरा । प्राग्दिक्सिद्धिसमेत तु वसुधालक्षणं च ते ॥ ७ ॥
स्फुटमुक्तं प्रतिष्ठार्थं विज्ञातव्यं तदेव हि । जलाश्रयादिका या भूर्विविधैश्च विभूषिता ॥ ८ ॥
वनौघवनसंयुक्तैप्रभैस्मह पुरादिकैः । प्रतिग्रहं प्रतिष्ठार्थं पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ॥ ९ ॥
संपाद्य कुमुमारामपर्यन्तं च सुविस्तरम् । उत्तम वनयावानं ततः कुर्यात् सदेशिकः ॥ १० ॥
होरायेन च लग्नेन मुहूर्तेनार्चितेन च । शकुने गागने भौमे चित्तसौख्यप्रदे शुभे ॥ ११ ॥
किञ्चिदध्वावशिष्टे तु वस्तव्यं च वनाद्विहिः । शुभे ग्रहेऽनुकूले च नक्षत्रे वासरेऽपि च ॥ १२ ॥
कुर्याद्वनप्रवेश च तत्रेष्टा वनदेवताः । आदाय लक्षणोपेतमुपल वै सितादिकम् ॥ १३ ॥
सुस्मिधं सुखनं शुद्धं दोषैर्हीनं स्फुटादिकैः । वृक्षं वा लक्षणोपेतमक्षतं सरलं द्वदम् ॥ १४ ॥
फलं(ल)पुष्पप्रदं स्थूलं सक्षीरं वा तदुज्जितम् । नानाजाति च कर्मण्यं यज्ञाङ्गानां गुणावहम् ॥
सत्त्वाद्यं तदधिष्ठात्रबलिदानपुरस्सरम् । कृत्वा १विसर्जनं चैव मध्वाज्याक्तेन देशिकः ॥ १६ ॥
शस्त्रेण प्रहरं दद्याच्छेतव्यं शिलिना ततः । चन्दनं स्यन्दनं तत्र तथा सुरभिचन्दनम् ॥ १७ ॥
अग्रं कर्णिकार च काशमर्य रक्तचन्दनम् । विल्वामलकचूताश्च तालवर्णकसिंहका ॥ १८ ॥
श्रीपर्णीं नालिकेरं च २नागमातृकपीनकम् । गव्यं कपित्यं च तथा ३हिमतालतमालकम् ॥ १९ ॥
बदरं खदिरं फलगु मधूकं किशुकद्रुमम् । फालवेतं च खर्जुरं नीपैनारङ्गशिशुपम् ॥ २० ॥
पिपलं वृक्षमश्वत्यं पिपलीविट्यं महत् । सुरदारु हरीतक्यं वकुलं चाप्युद्म्बरम् ॥ २१ ॥
कालाख्यं पुष्पकूलं च वैरं चान्यतफलद्रुमम् । फालस्यं भूजवृक्षं च पलाशं कृतमर्दकम् ॥ २२ ॥
तिन्दुकं बीजसारं च मातुलुङ्गद्रुमं महत् । ५राजवृक्षं कोहितकं सुनाभिकुटकार्जुनम् ॥ २३ ॥
सरलं कुठजश्शाकः शसीश्रीवेष्टकेतका । असनस्पन्दनाख्यं च स्तवछत्सवकेति च ॥ २४ ॥
६सारवंतो मसीया ये सुसिद्धा लोकपूजिता । ग्राह्यास्तरूतमास्यर्वे कर्मणि स्थापनादिके ॥ २५ ॥
एकैकतालवृद्धया तु द्वादशान्तकरावधि । द्विरष्टकं तु विम्बानामेवं स्यादपरं तु वै ॥ २६ ॥

१. क-ख—कृत्वानां विसर्जनैव   २. क-ख—नागमात्मकपीनकम्   ३. ग-घ—

भीमताल   ४. ख—नारदशिशुपम्   ५. क-ख—रागवृक्षम्   ६. क-ख— सिद्धा

प्रयोजनवशेनैव तर्वो विम्बकर्मणि । विहिताः क्रमशस्त्वेते स्वल्पानामादिनां महत् ॥ २७ ॥
 केचित् फलवशेनैव विहिताश्च फलार्थिनाम् । निष्कामानां च विहितास्सर्वे सर्वफलप्रदाः ॥ २८ ॥
 एतैः पूर्वोदिताः कार्यास्सप्ताङ्गैस्तोरणाश्युभाः । अग्निकार्योपयोगेयानि स्वादीन्युदितानि वै ॥
 अग्नाविन्धनकाष्ठानि समित्परिघयस्तथा । आराधनार्थं मन्त्राणां भद्रपीठानि पुष्कर ॥ ३० ॥
 मन्त्रविम्बान्यशेषाणि तत्त्वीठानि तथैव च । प्रासादादीनि चित्राणि १प्राकारसंहितानि च ॥
 शयनान्यासनादीनि देवोपकरणानि च । रथादिरथयात्रार्थं वैष्णवेष्टस्वेषु च ॥ ३२ ॥
 केतुदण्डानि दीर्घाणि शिखराणां शिरोपरि । आहरेत यथाशास्त्रं छायाशुप्ककृतानि च ॥ ३३ ॥
 भङ्गमेदक्रिमिच्छद्रसिहक्रक्षनखक्षतैः । दोषैरशनिषोताद्यैर्नहरेहूपितानि वै ॥ ३४ ॥

पौष्टकर उचाच—

भगवन् भद्रपीठानां प्रतिमानां च लक्षणम् । देवीयपिण्डिकानां च प्रासादानां तथैव च ॥ ३५ ॥
 याथावदज्ञातुमिच्छामि रथादीनां च संस्थितिम् । प्रमाणं ध्वजदण्डानां मण्डपान् मण्डयन्ति ये ॥

श्रीभगवानुवाच —

खानुकूलदिने शुद्धे गुरुणा संमनेन च । मानमादौ तु सर्वत्र चिन्तयेत् सह गिलिप्ना ॥ ३७ ॥
 सुनिवेशन सह वै सर्वमापादयेत्तत् । यान्युक्तानि पुरा ब्रह्मन् ०यक्तिथानानि वै विमोः ॥ ३८ ॥
 द्वयं तेभ्यशुभतरं भद्रपीठमकृत्रिमम् । मानोन्मानप्रमाणाद्यं दिव्यमाकारमञ्जज ॥ ३९ ॥
 तत्र तावस्तुवर्णाद्यैलोहैशुभतरैस्तमृतः । शुभा भगवदाकाराशैलजासमनन्तरम् ॥ ४० ॥
 काष्ठं लेपं तथालेख्यमिष्ट भूतिव्यपेक्षया । तत्रासानां द्विजाचार्यु स्थितिर्मोक्षास्ये स्मृता ॥ ४१ ॥
 २सेवापराणामासानां भूतये मरयाजिनाम् । ३मखोमपराणा तु दिवि देवासनास्ये ॥ ४२ ॥
 यतीनां मुक्तसज्जानां हृदि सर्वेश्वरे हरौ । एहि॒श्रेष्ठतरं विष्र अचोदेशं सुलक्षणम् ॥ ४३ ॥
 चित्प्रसादमतुलं यत्राभ्येति समर्चनात् । यज्ञेन च समापाद्य मन्त्रैस्संस्कृत्य वैदिकैः ॥ ४४ ॥
 मृद्भूतिर्थतोयादैर्मूलद्रव्यैस्तुपावनैः । संसरेच्च मणिखण्ठतारताग्रमयैर्विना ॥ ४५ ॥
 स्वदेहवदुपादेयैर्नईव्यैस्त्वायवैः । धातुभिसोमसूर्याग्निसहज्ञानादिकैर्पूर्णैः ॥ ४६ ॥
 गुणकारणतः क्षमान्तं यदन्यतत्त्वसंग्रहम् । द्रव्यमाश्रित्य वै वैम्बं वर्तते यदिदं महत् ॥ ४७ ॥
 तत्र हृत्कमलाकाशे मन्त्ररत्नप्रभोज्जलम् । ब्रह्मावनया न्यस्त यच्छ्रुति प्रातिमं फलम् ॥ ४८ ॥

१. ग-घ—प्रकारसंहितानि च २ ग-घ—सेवावहनमासानाम् ३ क—महम् ..
 पराणां तु ग-घ—महन्मध्यपराणा तु

अद्भापराणं कर्तृणां फलताभ्येति च स्थिरम् । प्रतिपत्ति परां ब्राह्मीमाकारं प्रति सर्वदा ॥४९॥
 प्रामोति सद्वशादन्ते ज्ञानमात्मप्रकाशकम् । प्रतिमानामतो मानं सांप्रतं चावधारय ॥ ५० ॥
 तालप्रमाणादेकैकं हासयेदज्जुलं क्रमात् । चतुरज्जुलपर्यन्तं यावन्मानं पुनस्ततः ॥ ५१ ॥
 एकैकं वर्धयेद्विप्र शमपर्यन्तमज्जुलम् । तालद्वयोन्नति यावच्चलार्चानामतोर्धतः ॥ ५२ ॥
 अचलानां द्विजार्चानां व्यज्जुलव्यज्जुल क्रमात् । चतुश्शमावधि यावदतोर्धं तु समाचरेत् ॥ ५३ ॥
 एकैकं तालवृद्धया तु द्वादशान्तकरावधि । वर्धयेदत ऊर्ध्वं तु सपादं तालमेव च ॥ ५४ ॥
 आधिक्येन द्विजार्चानां जायतेऽन्यच्चतुष्टयम् । दद्यात्तदुन्नते भूयो वृद्धयर्थं द्वादशाज्जुलात् ॥
 तृतीयांशं तृतीयांशात् प्रतिमात्रितयस्य च । भूयस्तदुन्नतेर्दद्यात्तालार्धं तालमेव वा ॥ ५५ ॥
 द्वितीयप्रतिमानां तु उच्छ्रयेण वरं भवेत् । शममेकं ततोर्धं तु उन्मानार्थं तु वर्धयेत् ॥ ५६ ॥
 एकैवार्चा भवेदन्या वर्धयेदत ऊर्धतः । क्रमाच्छतावधि यावत् सांशात्तालाद्विजोत्तम ॥ ५७ ॥
 यथाभिमत उच्छ्रायसिद्धयेऽभिमतासये । भूयो भूयोन्नति कुर्यात्प्रादुर्भावाकृतेवशात् ॥ ५८ ॥
 प्रयोजनवशाच्चापि महत्त्वं विष्वकर्मणि । विहितं क्रमशङ्खैव स्वस्मानादिना सह ॥ ५९ ॥
 तथा फलवशाच्चैव विज्ञेयं हि फलार्थिना । निष्कामानां च कथितं सर्वं सर्वफलासये ॥ ६० ॥
 मानतो वहुशा प्रोक्तमित्येवं प्रतिमागणम् । धातुमृच्छैलदारुत्थं यथासपत्तितो द्विज ॥ ६१ ॥
 अधिरुद्ध्य स्ववृक्षोऽथभिन्नरवयवस्थितिः । वर्णकैस्समवेताश्च बद्धैश्शक्षाम्बरादिकैः ॥ ६२ ॥
 भिन्नैस्ज्ञायस्थिमासाद्यैर्जीवानां विग्रहं यथा । मन्त्राणामेवमञ्जोत्थ व्यक्तिर्धात्वादिकी स्मृता ॥
 अप्रबुद्धैः प्रबुद्धैर्या चतुर्वर्गफलासये । पूज्यते विविधैर्भौगैरन्तसंपूजनाद्वहिः ॥ ६३ ॥
 चित्रशैलमयी मुत्त्वा प्रतिमां महती च याम् । मृद्धातुदारुजं विष्र १घटते कथमन्यथा ॥ ६४ ॥
 प्रमाणपरिशुद्धस्तु भिन्नैरवयवैर्विना । एतावत्प्रतिमां विष्र मानमात्रमुदाहृतम् ॥ ६५ ॥
 भक्तिश्रद्धापराणां च पूजार्थं हि चलाचलम् । तत्वायतनतीर्थानां यत्वायां गमने चला ॥ ६६ ॥
 प्रतिमाप्रयतानां च दद्याहोषादिक विना । पूजितामुष्मिकी सिद्धिमैहिकीं च प्रयच्छति ॥ ६७ ॥
 अतो भिन्नासनारुद्धा स्वाश्रमे स्वाश्रमान्तरे । तस्माच्चलानामर्चानां भिन्नं पीठं शुभप्रदम् ॥ ६८ ॥
 चलस्थिरविभागेन विहितं सर्वं एव हि । मृष्मया लेशतः प्रोक्तः प्रान्तपीठास्तु केवलाः ॥ ६९ ॥
 इदानी भविशेषेण वक्ष्ये भज्जासनात् वै । साम्प्रतं भद्रपीठानां दारुजानां च लक्षणम् ॥ ७० ॥
 व्यापकं हि यदन्येषा शैलहेमादिकात्मनाम् । द्विषट्काज्जुलमानाच्च द्विहस्तान्तं महामते ॥ ७१ ॥
 कुर्यादज्जुलवृद्धया तु भद्रपीठगणं शुभम् । विविधैरज्जुलैः प्राग्वद्यथाभिमतलक्षणैः ॥ ७२ ॥

द्विदशाङ्गुलपर्यन्तास्सर्वे संक्षिप्तलक्षणाः । सर्वैकहस्तनिष्ठास्तु मध्यमानाः प्रकीर्तिताः ॥ ७५ ॥
 अत ऊर्ध्वं द्विहस्तान्ता १मानतो विततास्समृताः । आद्यार्चा क्रमशो विद्धि प्राधान्यं चोत्तरोत्तरम् ॥
 फलाधिक्येन सह वै अर्ध्यपुष्पादिनार्चनात् । सप्रणालाश्वतुष्पादास्सर्वे सद्रचनान्विताः ॥ ७६ ॥
 एकपादाम्बरस्था(न)ये बोद्धव्याः पार्थिवैर्विना । प्रनालरहितास्ते वै पादगात्रविभूषिताः ॥ ७८ ॥
 दर्पणोदरवत्कार्या परिशिष्टा महामते । मुक्तामालासमोपेतैरर्धचन्द्रैस्सदर्पणैः ॥ ७९ ॥
 कणिकाविततोपेतैः कर्णिकाकमलच्छदैः । हसैर्विद्याधरैश्चापि संयुक्तैरन्तरान्तरा ॥ ८० ॥
 यथाशोभानुरूपेण एवं संपाद्य साम्प्रतम् । बाहुल्यं भद्रपीठीयं प्रणालेनोपशोभितम् ॥ ८१ ॥
 तदाराध्यस्य वै कुर्यादुत्तरेण तु सर्वदा । सात्मनो दक्षिणे भागे तल्लक्षणमथोच्यते ॥ ८२ ॥
 विस्तृते भद्रपीठस्य तृतीयाशेन मध्यतः । पूर्वोद्दिष्टेन दैव्येण श्लक्षणं वा रचनान्वितम् ॥ ८३ ॥
 प्रोल्लसन्तं यथा भाति स्थानाभं निखनेत्ततः । समांशेनाग्रतो भागैविभज्य सुसमैश्चिभिः ॥ ८४ ॥
 मूलतः कण्ठदेशाद्वौ भागौ बाह्याद्विशोध्य च । त्रिधात्र मूलतः कृत्वा मध्यमं व्रजनिर्गतम् ॥
 २जलोपभोगकान्तोऽपि विद्धि भागद्वयोपरि । ३रचनोपर्युदुदिष्टा कार्या कर्माणिनीच सा ॥ ८६ ॥
 मकराननरूपा सा त्याज्या कापिललक्षणा । तृतीयांशेन विस्ताराद् भूगतस्साङ्गिसन्ततिः ॥
 समुद्रता न वै कुर्याद्वाहुल्यरचनान्विता । सर्वतो भद्रबिच्छैव मध्यतो गात्रकान्विता ॥ ८८ ॥
 भूषयेद्वात्रदेशभ्यः पुष्पैः पैत्रैस्तु साङ्कुरैः । भवेच्छशिकलाकारलञ्छनैस्सधियाऽथवा ॥ ८९ ॥
 कुर्यात्तदुत्तरे पद्मं सचकं केवलं तु वा । आनतं तं बहि. कुर्यादाभोगं ध्वाननं महत् ॥ ९० ॥
 तदाननं तथेशान्ये भागान्तेन सुसयुतम् । विधेयं च तथाभोगं दक्षिणावर्तलक्षणम् ॥ ९१ ॥
 सन्त्रिवेशमतस्वाङ्गं खगात्र... गैस्सह । न च प्रासादभद्रं च एकाग्रमवधारय ॥ ९२ ॥
 अर्धेनार्ध्यच्च पीठातु विस्तीर्णं पृष्ठदेशतः । विधेयं चतुरश्रं तु सुवृत्तं वामभागतः ॥ ९३ ॥
 बाहुल्यवन्तं बाहुल्यात्तस्मि ..शिरो न्यसेत् । स्तम्भं सुवृत्तं विहितं श्लक्षणं वा चतुरश्रकम् ॥
 अष्टाश्रमथवा रम्यरचनारचितं तु वा । बाहुल्यात्तिरुणादीर्घं विहितं स्तम्भवेष्टनम् ॥ ९५ ॥
 लतावितानपत्राद्वैर्यवैरुपवैस्सह । ध्यानासक्तैर्मुनीन्द्रैस्तु वेदाध्ययनतत्परैः ॥ ९६ ॥
 शङ्खचक्रगदापचमूर्तामूर्तैर्महामते । साक्षसूत्रकरैर्वापि सिद्धैस्तु भगवन्मयैः ॥ ९७ ॥
 इत्येषां रचनां कुर्यादपरां वाऽब्जसंभव । प्रफुल्पद्वैरापूरात् कर्णिकाकेसरान्वितैः ॥ ९८ ॥
 उपर्युपरि संमूढैः कर्मभिस्त्वेवमेव वा । स्वगदण्डवद्विधेयं वा नालं भद्रासनीयकम् ॥ ९९ ॥

पृष्ठदेशे तु यद्दर्कं वृत्ताद्यं परिकल्पितम् । चक्राधारस्वभावेन अर्धवक्त्राम्बुजात्मना ॥ १०० ॥
 नीत्वा तद्वाह्यतः कुर्याच्चक्रं सर्वाङ्गच्छित्तम् । चतुभिः कूर्मवत् कुर्यात् स्तम्भमाधारमुत्तमम् ॥
 समत्वेनासनीयस्य विस्तारस्य महाहामते । विस्तारं तस्य तेनैव मार्धेन विहितस्तु वै ॥ १०२ ॥
 माहेन्द्रमण्डलाकारं वृत्तं वा वसुधावने । सप्त वा मस्तकोद्देशादनुपातेन सङ्कटम् ॥ १०३ ॥
 त्रिभाग समतुल्यं वा बुद्धदेशाच्च विस्तृते । समापाद्यैव सस्कृत्य प्रागवद्वै भवनान्वितम् ॥ १०४ ॥
 सञ्चिधीकृत्य मन्त्रेशं मन्त्रं मोक्षासये तु वै । यष्ट्यं परया भक्त्या स्वशत्या वा फलासये ॥
 महता विभवेनैव साधकैस्स्वगृहस्थितैः । एने भेदास्य विहिता अष्टाश्राः कमलोद्धव ॥ १०६ ॥
 षडश्रा वर्तुलाश्रापि चतुरश्रा अथापि वा । स्वदलेन समोपेतं चतुरश्रस्य कल्पयेत् ॥ १०७ ॥
 तदास्य सत्त्वसिद्धयर्थं सर्वदैवं महामते । विभवानुगुणेनैव प्रोक्तमानातु साधितम् ॥ १०८ ॥
 रचनासञ्चिवेशेन समभूद्य समाप्य वै ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसहितायां भद्रपीठलक्षणं नाम
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या १०९)

अथ एकचत्वारिंशोऽध्यायः

पौष्कर उवाच—

उक्तमार्गेण चोद्दिष्टं मान्त्रं संस्थापन तु वै । यथावदुक्तं तदहं ज्ञातुमिच्छामि साप्रतम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

नृणामाराधकानां तु मन्त्रैकनिरताल्मनाम् । मन्त्राकृतेः प्रबुद्धस्य गुरुं कृत्वाच्चनं हितम् ॥ २ ॥
 अथ दार्वादिकानां तु धातृस्थानां समाहितः । रचनासञ्चिवेशं च स्तम्भानां निबोधतु ॥ ३ ॥
 तथा स्तम्भविमुक्तानां भूमागाहनिवेशिनाम् । बाहुल्यं च स्वविस्तारात्तीयांशसमं स्मृतम् ॥

प्रणालं तत्समं दैर्घ्याद्विस्तृतेर्वर्धसमितम् । विभज्य सुसमैर्भागैरधमं बलवत्पुरा ॥ ५ ॥

स्वत्या द्वादशसंख्यैस्तु मध्यमास्तु द्विसप्तकै । द्विरष्टसंख्यैविततास्त्राद्याना तु मध्यतः ॥ ६ ॥

विवेय षड्भिरंशैस्तु पीठ क्षक्षणं समं शुभम् । शुब्लं चतुरश्र वा स्वपद्म केवलं त्वथ ॥ ७ ॥

चक्रम्बुरुहयुक्तं वा तदुच्छायं विधीयते । अर्धभागेन वाहुत्यात्तसार्थ सकजस्य च ॥ ८ ॥

समं सचकपद्मस्य तयोः पूर्वोक्तलक्षणम् । विहित किन्तु विप्रेन्द्र चतुरश्रस्य कल्पयेत् ॥ ९ ॥

कोणेषु शङ्खनिर्माणं शङ्खाद्य वा चतुष्टयम् । वर्तुलस्य न ते कार्यास्तथैव कमलोङ्गव ॥ १० ॥

चक्रपद्मवियुक्तस्य चतुरश्राश्रयस्य च । यदुरुं चक्रपद्माभ्यामधे तुङ्गत्वमव्जन ॥ ११ ॥

न केवलस्य विहितं मन्त्रं मन्त्रास्सदस्य च । तदव्जा निस्वनेन्मध्याद्वधंश द्वयंशं समन्ततः ॥

खातं भागं समं चैव सार्धे दैर्घ्याद्विधीयते । जलाश्रय तु परितः खाताङ्गसम वहिः ॥ १३ ॥

सोपवीतं च विहितमन्तरेखाश्रयस्थिते । द्वादशांशकृताना च इत्येषा १(मं)शकल्पना ॥ १४ ॥

विहिता काष्ठवर्गाणां शैलजानामपि द्विज । भज्ञाद्विभक्तिभिर्गैर्मात्रं यत्कल्पितं पुरा ॥ १५ ॥

तन्मध्ये मुनिभिर्गैर्सर्वं पूर्वोक्तमाचरेत् । भागद्वयं द्वयं चैव परितो निखनेत् क्रमात् ॥ १६ ॥

जन्माश्रयं तु भागेन साधेन परितः स्मृतम् । ततोऽव्युक्तमान यतत्र तद्विहित तु वै ॥ १७ ॥

विभज्य तत् षोडशधा मध्ये भागाष्टकेन वै । विवेयमस्तिं प्राग्द्वागात् पादेन वै सह ॥ १८ ॥

परितो निखनेद्र द्रोणी ब्रह्मन् भागद्वयेन तु । जलाश्रय तु विहितं पादोनेन द्वयेन वा ॥ १९ ॥

आपाद्य चक्रं प्रागुक्तं कमलाद्यं यथोदितम् । नवपद्मर्या कुर्यात् संस्थितं चार्चनं विभोः ॥ २० ॥

यथायथा च विस्तारं समभ्युद्धा तथातथा । आदाय स्वातपूर्वेभ्यो मध्यदेशे तु योजयेत् ॥ २१ ॥

विभक्तं भवते येन क्षेत्रं चेदम्बुजस्य च । नवानामपि पद्मानामथ मन्त्रवराश्रितम् ॥ २२ ॥

पद्मं साधारणाज्ञालं युज्यतेऽभ्यर्थितं यथा । इति विर्सार्गभागाना विमागं हि यथोदितम् ॥

कृत्वाथ रचयेद्यत्ताङ्गाहुल्यं मेखलादिकैः । जलाश्रयसमेनादो तदुदेशात् क्रमेण तु ॥ २४ ॥

शोधयित्वानुपादेन बाहुल्यं दिक्क्चतुष्टयात् । त्रिचतुः पञ्च वा षड् वा ततः पुच्छाश्रितेर्भजेत् ॥

२त्रिधा विभक्तं सोष्णीषं सपद्म मेखलात्रयम् । चतुर्विभक्तेनोष्णीषं मेखलाष्टकमध्यगम् ॥ २६ ॥

कुर्यादै किञ्चिणीजालद्वयेन नलिनी शुभम् । मुनिभक्ते तु बाहुल्ये षोडा कमलसंभव ॥ २७ ॥

भागेनोष्णीषवर्गं तु शुभगाश्रयवद्वेत् । तदधश्युक्तिकाकारं सूत्रं छिन्नं विधीयते ॥ २८ ॥

अधस्ताच्छुक्तिभागस्य वृत्तं कुर्यात् सकर्णिकम् । वृत्तासनं च विहितं चतुरश्रं समन्ततः ॥ २९ ॥

तदधश्यितयं कुर्यान्मेखलाना सुलक्षणम् । सपादाश्रोक्तपादेभ्यः किञ्चित्किञ्चिद्विद्यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

स्थितिरन्तरसूक्तीया विभागजननी हिता । सन्त्यज्योष्णीषपीठांशं गरुडं च कृताञ्जलिम् ॥ ३१ ॥
 खवक्रेणापेरैव युक्तं पाणिद्वयेन तु । कुर्यात् पूर्वपराभ्यां वा मन्ये भद्रासनस्य च ॥ ३२ ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये वरुणं यादसां पतिम् । मध्यतस्तदुदग्भागे भद्रपीठस्य कल्पयेत् ॥ ३३ ॥
 पार्श्वद्वये प्रमाणस्य समुद्रं रत्नपात्रवृत् । विवेयं सौम्यमूर्तिं च दिव्यैर्जलचैरसह ॥ ३४ ॥
 दिक्चुण्डकमतशेषमापूर्ये किङ्गिणीगौणैः । द्रव्यजे चलविम्बे वा अङ्गुलैः परिनिर्मिते ॥ ३५ ॥
 अथोर्धे तु नृपादीनां हितं नानानिवेशनम् । महाधनानां चान्येषां शुभेष्मूनां च कीर्तये ॥ ३६ ॥
 नानाधर्मप्रतिष्ठानां तत्र तावत्समाचरेत् । राजा वा साधकश्चान्यो लोकदं स्वर्गदं हि यत् ॥ ३७ ॥
 वृषोसर्गकल्नाशु निवृत्तिं तस्य कर्मण । क्रृ वा तद्दतु वै कुर्याद्वरेसंस्थापनं पुनः ॥ ३८ ॥
 विशेषकर्मनिचयं प्रत्यक्षमति यत्र वै । संकल्पादेव॒ नाधर्म॑ माजीवमभिविन्दति ॥ ३९ ॥
 सम्यक् समाप्तो येनैव तेनान्यस्मिन् हि जन्मनि । विवेकजं परं ज्ञानमाप्नुयान्मोक्षसिद्धिदम् ॥
 नान्येन कर्मणा यस्माद्विषकीर्णेन कर्मणा । जायने परया शान्तिर्धर्मवश्योऽक्षयग्रदः ॥ ४१ ॥

पौष्टकर उवाच—

नानाधर्मप्रतिष्ठानं लोकानां हितकाम्यया । ज्ञातुमिच्छामि भगवन् त्वत्सन्देहशान्तये ॥ ४२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पञ्चायतनपूर्वं प्राक् कृत्वा देवालयं शुभम् । कामनारहितेनैव चेतसा विमलेन तु ॥ ४३ ॥
 धर्मार्थमाश्रितं तस्मिन् पुरं कुर्याद्विजास्पदम् । सर्वलोकेषु सामान्यं सर्वदोषक्षयङ्गम् ॥ ४४ ॥
 सर्वधर्मोत्तमं चैव सर्वदा सर्वकामदम् । प्रवरं पञ्चकालज्ञसमूहं भगवन्मयम् ॥ ४५ ॥
 षट्कर्मनिरतं चापि त्रयीधर्मपरायणम् । ज्ञातिशुद्धं परिज्ञाय निर्द्वन्द्वं च परस्परम् ॥ ४६ ॥
 दाराभिहोत्रसंयुक्तं वेदाध्ययनतत्परम् । नदोशैलवनोपेने दुष्टप्राणिविवर्जिने ॥ ४७ ॥
 सस्यशालिफलाढ्ये तु क्षिग्धशष्पसमाकुले । सादुतोयप्रदे देशे सुप्राकारविभूषिते ॥ ४८ ॥
 तमासाद्य शुभं तत्र पूजयित्वा जगत्प्रभुम् । ततस्खात्वानुलिङ्गं च वस्त्रालकारभूषितम् ॥ ४९ ॥
 ताप्रशासनपूर्वं तु ब्राह्मणं विनिवेश्य च । आसनेषु समूहन्तं पादार्थकुसुमैर्यजेत् ॥ ५० ॥
 तं च धौरसुगन्धैश्च ताम्बूलेन महामते । यथाक्रमोपदिष्टेषु दद्यात् पाणौ कुशोदकम् ॥ ५१ ॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण प्रमाद्यमिति पाठयेत् । प्रतिष्ठासीति वै साम कुर्याद्वै प्रार्थना ततः ॥ ५२ ॥

यथावदर्चनीयश्च मदनुग्रहकाम्यया । स्वगृहे पुण्डरोकाशं स्वकुलोऽथेन कर्मणा ॥ ५३ ॥
 सहसद्वर्मचारिण्या व्यक्तवेद्यां यथागमम् । समिदादीनि चास्मीनामस्त्रेवा शत्यपेक्षया ॥ ५४ ॥
 त्रैकाल्यमा च कर्तव्यं स्वधर्मं परिपाल्यताम् । प्रवेशं न समापन्नादातव्यं पापकर्मणाम् ॥ ५५ ॥
 संस्कार्या स्वसुता कन्या भृत्यामात्यास्स्ववंशजा । वैष्णवेन विधानेन कार्यस्ते भगवन्मयाः ॥
 आ मुहूर्तात् वै ब्राह्माद्यावदादित्यदर्शनम् । स्वानपूजाजपस्तोत्रपाठैस्मन्त्रां समाचोत् ॥ ५७ ॥
 यागसाधनमोगानामुपार्जनमनन्तरम् । ततस्वानं तु विधिवश्चोक्तं विधिना हितम् ॥ ५८ ॥
 सायमाभूतशुद्धि च अन्तर्यागमनन्तरम् । यत्रोक्तविधिना चाथ कुर्यादाराधनं बहि ॥ ५९ ॥
 ततोऽभिहवनं चैव क्रियां पैत्रीमनन्तरम् । बलिदान च भूतानामतिशीलामर्थाचर्चनम् ॥ ६० ॥
 बन्धुभृत्यसमोपेतमात्मयागमनन्तरम् । ऋक्सामपूर्वं स्वाभ्यायमिति हासादिचिन्तनम् ॥ ६१ ॥
 आचर्तव्यं समाधानं स्वहृत्पञ्चान्तरे तत । त्रयोदशाङ्गमित्युक्तमाहिकं भगवन्मयम् ॥ ६२ ॥
 कार्यं वै प्रत्यहं भक्त्या क्षीयमाणे क्षपागमे । सन्यासमाचरेद् भूय कुर्यादप्रहणमस्य वै ॥ ६३ ॥
 देशिकेन्द्रमुखेनैवमाज्ञातुं गृहमेधिनाम् । दत्त्वा निर्गत्य वै तत्र कर्ता कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥ ६४ ॥
 इति ब्रह्मप्रतिष्ठानं विधानं कथितं च ते । वैष्णवीयैः पालनीय नृपेन्द्रैश्च स्वसिद्धये ॥ ६५ ॥
 स्वसिद्धान्तप्रतिष्ठानमथेदार्णीं निशेधतु । मठमायतने कृत्वा वृत्तिपूर्वमङ्गुत्रिमम् ॥ ६६ ॥
 वणिकुदुष्मभूतकैर्युक्तं दासगणेन तु । वाप्यो घरटैजा न्या सह वातायनै स्थिता ॥ ६७ ॥
 तत्राञ्च व्यञ्जनोपेतं भक्ष्यकान्नादिकं बहु । विधिं साधयित्वा प्राक् स्नात्वा तु गुरुणा सह ॥
 द्वादशाक्षरपूर्वैस्तु मन्त्रैर्न्यतत्तुसुधीः । अर्चयित्वा जगन्नाथं परमेश्वरमच्युतम् ॥ ६९ ॥
 अभ्यागतान् समाहृय ब्राह्मणान् वेदपारगान् । इदं तदमृतं चान्नमिदमायुः प्रजापतिः ॥ ७० ॥
 इदं विष्णुरिदं प्राणमिदं जीवमिदं परम् । सर्वसत्त्वहितार्थं च अनुयाग प्रतिष्ठितम् ॥ ७१ ॥
 पञ्चभूतजगदोनेन्नमूर्ते जनार्दन । आ भूतसंप्लवं कालं भव सत्त्वहितस्त्वह ॥ ७२ ॥
 चोदयेद्वज्यान् प्राग्वत् सामज्ञाद्रे परे श्रुती । गुरुरभ्यर्थनीयश्च सकुट्टम्बेन वै पुरा ॥ ७३ ॥
 अभ्यागतगणेनापि सह चान्यै परेण तु । योक्तव्यं पालनीयं च मदनुप्राद्यया धिया ॥ ७४ ॥
 तर्पयेत ततोऽन्नेन अन्नादर्चार्चिनेन तु । समूहमुपविष्टं तु उच्चिष्टं शोधयेत्ततः ॥ ७५ ॥
 यायात् प्रदक्षिणीकृत्य अभ्यागतगणं ततम् । इदमन्नप्रतिष्ठानमुक्तमच्युतभगविनाम् ॥ ७६ ॥
 परमुद्धरणोपायं तथाखिलसुखप्रदम् ॥

ज्ञानप्रतिष्ठानम्

अथ ज्ञानप्रतिष्ठानमिदानीमवधारय । यत्कृत्वा जायते ज्ञानं विवेकसहितं हि यत् ॥ ७७ ॥
 परिशुद्धान् समुच्चित्य पञ्चरात्रीयसञ्चयान् । सदागमादिकान् कृत्वान् वेदवेदाङ्गसयुतान् ॥ ७८ ॥
 स्मृतिसमृल्यन्तरोपेतानितिहाससमन्वितान् । आन्वीक्षकीभिर्विद्याभिसशब्दाख्याभिसवृत्तान् ॥
 १नदीनागरकैर्वर्णविविधान् वर्णसंचयान् । पूरयित्वा विनिक्षिप्य सपुटेष्वक्षयेषु च ॥ ८० ॥
 ग्रथयित्वासितादेन सूत्रेण सुट्टेन तु । सुरिशे सुप्रसिद्धे च नृपनागरसेविते ॥ ८१ ॥
 द्विजोषितेभ्यसंकीर्णे सत्समूहेन पालिते । समीपेऽश्ममय वेशम लोहयन्त्रसमन्वितम् ॥ ८२ ॥
 सकवाटार्गलोपेतं सुधाधवलितं शुभम् । कञ्जसया वागीश्वर्या भूषितं चित्रमूषया ॥ ८३ ॥
 शङ्गचक्रगदापद्मकरप्रोद्यतया तया । प्रोद्धहन्त्याक्षमालां तु शास्त्रसञ्चयहस्तया ॥ ८४ ॥
 वरदाभयदायिन्या सिद्धादैर्वृत्या पैरः । ततः प्राग्वत् कृतन्यासशुक्ळाम्बरधरशुचिः ॥ ८५ ॥
 लोहयन्त्रायने तस्मिन् प्रणवाधिष्ठितेऽर्चिते । यथाक्रमं समारोप्य शास्त्रसंग्रहपुस्तकान् ॥ ८६ ॥
 पूजितांस्तु समालब्धाक्षेत्रवस्त्रैस्तु वेष्टितान् । द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयित्वा पठेदिदम् ॥ ८७ ॥
 विशुद्धज्ञानदेहाय विष्णवे परमात्मने । सुप्रतिष्ठितमक्षयं तिष्ठ शास्त्रात्मनेह वै ॥ ८८ ॥
 अज्ञानामुपकारार्थं प्रबोधजननाय च । मुक्त्वा त्वामेवमक्षयं क्षयवन्तोऽमरादयः ॥ ८९ ॥
 उत्तचैवमर्चयेद् भूयो वेदवेदान्तविग्रहम् । सदागमादैर्भगवत्पुराणादैरलङ्घृतम् ॥ ९० ॥
 प्रत्यहं परया भक्त्या विद्यापीठस्य चाग्रतः । शब्दब्रह्ममयं पीठं भद्रपीठे पुरोदिते ॥ ९१ ॥
 नियुक्तं चार्चने कुर्यादप्रमत्तं द्विजोत्तम । ततः प्रदक्षिणीकृत्य धूपं दत्त्वा क्षमापयेत् ॥ ९२ ॥
 सञ्चारदानेऽर्थिनां च २संचयं तत्र सञ्चयेत् । शासनावनिवन्धानां च तस्य वृत्तिं सुपुष्कलाम् ॥
 कृत्वा तच्छासनं दद्याद् ज्ञानकोशानुपालने । तस्मिन् देवगृहे पश्चाद्व्रह्मचारीस्तु पाठयेत् ॥ ९४ ॥
 मन्त्रद्वयं पुरोद्दिष्टं स्वयं बद्धाङ्गलिः पठेत् । अज्ञानतिमिरान्धानां जनानामविवेकिनाम् ॥ ९५ ॥
 शास्त्रपीठप्रतिष्ठानात् ज्ञानमेति च निर्मलम् । एतसादुत्थितेनैव फलेन महता हरिः ॥ ९६ ॥
 प्रीतिमायातु परमां फलं मे नोपयुज्यते । विद्यापीठप्रतिष्ठानमिदं सम्यक् प्रकाशितम् ॥ ९७ ॥
 फलार्थिनां ज्ञाननिष्ठं फलं यच्छति चेप्सितम् । वापीकूपतटाकानामारामाणां च मोक्षणम् ॥
 प्रतिष्ठापनपूर्वं च खर्गदं हि फलार्थिनाम् । कर्मसन्यासिनां विष्णोस्तपुनस्तपदप्रदम् ॥ ९९ ॥
 कारणं जगतामीशो भूतस्सर्वेश्वरोऽन्युतः । शब्दाभिकाममूर्ती च ज्ञानकर्मात्मलक्षणाम् ॥ १०० ॥

१ सर्वत्र—नदीनागरकै इत्येवास्ति, अस्य पदस्य वर्णविवेषणत्वात् नन्दिनागरकै, इति स्यात्

समासाद्य खरुपेण जगत्यामवतिष्ठते । तन्मयं देहमाश्रित्य यत्सत्याहादमुत्तमम् ॥ १०१ ॥
 सामराणामृषीणां च मनुष्याणां महामते । एवं नानारसमर्यो शक्ति विटपविग्रहाम् ॥ १०२ ॥
 दावानलस्थसकर्णैः नानाव्यक्तमयैस्त्वैः । प्रयालपत्रकुमुमारुताम्बुविमिश्रितैः ॥ १०३ ॥
 अजङ्गमां पादपारुद्यां पत्रपुष्पफलप्रदाम् । मूर्ति देवोपवरणीं भूमि वै प्रथमांशकाम् ॥ १०४ ॥
 अपरां जङ्गमां मूर्ति सौरभीं संश्रितास्पदाम् । ततस्तदुत्थितैस्तावत्प्रोपनिषदात्मकैः ॥ १०५ ॥
 मन्त्रितैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्गोमयादैर्यथाक्रमम् । सह ऋक्सामपूर्वैस्तु कुशोदकसमन्वितैः ॥ १०६ ॥
 शुद्धयेऽपि च तत्खातं पर्युक्ष्य परितः पुरा । नयेत् पावनां पश्चादम्बुना परिपूरिताम् ॥ १०७ ॥
 क्षमागतेनाथवादेन कोपेनालपेन वा द्विज । अक्षरेण सुतोयेन साम्प्रतं शीतलेन च ॥ १०८ ॥
 संभवे सति हेमेन देशकालवशादपि । क्रीतेन ताटकीयेन पल्लवेनोद्भूतेन वा ॥ १०९ ॥
 गोब्राह्मणानां सांमूल्यं गत्वा शतपदादिकम् । खातमध्ये विनिक्षिप्य स खातो विततो महान् ॥
 बहुकाले जलस्थायी यथाभिमतविस्तृतः । कार्यो वै सर्वदिक्सेव्योऽनवस्था जायते यथा ॥ १११ ॥
 कुलस्थीजनवृद्धानां स्नेहमाहरतां भृशम् । धनुर्द्रव्यसमं कुर्याच्चिन्नत्वेन तु सर्वदा ॥ ११२ ॥
 सार्धकार्मुकतुल्यं वा एकज्यानिष्ठमेव वा । धनुर्द्रव्यात् समारभ्य यावद्वनुशतं तु वै ॥ ११३ ॥
 विहिते खातविस्तारे ह्यत ऊर्ध्वं यथा च ते । तत्पार्थिवं च वायव्यं सोम्यमाघेयमेव च ॥ ११४ ॥
 चतुरुश्रायतं चैव आपाद्य शुभलक्षणम् । सभूमागवशाच्चैव पदवीगणभूषितम् ॥ ११५ ॥
 वृक्षवल्लीगणोपेतं शाडूलस्थलभूषितम् । पथिकावासकैर्युक्तं तथा विश्रामतोरणैः ॥ ११६ ॥
 एवं कृत्वा यथोद्दिष्ट यत्र गोविग्रहक्षितौ । अवधार्य च सन्धार्य खातद्वाप्तं च कुर्वती ॥ ११७ ॥
 कालं प्रवृत्तिपर्यन्तं तर्पयन्ती च तज्जलम् । एवं संस्कृत्य च ततः प्राभ्मागमपि वीक्षयन् ॥ ११८ ॥
 प्रत्यग्भागस्थितः कर्ता गुरुणा ब्राह्मणैस्सह । तदुद्धृतेनाम्भसाथ अथवान्येन साम्प्रतम् ॥ ११९ ॥
 मृदा गोमययुतया तत्कालं लेपयेत् स्थलम् । द्वादशार्णेन गायव्या साम्ना वै वासुकेन तु ॥
 पूर्वदक्षिणसौम्यानां दिग्भागानां यथाक्रमम् । होमार्थमृष्यजुस्सामपाठकान् विनिवेश्य च ॥ १२१ ॥
 स्थलेषु वालकीयेषु कुण्डेषु सुशुभेषु वा । द्वादशाक्षरमन्त्रेण कृतन्यासस्वकेन वा ॥ १२२ ॥
 मृत्पिण्डमेकमादाय खातमध्यात् पात्रकम् । कौशेयकुमुमोपेते आसने विनिवेश्य च ॥ १२३ ॥
 तोर्यपूर्णं तदृच्छे तु कलशं काञ्चनोदरम् । वस्त्रेण वेष्टितं सम्यक्कुङ्कुमादैर्विलेपितम् ॥ १२४ ॥
 पुष्पसञ्ज्ञरोद्वाद॒र्भीजफलोदरम् । सितोपवीतमाशुञ्च नेत्रमुष्णीषभृत्यसेत् ॥ १२५ ॥
 पार्थिवेन च शून्येन जीवयुक्तेन भावयेत् । सविन्दुनामयेनाथ सामृतेनाच्युतं विभुम् ॥ १२६ ॥
 नारायणं परां मूर्तिसुस्थितं मधुरव्यनेः । पञ्चमन्ते नियोक्तव्यमस्य बीजत्रयस्य च ॥ १२७ ॥

नारायणाय भगवत्सतो भूतात्मने नमः । खानपूर्वं प्रतिष्ठानमाचर्तव्यं यथाविधि ॥ १२८ ॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण अथवाष्टाक्षरेण तु । षडक्षरेण संपाद्य पूर्णन्ताहवनक्रिया ॥ १२९ ॥
 अर्चायित्वा यथाशक्ति गुरुर्पूर्वान् द्विजोत्तमान् । समादायाथ कलशं पूर्णं पल्वलजं हि यत् ॥
 कर्ता पिनिक्षिपेत् पूर्वं मृत्यिष्ठ पुष्करोदरे । कलशोदकमुक्तीर्य इमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥ १३१ ॥
 आमूर्ते भगवत्ताथ वायुदेवामृतात्मने । आचन्द्रतारकं कालं तिष्ठ त्वं सुप्रतिष्ठितम् ॥ १३२ ॥
 मामकस्याङ्गसा त्राणं नाथ सानुगसंयुतान् । देवान् पितृन् ससाध्यांश्च भूतान्याप्यायिता सदा ॥
 फलेन तु इहोत्थेन यातु प्रीति परा भवान् । तृष्णिर्भवतु भूतानां त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ॥ १३४ ॥
 इत्युत्त्वा पाठयेत् साम ब्रुवाद्यौ ऋज्यांस्तत । प्रतिष्ठासीति वै साम सामज्ञान् ब्राह्मणोत्तमान् ॥
 पूजनैर्विविधैः पश्चात्तदुत्थेन तु साम्भसम् । तर्पयेद्वाहागान् सर्वान् खातकर्तृन् तथाखिलान् ॥
 प्रसाद्य दानपूर्वेण देशिकान् विभवे सति । दीनानाथांस्तथा भूत्याननन्तफलसिद्धये ॥ १३७ ॥
 सुवर्णवसुधादानं यथाशतया समाचरेत् । कन्यादानं वृषोत्सर्गं पितृशाङ्कपुरस्सरम् ॥ १३८ ॥
 वधवन्धोत्थितं दोषं धनदण्डोत्थितं च यत् । विचारणीयं लोकानामर्थयित्वा नरेश्वरम् ॥ १३९ ॥
 किन्तु वी(वि)ध्यन्तरमिदं विहितं सति संभवे । प्रधानफलवृक्षं तु अश्वथविटपं तु वा ॥ १४० ॥
 आरामसंप्रतिष्ठायां संस्कृत्य खानकर्मणाम् । समालभ्य स्वलंकृत्य उपनेत्य यथाविधि ॥ १४१ ॥
 वाससा वेष्टितं कृत्वा पुष्पस्त्रक्परिभूषितम् । होमान्तमस्तिलं प्राग्वत् समन्त्रं तत्समाचरेत् ॥
 तेन याति परं कर्ता पारं संसारवारिष्ये ॥

फलमूलात्रादिप्रतिष्ठा

फलमूलात्रप्रतिष्ठां शृणु वक्ष्ये फलार्थिनाम् । नान्नदानात् परं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ १४३ ॥
 सद्य. प्रीतिकरं हृदयं प्राणदं प्राणिनामपि । उत्पत्तावपि संस्करे रसमन्तस्य कीर्तितम् ॥ १४४ ॥
 अन्नाङ्कवन्ति भूतानि तस्मात् सर्वं प्रतिष्ठितम् । तच्च प्रतिष्ठितं येन तेन सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 आत्मना सह लोकेऽस्मिन् स्वलोके ब्रह्मसंज्ञिते । यावज्जीवं च नीरोगो वसेदुःखविवर्जितः ॥
 पुत्रदारधनैरत्वैर्वृद्धिं याति क्षणात् क्षणम् । प्राप्नोति परमां पूजामुत्कृष्टेभ्यो महत्तराम् ॥ १४५ ॥
 देवता ऋषयस्त्रिसद्वास्तस्य संचिन्तयन्ति च । नित्यमेव परां वृद्धिमायुषस्सह चोत्तताम् ॥ १४६ ॥
 हृष्टः पुष्टस्तो भूत्वा तृप्तो भवति सर्वदा । भुत्तवा भोगान् सुविपुलानन्ते नारायणालयम् ॥
 याति चन्द्रप्रतीकाशैर्विमनैर्देवनिर्मितैः । सर्वादौ सर्वलोके तु स्थित्वा कल्पशतान् बहून् ॥
 कालात् पुनरिहायाति देशे सर्वोत्तमे शुभे । सतां कुले समासाद्य जन्म जात्युत्तमं महत् ॥

जायते रूपवान् वाम्पि विद्याज्ञानपरायणः । द्विष्ठामपि सर्वेषां पूज्यः प्रियतरस्सदा ॥ १५२ ॥
 शीलवान् शौर्यसम्पन्नो धृत्युत्साहसमन्वितः । द्विजदेवपरो नित्यं दाता भूतहिते रंतः ॥ १५३ ॥
 एकान्ती धर्मवेता वै नारायणपरायणः । त्रिवर्गमस्ति लुक्त्वा यथाभिमतलक्षणः ॥ १५४ ॥
 जन्माभ्यस्तं शुभं कर्म कृत्वानन्तरगुणं पुनः । ज्ञानमासाद्यते येन प्रयाति परमं पदम् ॥ १५५ ॥
 न हि वै कूपवापीना सुरभीणां च पूजनम् । दद्याच्छुद्धं हि तादात्म्यं विधानं सर्वमाच्चरेत् ॥
 नीत्वाङ्गभावमस्मिंश्च गोणण भगवदगृहे । स्वानोपमोगपूर्वाणा विभोरनलतर्पणात् ॥ १५७ ॥
 प्रीत्यर्थं सुरभीणां तु प्रतिपाद्यं तु शासनम् । तमग्नि गोव्रजोपेतं वृत्तीपसमन्वितम् ॥ १५८ ॥
 देववत् पालनीयं च यावदाचन्द्रतारकम् । अनिशं ज्वलमानं च वसेत् कर्मकरैस्सह ॥ १५९ ॥
 षडशीतिसुखार्थं वै कालमासाद्य पुण्यदम् । कुण्ड सुलक्षणं कृत्वा दिव्यार्थैर्वैष्णवैर्गुहे ॥ १६० ॥
 स्वयं प्रतिष्ठिते वापि धर्मस्कन्वेषु वै पुरा । द्वादशाक्षरमन्त्रार्थैश्चुमैस्तूक्तैस्तु वैष्णवैः ॥ १६१ ॥
 ऋग्यजुस्सहस्रैस्तु देवदेवप्रशस्तैः । एवं होता शनैश्चापि सपठेच्छान्तिके कृते ॥ १६२ ॥
 वृत्तार्थैरक्षतैः पातैस्सितकृष्णान्वितैस्तिलैः । संस्कृत्य चानलं कुण्ड प्राजापत्येन कर्मणा ॥ १६३ ॥
 आहुतीना तु जुहुयात् सहस्रादयुतावधि । शतार्थं च सहस्रान्तं ताप्रजेन स्ववेण तु ॥ १६४ ॥
 पालीयेनाष्टमांशेन वृत्तं तु जुहुयात्ततः । अकामो वा सकामो वा दद्यात् पूर्णाहुति ततः ॥
 नारायणस्तु वेदात्मा सहवेदमुखेन तु । ददात्यभिमतान् कामानुपाय नैषिक तु वै ॥ १६६ ॥
 एवं कृते तु सपाद्याद्विद्वयाद्विषयोपरि । सप्ताहं वसुधारां च तिरात्मथवा शुभम् ॥ १६७ ॥
 एकाहं वा स्वशक्त्या तु तद्विधानमथोच्यते । निर्धूमे वितते कुण्डे दृढैः काष्ठैस्तु याज्ञिकैः ॥
 कृत्वाग्नि मेखलाभूमेरधिकं शिविकोपमम् । धनुर्द्योच्छ्रुते वाथ तदूर्ध्वं ताप्रजं ततम् ॥ १६९ ॥
 कटाहकं योजनीयं काष्ठजे वलये दृढे । स्थिरवंशचतुर्पादे पदवीसहनक्षमे ॥ १७० ॥
 अङ्गुलैरथ मार्नायैश्चतुसंस्वैस्तु चोन्नतम् । हैमी सुवर्णमानोत्थां शलाका सर्वतस्समाम् ॥ १७१ ॥
 तत्प्रमाणसमोपेतं मध्यमे तु कटाहके । वेध कुर्याच्च लोहेन वस्त्रापूतमथाहरेत् ॥ १७२ ॥
 व्याजहीन वृत्तं हव्यं सुगन्धिशुभलक्षणम् । कटाहके समुक्तीर्थं यत्...परिक्षयम् ॥ १७३ ॥
 प्रवहं दिनरात्रीयं कालं यत्रिविधि समृतम् । एतावदुक्तमारभ्य देवमात्मानमक्षमम् ॥ १७४ ॥
 आप्रभांताथवाद्य वा हरयेत् प्रहर वृत्तम् । प्रहरद्वितय वाथ प्रहरत्रयमेव वा ॥ १७५ ॥
 प्रहराणा चतुष्कं वा स्वसामर्थ्याद्यपेक्षया । आदौ षट्प्रस्थमानात्तु चतुर्प्रस्थान्तमेव हि ॥ १७६ ॥
 प्रवाहमाहरेच्छत्या पालिकं तु वृत्तस्य वा । अधिभूताधिदेवाद्यं स्तृत्वाध्यात्मतया वृत्तम् ॥

षष्ठित्रमसृतं ब्रह्म आज्यमध्यात्ममेव हि । अधिदेवं परं वहिरधिभूतं च गोणम् ॥ १७८ ॥
 समृतसुक्तं मैवं हि वसु मत्वा स्वरूपवृक् । तद्वारपरिमाणेन विधित्वेन च वर्तते ॥ १७९ ॥
 स्वदरिद्रभिमं लोकं कृत्स्नं वै यत्प्रभावतः । विततेन तु पत्रेण स्थायित्वा कटाहकम् ॥ १८० ॥
 दैवत्वेनार्चनीयं च भगवान् पुरुषोत्तमः । सांप्रतं चार्घ्यपुष्पादैर्वसुर्गर्भकटाहके ॥ १८१ ॥
 अनुग्रहकरस्त्वास्ते स्वयं श्रद्धावतां नृणाम् । आरम्भादेव निष्पत्तिपर्यन्तं शुभकर्मणाम् ॥ १८२ ॥
 अर्चयित्वा नमस्कृत्य द्वादशार्णेन चाच्युतम् । ततोऽनुलेपन दद्यात् पुष्पस्त्रघूपमेव हि ॥ १८३ ॥
 नैवैद्यं मधुपर्काद्यं समक्षयं सफलं महत् । अथ सर्वेश्वरं भक्त्या विसुमायतनस्थितम् ॥ १८४ ॥
 महता विभवे नैव स्थानपूर्वेण कर्मणा । पूजयित्वा यथान्याय सत्सूक्तसम्युक्तमै ॥ १८५ ॥
 रहस्यमन्तपूर्वेस्तु साष्टार्णद्वादशाक्षरैः । जानुभ्यामवनि कृत्वा नतमूर्धग्रतो भवेत् ॥ १८६ ॥
 तदेकक्षेमपूर्वं तु विनिवेश्य इदं पठेत् । परं वसु वृत्ता ऋक्त्वं सर्वं संपूरितं त्वया ॥ १८७ ॥
 तारेयं परमा शक्तिस्वमियादेव पूजितः । वासाद्याननमामेयतुल्यं यज्ञस्य वै फलम् ॥ १८८ ॥
 सुमहद्वोकुलोपेतं ग्राम यद्विषयोदितम् । तत्पालकानां विप्राणां शासनेन समाप्य च ॥ १८९ ॥
 यथा नोच्छिद्यते चैव कीर्तिर्धर्मपरं महत् । नृपेणैततथा कार्यं यशोर्धमविवृद्धये ॥ १९० ॥
 षट् कायदधिकं चैव सगुभ कीर्तिं त्रयम् । गोष्ठमग्निं च दीपं च अङ्गमायतनेषु तत् ॥ १९१ ॥
 धर्मज्ञैः पालनीयं च विच्छेदो न भवेद्यथा । यस्माद्विमुखेनैव त्रयस्त्रिशत्तु कोटयः ॥ १९२ ॥
 प्रत्यहं त्रृसिमतुलां विबुधानां प्रयान्ति च । दविक्षीरञ्ज्यपूर्वेस्तु विविधौर्गोसमुत्तितैः ॥ १९३ ॥
 प्रीतिमन्येति भगवानुपहारैस्तु सात्त्विकै । परमादित्यवत् सर्वमाभासयति तेजसा ॥ १९४ ॥
 प्रभावाचैव दीपस्य नित्यं सत्रिहितस्य च । योऽधिकृत्य जगन्नाथं षडशीतिमुखासु च ॥ १९५ ॥
 तिथिष्वर्च्यस्तु भगवान् कलशे मण्डनेऽनले । सोपावासश्चुचिस्कात् कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १९६ ॥
 प्रिणवादिनमोन्तेन मन्त्रेणानेन भक्तिः । प्रीयतां मम देवेशो धर्माध्यक्षो वृषाकपिः ॥ १९७ ॥
 गोहितो गोपतिगोत्सा सर्वमावृत्य च स्थित । ततोऽनुलिते भूभागे कुतपं केवलं तु वा ॥ १९८ ॥
 अभुक्तमहतं शुद्धं प्रतीर्यं सतिलाक्षतम् । समस्तबीजं सकुशं सिद्धार्थकसमन्वितम् ॥ १९९ ॥
 तद्विस्तेजसं दद्यात् पूर्णं प्रागादितः क्रमात् । पाताष्टकं पयशशालिदध्यक्षतरसैस्तिलैः ॥ २०० ॥
 वृतेन सर्वबीजैस्यु वस्त्रैर्यवनिका वहिः । इषुभिस्सह सूत्रैस्तु वर्हिपक्षैसुविष्टैः ॥ २०१ ॥
 जातवीजशरावाश्च पूर्णकुम्भमुखस्थिताः । पूर्णशाखासमेताश्च तरुशाखाभ्यलंकृताः ॥ २०२ ॥
 दिश्मु प्रज्वलितैर्दीपैस्सह न्यस्य क्रशादिकैः । ततोऽवतार्यं तन्मध्ये सुरभिः कृतमण्डलाम् ॥
 सालंकृतां सवस्त्रां च घण्टाचामरभूषिताम् । सरत्त्रहेमकुमुदा तच्छृङ्गपरिभूषितां ॥ २०४ ॥

मुक्ताप्रवाललाङ्गुलां रजताङ्गुलिमभिप्रियाम् । ललाटदर्पणां श्रीमत्सगुणीषबलां महत् ॥ २०५ ॥
 एवमेवाथ वीर्यधं सुरभि कृतमण्डनाम् । यौवनस्थामधृष्टा च वामभागे वृषस्य च ॥ २०६ ॥
 कांस्योपदोहसंयुक्तां पूर्वेणु धिवासिताम् । नन्दासुनन्दसुरभीतलाख्यपदान्विताम् ॥ २०७ ॥
 चत्वारो धेनवः श्याप्या. प्रागादौ तत्र समुखम् । सुशक्तिविभवोपेता दुघदोहप्रदक्षमाः ॥ २०८ ॥
 सगर्माश्च सवत्साश्च प्रसूताश्च सकृत् सकृत् । इष्टदेवमथोदिश्य दिग्भागान् सांप्रतं तु वै ॥
 हेतिना च तदीयेन चन्दनेनात्वचोत्सजेत् । वृष्णिक्षेत्रसमेतं च तस्य चासंभवात् वै ॥ २१० ॥
 आनुगुण्यं यथाशक्त्या तन्मूल्यं तु न कल्प्य च । चतुर्णामभिहोत्राणां वहिस्था प्रतिपाद्य च ॥
 वस्त्रालंकरणोपेतं मूल्यं च सुरभीयकम् । वसुधां वसुधार्थं वा वृषोपकरण हि यत् ॥ २१२ ॥
 प्रणिपाद्य गुरोर्भक्त्या वृपमं सुरभि त्यजेत् । दक्षिणे स्कन्धवेशे च हेतिनाभिमतेन च ॥ २१३ ॥
 लोहेनानलतसेन मुद्रणीयं क्षणेन च । एव कृत्वा वृषत्यागं तदुद्देशेन वै पुनः ॥ २१४ ॥
 प्रभूतमन्नदानं च दद्याच्चैव सदक्षिणम् । समन्वनाथमुदिश्य ह्यात्मनोऽर्थे परस्य वा ॥ २१५ ॥
 वृषोत्सर्ग हि य कुर्याद्वस्त्रोकं व्रजत्यसौ । वृषो हि भगवान् धर्मो लोके कामार्थवन्धतः ॥
 तेन त्यक्तेन संत्यक्तं जन्मदुःखं हि शाश्वतम् । प्रकृत्या सह वै शश्वत् सुरभी सविनश्वरा ॥
 तद्विशेषाच्च तिस्रो याशक्त्यो मदनात्मिकाः । बुद्धिरसीति पूर्वा च पञ्चेन्द्रियमथापरा ॥ २१८ ॥
 विनिवर्तन्ति सर्वास्ता गोत्वमाश्रित्य ये स्थिताः । ननाधर्मप्रतिष्ठानं वृषोत्सर्गेण वै सह ॥
 उक्तमञ्जसमुद्भूत इदानीमवधारय । अपर्वर्गप्रदं दिव्यं सूचितं यत् पुनः पुनः ॥ २२० ॥
 प्रतिष्ठापनमञ्जाक्ष आच्युतं भुक्तिसुक्तिदम् ॥

इति श्रीपञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहितायां नानाधर्मप्रतिष्ठापनं नाम
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

(समुदितश्लोकसंख्या २२१॥)

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच —

क्षमापरिग्रहपूर्वाणामारम्भे सर्वकर्मणाम् । द्वादशाक्षरपूर्वेस्तु मन्त्रैसर्वेश्वरं पुरा ॥ १ ॥
 आराध्यो भगवान् भक्त्या वेदां वा कलशे श्ले । सन्तर्प्यज्यादिकैर्भक्त्या मन्त्रैश्चतिमयैस्तत ॥
 भगवान् विश्वकर्मात्मा सगणेशं तु याजयेत् । विविधैरूपचरैस्तु पुष्पधूपानुलेपनैः ॥ ३ ॥
 विसर्जने कृने विष्णौ सानले कमलोद्व । शिलिप्नो यत्र ये दक्षा मान्यास्ने तदनन्तरम् ॥ ४ ॥
 यथाप्रसन्नबुध्या तु शश्विर्वर्तयन्ति च । तैरपि प्रयतैस्त्रातैस्तर्पणीयः स्वकं पतिः ॥ ५ ॥
 ततः परिगृहीतव्यं क्षेत्रं त्वभिमतं द्विज । अभुक्तमथवा भुक्तं वसुवागुणलक्षितम् ॥ ६ ॥
 निश्चल्यमनुकूलं च स्थपतीनां च संमतम् । समादाय प्रतिष्ठार्थं यथाभिमतविस्तृतम् ॥ ७ ॥
 महेन्द्रोऽपांपतिर्वायुर्वित्तपेशानदिक्षु च । पदमासाद्य वै कुर्याद्विव्याधायतनाश्रितम् ॥ ८ ॥
 पञ्चायतनपूर्वं तु शुभं देवगृहं महत् । १सिद्धायतस्वमार्गात्तु विमार्गात्तदसिद्धये ॥ ९ ॥
 एतावदर्थनान्मुक्तं अतोऽन्येषां तु दोषकृत् । स्वमार्गं परमार्गं वा येषां सर्वगतो हरिः ॥ १० ॥
 स्फुरत्यविरतं बुद्धो गुरुं त शास्त्रतस्वयम् । शुभेनुकूले नक्षत्रे नमस्कृत्याच्युतं विभुम् ॥ ११ ॥
 निर्वर्त्य नित्यं विघ्नेन पूर्वमर्चापयेद्विज । सह एकायनैश्चान्यै क्रुज्यजुस्सामपाठकैः ॥ १२ ॥
 सालंकैरश्च सोष्णावैसिताम्बरवैस्तथा । समालभनमाल्यैश्च भूषितैस्साङ्गुलीयकैः ॥ १३ ॥
 शङ्खादिलनिधोवैर्गीतिभिर्माङ्गलीयकै । फलपुष्पाक्षतकरो जालसिद्धार्थकादिकम् ॥ १४ ॥
 समादाय शुचिं कर्ता देशिकेन सह द्विज । स्थानमासाद्य सर्वेषां वासुदेवं हृदि सरन् ॥ १५ ॥
 पुण्याहं वाचयित्वा च गायत्रीत्रितयादिकम् । उद्घोष्य शाकुनं सूक्तं शिवप्रकल्पमेव च ॥ १६ ॥
 श्रीसूक्तेन समोपेतं भद्रश्रीसामसुतमम् । कर्मरम्भेण सह वै स्वस्ति भो इत्ययं पठेत् ॥ १७ ॥
 चमष्टकांस्तोदीर्थं शान्त्यादास्तदनन्तरम् । जपन्नाक्षरं तिष्ठन् कर्तास्ते देशिकस्तत ॥ १८ ॥
 बहिः क्षेत्रस्य चैशान्यां प्राच्यां वा कमलोद्व । ततो पर्णकुठी कृत्वा वातवृष्टिक्षमां शुभाम् ॥
 तत्र पुष्पार्थवूपाद्यं कृत्वा वै भद्रश्रीठगम् । पञ्चगव्यं समापाद्य सार्धं मन्त्रैर्विलक्षणैः ॥ २० ॥
 नारायणमपां मूर्तिं हेमाद्ये कुतपे शुमे । सन्त्रिवीकृत्यं सपूज्यं सरित्तीर्याम्बुपूजिने ॥ २१ ॥
 हेमसर्वैषधीरत्र दर्भवर्मस्त्रागन्विने । मन्त्राक्षकलशाभ्यां तु संपाद्य रचनां ततः ॥ २२ ॥

साधारमासनं ताभ्यां ज्ञात्वा कुर्यात्तदर्चनम् । हृदि मन्त्रेश्वरं सास्त्रं पूजयित्वा यथार्विधि ॥२३॥
 न्यस्तव्यमासने कौम्भे प्राणवम्नमनसा सह । सौभ्यनाडीपथा चैव ततो ह्यस्त्रं समन्त्रराट् ॥२४॥
 दक्षिणे तु मार्गेण त्वपसव्यघटे विभोः । अवतार्य ज्वलद्वूपं दहन्तं विव्रसंचयम् ॥ २५ ॥
 मन्त्रवर्यं तु सामान्यं सर्वत्र विहितं द्विज । षडष्टाक्षरमन्त्रं यतथा वै द्वादशाक्षरम् ॥ २६ ॥
 हेतीशं यस्तहस्तारं परिज्ञेयं तदायुधम् । कृतदीक्षेण यलवृं युप्रसन्नाच्च वै गुरोः ॥ २७ ॥
 अस्त्रं तदज्ञमापाद्य सविशेषमिदं शुभम् । साङ्गं समर्चयित्वा तु भोगैर्मात्रावसानिकैः ॥ २८ ॥
 सत्त्वूक्तैर्यजुभिस्सामैर्यथावसरलक्षणैः । व्यञ्जकैरथं सर्वेशमय होमं समाचरेत् ॥ २९ ॥
 सहस्रशतसंख्यं यत् पूर्णन्तैस्साक्षतैस्तिलैः । कुण्डमन्त्राख्यदर्कपूतैर्वं कुर्यातु देशिकः ॥ ३० ॥
 स्थलेषु वालुकायेषु प्रागादौ विनिवेश्य च । चन्वारश्चातुरात्मीया मन्त्रज्ञा कृतमण्डनाः ॥३१॥
 ऋद्वेदाचाश्रयतस्मो ये ईशाद्वयुपथाविधि । भक्त्या क्रियापरा याज्या होमार्थं क्षेत्रसंग्रहे ॥ ३२ ॥
 होतव्यं भ्रमिलिङ्गस्तैर्मन्त्रैराज्यादिकं बहु । चतुर्भिश्चातुरात्मीयैर्द्विष्ट्यकार्णपुरस्तरैः ॥ ३३ ॥
 होतव्यमपैर्विष्ट्यस्सरन् सर्वेश्वरं हरिम् । उपद्रष्टा'चतुष्कोणे एकैकं विनियोज्य च ॥ ३४ ॥
 होमार्थं सर्वकुण्डेषु मन्त्रविन्यस्तविग्रहम् । शुचयसंयता दक्षा वास्तुशास्त्रकृतश्रमान् ॥ ३५ ॥
 विश्वकर्मकुलोद्भूतानाहूयाग्ने निवेश्य च । पञ्चाव्यादिनाभ्युक्त्य सिताम्बरधरंस्तु वै ॥ ३६ ॥
 माल्यचन्दनसोष्णीषैर्मूषिताङ्गुलिकादिकान् । सवीक्ष्य पावनीकृत्य द्यादाय घटिकान्वितम् ॥
 कार्पासं सुदृढं सूत्रं सहस्रारभिमन्त्रितम् । स्थपतीनां करे दद्यात् सह चैकगलाकया ॥ ३८ ॥
 प्रोक्षितान् पञ्चगव्येन सहस्रारभिमन्त्रितान् । विकीर्यं लाजसंमिश्रान् बीजान् सिद्धार्थकान्वितान् ॥
 जपन्नस्त्रं सचकं च त्रिधा कुर्यात् प्रदक्षिणम् । प्राक्पदातत्पदं यावत् सह घण्टारवैश्युमै ॥
 क्षेत्रमानमथादाय कैरभिमतैषत । शिष्यदेशिरुकर्तृस्थैर्विधैकर्माशकैस्तु वा ॥ ४१ ॥
 ईशकोणादि तत्सूत्रं चतुर्दिक्षु प्रसार्य च । शङ्कुभिर्यज्ञदारूत्यैर्मुद्रयेच्च दिशाष्टकम् ॥ ४२ ॥
 ततो भूतबलि दद्यात् प्रादक्षिण्येन बुद्धिमान् । तिलपिण्ठं निशाचूर्णं सलाजदधिसकुतुकम् ॥
 भूतकूरभिति प्रोक्तं तेन भूतबलि हरेत् । भूतानि राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केवन ॥ ४४ ॥
 ते सर्वेऽद्यापगच्छन्तु स्थान कुर्यामिमं हरे । शरवेत्रलताचर्मपुञ्जायैर्ग्रथितान् द्रुभान् ॥ ४५ ॥
 २मृदङ्गोर्ध्वसमाकारान् पाण्डुमृदग्रहणक्षमान् । नचाङ्गहोमास्युत्तीक्षणान् कुद्वालाग्न्यवनित्रकान् ॥
 सुदृढान् यज्ञकाष्ठोत्थान् हस्तिपादांश्च पूजयेत् । क्षेत्रब्रह्मपदे शित्वा यथाभिमतदिइमुख ॥४७॥
 संस्मृत्य द्वादशार्णेन भगवान् भूतभावन । अधिभूताधिदेवारुप्य स्मरेदध्यात्मलक्षणम् ॥ ४८ ॥

सप्तद्वीपवर्तीं तत्र समुद्रादिसमन्विताम् । सप्तपातालसहितां १भूतैर्युक्तं चरादिकैः ॥ ४९ ॥
 शक्तिभिशब्दनिष्ठाभिस्सर्वभाभिस्समावृताम् । ब्रह्मवीजसमेतेन लकारेण सविन्दुना ॥ ५० ॥
 खसंज्ञानतियुक्तेन मानयित्वा पुरा ततः । भावयित्वाधिभूतत्वमाधिदैवमतस्सरेत् ॥ ५१ ॥
 सामर्थ्यं यद्गवतो विष्णोस्सर्वश्वरस्य च । परमध्यात्मरूपं च वाराहं वैष्णवं महत् ॥ ५२ ॥
 एतावदुक्तं सामान्यं ध्यानं क्षितिपरिग्रहे । देवालयवशादन्यद्विशेषं चात्र संसरेत् ॥ ५३ ॥
 चतुरश्रे चतुर्मूर्तिव्यक्तिव्यूहं विचिन्त्य च । चतुरश्रायने ध्यायेद्विव्यं विद्यागमाभिदम् ॥ ५४ ॥
 वृत्तशान्तोदितं चक्रं संवृतावयवं सरेत् । अनन्तशयनं देवं ध्यायेद्वृत्तायने गृहे ॥ ५५ ॥
 पुर्यष्टकं यदमलं कालपुष्करदेहभृत् । नाभिरन्योद्भवं विष्णोस्मित्यत्मष्टदिगात्मनाम् ॥ ५६ ॥
 देवालये द्विजाष्ट्रे सर्तव्यं वसुधागृहम् । ध्यात्वैवं द्वादशार्णेन मन्त्रेण च पुनः पुनः ॥ ५७ ॥
 पठक्षरेण संरोध्य मुदां वद्वा द्विजाच्युतम् । अधिध्यानसमाधानाद्यावत् कलशसन्निधिम् ॥ ५८ ॥
 प्राग्वद्विलक्षणैर्भौगैरथाष्टार्णेन पूजयेत् । सह विष्रैस्स्यं दद्यादग्नौ पूर्णहुति पुनः ॥ ५९ ॥
 सर्वकर्मसमाप्त्यर्थं क्षेत्रे क्षेत्रीकृते सति । कुर्यात् पादप्रतिष्ठां वै सुशुभे दिवसे परे ॥ ६० ॥
 अथ कर्मकरा दक्षा नियोक्तव्याः क्रमेण तु । सन्तोष्य चान्नपानाद्यैस्तोषमायान्ति वै (यथा) ॥

श्रीभगवानुवाच —

एवं परिगृहीते तु क्षांशे शल्योज्जिते सति । आवृष्टे सोपला बाला वसुधा वसुभूमिदा ॥ ६२ ॥
 शुद्धि सोपेक्षते किञ्चित् कृत्रिमामुदपासर २ । यावच्चोपवनस्तांतुंचिररूढैर्महा द्रुमैः ॥ ६३ ॥
 सङ्कीर्णा तत्प्रसूतैश्च मूलैर्व्यासा निरन्तरैः । ज्ञातं तस्यापि बालत्वं शुद्धिर्वै भाविनी स्मृता ॥
 त्यक्ता सरित्पवाहैर्न नगरग्रामदेशिकाः । महान्तं प्रेक्षते शुद्धि भद्रत्वाशा वहुशो यतः ॥ ६५ ॥
 खात्वा वै भावमुद्भूत्य दायादभ्येति मृच्छुभाम् । सितामशक्रिरा खिग्धां २(जलान्तर्निखनेत वा ॥)
 हृष्टा जलं समभ्यर्थं तर्पयेद्यादसांपतिम् । नागनाथसमोपेतं सुरसङ्घमतस्थितम् ॥ ६७ ॥
 स्थिर्थसुपलैस्सर्वैस्सहं संपूर्यते मृदा । मृदोपलैश्च संपूर्यं जातिषु खिग्धया तया ॥ ६८ ॥
 आकोद्धृ पौनःपुन्येन बालाद्वै वारिसेचना(त्) । समीक्ष्योनलिप्याथ गोगगांत्र वासयेत् ॥
 बालवत्ससमेतं च वृषेन्द्रगणसंयुतम् । सतोयाशशालयश्चैव प्रभूततृणसञ्चयम् ॥ ७० ॥

१. क-ख—श्रुतैर्युक्ताम् २. क-ख—अय पाद लुप्त.

विकीर्यं सतिलं तत्र सन्त्यक्ते गोमयादिकैः । अपास्य गोगणं पश्चादुपलिप्य पुनर्महोम् ॥ ७१ ॥
 समर्चयित्वा सूर्यात्मा प्राग्वद्विक्सिद्विमाचरेत् । प्रासादं भगवद्वप्समेतं कमलोद्धव ॥ ७२ ॥
 यथाभिमतदिग्बक्त्रं निश्चयीकृत्य वै पुरा । भूमागे सति वै कुर्यात्तदग्रे यागमण्डपम् ॥ ७३ ॥
 दिक्त्रये तदलाभे तु सौम्ययाम्यदिग्यायतम् । आनुगुण्याय शुद्धि च सुखं निर्वाधमिश्रितम् ॥
 शैरैः काशैशैरैः कूचैरच्छिन्नं वा पैस्तु वा । सान्तरं विहितं तत्र पार्थिवं पीठपञ्चकम् ॥
 सप्तपञ्चहस्तं च विभवानुगुणं ततः । चतुर्हस्तं तु वै सार्थं चतुर्हस्तमथापि वा ॥ ७६ ॥
 सुविस्तृतै(ते) प्षडंशेन सर्वेषां परिवर्ज्य च । अन्तरालानि विप्रेन्द्रं तदुच्छ्रायमथाचरेत् ॥ ७७ ॥
 चतुर्विंशतिमांशेन स्वेन स्वेन महामने । तद्विस्तारोच्छ्रूने सर्वे कोणस्तम्भेतु भूषयेत् ॥ ७८ ॥
 तन्मानेन समारोप्य स्तम्भानां शिरसोपरि । रचनारचिताश्चान्ये दण्डास्तिर्यक्प्रसारिता ॥ ७९ ॥
 सर्वे स्थूलाब्जसंभूताश्चतुर्दिक्कतोरणान्विताः । तृतीयांशेन वै पीठात्तोरणाविस्तृतिर्भवेत् ॥ ८० ॥
 सुविस्तृतैश्चिभागेन सर्वेषां मुच्चतिस्तमृता । सचक्रगरुडासर्वं त्रिचतुर्पञ्चसंख्यया ॥ ८१ ॥
 सान्तरालप्रमाणेन सस्तम्भास्तोरणाखिलाः । विनिवेश्या क्षितौ कृत्वा सर्वे चैव सुलक्षणाः ॥
 चतुरश्रास्त्वयो देशा ह्यष्टाश्रा मध्यतो द्विज । वर्तुलाश्राध्वंभागाश्च समांशेन विभाजिताः ॥
 वीथी प्राक्पश्चिमा भागा उभयोः पीठसंमिताः । सोतरं दक्षिणं भागमेकैकं पीठवर्तकम् ॥ ८४ ॥
 कृत्वैवं भगवद्यागमण्डपं सर्वकर्मणा । उदगिद्विपीठतश्चोर्ध्वं धिष्ण्यं कुर्यात् कजाङ्गितम् ॥ ८५ ॥
 वर्तुलं चतुरश्रं वा प्रकाशारुद्यं सुलक्षणम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्चिह्ने मेवलावनौ ॥ ८६ ॥
 द्रव्याणामधिवासार्थं तत्समीपस्थितां महीम् । मध्यमे मण्डलं पीठे मन्त्रास्त्रकलशाचर्चनम् ॥ ८७ ॥
 चतुष्कं स्नानकुम्भानां सोषधीना निवेशने । अन्यत्र शयनं तस्मिन् स्नानपीठे तु विन्यसेत् ॥
 स्नानकुम्भसमीपं तु स्नानद्रव्यसमन्वितम् । पीठं तत्पञ्चमं विद्धि वालुकाभिस्मुपूजितम् ॥ ८९ ॥
 सद्वारं सगवाक्षं च सकवाटं हि सार्गलम् । १कृत्वैवमधिवासार्थं प्राकारवलयं महत् ॥ ९० ॥
 प्रासादक्षेत्रमानं च सन्त्यज्य परितः स्थितम् । समेवलं सपीठं तत् दिशु कुण्डाष्टकं लिखेत् ॥
 अनुकर्त्त्वे तु वै कुर्यात् प्राच्यां दिष्टाब्दलाद्वहि । तत्याश्चात्ये तु वा भागे एकसीठास्तोरणाः ॥
 सस्तम्भा वा पृथक्पीठा विविक्ताश्च परस्परम् । प्राभ्यागे चक्रपद्मारुद्यं दक्षिणे केवलेश्वरी ॥ ९३ ॥

चतुरश्रं तु वा कल्प्यं गदामेखलमव्जज । पद्मसुत्तरदिग्भागे शङ्खं कोणचतुष्टये ॥ ९४ ॥
 एष पादप्रतिष्ठायां कुण्डानां संस्थितिस्समृता । चातुरात्म्यादिदेवानां ब्रह्मन् स्थापनकर्मणि ॥
 संस्थिति शृणु कुण्डानां विविधा दिग्बिदिक्षु च । महाविभवसौभाग्यआयुरारोग्यवृद्धये ॥ ९६ ॥
 सिद्धये सर्वकर्मणां विनानां विनिवृत्तये । व्यत्ययाच्च फलं विद्धि मुक्तये समतानसौ ॥ ९७ ॥
 गदाद्वन्द्वद्वयोपेतं प्राग्दिक्तुर्याश्रमेव च । चक्रदक्षिणदिविप्र शङ्खं प्रत्यगते तत् ॥ ९८ ॥
 पद्मसुत्तरदिग्भागे यथाभिमतपल्लवम् । आश्रेयं तु समापाद्य कुण्डमध्यत्थपत्रवत् ॥ ९९ ॥
 विमुक्तकमलं कुर्यात्रिकोणं पूर्ववर्तुलम् । होमार्थं यातुदिक्कुण्डमध्याश्र वायवे पदे ॥ १०० ॥
 धिष्णयं श्रीवत्ससंज्ञं यत् प्राग्वदर्घेन्दुलक्षणम् । ऐशान्यां तु समालिख्य लक्षणेनोपलक्षितम् ॥
 अतोऽपरं संनिवेशमेकाग्रमवधारय । धिष्णयं पूर्वपदे वृत्तमाश्रेयां कौस्तुभाष्टिम् ॥ १०२ ॥
 चक्रं दक्षिणदिग्भागे शार्ङ्गकारं तु यातुदिक् । आप्य गदाकृति प्राग्वन्मालाख्या वायवे पदे ॥
 उदग्दिक्मलाकारं श्रीवत्साकारनीशगम् । विस्तारसममान तु सर्वेषां विहितं तु वै ॥ १०४ ॥
 प्राग्वद्वादशमांशं तु ओष्ठार्धं परिमृज्य च । सुसमं मेखलाबन्यं कुर्यात्तद्रिस्तृतेस्समम् ॥ १०५ ॥
 समेखला वै विषमास्सर्वेषां पूर्ववह्निः । यथोक्तलक्षणा कार्या योनि पिप्पलपत्रवत् ॥ १०६ ॥
 मध्यदेशे सुवृत्तं च तुर्यं श्रीवत्सलक्षणम् । प्रासादक्षेत्रं भूमेर्वा तमेवशपदे चहिः ॥ १०७ ॥
 संपाद्य मानयुक्तं वा तर्पणे सर्वकर्मणाम् । वास्त्वज्ञविवृधोनां च लोकेशानां महामते ॥ १०८ ॥
 विनेशद्वारपालाना क्षेत्रेशस्य तथा क्षिनेः । संपाद्यमेवमब्जोत्थं सकुण्डं यागमन्दिरम् ॥ १०९ ॥
 ततोऽन्तरात् सबाह्यं च ऊर्जनं परिभूषयेत् । मुविचित्रैर्ध्यजै रम्यैर्वैयन्तीगणैश्च तैः ॥ ११० ॥
 प्रोच्छृतैः कदलीखपैद्रुमाङ्गैः पावनैर्दृष्टैः । सवस्त्रैः पूर्णमुघटैः पुष्पैर्वै मञ्जरीगणैः ॥ १११ ॥
 वितानैविविधाकारैर्विनानलगृहं तु वै । सशैर्वर्हिंपक्षैस्तु सूत्रैर्भूताधिदैवतैः ॥ ११२ ॥
 प्राक् प्रासैर्लोकनाथाद्यद्रास्त्वैः २क्षेत्रतलागृहैः । दर्पणैश्चामैश्चित्रैर्धण्टाद्वन्दैस्त्वरान्वितैः ॥ ११३ ॥
 मध्वाज्यदधिसक्षीरसुपूर्णैः कांस्यभाजानैः । उपकुम्भाननस्थैश्च हरितैः पालिकागणैः ॥ ११४ ॥
 शालितण्डुलपात्रैस्तु सहिरण्यैः फलोद्धृहैः । लाजसिद्धार्थकैर्बीजभाजनैः षड्सान्वितैः ॥ ११५ ॥
 सत्युगन्धैस्त्वगेलाङ्गैः पात्रैः पूराफलैस्ततः । मधूकबदरीलाक्षाइक्षुभिस्त्रिफलैः फलैः ॥ ११६ ॥

यथा तत्प्रभवै पुष्पैः वहुभि प्रकरीयकै । इत्येवमाधैर्विविधैर्भौगौगैस्तु पावनै ॥ ११७ ॥

भूमय, पीठबाह्यास्तु सर्वदिक् परिवार्य च । संप्रवेश्याखिलं तत्र संभारं भूरिसम्मृतम् ॥ ११८ ॥

शुभे ग्रहेऽनुकूले च नक्षत्रे सुखिरे ततः । लभे स्थिरे स्थिरांशे च परिशुद्धे गुणान्विते ॥ ११९ ॥

प्रासादाद्विप्रतिष्ठार्थं कर्ता वै भगवन्मय । कृताहिको द्विजेन्द्राधैर्देशिकेन समन्वितः ॥ १२० ॥

भेरीपटहवादित्रशङ्कशब्दादिकैस्सह । ऋग्यजुस्सामपूर्वाश्र प्रशस्तास्तंपठन् श्रुतीः ॥ १२१ ॥

द्वारपालार्चनं कृत्वा यागागार प्रविश्य च । संस्मृत्य स्वासने व्यासिमर्चयित्वोपविश्य च ॥

मध्यपीठसमीपे तु प्राद्यमुखं पश्चिमे पदे । प्रादिक्प्रत्यद्यमुखं योज्य मृन्मयाश्वासनेषु च ॥

उद्ददक्षिणदिग्यन्त्रं यजुर्वेदांस्तु योजयेत् । प्राद्यमुखं पश्चिमे भागे सामज्ञान्विनियोज्य च ॥

सह चैकायनैर्विप्रैर्भूर्तिसज्जोपलक्षितैः । दिगुत्तरस्यां च ततो नित्यकर्मपरायणान् ॥ १२५ ॥

निवेश्यार्थवेदांश्च सर्वे द्विद्विकसंस्वया । पृष्ठतस्सुसहायाधैस्सम्यज्ञानप्रतीक्षकः ॥ १२६ ॥

उपदेष्टा च मन्त्राणां द्विजादीनां समर्चने । दक्षिणे स्वात्मनः कुर्यादिकचित्रं समाहितम् ॥ १२७ ॥

ततः समाचरेत् न्यासं द्वादशाक्षरमूर्तिना । मन्त्राभिमानशक्तिं वै समालम्ब्य धिया ततः ॥

अथाद्याक्षरपूर्वेस्तु मन्त्रैश्श्रुतिमयैस्ततः । प्राक् प्रोक्तविधिना पाद्यं भृजारकमलं पुरा ॥ १२९ ॥

पादार्थैः पञ्चगवयं च कृत्वा भ्यर्च्य द्विजातये । समालम्भनपुष्पाधैस्सवस्त्रैरङ्गुलीयकैः ॥ १३० ॥

पवित्रकैस्तु हेमाढ्यैर्धूपयित्वा यथाक्रमम् । प्रयत्ससहायश्च स्थपतिश्चोपवेशयेत् ॥ १३१ ॥

दत्त्वाज्ञामथ मानस्य कर्मभूमौ स्थितानि च । सुवर्णराजतोत्थानि नवताप्रमयानि वा ॥ १३२ ॥

शैलजान्यनुकर्षे तु मुकुम्भान्यथवाङ्गज । तत्र मध्यमकुम्भं यत् चतुर्विंशाङ्गुलेन च ॥ १३३ ॥

विस्तृते मध्यतस्तच्च द्रव्यङ्गुलव्यङ्गुलोन्नतम् । वक्त्रमङ्गुलपटकेन तत्रास्यं व्यङ्गुलं स्मृतम् ॥ १३४ ॥

मेखलोपरितो ज्ञेया व्यङ्गुला कमलोद्घव । ये तु दिक्मलान्यवैतदघेनोन्नतैस्समाः ॥ १३५ ॥

फलैश्च विविधैश्चैव सह संपूर्यं वै मृदा । आकोट्य स्वादिरैः काष्ठैः प्रबलैरम्बुसञ्चिता ॥ १३६ ॥

पूरणार्थमशेषात् कृत्वा स्वातं तु साधकम् । समीकृत्योपलिप्याथ प्राग्वदिक्सिद्विमाचरेत् ॥ १३७ ॥

भूषयेच्च ध्वजैरन्यैर्वेजयन्तीस्समुद्धिषेत् । शोभयेत् कदलीयैर्द्विमाङ्गैः पावनैर्द्वैः ॥ १३८ ॥

वस्त्रैः पूर्णघटैः पुष्पैः कौशेर्यैर्मञ्जरीगणैः । शुभे ग्रहेऽनुकूले तु नक्षत्रे शुभदर्शने ॥ १३९ ॥

लग्ने स्थिरे स्थिरांशे च परिशुद्धे गुणान्विते । प्रासादाद्विप्रतिष्ठार्थं कर्ता वै भगवन्मयः ॥

कृताहिको द्विजेन्द्राधैर्देशिकेन समन्वितः । भेरीपटहवादित्रसर्वशब्दादिकैश्चुम्बैः ॥ १४१ ॥

वन्दिवृन्दसमोपैर्गीयमानैश्च मङ्गलैः । सामऋग्यजुपूर्वस्तु प्रशस्ताः पाठ्येच्छुतीः ॥ १४२ ॥
 सहसंभृतसंभारक्षमाकृतं क्षातलं विशेत् । समाचम्य कृतन्यासो द्वादशाक्षरमूर्तिना ॥ १४३ ॥
 अथाष्टाक्षरपूर्वैस्तु मन्त्रैश्श्रुतिमैस्सह । पाद्यार्थपञ्चगव्यं तु कृत्वाभ्यर्थ्य द्विजोत्तमम् ॥ १४४ ॥
 स्थपतिश्चार्थपुष्पादैः प्रवर्तेत सुकर्मणि । ओङ्कारपूर्वा गायत्रीमैकैकं पाठ्येद् द्विज ॥ १४५ ॥
 गायत्रीसामपूर्वं च कनिकन्दमुदीर्यं च । एवमोङ्कारपूर्वं च कर्मारम्भनन्तरम् ॥ १४६ ॥
 पठेदेकायनं पश्चात् शिवसंकल्पमेव च । ऋबेदज्ञो यजुज्ञोऽथ भद्रोनं समुदीर्यं च ॥ १४७ ॥
 भद्रश्रीसामसामज्ञश्शताद्यौ कृत्यर्थमवित् । विभज्य पूर्ववत् क्षेत्रं पवित्रीकृत्य सांप्रतम् ॥ १४८ ॥
 पवित्रमन्त्रैरखिलैर्वेदिकैः पाञ्चरात्रिकैः । कन्यां च सौम्यदिग्भागे ऐशान्या वालयावने ॥ १४९ ॥
 मण्डलं पार्थिवे पीठे विनिवर्त्य चतुर्स्समे । अशुभं सर्वतोभद्रं वश्यागरद्वयान्वितम् ॥ १५० ॥
 भद्रपीठासनस्थं च सोदकं च घटद्वयम् । स्त्रागदैर्भूषितं कृत्वा एकस्मिन् साधनं यजेत् ॥ १५१ ॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण भगवान् पुरुषोत्तम । श्रुत्युक्तैर्मन्त्रमुख्यैस्तु तदस्तपरके घटे ॥ १५२ ॥
 मन्त्रैहेतीशलिङ्गैस्तु चतुर्वेदसमुत्थितैः । मण्डपाग्रमथासाद्य हार्दमापाद्यमर्चनम् ॥ १५३ ॥
 अवतार्य वहिः कुर्यात् पूजनं प्राप्यथोदितम् । पूर्णहुतिं विनाम्नौ तु तर्पयित्वा यथाविधि ॥
 यजेद्वास्तु नराद्यं वै सुरसङ्घं तदङ्गकम् । शतं शतार्थं पादं वा आहुतीनां समापयेत् ॥ १५५ ॥
 तिलानामाज्यसिक्तानामाज्यस्य तदनन्तरम् । मामरैर्वास्तुलिङ्गैस्तु मन्त्रैर्देवतादिकैः ॥ १५६ ॥
 सुसमं कलशानां तु नवकं त्वथ धातुजम् । यथाशक्तिप्रमाणं तु नाल्पं वै द्वादशाङ्गुलम् ॥
 शैलजं मृन्मयोत्थं वा सुपक्वं सुदृढं शुभम् । भृजारतुल्यमप्याश्रं शङ्खाकारं तु वोच्छ्रूतम् ॥
 वलिहीनं विरक्तास्यं द्रव्याणां ग्रहलक्षणम् । शुद्धर्थमथ सर्वेषां स्नानकर्म समाचरेत् ॥ १५९ ॥
 अधिवासाम्बरच्छन्नान् सद्यो वाऽन्येऽहनि द्विज । क्रमशः पूर्येद् द्रव्यैस्तलिङ्गैश्श्रुतिसंपठैः ॥
 गायत्र्याष्टाक्षरेणैव द्वादशाक्षरविद्यया । सुवर्णसिक्ताभिस्तु रत्नैर्मुक्ताफलादिकैः ॥ १६१ ॥
 धातुभिश्चाखिलैर्धन्यैरथान्यै पारतादिकै । सिद्धार्थकान्वितैर्वजैर्धन्यैर्नीवारपूर्वकैः ॥ १६२ ॥
 कर्पूरमलयक्षोदकुङ्कुमागरुभिश्रितैः । पट्टस्त्रक्चन्दनादैस्तु बाह्यतश्चोपशोभयेत् ॥ १६३ ॥
 एवं संपूज्य संस्कृत्य चतुर्णा मध्यतो न्यसेत् । पद्मासनगतां लक्ष्मी निधिभिः परिवारिताम् ॥

चतुर्णामथ चार्वेषां रत्नराट् कोस्तुमाभिध. । समन्त्रेण स्वनाम्ना च निधिनाथैस्समन्विताम् ॥
 भगवान् सर्वशतयात्मा एकस्मिन् परिचिन्तयेत् । पठक्षेरेण मन्त्रेण निष्कल शब्दविग्रहम् ॥
 ब्राह्मं चतुष्पदं क्षेत्रं नयेदष्टच्छदात्मना । न्यस्य सार्वेश्वरं कुम्भ मध्यत. कर्णिकोदरे ॥ १६७ ॥
 रत्नकुम्भचतुष्कं तु दिक्कचक्रेष्वषट्दिक्षु च । प्रादक्षिण्येन प्राग्भागान् मन्त्रान् वा लौकिकान् द्विज ॥
 लक्ष्यं कुम्भचतुष्कं यदीशाद् वायुपदावधि । एवं न्यस्त्वा तत. कुर्यादर्चनं मध्यगस्य च ॥ १६९ ॥
 चतुष्कं हृदयाद्यं वै रत्नकुम्भगत यजेत् । चतुर्णा मन्त्रमेक तु श्रीकुम्भानां तु पूजयेत् ॥ १७० ॥
 पुरतो नेत्रमन्त्रैस्तु मध्यकुम्भे च तस्य च । कृत्वैव निष्कल न्यासं सर्वेषां सांप्रतं ततः ॥ १७१ ॥
 विधाननवकं दद्यात्तात्र वा शैलजं समम् । सुवृत्तं चतुरश्रं वा सुघनं द्वादशाङ्गुलम् ॥ १७२ ॥
 चतुश्शक्तिनिरुद्ध च तव मध्यगते धटे । शक्तिर्वा या परा देवी विध्वसन्धारणक्षमा ॥ १७३ ॥
 प्रभासावैश्वरी दिक्षु ज्ञानशतयामृता च सा । विदिग्घटसमूहे तु स्मेदानन्दलक्षणा ॥ १७४ ॥
 क्रियाख्या याच्युती शक्तिशुद्धा शक्तस्य जन्मदा । न्यस्त्वैवमर्चन कुर्यात् श्रियादीनां स्वसंज्ञया ॥
 निधीनां निधिनाथानां मन्त्रं साङ्गं यजेत्ततः । मुद्रां प्रदर्शयेत् मान्त्रां सर्वसामर्थ्यलक्षणाम् ॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण जपत्वं च समाचरेत् । सन्निरोधं द्विषट्कार्णे न सन्निधिम् ॥
 यजुर्ज्ञ त्वथ सञ्चोद्य युज्यतेति च यद्यजु । क्रहं च पौरुषं सूक्तं सामज्ञो विष्णुसंहिताम् ॥
 अथवर्यिति षट्पाद्य द्विजमेकायनं ततः । आत्मव्यूहादिकं कुर्यात् सज्ञामन्त्रचतुष्टयम् ॥ १७९ ॥
 नमस्कारसमोपेतं तत्साम रथन्तरम् । आहुत्वा (हा) हर्षपूर्वं वै क्रन्वेदं समुदीरयेत् ॥
 प्रतिष्ठासीति वै साम सामज्ञोऽथ उदीरयेत् । अतोऽन्तरं तु कुम्भानां . . . . . ॥
 आपाद्यमथ सर्वेषां सुधालोपेन चैव हि । दिग्षष्टकं मुद्रणीयं क्षेत्रं शक्तयष्टकेन तु ॥ १८२ ॥
 शिलान्तस्सन्निरोधेन शिलानामसमाप्तु वा । कार्या ऊर्ध्वसमास्सर्वास्सर्वतोभद्रलक्षणाः ॥ १८३ ॥
 स्खानायैसंस्कृतं पूर्वं वासस्त्वर्णभूषिता । रत्नाष्टकासनस्था च अष्टानां च सुविन्यसेत् ॥
 मन्त्रमक्षरभेदेन १प्रणवायन्तं तु वै । प्रागादावीशदिद्वनिष्टमष्टकं व्यक्तिगं न्यसेत् ॥ १८५ ॥
 प्रणवेन स्वनाम्ना च नमोऽन्तेन महामते । बलवीर्यवती नित्या अनन्ताख्या स्थिरा ध्रुवा ॥
 सन्ध्याख्या धृतिसंज्ञा च स्थितिर्नाम्ना द्विजाष्टमी । २वेदाद्यन्तं समुद्भोज्य यजुर्वेदत्रैस्सह ॥

हये च विद्यां ऋक्सूका ब्रूयादेकायनं तत् । यदिवायो सवेत्यादि हुत्यैवं कमलोद्धव ॥
 दत्त्वा पूर्णहुति ब्रूयात् मन्त्रमाश्राविकं हि यत् । कर्ता च देशिकेन्द्रोऽथ सस्मरन् मन्त्रसंहिताम् ॥
 न्यस्तश्रियादिकैर्नाममन्त्रैस्सर्वेस्समन्वितम् । एषां बुद्धिसप्तवेति मन्त्रमेकायनं पठन् ॥ १९० ॥
 दद्यादाहुतिकं सर्वे कर्मणां पूरणाय च । एतावदुक्तमञ्जाक्ष मुख्यकल्पं भया च ते ॥ १९१ ॥
 अनुकल्पमतो वक्ष्ये सर्वेषां च हितावहम् । एतस्मिन् कलशे सर्वमन्यक्षेत्रगणार्चितम् ॥ १९२ ॥
 मन्त्रव्यूहं यथोक्तं च खलगोपलगं न्यसेत् । सर्वशक्तिमयीमेकां शक्ति वै पारमेश्वरीम् ॥ १९३ ॥
 निवेश्य मध्यतस्तस्मिन् दद्यात् कोशं सुधादिकम् । वर्णकै कुङ्कुमादैस्तु तत्रोर्ध्वेऽब्जं लिखेतत ॥
 भूमाग खातशेषं यत् समन्तात् समतां नयेत् । प्राग्वदाकोट्टनाद्येन सर्वाङ्गैरिषुभिस्तत ॥ १९५ ॥
 पञ्चरङ्गेण सूत्रेण शङ्कुभिर्याज्ञिकैर्हृष्टै । अस्त्रमन्त्रेण मन्त्रज्ञो जीमूतमथ संपठेत् ॥ १९६ ॥
 चतुस्स्वकूचन्दनोपेतां वलि वै साच्च कामिकीम् । दद्यात् पूर्वोदितां दिक्षु समाचम्य प्रणम्य च ॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिस्थानस्थं च मन्त्रराट् । क्षान्त्वा तदोपसंहृत्य प्राग्वदर्चनपूर्वकम् ॥ १९८ ॥
 सांसारीनां वहिर्यावदाचरेत् स्थपति पुन । विश्वकर्मा पुरस्कृत्य अन्येषां पिण्ठिताशिनाम् ॥ १९९ ॥
 दद्याद् द्विजेन्द्रपूर्वीणामशनं दक्षिणादिकम् । अन्येषामर्थिनामन्न धनदानं स्वशक्तितः ॥ २०० ॥
 नानादेशवशाच्चैव कुर्यादेवं गृहासनम् । विभागेन समायुक्तमालय विविधं तथा ॥ २०१ ॥
 ध्वजासनावसानं च विभज्य स्वधिया तत् ॥

इति श्रीपञ्चरात्रे महोपनिषदि पौष्करसंहिताशां प्राप्तादस्य पादप्रतिष्ठा नाम

द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥

(समुदितश्लोकसंख्या २०१॥)

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

प्रासादावासतः कोणे समारभ्य यथारुचि । १प्राङ्गणं सर्वदिक्कृत्वा प्राकारं परिकल्पयेत् ॥ १ ॥
 ग्रहिकासप्रतोलीकं केवलं वामरान्वितम् । प्रासादे तु चतुद्वारे चतुर्मूर्तिरलंकृते ॥ २ ॥
 द्विद्विकं तु प्रतोलीनां दिक्षु प्राकारं हितम् । चतुष्कं^२ प्राष्टक कुर्यात् प्रासादानां महामते ॥
 एकरूपं हि वा नाना लक्षणं भगवद्रशात् । यथाभिमतमानं च प्रासादाभासमात्रकम् ॥४॥
 पक्षेष्ठकाश्मदाश्लथं तत्र कोणचतुष्टये । चतुष्कं विहितं विप्र अष्टकं कल्पयेद्यदि ॥ ५ ॥
 परस्परमुखं कुर्याद् द्वारोद्देशद्वये ततः । सान्तरं दिक्त्रये कुर्यात् प्रासादानां द्विकं द्विकम् ॥६॥
 सपीठादेवमानाच्च द्वारोच्छायमुदाहृतम् । प्रमाणेनोन्नतानां च देवानां च महामते ॥ ७ ॥
 नानाहस्यप्रमाणानां पीठेनोन्नतिमानयेत् । वैतत्येनोन्नतत्वेन लक्षणानियमोज्जितम् ॥ ८ ॥
 द्वारं सुखप्रवेशं च संकटानां गुणावहम् । कृतायां शुद्धविहित ऋक्षेणानुगतं तु वै ॥ ९ ॥
 विस्तारायामयोश्चैव आदायाङ्गुलसन्ततिम् । शुभाय ऋक्षलाभार्थं गुणयेच्च परस्परम् ॥ १० ॥
 शोधयेद्वाराथ लाभार्थं मुष्टिभिश्चाङ्गुलिस्थितिः । एकत्रिपञ्चवै सप्त शेषास्सर्वे शुभास्समृताः ॥११॥
 ध्वजशार्दूलवृषभगजेन्द्राः क्रमशो हिते । एवं नक्षत्रलाभार्थं शोभयेतां स्थिति पुनः ॥ १२ ॥
 आदेकात् सप्तविशान्तं शेषान्तं हृष्टमाचेरेत् । वरयेदङ्गुलं चैकं पादयोर्वा प्रयत्नतः ॥ १३ ॥
 नूनमङ्गुलराशेवै शुभऋक्षाय सिद्धये । विचार्यैवं पुरा सम्यक् कुर्याद् भूमिसुरालयम् ॥१४॥
 शयनासन आसीनस्तुपर्णस्थस्य वा विभोः । दिक्क्रत्रयेऽभिमते चैव एकं वा दिक्त्रये तथः ॥
 उपविष्टं तु याम्यायां पश्यिमे या दिगुत्थितम् । उदगिदग्निष्ठारे प्रासादे गरुडासनम् ॥ १६ ॥
 चतुष्टयं चतुर्णा तु कोणानां यत् प्रकोर्तितम् । तत्वानले दिगल्पस्थमुदद्वारे तु प्राकृचरम् ॥
 स्वबोधपरिमाणेन सत्त्वेनाभिमतेन च । कलासक्ता इयत्ताख्याः परिच्छेदवशात् स्मृतम् ॥
 तमासापानसंज्ञं च विशेषं कमलोद्द्वय । संपत्रे ब्रह्मपाषाणसंस्कारे पैठिकेऽपि च ॥ १९ ॥

१. ग-घ—प्राङ्गण सर्वतो दिक्षु ख—प्राङ्गण सर्वदिक् लक्ष्मा २. परिणामेन. इति पाठान्तरम्

उद्वर्तनाभ्युद्गेन मृदभूतिगोमयादिना । शिल्पिदोषोपशमने स्थानमात्रे कृते सति ॥ २० ॥
 निष्पन्ने नेत्रदाने तु स्थाने सपादिते परे । उत्थाप्य मूर्तिपालैस्तु गुर्वादीन् बहुभिर्बलात् ॥ २१ ॥
 निवेशनेन मन्त्रं यद्विविध साम्प्रत कृतम् । लितये चैकता प्राप्ते वज्रलेपेन पौष्कर ॥ २२ ॥
 प्रोक्ते लग्नोदये मन्त्रन्यासमाचरणात् वै । यच्छक्तेरनुसन्धानात्तिस्थित्यापने तथा ॥ २३ ॥
 प्रासादान्तरभित्तीना लिखितं वाम्बरादिके । सिध्यर्थं साधकेन्द्रैस्तु सिद्धिकालावधि तु वै ॥
 चलविम्बस्य यन्मन्त्रं न्यास वै सासनस्य च । नित्यमाराधनार्थं तु कर्माचार्यामपि द्विज ॥
 तं विप्र चलनार्थ्यं तु स्थितिस्थापनमेव च । क्षमाभैर्जलपूर्वैस्तु दोषैर्या चातिदूषिता ॥ २६ ॥
 उद्भूत्य योजनान्यत्र स्थाने तु शुभलक्षणे । सम्यक् संस्थापनाद् भूयस्स्थापनमुदाहृतम् ॥ २७ ॥
 विद्युत्प्रपातपूर्वैस्तु दोषैर्या चाभिदूषिता । तदुत्थानकृते शश्विदोषे चासने स्थितिम् ॥ २८ ॥
 तत्समा लक्षणाद्या च प्रतिमान्या महामते(हे) । अन्यसिन् वा नवे पीठे विम्ब(वः)त्परियोजिता ॥
 बोद्धव्यं तद्विशेषं च स्थापनोत्थापनं तु वै । ज्ञानसङ्घोज्जितत्वाच्च एकदिक्सममीक्षणात् ॥ ३० ॥
 प्राधान्येनाथ दिक्चक्रं स्थगात्रैरिह वासनात् । शयनासनसंस्थानचलाचलवशादपि ॥ ३१ ॥
 प्रतिष्ठारूपविशेषाश्च बहवस्सर्वसिद्धिदाः । सामान्यसञ्चिवेशाच्च तद्विशेषगुणात् वै ॥ ३२ ॥
 स्थितं चाक्षरया शुद्धा सामान्याच्चार्या फलार्थिनाम् । फलसाम्यं परिज्ञेय कि त्वन्यसिन् हि जन्मनि ॥
 चातुरात्म्यप्रतिष्ठा च ज्ञानं यच्छति शाश्वतम् । यत्पाप्य न पुनर्जन्म पुनरेवाप्नुयान्नरः ॥ ३४ ॥
 फलकामस्तु यः कुर्याच्चतुर्मूर्तिनिवेशनम् । श्रद्धया परया भक्त्या संरुपादेव पञ्चज ॥ ३५ ॥
 पैतृकं मातृकं चैव १जायार्थ्यं सप्तसार्थ्यकम् । कुलमुद्धरते तसिन् जन्मप्राप्तौ क्षितौ पुनः ॥
 धर्मोपेतां हरेर्भक्तिमाश्रय(त्यः)न्त्यब्जसंभव । जातजन्मा तृतीया तु^२ प्राप्नुयात् सद्विवेकवत् ॥
 समुत्तरति वै येन घोरात् संसारसंकटात् । रूपमाद्यप्रतिष्ठाया इत्युक्त द्विजसत्रम् ॥ ३८ ॥
 विशेषसञ्चिवेशम्भ्यस्त्वदानीमवधारय । मनीषित फलं भुक्त्वा दिव्येषु भुवनेषु च ॥ ३९ ॥
 जन्मासाद्य समुक्तृष्टमाचरेत् पुनरेव हि । दैवी ब्रह्मप्रतिष्ठाद्या या परसिन् हि जन्मनि ॥ ४० ॥
 प्राग्वद्यच्छति विज्ञान परमेशपदासिगम् । एतावदुक्तं वैषम्यं सति साम्यं महामते ॥ ४१ ॥
 यज्ञोत्तमस्य दिव्यस्य सफलस्याब्जसंभव । अच्युतस्याविनाशस्य भवक्षयकरस्य च ॥ ४२ ॥
 भेदं यद्वस्तुमात्रेण स्थितं तदवधारय । वर्ण(दी)ना ब्राह्मणादीनां गृहाश्रमरतात्मनाम् ॥ ४३ ॥
 आदीक्षिताना प्राग्विम्ब भीताना मरणादिके । व्यवहारस्थितानां च प्रतिष्ठाद्या महामते ॥ ४४ ॥
 निवर्जिताः प्रयच्छन्ति फलमुक्तं हि यन्मया । निर्वाणदीक्षितानां च गुरुणाच्युतवेदिनाम् ॥

भक्त्या प्रासाधिकाराणां नित्यमाराधनं प्रति । सम्यक्समाधिनिष्ठानामिह जन्मैकशेषिणाम् ॥४६॥
 विकल्पक्षीणचित्तानां प्रतिष्ठा विहिताब्जज । लाणार्थं स्वकुलादीनामनन्तानां च संभवात् ॥४७॥
 यावज्जीवावधि कालं तेषामास्थापन तु वै । विहित परितोषार्थं बुद्धेर्बुद्धिमता वर ॥ ४८ ॥
 ज्ञात्वैवं धर्मलब्बेन धनेन च बलेन च । आक्षिपन् ग्रहणात् सर्वं ध्वजान्तं वै समाप्य च ॥
 विश्वावासपदावासं दक्षिणाननमासितम् । पीठस्थमुपविष्ट च प्राण्डोरे निक्रिते गृहे ॥ ५० ॥
 एवं खगेशपृष्ठस्थं वायुदिङ्गन्दिरे हितम् । १दिव्यमोगफलावासि सह दिक्ल्पगात् वै ॥ ५१ ॥
 प्रजाःपतित्वमापन्ना उक्तदिग्विनिवेशनात् । स्थिति त्रिविष्टपादीनामुपरिष्ठातु शाश्वतीम् ॥ ५२ ॥
 विहायसगति दिव्या यानगात् प्राप्यते पुमान् । भक्ताना फललिप्सूना स्थानस्थलफलादिकम् ॥
 फलदिक्संस्थितास्तर्वे नगराणा फलार्थिनाम् । उत्कृष्टजन्मपूर्वं तु जन्म चात्मप्रकाशकम् ॥५४॥
 तद्विद्धि भवशान्त्यर्थमचिरादेव पद्मज । यथोद्दिष्टक्रमेणैव दिक्क्रये विनिवेश्य च ॥ ५५ ॥
 नृसिंहकपिलकोडमूर्तयो वा महामते । प्राग्वद्विदिक्चतुर्पक्षेषु चतुर्णा विहितं क्रमात् ॥ ५६ ॥
 वाजिवक्रं तु मुक्ताना सिहादीना निवेशनम् । दिक्क्रये कच्छपादीनां कुर्यात् संस्थापनं तु वा ॥
 मीनवामननाथाना देवानां प्राक्फलासये । विदिशु विनियोक्तव्यं यथोद्दिष्टक्रमेण तु ॥ ५८ ॥
 त्रिविक्रमकुठाराष्ट्रकरं कान्तावपुर्धरम् । सर्वदेवमयं विश्वरूपं तु परमेश्वरम् ॥ ५९ ॥
 एतावदुक्तनियममतोऽन्ये येऽस्तिलास्तु वै । प्रादुर्भावान्तराश्रैव प्रादुर्भावाब्जसंभव ॥ ६० ॥
 गुरुणां संमतेनैव योक्तव्यं नान्ययाजकैः । सदेवां हि कुटी रम्यमापाद्याभिमतां ततः ॥ ६१ ॥
 द्वाराग्रे मण्डपाभासं सोपानपदवीयुतम् । वेदीविभूषितं कुर्यात् स्थितमाराधनाश्रयम् ॥ ६२ ॥
 भोगानां स्थितयेऽन्येषां वातवृष्टिक्षमं शुभम् । प्रासादाङ्ग्रिप्रतिष्ठार्थमापाद्याब्जज वै ततः ॥
 पञ्चानां वा नवानां च एकस्मिन् वा घटोदके । सर्वरक्षमयोपेते न्यस्त यत्परमेश्वरम् ॥ ६४ ॥
 आङ्गं सलाञ्छनं मान्त्रं परिवारसमन्वितम् । स्वशक्तिखच्चितं चैव प्रत्यहं पूजयेच्च तम् ॥ ६५ ॥
 मन्त्रविम्बप्रतिष्ठार्थं कालविम्बोपशान्तये । अन्यथा जायते विभ्रमनिवार्यं महामते ॥ ६६ ॥
 गच्छन्ति सन्निधि मन्त्रा नित्यं त्रैकाल्यमर्चनात् । यच्छन्त्यन्तर्चनाच्छोकं रोधितं यत्र यत्र च ॥
 पदानि प्राङ्गणे चैव देवानां विनिवेशने । उक्तानि पद्मसंभूत इदानीमवधारय ॥ ६८ ॥
 मध्यदेशे तु तद्भूमेः प्रासादेऽभिमते तते । सन्निवेशवशेनैव नानासंज्ञावसंस्थितः ॥ ६९ ॥
 पीठब्रह्मवशास्थानस्तम्भम्भस्य चतुरात्मनः । चतुर्दिग्वीक्षमाणस्य यानुसन्धानलक्षणा ॥ ७० ॥
 बौद्धत्वं सा प्रतिष्ठा च दिग्ब्यूहपरिपूरकी । धृतिशक्तिखस्त्रूपेण अमूर्तेनात्ययात्मना ॥ ७१ ॥

स्थितये प्रक्रियार्थं च ब्रह्मपाषाणताग्रता । सर्वं ब्रह्मशिलानिष्ठमाक्षितेः कमलोद्धव ॥ ७२ ॥
 व्यासमामूलतश्चैव तेनामूर्तेन वै पुनः । द्रव्यमूर्तिममूर्तीं च गृहीतस्तम्बैलक्षणाम् ॥ ७३ ॥
 एकस्याच्युतबीजस्य मित्रेषु प्रतिवस्तुषु । संस्थिता स्थितिरच्छिन्ना सा प्रतिष्ठित एव हि ॥ ७४ ॥
 भिन्नानां व्यूहमूर्तीनां केवला(द्य)खिलस्य च । प्रादुर्भावसमूहस्य व्यादिकस्य तु यद्विज ॥ ७५ ॥
 एकस्मिन् विश्वपीठे तु स्थितिरेकस्य चेच्छया । प्रतिष्ठाल्यं विशेषं तत् स्थापनं समुदाहृतम् ॥
 चिच्छक्तिमनुविद्धं च अव्यक्तं तत्त्वसंग्रहम् । द्रव्यमूर्तीं चलास्ये च नीतमेकात्मना धिया ॥
 विष्वसंस्कारकाले तु अधिवासाभिधे द्विज । अचलत्वेन सन्मन्त्रं चलभावनया पुनः ॥ ७८ ॥
 साङ्गं सलाङ्गनं चैव कृत्वा अभितमतंतु वै । आराधनार्थं हृदयान्यस्तं तद्वदये पुनः ॥ ७९ ॥
 समाहेरेत् कृतार्थत्वान्वित्यं कालान्तरेण वा । १सदाख्यमपरं तत्त्व .. .. .. ॥ ८० ॥
 नानासंज्ञं तथानानाप्रमाणं तद्वदेव हि । रचनाभिस्तथा नानाविविधाभिस्तु रञ्जितम् ॥ ८१ ॥
 बहीभूमिकाभिस्तु चिलिताभिरलङ्घृतम् । आपादभूमेरणान्तमनुरूपं च यत्रयम् ॥ ८२ ॥
 उत्तरोत्तरतः कुर्यादभूर्भुवस्यादिकोत्थितैः । स्थावरैर्जड्मैस्सद्वैर्विविधैर्जरागणै ॥ ८३ ॥
 नगेन्द्रैर्नार्गराजैस्तु सुशुभैर्नलिनीवनैः । मुरजश्वलाबद्वैर्द्विवैर्यैर्नालतागृहैः ॥ ८४ ॥
 पुरुजाद्यैर्जलोदभूतैः प्राणिजालैस्तथैव हि । वनजैर्नगजैश्चान्यैर्मूरगाढगणपूर्वकैः ॥ ८५ ॥
 वारणाश्वबारश्चैव हंसपद्मसमाश्रितैः । शङ्खस्वस्तिकृकहारपूर्वैर्न्यैस्तु वारिजैः ॥ ८६ ॥
 नन्दिकैः केसरै रम्यैश्शतपत्रवदुत्थितैः । सकिङ्गिणीकैश्चमरैररातपत्रैर्वजादिकैः ॥ ८७ ॥
 भूमिगाभूमिगैस्सर्वैस्समुद्रैस्सरितान्वितैः । नवोपकरणैर्द्वैश्चन्द्रार्कज्वलनादिकैः ॥ ८८ ॥
 प्रादुर्भावान्तरैर्द्विव्यैः प्रादुर्भावसमन्वितैः । द्वीपैद्वीपान्तरोपेतैः पातालैस्तज्जनान्वितैः ॥ ८९ ॥
 महर्जनस्तपस्तयलोकनार्थैर्महाप्रभैः । ध्यानमौनपरैर्ब्रह्मन् वहिदेवयुतैर्द्विजैः ॥ ९० ॥
 इत्येवमादिकैश्चान्यैर्जड्मास्तम्भवतीश्वभुमा । भूषयेत् कमलोदभूत सर्वदिक्नासिकैस्सह ॥ ९१ ॥
 गर्भगृहाम्बरमध्यात् कुर्याच्चक्राम्बुजाङ्गितम् । पितामहाद्यैर्विन्दुघैस्सिद्धविद्याघैरस्सह ॥ ९२ ॥
 पुष्पमालाधरैः प्रहृश्चामरैर्व्यजनोद्भूतैः । वनमालागदाशङ्कुचक्रपद्मश्रियादिकैः ॥ ९३ ॥
 स्वर्गेश्वेदवेदाङ्गरक्षसूत्रकराङ्गितैः । आवार्यावरकल्पेन चक्रपद्माद्वहि. स्थितैः ॥ ९४ ॥
 अन्तर्भित्तिगणं सर्वदेवदैत्यादिकैर्गणैः । नृत्तगी(त)परैश्चान्यैर्नारदाद्यैर्विभूषयेत् ॥ ९५ ॥
 प्रणवेन स्वनाम्ना च नतिनिष्ठेन तत्र वै । सन्निरोध्य च तन्मन्त्रं भूलोकं पादमाक्षिति ॥ ९६ ॥
 एवं प्रासादपीठे तु भुवलोकं यथास्थितम् । जडघायां स्वर्गलोकं च महच्छस्वरभूमिगम् ॥ ९७ ॥

स्तम्भं च तलपं चैव चरणं जडघमेव च । स्थानं स्थूणं च पादं च पर्यायवचनास्त्वमे ॥९८॥
जनलोकं च तद्वेद्यांतस्तपस्सज्जं^१ च दण्डकम् । सत्यसंज्ञश्च तलोकं तच्छखायां सुरालये ॥
भावयेच्च परां व्याप्तिमेवं वै सासलौकिकीम् । भुवनोर्धमर्यां विष्र प्रासादेऽभिमते तु वै ॥१००॥
अनुविद्धं पादपादैरन्यैवत्तास्वरूपकै । परस्परं हि सर्वत्र व्यापकैः परलक्षणैः ॥ १०१ ॥
भूलोकांशं विना ब्रह्मस्तथान्यैरुज्जितं हि तत् । रजस्तमोमहत्वाच्च ईषत्मत्वगुणात् वै ॥ १०२ ॥
सत्त्वैकगुणरूपाणामन्येषामत एव हि । भूलोकं च पृथक्सस्थं पादाद्यवगणस्य च ॥ १०३ ॥
कूर्मब्रह्मात्मसंज्ञायां शिखायां च पदत्रयम् । न्यस्तव्यं जाग्रदाद्यं यद्रुतन्यासे कृते सति ॥१०४॥
तुर्यब्रह्मपदोपेत मन्त्राद्यव्रतिमासने । ताभ्यां तं पादतोऽन्यस्य तत्वेय कमलोद्धव ॥ १०५ ॥
आनामेमूर्धपर्यन्तं कलाध्यं भावयेत्तत् । तद्व्रह्मरन्त्रकमले मन्त्रब्रह्मतलक्षितौ ॥ १०६ ॥
कर्णिकायां परं ब्रह्म सामान्यं शाश्वतं विभुम् । दीक्षाकाले यथोद्दिष्टा मया तेऽन्यमयी स्थिति ॥
प्रासादानां तु सा सिद्धिशिखान्तानां महामते । प्रतिमानां सपीठानां साधिभूतादिलक्षणम् ॥
तत्राध्यात्मं हि भगवान् मूर्त्त शान्तं ममाच्युतम् । स एव हि विराढात्मा व्यधिदैवतमव्ययम् ॥
अधिभूतं द्विजाव्यक्तं सर्वतत्त्वमयं हि तत् । विद्याकलादिकैश्चान्यैः १परार्थैर्खिलैस्मह ॥१११॥
सवीजे विलये यद्रुतसूक्ष्माद्यैर्व्यवस्थितः । तत्त्वाशशब्दादयश्चैव वुद्धिनिष्ठा महामते ॥ १११ ॥
तद्रुतप्रासाददेहे तु ते देवाधिष्ठिते स्मृता । सर्वशक्तिमये विष्र शुद्धं सत्सत्त्वलक्षणैः ॥ ११२ ॥
यथोपचारा विहितं मन्त्र सर्वेश्वराद्विभोः । सर्वज्ञं सर्वगं चैव सर्वकर्तरमीश्वरम् ॥ ११३ ॥
मन्त्रमूर्त्तस्तथा विद्धि उपचारात् तदगृहम् । संस्कृतस्य त्वतो यत्नात् सपीठस्य यथाविधि ॥११४॥
देववत्स्थापनं तस्य विहितं सत्त्वजस्य च । सोपानपदवी युक्ता जगती या मुलक्षणा ॥ ११५ ॥
प्रासादस्य च पीठं तत् परिज्ञेयं यदात्मकम् । एकीभूतत्वमापन्नं सुधालेप्तैरुत्तु सायसैः ॥ ११६ ॥
पक्षेष्टकासमेतैश्च स्थिरमृच्छोपलैस्तथा । प्रमाणलक्षणोपेतं विश्वविद्रन्चनान्वितम् ॥ ११७ ॥
रञ्जितं रागजालेन फलं यच्छति शाश्वतम् । जीर्णत्वाच्च कृतं भूयस्त्वयंव्यक्तादिभिद्विज ॥११८॥
आकारेष्वाच्युतीयेषु विविधेष्वच्चितेषु च । फल सहस्रगुणितं कर्त्तव्योति महामते ॥ ११९ ॥
तोयाशयाःशया वृक्षा क्षेत्रं पुष्कर मादियत् । पौन पुन्येन सद्गृहैः कृतदुष्कृतशान्तये ॥ १२० ॥
अनाद्यज्ञानसंसर्गात् कालह्याःसवशादपि । नष्टं नरेन्द्रनाथा ये पालयन्यर्चनादिकैः ॥ १२१ ॥
देहान्ते यान्ति ते सर्वं राज्यदोषैरनावृताः । कालेनेत्य पुनस्त्वर्गात् ज्ञानमासाद्य निर्मलम् ॥
येन सांसारिकं दुःखं हुस्सहं नाशमेति च । फलमेतावदुक्तं हि देवालयसमापनात् ॥ १२३ ॥

सवित्तानां च भक्तानां नृपाणामपि पद्मज । सर्वाध्वभावनोपेतमास्तां तावत् सुरालयम् ॥१२४॥
 भुवनाध्वमर्यो व्यासिमापादयति केवलात् । अनुग्रहेच्छयाचार्यो भक्तानां संप्रदर्शयेत् ॥ १२५ ॥
 लक्ष्म्या लक्षणयुक्तस्य स्थपनेरशठस्य च । प्रागुक्त लभते कर्ता सुसंपूर्णफलं द्विज ॥ १२६ ॥
 प्रासादानाममन्त्रं तु स्वयं शिल्पिकरात् वै । यत्कलं लभते कर्ता हेमक्षमान्नादिकं हि तत् ॥
 फलं सर्वस्वदानाद्वा लभते विघिपूर्वकात् । मृदा दार्विष्टकायैस्तु खल्पं वा मध्यमं महत् ॥
 प्रमाणलक्षणोपेतं सुराकीर्ण सुरालयम् । यथोदितैर्गुणैर्युक्तं ग्राम्यं वा कुटिसंजितम् ॥ १२७ ॥
 दिग्बिदिक्सान्तराद्वाहायुक्तं प्रस्थापितैः परैः । विभव व्यूहसज्जैस्तु प्रादुर्भावान्तरास्तु वा ॥ १२८ ॥
 अवनीचलनायैस्तु दोषैस्तंचालित यदि । दीर्घकालवशेनापि खातानां धनकर्मणम् ॥ १२९ ॥
 कुर्याद्यथावदुद्धारं गुरुणां संमतेन तु । राजा वा तदमात्योऽन्यसद्वक्तश्च नृपाज्ञया ॥ १३० ॥
 व्रतार्चनादिकार्यणा लब्ध्वानुज्ञां परां विभो । अनन्तशयने दार्भे उत्तानस्थं सरेद्विभुम् ॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण स्वर्गेण भगवान् हरिः । अयुत त्वयुतार्धं च शतमर्धाधिकं तु वा ॥ १३१ ॥
 अथानुकूले नक्षत्रे नृपस्य नगरस्य च । शान्त्यर्थं जीवभूतं यन्मन्त्रेशगुणमूर्तिभूत् ॥ १३२ ॥
 त्रैगुण्यं यच्छते हस्तमर्चयित्वा यथाविधि । तर्पयित्वा च देहान्ते समिद्धिर्वहुभि क्रमात् ॥
 भुवनाध्वमयं शक्तिर्वक्तिसङ्घं यथोदितम् । तथा वर्णाध्वपदसङ्घं सत्ताभूत हि पञ्चकम् ॥
 तर्पयित्वार्चयित्वा च साधिभूताधिकं तु वै । भूतशक्तिगण तद्वत् सुसूक्ष्ममपर हि यत् ॥
 देवपीठालयं विप्र रुद्धं कुर्याद्यथाक्रमम् । उदयार्कसमं ज्ञात्वा सज्ञामन्त्रपदैस्त्वकैः ॥ १३४ ॥
 प्रणवायैर्नमोऽन्तैश्च व्यक्तिस्थं पुनरेव हि । प्रातिमं रक्ष भगवन् मन्त्रवृन्दं हि चाध्वजम् ॥
 उदुम्बरार्धमानस्थं दिग्बिदिग्भूमिकं हि यत् । बुद्धिर्वर्मस्थितैर्दर्भव्यासामां वैम्बलक्षणैः ॥ १३५ ॥
 सम्यक् तदपरिज्ञानादनुसन्धानमाचरेत् । तदुत्थापनकाले तु कृतन्यासस्तु साम्रतम् ॥ १३६ ॥
 उपोद्धरणलिङ्गैश्च साष्टाङ्गैर्वैदिकैत्था । एकैकमात्मसाकृत्वा पूरकेणात् कर्विम्बवत् ॥ १३७ ॥
 सुसमतेऽर्चिते कुम्भे हेमायैर्मूर्तिके तु वा । निरोधोदकसंपूर्णे पूजयेत् प्रत्यहं ततः ॥ १३८ ॥
 संपत्तोत्पत्तये सम्यगवतार्य यथोद्वतात् । संस्कृतस्य प्रतिष्ठानामार्चत्वयं हि वै पुनः ॥ १३९ ॥
 नृपेन्द्रारूप्यानानां गोद्विजानां च वृद्धये । यत्पदप्राप्तये शश्वत् सखिलस्याखिलस्य च ॥ १४० ॥
 प्रासादप्रतिमानां च एवमुत्थापनं द्विज । गोभूहेमादिकानां च राष्ट्रस्य सनृपस्य च ॥ १४१ ॥
 जायते शुभशान्त्यर्थमिहलोके परत्र च । अतोऽन्यथा माहान् दोषो भवेद्वै पद्मसंभव ॥ १४२ ॥
 प्रासादग्राहिकानां च बहिश्चाभ्यन्तरे तु वा । विम्बानां चाल्यमानानां मन्त्रैरषाक्षरादिकैः ॥

प्राग्वन्न्यस्तस्मन्त्राणां समाहरणमाचरेत् । मणिना सूर्यकान्नेन आदित्यादनलं यथा ॥ १५० ॥
 समाहनेषु मन्त्रेषु चाल्यमानेषु पौष्टकर । भज्जे कर्मवशाज्ञाने प्रतिमासु प्रमादत् ॥ १५१ ॥
 प्राक्तनेनैव पापेन प्रायश्चित्तं चरेत्तदा । चित्तप्रसादजनकं कीर्तिशर्मकरं तु वै ॥ १५२ ॥
 तत्रैकरात्रपूर्वं तु त्रिरात्रं षडहन्तु वै । व्रतं द्वादशरात्रं च स्वशक्तया तु समाचरेत् ॥ १५३ ॥
 खानादिहवनान्तेन कर्मणावहितेन (तु) च । तिळानि सहिरण्यानि दानं सरजतानि च ॥ १५४ ॥
 शान्तिपूर्वं द्विजेन्द्राणां साज्यक्षीरोदनादिकम् । भोजनं तु यथाशक्ति वहना वै महामते ॥
 सदानमेवं निर्वर्त्य व्रतं वै देशिकादिजम् । वसेदाश्रित्य वै क्षेत्रं प्रसिद्धं सिद्धमेवितम् ॥ १५५ ॥
 सुप्रसिद्धं तु वा तीर्थमेकाहं वा दिनत्रयम् । आवर्तयन् महामन्त्रमसङ्कहादशाक्षरम् ॥ १५६ ॥
 कालं मुहूर्तसंज्ञं यत् प्रतिसन्ध्यात्रयं तु वै । पूर्णमायतने कुर्यादित्ये वा सिद्धमंज्ञके ॥ १५८ ॥
 सति वै भक्तिसाम्ये तु प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । सामान्यं सर्ववर्णाणां मनचक्षः प्रकटे तु वै ॥
 उत्तरोत्तरमाधिक्यं जपकर्मणि वै स्मृतम् । शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणा भक्तानां नान्ययाजिनाम् ॥
 उक्तं हेतत् प्रकाशे तु अथ यावत्प्रसन्नताम् । तावत्कालं जपेन्मन्त्रं भक्षयेत् पावन मतम् ॥
 यावत्प्रसादमायाति स्वबुद्धिर्मनसा सह । अप्रकाशे द्विपट्कार्णं मन्त्रमष्टाकरं हि यत् ॥ १६२ ॥
 षडक्षरं द्विजश्रेष्ठं क्रनात् सन्ध्यात्रयं तु वै । खानं यथोर्धितं कुर्याज्जपेन्मन्त्रं मिथनं ॥ १६३ ॥
 त्रिमन्त्रसहितां शक्त्या खानकाले त्वनन्यधीः । अप्यार्णमुक्तसंख्यं तु प्रातर्मध्ये दिनक्षये ॥ १६४ ॥
 देशकालं तु वै कुर्यात् प्रतिखानं तु वै सकृत् । पञ्चाङ्गमभिपेकं च योप भन्याद्येऽहितम् ॥
 जघनान्तमधःकायं संप्रक्षाल्यामृताम्भसा । अधोवासः परित्यज्य शुभमादाय चाम्बरम् ॥ १६६ ॥
 दिनत्रयं च षडहमष्टाहो द्वादशाहिकम् । शूद्रादीनां द्विजान्तानां हिनं चोलरतोत्तरम् ॥ १६७ ॥
 क्रममेतन्महाबुद्धे मनसशुद्धिकारणम् । फलेनानुगतं भूयो विघ्नन्तरमथोच्यने ॥ १६८ ॥
 संक्षिप्तं सर्वसामान्यं यथाभिमतभूमिकम् । चतुर्हस्तद्विपट्कान्तं क्षेत्रं क्षेत्रं कम् ॥ १६९ ॥
 उत्तरोत्तरपूर्वाभ्यां न्यूनं न्यूनतरावधि । भोगैस्त्रिदशपर्यन्तैर्भक्तैः पञ्चशतादिकै ॥ १७० ॥
 भित्तयोऽशद्वयेनैव पञ्चाङ्गादन्तरं तु हि । गर्भं सार्धत्रयेनातो भित्तयोऽर्धद्वयेन च ॥ १७१ ॥
 विद्धि षट्करमानस्य भूमागस्य च कल्पना । अष्टमांशोज्जितैर्भागीर्गर्भं सप्तपदं तु वै ॥ १७२ ॥
 परिज्ञेयं चतुर्भिर्वेत तच्छैर्भित्तयोऽशक्तैः । चतुर्भिरष्टभागैस्तु सार्धेरष्टकराग्रहम् ॥ १७३ ॥
 भागत्रयेन सार्थेन भित्तिवूहं समापयेत् । साङ्गं पञ्चकरं गर्भक्षेत्रं नवपदात् वै ॥ १७४ ॥
 शेषेण करसङ्घेन भित्तयः परिकीर्तिः । षट्करं दशहस्तस्य गर्भक्षेत्रस्य विस्तृतम् ॥ १७५ ॥
 करद्विद्वितयेनैव भित्तिसङ्घं विधीयते । एकादशकरक्षेत्रात् गर्भं सार्धं च षट्करम् ॥ १७६ ॥

सर्वं चतुःकरं चैव भित्तिमानमुदाहृतम् । क्षेत्रद्वादशभागात् पादोन समससकम् ॥ १७७ ॥
 देवालयं परिज्ञेयं पादोनैकं चतुष्करैः । विवेया भित्तयश्चैव विभज्यैव तमेव हि ॥ १७८ ॥
 कृत्वा त्रयोदशांशैस्तु फलदीभित्तयोऽशकैः । नवाशे नभभि. पूर्णे विवेयं भगवदूहम् ॥ १७९ ॥
 शुभाय सिद्धिमापाद्य व्यङ्गुलेनाङ्गुलेन वा । एषां प्रसादगर्भाशभित्तिभ्यां पातयेन्मनः ॥ १८० ॥
 मानाधिकं विनिक्षिप्य क्षेत्राणा च निपातयेत् । परमाणुसमं मान कि पुनश्चाङ्गुलादिकम् ॥
 यतो वृद्धिकरी नृणां वृद्धिपातमशोभनम् । समनीयं हि यत्नेन महता तच्च पौष्कर ॥ १८२ ॥
 रचनाभिरुपेत च विहित च चतुर्मुखम् । चातुरात्म्यव्यपेक्षायामेकद्वार . था ॥ १८३ ॥
 यथाभिमतदिग्बक्त्र नानासिद्धिफलासये । चिरायुषार्थी प्राग्वक्त्र यशोऽर्थी दक्षिणामुखम् ॥ १८४ ॥
 कुर्यात् प्रत्यड्मुख चैव वृत्त्यर्थं च स्तन्त्रके । उद्दमुख च प्रासादं घनधान्यं प्रयच्छति ॥
 एतावदुक्तं हि फलमैहलौकिकमुत्तमम् । नानाभोगसमोपेतं सर्वासां विद्धि पौष्कर ॥ १८६ ॥
 स्वक्षेत्रे वितते रम्ये स्वतन्त्र स्वाङ्गनक्षितौ । सह पूर्वप्रतिष्ठायामथवायतने हरे ॥ १८७ ॥
 स्वायम्भुवे वा सिद्धार्थ्ये मुख्यकल्पमिदं स्मृतम् । अनुकल्पमतोऽन्यत्र बोद्धव्यं विवृथाङ्गणे ॥
 प्राक्प्रासादध्वजच्छायाविनियुक्ते तते पदे । इष्टकां च सुधाचूर्णं दोषैश्च परिशोधिते ॥ १८९ ॥
 तदन्तरे प्रतिष्ठाय होमायुक्तं हि सोन्नतम् । प्रासादद्वारमानेस्तु सपीठ विश्वमाच्युतम् ॥ १९० ॥
 संपूर्णं लक्षणैस्तर्वैरार्णवान्तरकीर्तये । एष्यातीतस्य वंशस्य स्वकस्योद्धरणाय च ॥ १९१ ॥
 यदैवैतकृता बुद्धिं प्रतिष्ठां पादयाम्यहम् । तत्क्षणादेव तत्कीर्तिः प्रतिष्ठा लभतेऽच्युताम् ॥
 भूलोकाद्यस्तिलानां च स्थानानामपि कि पुनः । विभवेन जगद्योनेः प्रतिष्ठां यस्समाचरेत् ॥
 पितासू(दीर्घी)नां गतासूनामन्येषां वा करोति यः । वैष्णवं च प्रतिष्ठानं स्वशक्त्या विभवेन वा ॥
 अचिरादेव ते यान्ति शश्वदेवान्तकास्पदम् । वैष्णवं च परं स्थानं ततः कालान्तरेण तु ॥
 क्षित्यंशं शुभमासाद्य कुलशीलादिकैसह । आचरन्ति शुभं येन प्राप्नुवन्ति पुनर्भवम् ॥ १९६ ॥
 कृपया नन्तु प्रतिष्ठां यस्समाचरेत् । ज्ञातीनामथवान्येषां तदुत्थं च फलं ॥ १९७ ॥
 प्रविशन्ति च मन्त्रेशाः प्रणवध्वनिसाधिताः । कर्षयन्ति विभूति खां किञ्चित्कालान्तरेण तु ॥
 कृता वै ध्वस्तदोषाश्च निर्विघ्नममलां पुनः । निवेशितासुसिद्धाद्यैस्तीर्थे. क्षेत्रावनेषु च ॥ १९९ ॥
 निवारयन्ति ये मोहाद्विभवव्यूहमूर्तिषु । संस्थानमानमाकारं दोषं कालान्तरोथितम् ॥ २०० ॥
 सर्वत्या वासुदेवाद्या द्विभेदाः पारमेश्वरा । चत्वारश्चानिरुद्धान्ताश्चतुर्व्यूहव्यवस्थया ॥ २०१ ॥
 एवमन्ये प(व)राहाद्याश्चतुर्व्यूहेन वै सह । तथैव केशवाद्या ये अन्येनान्यतरेण वा ॥ २०२ ॥

मंदमन्दतराद्वाववशाद्मरपूजित । एव यदधिकारेण कुर्यादाराधनं हि य ॥ २०३ ॥
 भोगैर्यथोदितैश्शुद्धैः क्रियाभिर्विविधैस्ततः । निष्पत्तौ तु क्रियाज्ञानां हृदास्तार्थ्यं समन्तराद् ॥
 नानर्चितं विभोभेऽगं कल्पितं विनिवेद्य च । प्रणवाद्यन्तगेनैव१ . ॥ २०५ ॥